

Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
Polskiej Akademii Nauk

Julita Ewa Komosa

*Historia a polityka. Ukraina w rosyjskiej podręcznikowej narracji
historycznej: ewolucja idei, celów, instrumentów*

Rozprawa doktorska

Promotor: dr hab. Jan Szumski, prof. PAN

Warszawa 2023

Abstrakt

Treścią pracy jest analiza zmitologizowanych komponentów składających się na rosyjską wizję ukraińskiej historii w obecnie obowiązujących rosyjskich podręcznikach do nauki historii Rosji w szkole średniej oraz dyskursie publicznym po 2014 r. Autorka dokonuje ich definicji i zestawienia komparatystycznego, przybliżając trajektorię ich powstawania oraz transformacji semantycznej na przestrzeni wieków. Praca stanowi studium rosyjskiej mapy mentalnej oraz świadomości historycznej współczesnego społeczeństwa rosyjskiego w stosunku do państwa i narodu ukraińskiego a także swojej własnej historii narodowej, w sposób dogłębny penetrując przyczyny rosyjskiej agresji na Ukrainę w latach 2014 i 2022.

Abstract

This paper presents an analysis of the mythologized components that make up the Russian vision of Ukrainian history presented in current Russian high school history textbooks and post-2014 public discourse. The author makes their definition and comparative juxtaposition additionally zooming in on the trajectory of their formation and semantic transformation over the centuries. As a result, the work is a study of the Russian mental map and historical consciousness of modern Russian society in relation to the Ukrainian state and nation and its own national history, penetrating in depth the causes of Russian aggression in 2014 and 2022 against Ukraine.

Spis treści	
Wstęp.....	5
Rozdział I	20
Zagadnienia terminologiczne	20
1.1 Uwagi wprowadzające.....	20
1.2 Wyjaśnienia terminologiczne - dydaktyka historii a polityka historyczna, mity oraz stereotypy	28
Rozdział II.....	44
Główne komponenty mitologiczne rosyjskiej narracji historycznej poświęconej Ukrainie (tło historyczne)	44
2.1 Ruś Kijowska – geneza Słowian wschodnich i staroruska tożsamość	65
2.2 Koncepcja trzech bratnich narodów	82
2.3 Symbol Perejaśławia	93
2.3.1 Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1953)	111
2.3.2 Terminologiczne spory historyków wokół „Tez”	119
2.4 Małorosyjskość.....	123
2.4.1 Małorosyjskość w okresie sowieckim	148
2.5 Język ukraiński	154
Podsumowanie.....	174
Rozdział III.....	178
Wyzwania, cele oraz instrumenty rosyjskiej polityki historycznej po 2000 roku.....	178
3.1 Rosyjski kryzys tożsamościowy a potrzeba rekonstrukcji narracji historycznej.....	178
3.2 Rekonstrukcja narracji historycznej a wyzwania w sferze bezpieczeństwa ontologicznego	191
3.3 Ewolucja systemu politycznego a kształt polityki historycznej	204
3.3.1 Dwie pierwsze kadencje Władimira Putina.....	211
3.3.2 Kadencja Dmitrija Miedwiediewa.....	216
3.3.3 Powrót Władimira Putina na Kreml	227
Podsumowanie.....	246
Rozdział IV.....	250
Narracja historyczna o Ukrainie w rosyjskim dyskursie publicznym	250
Podsumowanie.....	288
Rozdział V	290
Wizja historii Ukrainy w rosyjskich podręcznikach do nauki historii	290
5.1 Reforma szkolnej dydaktyki historycznej	293
5.2 Ukraina w narracji podręcznikowej.....	312
5.2.1 Ruś Kijowska – wspólna etnogeneza Rosjan, Ukraińców i Białorusinów	315

5.2.2 Ugoda perejaśawska	337
5.2.3 Dwudziestowieczna historia Ukrainy	358
5.2.4 Najnowsza historia Ukrainy po 1991 r.	390
5.2.5 Krym.....	396
5.2.6 Noworosja	410
Podsumowanie.....	418
Zakończenie.....	419
Bibliografia.....	437

Wstęp

Rok 2014 (i w jeszcze większym stopniu 2022) można uznać za przełomowy. Rosyjska agresja na Ukrainę jest bowiem bezprecedensową próbą demontażu architektury zachodniego systemu bezpieczeństwa po rozpadzie Związku Sowieckiego. Pociągnęła ona za sobą katastrofalne skutki, stając się katalizatorem głębokich przeobrażeń natury społeczno-politycznej i tożsamościowej. Dotknęły one przy tym nie tylko Ukrainy, ale również Rosji.

By zrozumieć przyczyny wydarzeń z 2014 r. należy cofnąć się do 1991 r., który przyniósł demontaż Związku Sowieckiego. Rosja, tracąc swoje kolonie i satelity, utraciła jednocześnie poczucie bycia nadnarodem, a tym samym przestała rozumieć siebie¹. Doprowadziło to do bezprecedensowego kryzysu tożsamościowego, u którego podstaw legła z kolei utrata poczucia bezpieczeństwa ontologicznego. Palącą potrzebą stało się wypracowanie społecznego konsensusu wokół kwestii egzystencjalnych, takich jak rosyjska państwowość oraz unormowanie relacji między przeszłością a przyszłością².

W rezultacie do 2014 r. w Rosji postępowała (i nadal jest obecna) irracjonalna na pierwszy rzut oka tendencja do komasowania retoryki trzech dyskursów: tożsamości narodowej (należy do niej zaliczyć narrację o obronie współziomków za granicą, podzielonym narodzie rosyjskim, ideę *russkogo mira*³ oraz dyskurs cywilizacyjny), bezpieczeństwa

---

¹ О. Пахлёвска, *Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая)*, „Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание”, nr 1, 2011, s. 60, <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss15/3Pachlovska.pdf> (dostęp: 14.01.2023).

² Л. Якубова, *Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів*, Київ 2020, s. 74.

³ *Russkij mir* (ros. Русский Мир) – koncepcja ideologiczna, w myśl której Rosja stanowi centrum kulturowo-cywilizacyjnej wspólnoty wschodniosłowiańskiej opartej na integrującym imperatywie rosyjskiej kultury oraz języka. Zob. Л. Якубова, *Євразійський розлам*, s. 78. Zob. także: Л. Якубова, *Русский мир в Україні: на краю прірви*, Київ 2018; В. Сурков, *Русская политическая культура. Взгляд из утопии*, 22.06.2007, https://www.ng.ru/ideas/2007-06-22/10_doklad.html (dostęp: 14.01.2023).

Ideologia *russkogo mira* jednoczy nie tylko etnicznych Rosjan w kraju i za granicą, ale również wszystkich tych, którzy przyjmują rosyjską kulturę i język, uznając je za swoje. Trafną kwintesencją idei jest stwierdzenie, które znajdujemy w jednej z teoretyczno-metodologicznych prac opracowanych przez fundację Rosyjski Przedsiębiorca (ros. Русский предприниматель): *Uczciwa formuła Rosji to rosyjska większość (Wielkorusy) w sojuszu z rosyjskimi mniejszościami. Nieprzynależność do Wielkorusów czy Słowian nie czyni obywateli rosyjskich nie-Rosjanami, dopiero świadoma konfrontacja z Rosją i światem rosyjskim może uczynić ich nie-Rosjanami. Projekt Rosji przyszłości musi obejmować wszystkich nosicieli takiej rosyjskiej zasady jednoczącej, niezależnie od sztucznych granic z 1991 roku.* Zob.: *Русская доктрина. Часть III. Русское государство*, <http://www.rusdoctrina.ru/page95617.html> (dostęp: 14.01.2023).

międzynarodowego oraz zachowania bezpieczeństwa wewnętrznego⁴. Powstałą pustkę ideologiczną po upadku komunizmu należało bowiem wypełnić.

Potencjalna emancypacja polityczno-tożsamościowa Ukrainy „z objęć *rusского mira*” podważałaby fundamenty tej kluczowej rosyjskiej doktryny ideologicznej, która po 1991 r. stanęła na straży rosyjskiej tożsamości imperialnej. To właśnie ona miała przywrócić rosyjskiemu społeczeństwu poczucie bezpieczeństwa ontologicznego i pełnić rolę terapeutyczną dla niedowartościowanego rosyjskiego „JA” narodowego. Bez komponentu ukraińskiego *rusский mir* traci rację bytu, dlatego Moskwa tak usilnie stara się wpisać Kijów w swój cywilizacyjny kontekst, odrębny od światowego (czytaj: zachodniego) *mainstreamu*⁵.

Gdy na przełomie lat 2013 i 2014 naród ukraiński po raz kolejny udowodnił, że jest jednak podmiotem historii i ponosi pełną odpowiedzialność za kształtowanie swojego procesu dziejowego, wyraźnie opowiadając się za przynależnością do zachodniego, a nie rosyjskiego świata, rosyjska tożsamość znowu stanęła przed groźbą dezintegracji. Definitywna utrata Ukrainy ze swojej strefy wpływów oznaczałaby kolejny szok, porównywalny niemalże z tym z 1991 r. By nie dopuścić do takiego scenariusza, władze rosyjskie zdecydowały się siłą powstrzymać zachodni dryf Ukrainy.

Decyzja o napaści zbrojnej na Ukrainę okazała się brzemienna w skutkach. Konflikt ten stał się czynnikiem akceleracji autorytaryzmu rosyjskiego - jest wygodnym instrumentem legitymizującym kolejne próby ograniczania praw i swobód obywatelskich. Nie pozostał również bez wpływu na publiczny dyskurs historyczny, który służy do utrzymywania rosyjskiego społeczeństwa w stanie permanentnej mobilizacji. Tym samym wojna na Ukrainie jest katalizatorem unifikacji narracji historycznej i ograniczania pluralizmu ideowego.

„Powrót” Krymu oraz działania wojenne we wschodniej Ukrainie potrzebowały bowiem silnego oraz wiarygodnego ugruntowania ideologicznego nie tylko na arenie międzynarodowej, ale przede wszystkim wewnątrz kraju. W efekcie Ukraina oraz jej dzieje narodowe stały się ważnym elementem rosyjskiej debaty publicznej. Jednak działania władz znacznie wykraczały poza dyskurs publiczny.

---

⁴ И. Зевелёв, *Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России*, „Россия в глобальной политике” 2014, nr 2, <https://globalaffairs.ru/about/readers-experts/> (dostęp: 14.01.2023).

⁵ Л. Якубова, *Євразійський розлам*, s. 85.

Rosyjska agresja na Ukrainę zbiegła się w czasie z pracami prowadzonymi nad wdrożeniem nowych podręczników do nauki historii ojczystej dla szkoły średniej. Reformę edukacji historycznej, która ostatecznie weszła w życie w 2015 r., należy uznać za kluczową w Rosji putinowskiej.

Napięte stosunki z południowym sąsiadem stały się doskonałą okazją do „skorygowania” narracji traktującej o węzłowych momentach historii ukraińsko-rosyjskiej. W konsekwencji podręcznikowy przekaz historyczny poświęcony Ukrainie uzupełniono o wydarzenia najnowszej historii ukraińskiej. Należy jednocześnie zaznaczyć, że konflikt z Kijowem nie był katalizatorem samej reformy, gdyż prace nad nią rozpoczęły się już w 2013 r. Niemniej jednak zbieg w czasie tych procesów powodował wzajemne sprzęgnięcie, którego rezultatem była jeszcze silniejsza instrumentalizacja oraz upolitycznienie ukraińskich dziejów narodowych.

Rok 2014 (i 2022) przeddefiniował nie tylko ukraińsko-rosyjskie stosunki polityczne czy gospodarcze, ale być może przede wszystkim te o charakterze kulturowo-historycznym, które przez wieki stanowiły fundament duchowy „słowiańskiego braterstwa” między Rosjanami i Ukraińcami. Konflikt, który rozgorzał w 2014 r. od samego początku posiadał nie tylko oblicze militarne, ale stanowił zewnętrzny wymiar głębszego, bo duchowego antagonizmu między Moskwą a Kijowem. Sprowadzanie go do wymiaru militarno-politycznego stanowi niepoprawną jego trywializację i uniemożliwia dogłębne zrozumienie jego źródeł.

Zdaniem autorki genezy rosyjskich pretensji terytorialnych wobec Ukrainy, które stały się bezpośrednią przyczyną agresji militarnej Rosji, należy poszukiwać w rosyjskim sposobie postrzegania ukraińskiego procesu dziejowego. Mity historyczne, ugruntowane przez carską i sowiecką historiografię oraz propagandę odgrywają niebagatelną rolę w sposobie percepcji przez społeczeństwo rosyjskie sąsiedniego narodu ukraińskiego. Spowodowały głęboką deformację rosyjskiej świadomości historycznej oraz mentalności, a rok 2014 (a następnie 2022⁶) w sposób najpełniejszy pokazał, jak bardzo pozostają one skostniałe i nieprzystające do otaczającej rzeczywistości.

---

⁶ W tym miejscu autorka pragnie zaznaczyć, że pomimo wielokrotnych nawiązań do 2022 r., który przeniósł konflikt ukraińsko-rosyjski w nową fazę i dlatego nie sposób go pominąć, punktem odniesienia dla niniejszej pracy będzie jednak rok 2014. To on stanowi datę graniczną i punkt zwrotny w relacjach Moskwy z Kijowem po 1991 r. Dodatkowo agresja rosyjska zbiegła się w czasie z wdrażaniem kluczowej reformy edukacji historycznej doby Putina, w wyniku której do szkół rosyjskich trafiły nowe podręczniki do nauki historii Rosji, stanowiące główny obszar badawczy niniejszej rozprawy, dlatego też rozważania autorki będą koncentrować się głównie wokół 2014 r.

Potrzeba legitymizacji agresji oraz usankcjonowania pretensji terytorialnych Moskwy wobec Kijowa stymulowały powrót do dobrze znanej, bo posiadającej wielowiekowe tradycje narracji historycznej. W jej centrum znajduje się spuścizna państwa staroruskiego, traktowanego jako etniczne prąródło „trzech bratnich narodów” - Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. Tym samym Moskwa nie mogła pogodzić się, by „bratnia” Ukraina stała się anty-Rosją (ros. анти - Россия)⁷, zdaniem Władimira Putina wcielaną w życie przez Zachód. W takich okolicznościach nauka historyczna stała się zakładnikiem konfliktu ukraińsko-rosyjskiego, będąc instrumentalnie wykorzystywana dla celów *stricte* politycznych na skalę niespotykaną po 1991 r.

Mając powyższe na uwadze, autorka jest przekonana, że analiza narracji historycznej i składających się na nią mitów stanowi niezwykle cenne oraz bogate źródło wiedzy na temat świadomości, tożsamości historycznej oraz mentalności danego narodu. Proponuje spojrzeć na rosyjską mitologię jak na wartościowy materiał badawczy, pozwalający odkryć nie tylko źródła agresji rosyjskiej, ale szerzej - dokonać rekonstrukcji rosyjskiej mapy mentalnej, zdefiniować

---

⁷ Do koncepcji tzw. anty-Rosji nawiązał w 2021 r. w swoim artykule pt. *O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców* Władimir Putin. Rosyjski prezydent przedstawił w nim swoją wizję historii obu krajów od czasów starożytnej Rosji po czasy współczesne. W końcowej części artykułu ośmiokrotnie wspominał o "antyrosyjskim" projekcie, który państwa zachodnie, jego zdaniem, próbują realizować na terytorium Ukrainy. Anty-Rosja w jego rozumieniu to bariera między Rosją a Europą, przyczółek skierowany przeciwko Rosji. Koncepcja ta została przez niego wykorzystana m. in. do legitymizacji aneksji Krymu oraz rozpętanej przez Moskwę wojny w Donbasie. We wspomnianym artykule czytamy: *Projekt anty-Rosji został odrzucony przez miliony Ukraińców. Mieszkańcy Krymu i Sewastopola dokonali historycznego wyboru. A mieszkańcy południowego wschodu pokojowo próbowali bronić swojej pozycji. Ale wszyscy, łącznie z dziećmi, zostali spisani na straty jako separatyści i terroryści.*

Projekt anty-Rosji nie pojawił się jednak dopiero w 2021 r., ale posiada dłuższą historię. O jego istnieniu po raz pierwszy poinformował w 2010 roku portal Столетие.py w artykule zatytułowanym *Gruzję uratują rolnicy z RPA*. Zgodnie z jego przekazem Michaił Saakaszwili próbował wówczas wdrożyć w Gruzji projekt anty-Rosji.

Następnie w 2011 roku wydawnictwo "ЭКМО" wydało serię pt. *Projekt anty-Rosja*, w ramach której ukazało się siedem książek o takich tytułach jak *Doktryna Dullesa w działaniu* (ros. Доктрина Даллеса в действии) czy *Zbigniew Brzeziński: uczynić z Rosji pionka* (ros. Збигнев Бжезинский: сделать Россию пешкой).

Następnie w sierpniu 2012 roku Władimir Marczenko (ros. Владимир Васильевич Марченко), deputowany trzech pierwszych zjazdów Rady Najwyższej z Postępowej Socjalistycznej Partii Ukrainy, opublikował na stronie agencji informacyjnej Regnum artykuł pt. *Pozostać z oszukanym ludem, w walce o zjednoczenie Ukrainy z Rosją i Białorusią*.

2 października 2012 roku na stronie czasopisma „Odnoko” (ros. „Одноко”) wydawanego przez rzecznika prasowego Rosnieftu Michaiła Leontjewa (ros. Михаил Владимирович Леонтьев) ukazał się felieton autorstwa historyka Lwa Wierszynina (ros. Лев Рэмович Вершинин) zatytułowany: *USA potrzebna jest anty-Rosja. I żadnych Ukrain nie potrzeba* (ros. США нужна анти-Россия. А никаких Украин не надо) W ciągu następnych dziewięciu lat Wierszynin napisał jeszcze kilkadziesiąt artykułów poświęconych koncepcji anty-Rosji. W ten sposób koncepcja ta była stopniowo wpuszczana w dyskurs publiczny, by w 2014, a następnie w 2022 r. posłużyć jako instrument legitymizacji agresji na Ukrainę. Zob. И. Барабанов, *Владимир Путин написал статью про проект "анти-России". Откуда взялось это понятие?*, <https://www.bbc.com/russian/news-57795642> (dostęp: 01.12.2022).

miejsce, jakie Ukraina zajmuje w mentalności rosyjskiej oraz dokonać diagnozy stanu rosyjskiej świadomości historycznej.

Niestety konflikt militarno-polityczny na tyle silnie upolitycznił oraz zinstrumentalizował rosyjski publiczny przekaz historyczny poświęcony Ukrainie, że samodzielna analiza treści go tworzących, autorka uważa za mało wartościową. Niektóre jego elementy trywializują i deprecjonują ukraiński proces historyczny, uniemożliwiając wręcz podjęcie merytorycznej dyskusji. Natomiast zbieg w czasie kluczowej reformy szkolnej dydaktyki historycznej doby Putina z kryzysem na linii Kijów - Moskwa przemawia na rzecz podjęcia badań nad treścią wprowadzonych do szkół w 2015 r. podręczników, dla której tło stanowi właśnie narracja publiczna.

Treści podręczników do historii to cenny materiał źródłowy. Są bowiem wytworem oficjalnej historiografii, poddanej presji ze strony czynników państwowych, mających swój niemały wkład w dzieło ich opracowywania. Nie bez wpływu na ich treść pozostaje także narracja historyczna, wypełniająca debatę publiczną. Reasumując, stanowią one produkt mentalności społecznej, usankcjonowany autorytetem oraz tradycją rodzimej nauki historycznej. Ich analiza pozwala, z jednej strony, na rekonstrukcję społecznej mapy mentalnej oraz świadomości historycznej, z drugiej natomiast na diagnozę stanu oficjalnej historiografii - stopnia jej uzależnienia od czynników władzy i podatności na turbulencje polityczne. Przypadek rosyjski, kiedy kluczowa reforma edukacyjna zbiega się w czasie z tak węzłowymi wydarzeniami, jakich byliśmy świadkami w 2014 r., jest wyjątkowo interesujący i wymaga wnikliwych badań.

Autorka proponuje zatem spojrzeć na rosyjską narrację historyczną traktującą o Ukrainie w sposób holistyczny. Jej celem jest zdefiniowanie oraz analiza treści semantycznej mitów historycznych, które po 2014 r. tworzą wizję ukraińskich dziejów narodowych w Rosji - zarówno w dyskursie publicznym, jak i w obszarze historycznej edukacji szkolnej. By w sposób pełniejszy oddać proces „pisanania ukraińskiej historii” w Rosji w obliczu przełomowych wydarzeń politycznych, autorka uważa za zasadne zestawienie i porównanie poszczególnych elementów mitologii tworzących publiczny oraz podręcznikowy przekaz historyczny. Pozwoli to wyodrębnić kluczowe z punktu widzenia interesu politycznego elity rządzącej momenty ukraińskich dziejów narodowych oraz ocenić stopień oddziaływania dyskursu publicznego na sposób prezentowania historii Ukrainy w rosyjskiej szkole.

Autorka wyróżnia więc trzy zasadnicze obszary badawcze:

- analizę podręcznikowej narracji historycznej, uwzględniającej elementy ukraińskiej historii;
- analizę głównych wątków narracyjnych publicznego przekazu historycznego poświęconego Ukrainie od 2014 r., co umożliwia ich zestawienie z treściami przekazywanymi w ramach edukacji historycznej;
- wyodrębnienie fundamentalnych problemów tożsamościowych, z jakimi zmagają się współczesne społeczeństwo rosyjskie oraz elita władzy.

W ramach tych obszarów autorka stawia następujące pytania badawcze:

- Jaką wizję historii ukraińskiej prezentują rosyjskie podręczniki do nauki historii, które trafiły do szkół w 2015 r.?
- Czy i na ile narracja poszczególnych linii wydawniczych jest względem siebie kompatybilna?
- Jaką świadomość historyczną na temat Ukrainy i wspólnej historii ukraińsko-rosyjskiej kształtuje szkolny przekaz historyczny? Jakie wartości przekazuje?
- Jakie mity eksploatuje narracja podręcznikowa?
- Na ile historyczny przekaz podręcznikowy jest kompatybilny w sensie semantycznym względem jego publicznego odpowiednika?
- W jaki sposób turbulencje polityczne i koniunkturalność dyskursu publicznego wpływają na kształt szkolnej edukacji historycznej?
- O jakich cechach mentalności rosyjskiej i rosyjskiego stosunku do Ukrainy, Ukraińców oraz ich dziedzictwa świadczy analizowany przekaz historyczny?
- Jakie miejsce zajmuje dziedzictwo historyczne Kijowa w rosyjskiej koncepcji cywilizacyjnej?

Takie sformułowanie problemu badawczego wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Praca czerpie z różnych dziedzin badawczych - od historii, poprzez *memory studies*, politologię, elementy socjologii, kulturologii, antropologii, po stosunki międzynarodowe. Tym samym łączy w sobie wiele wątków i problemów badawczych, pozwalając spojrzeć na sposób prezentowania ukraińskiej historii w Rosji oraz ukraińsko-rosyjski konflikt 2014 r. z innej, mniej znanej perspektywy. Uchwycenie zmian w sposobie interpretacji czy w prezentowaniu

poszczególnych wydarzeń historycznych, eksponowanie lub pomijanie innych, uwydatnianie intencji autora mają na celu zademonstrować ewentualną ewolucję (bądź stagnację) rosyjskiej świadomości historycznej w zależności od zachodzących przemian geopolitycznych oraz narodowościowych. Pośrednim celem autorki jest więc także studium rosyjskiej mapy mentalnej.

W pracy wykorzystano rozbudowany materiał źródłowy, który stanowią:

- podręczniki do nauki historii Rosji trzech wydawnictw: Russkoje Słowo, Proswieszczenije oraz Drofa, które trafiły do szkół w 2015 r.;
- podręczniki do nauki historii wykorzystywane w okresie sowieckim;
- publikacje rosyjskich oraz ukraińskich historyków (okresu imperialnego, sowieckiego oraz współczesnych) poświęcone Ukrainie oraz rosyjskim dziejom narodowym;
- współczesne rosyjskie podstawy programowe z nauczania historii ojczystej;
- współczesne akty prawne o charakterze federalnym oraz lokalnym (na poziomie podmiotów federalnych) w zakresie nauczania historii;
- sowieckie dokumenty dotyczące nauczania historii;
- prace poświęcone kształtowaniu się rosyjskiej mitologii historycznej;
- opracowania dotyczące stosunków ukraińsko-rosyjskich;
- badania opinii publicznej;
- wypowiedzi, wywiady, artykuły, noty prasowe przedstawicieli najwyższych władz rosyjskich oraz osób bezpośrednio odpowiedzialnych za kształtowanie rosyjskiej polityki historycznej;
- analizy z obszaru dydaktyki historii oraz pedagogiki;
- publikacje z zakresu polityki historycznej;
- prace poświęcone ewolucji rosyjskiego systemu politycznego;
- oficjalne strony internetowe najważniejszych rosyjskich instytucji państwowych.

Za podjęciem badań nad obowiązującą w Rosji narracją historyczną w sferze publicznej oraz oświatowej przemawia także niewystarczający, zdaniem autorki, stan badań. W Polsce

brakuje publikacji naukowych, które w sposób całościowy i dogłębny rozpatrywałyby problematykę mitologizacji historii ukraińskiej w Rosji. Na polskim rynku wydawniczym nie znajdziemy także wielu opracowań poświęconych szeroko pojętej rosyjskiej polityce historycznej, będącej obszarem, w który wpisuje się po części niniejsza praca.

Wydarzenia 2014 r. ożywiły co prawda badania poświęcone stosunkom ukraińsko-rosyjskim, ale koncentrują się one raczej na wątkach polityczno-gospodarczych (zarówno tych sprzed 2014 r., jak i tych po rewolucji godności oraz aneksji Krymu)⁸ lub imperiologicznych (z uwzględnieniem aspektów kulturologicznych, etnologicznych, socjologicznych rozwoju współczesnej Rosji)⁹.

---

⁸ Zob. M. Studenna-Skrucka, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań 2014; O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017; K. Świder, *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś: (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015; J. Zajączkowski, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od zarania dziejów Ukrainy i Polski do czasu autonomii galicyjskiej (1865)*, t. 1, Lublin 2011; J. Zajączkowski, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej*, t. 2, Lublin 2012; J. Zajączkowski, *Trudne sąsiedztwa - Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Druga wojna światowa*, t. 3, Lublin 2013; J. Zajączkowski, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od zakończenia drugiej wojny światowej do czasów obecnych*, t. 4, Lublin 2016; P. Bajor, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie: kryzys strategicznego partnerstwa*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, 2009, nr 1/2, s. 172-190; A. J. Madera, *Ukraina na rozdrożu: między Rosją a Europą*, Rzeszów 2000; D. Gibas-Krzak, *Ukraina między Rosją a Polską*, Toruń 2004; S. Gardocki (red.), *Rosja, Ukraina, Białoruś: wybrane dylematy rozwoju*, Toruń 2013; W. Paruch (red.), *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, Lublin 2013; A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013; S. Bieleń, *Ukraina a Rosja – niezależność i dominacja*, „Polityka Wschodnia”, 1998, nr 1, s. 7-30; T. A. Olszański, *Ukraina wobec Rosji: stosunki dwustronne i ich uwarunkowania*, „Prace OSW”, Warszawa, listopad 2011, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2001-09-15/ukraina-wobec-rosji-stosunki-dwustronne-i-ich-uwarunkowania> (dostęp: 18.07.2022); J. Kozakiewicz, *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999; L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, Kraków 2010; T. Kapuśniak, *Wpływ Federacji Rosyjskiej na Ukrainę: instrumenty polityczne i ekonomiczne*, Lublin 2007; N. Szapowałowa, *Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy*, Lublin 2006; M. Orzechowski, *Stosunki Ukrainy z Federacją Rosyjską* [w:] M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007, s. 179–202; M. Orzechowski, *Stosunki rosyjsko-ukraińskie w świetle politologicznej analizy decyzyjnej* [w:] L. Hurska-Kowalczyk (red.), *Dylematy rozwoju Ukrainy*, Szczecin 2011, s. 225–246; A. Szeptycki, *Polityka Rosji wobec Ukrainy: instrumenty wpływu*, „Sprawy Międzynarodowe”, 2007, nr 1, s. 55–81; M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007; T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Lublin 2009; R. Kłaczyński, *Strategia polityczna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i Białorusi od 1990 do kwietnia 2014*, Kraków 2014; I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin 2013.

⁹ Zob. H. Głębocki, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek)*, Kraków 2006.

A. Wierzbicki, *Rosja: etniczność i polityka*, Warszawa 2011; A. Wierzbicki, „Rosja dla Rosjan”: nacjonalizm rosyjski i etnopolityka = „Russia for Russians”: Russian nationalism and ethnopoltitics = „Rossiâ dlâ russkikh”: russkij nacionalizm i ètnopolitika, Warszawa 2018; S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa 2015; S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006; A. Walicki, *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019; A. Nowak, *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721-1921. Geopolityka, ody i narody*, Kraków 2018; M. Nizioł, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004; K. Błachowska, *Narodziny Imperium*, Warszawa 2001; S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Bariery modernizacji Rosji*, Warszawa 2014; R. Radzik, *Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych*, Lublin 2016; J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, przeł. M. Kotowska, Warszawa 2005; S. Grzybowski (red.), *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, Toruń 1998; A. Dudek, R. Mazur (red.), *Rosja między imperium*

Wiele interesujących publikacji znajdujemy w dyskursie anglojęzycznym, jednak podobnie jak w polskim większość analiz koncentruje się wokół wymiaru polityczno-gospodarczego relacji ukraińsko-rosyjskich¹⁰ i tylko nieliczne dotyczą tematyki społeczno-kulturowej (niektóre z nich podejmują także kwestię ukraińsko-rosyjskiej pamięci historycznej)¹¹. W przypadku tej grupy publikacji niebagatelne znaczenie mają dwa najważniejsze ośrodki eksperckie zajmujące się studiami ukrajinoznawczymi: Harvard Ukrainian Research Institute oraz Canadian Institute for Ukrainian Studies.

Ze względu na interdyscyplinarność pracy literaturę przedmiotu można podzielić na kilka zasadniczych bloków tematycznych, do których należy zaliczyć przede wszystkim: problematykę kształtowania i funkcjonowania polityki historycznej w Federacji Rosyjskiej po 2000 r., ukraińsko-rosyjskie relacje historyczno-kulturowe - w tym temat kształtowania się wzajemnych mitów oraz antagonistycznych pamięci historycznych, rolę edukacji historycznej ze szczególnym uwzględnieniem analizy treści podręcznikowych.

Problematykę szeroko pojętej rosyjskiej polityki historycznej podejmują nieliczni polscy badacze, do których należy zaliczyć m. in. Wojciecha Materskiego¹². Jest ona także obszarem interesujących badań polskich *think tanków* tj. Ośrodek Studiów Wschodnich, Centrum Stosunków Międzynarodowych czy Centrum im. Juliusza Mieroszewskiego. W tym miejscu warto przytoczyć raport autorstwa Marii Domańskiej i Jadwigi Rogoży¹³ oraz szereg

---

a mocarstwem nowoczesnym, Toruń 2010; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001; B. Kagarlicki, *Imperium peryferii. Rosja i system światowy*, tłum. B. Szulęcka, Ł. Leonkiewicz, Warszawa 2012; M. Konończuk (red.), *Imperium Putina*, Warszawa 2007; A. Nowak, *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Warszawa 2014; A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004; J. Potulski, *Społeczno-kulturowy kontekst aktywności Federacji Rosyjskiej*, Gdańsk 2008; A. Curanović, *Przeznaczeni do wielkości! Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020.

¹⁰ Zob. R. Solchanyk, *Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition*, Lanham–Boulder 2001; A. Lieven, *Ukraine and Russia: a Fraternal Rivalry*, Washington 1999; M. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, Texas 2002; P. D'Anieri, *Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations*, New York 1999; M.M. Balmaceda, *Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union*:

Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006, New York–London 2007; D. Sanders, *Security Co-operation between Russia and Ukraine in the Post-Soviet Era*, Basingstoke–New York, 2001.

¹¹ S. Plokhy, *Ukraine and Russia: Representations of the Past*, Toronto 2008; O. Pritsak, *On the Writing of History in Kievan Rus*, Cambridge 1984; I. Ševčenko, *Ukraine between East and West, Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton–Toronto 1996; R. Szporluk, *Ukraine, Russia and the breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000; S. Plokhy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001; S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, Cambridge 2006; D. Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*, Edmonton 1985;

¹² Zob. W. Materski, *Od cara do „cara. Studium rosyjskiej polityki historycznej*, Warszawa 2017.

¹³ Zob. M. Domańska, J. Rogoży, *Naprzód, w przeszłość!: rosyjska polityka historyczna w służbie "wiecznego" autorytaryzmu*, Warszawa 25.05.2021, Raport OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/raport-osw/2021-05-25/naprzod-w-przeszlosc> (dostęp: 23.11.2022).

innych analiz zalebiających się z badaną problematyką, opracowywanych przez pracowników OSW¹⁴.

Poza większymi opracowaniami kwestia kształtowania publicznej narracji historycznej w Rosji pozostaje tematem mniejszych prac, jak np. artykułów naukowych czy rozdziałów w pracach zbiorowych. Publikacje te często podejmują problematykę rosyjskiej polityki historycznej w kontekście trudnych relacji z Polską bądź uwzględniają konfigurację polsko - ukraińską¹⁵. Jeżeli chodzi natomiast o kontekst ukraiński, to na uwagę zasługują z całą pewnością publikacje Tomasza Stryjka¹⁶.

Innym obszarem badawczym, adekwatnym do tematyki niniejszej rozprawy jest analiza historycznej narracji podręcznikowej¹⁷ adresowanej do dzieci i młodzieży szkolnej. Jednak w polskim dyskursie naukowym możemy znaleźć prace jedynie w sposób fragmentaryczny odpowiadające niniejszemu przedmiotowi badań. Z całą pewnością wymienić publikację Dagmary Moskwy¹⁸ czy pracę doktorską Anny Wierieszczaginy¹⁹. Ponadto badaniem historycznej narracji podręcznikowej zajmują się także Teresa Maresz²⁰, Henryk

---

¹⁴ Zob. M. Domańska, *Mocarstwowy mit wojny we współczesnej polityce zagranicznej Kremla*, Komentarze OSW, 31.12.2019, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-12-31/mocarstwowy-mit-wojny-we-wspolczesnej-polityce-zagranicznej> (dostęp: 23.11.2022); M. Domańska, J. Rogoży, *Rosja: dalsze zaostżanie ustawodawstwa dotyczącego polityki pamięci*, Analizy OSW, 19.05.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-05-19/rosja-dalsze-zaostżanie-ustawodawstwa-dotyczacego-polityki-pamieci> (dostęp: 23.11.2022); M. Domańska, *Artykuł Putina: rewizjonizm historyczny w służbie polityki*, Analizy OSW, 19.06.2020, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-06-19/artikul-putina-rewizjonizm-historyczny-w-sluzbie-polityki> (dostęp: 23.11.2022).

¹⁵ Zob. W. Materski, *Polityka historyczna Federacji Rosyjskiej po 2000 r.*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku”, 2014, nr 4, s. 93-115; K. Morozov, *Pamięć historyczna a kształtowanie nowej rosyjskiej tożsamości*, „Debaty Artes Liberales”, t. 11, 2017, s. 211-219; I. Jaźborowska, A. Jabłokow; *Sprawa katyńska w Rosji: w ujęciu historycznym i obecnie* [w:] *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat?: księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*, J. Szymoniczek (red.), Warszawa 2017, s. 820-839; A. Skrzypek, S. Bieleń (red.), *Pamięć i polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich*, Warszawa 2016; M. Sudenna – Skrukwa, *Szkoła patriotyzmu. Edukacja historyczna w Ukrainie i Polsce po przełomach 2014 i 2015* [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, (red.) T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021, s. 267-314;

¹⁶ Zob. T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.

Zob. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007.

¹⁷ Instytucją gromadzącą szeroki zbiór publikacji anglojęzycznych poświęconych analizie treści podręczników (w tym rosyjskich) jest Georg Eckert Institute for International Textbook Research.

Zob. <http://www.gei.de/en/home.html> (dostęp: 03.08.2022).

¹⁸ D. Moskwa, *Matka ojczyzna wzywa! Wielka wojna ojczyźniana w edukacji i polityce historycznej putinowskiej Rosji*, Warszawa 2022.

¹⁹ A. Vereshchagina, *Spór o Rosję w szkolnych podręcznikach historii Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2013, Biblioteka Główna Uniwersytetu Marii Curie- Skłodowskiej.

²⁰ Zob. T. Maresz, *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, Bydgoszcz 2017.

Zob. T. Мареши, *Соседи Польши в школьных учебниках по истории. Проба диагноза образца восточного соседа*, Saarbrücken 2012.

Składanowski²¹ specjalizujący się w badaniu podręczników sowieckich oraz Joanna Wojdon, pochylająca się nad obrazem świata prezentowanym w elementarzach obowiązujących w krajach b. bloku sowieckiego²².

Szeroko pojęte relacje między Moskwą a Kijowem pozostają natomiast przedmiotem zainteresowania badaczy ukraińskich oraz rosyjskich - politologów, historyków czy socjologów. Możemy wymienić tutaj całe spektrum ekspertyz naukowych²³.

W dyskursie rosyjskim oraz ukraińskim znajdziemy także publikacje naukowe podejmujące *stricte* problem trudnych relacji ukraińsko-rosyjskich w sferze pamięci historycznej, który jest szczególnym obszarem zainteresowania autorki²⁴.

Jeżeli chodzi o wiodących rosyjskich badaczy omawianej materii, z całą pewnością warto tutaj wymienić Aleksieja Millera (ros. Алексей Ильич Миллер)²⁵, Olgę Malinową (ros. Ольга Юрьевна Малинова)²⁶ oraz Nikolaja Korosowa (ros. Николай Евгеньевич

---

²¹ H. Składanowski, *Relacje sowiecko-polskie w podręcznikach do nauczania historii w systemie oświatowym Rosji bolszewickiej i ZSRS w latach 1917-1991*, Toruń 2014.

²² J. Wojdon, *Świat elementarzy. Obraz rzeczywistości w podręcznikach do nauki czytania w krajach bloku radzieckiego*, Warszawa 2015.

²³ Zob. С. Пирожков, *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива*, Київ 2001; С. Пирожков (ред.), *Украина - Россия: проблемы экономического взаимодействия*, Киев 2000; О. Лановенко (ред.), *Украина - Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений*, Киев 2001; Ю. Левенець, Ю. Пахомов, М. Горелов (ред.), *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва*, Київ 2010; В. Бабенко, *Украина - Россия (1991–2010 гг.): Через противостояние к сотрудничеству?*, Москва 2010; П. Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Київ - Дніпро 1993; И. Снежкова, *Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия*, Москва 2007; В. Бегма, *Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція*, Київ 1998; Є. Бершеда, А. Сухоруков, О. Острий, *Співробітництво України і Російської Федерації в інвестиційній сфері та економічна безпека України*, Київ 1999; С. Княшко (ред.), *Беларусь, Россия, Украина - опыт и проблемы интеграции. Первая Межпарламентская конференция*, Киев 1999; Д. Фурман (ред.), *Украина и Россия: общества и государства*, Москва 1997; О. Гринів, *Україна і Росія: партнерство чи протистояння*, Львів 1997; І. Діяк, *Україна-Росія (історія та сучасність)*, Київ 2001; В. Ідзьо, *Українська діаспора в Росії: Українсько-російські взаємовідносини - історія, наука, релігія*, Львів 2002; В. Кожинів, *О русском национальном сознании*, Москва 2002; *Россия-Украина: документы и материалы. 1996-2000*, Книга 1, Москва 2001; *Россия-Украина: документы и материалы. 1990-2000*, Книга 2, Москва 2001.

²⁴ Zob. Е. Кінан, *Російські історичні міфи*, Київ 2001; С. Константинов, А. Ушаков, *История после истории: Образы России на постсоветском пространстве*, Москва 2001.

²⁵ Zob. А. Миллер, Д. Ефременко (ред.), *Политика памяти в современной России и странах восточной Европы. Акторы, институты, нарративы*, Санкт-Петербург 2022. Zob. także: А. Миллер, *Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов*, <http://airo-xxi.ru/onasgovorjat/2227-2017-02-01-07-20-10> (dostęp: 13.07.2022).

А. Миллер, „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века), Санкт-Петербург 2000

Zob. М. Липман, А. Миллер, *Историческая политика в XXI веке*, Москва 2012.

²⁶ О. Малинова, *Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности*, Москва 2015.

О. Малинова, *Конструирование смыслов: исследование символической политики в современной России*, Москва 2013.

Копосов)²⁷. Warte uwagi są także badania prowadzone przez Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk²⁸.

Natomiast na gruncie nauki ukraińskiej na szczególną uwagę zasługuje działalność Heorhija Kasjanowa (ukr. Георгий Владимирович Касьянов)²⁹ oraz Switłany Baturiny (ukr. Світлана Сергіївна Батуріна), która eksploruje wizję Ukrainy i narodu ukraińskiego w szkolnej dydaktyce historycznej państw - sąsiadów tj. Polski, Mołdawii, Rosji. Co istotne dla niniejszych badań, wśród publikacji autorki znajdujemy również te poświęcone obrazowi ukraińskiej historii w rosyjskich podręcznikach - są to jednak niewielkie objętościowo wydania - artykuły naukowe oraz rozdziały w publikacjach zbiorowych³⁰.

Reasumując, wymienione czynniki - a mianowicie: konflikt ukraińsko-rosyjski 2014 r. i eskalacja „wojny pamięci” między Kijowem a Moskwą, a także niewystarczający stan badań rosyjskiej narracji historycznej poświęconej Ukrainie zadecydowały o wyborze przedmiotu niniejszej pracy badawczej. Mając jednocześnie na uwadze, że dyskurs publiczny jak również szkolna dydaktyka historyczna poświęcona Ukrainie są jednymi z najsilniej oddziałujących czynników na postawę Rosjan wobec narodu i państwa ukraińskiego, problem dogłębnego zbadania ich semantycznej treści jest zasadny oraz konieczny do przeanalizowania.

---

²⁷ Н. Копосов, *Память строгого режима: история и политика в России*, Москва 2011.

Zob. także: N. Kopysov, *Memory laws, memory wars. The politics of the past in Europe and Russia*, Cambridge 2018.

²⁸ Е. Борисенко, *Русские об Украине и украинцах*, Санкт-Петербург 2012.

²⁹ Г. Касьянов, А. Миллер, *Россия - Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи*, Москва 2011.

Autor śledzi jednak bardzo wnikliwie przede wszystkim ukraińską politykę historyczną (przede wszystkim w stosunku do Rosji), będąc niekiedy bardzo krytycznym w jej ocenie. Zob. G. Kasianov, *History, Politics and Memory, Ukraine 1990s - 2000s* [w:] *Memory and change in Europe. Eastern perspectives*, (red.) M. Pakier, J. Wawrzyniak, New York – Oxford 2015, s. 193-211.

Zob. Г. Касьянов, *Историческая политика и „мемориальные” законы в Украине: начало XXI в.*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ystorycheskaia_polytyka_y_memoryalne_zakon_v_Ukrayne_nachalo_XI_v_ros.pdf? (dostęp: 12.07.2022).

Zob. Г. Касьянов, *Голодомор и строительство нации*, „Pro et contra”, maj-sierpień 2009, s. 24-42.

Zob. Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко, *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*, Київ 2013.

Polityce historycznej na obszarze postsowieckim Kasjanow poświęcił także dość obszerny artykuł, w którym omawia ukraińskie doświadczenia na tym polu i w sposób komparatystyczny konfrontuje je z polskimi oraz rosyjskimi. Zob. Г. Касьянов, *Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір*, „Україна Модерна”, 2014, nr 21, s. 135-159, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Istorychna_polityka_1990kh__poch_KhKhI_st_Ukraina_ta_postradiansk_yi_prostir.pdf? (dostęp: 13.07.2022).

³⁰ Zob. С. Батуріна, *Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009–2015 рр.)*, „Історіографічні дослідження в Україні”, Київ 2016, nr 26, s. 468-482. Zob. С. Батуріна, *Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів* [w:] *Академічні та доакадемічні образи української історіографії: колективна монографія*, (ред.) О. Удод, Київ 2012, s. 486–517. Zob. С. Батуріна, *До питання про представлення історії України в російській дидактичній літературі*, „Історіографічні дослідження в Україні”, Київ 2011, nr 21, s. 315–334.

Praca powstała w głównej mierze w oparciu o zastosowanie trzech metod badawczych takich jak: analiza, krytyka piśmiennictwa oraz metoda porównawcza. Dwie pierwsze posłużyły autorce do analizy oraz krytyki treści badanych podręczników oraz innych materiałów źródłowych kształtujących rosyjską narrację historyczną. Podczas badania treści narracji zwrócono uwagę na pewne niuanse, mogące w znaczący sposób wpływać na ich odbiór przez czytelnika, tj. język narracji, stosowanie wyrażeń wartościujących, nacechowanych emocjonalnie, objętość narracji, pomijanie lub uwypuklanie pewnych wydarzeń, stosowanie terminologii ugruntowanej w tradycji historiograficznej. Natomiast metoda porównawcza została zastosowana przy okazji zestawienia faktów historycznych obecnych w narracjach poszczególnych podręczników, narracji publicznej i podręcznikowej, współczesnego przekazu historycznego z wybranymi elementami narracji doby imperialnej czy sowieckiej oraz sposobu ich interpretacji w danych dyskursach.

Pozostała część pracy składa się z tła historycznego poprzez chronologiczny szkic ewolucji rosyjskiej polityki historycznej dokonującej się w korelacji z przemianami politycznymi w Rosji od początku lat dwutysięcznych, poprzez kształtowanie historycznego przekazu publicznego poświęconego Ukrainie w obliczu konfliktu z 2014 r., kończąc na wdrożeniu w 2015 r. reformy edukacji historycznej, której pokłosiem było przyjęcie nowych podręczników do nauczania historii Rosji, a które stanowią centralną część analizy niniejszej pracy.

Tak więc praca obejmuje następujące rozdziały:

- rozdział pierwszy pt. „Problemy terminologiczne” stanowi skondensowane wyjaśnienie najważniejszych z punktu widzenia niniejszej pracy pojęć, którymi operuje autorka. W pierwszej części rozdziału zostały wyjaśnione terminy rosyjskojęzyczne, które nastroczają najwięcej dylematów i problemów translatorskich oraz interpretacyjnych. Natomiast w drugiej części autorka przybliży pojęcie mitu i stereotypu, których semantyczna analiza stanowi fundamentalną część niniejszej rozprawy;

- rozdział drugi pt. „Główne komponenty rosyjskiej narracji historycznej poświęconej Ukrainie (tło historyczne)” zawiera obszerną analizę poszczególnych mitów oraz stereotypów historycznych, które tworzyły rosyjską wizję ukraińskiej historii przez ostatnie wieki - aż do rozpadu Związku Sowieckiego w 1991 r. Autorka stara się w nim wykazać, że rosyjska mitologia ukraińskich dziejów narodowych posiada głębokie ugruntowanie w historiografii oficjalnej i nie jest ani produktem wyłącznie okresu sowieckiego, ani dziełem jedynie

historiografii rosyjskiej, ale stanowi rezultat ukraińsko-rosyjskiej symbiozy w granicach jednego organizmu państwowego. Dla niniejszej rozprawy rozdział ten ma szczególne znaczenie, ponieważ umożliwia retrospekcję ewolucji ukraińskiej narracji historycznej w Rosji w różnych jej wydaniach - od imperialnej, poprzez sowiecką aż do współczesnej - putinowskiej. Pozwala ponadto ocenić, na ile obecny dyskurs historyczny czerpie z dorobku poprzednich historiografii i zdiagnozować czy mamy na tym polu do czynienia z progresem czy raczej regresem;

- rozdział trzeci pt. „Wyzwania, cele oraz instrumenty rosyjskiej polityki historycznej po 2000 roku” ukazuje korelację postępującego autorytaryzmu rosyjskiego systemu politycznego ze sposobem prowadzenia polityki historycznej. Jako że kształtowanie szeroko pojętej narracji historycznej pozostaje w gestii władzy, stanowiąc jeden z pryncypialnych obszarów zainteresowania każdej polityki historycznej, zasadna wydaje się być analiza procesu jej ewolucji, która w Rosji zbiegła się z centralizacją władzy państwowej oraz wzrostem znaczenia resortów siłowych. Rozdział ten prezentuje proces zmian instytucjonalnych oraz postępującą unifikację i militaryzację narracji historycznej w Rosji po przejściu władzy przez Władimira Putina w 2000 r., uwzględniając jednocześnie zachodzące przemiany o charakterze politycznym. W rozdziale tym autorka podejmuje także próbę zdefiniowania głównych wyzwań, przed jakimi stanęła rosyjska polityka historyczna, do których zalicza głęboki kryzys tożsamościowy rosyjskiego społeczeństwa oraz wyzwania w sferze bezpieczeństwa ontologicznego;

- rozdział czwarty pt. „Narracja historyczna o Ukrainie w rosyjskim dyskursie publicznym” prezentuje główne wątki narracyjne poświęcone ukraińskiej historii w rosyjskim dyskursie publicznym kształtowanym w obliczu konfliktu między Moskwą a Kijowem, który rozgorzał w 2014 r. Celem tej części pracy jest zaprezentowanie, w jaki sposób konflikt militarny wpłynął na narrację historyczną. Rozdział ten stanowi także pewne tło porównawcze dla kolejnej części pracy poświęconej analizie treści podręczników, gdyż pozwoli na komparatystyczne zestawienie obu narracji oraz diagnozę, na ile przekaz publiczny i konflikt militarno-polityczny wpłynęły na kształt dydaktyki historycznej;

- rozdział piąty pt. „Historia Ukrainy we współczesnych podręcznikach rosyjskich” prezentuje proces wdrażania oraz konsekwencje reformy szkolnej edukacji historycznej w Rosji, po czym autorka przechodzi do krytycznej analizy treści uwzględniających elementy ukraińskich dziejów narodowych w podręcznikach do nauki historii Rosji dla uczniów szkoły średniej, które

trafiły na rynek wydawniczy w 2015 r. W tej części zostały przeanalizowane następujące wątki

- mity składające się na współczesne postrzeganie ukraińskiego procesu historycznego przez rosyjską narrację podręcznikową:

- Ruś Kijowska – wspólna etnogeneza Rosjan, Ukraińców i Białorusinów,

- ugoda perejasławska,

- bitwa pod Połtawą,

- osiemnastowieczna historia Ukrainy,

- dwudziestowieczna historia Ukrainy, uwzględniająca rewolucję październikową i powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, powstanie Związku Sowieckiego, Wielki Głód lat trzydziestych, sowiecką agresję na Polskę, „zjednoczenie” Ukrainy Zachodniej i Ukrainy Sowieckiej, wielką wojnę ojczyźnianą, temat kolaboracji z nazistami i sowieckiej partyzantki, rozpad Związku Sowieckiego,

- najnowsza historia Ukrainy po 1991 r., obejmująca rewolucję pomarańczową oraz rewolucję godności;

- Krym – oprócz elementów historii półwyspu podrozdział uwzględnia wydarzenia określone mianem „wiosny krymskiej” z 2014 r., rezultatem których było powtórne „zjednoczenie” z kontynentalną Rosją;

- Noworosja – elementy dziejów guberni noworosyjskiej w granicach Imperium Rosyjskiego zostały uzupełnione o współczesne wydarzenia rozgrywające się od 2014 r. na terytorium ukraińskiego Donbasu, a które zostały uwzględnione w omawianych podręcznikach.

Pracę kończy podsumowanie zawierające konkluzje ujęte w trzy bloki: historia Ukrainy we analizowanych podręcznikach do nauki historii Rosji; narracja podręcznikowa, a dyskurs publiczny oraz wizja ukraińskiej historii w rosyjskim dyskursie edukacyjnym i publicznym, a rosyjska tożsamość narodowa.

Rozdział I

Zagadnienia terminologiczne

Zanim autorka przejdzie do meritum swojego tematu, pragnie poczynić pewne spostrzeżenia oraz wyjaśnienia natury terminologicznej. Jest to konieczne, gdyż często rozumienie pewnych pojęć w języku polskim i rosyjskim nie jest tożsame, przez co następuje wielu problemów translatorskich oraz interpretacyjnych. Nie zawsze bowiem możliwe jest znalezienie językowego ekwiwalentu danego terminu. Wynika to, z jednej strony, z bogactwa języka rosyjskiego, z drugiej natomiast z dziedzictwa historyczno-kulturowego Rosji. Rosyjskie doświadczenie imperialne odcisnęło silne piętno na sposobie postrzegania procesu dziejowego. Jest to widoczne chociażby na przykładzie rozumienia pewnych pojęć będących markerami tożsamości narodowej, takich jak naród czy ojczyzna. Zrozumienie różnicy między nimi jest kluczowe dla poprawnego odczytania narracji historycznej oraz zinterpretowania jej głębszego przekazu.

Oprócz dylematów translatorskich związanych z rozumieniem pewnych pojęć rosyjskojęzycznych, autorka poczyni w niniejszym rozdziale także wyjaśnienia terminologiczne kluczowych terminów w obszarze, których autorka będzie się poruszać – chodzi przede wszystkim o definicję mitu i stereotypu oraz polityki historycznej i edukacji historycznej, w obszarze których wpisuje się niniejsza rozprawa.

1.1 Uwagi wprowadzające

W pierwszej kolejności autorka przejdzie do wyjaśnienia terminów rosyjskojęzycznych, których tłumaczenie oraz zdefiniowanie nastąpiło jej wielu dylematów, a które jest kluczowe by poprawnie zinterpretować narrację historyczną poświęconą w Rosji Ukrainie. Dwoma pojęciami, których poprawne rozumienie jest fundamentalne dla niniejszej rozprawy są predykaty *ruszkij* (ros. русский) oraz *rossijskij* (ros. российский). Terminy te następują o tyle problemów, że w języku polskim często oba są tłumaczone w jednakowy sposób – jako „rosyjski”. Brak ich dyferencjacji prowadzi bowiem do terminologicznych nieporozumień oraz semantycznej symplifikacji. Oba wyposażone są w zupełnie inną treść semantyczną a ich dyferencjacja jest ściśle związana z rozumieniem pojęcia narodu w Rosji.

Stosowanie obu pojęć w języku rosyjskim jest przejawem dezorientacji wokół definicji narodu rosyjskiego oraz samej rosyjskości. Oba omawiane tutaj terminy są markerami kreślącymi granice owej tożsamościowej niekoherencji. Otóż, o ile rozumienie pojęcia *российский* nie nastęrcza zbytnich problemów i definiuje naród jako wspólnotę polityczno-obywatelską związaną z danym terytorium - w tym przypadku z Federacją Rosyjską, to już termin *русский* nie jest tak klarowny. Charakteryzuje go duża semantyczna labilność oraz pojemność. W przeciwieństwie do pierwszego posiada charakter etniczno-kulturowy i silne zabarwienie imperialne. Dla potrzeb niniejszej pracy to właśnie ten termin ma fundamentalne znaczenie, dlatego autorka skoncentruje się przede wszystkim na nim.

Predykat *русский* nawiązuje do prymordialistycznego postrzegania narodu a jego obecny wydźwięk semantyczny zawdzięcza spuściźnie stalinizmu, który kładł nacisk na wspólnotę pochodzenia danej grupy narodowej. U podstaw stalinowskiego rozumienia narodu legł bowiem zbiór pewnych obiektywnych cech od języka, poprzez wspólnotę obyczajów do „mentalności” czy „kulturowego kodu”. W ten sposób nastąpiła redukcja wspólnoty narodowej do wspólnoty etnicznej (etnosu)³¹.

Współczesna Rosja odziedziczyła także inne koncepcje narodu po sowieckiej ideologii takie jak idea wielonarodowości oraz wyobrażenie o Rosji jako rodzinie narodów. Zaowocowało to dezorientacją wokół rozumienia narodowego charakteru Rosjan. Jej pokłosiem są burzliwe dyskusje wokół pojęcia narodu toczące się w przeciągu ostatnich trzech dekad. Oscylują one wokół trzech kodów wspólnoty – etnicznej, obywatelskiej oraz imperialnej. Pierwszy z nich wpisuje się w tak zwany *русский* etnonacjonalizm, który wspólnotę narodową rozumie w kategoriach wspólnoty krwi. Natomiast druga kluczowa dla niniejszych rozważań koncepcja - imperialna - w przeciwieństwie do etnonacjonalistów nie sprowadza narodu do etnosu, ale rozumie go w kategoriach wspólnoty kulturowej. Niebagatelne znaczenie posiada w tym przypadku lojalność wobec rosyjskiej kultury. Należy tutaj zauważyć, że zwolennicy tej koncepcji nie pogodzili się z rozpadem Związku Sowieckiego. W tym rozumieniu naród rosyjski wykracza poza granice państwa rosyjskiego³².

Zarówno naród w rozumieniu etnicznym jak i imperialnym w języku rosyjskim jest definiowany przez predykat *русский*. Nastęrcza to wielu dylematów interpretacyjnych. Problem pogłębia fakt, co trafnie zauważył Władimir Małachow (ros. Владимир Сергеевич

---

³¹ В. Малахов, *Культурные различия и политические границы в эпоху глобальных миграций*, Москва 2014, s. 48-49.

³² Ibidem, s. 50, 53-54.

Малахов), że niemożliwa jest dokładna demarkacja między etnonacjonalnym a imperialnym rozumieniem narodu³³. Doskonale widać to na przykładzie historii Ukrainy oraz prób narodowej unifikacji Ukraińców z Rosjanami oraz Białorusinami w postaci prezentowania tych grup etnicznych jako jednego narodu. W tym przypadku predykat *русский* posiada zarówno etniczne jak i kulturowe konotacje. Charakteryzuje go semantyczna labilność oraz wieloznaczność. Natomiast jego zdolność do „geograficznego rozprzestrzeniania się” oraz transgraniczność czyni go atrakcyjnym dla zwolenników imperialnej koncepcji narodu.

Jednak poza ideowym znaczeniem predykatu *русский*, który jest „produktem” tradycji historiograficznej, termin ten jest używany w narracji historycznej, w jeszcze jednym kontekście - nawiązuje do spuścizny Rusi Kijowskiej, która jest traktowana przez rosyjską historiografię w kategoriach etnogenezy Rosjan, Ukraińców i Białorusinów.

W języku polskim na określenie obu pojęć stosowany jest tylko jeden leksem, powoduje to wiele problemów natury translatorskiej. Dlatego, by rozróżnić oba terminy autorka będzie tłumaczyła predykat *русский* jako „ruski”, czyli odnoszący się do staroruskiego okresu historii, ale także wyposażony w głębsze znaczenie, bo oznaczający etniczno-kulturową wspólnotę posiadającą charakter metanarodu. Natomiast *российский* będzie tłumaczony jako „rosyjski”.

Druga grupa pojęć, których rozróżnienie jest w mniemaniu autorki konieczne to: *народ* (ros. народ) oraz *народность* (ros. народность). Oba pojęcia są nosicielami ściśle określonej treści semantycznej, której poznanie pozwoli wnikliwiej zrozumieć metaforyczne tło narracji poświęconej Ukrainie. Stosowanie danego pojęcia nie jest bowiem przypadkowe i ma ściśle określone zadanie - eksponowanie rosyjsko-ukraińskiej jedności duchowej, na gruncie której opiera się cała współczesna rosyjska narracja o Ukraińcach i Rosjanach, będących jednym narodem.

Na przestrzeni wieków pojęcie narodu w rosyjskiej kulturze lingwistycznej podlegało procesowi ciągłego konstruowania – podobnie jak działo się to w innych kulturach, np. angielskiej czy francuskiej. Rosyjski termin *народ* odpowiada angielskiemu pojęciu *people* oraz francuskiemu *peuple*, ale jednak różni się od nich zawartością semantyczną³⁴.

Historia formowania się koncepcji narodu w kulturze francuskiej oraz angielskiej jest bardzo podobna. W obu przypadkach właściwym mu atrybutem była i nadal pozostaje

---

³³ Ibidem, s. 55.

³⁴ Е. Муратова, А. Сенцов, *Выражение концепта „народ” в английской лингвокультуре*, „Молодой учёный”, т. 2, октябрь 2011 г., nr 10 (33), s. 36-37.

przynależność terytorialna, która nie występowała w przypadku rosyjskiego pojęcia narodu. W kulturze rosyjskiej kluczowym atrybutem narodu pozostawało natomiast pochodzenie etniczne. W centrum tego modelu znajduje się grupa ludzi zintegrowanych wspólnymi (odziedziczonymi) cechami, a także wspólną dla danego narodu tradycją czy kulturą. Zakorzenie w rosyjskim modelu narodu wspólnoty pochodzenia jest związane ze staroruskim dziedzictwem, kiedy to ród był centralną komórką społeczną gwarantującą jednostce bezpieczeństwo. Naród w okresie istnienia Rusi Kijowskiej jawił się jako społeczność krewnych, rodzina (ros. родня)³⁵.

Współcześnie takie rozumienie narodu w kulturze rosyjskiej zostało do pewnego stopnia zdezaktualizowane i Rosjanie, podobnie jak Francuzi czy Anglicy, pod pojęciem narodu rozumieją przede wszystkim przynależność do określonego terytorium³⁶.

Okresem, kiedy proces ewolucji znaczenia rosyjskiego pojęcia narodu był najbardziej intensywny, był wiek XVIII oraz XIX. Wydarzeniem, które odcisnęło na nim najsilniejsze piętno, była wojna 1812 r. z Napoleonem. Kampania propagandowa zaaranżowana przez rząd zakorzeniła w rosyjskiej mentalności wyobrażenie o rosyjskim narodzie jako wspólnocie charakteryzującej się ponadstanową jednością, nosicieli wiary chrześcijańskiej oraz wybawicieli Europy od nawały napoleońskiej. To wówczas powstają kolejne definicje narodu, z których na uwagę zasługuje ta zaproponowana przez słownik Akademii Nauk wydany w 1814 r. Podaje on kilka znaczeń narodu: od mieszkańców danego państwa, żyjących według określonych przepisów prawa i zasad oraz posługujących się jednym językiem, poprzez zbiór, wspólnotę ludzi, do narodu rozumianego jako plebs, czyli niższe warstwy społeczne. Tak więc definicje te posiadają potrójny wydźwięk: polityczny, kulturowy oraz społeczny. Różnorodność definicji pojęcia narodu, akcentowanie takich czy innych jego atrybutów demonstruje wielość idei związanych z tym pojęciem³⁷.

Autorka pragnie zauważyć, że w przypadku narracji podręcznikowej pojęcie narodu rozumiane jako wspólnota pochodzenia lub społeczność identyfikująca się z danym terytorium jest stosowane zamiennie. W opinii autorki rozumienie narodu opartego na atrybucie etnosu, języka i kultury nie zdezaktualizowało się zupełnie i wciąż jest obecne w rosyjskiej kulturze

---

³⁵ Е. Муратова, А. Сенцов, *Сопоставительный анализ ключевых слов, обслуживающих понятие „народ”, во французской, русской и английской лингвокультурах*, „Молодой учёный”, т. 2, октябрь 2011 г., nr 10 (33), s. 38-39.

³⁶ Ibidem, s. 38-39. Zob. także: Е. Муратова, А. Сенцов, *Выражение концепта „народ” в русском языке*, s. 40-41.

³⁷ И. Агейкина, *Идеологемы „народ” и „народность” в русской публицистике XIX в.*, s. 228-231, <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologemy-narod-i-narodnost-v-russkoj-publitsistike-xix-v-1> (dostęp: 11.05.2022).

oraz mentalności. To właśnie takie jego pojmowanie zdominowało rosyjską narrację historyczną prezentującą ukraiński proces dziejowy. Można więc pokusić się o konstatację, że współczesne pojmowanie narodu w Rosji pozostaje rozmyte, niejednoznaczne. Jego etniczno-kulturowa definicja wciąż jest obecna w rosyjskim dyskursie historycznym, a jej głównym zadaniem jest legitymizacja tezy o wspólnocie pochodzenia Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. Stanowi ona ideologiczny fundament idei *rusского mira*.

Natomiast termin narodowość pojawił się i zyskał na popularności w XIX stuleciu. Po raz pierwsze słowo to zostało uwzględnione w słowniku Akademii Nauk w 1847 r. i zostało zdefiniowane jako zbiór cech odróżniających jeden naród od drugiego. Termin, „narodowość” w sposób szczególny zyskiwał na popularności w latach dwudziestych XIX w. dzięki działalności krytyków szkoły romantycznej - był on bowiem pierwotnie pojęciem literackim, dopiero później nastąpił jego transfer do sfery politycznej. Na jego powstaniu zaważyła w znacznym stopniu, podobnie jak w przypadku narodu, wojna rosyjsko-francuska 1812 r. - to wówczas wykształciło się przekonanie o potrzebie stworzenia własnej (w domyśle narodowej) poezji oraz literatury³⁸.

Kulminacją procesu przejścia terminu „narodowość” ze sfery literackiej do sfery politycznej była Triada Uwarowa³⁹. To właśnie na lata trzydzieste i czterdzieste XIX stulecia przypada złoty wiek tego pojęcia w rosyjskiej kulturze. Należy jednak zaznaczyć, że było ono różnie rozumiane i definiowane przez poszczególne kręgi polityczne funkcjonujące w ówczesnej Rosji⁴⁰.

Najbardziej reakcyjny, ale jednocześnie najbardziej wpływowy pogląd na narodowość należał do tzw. dynastycznych nacjonalistów, którzy rozumieli ją jako patriotyzm, doktrynę ochronną, mającą na celu umocnienie istniejącego porządku i mocarstwowego statusu Rosji. Ich zdaniem, rosyjskość (nawet w odniesieniu do Niemców bałtyckich czy Polaków) polegała przede wszystkim na wierności carowi - przedstawicielowi danej dynastii⁴¹.

Inaczej słowianofile, którzy serce narodowości upatrywali w prawosławiu, a nie w państwie. W carze widzieli jedynie symbol jedności narodu, a nie obiekt ślepego posłuszeństwa. To m. in. Aleksiej Chomiakow - jeden z bardziej prominentnych przedstawicieli

---

³⁸ Ibidem, s. 231-232.

³⁹ Triada Uwarowa (ros. Триада Уварова) – formuła, definiująca ideologiczny fundament panowania cara Mikołaj I, opierający się na trzech filarach: prawosławiu, samowładztwie, ludowości/narodowości (ros. Православная Вера, Самодержавие, Народность). Koncepcja ta stała się uosobieniem rosyjskiej ideologii monarchistycznej. W rzeczywistości Triada Uwarowa była antytezą dewizy Wielkiej Rewolucji Francuskiej: „Wolność, równość, braterstwo”.

⁴⁰ Ц. Виттекер, *Граф Сергей Семенович Уваров и его время*, Санкт-Петербург 1999, s. 121-122, 128.

⁴¹ Ibidem, s. 121-122, 128.

nurtu słowianofilskiego - wprowadził do dyskursu pojęcie soborowości (ros. соборность), mające stanowić przeciwwagę dla zachodniego indywidualizmu⁴².

Powyższa analiza pokazuje, że w rosyjskim dyskursie nie istniała jednolita definicja narodowości. Była ona labilna i zależała w znacznym stopniu od poglądów politycznych. Jednak najsilniejsze jej upolitycznienie i wprzęgnięcie jej w propagandowe tryby Imperium nastąpiło dzięki działalności księcia Siergieja Uwarowa⁴³, który starał się za pomocą idei narodowości scementować imperialne państwo i uczynić z niej synonim oddania oraz posłuszeństwa tronowi oraz ołtarzowi⁴⁴.

Po powstaniu dekabrystów w latach 1825-1826 narodziła się nowa koncepcja narodowości, która później stanie się fundamentem uwarowskiej triady: samodzierżawie – to naród⁴⁵.

Nie ma wątpliwości, że współczesne rozumienie narodowości – szczególnie to używane w narracji podręcznikowej - czerpie w przeważającej mierze z dorobku słowianofilów. Ma charakter bardziej kulturowy aniżeli polityczny. Jej głównymi atrybutami pozostają prawosławie oraz wspólnota językowa, które mają świadczyć z jednej strony o kulturowo-narodowej jedności Słowian wschodnich, a z drugiej o ich odrębności w stosunku do narodów zachodnioeuropejskich. Nie mniej ważnym atrybutem tak rozumianej narodowości jest kulturowy ekskluzywizm oraz cywilizacyjna wyjątkowość. Rosyjskie rozumienie zarówno narodu jak i narodowości w kategoriach etniczno-kulturowych wyposaża oba pojęcia w chłonność i niezwykle pojemność semantyczną, rozszerzając znacznie ich granice absorbujące kolejne narody czy terytoria.

Kolejną parą pojęć, które wymagają wyjaśnienia są terminy *Otieczestwo* (ros. Отечество) oraz *Rodina* (ros. Родина). W języku polskim oba są tłumaczone jako „ojczyzna”. I chociaż w większości języków - w tym w języku polskim funkcjonuje jedno pojęcie na określenie kraju ojczystego, to w języku rosyjskim sytuacja jest bardziej skomplikowana - występują trzy pojęcia stosowane w odniesieniu do kraju rodzimego. Oprócz dwóch już

---

⁴² Ibidem, s. 121-122, 128.

⁴³ Siergiej Siemionowicz Uwarow (ros. Сергей Семёнович Уваров) – rosyjski polityk, działacz państwowy, minister oświaty mianowany na ten urząd w 1833 r., głowa Akademii Nauk. Jego najprężniejsza działalność polityczna przypada na okres rządów cara Mikołaja I. Jest twórcą ideologicznej koncepcji „Prawosławie, samodzierżawie, ludowość” – popularnie zwanej Triadą Uwarowa. Zob. Е. Сухарников, *Сергей Уваров: главный русский монархист*, 05.09.2017, <https://histrf.ru/biblioteka/b/kratkii-kurs-istorii-glavnyi-russkii-monarkhist> (dostęp: 31.12.2019).

⁴⁴ Ц. Виттекер, op. cit., s. 121-122, 128.

⁴⁵ И. Агейкина, op. cit., s. 234.

wspomnianych powyżej używany jest także termin *Otcizna* (ros. Отчизна). Jednak autorka skoncentruje się na dwóch pierwszych, gdyż to one są stosowane w narracji podręcznikowej.

W większości przypadków - w tym także przez różnego rodzaju słowniki - pojęcia „*Rodina*” oraz „*Otieczestwo*” są traktowane jako wyrazy synonimiczne, bliskoznaczne i *de facto* są stosowane zamiennie. Niemniej jednak ta semantyczna bliskość jest jedynie pozorna i jednocześnie błędna. Nie różni ich jedynie stylistyka – termin „*Otieczestwo*” jest nacechowany wyższym stylem, patosem, podniosłością w porównaniu z *Rodina*. W obliczu geopolitycznych zmian końca XX wieku, powstawania nowych organizmów państwowych, a demontażu wcześniej istniejących oraz coraz większej mobilności, którą przyniósł wiek XXI, zasadnicze jest pytanie o znaczenie obu terminów i różnice w ich rozumieniu, gdyż z całą pewnością nie należy traktować ich jako tożsame. Różnice w ich definicjach nie ograniczają się jedynie do charakteru stylistycznego.

Na wstępie należy wspomnieć, że pojęcie „*Otieczestwo*” jest dużo starsze od terminu „*Rodina*”. To pierwsze było już znane i używane w XI-XIII w., czyli w okresie staroruskim, podczas gdy drugie jest „produktem” XVIII stulecia. *Clue* obu określeń stanowi niewątpliwie więź między jednostką a państwem, jednak niezasadne wydaje się sprowadzanie jej do obywatelskiej przynależności do tego czy innego państwa. Dziewiętnastowieczny rosyjski działacz społeczny Aleksandr Wasiljew (ros. Александр Васильевич Васильев) przekonywał, że pojęcia państwo, *Rodina* oraz *Otieczestwo* różnią się i nie są synonimiczne. Przede wszystkim nie obejmują swoim zakresem takiej samej treści znaczeniowej, a często są wręcz przeciwstawne względem siebie⁴⁶.

Pierwszą różnicą w rozumieniu obu pojęć, na którą zwracają uwagę, badacze jest ich pojemność semantyczna. Termin „*Rodina*” jest pod tym względem dużo obszerniejszy i stosuje się go nie tylko w stosunku do człowieka, grupy czy narodu, ale także w stosunku do przedmiotów nieożywionych, idei, koncepcji. Natomiast zakres znaczeniowy *Otieczestwa* jest znacznie węższy a jego stosowanie ogranicza się do człowieka, jednostki, grupy, narodu. Tak więc pojęcie *Rodiny* używane jest w odniesieniu do większej liczby obiektów materialnych i nie należy ograniczać go tylko do geograficznego miejsca czy terytorium. *Rodina* to coś znacznie więcej – to duchowa wartość, źródło powstania i rozwoju wartości, idei, przejawów kultury. Natomiast *Otieczestwo* można rozpatrywać jako posiadające większą pojemność tylko w jednym przypadku, kiedy pod hasłem *Rodiny* mamy na myśli małą ojczyznę, czyli konkretne

---

⁴⁶ А. Васильев, *Что такое Отечество?*, Ростов на Дону, 1905, <https://1lib.pl/book/5302719/d94659> (dostęp: 10.05.2022), s. 4.

miasto, wieś itp. *Rodina* jest więc wartością wyższą, integrującą naród i nawiązującą do kolektywnej tożsamości⁴⁷.

W odnalezieniu różnic w definicjach obu pojęć może być także pomocne spojrzenie na nie z punktu widzenia ich rodzaju (*ang. gender*). Słowo *Rodina* pochodzi od archetypu bogini-matki, podczas gdy *Otieczestwo* od archetypu boga-ojca. Feminizacja i maskulinizacja tych pojęć w języku rosyjskim ma zasadnicze znaczenie dla ich rozumienia. Otóż *Otieczestwo* można tłumaczyć jako ojcowską cześć lub ojcowiznę oznaczającą wszystko, co zostało stworzone przez przodków, ziemię, która dzięki wysiłkom minionych pokoleń zdobyła wielkość, została zagospodarowana zgodnie z określonymi zasadami oraz wartościami, stworzyła warunki dla przetrwania i rozwoju narodu. *Otieczestwo* to zatem ojcowska spuścizna. Natomiast *Rodina* została wyposażona w cechy matki, tj. wrażliwość czy emocjonalność. Macierzyński początek *Rodiny* sugeruje emocjonalnie okraszoną genezę narodu odzwierciedloną w kategorii ziemi, języka, przyrody⁴⁸.

Jednak jedną z najistotniejszych różnic między terminami „*Rodina*” oraz „*Otieczestwo*” jest fakt, że ten pierwszy może funkcjonować bez atrybutu państwa, podczas gdy drugi jest z nim nierozdzielnie związany. *Rodina* jest zatem kategorią duchową, a nie polityczną. Funkcjonuje także po zniknięciu organizmu państwowego, gdyż jest pierwotna w stosunku do jednostki i społeczeństwa. Pozostaje niezależna od swojej politycznej formy - państwa. W wyobraźni zbiorowej kojarzy się ze swoim narodem, ojczystą przyrodą, bliskimi duchowo ludźmi, sposobem życia, językiem ojczystym. Przeciwnie *Otieczestwo*, które jest nierozdzielnie związane z kategorią państwa. Komasyje się ono z życiem państwowym, świadomą organizacją bytu, obowiązkami i prawami. Powstaje tam, gdzie jednostka i państwo nakładają na siebie wzajemnie prawa oraz obowiązki⁴⁹.

Tak więc powyższe pojęcia nie są tożsame i nie mogą być stosowane zamiennie czy przypadkowo. W omawianych narracjach podręcznikowych użycie danego z omówionych pojęć jest świadome oraz intencjonalne.

---

⁴⁷ Т. Чикаева, *Родина или Отечество: разграничение понятий*, s. 90-95, <https://cyberleninka.ru/article/n/rodina-ili-otechestvo-razgranichenie-ponyatij> (dostęp: 10.05.2022).

⁴⁸ Ibidem, s. 95.

⁴⁹ Ibidem, s. 96.

1.2 Wyjaśnienia terminologiczne - dydaktyka historii a polityka historyczna, mity oraz stereotypy

Z uwagi na fakt, że przedmiotem niniejszej rozprawy jest analiza treści podręczników szkolnych, wymaga to poruszania się w obszarze edukacji historycznej oraz szeroko pojętej polityki historycznej. Obie z kolei posługują się pojęciem mitu historycznego oraz stereotypu, których zdefiniowanie jest kluczowe dla niniejszych rozważań. Dlatego w tym miejscu autorka dokona krótkiego przeglądu głównych celów, instrumentów, modeli edukacji historycznej, a także wyjaśnienia takich pojęć jak polityka historyczna, mit oraz stereotyp.

Dydaktyka historii w szkole ma niebagatelne znaczenie dla formowania światopoglądu ucznia. Mark Ferro pisze, że *obraz innych narodów czy własny, jaki żyje w naszej duszy, zależy od tego, jak w dzieciństwie uczono nas historii. Dla każdego z nas to odkrycie świata, odkrycie jego przeszłości [...] Jednak to, co zaspokoilo naszą pierwszą ciekawość, wzbudziło pierwsze emocje pozostaje niewyżywalnym*⁵⁰.

Natomiast polski badacz Wojciech Wrzosek zwraca uwagę na myślenie historyczne, które jest kształtowane w procesie szkolnej edukacji historycznej. Jego zdaniem, pełni ono funkcję matrycy kategorialnej, podstawy mentalnej, będącej fundamentem dla wiedzy historycznej. To właśnie myślenie historyczne jest wyrazem strukturyzacji i uporządkowania poszczególnych informacji o przeszłości⁵¹. Zatem sposób myślenia o przeszłości narodowej oraz o dziejach innych narodów wyniesiony ze szkolnej ławy zaprocentuje w przyszłości i stanie się fundamentem świadomości historycznej osoby dorosłej.

Edukacja szkolna od zawsze była polem konfrontacji społecznej pamięci historycznej i historiografii. Szkoła jest miejscem, gdzie uczeń swoją wiedzę o przeszłości wyniesioną z rodziny, książek, gier komputerowych czy filmów konfrontuje z obrazem przeszłości prezentowanym na lekcjach historii. To tam spotyka się on z różnorodnością pamięci o przeszłości. Jednocześnie doświadcza przemocy symbolicznej, jaką posiada zinstytucjonalizowana edukacja⁵².

---

⁵⁰ M. Ферро, *Как рассказывают историю детям в разных странах мира*, Москва 1992, s. 8.

⁵¹ W. Wrzosek, *Historia – wartości – edukacja* [w:] *Wartości w edukacji historycznej*, red. J. Rulka, Bydgoszcz 1999, s. 11.

⁵² S. Roszak, *Pamięć w edukacji historycznej – pojęcia, konteksty, doświadczenia*, s. 1-3, XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Lublin 2019, <http://xxpzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Stanislaw%20Roszak%20-%20PAMIĘĆ%20W%20EDUKACJI%20HISTORYCZNEJ.pdf> (dostęp: 13.09.2019).

W opinii badaczki retoryki polskich podręczników do historii Danuty Konieczka-Śliwińskiej ich funkcja wiąże się nierozdzielnie z procesem przekonania ucznia, czyli perswazją⁵³. Narracja podręcznikowa ma na celu *przekonywanie i pozyskiwanie czytelnika aż do momentu, gdy uda się przekształcić go w partnera*⁵⁴.

Nauka historyczna, a w szczególności szkolna dydaktyka historii są poddane silnej presji ideologicznej oraz politycznej. System edukacji jest kluczowym obszarem oddziaływania polityki historycznej. Kształtując program nauczania historii, zawartość podręczników rządzący promują w ten sposób określoną wizję narodowych dziejów. Narracja historyczna, która jest przekazywana uczniom na lekcjach historii, silnie oddziałuje na ich autoświadomość, tożsamość kulturową i narodową, pamięć historyczną, postawę wobec „Innych - Obcych”. Szkolna edukacja historyczna jest o tyle ważna, że kształtuje zbiorową pamięć, dowolnie ją modyfikując i przekształcając⁵⁵. Pełni rolę pasa transmisyjnego pamięci. Jednocześnie jest narażona na polityczne turbulencje, gdyż jest chętnie modyfikowana przez poszczególne frakcje polityczne po dojściu do władzy, służąc w ten sposób ich partykularnym interesom.

Dydaktyka historii w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wydaje się być bardziej podatna na działania polityczne niż w państwach anglosaskich. Jest to związane z dominacją w naszej części Starego Kontynentu modelu tradycyjnego w nauczaniu historii z obecnością pewnych elementów modelu dyscyplinarnego⁵⁶.

---

⁵³ D. Konieczka-Śliwińska, *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, Poznań 2001, s. 55-56, 198.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 158.

⁵⁵ J. Wojdon, *Pamięć w edukacji historycznej – od teorii do praktyki cz. 2*, XX Powszechny Zjazd Historyków Polski, Lublin 2019, <http://xmpzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Joanna%20Wojdon,%20PAMIĘĆ%20W%20EDUKACJI%20HISTORYCZNEJ.pdf> (dostęp: 13.09.2019). Zob. także: J. Wojdon, *Świat elementarzy. Obraz rzeczywistości w podręcznikach do nauki czytania w krajach bloku radzieckiego*, Warszawa 2015.

⁵⁶ Na wybór modelu nauczania historii szkolnej niebagatelny wpływ posiada opowiadanie się aktorów polityki pamięci za określonym reżimem pamięci. Interesującą próbę konceptualizacji reżimów pamięci (mnemoniczne reżimy, ang. mnemonic regime) podjęli Michael Bernhard i Jan Kubik w pracy zbiorowej pt. *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*. Publikacja jest wynikiem badań nad sposobem komemoracji dwudziestej rocznicy upadku reżimów komunistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Jednym z głównych zadań projektu było wydzielenie i definicja reżimów pamięci funkcjonujących w poszczególnych krajach. Zgodnie z teorią M. Bernharda i J. Kubika reżim pamięci jest niczym innym jak dominującym modelem polityki pamięci, funkcjonującej w danym społeczeństwie w odniesieniu do konkretnego wydarzenia historycznego. Dany reżim pamięci jest z kolei ustanawiany przez określonych mnemonicznych aktorów. Badacze wydzielili cztery typy takich aktorów. Dla niniejszych rozważań zasadnicze znaczenie ma pierwsza grupa mnemonicznych wojowników (ang. mnemonic warriors). Dla aktorów tych właściwe jest przedstawianie swojej wizji przeszłości jako jedynie słusznej. Z drugiej strony, dążą do delegitymizacji narracji oponentów, kreśląc wyraźną granicę „Swoj – Obcy”. Tego typu aktorzy polityki pamięci automatycznie czynią reżim pamięci fragmentarycznym, konfliktogennym, co w dłuższej perspektywie może okazać się negatywne dla procesu konsolidacji demokracji. Wyniki badania pokazały, że w większości krajów regionu tj. w Polsce, Rumunii, krajach bałtyckich, Słowenii, na Węgrzech, Ukrainie, Słowacji w odniesieniu do wydarzeń 1989-1991 dominuje

Pierwszy z nich traktuje historię jako narzędzie do modelowania pamięci historycznej młodego pokolenia. W praktyce nauka historii w szkole ogranicza się do przekazywania przez nauczyciela kanonicznych faktów z przeszłości, wraz z przypisanym im systemem wartości i ocen. Historia w tym ujęciu jest traktowana jako pewne kontinuum, zbiór faktów, które uczeń powinien przyswoić i jest z tego rozliczany⁵⁷.

Natomiast model dyscyplinarny, którego elementy są w coraz większym stopniu stosowane, jest bardziej elastyczny. Jego filarem jest konstruktywizm polegający nie tyle na przyswajaniu wiedzy, ile na jej „konstruowaniu” w wyniku pracy na materiale (analiza źródeł, opracowań, danych statystycznych, fotografii, nagrań i innych materiałów audiowizualnych). Zatem model ten prowadzi do podobnych wniosków, zgodnych z ustaleniami zawodowych historyków, z tą różnicą, że posługuje się w tym celu szerszym wachlarzem metod i środków dydaktycznych⁵⁸.

Niestety, w obliczu wzrastającej liczby „wojen pamięci” pomiędzy krajami, ale i braku rozliczeń z własną wstydliwą narodową przeszłością (wykluczanie, marginalizowanie, piętnowanie pewnych grup społecznych) oba zaprezentowane modele zdają się być niewystarczające, by zmierzyć się z narastającymi wyzwaniami. Przybierające na sile migracje prowadzą do konfrontacji różnych, czasami antagonistycznych pamięci zbiorowych (np. Polaków i Ukraińców czy Ukraińców i Rosjan). Wymaga to odpowiedniej edukacji historycznej, która koncentrowałaby się nie tyle na przekazaniu pewnej formy pamięci, ile była raczej nauką o pamięciach⁵⁹.

W taki sposób zadanie to definiuje model postmodernistyczny, który w krajach środkowo i wschodnioeuropejskich w zasadzie nie funkcjonuje. Dopuszcza on istnienie pluralizmu pamięciowego, różnych interpretacji przeszłości. W ten sposób uczniowie mają być

---

reżim pamięci oparty na kategorii mnemonicznych wojowników. Jedyne Republika Czeska jest przykładem skonsolidowanego pluralistycznego reżimu w stosunku do wydarzeń aksamitnej rewolucji 1989 r., który dopuszcza różne podejścia komemoracji tego wydarzenia. Jeżeli chodzi natomiast o Rosję, to niestety nie została ona uwzględniona w badaniu, ponieważ zdaniem autorów nie spełnia ona wymogu „minimalnego poziomu demokracji”. Zob. M. Bernhard, J. Kubik, *Introduction [w:] Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford 2014, s. 2, 4, 12-17. Konceptualizacja M. Bernharda i J. Kubika dostarcza narzędzi komparatystycznego podejścia do poszczególnych reżimów i polityk pamięci. Z drugiej natomiast strony, co jest niezwykle ważne dla niniejszej analizy, wyjaśnia źródła danej polityki pamięci - w tym polityki w obszarze kreowania szkolnej edukacji historycznej.

⁵⁷ J. Wojdon, *Pamięć w edukacji historycznej*, <http://xpxpzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Joanna%20Wojdon,%20PAMIĘĆ%20W%20EDUKACJI%20HISTORYCZNEJ.pdf> (dostęp: 13.09.2019).

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

przede wszystkim świadomi istnienia różnych pamięci czasami o tych samych wydarzeniach z przeszłości, a historia ma być tylko narzędziem umożliwiającym wyjaśnić tę różnorodność, choć nie zawsze rozstrzygającym, która z nich jest „prawdziwa”. Model ten bez wątpienia w najwyższym stopniu uczy krytycznego i empatycznego podejścia do przekazów o przeszłości. Skupia się na samym procesie poznawania przeszłości i tworzenia historii. Zachęca również do ciągłego konstruowania, rekonstruowania i dekonstruowania narracji o przeszłości, pochodzących z różnych źródeł. Niestety jego niewielka popularność wynika z pewnych, głęboko zakorzenionych stereotypów. Do głównych należy zaliczyć: przekonanie, że uczeń powinien posiadać najpierw pewny określony zasób wiedzy, by mógł krytycznie myśleć o przeszłości, nauczyciele czują się skrupowani podstawą programową i wymogami formalnymi, ogranicza ich również konieczność przygotowania uczniów do egzaminów (nauczyciele sceptycznie podchodzą do stosowania eksperymentalnych metod nauczania, obawiając się, że negatywnie odbije się to na wynikach egzaminów ich podopiecznych), dążenie do „wyczerpania materiału”, co daje nauczycielom poczucie spełnionej misji przyswojenia przez uczniów większej partii materiału⁶⁰.

Narracje podręcznikowe powstają pod wpływem i kontrolą państwa, tym samym podręcznik przybiera formę zamkniętą - od zbioru opowieści do formy leksykonu. Są one tworzone zgodnie z góry narzuconymi wytycznymi (podstawą programową lub innego typu dokumentem określającym ich „ramy”) zmierzają do wypracowania zamkniętej syntezy o układzie diachronicznym. Jednostronność w prezentowaniu dziejów, szczególnie swojego narodu nie pomaga uczniom w kreowaniu tożsamości agonistycznej – opartej o dialog i wieloperspektywiczność⁶¹. Dlatego tak skonstruowany przekaz podręcznikowy nie uczy postawy otwartości, szacunku dla innych, odmiennych pamięci. Nie kreuje także postawy wrażliwości oraz zrozumienia dla tych pamięci. Sprzyja natomiast hermetyczności, postawom ksenofobicznym oraz nacjonalistycznym. Narracje podręcznikowe często prezentują wyidealizowany obraz narodowych dziejów koncentrując się na historii „pozytywnej”, która jest prezentowana jako część „lepszego” patriotyzmu. Wszelkie próby krytycznego podejścia do przeszłości są odbierane jako zdrada lub zamach na narodową tożsamość.

---

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ S. Roszak, op. cit., s. 11.

Podręcznik szkolny to jedna z utrwalonych od wieków metod przekazywania uczniom wiedzy⁶². Obecnie można go nazwać nie tyle środkiem, co metodą kształcenia. O jego dominującej roli w procesie edukacji decyduje wiele przesłanek. Przede wszystkim informacje w nim przekazywane napisane są językiem i stylem dopasowanym do wieku oraz umiejętności odbiorcy. Stanowią syntetyczny i uporządkowany zbiór wiadomości. Należy zwrócić także uwagę, że podręczniki wydawane są na skalę masową w porównaniu z innymi syntezami naukowymi trafiającymi tylko do elitarnego grona odbiorców⁶³.

Podręczniki spełniają wielorakie funkcje dydaktyczne i naukowo - badawcze (naukowo-informacyjne)⁶⁴. Pryncypialną rolą każdego podręcznika jest wyposażenie ucznia w określony zasób wiedzy faktograficznej oraz warsztat badawczy⁶⁵.

Poza tym, wiarygodności treściom podręcznikowym dodaje fakt, że są one zatwierdzane przez instytucje państwowe, Ministerstwa Oświaty. Jednak o treściach zawartych w nich decyduje ogólnie przyjęta, konkretna teoria kształcenia, uzależniona od koncepcji władz oświatowych oraz ich oczekiwań wobec edukacji⁶⁶.

Szkolna edukacja historyczna jest zatem jednym z ważniejszych obszarów działalności państwa, czyli polityki historycznej. Z uwagi na swoje światopoglądowe oraz tożsamościowe funkcje podlega silniejszej niż inne dziedziny edukacji ingerencji ze strony władz, co w wyższym stopniu naraża ją na polityzację oraz instrumentalizację. Niemiecki dydaktyk Joachim Rolce twierdził, że nauczanie historii jest nieodłączną częścią edukacji politycznej, dlatego obraz szkolnej historii jest uzewnętrznieniem świadomości politycznej w danym kraju. To, co młodzi ludzie wiedzą i jak postrzegają przeszłość m. in. swojego kraju i narodu, nie jest kwestią wykształcenia, lecz przejawem współczesnej sytuacji politycznej⁶⁷.

---

⁶² Problematyka kształtu, funkcji, zadań szkolnej edukacji historycznej została zaprezentowana w sposób niezwykle szeroki i wielopłaszczyznowy w publikacji zbiorowej pod redakcją Janusza Rulki. Zob. J. Rulka (red.), *Wartości w edukacji historycznej*, Bydgoszcz 1999.

⁶³ J. Michałek, *Współcześnie o przeszłości, czyli wpływ polityki historycznej na kształt podręczników szkolnych*, „Klio - Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 16, 31.03.2011, nr 1, s. 179-180, <https://apcz.umk.pl/KLIO/article/view/KLIO.2011.009/1106> (dostęp: 26.04.2022).

⁶⁴ *Ibidem*, s. 179-180.

⁶⁵ J. Maternicki, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990, s. 28.

⁶⁶ A. Suchoński, *Dzieje Polski w europejskich podręcznikach historii*, „Wiadomości Historyczne”, nr 1, 2005, s. 15 za: J. Michałek, op. cit., s. 181.

⁶⁷ E. Chorąży, D. Konieczna – Śliwińska, S. Roszak, op. cit., s. 42.

Jak już wspomniano, kształtowanie szkolnej dydaktyki historii leży w gestii polityki historycznej, za którą z kolei przemawia mit oraz wspólnota⁶⁸. Nawiązując natomiast do koncepcji M. Bernharda i J. Kubika, model polityki pamięci jest uzależniony od reżimu pamięci. Z kolei pamięć kolektywna, której uzewnętrznieniem jest tak naprawdę polityka historyczna, zdaniem niemieckiej antropolożki Aleidy Assman, operuje mitami⁶⁹. Mit wyraża bowiem pewne ideały, wartości, dla których warto żyć i poświęcić własne życie. W takim rozumieniu jest on jednym z najbardziej doniosłych zadań wychowania i edukacji. Ponadto pozostaje niezbędnym elementem naszego życia, gdyż porządkuje strukturę poznawanego świata. Jednak zwolennicy polityki historycznej dążą, aby mity były uznawane za prawdziwe⁷⁰, co jest niezwykle niebezpieczne i szkodliwe dla społecznej świadomości historycznej.

Polityka historyczna, rozumiana jako *zbiór działań (wypowiedzi, inicjatyw) w zakresie kształtowania i promocji wiedzy historycznej oraz ich interpretacji w przestrzeni publicznej*⁷¹, wciąż budzi wiele emocji, szczególnie w Polsce, gdzie sam termin posiada zabarwienie pejoratywne. Mając jednak na uwadze zakres badawczy niniejszej pracy tzn. skoncentrowanie się nie tyle na instrumentach czy celach owej polityki, ile na jej „produkcje końcowym”, tj. narracji historycznej, dużo trafniejsze wydaje się być określenie niemieckiego socjologa Wolfa Lepeniesa, który nazywa politykę historyczną „polityką mentalności”. Natomiast ukraiński historyk Aleksandr Smolar dodaje, że geografia pamięci określa granice oraz intensywność poczucia wspólnoty⁷².

Co niezwykle istotne dla niniejszych rozważań, historyk Eugeniusz Ponczek źródeł polityki historycznej upatruje w przebiegu procesu dziejowego poszczególnych narodów, z którego wypływają z kolei jej zadania z zakresu procesu *nation* i *state building*. W jego mniemaniu:

Bardzo często społeczeństwa, a w ich ramach elity, pozbawione własnej państwowości utożsamiały rację stanu z interesem narodowym uzasadnianym nader często

---

⁶⁸ M. Janowski, *Polityka historyczna: między edukacją historyczną a propagandą* [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 237-238.

⁶⁹ А. Ассман, *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*, Москва 2007, s. 39-44.

⁷⁰ M. Janowski, op. cit., s. 237-238.

⁷¹ *Мониторинг исторической политики: о проекте*, „Уроки истории XX век”, 18 ноября 2011 г., <https://urokiistorii.ru/article/2589> (dostęp: 23.04.2021).

⁷² А. Смоляр, *Пам'ять і політика*, „Ukraina Moderna”, 2009, nr 15, s. 93.

wskutek czynienia odniesień do przeszłości. Charakterystyczne to było zwłaszcza w trakcie usilnych działań zmierzających do uzyskania niepodległości [...] Toteż bardzo ważny okazywał się aspekt historyczny i sytuacyjno-geopolityczny określający wymogi racji stanu. Nadal wpływać on może na wybór określonej formuły polityki historycznej urzeczywistnianej z mniejszą lub większą determinacją w wymiarach: wewnętrznym oraz zewnętrznym państwa. Realizatorzy polityki zagranicznej, opartej na przyjętej i optymalnie respektowanej wykładni racji stanu, są w stanie uwzględniać coraz częściej możliwość - czy nawet konieczność - prowadzenia skutecznej polityki historycznej mającej często kontekst geopolityczny. Należy w związku z tym liczyć się z możliwością zaistnienia niebezpieczeństwa falsyfikacji wiedzy historycznej w trakcie urzeczywistniania racji stanu w wymiarze międzynarodowym. Jako groźne uznawane jest socjotechniczno-manipulacyjne podejście do zdarzeń z przeszłości oraz preferowanie o nich odpowiednich ocen, w tym najczęściej subiektywnych i emocjonalnych. Dochodzi niekiedy do konfliktu między różnymi „pamięciami przeszłości”⁷³. Natomiast konflikt między różnymi pamięciami o przeszłości staje się następnie katalizatorem antagonizmów między odmiennymi koncepcjami polityki historycznej, czego doskonałym przykładem jest Rosja oraz Ukraina.

Każda polityka nastawiona jest na osiągnięcie konkretnego celu politycznego – nie inaczej jest w przypadku polityki historycznej. Historyk Rafał Stobiecki identyfikuje trzy główne funkcje polityki historycznej: legitymizującą oraz ideologiczną; integracyjno-aktywistyczną polegającą na jednoczeniu społeczeństwa wokół jednej powszechnie akceptowanej wizji przeszłości; demaskatorką, nastawioną na demaskowanie obcych i „szkodliwych” treści w narracji narodowej, demaskowanie wrogów zarówno w polityce wewnętrznej jak i zagranicznej⁷⁴.

Bez wątplenia taki sposób pojmowania celów polityki historycznej prowadzi do instrumentalizacji, manipulacji oraz mitologizacji historii. Nie mniej ważna jest deprofesjonalizacja nauki historycznej, która przestała być domeną profesjonalnych historiografów. Każda polityka historyczna eksploatuje mity narodowe, idealizując w ten sposób i wypaczając narodowe dzieje. Staje się orędowniczą modelem „pozytywnego patriotyzmu” w myśl, którego akcent kładziony jest wyłącznie na chwalebne karty dziejów

---

⁷³ E. Ponczek, *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej*, s. 13; <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/8209/1/pp-2013-2-007-022.pdf> (dostęp: 12.05.2018).

⁷⁴ R. Stobiecki, *Historycy wobec polityki historycznej*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 186.

narodowych, podczas gdy milczeniem pomija się momenty trudne, wstydlive, traumatyczne. Wykorzystywanie historii jako instrumentu legitymizacji poczynań współczesnej władzy pozbawia ją cech naukowości, tj. bezstronności, rzetelności, autokrytycyzmu, samokontroli, pluralizmu punktów widzenia.

Niemniej jednak nie brakuje zwolenników prowadzenia polityki historycznej, która *de facto* nie jest zjawiskiem nowym i zawsze była prowadzona w sposób bardziej lub mniej świadomy przez władze państwowe. Jest ona przez nie postrzegana jako pryncypialny instrument kształtowania narodowej tożsamości oraz świadomości, dlatego powinna pozostać w gestii państwa. Co więcej, podążając tym tokiem rozumowania, państwo ma niemalże obowiązek angażować się w prowadzenie polityki historycznej, która ze względu na przypisywane jej funkcje tożsamotwórcze nie może zostać „zmonopolizowana” przez profesjonalnych historiografów – byłoby to ze szkodą dla szeroko pojmowanego interesu narodowego i państwowego.

Przypisywanie polityce historycznej funkcji sankcjonującej z góry założonej, ściśle określonej wizji narodowych dziejów wymusza niejako czerpanie z historycznych mitów oraz stereotypów. Szeroki wachlarz tożsamotwórczych cech mitu koresponduje z zadaniami polityki historycznej w obrębie procesu *nation building*. A zatem polityka historyczna nie może istnieć bez mitu. Podobnie jak i edukacja historyczna, która jest nierozzerwalnie związana z pojęciem mitu i stereotypu.

Zanim jednak autorka przejdzie do zdefiniowania mitu (który jest pryncypialnym materiałem badawczym w niniejszej pracy) oraz omówienia jego funkcji, chciałaby nawiązać do konstatacji polskiego historyka Jerzego Topolskiego, który słusznie podkreślał, że narracja historyczna *może być prawdziwa czy fałszywa, lecz nie w sensie korespondencji z przeszłą rzeczywistością, tylko w sensie nadania jej takiego czy innego statusu na linii prawda - fałsz przez wspólnotę komunikatywną, tzn. ludzi posługujących się tym samym językiem, tymi samymi konwencjami oraz podobnym rozumieniem - choćby w najogólniejszych zarysach świata*⁷⁵. Stwierdzenie to jest niczym innym jak zobrazowaniem trajektorii powstawania mitów oraz stereotypów, które są wytworami danej społeczności oraz określonej kultury. Ich zakres znaczeń jest „ruchomy” i ulega ciągłym redefinicjom w zależności od lokalizacji na linii prawda - fałsz.

---

⁷⁵ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, cz. IV „Źródła, obiektywizm i prawda w narracji historycznej”, Warszawa 1966, s. 385-386.

Mit historyczny jest tworem wielowarstwowym. Składa się z warstwy literalnej, czyli opisu konkretnego zjawiska, wydarzenia, instytucji czy postaci oraz warstwy metaforycznej, odnoszącej się do symbolizowanego przez ten mit szerszego zakresu zjawisk historycznych, a nawet życia społecznego w ogóle. O mitologicznym charakterze danej narracji historycznej przesądają dwa czynniki: intencje twórcy oraz sposób interpretacji tej narracji przez odbiorców. Mit może być zatem prawdziwy w swej warstwie literalnej, zgodny z prawdą naukową, ale fałszywy w warstwie metaforycznej wykreowanej przez odbiorców. Warstwa metaforyczna jest zawsze w mniejszym lub większym stopniu fałszywa. Jej fałsz polega na tym, że zawarte w niej uogólnienia i oceny wykraczają poza oceny naukowe, często pozostając z nimi w sprzeczności. Mit historyczny rodzi się więc wtedy, kiedy jednostronnie dobieramy fakty, dowolnie je interpretujemy, wyolbrzymiamy lub pomniejszamy ich znaczenie. Mity często pretendują do miana prawd naukowych, ale zwykle wykraczają poza ramy przyjętych w historiografii zasad myślenia naukowego⁷⁶.

Mit historyczny jest niebezpieczny w warstwie metaforycznej. Jego powstanie wiąże się bowiem z uproszczeniem i uogólnieniem pewnego fragmentu historii, a to powoduje kumulację oceny w jednym tylko punkcie. Z drugiej natomiast strony, proces ten prowadzi do stworzenia pewnego hasła wywoławczego, które w percepcji czytelnika równa się odbiorowi określonego znaku⁷⁷.

Myślenie mityczne ma charakter skrótowy, jednowymiarowy i wybiórczy. Niejednokrotnie koncentruje się na drobnych epizodach, którym nadaje rangę symboli. Usuwa w cień pozostałe fakty lub wtłacza je w przyjęte z góry schematy. Posługuje się ponadto prostą skalą ocen: dobry – zły, bohater – zdrajca, prawda – fałsz. Mity rodziły się na dwóch płaszczyznach: historiograficznej oraz społecznej. Historycy propagujący dany mit z reguły dowolnie interpretowali fakty historyczne, łącząc ze sobą wydarzenia z różnych epok, często wyrzucali je z kontekstu dziejowego i wtłaczali na siłę w narzucone z góry schematy. Przenikały one następnie do świadomości zbiorowej, stając się „własnością” mas. Jednak większość mitów zrodziła się i uformowała poza historiografią, na gruncie historii oralnej, a także w głowach polityków, ludzi nauki, sztuki⁷⁸.

---

⁷⁶ J. Maternicki, *Historiografia i mity* [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa – Łódź, 2012, s. 12.

⁷⁷ M. Jaskólski, *Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej*, „Historyka”, t. 14, 1984, s. 16 za: J. Maternicki, *Historiografia i mity* [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa – Łódź, 2012, s. 14.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 17-19.

Mitologizacji historii sprzyjało i nadal sprzyja kilka czynników. Po pierwsze, historia wyrosła z pamięci i jest z nią nieodłącznie związana. Społeczna pamięć przeszłości od zawsze była przepojona mitami jako „pamięć żywa” posiada zawsze orientację aksjologiczną i posługuje się schematami upraszczającymi rzeczywistość dziejową. Po drugie, w środowisku historyków silnie ugruntowało się przekonanie o nauczycielskiej roli historii i jej szczególnym znaczeniu dla życia społecznego. Po trzecie, mitologizacja historii wiąże się w jakiejś mierze z jej istotą jako opowieścią o życiu ludzi. Dochodzą tu do głosu różne systemy wartości, różne percepcje wydarzeń, klisz, przez pryzmat których ludzie, ale i historycy postrzegają wydarzenia historyczne. Konsekwencją mitologizacji współczesności jest mitologizacja przeszłości. Po czwarte, niebagatelne znaczenie ma postępująca deprofesjonalizacja historii i pozbawienie jej rangi dyscypliny naukowej, co stwarza dogodne warunki do kreowania nowych mitów historycznych. Po piąte, do głosu dochodzą szczególne cechy społecznej percepcji wiedzy historycznej – historia zmitologizowana jest prosta w swym przekazie. Operuje wyrazistymi obrazami i przesłaniami, oddziałuje na wyobraźnię odbiorcy, odwołując się do powszechnie akceptowanych wartości. Tym samym jest atrakcyjniejsza niż historia nastawiona na obiektywizm. Historia zmitologizowana jest bowiem skierowana na osąd przeszłości, obiektywna na jej zrozumienie⁷⁹.

Szczególne znaczenie dla wspólnot narodowych posiadają mity narodowe, gdyż dowartościowują je, integrują wewnętrznie, uzasadniają ich dążenia i aspiracje, mobilizują do działania na rzecz dobra wspólnego. Są jakby międzypokoleniowym pasem transmisyjnym wartości cenionych w danej wspólnocie i najprostszą eksplikacją jej losów. Historyk Jerzy Maternicki uważa, że fundament tożsamości współczesnych narodów europejskich jest w znacznej mierze właśnie mit historyczny silnie zakorzeniony w zbiorowej świadomości. Historiografia nierzadko udziela mu naukowej sankcji, wzmacniając swoim autorytetem⁸⁰.

Mit pełni rolę instrumentalną. Jest on sposobem postrzegania i odbierania, prezentacji poglądu na otaczającą rzeczywistość. To on w pełni uzasadnia i legitymizuje istnienie danej wspólnoty oraz wyznacza konkretne jej zadania, np. ochronę kulturowego dziedzictwa, politycznej i społecznej niezależności terytorialnej⁸¹.

---

⁷⁹ Ibidem, s. 19.

⁸⁰ Ibidem, s. 19.

⁸¹Л. Зашкільняк, *Міфологічні підстави конструювання української історії в постмодерну добу* [w:] *Міти і стереотипи в dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa-Łódź 2012, s. 27.

Ukraiński badacz Myrośław Popowycz (ukr. Мирослав Владимирович Попович) wymienia trzy główne funkcje mitu. Mit jest przede wszystkim opowieścią o historycznym pochodzeniu danej wspólnoty. Po drugie, tworzy on wzorzec zachowania, ugruntowuje prawo i etykę. W końcu mit samorealizuje się w rytuałach i pełni funkcję bezpośredniego czynnika konsolidującego poszczególne jednostki w kolektywnych działaniach. To, co wyróżnia mit, to jego sakralność – jest on „świętą” historyczną opowieścią niepodlegającą ani dyskusji, ani krytyce. Znajduje się on poza wszelkimi możliwościami empirycznego oraz rozumowego poznania. Jest traktowany jako źródło i podstawa wszelkiego rozumowania⁸².

Niniejsze rozważania na temat mitu byłyby jednak niekompletne, gdyby poprzestać jedynie na destrukcyjnej jego funkcji. Prawdą jest, że mit konstruuje antyhistoryczny schemat, prezentując naród jako niezmienną całość. Sprzyja rozkwitowi irracjonalnego podejścia do historii jako dyscypliny naukowej. Jednak paradoksalnie pełni również pozytywną rolę. Zdaniem rosyjskiego historyka Wiktora Sznirielmana (ros. Виктор Александрович Шнирельман) każdy naród potrzebuje mitów szczególnie w kluczowych, zwrotnych momentach swojej historii, np. w przypadku zagrożenia utraty kultury i języka, w warunkach dyskryminacji danej grupy narodowej, kiedy na ruinach imperium powstają nowe organizmy narodowe i polityczne, czy kiedy dwa sąsiadujące ze sobą państwa roszczą sobie prawo do jednego terytorium. Dlatego w centrum uwagi każdego narodu znajdują się wydarzenia historyczne związane po pierwsze z odnalezieniem ojczyzny, po drugie, z formułowaniem i rozwojem własnej państwowości, po trzeciej, z wielkimi podbojami, po czwarte, z katastrofą, która przerwała rozwój narodu. W pierwszym przypadku mit legitymizuje prawo do terytorium, w drugim prawo narodu do utworzenia własnej państwowości, a trzeci i czwarty są silnymi argumentami dla tego, żeby zająć godne miejsce w rodzinie narodów.⁸³

W opinii Sznirielmana każda grupa etniczna interpretuje przeszłość, kierując się bardzo konkretnymi, tymczasowymi celami etnopolitycznymi. To podejście prymordialistyczne obejmuje zdaniem badacza dziewięć uniwersalnych elementów:

- mit o autochtoniczności - potwierdza starożytność istnienia narodu, jego kultury i języka;
- mit praojczyzny – projektuje etnopolityczne granice historycznej ojczyzny;

---

⁸² М. Попович, *Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України*, „Дух і літера”, 1998, nr 3-4, s. 57.

⁸³ В. Шнирельман, *Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика*, <https://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/cennost-proshlogo-etnocentristskie-istoricheskie-mify-identichnost-i-etnopolitika> (dostęp: 29.04.2021).

- mit lingwistycznej ciągłości – stwierdza identyfikację danej zbiorowości z językiem narodowym;
- mit o „etnicznej rodzinie” – ugruntowuje przekonanie, że terytorium jakiejś grupy etnicznej było terenem powstawania nie tylko jej samej, ale także innych pokrewnych lub „bratnich” grup etnicznych, które osiedliły się później na innych terytoriach;
- mit o chwalebnych przodkach – wyraża pragnienie identyfikowania swoich etnicznych przodków z narodem znanym w starożytnych źródłach historycznych;
- mit o „kulturtregerstwie” - legitymizuje pretensje do historycznego uprzywilejowania pewnych kulturowych (język pisany) lub politycznych (państwowość) osiągnięć swoich przodków w porównaniu z przodkami narodów sąsiednich;
- mit o etnicznej jednorodności – wyolbrzymia stopień konsolidacji etnicznej w starożytności oraz celowo nie docenia roli podziałów plemiennych powstającej społeczności, w ten sposób dany naród zyskuje jakby „życie wieczne”;
- mit odwiecznego wroga – konstruowanie obrazu wroga zewnętrznego prowadzi do wysokiego stopnia konsolidacji danej zbiorowości;
- mit etnicznej jedności – zaliczanie do swojej wspólnoty innych grup etnicznych w celu jej wzmocnienia⁸⁴.

Tak jak wcześniej zostało już zasygnalizowane mity niosą ze sobą negatywny wpływ na naukę historyczną, niemniej jednak mogą pełnić również pozytywne funkcje. Ukraińska badaczka Tetiana Cymbał (ukr. Тетяна Володимирівна Цимбал) dzieli mity na pozytywne np. mit idealizacji, i negatywne. np. mit rujnowania. Te ostatnie są świadomym rezultatem ideologicznej pracy, będąc bardzo szkodliwymi dla jednostki i wspólnoty. Mity idealizacji dopuszczają natomiast gloryfikację podmiotu albo rzeczywistości. Funkcjonują bardzo często w historiografii emigracyjnej⁸⁵.

Mity pełnią również pewne funkcje społeczne oraz światopoglądowe, z których ze względu na charakter niniejszej pracy na szczególną uwagę zasługuje funkcja samopoznania, w myśl której celem jest stworzenie własnego archetypu oraz archetypu „Innego”. Mity podkreślają pozytywne cechy własnego narodu, przeciwstawiając mu obraz „Innego”/„Obcego”. Stereotypowy obraz „Innego” jest nieodłączną częścią każdego historyczno-geograficznego mitu. W mitach odzwierciedlony jest wizerunek innych narodów.

---

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Т. Цимбал, *Міфи українських емігрантів як спосіб збереження зв'язку з батьківщиною* [w:] *Міти і стереотипи в діях Польщі і України в ХІХ і ХХ століттях*, red. А. Czyżewski, R. Stobiecki, Т. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa-Łódź 2012, s. 163-164.

To one w znacznym stopniu formułują postawę jednostki w stosunku do przedstawicieli innych zbiorowości⁸⁶.

Oczywiście niemożliwe jest jednoznaczne rozstrzygnięcie między zasadnością funkcjonowania mitów historycznych, a ich niekorzystnym wpływem na naukę historyczną oraz świadomość społeczną. Nie jest to również celem niniejszej rozprawy. Jednak każdy mit jest kategorią światopoglądową przynależną do danej kultury. Pomijając cały jego negatywny ładunek emocjonalny i semantyczny jest nośnikiem wiedzy, wartości, wzorców, ideałów kultury, w jakiej został wytworzony, a nie rzeczywistości historycznej, do której się odwołuje. Zdaniem Franka Beckera mit nie może być traktowany jedynie w kategoriach konfrontacji prawdy i fałszu.⁸⁷

Również polski historyk Janusz Rulka opowiada się raczej za rozumieniem mitów jako uniwersalnej kategorii kultury, dzięki którym następuje przekaz wartości poznawczych, moralnych, estetycznych⁸⁸. A zatem mit nie powinien być traktowany jako „zło konieczne”, ale raczej jako materiał źródłowy, wytwór danej kultury, który może i powinien zostać poddany analizie, gdyż stanowi niezwykle istotne źródło wiedzy na temat mentalności, świadomości oraz tożsamości historycznej i narodowej danej grupy. Właśnie takie pojmowanie mitu i jego roli towarzyszy autorce.

Inną kategorią, która jest również wytworem społecznej świadomości i w sposób zasadniczy wpływa na postrzeganie rzeczywistości, są stereotypy, które bardzo często zupełnie niesłusznie są utożsamiane z mitami.

Twórcą definicji pojęcia stereotypu jest Walter Lippmann – amerykański intelektualista, który w swojej książce wydanej w 1922 *Opinia publiczna* (ang. *Public opinion*) zdefiniował go jako *pełny obraz możliwego świata, do którego się dostosowujemy [...] W tym świecie ludzie i rzeczy posiadają dobrze znane miejsca i wykonują określone czynności. Czujemy się jak w domu. Pasujemy do niego. Jesteśmy jego członkami. Znamy drogę wokół nas*⁸⁹.

Stereotyp według Lippmanna jest silnie związany z kulturową tradycją, jest uzależniony od grupy interesu oraz dyferencjacji wewnątrz tej grupy i poza nią. Może być używany jako wyobrażenie, kategoryzacja lub uogólnienie, które w szczególny sposób podkreśla lub

---

⁸⁶ Ibidem, s. 163-164.

⁸⁷ E. Chorąży, D. Konieczna – Śliwińska, S. Roszak, op. cit, s. 32.

⁸⁸ J. Rulka, *Mity i wartości w edukacji historycznej* [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne. Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, 2004, nr 1, s. 11-17.

⁸⁹ W. Lippmann, *Public opinion*, New York, 1922, s. 95.

wyolbrzymia określone cechy charakterystyczne lub wzorce zachowań. Stereotypy ulegają absorpcji przez społeczeństwo w procesie socjalizacji – w rodzinie, grupie rówieśniczej, za pośrednictwem mediów i generalnie w wyniku interakcji z innymi, tworząc gotowe wzorce zachowań, utarte klisze, przez pryzmat których jest postrzegana rzeczywistość. Teoria Lippmanna potwierdza, że selekcja pewnych informacji oraz obrazów przez media, lub celowe ich uwypuklenie jest niezwykle istotne i chętnie wykorzystywane przez decydentów politycznych dla „dobra” ogółu społeczeństwa⁹⁰.

Natomiast Władysław Szostak zwraca uwagę na problemy z definicją pojęcia stereotypu, który trudno jego zdaniem oddzielić od mitu. Zarówno mity jak i stereotypy są oparte na wierze o silnym podłożu emocjonalnym. Stanowią o „fałszywej świadomości” lub „zamkniętym umyśle” danej osoby. Są trwałe i silnie oddziałują na aktywność jednostek⁹¹.

Jan Berting oraz Christiane Villain-Gandossi w publikacji *Narody i stereotypy*, opierając się na pracach Ośrodka Wiedeńskiego, podają wielopłaszczyznową definicję stereotypu, który jest w ich opinii strukturą kognitywną, łączącą strukturę poznawczą oraz emocjonalną, które tworzą następnie strukturę pragmatyczną⁹².

Autorzy podkreślają, że stereotypy nie wywodzą się bezpośrednio z doświadczenia jednostek czy grup, ale są raczej „produktem” tradycji, przekazu i zapośredniczenia. Posiadają społeczną genezę - są wytworem opinii publicznej przekazywanej następnie jednostce przez rodzinę. Dlatego są dostatecznie mocno zakotwiczone w świadomości zbiorowej⁹³.

Autorzy zwracają ponadto uwagę na ważne funkcje społeczne, jakie odgrywiają stereotypy. Są one bowiem ważnym składnikiem konsolidującym społeczeństwo - odnaleźć je można w motywacji społecznych działań, w ideologii oraz propagandzie politycznej. Pozwalają jednostkom identyfikować się wokół wspólnych wartości oraz separować własną społeczność od innych obcych grup. W ten sposób stereotypy są chętnie wykorzystywane w życiu

---

⁹⁰ Ibidem, s. XXIV-XXV

⁹¹ W. Szostak, *Mity i stereotypy w komunikacji politycznej* [w:] *Mity i stereotypy w polityce. Przeszłość i teraźniejszość*, red. A. Kosińska-Metryka, M. Gołaś, Toruń 2010, s. 25 za: M. Wrzosek, *Rola mitu i stereotypu w kształtowaniu rzeczywistości społecznej*, „Analizy, dezinformacja”, 16 października 2019, <https://cyberpolicy.nask.pl/rola-mitu-i-stereotypu-w-ksztaltowaniu-rzeczywistosci-spoecznej/> (dostęp: 27.04.2022).

⁹² J. Berling, Ch. Villain-Gandossi, *Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne* [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995, s. 14-15.

⁹³ Ibidem, s. 14-15.

publicznym dla budowania i utrzymywania wspólnoty poglądów wytwarzanej wokół elity czy klasy politycznej⁹⁴.

Dla potrzeb niniejszej pracy zasadnicze znaczenie mają jednak stereotypy narodowe, które są traktowane jako zestaw wyobrażeń o cechach charakteru narodowego, będącego częścią dziedzictwa kulturowego oraz uznawanego systemu wartości. Gdy wyobrażenia te odnoszą się do własnego narodu mamy do czynienia z autostereotypem, gdy natomiast opisują inne grupy narodowe – jest to heterostereotyp⁹⁵.

Stereotypy wykazują niezwykłą odporność na zmiany i są wyrazem ignorancji. Te o charakterze narodowym mają ponadto charakter funkcjonalny: pomagają wyrazić oraz określić podstawowe cechy narodu, których jako produktów życia społecznego nie można potwierdzić faktami. Są one skrótowym i sztywnym sposobem przedstawiania świata, dlatego z jednej strony są bardzo stabilne, ale z drugiej posiadają charakter labilny: tę samą cechę można uznać za „dobrą” w jednym okresie i za „złą” w innym. Często szczególnie w okresie pokoju są przytłumione, lecz uaktywniają się w określonych okolicznościach: np. podczas kontaktów międzynarodowych w wyniku ruchu turystycznego, obchodów rocznic ważnych wydarzeń narodowych, kryzysów migracyjnych czy wojny. Stereotypy narodowe jako wyobrażenia o obcych zakładają zawsze pewną autopercepcję o sobie, czyli o własnej zbiorowości narodowej. Odzworowują również aktualną pozycję czy postawę danej społeczności wobec innych krajów. W okresach pokojowych nie występuje potrzeba uwypuklenia negatywnych elementów w naszych stereotypach dotyczących innych grup, ale za to okres konfliktów (o różnym charakterze: konfliktów politycznych, historycznych, zbrojnych) sprzyja ich „erupcji”. Poczucie zagrożenia ze strony innych grup czy krajów jest często katalizatorem negatywnych odczuć, że naszej tożsamości narodowej jest okazywany nienależyty szacunek⁹⁶.

Jednak dla potrzeb niniejszej rozprawy najważniejszy aspekt definicji, sposobu funkcjonowania stereotypów oraz ich roli społecznej zawiera się na płaszczyźnie światopoglądowej. Stereotypy są bowiem konkretnymi przejawami wspólnego kodu określającego stosunki pomiędzy grupami na mapie mentalnej. W ten sposób stereotypy określają percepcje „grup zewnętrznych”⁹⁷, co jest głównym celem i zadaniem niniejszej pracy,

---

⁹⁴ Ibidem, s. 14-15.

⁹⁵ T. Szarota, *Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce*, „Dzieje Najnowsze”, rocznik XXVII, 1995, nr 2, s. 3-4, <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/edition/47605> (dostęp: 27.04.2022).

⁹⁶ J. Berling, Ch. Villain-Gandossi, op. cit., s. 15-25.

⁹⁷ Ibidem, s. 25.

w której autorka stara się pokazać, w jaki sposób nagromadzone przez wieki stereotypy oraz mity wpływają na postrzeganie Ukraińców przez Rosjan, a co za tym idzie obraz Ukrainy w rosyjskiej narracji historycznej.

Współcześnie nadal aktualna jest teza włoskiego filozofa i historyka Benedetto Crocego, który na początku XX w. twierdził, że historia w centrum zainteresowani stawia przede wszystkim problemy swoich czasów, a dopiero w drugiej kolejności okresu, który analizuje. Uwidacznia się to niezwykle silnie w treściach podręczników szkolnych⁹⁸.

Szkolna edukacja historyczna posiada wyjątkową rangę, jeżeli mowa o kształtowaniu masowej świadomości historycznej. Świadomość ta rozciąga się nie tylko na własną, narodową przeszłość, ale również historię innych narodów. Szkolny przekaz historyczny jest jednym z pierwszych czynników kształtujących sposób, w jaki postrzegamy otaczający nas świat oraz rzeczywistość. Jest fundamentalnym markerem kreślącym naszą indywidualną oraz zbiorową mapę mentalną. Lokalizuje na niej nasze narodowe „JA” oraz wszystkich pozostałych „Innych” czy „Obcych”. Dlatego narracja podręcznikowa nie jest jedynie środkiem pozwalającym na dokonanie autobiograficznej diagnozy świadomości narodowej tj. tej ustosunkowującej zbiorowość do wewnątrz (choć jest ona niezwykle ważna) – w stosunku do własnej przeszłości, dziedzictwa kulturowego, pozycji na arenie międzynarodowej. Każda narracja historyczna, w tym i ta szkolna jest również cennym źródłem informacji na temat mniej lub bardziej znaczących „Innych” / „Obcych”. Sposób ich percepcji jest również elementem narodowej autobiografii. Pozwala na identyfikację mentalnego mapowania danej zbiorowości - pozycjonowania siebie wobec „Innych”. W przypadku Rosji i Ukrainy jest to wręcz unikatowe źródło informacji ze względu na niezwykle silne więzi łączące oba narody. Fakt, że Ukraina wraz ze swoim dziedzictwem stanowi immanentną część rosyjskiej mentalności i tożsamości sprawia, że tematyczny zakres niniejszej pracy jest jak najbardziej uzasadniony.

---

⁹⁸ E. Chorąży, D. Konieczna – Śliwińska, S. Roszak, op. cit., s. 50.

Rozdział II

Główne komponenty mitologiczne rosyjskiej narracji historycznej poświęconej Ukrainie (tło historyczne)

Rozpad Związku Sowieckiego w 1991 r. i powstanie niepodległych państw stanowiły dla Rosjan głęboki szok w sensie geopolitycznym, ale również tożsamościowym. Zburzeniu uległa ich metapolityczna identyfikacja, a budowana w oparciu o komponent imperialny tożsamość narodowa wkroczyła w fazę głębokiego kryzysu. Zmiany, jakie wówczas zaszły, miały charakter wielowymiarowy i nie można ich ograniczać tylko do tych o charakterze polityczno-gospodarczym. Relewantne znaczenie miały te, które zachodziły na płaszczyźnie tożsamościowej oraz mentalnej – to właśnie one będą rzutowały w przyszłości na relacje postsowieckiej Rosji z „bliską zagranicą”.

Upadek ZSRS zburzył mentalną kartografię Rosjan, konstruowaną przez wieki, silnie zakorzenioną w rosyjskocentrycznej optyce, która pozwalała im „czytać” oraz rozumieć siebie i otaczający świat. Konieczność pożegnania się ze statusem mocarstwa światowego wymuszała na elicie władzy oraz społeczeństwie rosyjskim rewizję optyki „Swój” - „Obcy”. Konieczne było ustosunkowanie się do nowych realiów i odnalezienie się w zaistniałej geopolitycznej sytuacji. Niestety, jak pokaże czas, Rosjanie nie „odrobili tego zadania”. Pomimo oficjalnej retoryki władz, zarówno rosyjska elita władzy, jak i społeczeństwo podświadomie negowały i wypierały rzeczywistość, w jakiej po 1991 r. znalazła się Federacja Rosyjska. Proces ten doskonale pokazuje przykład Ukrainy, której prawo do suwerenności historyczno-politycznej było i nadal jest w Rosji postsowieckiej kwestionowane.

Relacje rosyjsko-ukraińskie po 1991 r. doskonale pokazują, w jaki sposób zakorzeniona wizja historii, mity narodowe oraz stereotypy mogą rzutować na stosunki polityczno-gospodarcze dwóch państw. Wspólna trudna historia w tym przypadku pozostaje poważną przeszkodą dla obustronnego, konstruktywnego dialogu. Jak pokazał rok 2014, a następnie 2022, historia może wyjść z fazy dyskusji i stać się zarzewiem konfliktu zbrojnego, stanowiąc jego legitymizację i broń ideologiczną. Przykład Rosji pokazuje, jak niebezpiecznym orężem może stać się narracja historyczna i bardzo szybko przeniknąć w świat polityki, ewoluując w stronę ideologii państwowej, wręcz wyznawanej „religii”.

Odzyskanie przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. było wstrząsem dla społeczeństwa rosyjskiego oraz postkomunistycznej elity politycznej kraju. „Odejdzie” Ukrainy – drugiej republiki pod względem potencjału gospodarczego, stanowiło poważny cios dla ambicji imperialnych Moskwy. Niemniej jednak brak woli politycznej, aby zaakceptować prawo Kijowa do samostanowienia nie wynikał tylko z przesłanek o charakterze pragmatycznym. Problem był znacznie głębszy. Aby go zrozumieć, należy sięgnąć do wspólnej historii i nagromadzonych w trakcie wielowiekowej koegzystencji wzajemnych mitów, stereotypów oraz uprzedzeń, które w nieco zmienionej formie nadal funkcjonują w mentalności obu społeczeństw.

Ogłoszenie przez Kijów Deklaracji Niepodległości 24 sierpnia 1991 r., a następnie wyrażenie woli utworzenia suwerennego państwa przez naród ukraiński w referendum 1 grudnia 1991 r. stanowiło poważne wyzwanie dla Rosji. Było faktem dokonany, którego znaczenia nie można było bagatelizować ani kwestionować. Kolejne sześć lat od ukraińskiego Aktu Niepodległości do podpisania 31 maja 1997 r. traktatu o przyjaźni, współpracy i partnerstwie pokazało, jak wiele problemów i nieporozumień narosło między już suwerennymi państwami. Takie kwestie, jak stacjonowanie Floty Czarnomorskiej na Półwyspie Krymskim, status mniejszości rosyjskiej i języka rosyjskiego na Ukrainie, uzależnienie Kijowa od rosyjskich surowców energetycznych, broń jądrowa, będąca pozostałością po okresie sowieckim, a następnie własnością państwa ukraińskiego, w końcu status Ukrainy w utworzonej Wspólnocie Niepodległych Państw i jej dalsza integracja ze strukturami organizacji – wszystkie te kwestie, które pojawiły się bezpośrednio po upadku ZSRS, już wówczas stały się zarzewiem wielu konfliktów i miały rzutować na wzajemne relacje w przyszłości.

Należy jednak zaznaczyć, że najważniejszym problemem we wzajemnych stosunkach po 1991 r. były pretensje terytorialne Moskwy i niechęć uznania podmiotowości nowego państwa ukraińskiego. Otwartym żądaniem terytorialnym Kremla wobec Kijowa dał wyraz rzecznik rosyjskiego prezydenta Paweł Wożczanow (Павел Игоревич Вощанов), który ogłosił, że jeżeli Ukraina opuści Związek Sowiecki, to Rosja pozostawia sobie pełne prawo rewizji granic rosyjsko-ukraińskich⁹⁹. W podobnym tonie wypowiedział się rosyjski wiceprezydent Aleksandr Ruckoj (Александр Владимирович Рущкой), wysuwając pretensje terytorialne wobec Półwyspu Krymskiego: *Jeśli ktoś popatrzy na historię, to historia nie stoi*

---

⁹⁹ S. Plochy, *Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute* [w:] *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, t. 1, red. S. F. Starr, New York 1994, s.148.

po stronie tych, którzy próbują zawłaszczyć sobie tę ziemię. Jeśli w 1954 r. [...] podpisano odpowiednie dokumenty, zgodnie z którymi Krym został przekazany pod jurysdykcję Ukrainy, to przykro mi, ale takie dokumenty nie mogą anulować historii Krymu¹⁰⁰.

Rosja nie chciała, ale i nie potrafiła zaakceptować autonomii historyczno-politycznej Kijowa i uznać Ukrainy za równoprawnego partnera. Przyczynami tego stanu rzeczy były z jednej strony kwestie czysto pragmatyczne, geopolityczne, jak np. sprawa wytyczenia granic, posiadanie broni jądrowej czy dostęp do baz wojskowych na Krymie, z drugiej natomiast historyczno-mentalne. Jednak tak naprawdę obie były ze sobą nierozzerwalnie związane i nie sposób rozpatrywać ich w odseparowanych od siebie kategoriach. Jedynym momentem, kiedy Rosja otwarcie i bezpośrednio uznała równoprawny status Kijowa był traktat o przyjaźni z 1997 r., w którym czytamy: *Układające się strony [Ukraina i Federacja Rosyjska – J. K.] jako przyjazne, równoprawne i suwerenne państwa opierają swoje stosunki na wzajemnym szacunku oraz zaufaniu, strategicznym partnerstwie i współpracy [...] budują swoje wzajemne relacje w poszanowaniu zasad suwerennej równości, terytorialnej integralności, nienaruszalności granic, pokojowego regulowania sporów, niestosowania siły, ani groźby użycia siły [...] prawa narodów do decydowania o własnym losie, nieingerencji w wewnętrzne sprawy [partnera – J.K.], przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności, współpracy między państwami, dobrosąsiedzkiego wypełniania międzynarodowych zobowiązań, a także innych powszechnie obowiązujących norm prawa międzynarodowego¹⁰¹.*

Niestety, za oficjalnym uznaniem przez Moskwę ukraińskiej państwowości nie poszła gruntowna i bolesna zmiana mentalna. O stanie rosyjskiego „umysłu” świadczą wymowne wypowiedzi rosyjskich polityków, w myśleniu których nie dokonała się żadna jakościowa zmiana. O stosunku do niepodległej Ukrainy świadczy m. in. wypowiedź Michaiła Gorbaczowa, który w przeddzień ukraińskiego referendum, w którym Ukraińcy mieli zadecydować o swojej niepodległości, stwierdził, że Rosjanie *nie mogą nawet rozważać, że Ukraina opuści Związek [Sowiecki – J.K.], ponieważ mogłoby to oznaczać poważne kłopoty [nie tylko – J.K.] dla Związku, ale jeszcze większe problemy dla Ukrainy¹⁰²*. W podobnym tonie wypowiadali się inni prominentni członkowie rosyjskiej elity intelektualno-politycznej. Dramatyzm chwili oraz istotę problemu dobrze oddaje wypowiedź szefa rosyjskiej liberalnej

---

¹⁰⁰ Zob. „Правда Украины”, 7.04.1992.

Cyt. za: S. Plokyh, *Historical Debates and Territorial Claims*, s. 148-149.

¹⁰¹ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, 31.05.1997 r., https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (dostęp: 12.03.2020).

¹⁰² R. Solchanyk, *Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition*, New York-Oxford 2001, s. 60-61.

gazety „Moskowskije Nowosti” („Московские новости”) Lena Karpinskiego¹⁰³ (ros. Лен Вячеславович Карпинский), który stwierdził, że *miliony Rosjan są przekonane, że bez Ukrainy nie może być nie tylko wielkiej Rosji, ale jakiegokolwiek innej Rosji*. Natomiast przewodniczący rosyjskiej Dumy Giennadij Sielezniow (ros. Геннадий Николаевич Селезнёв) jeszcze w 1998 r. konstatował, że Rosjanie *bez Ukrainy czują się niezręcznie*. Sposób myślenia rosyjskiej elity u progu XXI stulecia, po upadku reżimu komunistycznego, nie odbiegał bowiem od światopoglądu reprezentowanego przez ludzi epoki stalinowskiej. Tę perspektywę w pełni oddaje myśl Gieorgija Fiedotowa (Георгий Петрович Федотов)¹⁰⁴, który przekonywał: *Przebudzenie Ukrainy, a szczególnie separatystyczny charakter ukrajinofilstwa zdumiały rosyjską inteligencję, która tak naprawdę tego wszystkiego nie rozumie. Ponieważ pomimo wszystko kochamy Ukrainę – jej ziemię, jej ludzi, jej pieśni, czujemy, że to wszystko było nasze, nasze własne. Ale również ze względu na nasz kardynalny brak zainteresowania ukraińską przeszłością*¹⁰⁵.

Przytoczone przykłady pokazują, że rozpad ZSRS i powstanie niepodległego państwa ukraińskiego nie wpłynęły na stan świadomości w Rosji. Ukraina, jej państwowość, dzieje narodowe, język w postsowieckiej Rosji były i nadal są postrzegane przez pryzmat szkodliwych zideologizowanych mitów, historycznych „stygmatów”, które wręcz uniemożliwiają jakościową zmianę w mentalności rosyjskiej. Ukraina nadal pozostaje częścią tego samego co Rosjanie narodu i pomimo że stanowi ona oddzielny organizm państwowy, jest traktowana jako „Swoj” – pozostała inherentną częścią rosyjskiej kartografii mentalnej. Wydaje się, że w Rosji doby Putina niewiele uległo zmianie. Już na początku swojej prezydentury, podczas obchodów 55 rocznicy zwycięstwa Armii Czerwonej nad III Rzeszą obchodzonych wspólnie z Białorusią i Ukrainą w 2000 r. Władimir Putin przekonywał *wyszliśmy naprzeciw naszemu wrogowi*

---

¹⁰³ Len Karpinskij (ros. Карпинский Лен Вячеславович) – rosyjski publicysta. Absolwent filozofii Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu. W 1962 r. rozpoczął pracę w redakcji gazety „Prawdy” i został członkiem kolegium redakcyjnego. Często wchodził w konflikt z władzą, krytykując jej poczynania. W 1989 r. został politycznym obserwatorem. W latach 1991-1993 był głównym redaktorem gazety „Moskowskije Nowosti” (ros. „Московские новости”).

¹⁰⁴ Gieorgij Fiedotow – (ros. Георгий Петрович Федотов) – rosyjski historyk, filozof, teolog prawosławny. Urodził się w 1886 r. W 1925 r. wyemigrował do Francji, następnie do Stanów Zjednoczonych. Zmarł w New Jersey w 1951 r. Zob. *Федотов Георгий Петрович*, Сотрудники РНБ — деятели науки и культуры Биографический словарь, т. 1-4, http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=52 (dostęp: 12.03.2020).

¹⁰⁵ Cyt. za: R. Solchanyk, op. cit., s. 9.

*wspólnie i razem odnieśliśmy zwycięstwo [...] Mamy wspólną wiarę, wspólną kulturę i religię. Jesteśmy jedną rodziną*¹⁰⁶.

Idea wspólnego pochodzenia, słowiańskiego „braterstwa” przetrwała wieki i nadal stanowi istotną składową rosyjskiej tożsamości narodowej. Okres postsowiecki, a tym bardziej okres rządów Putina, nie tylko nie pomógł wykorzenić anachronicznych, nieprzystających do rzeczywistości politycznej mitów, ale wręcz przeciwnie – sprzyjał i nadal stymuluje ich ugruntowanie. W sposób niekwestionowany udowodniła to publiczna narracja historyczna w stosunku do Ukrainy, która uaktywniła się szczególnie agresywnie wraz z tragicznymi wydarzeniami 2014 r. Imperialne i sowieckie mity historyczne przeżywają w postsowieckiej Rosji prawdziwy renesans. Są odtwarzane po to, by bronić terytorialnych interesów FR poza jej granicami¹⁰⁷. Mają polityczny podtekst i służą osiągnięciu konkretnych interesów politycznych. Rosyjsko-ukraiński przykład „wojny pamięci” jest jednym z najpełniej oddającym istotę tworzenia i wykorzystywania mitów historycznych. Wpisuje się ona w szerszy kontekst rywalizacji o wspólne dziedzictwo historyczne, próby wytyczenia granic państwowych, legitymizacji narodowych interesów politycznych, ale również w kategorii tożsamościowe –kartografię mentalną, wytyczenie granicy między „Swoim” i „Obcym”.

Rosyjska narracja historyczna w stosunku do Ukrainy od kilku wieków niezmiennie opiera się na kilku ideologicznych filarach, do których należy zaliczyć koncepcję Rusi Kijowskiej jako źródła wspólnego dziedzictwa i pochodzenia trzech narodów wschodniosłowiańskich (Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów) i wynikającą z niej ideę słowiańskiego „braterstwa” (idea trzech bratnich narodów eksploatowana była szczególnie w okresie sowieckim), tezę o bezwarunkowym wejściu Ukrainy lewobrzeżnej w skład Imperium Rosyjskiego w wyniku postanowień ugody perejasławskiej.

Oprócz tego na relacje rosyjsko-ukraińskie oraz historyczną percepcję Ukrainy rzutowały inne koncepcje ideologiczne związane m.in. z promowaniem tezy o mesjanistycznej roli Moskwy, jak idea „Moskwy – Trzeciego Rzymu” czy koncepcja zbierania ziem ruskich. Nie bez znaczenia był również proces kształtowania się koncepcji narodu w Imperium carów, a następnie w Związku Sowieckim oraz rozwój rosyjskiego nacjonalizmu. Należy podkreślić, że na relacje rosyjsko-ukraińskie niezwykle istotny wpływ miały silnie ugruntowane ideologie

---

¹⁰⁶ R. Woronowycz, *Presidents of Russia, Belarus, Ukraine mark World War II victory in Belgorod*, „The Ukrainian Weekly”, t. 68, 07.05.2000, nr 19, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/190001.shtml> (dostęp: 11.11.2020).

¹⁰⁷ S. Plokhyy, *Historical Debates and Territorial Claims*, s. 149.

historyczno-państwowe po obu stronach sporu. Mitologizacja wizerunku historycznego „konkurenta”, połączona z sakralizacją własnej historii narodowo-państwowej oraz misji doprowadziła do głębokiej stereotypizacji wzajemnych relacji. Uniemożliwiło to prowadzenie konstruktywnego i efektywnego dialogu na rzecz wypracowania rzetelnej wizji wspólnej historii, a próby emancypacji Kijowa spod rosyjskiej kurateli na przestrzeni wieków prowadziły tylko do zacieźnienia i okopywania się na swoich pozycjach. Tym samym obserwujemy obecnie praktycznie nienaruszony „stan zarówno rosyjskiego, jak i ukraińskiego umysłu” w porównaniu z okresem carskim czy sowieckim. Stereotypy i historyczne mity wciąż funkcjonują w świadomości obu społeczeństw i uaktywniły się szczególnie w wyniku wydarzeń z 2014 r., a następnie 2022 r. Należy podkreślić, że na tego typu stan rzeczy miała wpływ nie tylko działalność rosyjskiej elity intelektualno-politycznej, ale również ukraińskiej, która współuczestniczyła w budowie fundamentu ideologicznego wielowiekowej wspólnej egzystencji w granicach jednego organizmu państwowego.

Należy jednak wyraźnie zaakcentować, że mentalne klisze, którymi obecnie posługują się zarówno Rosjanie, jak i Ukraińcy, zostały stworzone na „polityczne zamówienie” przez rosyjską naukę historiograficzną przy wydatnej współpracy ukraińskich ideologów i historyków. Historia od wieków była w państwie carów a następnie w imperium sowieckim traktowana nad wyraz instrumentalnie i służalczo wobec nadrzędnego interesu państwowego. Za jej główne zadanie uznawano legitymizację poczynań władzy oraz skonstruowanie pseudonaukowych fundamentów państwowej imperialnej ideologii. Należy być zatem świadomym, że obecnie funkcjonujące mity historyczne mają silnie ugruntowane historiograficzne fundamenty i nie są one jedynie ideami o charakterze politycznym. Należy również podkreślić, że ich kształtowanie się jest niezwykle rozciągniętym w czasie procesem, a mitologia rosyjsko-ukraińskich relacji ulegała ewolucji. Aby zatem zrozumieć głębię obecnego problemu, należy poznać jej źródła. Jest to bowiem problematyka o charakterze wielowymiarowym i silnie złożonym. Jednym z głównych, zdaniem autorki, czynników, przez pryzmat którego należałoby spojrzeć na omawianą materię, jest ewolucja rozumienia pojęcia narodu oraz koncepcje historyczne, przy wykorzystaniu których analizuje się we współczesnej Rosji proces dziejów narodowych. Do kluczowych należy koncepcja cywilizacyjna.

Rozważania nad miejscem i rolą Ukrainy w rosyjskiej historii oraz społecznej mentalnej kartografii można i należy wpisać w kontekst rozważań nad narodem. Imperialne dziedzictwo Rosji sprawiło, że trudno rosyjski proces narodotwórczy wpisać w jeden, ściśle określony schemat. Na pewno wykracza on poza ramy powszechnie przyjętej normy o konstruowaniu

państwa przez naród. Nagromadzone przez wieki polityczne i kulturowe dziedzictwo pozwala na konstruowanie poszukiwanej tożsamości w ponadnarodowym, cywilizacyjnym systemie koordynat¹⁰⁸. Cywilizacyjna koncepcja rosyjskiej tożsamości została „wynaleziona” w okresie carskim, ale została inkorporowana następnie przez władze sowieckie pod postacią sowieckiego narodu i jest odtwarzana również dzisiaj w epoce Władimira Putina, pod postacią koncepcji *rusского mira*.

Rosyjska badaczka Olga Malinowa (ros. Ольга Юрьевна Малинова) twierdzi, że wspólnota wyobrażona na podstawie założeń cywilizacyjnej jedności związana jest z cykliczną historią religijno-kulturowych koncepcji ideologicznych, wpływ których udało się rozpowszechnić na znaczne obszary geograficzne – paralelnie z polityczną kontrolą nad promowanymi projektami. Model ten zakłada ponadto istnienie lokalnie wydzielonego jądra oraz bezgranicznych peryferii. Fundament tej koncepcji stanowi natomiast zasada „sakralnego wertykału”, zgodnie z którą społeczeństwo uosabiające jądro jest nosicielem szczególnych idei i kulturowych praktyk. Inną cechą cywilizacyjnej tożsamości jest asymetryczność między jądrem a peryferiami. Ponadto zakłada przynależność do religii, ideologii, kultury, społecznych praktyk, które stanowią rdzeń „sakralnego wertykału”¹⁰⁹.

W przypadku cywilizacyjnej tożsamości brakuje również ściśle wyznaczonych przestrzennych oraz symbolicznych granic z Innymi – pod tym względem stanowi ona przeciwieństwo dla tożsamości narodowej. Poza tym jest bardziej inkluzywna, podczas gdy tożsamość narodowa podkreśla swoją ekskluzywność. Dopuszcza „podwójną lojalność” i z łatwością tworzy swoistą „nadbudowę” nad innymi tożsamościami, posiadającymi przestrzenno-polityczny charakter. Cywilizacyjną tożsamość odróżnia od innych wspólnot również większe przywiązanie do historycznego terytorium, które jest postrzegane jako wspólna ojczyzna (pomimo faktu, że granice tego terytorium mogą być przedmiotem sporu); przekonanie o kulturowej jednorodności narodu, opierające się na wspólnocie języka, kultury, religii oraz historycznej pamięci; dążenie do formułowania państwowej kultury i polityczno-gospodarczej jedności w granicach „własnego” państwa; koncepcja o równej odpowiedzialności członków wspólnoty za wspólny „los”¹¹⁰.

---

¹⁰⁸ О. Малинова, *Российская идентичность между идеями нации и цивилизации*, „Вестник Института Кеннана” в России, 2012, nr 22, s. 48.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 49-51.

¹¹⁰ Ibidem, s. 49-51.

W tym miejscu wypada zaznaczyć, że kreowana w okresie carskim cywilizacyjna koncepcja tożsamości nie była w ówczesnej Europie wyjątkiem. W procesie tym Moskwę wyprzedziła I Rzeczpospolita, która, podobnie jak Rosja wraz ze swoim rozrostem terytorialnym, stanęła przed zadaniem stworzenia bardziej inkluzywnej formuły tożsamości narodowej. Zasadnicze zmiany na tym polu przyniosła unia realna z Litwą w 1569 r. To wówczas nastąpiła zasadnicza ewolucja koncepcji narodu: od etnicznej do politycznej, na co uwagę zwraca wybitny polski historyk filozofii i myśli społecznej Andrzej Walicki. Podkreśla on bowiem, że zmiana w rozumieniu narodu nastąpiła wraz z przyłączeniem ziem ukraińskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, a przekształcenie Rzeczpospolitej z niewielkiej i etnicznie jednorodnej monarchii średniowiecznej w olbrzymie wieloetniczne, wielokulturowe oraz wielowyznaniowe państwo pociągnęło za sobą głębokie zmiany w pojmowaniu narodu i w treści polskiego protonacjonalizmu. Zdaniem Walickiego, najważniejszą zmianą było przejście od etniczno-językowego rozumienia więzi narodowej, ukształtowanego jeszcze w XII w., w kierunku pojmowania narodu jako wspólnoty o charakterze obywatelskim, politycznym, w anglojęzycznej literaturze nazywanym „nacjonalizmem obywatelskim” (*civic nationalism*)¹¹¹.

Naród bowiem jeszcze w XVI stuleciu był pojmowany w kategoriach etnicznych. Jednak Unia Lubelska zasadniczo zmodyfikowała to podejście. Naród szlachecki, który w wyniku przyłączenia ziem etnicznie nie-polskich zyskał charakter kosmopolityczny, zaczął kształtować się jako wspólnota polityczna, zespolona przywiązaniem do wolności obywatelskich, przywilejów oraz zjednoczona wokół realizacji wspólnych interesów politycznych. Zdaniem Walickiego, to właśnie ten czynnik czynił go atrakcyjnym dla całej szlachty, bez względu na jej etniczne pochodzenie. W ten sposób różnice etniczne i konfesyjne stopniowo schodziły na dalszy plan, postępowała dobrowolna polonizacja szlachty nie-polskiej, co w konsekwencji doprowadziło do powstania tożsamości „dwubiegunowej”, której doskonałym przykładem jest postać Stanisława Orzechowskiego¹¹² przywołana przez Andrzeja

---

¹¹¹ A. Walicki, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm, Prace wybrane*, t. I, Kraków 2009, s. 16-17.

¹¹² Stanisław Orzechowski – renesansowy pisarz pochodzący z Przemyśla.

Zob. T. Budrewicz, T. Bujnicki, J.S. Ossowski (red.), *Kultura pogranicza wschodniego. Zarys encyklopedyczny*, Warszawa 2011, s. 136.

Walickiego. Określał się on bowiem mianem *gente Ruthenus, natione Polonus*¹¹³ (z pochodzenia Rusin, z narodowości Polak)¹¹⁴.

Określenie to doskonale oddaje dualizm tożsamościowy istniejący wśród szlachty nie-polskiego pochodzenia i dowodzi jednocześnie harmonii, jaka istniała między jej dwoma biegunami: tożsamością etniczną oraz przynależnością polityczną. Jedna drugiej nie przeczyła i nie wykluczała. Wprost przeciwnie - koegzystowały, dopełniając się. Określenie to stanowi nie tylko zaprzeczenie jakiegokolwiek formy przymusowej polonizacji, ale i świadczy o atrakcyjności polskiej kultury oraz systemu politycznego.

Działania te były, jak podkreśla Andrzej Walicki, rezultatem świadomej polityki elit, co wymagało jednak stworzenia odpowiedniej ideologii narodowej, u podstaw której legła idea sarmatyzmu¹¹⁵. Już sam Jan Długosz dowodził, że Polacy i Rusini są dwiema odmianami jednego sarmackiego narodu. Myśl ta była następnie rozwijana, a pojęcie narodu sarmackiego sukcesywnie poszerzane – i tak inkorporowano w jego skład również Litwinów, chcąc je nawet rozciągnąć na całą Słowiańszczyznę. Ukształtowanie spójnej tożsamości narodowej wymagało także stworzenia wspólnej zintegrowanej wersji dziejów. Dlatego nie brakowało prób unifikacji dziejów Polski z dziejami Rusi Kijowskiej i Litwy. Największym osiągnięciem w tym zakresie była *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* autorstwa Macieja Strykowskiego wydana w 1582 r. i, co istotne, czterokrotnie przetłumaczona w państwie moskiewskim¹¹⁶.

Wpływ polskiego systemu politycznego oraz kultury na kształtowanie się świadomości obywatelskiej wśród innych narodów koegzystujących razem z Polakami w jednym organizmie państwowym jest nie do przecenienia. Z drugiej jednak strony, ich atrakcyjność sprzyjała dobrowolnej polonizacji elit lokalnych, znacznie utrudniając i hamując rozwój ich tożsamości narodowej. Nabieranie cech wspólnoty kulturowej przez wieloetniczny „naród polityczny” wzmacniało z pewnością spójność państwa, ale zarazem pozbawiało Litwinów i Rusinów ich „klas historycznych”, zdolnych do podtrzymywania odrębnej tożsamości etniczno-kulturowej.

---

¹¹³ Problematykę dualizmu tożsamościowego wśród ludności ruskiej zamieszkującej Galicję wnikliwie i kompleksowo analizuje Adam Świątek z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Zob. A. Świątek, *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków 2014.

Zob. także: A. Świątek, *Przypadek gente Rutheni, natione Poloni w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 2, 2017, s. 303–322, <https://www.ejournals.eu/Prace-Historyczne> (dostęp: 01.10.2020).

¹¹⁴ A. Walicki, op. cit., s. 17.

¹¹⁵ Sarmatyzm głosił tezę, jakoby szlachta państwa Jagiellonów brała swój początek od starożytnego i potężnego plemienia Sarmatów. Więcej na temat genealogii oraz kultury sarmatyzmu pisał Tadeusz Mańkowski.

Zob. T. Mańkowski, *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1947.

Zob. także: T. Ulewicz, *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI wieku*, Kraków 1950.

¹¹⁶ A. Walicki, op. cit., s. 18-21.

Problem ten zauważa wspomniany już Andrzej Walicki, który podkreśla, że z jednej strony wpływ polski na Ukrainę wyraźnie oddzielił kulturę zachodniej Rusi od autokratycznej kultury moskiewskiej, a sarmatyzm stał się doskonałym instrumentem westernizacji, szerząc wśród Rusinów kulturę zachodniego renesansu i baroku, wprowadzając szlachtę ruską w kulturę polityczną, opartą na kontraktualnej koncepcji państwa. Polonizacja szlachty ruskiej oznaczała jednak destrukcję kultury Rusi i doprowadziła do tego, że wielką tradycję historyczną Rusi Kijowskiej przechwyciło i zmonopolizowało państwo moskiewskie¹¹⁷.

Niemniej jednak, spuścizna sarmatyzmu przez wieki kształtowała świadomość polityczno-obywatelską Kozaków, którzy uważali się za prawomocną elitę regionalną, domagając się równych praw i przywilejów oraz swojej reprezentacji w parlamencie. W konsekwencji doprowadziło to do powstania ruchu kozackiego pod dowództwem Bohdana Chmielnickiego, jednak, jak zaznacza emigracyjny historyk ukraińskiego pochodzenia Frank E. Sysyn, przypisywanie Kozakom dążeń separatystycznych czy wręcz niepodległościowych jest jawnym anachronizmem, gdyż pomimo swej nienawiści w stosunku do polskich i spolonizowanych magnatów, szlachta polska stanowiła dla nich wzór¹¹⁸.

Szczególnie w okresie sowieckim powstanie Chmielnickiego prezentowano jako wojnę narodowo-wyzwoleńczą narodu ukraińskiego. Taka wykładnia wojny polsko-kozackiej bez uprzednich dogłębnych badań nad świadomością narodową oraz poziomem narodowej integracji społeczeństwa ukraińskiego w XVII w. jest zdaniem Sysyna absolutnie nieadekwatna i błędna. Sowieccy badacze chętnie bowiem powoływali się na czynnik narodowy, pragnąc podkreślić antypolski charakter powstania Chmielnickiego przy jednoczesnym zasygnalizowaniu jego prorosyjskości. Sysyn wprost neguje, jakoby powstanie Chmielnickiego posiadało narodowy charakter. Po pierwsze, był to pierwotnie bunt określonej warstwy społecznej – Kozaków, a nie jak zwykła to sugerować historiografia sowiecka – całego ówczesnego społeczeństwa ukraińskiego. Po drugie, rebelia miała przede wszystkim charakter społeczno - ekonomiczny i polityczny. Była przejawem sprzeciwu wobec istniejącego porządku społecznego - politycznego. Poprzedzały go konkretne postulaty polityczno-ekonomiczne – utrzymanie dotychczasowych przywilejów oraz zachowanie pozycji społecznej. Istotny jest fakt, że wojna z Rzeczpospolitą wpłynęła na transformację Kozactwa i jego przekształcenie się

---

¹¹⁷ Ibidem s. 22-26, 436.

¹¹⁸ F. E. Sysyn, *Ukrainian-Polish relations in the seventeenth century: the role of national consciousness and national conflict in the Khmelnytsky Movement* [w:] *Poland and Ukraine: past and present*, red. P. J. Potichnyj, Edmonton -Toronto 1980, s. 61,63,65, 70.

w nową elitą. Niemniej jednak należy zgodzić się z badaczem, że w XVII stuleciu ekonomiczne niezadowolenie oraz lojalność oparta na własności były dużo bardziej istotne niż czynnik narodowy¹¹⁹.

Należy zatem konstatować, że ówczesna szlachta ukraińska (w tym i Kozactwo) nie posiadały wyraźnej świadomości historycznej i politycznej, aby wysuwać postulaty o charakterze narodo-wyzwoleńczym. Co więcej, nie tylko spolonizowana, bogata szlachta ukraińska i magnateria czuły silny związek z Rzeczpospolitą, jako organizmem polityczno-gospodarczym, ale również Kozactwo, uważające się za elitę regionalną i pragnące z tego tytułu czerpać określone profity. Prawdą jest natomiast fakt, że wysuwanie postulatów religijnych wraz z przybieraniem na sile powstania Chmielnickiego uczyniło z Kozaków obrońców prawosławia i jego wyznawców, pośrednio dowodząc, że warstwa ta była jednak niedostatecznie zintegrowana z państwem polskim, jako organizmem o charakterze kulturowo-religijnym¹²⁰. Można pokusić się tutaj o tezę, że ta „niedostateczna” asymilacja stworzyła przestrzeń dla ugody perejasławskiej. Niemniej jednak, jej katalizatorem nie był z całą pewnością czynnik narodowy.

Omawiana problematyka tożsamości kulturowo-cywilizacyjnej oraz politycznej w XVII stuleciu w relacjach polsko-ukraińsko-rosyjskich jest niezwykle kwestią skomplikowaną i wielowymiarową. Należy pamiętać, że eksploatowana przez historiografię carską, następnie sowiecką, a obecnie rosyjską narracja o wspólnym pochodzeniu Słowian wschodnich i Rusi Kijowskiej, jako ich prapoczątku nie jest do końca pozbawiona jakichkolwiek podstaw. W wieku XVII na „dwupoziomą” tożsamość ukraińską (jak i również białoruską): etniczną i polityczną nakładała się również religijno-cywilizacyjna. Niewątpliwie przynależność do Cerkwi Prawosławnej stanowiła wyznacznik tożsamości w omawianym okresie i pozwalała na identyfikowanie się z wyznawcami prawosławia nie tylko w granicach Rzeczpospolitej, ale również poza nimi.

Oprócz tego, pamięć o państwie staroruskim, jego spuściznie wciąż istniała wśród ówczesnej ludności ukraińskiej i białoruskiej. Zwracają na to uwagę dwaj uczeni: Omeljan Pritsak i John S. Reshetar w swojej publikacji pt. *The Ukraine and the dialectics of nation-building*. Ich zdaniem w XVII w. przodkowie dzisiejszych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów stosowali różne warianty jednego terminu „Ruś”. Jak twierdzą, również Ukraińcy byli

---

¹¹⁹ Ibidem, s.61,63,65, 70.

¹²⁰ Ibidem, s. 70.

świadomości swoich religijnych, kulturowych i historycznych więzi z Rosjanami, jednak wierność różnym organizmom państwowym wzmocniana przez różnice kulturowe, społeczne, lingwistyczne z tym związane, prowadziła do podkreślania raczej odmienności, aniżeli podobieństw między dwiema grupami etnicznymi. Dlatego też ukraińska elita postrzegała ówczesnych mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego jako obcych, rezerwując termin „Ruś” oraz „Rusin” dla siebie i przodków dzisiejszych Białorusinów. Obie grupy etniczne (Ukraińcy i Białorusini) postrzegały siebie jako jedną kulturowo-historyczno-religijną wspólnotę – Ruś. Jednak i w tym przypadku przynależność do dwóch różnych organizmów państwowych – Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Królestwa Polskiego powodowały kreowanie różnych percepcji tego problemu¹²¹.

Nie sposób zatem jednoznacznie zdefiniować tożsamości w relacjach polsko-ukraińsko-rosyjskich. Niemniej jednak, bardziej lub mniej świadomie, spuścizna polskiego republikanizmu będzie owocować również w granicach państwa moskiewskiego, po wejściu lewobrzeżnej Ukrainy w jego skład w wyniku ugody perejasławskiej. To ukraińska starszyzna stanie się nosicielem zachodnioeuropejskich prądów intelektualnych, autorem i wykonawcą „uzdrowienia” Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (ros. Русская православная церковь, RPC) w końcu westernizacji całego państwa moskiewskiego (więcej na ten temat w dalszej części pracy). Jednak nadawanie powstaniu Chmielnickiego cech walki narodowo-wyzwoleńczej, za którą stoi określona świadomość narodowa, a jego zwróceniu się ku Moskwie znamion ogólnosłowiańskiej świadomości historyczno-kulturowo-religijnej jest nadużyciem. Jak wcześniej autorka już sygnalizowała owo tożsamościowe „rozmycie” niewątpliwie legło u podstaw ugody perejasławskiej i szybkiej kulturowej asymilacji kozackiej starszyzny w ramach państwa moskiewskiego, co zaowocowało powstaniem kosmopolitycznej elity w państwie carów.

Wraz z postępującym rozrostem terytorialnym, a w szczególności wejściem w jej skład ziem lewobrzeżnej Ukrainy i rosnącą rolą ukraińskiej elity politycznej oraz intelektualnej w życiu społecznym Rosja stanęła przed koniecznością wypracowania ideologicznych fundamentów nowej wspólnoty. W centrum uwagi stanęły wówczas kwestie tożsamościowo-narodowe. Rosyjskie próby konsolidacji społeczeństwa poprzez budowę jego ideologiczno-historycznych fundamentów nie stanowiły wówczas wyjątku. Wręcz przeciwnie, były próbą

---

¹²¹ O. Pritsak, J. S. Reshetar, *The Ukraine and the dialectics on? nation-building*, „Slavic Review”, t. 22, 1963, nr 2, s. 224-255.

poszukiwania spoiwa wieloetnicznego i multikulturalnego społeczeństwa wraz z jego kosmopolityczną elitą.

Zdaniem wielu badaczy, w tym m.in. Olgi Malinowej, rosyjska tożsamość zbiorowa kształtowała się w warunkach konfrontacji i rywalizacji z Europą i szerzej Zachodem. W wyniku tego procesu poza nawiasem zainteresowania władz znalazł się pluralizm etniczny Imperium, którego społeczeństwo prezentowano, jako kulturowo jednorodną „masę” – „My” Rosjanie, prawosławni, których status dopełniała wspólna „historyczna” państwowość Moskiewskiej Rusi, a potem Rusi „petersburskiej”. Taka strategia władz w pełni była kompatybilna z modelem narodu, ale z drugiej strony pozwalała marginalizować wewnętrzne różnice, jednocześnie podkreślając fundamentalność „naszych różnic” od Innych. Rola etniczności w samoidentyfikacji w Imperium Rosyjskim zyskała na znaczeniu dopiero na przełomie XIX i XX stulecia, a więc bardzo późno. Do tego czasu konstruowanie kolektywnej tożsamości odbywało się według „zmieszanych szablonów”, niesprecyzowanych klisz, bez rozróżniania komponentów na narodowe i cywilizacyjne¹²².

Sytuacja uległa zasadniczej zmianie na przełomie XIX i XX w. Zdaniem brytyjskiego historyka Erica Hobsbawma między 1870 a 1918 r. doszło do transformacji nacjonalizmu. W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. pojawił się etnonacjonalizm, nierozzerwalnie związany z czynnikiem kulturowym i językowym¹²³. Większe zainteresowanie kwestią narodową przyniosła również rewolucja październikowa, która problematykę narodowościową postawiła w centrum uwagi władz bolszewickich. Jednak wraz z dojściem do władzy Józefa Stalina zarzucono model narodowy i zwrócono się w stronę koncepcji cywilizacyjnej. Konstrukty sowieckiego narodu najpełniej wyrażał dążenie władz do stworzenia internacjonalnej, posiadającej ponadnarodową nadbudowę tożsamości. Model narodowy został wintegrowany w koncepcję cywilizacyjną, jednak należy pamiętać, że obie tożsamości – cywilizacyjna i narodowa współistniały i dochodziło między nimi do tarć w ramach owego hybrydalnego modelu sowieckiego.

Popularność cywilizacyjnego modelu rozwoju tożsamości w Imperium Rosyjskim a następnie Związku Sowieckim wynikała ze słabości etnonacjonalizmu, który nie zdążył jeszcze ugruntować swojej pozycji w świadomości narodowych elit, ale również z zasadniczego faktu, że w przypadku Rosji najpierw powstało państwo – imperium, a dopiero w drugiej kolejności

---

¹²² О. Малинова, *op. cit.*, s. 52-53.

¹²³ E. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge 1990, s. 101-130.

kształtował się naród. Jest to odwrócenie powszechnie przyjętej zasady, zgodnie z którą to naród kształtuje państwowość. W tym kontekście doświadczenie państwa i narodu rosyjskiego wymyka się powszechnie przyjętym wzorcom.

Również w okresie postsowieckim widoczna jest niechęć i niegotowość władz rosyjskich do zarzucenia cywilizacyjnej koncepcji tożsamości oraz państwowości. Model narodowy/etniczny czy polityczny/obywatelski są niepopularne nie tylko w kręgach władzy, ale również w rosyjskim społeczeństwie. Przejawem tej niegotowości do radykalnego przeformułowania narodowej tożsamości jest konstrukcja „wielonarodowego narodu FR”, pozwalająca interpretować wielokulturowe i multietniczne społeczeństwo Federacji Rosyjskiej w kategoriach narodu obywatelskiego oraz ponadnarodowej wspólnoty. Z drugiej strony silny semantyczny związek między przymiotnikami ruski/rosyjski (ros. русский/российский) odcisnął piętno na współczesnej polityce narodowościowej w Rosji. Przejawia się to w nieskończonych sporach o formułowanie się makropolitycznej tożsamości. Jednym z wielu kontrargumentów wobec formuły „rosyjski naród” (ros. российская нация) są negatywne konotacje z pojęciem „sowieckiego narodu (ros. советский народ). Trudności z dyferencjacją „rosyjskiego” i „sowieckiego” są źródłem problemów ze zdefiniowaniem systemu wartości rosyjskiej polityki¹²⁴.

Koncepcja cywilizacyjna pozwala ponadto na niedookreśloność geograficznych oraz społeczno-kulturowych granic, co jest niezwykle wygodne dla rosyjskich władz, gdyż pozwala im na podnoszenie neoimperialnych haseł i snucie scenariuszy reintegracji obszaru postsowieckiego. Dlatego polityczna elita Rosji woli balansować między ideami narodu oraz cywilizacji. Stworzenie rosyjskiej wspólnoty wyobrażonej na cywilizacyjnym fundamencie stało się możliwe dzięki dziedzictwu dwóch imperiów. Model ten charakteryzuje się gibkością, posiada internacjonalną składową, pozwalającą na konstruowanie swoistej nadbudowy nad innymi grupami etnicznymi, tworzenie hierarchicznych, wertykalnych konstrukcji między „centrum” a „peryferiami”. W ten sposób cywilizacyjny model tożsamości legitymizuje pretensje Kremla do statusu wielkiego mocarstwa. Model ten napotyka jednak wiele problemów: istnienie rywalizujących ze sobą projektów narodotwórczych, brak trwałego konsensusu, co do geograficznych i symbolicznych granic tej wspólnoty, brak klarownych kryteriów członkostwa w owej wspólnocie, a także brak mechanizmów wytworzenia „konstytucyjnego patriotyzmu”. Tym samym niegotowość rosyjskiej elity do ponoszenia

---

¹²⁴ О. Малинова, op. cit., s. 54-56.

ryzyka związanego z wypracowaniem klarownego modelu *nation building* oraz niepopularność etnicznej czy obywatelskiej formuły tożsamości, powoduje, że we współczesnej Rosji funkcjonuje hybrydowy model „narodowo-cywilizacyjnej” wspólnoty¹²⁵.

Innym niezwykle istotnym czynnikiem rzutującym na kształt rosyjskiej historiografii i tym samym również na jej stosunek do dziejów Ukrainy było zapożyczenie heglowskich postulatów o narodach historycznych i niehistorycznych. Legły one u podstaw wzrostu roli państwa w procesie historycznym. Hegłowska koncepcja pełniła rolę legitymizacyjną dla przyszłego procesu kulturowo-narodowej unifikacji narodów Imperium, który nasilał się pod wpływem wzrastającej centralizacji i modernizacji życia społecznego. Z czasem rosyjska historiografia zaczęła odmawiać Ukraińcom prawa do posiadania własnej historii. Przykładem takiego stanowiska jest m. in. krytyk literacki Wissarion Bieliński (ros. Виссарион Григорьевич Белинский) lub nawiązujący do niego przedstawiciel tzw. państwowego kierunku w imperialnej historiografii Siergiej Sołowjow (ros. Сергей Михайлович Соловьёв)¹²⁶.

Poglądy na temat Ukrainy i jej historii obu wyżej wymienionych przedstawicieli rosyjskiej elity intelektualnej w pełni wpisują się w ideę heglizmu. Bieliński otwarcie odmawiał Ukrainie prawa do suwerennej państwowości, przekonując, że „*Małorosja nigdy nie była państwem*”. Jego myślenie o Ukrainie wkomponowywało się w szeroki nurt rosyjskiej, imperialnej historiografii, która stała na stanowisku, jakoby Ukraina nie posiadała odseparowanej, integralnej historii, własnego języka czy kultury. Bieliński konkludował: *Historia Małorosji jest niczym więcej, jak tylko epizodem w trakcie królowania Aleksiego Michajłowicza*¹²⁷.

Natomiast Sołowjow, pomijając wyjaśnienie etnicznych więzi między przodkami dzisiejszych Ukraińców i Rosjan, koncentruje swoją uwagę na dziedzictwie Rusi Kijowskiej, będącej, jego zdaniem, prapoczątkiem wszystkich Słowian wschodnich, tworzących jeden ruski naród. W opracowanym przez niego podręczniku do historii *Podręcznik Ruskiej Historii* (ros. Учебная книга русской истории) czytamy: *kijowianie, mieszkańcy Włodzimierza, Czernihowa, Smoleńska, Rostowa i wszystkie rejony, przy całej różnicy, są ze sobą związani,*

---

¹²⁵ Ibidem, s. 54-56.

¹²⁶ В. Кравченко, *Концепції Переяслава в українській історіографії* [w:] *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження)*, ред. П. Сохань, Київ 2003, s. 483.

¹²⁷ О. Andriewsky, *The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the „Little Russian Solution” 1782-1917* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, ред. А. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, М. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 202.

ich mieszkańcy rozumieją, że tworzą jeden ruski naród, żyją na jednej ruskiej ziemi, chociaż w wąskim znaczeniu wciąż Rusią nazywa się jedynie Księstwo Kijowskie¹²⁸.

Mit o wspólnym pochodzeniu wschodniego Słowiaństwa stanie się później jednym z głównych argumentów na rzecz odmawiania Ukrainie i jej procesowi historycznemu autonomii. Eksploatowanie tezy, jakoby był on jedynie jednym z trzech „dopływów” metaruskiego procesu historycznego, zaowocuje jego inkorporacją oraz marginalizacją. Stanie się z czasem ideologicznym fundamentem na rzecz negowania faktu posiadania przez Kijów własnej historii.

Hegel w żadnym innym kraju, nawet w Niemczech, nie odniósł takiego sukcesu, jak w Rosji¹²⁹. Początki heglizmu w Imperium Rosyjskim należy wiązać z intensywnymi poszukiwaniami Michaiła Bakunina (ros. Михаил Александрович Бакунин) oraz wspomnianego już Wissariona Bielińskiego¹³⁰.

Hegel wniósł znaczny wkład w badania historyczne procesu historycznego m. in. wprowadził pojęcie „ducha narodowego” i oryginalnie pokazał proces rozwoju społeczeństwa poprzez zastosowanie terminów „nacja” i „naród”. W swoim dziele *Filozofia historii* Hegel dowodził, że historia powszechna przechodzi przez wiele etapów, z których każdy stanowi szczególną, jakościowo odmienną całość. Na każdym etapie historii obecny jest duch tego czy innego narodu. Poza tym, historia powszechna, zdaniem Hegla, to proces prowadzący ku wolności. Dostrzegał on jednak różnice między „duchami narodowymi”, które są nosicielami zarodku historii narodu. U Hegla istota „ducha narodowego” jest nierozdzielnie związana z państwem. Uosabia się on w jego prawie, religii, malarstwie, filozofii. To naród stanowi przesłankę do powstania państwa. Zdaniem Hegla, istnieją narody, które od początku swego istnienia przejawiają tendencję do stworzenia własnego państwa. Inne natomiast bądź to wyczerpały już bogactwo swego ducha, bądź to nie dojrzały jeszcze, by wypełnić swoją historyczną misję. Niemniej jednak, naród nie może rozwijać się poza granice, które wyznacza mu jego powołanie¹³¹.

---

¹²⁸ С. Соловьев, *Учебная книга русской истории*, Москва 1859, s. 39.

¹²⁹ Problematyka recepcji myśli Hegla nie tylko w Rosji, ale również w krajach Europy Środkowo-Wschodniej została w sposób kompleksowy i wielowymiarowy poruszona w pracy zbiorowej:

M. Woźniak, T. R. Wiśniewski (red.), *Recepcja myśli Hegla w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2019.

¹³⁰ J. Dobieszewski, *Hegel w Rosji*, <http://hegel-marks.pl/downloads/teksty-dobieszewski02.pdf> (dostęp: 03.06.2020).

¹³¹ А. Шаджеб, „Народ” и „нация” в философско-исторической системе Гегеля, <https://cyberleninka.ru/article/n/narod-i-natsiya-v-filosofsko-istoricheskoy-sisteme-gegelya> (dostęp: 03.05/2020).

Warte odnotowania jest również spojrzenie Hegla na język i jego rolę w życiu narodu. Język bowiem, zgodnie z koncepcją heglizmu, jest największą kulturową wartością. To z jego pomocą i za jego pośrednictwem człowiek poznaje swoją przeszłość, teraźniejszość oraz ma szansę poznania prognoz na przyszłość. Język to „dom bycia” (określenie Martina Heideggera), środowisko „żywiące” każdy naród, kształtujące jego osobowość¹³².

Hegłowska koncepcja narodów historycznych i niehistorycznych stanowiła ideologiczny fundament dla unifikującej oraz hierarchizującej cywilizacyjnej koncepcji dziejów. Wprowadzony przez nią podział narodów stwarzał doskonałe podstawy dla narodowej segregacji i hierarchii. Narody określane mianem historycznych – w tym przypadku Rosjanie „awansowały” na wyższy stopień narodowej hierarchii i zostały uznane za jądro internacjonalizującej ruskiej cywilizacji, reprezentującej jednocześnie metatożsamość, metakulturę. Natomiast narody uznane za niehistoryczne, jak np. Ukraińcy, były stygmatyzowane, marginalizowane i postrzegane, jako narody drugiej kategorii. Jednak, żeby uznać dany naród za niehistoryczny należało wykazać ową „niehistoryczność”, pozbawić go własnej historii, własnych korzeni, nad czym wydatnie pracowała rosyjska imperialna, a potem sowiecka historiografia.

Trzecią kliszą, która posiada niemięjszy wpływ niż dwie poprzednie na kształt koncepcji rosyjskich dziejów narodowych, jest wykorzystywanie dynastycznej, a z czasem państwowej definicji przeszłości. Praktycznie od samego początku istnienia nowoczesnego państwa rosyjskiego pod koniec XV stulecia pod panowaniem cara Aleksego Michajłowicza Rosja była definiowana poprzez terytoria znajdujące się pod panowaniem najpierw Rurykowiczów, a następnie dynastii Romanowych. Oznacza to, że narodowa optyka została całkowicie pominięta, jeżeli chodzi o kształtowanie wizji dziejów narodowych. To w XV w. termin Ruś (Русь) został zastąpiony określeniem Rosja (Россия), które podobnie jak poprzednie nadal obejmowało etnicznych nie-Rosjan. Dynastyczna koncepcja znalazła swoje ucieleśnienie w szesnastowiecznej Księdze Stopni - księdze historii ziem ruskich wydanej za panowania cara Iwana IV Groźnego. Rosyjska historia została w niej zawłaszczona przez rządzącą dynastię i przekształcona w *de facto* kondominium dynastyczne Rurykowiczów¹³³.

---

¹³² Ibidem.

¹³³ P. Bushkovitch, *What is Russia? Russian national identity and the state, 1500-1917* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, red. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 147.

Kanadyjski historyk ukraińskiego pochodzenia Serhij Jekelczyk (ukr. Єкельчик Сергій Олександрович) zauważa, że problem ze „stosowaniem” idei narodowości w Imperium Rosyjskim nie wynikał z niekonsekwencji, ale raczej z nieprzywiązywania uwagi do tego, co narodowe (język, kultura), co objawiało się praktycznie całkowitym pomijaniem kwestii etnicznej odmienności między Ukraińcami i Rosjanami. Badając ukraińsko-rosyjską etnogenezę kwestie etnicznej heterogeniczności zostały zignorowane przez większość rosyjskich prominentnych historyków np. Dmitrija Howajskiego (ros. Дмитрий Иванович Иловайский), Nikołaja Ustriałowa (ros. Николай Васильевич Устрялов), Siergieja Sołowjowa (ros. Сергей Михайлович Соловьёв) czy Siergieja Płatonowa (ros. Сергей Фёдорович Платонов)¹³⁴.

Wydaje się, że pomijanie etnicznej specyfiki Rosjan i Ukraińców, a w konsekwencji również idei narodowości, było silnie związane z kategoriami „Swój” i „Obcy”. Abstrakcyjne, a czasami wręcz metafizyczne poczucie jedności między Rosjanami i Ukraińcami i fakt, że rosyjska państwowość ukształtowała się, zanim powstał nowoczesny naród rosyjski, spowodowały marginalizację kwestii etniczności. Rosyjska wizja narodowej historii była na tyle silnie państwowocentryczna, że wypierała etniczną koncepcję genezy narodu praktycznie na każdym etapie dziejów.

Pierwsze problemy terminologiczne pojawiły się wraz z wejściem ziem lewobrzeżnej Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego. W jego wyniku stało się ono państwem etnicznie i społecznie złożonym, podobnie jak imperium brytyjskie, hiszpańskie czy imperium Habsburgów. Wraz z kolejnymi aneksjami następcy Rurykowiczów – Romanowowie rządili coraz większym areałem ziem zamieszkanym przez etnicznych nie-Rosjan. Dynastia Romanowych panowała również w okresie, kiedy w państwie istniały dwie nierosyjskie elity – ukraińska kozacka starszyzna oraz inflancka szlachta niemieckiego pochodzenia. Oznacza to, że w państwie carów istniała kosmopolityczna wyższa warstwa społeczna. W związku z powyższym konieczne było „rozszerzenie” pojęcia Rosji tak, aby inkorporować również inne grupy etniczne. W ten sposób za panowania Piotra I pojęcie państwa zaczęło rozrastać się obok definicji dynastii.

Zdaniem Paula Bushkovitcha była to jakościowa, kulturowa zmiana, która stanowiła znaczny wkład Piotra I w rozwój rosyjskiej narodowej świadomości. Proces ten trwał również

---

¹³⁴ S. Yekelchik, *The grand narrative and its discontents: Ukraine in Russian history textbooks and Ukrainian students' minds. 1830s-1900s* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, red. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 234-240.

w kolejnych wiekach. Etatyzm państwa w sferze tożsamości, w tym jego ingerencja w kształtowanie imperialnej idei ułatwiały „wchłonięcie” nie-rosyjskich elit i ich „konwergencję” z etnicznie rosyjskimi warstwami intelektualno-politycznymi, co przyczyniło się do wzmocnienia pozycji dynastii rządzącej i rozwoju etatystycznych koncepcji Rosji. Jeszcze w XIX w. nadworny historyk cara Aleksandra I Nikołaj Karamzin (ros. Николай Михайлович Карамзин) pisał, że *Rosja ciągle oznacza państwo, a nie terytorium zamieszkane przez daną grupę etniczną*. Jakościowa zmiana nie nastąpiła również podczas rządów cara Mikołaja I, którego panowanie często określa się mianem „oficjalnej narodowości” (eng. official nationality). Triada Uwarowa, która stanowiła ideologiczną kwintesencję jego panowania została opracowana i wdrożona przez ówczesnego ministra oświaty Siergieja Uwarowa (ros. Сергей Семёнович Уваров) oraz ówczesne Ministerstwo Oświaty. Zdaniem Paula Bushkovitcha ograniczała się jedynie do kosmopolitycznego legitymizmu, właściwego dla wielonarodowego imperium, którego tożsamość ma charakter dynastyczny i opiera się raczej na etatyzmie, a nie komponencie etnicznym¹³⁵.

Rozważania na temat koncepcji narodowych dziejów w okresie carskim doskonale podsumowuje konkluzja rosyjskiego prawnika i filozofa politycznego Borisa Cziczierina (ros. Борис Николаевич Чичерин), który zauważał, że w Rosji obok siebie żyją różne narodowości, a naród był rosyjskim tylko i wyłącznie w sensie politycznym – tzn. tworzył państwo rosyjskie¹³⁶.

Tym samym państwowocentryczna koncepcja dziejów narodowych jest nierozzerwalnie związana z ideą Hegla – termin „naród” zostaje zarezerwowany wyłącznie dla narodów państwowych tj. Francja czy Rosja¹³⁷. Grupom etnicznym (tak jak np. Ukraińcom), które tworzyły rosyjski naród polityczny i państwo rosyjskie, odmawiano tego miana, uznając je zgodnie z heglowską terminologią za narody bezpaństwowe, niezdolne do stworzenia autonomicznego, silnego i stabilnego organizmu państwowego.

Nawiązanie do funkcjonujących w rosyjskim dyskursie publicznym i naukowym koncepcji rozumienia narodu, koncepcji historiograficznych rzutujących na rozwój rosyjskiej nauki historycznej jest niezwykle ważne dla niniejszych rozważań na temat roli i miejsca Ukrainy w rosyjskiej historii oraz mentalnej kartografii. Bezpośrednio rzutują one bowiem na rosyjską narrację ukraińskiej historii. Wciąż żywa cywilizacyjna koncepcja rosyjskich dziejów

---

¹³⁵ P. Bushkovitch, op. cit., s. 152-155.

¹³⁶ Zob. G. Hamburg, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism, 1828-1866*, Stanford 1992.

¹³⁷ P. Bushkovitch, op. cit., s. 152-155.

narodowych, która szczególnie w okresie rządów Putina powróciła ze zdwojoną siłą do dyskursu publicznego, znacznie utrudnia emancypację ukraińskich dziejów narodowych z dominującego nurtu rosyjskiej historii. Z drugiej zaś strony, ciągła popularność heglizmu we współczesnej Rosji powoduje w myśl jego założeń ciągle dowodzenie niehistoryczności narodu ukraińskiego.

Aksjologiczna i ideologiczna pustka po rozpadzie Związku Sowieckiego spowodowała wybuch zapotrzebowania na idee oraz ideologiczne konstrukcje, pozwalające chociażby na mentalne wskrzeszenie rosyjskiej potęgi i sławy. Koncepcja cywilizacyjna stanowi swego rodzaju lekarstwo, antidotum na głęboki kryzys tożsamościowy i niedowartościowanie „narodowego ego”. Pełni rolę substytutu imperialnego poczucia wielkości oraz powszechnie znanej mentalnej, kulturowej kliszy, pozwalającej rosyjskiemu społeczeństwu odnaleźć się w zupełnie dla niego nowej geopolitycznej rzeczywistości. Koncepcja stanowi wygodny instrument wpływu i manipulacji społecznymi nastrojami dla rządzących. Pozwala na utrzymanie społeczeństwa w stanie psychicznej hibernacji, utrzymując wieczną „zmarzlinę” carskiej i sowieckiej historyczno-kulturowej świadomości.

Z drugiej natomiast strony w idealny sposób koresponduje z politycznymi celami oraz neoimperialną retoryką Kremla. Stanowi niezwykle istotny argument na rzecz uprzywilejowanej roli Moskwy na obszarze postsowieckim (szczególnie, jeżeli idzie o Ukrainę i Białoruś). To ideologiczny oręż pozwalający zamrozić przywódczą ideologiczno-historyczną rosyjską pozycję „starszego brata” w stosunku do „młodszych braci” – Ukrainy i Białorusi. Natomiast ideologiczny fundament braterskiego starszeństwa Rosji stanowi heglizm z jego podziałem na narody historyczne i niehistoryczne. Rosjanie tytułując się narodem z tysiącletnią tradycją własnej państwowości, przyznają sobie jednocześnie prawo do poczucia wyższości w stosunku do narodów niehistorycznych, za jakie uznaje się Ukraińców przez wieki nieposiadających własnego państwa. Co więcej, jego brak jest z góry determinowany przez wrodzoną niezdolność Ukraińców do powołania organizmu państwowego, co uprawnia Moskwę do wypełniania jej „misji cywilizacyjnej” wobec „młodszego brata”, która jest tożsama z jej polityczną i kulturową inkorporacją.

Zarówno model cywilizacyjny jak i heglizm budują silnie ustrukturyzowaną hierarchię, w której to Rosja stanowi „centrum” wyobrażonej cywilizacyjnej wspólnoty, natomiast pozostałe jej składowe są traktowane jak peryferie. Postrzeganie wspólnej historii w kategoriach jednego kręgu cywilizacyjnego neguje prawo Ukraińców i Białorusinów do

autonomii i emancypacji. Ich dziedzictwa narodowe są zawłaszczane przez rosyjską narodową mitologię, stanowiąc jedynie jeden z wielu dopełniających ją elementów. A fakt, że są postrzegani przez pryzmat koncepcji Hegla, deprecjonuje ich pozycję wobec Rosji, mianującej się spadkobierczynią dziedzictwa Rusi Kijowskiej.

Mitologia rosyjska w swym założeniu musi być mitologią imperium. Bez ukraińskiego i białoruskiego komponentów utraciłaby jednak swój hegemoniczny i wielkomocarstwowy charakter - metacharakter. Zważywszy na geopolityczny oraz kulturowy potencjał Kijowa można pokusić się o konstatację, że szczególnie bez ukraińskiego komponentu koncepcja cywilizacyjna nie ma racji bytu. Również w znaczeniu geopolitycznym Rosja bez Ukrainy przestaje być mocarstwem i nie jest zasadne, by do tego statusu pretendowała. Dlatego przy zaangażowaniu całej maszyny propagandowej, która ruszyła ze zdwojoną siłą w 2014 r., rosyjskie władze starają się podważyć zasadność istnienia oraz wartość ukraińskiej państwowości. Kreml dezawuuje ją, godząc przede wszystkim w integralność terytorialną Ukrainy. Określanie jej mianem „konglomeratu ziem podarowanych” czy eksploatawanie enigmatycznego wizerunku Ukrainy jako państwa upadłego, w stanie społecznego, politycznego i gospodarczego rozkładu ma na celu podważenie jej egzystencji jako suwerennego kraju oraz potwierdzenie tezy, jakoby Ukraińcy ani nie byli zdolni do stworzenia w pełni wartościowego państwa, ani predestynowani do jego posiadania. Ten determinizm losowy jest w tym przypadku nad wyraz widoczny i pozbawia ukraiński proces historyczny autonomiczności. Zatem w postsowieckiej Rosji mamy do czynienia ze z góry przyjętą tezą o niehistoryczności narodu ukraińskiego i działaniami na rzecz jej dowiedzenia za wszelką cenę. Rosyjska narracja historyczna poświęcona Ukrainie jest zatem zakładniczką heglizmu oraz cywilizacyjnej koncepcji dziejów narodowych Rosji. Znacznie utrudnia to rozwój rosyjskiej historiografii i walkę z mitologizacją narodowej historii.

Innym wnioskiem, który można wysnuć, jest nieodzowna potrzeba „modernizacji” ideologicznych fundamentów rosyjskiej historiografii i wypracowanie klarownego modelu rekonstrukcji narodowej tożsamości. Dopóki rosyjska nauka historyczna i społeczna mentalność będą funkcjonowały w ramach archaicznych konstrukcji ideologicznych, nie jest możliwa modernizacja społecznej świadomości. Nie ulegnie zapewne również jakościowej zmianie wizja ukraińskiej historii.

2.1 Ruś Kijowska – geneza Słowian wschodnich i staroruska tożsamość

Jednym z fundamentalnych komponentów rosyjskiej narracji historycznej traktującej o Ukrainie wciąż pozostaje mit o wspólnym pochodzeniu Słowian wschodnich, biorących swój początek ze staroruskiej państwowości. Mit ten został silnie ugruntowany najpierw w imperialnej, następnie sowieckiej historiografii i znalazł licznych zwolenników również w postsowieckiej Rosji. Zajmuje on centralne miejsce w rosyjskiej narracji historycznej i silnie rzutuje na jej kształt. Do jego idei chętnie sięgają rosyjskie władze, prowadzące aktywną politykę historyczną wobec Kijowa. Stanowi on niezwykle pojemny oraz elastyczny zbiór semantyczny, instrumentalnie wykorzystywany przez Kreml w celu legitymizacji terytorialnych pretensji wobec swego sąsiada. Jednak mit o wspólnym pochodzeniu Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów nie pozostaje jedynie instrumentem politycznym, jest wciąż żywo obecny w rosyjskiej historiografii, stanowiąc jej zasadniczą tkankę historycznej narracji traktującej o wspólnych rosyjsko-ukraińskich dziejach, co autorka postara się wykazać w analizie narracji podręcznikowej dedykowanej uczniom szkół średnich (o czym w dalszej części pracy).

Autorka pragnie zasygnalizować również niezwykle ważny aspekt, a mianowicie sam proces kształtowania się mitów poświęconych Ukrainie (wyżej wspomniany nie jest tutaj wyjątkiem), który pokazuje symbiozę oraz stopień „konwergencji” ukraińskiej nauki historycznej z historiografią rosyjską. Należy podkreślić, że cała historyczna mitologizacja rosyjsko-ukraińskiej przeszłości odbywała się w niezwykle skomplikowanych warunkach narodowościowych – kształtowania się ukraińskiego i rosyjskiego narodu, rozwoju obu nacjonalizmów oraz projektów państwowotwórczych. Niebagatelne znaczenie posiada w tym przypadku również wzajemny wkład Rosjan i Ukraińców (nie należy zapominać również o Białorusinach) w tworzenie wspólnej metakultury oraz metanarracji historycznej. Omawiane mity nie są wytworem jedynie rosyjskiej – carskiej czy sowieckiej historiografii. Są raczej produktem ukraińsko-rosyjskiej koegzystencji w ramach jednego państwa oraz wynikiem konwergencji ukraińskiej elity z rosyjskimi elitami. Są intelektualnym owocem kosmopolitycznej ruskiej elity oraz bipolarnej kultury (tzn. składającej się głównie z dwóch komponentów – rosyjskiego oraz ukraińskiego; komponent białoruski został tutaj pominięty ze względu na jego dużo mniejszy potencjał). A zatem proces formułowania się historycznych mitów poświęconych Ukrainie jest wielowymiarowy oraz posiada interdyscyplinarny

charakter. Można analizować go pod kątem wielu ujęć – etnokulturowego, socjologicznego, historycznego jak i politycznego.

Jedną z kluczowych koncepcji będących egzemplifikacją mitologizacji ukraińskiej historii jest idea słowiańskiego „braterstwa”. Rozpatruje ona narody ukraiński, rosyjski oraz białoruski, jako trzy odgałęzienia tego samego, ruskiego narodu, który nosi znamiona metanacji. Koncepcja ta była silnie eksploatowana przez sowiecką propagandę po II wojnie światowej, kiedy to budowa sowieckiego narodu wymagała gloryfikacji harmonijności sowieckiej rodziny narodów, w której naród rosyjski był predestynowany do roli „starszego brata”, natomiast ukraiński był tym „młodszym”, wymagającym często kontroli i reprimendy. Intencją Moskwy był rozwój nowego, sowieckiego ukraińskiego patriotyzmu oraz wkomponowanie ukraińskiej narodowej mitologii w rosyjską¹³⁸.

Należy jednak podkreślić, że koncepcja „trzech bratnich narodów” popularna w okresie sowieckim nie została wówczas stworzona. Jej początki sięgają bowiem pierwszej dekady XVII stulecia i nie są bynajmniej związane z polityką. Jak większość rosyjskich koncepcji ideologicznych również i ta swoje źródło czerpie z prawosławia. Pojęcie „braterskości” wschodniosłowiańskich narodów po raz pierwszy pojawiło się 24 sierpnia 1624 r. w liście prawosławnego metropolity kijowskiego Jowa Boreckiego (ros. Їов Борецький) do cara Michała I Fiedorowicza. Metropolita, powołując się na braterstwo krwi między ukraińskimi i rosyjskimi wyznawcami prawosławia, wzywa pomocy oraz opieki cara w walce o wolność religijną z katolicką Rzeczpospolitą¹³⁹.

Dowodzi to, że pierwotnie idea ta miała charakter eklezjalny, a nie etniczny i wskazywała na jedność wyznawców Cerkwi prawosławnej. Należy w tym miejscu podkreślić również znaczenie Polski, która była postrzegana, jako „Obcy”, bo katolicki, asumpt w ówczesnych relacjach rosyjsko-ukraińskich. Należy z całą pewnością domniemywać, że czynnik polski odgrywał wówczas rolę silnego katalizatora jednoczącego wschodniosłowiańską „rodzinę” prawosławną. Bezsprzecznie istniało już w tamtym okresie poczucie jedności i bliskości ze względu na wyznawaną wiarę, a prześladowania Cerkwi na

---

¹³⁸ S. Yekelchik, *Stalinist patriotism as imperial discourse: reconciling the Ukrainian and Russian „heroic past” 1939-1945*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, t. 3, 2020, nr 1, s. 55.

Temat koncepcji „trzech bratnich narodów” w okresie sowieckim dogłębnie analizuje Lowell Tillet; zob. L. Tillet, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill 1969.

¹³⁹ 1624 г. августа 24 - Челобитная киевского митрополита И. Борецкого царю Михаилу Федоровичу об оказании поддержки православному населению на Украине и его борьбе с унией и католицизмом и о воссоединении Украины с Россией [w:] *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах*, t. 1: 1620-1647 годы, Москва 1953, s. 46-48.

terytorium I Rzeczypospolitej sprzyjały jej konsolidacji również poza granicami państwa polskiego.

Pierwotnie podwaliny ideologicznego ugruntowania ukraińsko-rosyjskiej koegzystencji położyli w znacznej mierze jednak sami Ukraińcy i początkowo w proces ten zaangażowały się przede wszystkim koła cerkiewne. W latach siedemdziesiątych XVII w. Ukraińcy zaczęli pisać historię. Po wejściu lewobrzeżnych ziem ukraińskich w skład Imperium carów ukraińska historiografia posiadała znacznie większy zasięg oddziaływania niż by się mogło wydawać. Amerykański uczony David Saunders twierdzi, że pełniła ona wówczas podwójną rolę: lokalną – istotną dla kultywowania własnej pamięci narodowej i rozwoju tożsamości społecznej oraz ogólnoimperialną, tzn. reprezentowała Imperium Rosyjskie poza jego granicami i stanowiła „poligon doświadczalny” dla prób znalezienia odpowiedzi na nurtujące rosyjską elitę pytanie: czy Rosja posiada na tyle silną tożsamość, aby móc obronić się przed przemożnym wpływem cywilizacji zachodniej? Saunders dochodzi do wniosku, że konformistyczny nurt w ukraińskiej historiografii był początkowo związany z pragnieniem kozackiej elity, aby Ukraina została uznana za równoprawną część Imperium. Jego zdaniem ukraińskim historykom zależało na przeciwdziałaniu ignorowaniu Ukrainy – jej historii oraz kultury. W ten sposób sprzeciwiali się prowincjonalizacji, marginalizacji oraz ośmieszaniu swojej ojczyzny przez zagranicznych historyków. Poszukując ideologiczno-historycznych podstaw legitymizacji obecności Ukrainy w łonie Imperium Rosyjskiego mieli na celu wzmocnienie jej pozycji¹⁴⁰.

Zatem można pokusić się o konkluzję, że ideologiczne konstrukcje historyczne, które z dzisiejszego punktu widzenia były dla Ukrainy szkodliwe i podważały autonomiczność jej procesu historycznego, dla ówczesnej ukraińskiej elity były przejawem swoistego patriotyzmu. Ich celem bowiem było wzmocnienie pozycji Kijowa w łonie Imperium i pragnienie, aby była traktowana jak równoprawny partner. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, na ile działalność ukraińskiej elity na niwie historiograficznej była przejawem swoistego patriotyzmu, a na ile czysto koniunkturalnym zabiegiem, mającym na celu przede wszystkim wzmocnienie pozycji kozackiej starszyny ubiegającej się o równouprawnienie z rosyjską elitą.

Z czasem jednak spór między Petersburgiem a Kijowem o sposób prezentowania ukraińskiego procesu dziejowego przybrał na sile. Na jego intensyfikację wpłynęła w sposób szczególny likwidacja Hetmanatu, która zmusiła ukraińskich dziejopisarzy do bardziej narodowego i „separatystycznego” spojrzenia na narodową historię. Zdaniem jednego z nich -

---

¹⁴⁰ D. Saunders, *The Ukrainian impact on Russian culture 1750-1850*, Edmonton 1985, s. 180-181.

Mykoły Markewycza (ukr. Микола Андрійович Маркевич) spor historiograficzny stał się przyczynkiem do dysputy między Rosją a Zachodem. Egzemplifikował bowiem odwieczne pytanie o miejsce i rolę Rosji w świecie¹⁴¹.

Jednym z głównych ideologicznych fundamentów „jedności” narodów wschodniosłowiańskich był Synopsis (znany jako Kijowski Synopsis) napisany przez anonimowego twórcę i opublikowany po raz pierwszy w Kijowie w 1674 r. Autor rozpatruje polityczną historię ukraińskiego i rosyjskiego narodów jako jeden „potok”, wpisując je w etniczny kontent mitycznego „Słowiańsko-Rosyjskiego Narodu”. Dodatkowo w dokumencie takie pojęcia, jak państwo, naród oraz dynastia są ze sobą ściśle powiązane i nawzajem się przenikają, co pozwala na mechaniczne łączenie różnych fragmentów rosyjskiej oraz ukraińskiej historii.

W centrum tych rozważań znajduje się natomiast historia dynastii Rurykowiczów, a następnie rodu Romanowych. „Objednawcze” tendencje Synopsisu widoczne są w momencie przyłączenia do Imperium Rosyjskiego ziem lewobrzeżnej Ukrainy (zwanych potem Małorosją). Wzmagają się one w związku z historycznymi związkami między Ukrainą a dynastą Rurykowiczów oraz wspólnym prawosławnym wyznaniem. Koncepcja etniczna dokumentu wpisuje ówczesnych Ukraińców do szerszego, etnicznego konstruktu „Słowiańsko-Rosyjskiego Narodu”. Powoływanie się na kijowskie pochodzenie dynastii Rurykowiczów posłużyło za przesłankę do pretensji samodzielną władzy do panowania nad całą „Rosją” (w domyśle Rusią), obejmującą i Księstwo Moskiewskie, i Małorosję (Ukrainę). Przekazanie całego staroruskiego dziedzictwa rosyjskiej dynastii w wyniku ugody perejaśławskiej autor Synopsisu Kijowskiego traktuje w kategoriach „prawa naturalnego”. Moskwocentryzm idei Synopsisu jest na tyle silny, że pozwala rozpatrywać wojny z Rzeczpospolitą i przyłączenie ziem ukraińskich w kategoriach „zwrotu ojczyzny” prawowiernemu jej właścicielowi - rosyjskiemu carowi, całkowicie pomijając rolę i wkład Kozactwa w ich rozwój¹⁴².

Marginalizacja roli ukraińskiej elity w historycznym procesie rozwoju Małorosji zaprezentowana w Synopsisie absolutnie nie zadowalała aspiracji kozackiej starszyzny, która pragnęła stworzyć ideologiczny model, legitymizujący jej historyczne więzi z rosyjską dynastią. Z pomocą w dziele ideologicznego usankcjonowania pozycji ukraińskiej elity w państwie carów przyszli ukraińscy historycy XVIII w., którzy w swoich utworach w znacznej

---

¹⁴¹ Ibidem, s. 178.

¹⁴² В.Горобець, *op. cit.*, s. 175-177.

mierze przygotowali grunt dla pojawienia się polityczno-ideologicznej koncepcji Małorosji z następującymi komponentami: uwypuklenie etnicznej i kulturowej odmienności między Małorosją a Wielkorością (Rosją), popularyzowanie dobrowolności „zjednoczenia” 1654 r., pojednanie Małej i Wielkiej Rosji poprzez wspólnego władcę, podkreślanie politycznych praw i wolności Małorosji oraz jej narodu. Należy zaznaczyć, że początkowo działalność ukraińskich hetmanów, prawo zwyczajowe oraz prawny status Małorosji w pełni zabezpieczały dostateczną przestrzeń wolności dla funkcjonowania Hetmanatu i rozwoju ziem ukraińskich w składzie Cesarstwa Rosyjskiego. Sytuacja uległa diametralnej zmianie w momencie stopniowego wchodzenia Imperium Romanowych w imperialny okres swojej historii. To wówczas poglądy rosyjskich polityków co do praw i wolności Hetmanatu zaczęły ulegać przeorientowaniu¹⁴³.

Ideologizacja oraz polityzacja omawianej idei nastąpiły wraz z przyłączeniem ziem lewobrzeżnej Ukrainy w wyniku uzgodnień ugody perejasławskiej oraz wojny z Rzeczpospolitą. Stworzyło to nowe szanse i otworzyło drogę do kariery ukraińskiemu prawosławnemu duchowieństwu, które w drugiej połowie XVI oraz pierwszej połowie XVII w. odegrało niebagatelną rolę w procesie westernizacji rosyjskiej kultury, nauki oraz państwa. Dobrze wykształcone, zaznajomione z zachodnimi prądami umysłowymi odgrywało w pierwszych dziesięcioleciach inkorporacji Ukrainy rolę „modernizatora” w państwie carów. Na uwagę zasługuje fakt, że gdy w 1686 r. prawosławna Metropolia Kijowska została włączona w skład Moskiewskiego Patriarchatu, już w połowie następnego stulecia około połowę episkopatu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej stanowili Ukraińcy. Natomiast wśród najbliższych współpracowników cara Piotra Wielkiego znajdowało się dwóch ukraińskich duchownych m. in. metropolita Stefan Jaworskij (właściwie: ros. Симеон Иванович Яворский) – pierwszy przewodniczący Świętobliwego Synodu Rządzącego¹⁴⁴, który osobiście powołał oraz Fieofan

---

¹⁴³ Ibidem, s.175-177.

¹⁴⁴ Świętobliwy Synod Rządzący (ros. Святейший Правительствующий Синод) – kierowniczy organ Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego ustanowiony przez cara Piotra I Wielkiego w 1721 r. Synod funkcjonował w imieniu cesarza i wykonywał jego polecenia. W nomenklaturze administracyjnej Synod posiadał status resortu na równi z innymi ministerstwami np. spraw wewnętrznych czy spraw wojennych. Najważniejszą cechą Synodu jest jego dualizm: z jednej strony był on centralnym organem państwowej administracji wyznaniowej z wyraźnymi prerogatywami nadzorczymi, z drugiej zaś był organem najwyższej władzy prawodawczej, administracyjnej i sądowniczej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Do najważniejszych prerogatyw Synodu o charakterze eklezjalnym należy zaliczyć: wybór biskupów, tworzenie nowych diecezji, kanonizacja świętych, ustanawianie nowych obrzędów i świąt, nadzór nad przestrzeganiem prawa przez wszystkich członków Cerkwi. Synod sprawował również funkcję cenzora nad literaturą teologiczną i sprawował nadzór finansowy. W jego skład wchodziło 12 członków powoływanych przez cara. Nad jego pracami pieczę sprawował natomiast oberprokurator, który stał na straży przede wszystkim spraw państwowych. Posiadał prawo pozbawienia sakry biskupiej, orzeczenia rozvodu, wydalenia ze stanu kapłańskiego czy nałożenia anatemy (ekskomuniki).

Zob. J. Matwiejuk, *Konstytucyjno – ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016, s. 41-42.

Prokopowycz (ros. Феофан Прокопович) – autor jednych z najważniejszych manifestów rosyjskiego, imperialnego absolutyzmu¹⁴⁵, które stały się ideologicznym fundamentem piotrowych reform politycznych. Prokopowycz jest m. in. autorem „Duchowego Reglamentu” z 1721 r., znoszącego instytucję Patriarchatu w Imperium Rosyjskim. Spod jego pióra wyszedł również dokument „Prawa woli monarszej” (1722 r.), ugruntowujący ideę o boskim pochodzeniu władzy carskiej¹⁴⁶.

Źródła zaangażowania ukraińskiego prawosławnego kleru w relacje między Moskwą a Kijowem należy poszukiwać, zdaniem niemieckiego historyka Hansa Joachima Torke, w zmianie polityki wyznaniowej w państwie rosyjskim. Niechęć rosyjskiego prawosławnego duchowieństwa wobec zaangażowania ukraińskiego kleru w kwestie liturgiczno-obrzędowe Rosyjskiej Cerkwi, jak np. poprawa przekładu Biblii i korzystanie z pomocy lepiej wykształconych, bardziej otwartych na zachodnie prądy umysłowe ukraińskich współbraci w wierze, została przewyżczona w połowie XVII stulecia. W maju 1649 r. car Aleksy Michajłowicz zwrócił się z prośbą o pomoc do kijowskiego metropolity Sylwestra Kosiwa (ukr. Сильвестр Косів) o wysłanie do Moskwy znawców Pisma Świętego oraz języka greckiego w celu poprawy tłumaczenia rosyjskiej Biblii. Przekonanie, że wykształceni klerycy byli niezbędni w Moskwie narastało w kręgach władzy i bardziej postępowego duchowieństwa już od połowy XVII stulecia i wzmacniało się wraz ze schizmą, która rozpoczęła się w 1667 r.¹⁴⁷.

Jednak już znacznie wcześniej ukraińskie duchowieństwo prawosławne zdawało sobie sprawę, że idea Świętej Rusi swoje źródło bierze w Kijowie, jednak przeniesienie stolicy

---

В. Цыпин, *Источники церковного права синодальной и новейшей эпохи. Взаимоотношения Церкви и государства в синодальную эпоху*, <http://www.sedmitza.ru/lib/text/432374/> (dostęp: 03.01.2020).

Zob. także: В. Цыпин, *Церковное право: Курс лекций [w:] Круглый стол по религиозному образованию в Русской Православной церкви*, Moskwa 1994, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/432337/> (dostęp: 30.08.2022).

Historię Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w sposób kompleksowy zgłębił także natomiast rosyjski badacz Anton Kartaszow, poświęcając tej tematyce swoją dwutomową publikację.

Zob. А. Карташѳев, *Очерки по истории Русской Церкви*, t. 1, Moskwa 1993.

А. Карташѳев, *Очерки по истории Русской Церкви*, t. 2, Moskwa 1992.

¹⁴⁵ H. J. Torke, *Moscow and its West: on the „Ruthenization” of Russian culture in the seventeenth century [w:] Culture, national and identity: the Ukrainian-Russian encounter, (1600-1945)* red. A. Kappeler, Edmonton-Toronto, 2003, s. 87-107.

¹⁴⁶ А. Пензенский (red.), *Иллюстрированная энциклопедия "Руссика". История России. XVIII-XX вв.*, Moskwa 2004, s. 535.

¹⁴⁷ Schizma 1667 r. w Rosyjskim Kościele Prawosławnym – rozłam (ros. раскол), który powstał w wyniku reformy liturgicznej patriarchy Nikona realizowanej w latach od 1653 r. przy poparciu cara Aleksego Michajłowicza, mającej na celu upodobnić rosyjskie obrzędy liturgiczne do greckich. Jednak część rosyjskiego duchowieństwa prawosławnego nie przyjęła zmian wprowadzonych przez Nikona i uważała je wręcz za herezję i wyrzeczenie się jedynej, prawdziwej wiary. Oponentów reformy patriarchy Nikona nazywa się staroobrzędowcami (ros. старообрядчество).

Zob. J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008.

E. Przybył, *W cieniu Antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII wieku*, Kraków 1999 r.

metropolii w związku z najazdem mongolskim na północny-wschód w 1299 r. mogło oznaczać degradację roli „matki miast ruskich” i scedowanie plenipotencji w tym obszarze na ręce prawosławia moskiewskiego. Dlatego już w 1625 r. od kijowskiego metropolity Jowa Boreckiego wyszła propozycja poddania Ukrainy carowi. Hans Joachim Torke twierdzi również, że plany połączenia obu kościołów prawosławnych posiadał rosyjski patriarcha Nikon, który miał wystąpić z planem przyłączenia Ukrainy do Rosji po zajęciu Smoleńska i Połocka. Zdaniem historyka wielce prawdopodobne jest, że inicjatywa Perejaśławia wyszła właśnie od Nikona¹⁴⁸.

Wejście w skład Imperium Rosyjskiego lewobrzeżnej Ukrainy w 1654 r. rozpoczęło także proces dobrowolnej inkorporacji kozackiej starszyny w szeregi rosyjskiej elity, ale również proces „rutenizacji” kultury rosyjskiej¹⁴⁹. Kozacka starszyna bardzo szybko zintegrowała się również z rosyjskim społeczeństwem i kulturą. Odgrywała również znaczną rolę polityczną, pełniąc odpowiedzialne funkcje państwowe np. funkcję doradców politycznych, wojskowych oficerów, naukowców. Członkowie ukraińskiej elity czynnie uczestniczyli i wnieśli istotny wkład w reformy polityczne caratu, chętnie i bez przeszkód robiąc karierę na terytorium Imperium oraz swobodnie posługując się językiem rosyjskim w XVIII w.¹⁵⁰.

Tym samym, ukraińskie duchowieństwo prawosławne oraz kozacka starszyna wniosły istotny wkład w „konwergencję” Rosji z Ukrainą, które stopniowo stawały się coraz bardziej litym organizmem politycznym i społecznym. Za konwergencją polityczno-administracyjną postępowała integracja społeczna oraz kulturowa asymilacja. Ukraińska starszyna stała się częścią rosyjskiej szlachty, ukraińscy chłopcy rosyjskim chłopstwem, oddziały kozackie regularnym rosyjskim wojskiem. Pozwolono Ukraińcom myśleć o sobie i czuć się obywatelami szerokiego świata. Amerykański historyk David Saunders zauważa, że ukraińskie społeczeństwo akceptowało rosyjski system, jednak wciąż kultywowało pamięć o własnej historii i tradycji. W ten sposób wykształcił się dualizm ukraińskiej narodowej tożsamości oraz mentalności. Zazwyczaj jednak ukraińskie warstwy społeczne nie sprzeciwiały się integracji z

---

¹⁴⁸ H. J. Torke, op. cit., s. 94, 98, 102-103.

¹⁴⁹ Terminu „rutenizacja” w stosunku do coraz silniejszego wpływu ukraińskiej elity i kultury na kulturę rosyjską używa niemiecki historyk Hans Joachim Torke.

Zob., H. J. Torke, op. cit., s. 87-107.

¹⁵⁰ A. Kappeler, „*Great Russians*” and „*Little Russians*”: *Russian-Ukrainian relations and perceptions in historical perspective*, „*The Donald W. Treadgold Paperes in Russian, East European and Central Asian Studies*”, October 2003, nr 39 s. 29-30, https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/35359/Treadgold_No39_2003.pdf?sequence=1 (dostęp: 03.01.2020).

rosyjskim systemem społeczno - polityczno - gospodarczym, gdyż postrzegały go, jako korzystny układ. Saunders twierdzi, że szczególnie ukraińskiej elicie zależało na maksymalizacji korzyści wynikających z procesu ukraińsko-rosyjskiej unifikacji¹⁵¹.

Za okres największego wpływu ukraińskiego prawosławnego duchowieństwa i generalnie kozackiej starszyny należy uznać panowanie Piotra I, które otwarcie popierał westernizację kraju, a w ukraińskiej elicie widział dostarczyciela nowoczesnych, zachodnich prądów intelektualnych, tak jego zdaniem potrzebnych zaciętrzewionemu w zabobonnych praktykach społeczeństwu rosyjskiemu. I tak Ukraińcy odgrywali wiodącą rolę w strukturach Cerkwi Prawosławnej, stanowiąc większość składu duchowieństwa. Odpowiadali za religijne kształcenie młodzieży świeckiej i przyszłych wojskowych. Co więcej, występowali w roli posłów i reprezentowali RPC za granicą. W latach 1700-1762 70 na 127 archimandrytów było wychodźcami z Ukrainy i Białorusi, a 47 było pochodzenia rosyjskiego, co stanowiło odpowiednio 55% i 37%. Ukraińskie duchowieństwo kierowało także lwią częścią seminariów duchownych, jak również stanowiło większość kadry akademickiej¹⁵².

„Drenaż mózgow” do Rosji oraz rusyfikacja ukraińskiej elity wkroczyły w fazę spadkową wraz ze wzrostem znaczenia polityczno-militarnego Imperium carów oraz jego pozycji na arenie międzynarodowej. Coraz silniejsza obecność Petersburga na „europejskich salonach” usprawniła przepływ oświeceniowych idei intelektualnych do państwa rosyjskiego, co spowodowało spadek roli i znaczenia Ukrainy wraz z Kijowem, jako głównym ośrodkiem intelektualnym w procesie reformowania Imperium Rosyjskiego. Prowadziło to do stopniowej marginalizacji i prowincjonalizacji Ukrainy. Proces ten dodatkowo został przyspieszony przez rozwijający się w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. ukraiński polityczny nacjonalizm. Doprowadziło to do fali „dywergencji” między Kijowem a Petersburgiem. Od tego momentu ukraińska kultura i język były stopniowo marginalizowane i ograniczane jedynie do warstwy chłopskiej. Tylko wąska grupa ukraińskiej elity udzielała im wsparcia. Należy zwrócić uwagę, że wówczas - w XIX w. - stopień inkorporacji ziem ukraińskich z systemem polityczno-gospodarczym Imperium był niezwykle silny i głęboki, o czym świadczy fakt, że nawet czynni uczestnicy ukraińskiego ruchu narodowego lat czterdziestych studiowali na

---

¹⁵¹ D. Saunders, op. cit., s. 18-19, 26-27.

¹⁵² К. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, t. 1, Казань 1914, s. 459-460.

rosyjskich uniwersytetach i byli ściśle zintegrowani z rosyjskim społeczeństwem oraz kulturą¹⁵³.

Mit o Rusi Kijowskiej jako wschodniosłowiańskiej kolebce narodowo-kulturowej był eksploatowany i modyfikowany również w okresie sowieckim. Stanowił inherentną część sowieckiej narracji historycznej i z czasem ewoluował w koncepcję staroruskiej narodowości (древнерусская народность), następnie przekształconą w konstrukt ruskiego/rosyjskiego narodu (русский народ). Mit o wspólnym pochodzeniu wschodniego słowiaństwa stanowił integralną tkankę konstrukcji staroruskiej tożsamości. Bezpośrednio do niego nawiązuje i czerpie z jego ideowego rezerwuaru. Stanowi naturalne przedłużenie idei o wspólnym pochodzeniu Słowian wschodnich, których prapoczątkiem była Ruś Kijowska. Jej formułowanie rozpoczęło się w latach trzydziestych XX w. i trwało do początku lat pięćdziesiątych XX w., kiedy to oficjalnie została potwierdzona w „Tezach na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją” przyjętych przez Komitet Centralny ZSRS. Ideę staroruskiej narodowości można uznać za etniczno-kulturowe jądro koncepcji sowieckiego narodu. Niewątpliwie oprócz czynnika internacjonalizującego posiadała ona charakter etniczno-kulturowy. Nie tylko konsolidowała trzy bratnie narody – Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, ale również nobilitowała je pośród innych sowieckich narodów.

Przesłanki dla sformułowania koncepcji staroruskiej narodowości stworzyli wschodniosłowiańscy językoznawcy jeszcze w pierwszej połowie XIX stulecia¹⁵⁴. W tym stuleciu do leksykonu wykształconych warstw społeczeństwa znowu powrócił etno-politonim Ruś, używany dla oddzielenia dwóch Rusi: średniowiecznej Rusi Kijowskiej oraz Rusi nowożytnej. Po raz pierwszy ten związek wyrazowy został użyty przez Aleksandra Puszkina (ros. Александр Сергеевич Пушкин) wówczas oceniającego pracę Nikołaja Karamzina *Historia państwa rosyjskiego*, który pisał: *Starożytna Ruś zdawałoby się, że została wynaleziona przez Karamzina, jak Ameryka przez Kolumba*¹⁵⁵.

Część przedrewolucyjnych historyków, podzielających koncepcję staroruskiej narodowości, chociaż nie przyznawała Ukraińcom i Białorusinom prawa do narodowej autonomii, to akceptowała etno-językową ich dyferencjację w łonie jednolitego ruskiego narodu. Wyrazicielem takiego podejścia był Nikołaj Kostomarow (ros. Николай Иванович

---

¹⁵³ A. Kappeler, op. cit., s. 30-32.

¹⁵⁴ В.Седов, *Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование*, Москва 1999, s. 7-11.

¹⁵⁵ Н. Юсова, *Идейная и терминологическая генеалогия понятия „древнерусская народность”*, „Rossica Antiqua”, 2010, nr 2, s. 7.

Костомаров; ukr. Микола Іванович Костомаров), który podzielał tezę o ruskim narodzie jako etnicznej całości, ale nie wykluczał jednocześnie istnienia etnograficznych, oddzielnych komponentów go tworzących. Oznakami jedności wschodniosłowiańskiej, jego zdaniem, były: język, wiara, pochodzenie etniczne, pochodzenie rodowe. Najważniejszym, jego zdaniem, komponentem unifikującym naród ruski była wiara prawosławna i przynależność do Cerkwi¹⁵⁶. Kostomarov zaproponował tym samym spoglądanie na ruską jedność przez pryzmat jej poszczególnych komponentów. Idea ta została następnie zaadaptowana przez sowieckich historiografów, którzy przyczynili się do jej reanimacji w latach trzydziestych XX w.

Swoiste *novum* do narracji historycznej poświęconej dziejom państwa staroruskiego wniosła historiografia porewolucyjna. Na szczególną uwagę zasługuje szkoła Michaiła Pokrowskiego (ros. Михаил Николаевич Покровский), który uważany jest za jednego z pierwszych i zarazem najwybitniejszych historyków proveniencji bolszewickiej. W swoich dwóch najważniejszych pracach: czterotomowej *Rosyjskiej historii od czasów najdawniejszych*¹⁵⁷ (ros. Русская история с древнейших времен) oraz dwutomowym *Zarysie historii kultury rosyjskiej*¹⁵⁸ (ros. Очерк истории русской культуры) zaproponował całkiem nową ocenę całokształtu dziejów ojczyźnych z perspektywy marksistowskiej.

Na kartach swych dzieł zaprezentował krytyczne stanowisko w stosunku do samej monarchii rosyjskiej, w tym również do państwa staroruskiego, które określał mianem feudalnego. Postać Michaiła Pokrowskiego oraz jego idee zasługują na uwagę również dlatego, że historyk był głównym architektem ram funkcjonowania sowieckiej marksistowsko-leninowskiej nauki historycznej - materialistycznej, silnie upolitycznionej, podporządkowanej polityce partii i tożsamej z jej programowo-politycznymi celami. Pokrowskij ponosi jednak odpowiedzialność za kardynalne wady modelu współpracy na linii historiografia-partia. Jego działalność wpłynęła na silne upolitycznienie i uzależnienie nauki historycznej od ośrodka władzy – uczynienie z niej instrumentu oraz podpory władzy – swoistego „pasa transmisyjnego” rewolucji w dziedzinie nauki oraz oświaty. Z drugiej strony, warto wymienić pozytywne aspekty działalności Pokrowskiego na rzecz szerzenia idei powszechności szkolnictwa np. wysiłki na rzecz wprowadzenia bezpłatnego systemu nauczania, dostępności szkolnictwa wszystkich szczebli dla najbiedniejszej młodzieży, współdziałanie w zakresie

---

¹⁵⁶ Н. Костомаров, *Мысли о федеративном начале в Древней Руси*, 1860, s. 14-30, <https://runivers.ru/upload/iblock/752/Musli%20o%20federalnom%20nachale%20Rusi.pdf> (dostęp: 21.04.2020).

¹⁵⁷ М. Покровский, *Русская история с древнейших времен*: в 4 томах, 1910-1913 Москва.

¹⁵⁸ М. Покровский, *Очерк истории русской культуры*, ч. 1-2, 1915-1918 Москва.

przeprowadzenia nacjonalizacji oraz inwentaryzacji rosyjskich dóbr kultury i sztuki, wysiłki na rzecz likwidacji analfabetyzmu¹⁵⁹.

Pokrowskij na historię Rosji, w tym również dzieje Rusi, spoglądał przez pryzmat walki klas, którą uważał za decydujący faktor rozwoju historycznego. Dał się poznać jako zwolennik światopoglądu materialistycznego. Jego materializm ekonomiczny oraz teoria kapitału handlowego zdominowała wizję narodowych dziejów¹⁶⁰ i spowodowała pominięcie takich kategorii narodotwórczych jak etniczność, kultura, religia, wspólny język.

Genezie państwa staroruskiego Pokrowskij poświęcił sporo miejsca w jednym ze swoich dzieł: *Rosyjska historia w najbardziej zwięzłym zarysie* (ros. Русская история в самом сжатом очерке). Jego narracja wyraźnie odbiega od sposobu przedstawiania historii Rusi Kijowskiej przez dziewiętnastowiecznych historiografów, którzy silnie koncentrowali się na micie o wspólnym pochodzeniu trzech narodów wschodniosłowiańskich, uważając Ruś za kolebkę wspólnej państwowości, religii oraz kultury, co stanowiło przesłankę do uznawania Rosjan, Ukraińców i Białorusinów za „odgałęzienia” tego samego narodu. Narracja Pokrowskiego jest natomiast zbudowana wokół pojęcia walki klasowej i wyzysku najbiedniejszych warstw ruskiego społeczeństwa przez kształtującą się wówczas klasę wielkich posiadaczy – burżuazję. Podejście historyka do ustroju gospodarczo-politycznego staroruskiego państwa jest absolutnie krytyczne, gdyż jego zdaniem opierał się on na handlu niewolnikami. Handel niewolniczy stanowił główne źródło dochodu kształtującej się elity. Pokrowskij daje się poznać również jako zwolennik normańskiej teorii genezy Rusi – wprost przyznaje, że ludność miast ruskich nie była etnicznie czysto słowiańska – znaczną jej część stanowili mieszkańcy pochodzenia szwedzkiego. Szwedzi, jak twierdzi Pokrowskij, w pierwszych wiekach istnienia Rusi stanowili także większość wśród klasy rządzącej populacji miejskiej¹⁶¹.

Michaił Pokrowskij dezawuuje jeden z najważniejszych, zdaniem historyków dziewiętnastowiecznej historiografii imperialnej, czynnik konsolidujący ludność ówczesnej Rusi – Cerkiew prawosławną oraz jej narodowo i kulturotwórczą rolę. Historyk poddaje w wątpliwość znaczenie przyjęcia chrztu przez księcia Włodzimierza w 988 r. Jego zdaniem

---

¹⁵⁹ J. K. Witczak, *Michaił N. Pokrowski (1868-1932): portret uczonego i rewolucjonisty*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2010. Nr 3, s. 87-94.

¹⁶⁰ А. Фуке, „Русская история в самом сжатом очерке” М. Н. Покровского как историографический источник, „Вестник Московского государственного областного университета”, 2010, nr 3, s. 16-18.

¹⁶¹ М. Покровский, *Русская история в самом сжатом очерке*, ч. I - II, вып. 5, 1934, s. 21-23.

chrzest Rusi nie spowodował zmiany jakościowej w wierzeniach ówczesnej ludności Rusi, a spowodował jedynie zewnętrzne zmiany w sprawowanych obrzędach. Wiara zarówno przed i po chrzcie miała charakter animistyczny. Pokrowskij krytykuje ponadto Cerkiew za jej zależność i uległość wobec kniazia, jej rola, w opinii historyka, sprowadzała się do nadwornego urzędu. Innym powodem krytyki hierarchii cerkiewnej była także jej współpraca z Tatarami. W zamian za przywileje ekonomiczne Cerkiew brała czynny udział w dziele legitymizacji władzy chana, dowodząc jej boskiego pochodzenia. Oprócz sojuszu z chanem Cerkiew zgodziła się współpracować z rosnącym we wpływy księciem moskiewskim, dzięki czemu metropolita przeniósł się do Moskwy, która stała się cerkiewną stolicą Rusi „moskiewskiej”¹⁶².

Pokrowskij demitologizuje również postać samego księcia Włodzimierza, którego dziewiętnastowieczna historiografia imperialna przedstawiała jako opatrnościowego wodza, który dzięki przyjęciu chrześcijaństwa wprowadził Ruś do Europy rozumianej jako wspólnota krajów chrześcijańskich. Posunięcie to było uznawane za ważne nie tylko ze względów eklezyjalnych, ale również kulturowych i politycznych. Pokrowskij natomiast do postaci Włodzimierza oraz samej jego polityki podszedł niezwykle krytycznie. W jego opinii przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku bizantyjskim od strony politycznej oznaczało przejście w stan poddaństwa względem imperatora, natomiast dla samego kniazia ruskiego oznaczało wstąpienie w szeregi jego wasalów¹⁶³.

Tym samym Pokrowskij neguje konsolidującą i narodotwórczą rolę Cerkwi, którą tak podkreślali dziewiętnastowieczni historiografowie imperialni. Kreśli przede wszystkim historię gospodarczą ówczesnej Rusi, koncentrując się na takich zjawiskach jak: eksploatacja chłopstwa przez wielkich właścicieli ziemskich - bojarów czy handel niewolnikami. Marginalizuje obiektywne czynniki narodotwórcze takie jak: wspólne pochodzenie etniczne, wspólną kulturę, język¹⁶⁴.

W narracji Pokrowskiego nie znajdujemy również bezpośredniego nawiązania do mitu o wspólnej genezie Słowian wschodnich, który był tak chętnie eksploatowany przez historiografię imperialną. Wprost przeciwnie, historyk dostrzega różnice między dziejami dwóch Rusi – Kijowskiej i Moskiewskiej - rozdzielając ich historie. Pisze: *Ruś Moskiewska nie była prostym przedłużeniem Kijowskiej [...] „Kijowski okres” i „Moskiewski okres” - to nie są dwa następujące po sobie akty tego samego dramatu, a dwa paralelne dramaty, dwie wariacje*

---

¹⁶² Ibidem, s. 27-28, 32.

¹⁶³ М. Покровский, *Об Украине. Сборник статей и материалов*, ред. Н. Попов, 1935, s. 26.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 17.

*tego samego tematu. Każda z tych wariacji posiadała swoje szczególne cechy*¹⁶⁵. Ze słów historyka wynika, że był on świadomy wspólnego źródła, z którego „wypływały” dzieje Rusi zachodniej i wschodniej, ale nie uznawał tego za wystarczającą przesłankę do wysunięcia tezy o wspólnym pochodzeniu Ukraińców i Rosjan, a tym bardziej uznawaniu ich za jeden naród.

Wyżej zaprezentowane główne wątki historycznej narracji Pokrowskiego traktującej o początkach Rusi oraz genezie Rosjan i Ukraińców są powiewem zmian, jakie przyniosła ze sobą rewolucja październikowa, a wraz z nią dojście do władzy bolszewików. Historiografia Pokrowskiego stanowi istotną zmianę w spojrzeniu rosyjskiej nauki historycznej na dzieje narodowe, jak również historię Ukrainy. Jej krytycyzm wobec państwowości i ustroju polityczno-gospodarczego Imperium Rosyjskiego są wyrazicielami haseł rewolucyjnych, natomiast uznanie autonomii ukraińskiego i rosyjskiego procesu historycznego ideologiczno-historycznym jest fundamentem wdrażanej w latach dwudziestych polityki ukrainizacji (o czym więcej w dalszej części pracy).

Lata trzydzieste XX w. to okres wzmożonych prac nad wypracowaniem paradygmatu historii Rusi Kijowskiej. Rozwój badań etnogenetycznych w tym okresie był odpowiedzią na rasowe doktryny pangermanizmu pojawiające się w nazistowskiej interpretacji. A zatem impuls dla rozwoju tej dziedziny antropologii przyszedł z zewnątrz i kształtował się w warunkach zewnętrznego zagrożenia i konfrontacji. Władze sowieckie zdecydowały wówczas o powrocie do imperialnego paradygmatu, który miał bazować na ideologii rosyjskiego patriotyzmu – nacjonalizmu. Jednak ta teoria wymagała ontologicznej nadbudowy. Teza o wspólnych początkach i nierozzerwalności procesu historycznego Słowian wschodnich legła następnie u podstaw argumentacji na rzecz powstania wielonarodowego Związku Sowieckiego. Niemniej jednak pełny powrót do carskiej idei trójjedynego (w domyśle zunifikowanego, niepodzielnego) narodu ruskiego przeczył promowanemu przez bolszewików internacjonalizmowi oraz prowadzonej przez nich polityce narodowościowej. Dlatego argumentacja sowieckich historyków została nakierowana na przyznanie etnokulturowej jedności Słowian wschodnich epoki staroruskiej, którzy zaczęli być traktowani jako wspólni przodkowie współczesnych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, ale przy jednoczesnym uznaniu ich za oddzielne narody¹⁶⁶.

---

¹⁶⁵ Ibidem, s. 19.

¹⁶⁶ H. Юцова, op. cit., s. 16-17.

Wypracowanie koncepcji o wspólnych etnicznych źródłach Słowian wschodnich, czerpiących z dorobku Rusi Kijowskiej nastroczało jednak sowieckim historykom, archeologom i antropologom szeregu problemów terminologicznych. I tak określenia „staroruski” (древнерусский) w kontekście bliskim pojęciu „staroruska narodowość” po raz pierwszy użył leningradzki historyk, członek Państwowej Akademii Kultury Materialnej Michaił Cwibak (ros. Михаил Миронович Цвибак), zdaniem którego państwo staroruskie zostało stworzone przez różne etniczne elementy¹⁶⁷. Natomiast twórcą pojęcia „staroruskiej narodowości” był inny leningradzki historyk – Władimir Mawrodin (ros. Владимир Васильевич Мавродин)¹⁶⁸.

Naukowym impulsem do opracowania podstaw słowiańskiej etnologii stały się natomiast prace nad wielotomową *Historią ZSRS* (ros. *История СССР*). Kwestie wschodniosłowiańskiej etnogenezy stanęły w centrum zainteresowania Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRS oraz Instytutu Historii Kultury Materialnej im. N. Marra (ИМК – Институт истории материальной культуры). Już na pierwszym posiedzeniu poświęconym etnogenezie Słowian wschodnich profesor Aleksandr Udalcow (ros. Александр Дмитриевич Удальцов) postawił przed zebranymi zadanie zbadania pochodzenia ruskiego narodu (русский народ). Natomiast już w 1939 r. w ramach ИМК została powołana specjalna grupa naukowa, mająca zajmować się badaniem wschodniosłowiańskiej etnogenezy w związku z pracami toczącymi się nad I tomem publikacji *Historia ZSRS*¹⁶⁹. W ramach prac główni pracownicy naukowcy ИМК Piotr Trietjakow (ros. Пётр Николаевич Третьяков) oraz Michaił Artamonow (ros. Михаил Илларионович Артамонов) opracowali koncepcję etnogenezy wschodniego słowiaństwa, zgodnie z którą staroruska kultura i państwowość stopniowo formowały się w wyniku „zlewania się” dwóch grup – północnych i południowych wschodnich Słowian¹⁷⁰. Zdaniem Artamonowa, już w VI w. można mówić o pierwszych oznakach etnicznej jedności¹⁷¹.

Wraz z rozwojem koncepcji o wspólnym pochodzeniu Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów, sowieccy historycy zaczęli utożsamiać pojęcie „ruskiego narodu” z terminem

---

¹⁶⁷ М. Цвибак, *К вопросу о генезисе феодализма в Древней Руси* [w:] *Основные проблемы генезиса и развития феодального общества*, „Известия Государственной академии истории материальной культуры”, Москва 1934, nr 103, s. 86.

¹⁶⁸ В. Брачев, А. Дворниченко, *Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004 гг.)*, Санкт-Петербург 2004, s. 114.

¹⁶⁹ Н. Юсова, op. cit., s. 18-19.

¹⁷⁰ П. Третьяков, *Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва-Ленинград 1939, <https://arheologija.ru/tretyakov-arheologicheskie-pamyatniki-vostochnoslavyanskikh-plemen-v-svyazi-s-problemoj-etnogeneza/> (dostęp: 27.04.2020).

¹⁷¹ Н. Юсова, op. cit., s. 20.

„wschodni Słowianie”. Zdaniem jednego z członków IIMK Borisa Griekowa (ros. Борис Дмитриевич Греков) naród ruski pojawił się na historycznej scenie już w VI w., a istnienie państwa staroruskiego sprzyjało, jego zdaniem, „zlewaniu się” plemion słowiańskich w naród ruski. Przy czym, u Griekowa terminy „naród ruski” oraz „wschodni Słowianie” występują, jako równoznaczne i są stosowane jak synonimy¹⁷².

Podobny tok rozumowania znajdujemy u innego sowieckiego historyka - Nikołaja Dierżawina (ros. Николай Севастьянович Державин), który w swojej publikacji *Pochodzenie narodu ruskiego* dowodzi, że w warunkach wzajemnego przenikania się i krzyżowania poszczególnych plemion kształtował się naród ruski. Zdaniem historyka, wszystkie wschodniosłowiańskie plemiona w sensie etniczno-kulturowym tworzyły jeden naród, natomiast w znaczeniu politycznym – jedno państwo – Ruś lub ruską ziemię (русская земля)¹⁷³.

Natomiast Władimir Mawrodin w swojej monografii *Powstanie rosyjskiego państwa narodowego* zauważa, że ruski okres Rusi Kijowskiej stanowi prapoczątki nie tylko dla rosyjskiej narodowości, ale również dla ukraińskiego oraz białoruskiego narodu¹⁷⁴. Natomiast w innej swojej pracy Mawrodin używa tradycyjnego dla rosyjskiej terminologii określenia „ruski naród”, traktując go jednocześnie jako kategorię czysto etniczną. Jednocześnie podkreśla jej drugą składową - kulturową jedność i wspólnotę plemion wschodniosłowiańskich doby państwa staroruskiego.

Narodowość (народность) jego zdaniem – w szczególności ta staroruska to dynamicznie rozwijająca się etniczna kategoria, której proces formowania wciąż się toczy. Niebagatelne znaczenie w tym procesie Mawrodin przypisywał państwu kijowskiemu, które swoim istnieniem sprzyjało formowaniu się wspólnotowości w wymiarze kultury materialnej oraz duchowej ówczesnych plemion. Stymulowało jednoczenie się zarówno wewnątrz jednego organizmu państwowego, jak również wobec zagrożenia zewnętrznego, tworząc w ten sposób fundamenty dla narodzin ruskiej narodowości. Tym samym Mawrodin protestuje przeciwko traktowaniu wschodnich Słowian w IX – XI w. w kategoriach prostego konglomeratu plemion. Kulturowa jedność, która się wówczas wykształciła na terytorium Rusi Kijowskiej pozwala

---

¹⁷² И. Фроянов, *Киевская Русь: Очерки отечественной историографии*, 1990, <http://a-nevsky.ru/library/kijskaya-rus-ocherki-otechestvennoj-istoriografii2.html> (dostęp: 27.04.2020).

¹⁷³ Н. Державин, *Происхождение русского народа: великорусского, украинского, белорусского*, Москва 1944, s. 48, 57.

¹⁷⁴ В. Мавродин, *Образование русского национального государства*, издание второе, Москва - Ленинград 1941, s. 4.

mówić nie o rosyjskim, ukraińskim czy białoruskim prototypie narodowości, ale o narodowości ruskiej, która dała początek wszystkim trzem swoim następczyniom. Ponadto Mawrodin zwraca uwagę na jeszcze jeden, jego zdaniem, kluczowy czynnik - mianowicie na wspólną świadomość własnej jedności i odmienności. Historyk dowodził, że wspólnota kultury, języka, religii, życia politycznego, poczucie zagrożenia zewnętrznego wykształciły wśród Słowian wschodnich poczucie jedności i autoidentyfikacji „*Мы Русские*” (мы - русские). Jego zdaniem to załączek narodowej tożsamości¹⁷⁵.

Sowieccy historycy dowodzili zatem, że państwa staroruskiego i jego składowych nie można traktować w kategoriach „wolnych atomów”, ale jako skryształizowaną narodową masę. Wypada również zwrócić uwagę na fakt, że rozproszonym wówczas plemionom przypisuje się podobne atrybuty, przynależące nowoczesnemu narodowi. Mawrodin mówi o narodowej tożsamości w odniesieniu do plemion żyjących w IX-XI w.(sic!)

Powstająca w Moskwie i Leningradzie koncepcja wspólnego pochodzenia wschodnich Słowian bez wątplenia kreśliła ramy funkcjonowania dla ukraińskiej nauki historycznej. Tym samym wielu spośród ukraińskich historyków przyłączyło się do rosyjskich kolegów i starało się historycznymi argumentami legitymizować mit Rusi Kijowskiej, który miał być mitycznym prąródłem słowiańskiego jądra Związku Sowieckiego.

Do grona owej części ukraińskiego środowiska historycznego należał m. in. Kost Husłystyj (ukr. Кость Григорович Гуслистий; ros. Кость Григорьевич Гуслистый) - ukraiński historyk, zajmujący się przede wszystkim historią feudalizmu, który w swoich nieopublikowanych pracach z lat 1946-1947 bez wątplenia identyfikował się ze zwolennikami idei o wspólnych korzeniach etnicznych wschodniosłowiańskich plemion. Husłystyj za zasadne uważał twierdzenia rosyjskich kolegów, że zjednoczenie wschodnich Słowian w granicach jednego organizmu państwowego sprzyjało i stymulowało ich „zlewanie się” w jeden naród. Historyk nazywa go „jedynym ruskim” lub „staroruskim wieloplemiennym” narodem. 4 września 1946 r. na łamach gazety „Sowiecka Ukraina” (ukr. Радянська Україна; ros. Советская Украина) ukazał się artykuł Husłystego poświęcony właśnie genealogii trzech plemion wschodniosłowiańskich. Zdaniem Jusowej była to pierwsza próba popularyzacji terminu staroruskiej narodowości¹⁷⁶.

---

¹⁷⁵ В. Мавродин, *Образование древнерусского государства*, Ленинград 1945, s. 392, 395-396.

¹⁷⁶ Н. Юсова, op. cit., s. 35-36.

Innym ukraińskim historykiem dzielącym koncepcję staroruskiej narodowości” był Iwan Wojko (ukr. Іван Давидович Бойко, ros. Иван Давыдович Бойко), zdaniem którego Wschodnią Europę zamieszkiwały plemiona, które łączyły polityczne oraz gospodarcze więzi i co więcej, posiadające wspólną kulturę. Plemiona te w okresie Rusi Kijowskiej tworzyły jednolity naród ruski¹⁷⁷.

Natomiast Dawyd Blifeld (ukr. Давид Ісакович Бліфельд) Ruś Kijowską uznawał za wspólny etap historii Słowian wschodnich, którzy na bazie etnicznej wspólnoty wypracowali wspólną kulturę, która stała się potem fundamentem kultur narodowych – rosyjskiej, ukraińskiej oraz białoruskiej. Jak pisał, to w Rusi Kijowskiej znajdują się korzenie ich braterstwa. Ideologiczna koncepcja została następnie zasygnalizowana wyraźnie na zorganizowanym w 1949 r. posiedzeniu pracowników naukowych Instytutu Archeologii oraz Instytutu Historii Ukrainy Akademii Nauk USRS. Ostatecznie została „zalegalizowana” w pierwszym tomie dzieła *Historia Ukraińskiej SRS*¹⁷⁸ wydanej pod redakcją Borisa Grekowa (ros. Борис Дмитриевич Греков), a następnie w „Tezach na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654-1954)”¹⁷⁹.

W ten sposób koncepcja ta weszła do rosyjskiego dyskursu naukowego, ale także i ukraińskiej nauki historycznej, stając się jednym z głównych kanonów wyznaczających ramy

---

Genezie powstania i rozwoju koncepcji staroruskiej tożsamości badaczka poświęca inną swoją pracę, która stanowi swoiste podsumowanie jej badań poświęconych właśnie tej problematyce. Zob. Н. Юсова, *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР*, Вінниця 2005.

(1930-ті - перша половина 1940-х рр.)

¹⁷⁷ Ibidem s. 37-38, 45, 50.

¹⁷⁸ *Historia Ukraińskiej SRS* (ros. *История украинской ССР*) to fundamentalna publikacja, której pierwsze wydanie ukazało się w 1951 r. (I tom) a II tom wyszedł w 1954 r. Opracowana przez pracowników Akademii Nauk USRS dotyczyła fundamentalnych dla ukraińskiej historii kwestii tj. geneza Kozactwa, czy historia powstań kozackich. Autorzy pobieżnie dotknęli również kwestii genezy ukraińskiego języka literackiego oraz początków formułowania się ukraińskiej autonomicznej kultury. Kluczową rolę w tworzeniu głównej osi narracji publikacji odegrała optyka głównych jej autorów. Jeszcze jeden z nich współpracujących przy trzecim wydaniu książki z 1969 r. Władimir Gołobuckij (ros. Владимир Алексеевич Голобуцкий, ukr. Володимир Олексійович Голобуцький) - ukraiński historyk specjalizujący się w historii Kozactwa przekonywał, że *znaczna część ukraińskiej szlachty i kozackiej starszyny przekonała się, że swoje polityczne prawa może wzmocnić jedynie w rezultacie zrzucenia władzy szlacheckiej Polski i zjednoczenia Ukrainy z Rosją. Państwo rosyjskie z jego zcentralizowaną władzą bardziej odpowiadało aspiracjom ukraińskiej szlachty niż anarchiczna Rzeczpospolita, w której władza królewska była bezsilna wobec ograniczenia władzy „królewiat” tzn. najsilniejszych magnatów. Historia Ukraińskiej SRS dowartościowuje pozycję Kijowa w relacjach z Rosją i prezentuje narodowe spojrzenie na dzieje Ukrainy. Następuje rehabilitacja Kozactwa i jego roli w wojnie narodowyzwoleńczej z Rzeczpospolitą, a Bohdan Chmielnicki jawi się bohaterem narodowym, który zrealizował „odwieczne ukraińskie pragnienie” - zjednoczyć się z rosyjskim „starszym bratem”. Co więcej, autorzy książki sugerują jakoby ukraińskie państwo narodowe sformułowało się właśnie w latach wojny z Rzeczpospolitą tj. między 1648-1654.*

Zob. Д. Безъев, *Україна и Речь Посполитая в первой половине XVII в.*, Москва 2012 s. 39-40.

А. Касименко, Ф. Лось, В. Дядиченко, П. Лавров, Ф. Шевченко, Ф. Ястребов (ред.), *История Украинской ССР*, т. I, Киев 1951.

А. К. Касименко (ред.) *История Украинской ССР*, т. II, Киев 1954.

¹⁷⁹ Н. Юсова, op. cit., s. 37-38, 45, 50.

rozwoju sowieckiej nauki historycznej. Zyskała charakter bezalternatywny i wręcz dogmatyczny. Fakt, że znalazła swoje odzwierciedlenie w „Tezach” (więcej o tym dokumencie w dalszej części pracy) potwierdzał jej kanoniczność i na dziesięciolecia ograniczył rozwój historii badającej relacje rosyjsko-ukraińskie oraz rosyjsko-białoruskie. Ta ideologiczno-historyczna klisza dezawuowała ukraiński i białoruski procesy historyczne, pozbawiając je autonomiczności. Zaczerpnięta z dorobku historiografii imperialnej doby caratu, stała się etniczno-kulturowym jądrem sowieckiej idei „braterskości” oraz fundamentem narodowej przyjaźni w łonie Związku Sowieckiego.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że sowieccy historycy pomimo usilnych prób wciąż byli silnie zależni od dorobku imperialnej historiografii i *de facto* koncepcja, którą wypracowali, nie stanowiła *novum*. Toponim Rusi był przez nich traktowany w kategoriach etnicznych. Teza o wspólnym pochodzeniu pozwoliła sowieckim historiografom na rozszerzenie pojęcia Rusi i wyprowadzenie argumentacji o wspólnej, jednorodnej kulturze wszystkich trzech plemion wschodniosłowiańskich tworzących Ruś Kijowską. Chociaż i ta konstatacja nie wprowadzała do koncepcji nowej jakości. Bliskość kulturowa i religijna była powszechnie podkreślana oraz podnoszona już przez naukę historyczną doby caratu. Tym samym sowiecka historiografia doprowadziła jedynie do reanimacji starej mitologii historycznej, z jednej strony rozbudowując ją terminologicznie, ale z drugiej i „produkując” terminologiczny chaos.

2.2 Koncepcja trzech bratnich narodów

Inną relewantną składową rosyjskiej narracji historycznej poświęconej Ukrainie była koncepcja trzech bratnich narodów. Rozwinięta i eksploatowana w okresie sowieckim, stanowiła centrum ideologicznej narracji władz partyjnych. Stała na straży „jedności” narodów sowieckich i stanowiła ideologiczną nadbudowę, legitymizującą procesy unifikacyjne oraz centralizacyjne w łonie ZSRS.

Podobnie jak już omówione mity historyczne koncepcja trzech bratnich narodów także ewoluowała, zmieniając na przestrzeni lat swój semantyczny *content*. Posiadała koniunkturalny charakter, gdyż jej pojawienie się wynikało pierwotnie z ideologicznej pustki po rewolucji październikowej, która negowała całe dziedzictwo carskiej Rosji (również w sferze

ideologiczno-historycznej). Natomiast sprzyjający grunt pod jej rozbudowę stworzyła wielka wojna ojczyźniana (ros. Великая отечественная война, WOW), która wymagała mobilizacji oraz konsolidacji społeczeństwa w obliczu wspólnego wroga. Jak wykaże poniższa analiza, twórcy tej centralnej historycznej ideologii nie uniknęli jednak czerpania ze spuścizny imperialnej. W następstwie koncepcja trzech bratnich narodów stała się naturalną kontynuacją lub po prostu hybrydową imitacją dwóch poprzednich idei: Rusi – kolebki wschodniego słowiaństwa oraz narodowości staroruskiej.

Pomimo krótkiego doświadczenia niepodległości na początku XX stulecia oraz pierwszej fali tzw. ukrainizacji (więcej na temat polityki ukrainizacji w dalszej części pracy) w Ukraińskiej Republice Ludowej sytuacja nie uległa istotnej zmianie. Znaczna część ukraińskiej elity była silnie zakorzeniona w rosyjskim społeczeństwie i kulturze, a rosyjski pozostawał dla niej językiem narodowym. Okres sowiecki nie przyniósł również głębokich zmian w porównaniu z okresem carskim, jeżeli chodzi o udział Ukraińców w kreowaniu narodowej mitologii. Znaczna część ukraińskiej elity brała czynny udział w konstruowaniu sowieckiej wersji narodowej historii, która z jednej strony silnie czerpała z dorobku doby caratu, z drugiej zaś odcisnęła jeszcze silniejsze piętno na rosyjskiej oraz ukraińskiej tożsamości i kulturze historycznej. Należy bowiem wyraźnie podkreślić, że sowiecka narracja historyczna traktująca o Ukrainie, której pokłosiem jest w znacznej mierze współczesna rosyjska wizja ukraińskich narodowych dziejów, nie jest wyłącznym dziełem rosyjskiej, sowieckiej nomenklatury. Ukraińska komunistyczna elita władzy oraz ukraińscy historycy brali czynny udział w jej kreowaniu. Oczywiście był to proces złożony.

Z jednej strony zachodziła wzajemna konwergencja między polityczno-intelektualną republikańską (ukraińską) elitą a władzami centralnymi, z drugiej w pewnych sytuacjach dochodziło również do sporów pomiędzy obiema stronami, a ukraińscy historycy występowali w obronie bardziej narodowej wizji narodowych dziejów. Niemniej jednak, nie należy mniemać, że ukształtowana wówczas narracja historyczna została w pełni Ukrainie narzucona. Oczywiście, z jednej strony współpracę między ukraińskimi uczonymi a partyjnym centrum można nazwać mianem kolaboracji. Niemniej jednak, wielu z nich starało się znaleźć niszę i przestrzeń dla pisania w ogóle o narodowej historii, próbując swoją wizję wkomponować w ogólnosowiecką, narzuconą przez partyjne kierownictwo metanarrację. Zapewne wielu z nich, badania nad narodowymi dziejami tak silnie ograniczonymi z uwagi na totalitarny charakter państwa, w jakim przyszło im żyć, uważało za swoisty rodzaj patriotyzmu. Współpracę z władzą można by uznać za cenę, jaką trzeba było zapłacić, by móc w ogóle podnosić temat

ukraińskiej narodowej historii. Szczególnie, jeżeli mowa o latach trzydziestych – czterdziestych należy mieć na uwadze skalę terroru oraz osobiste tragedie setek tysięcy sowieckich obywateli, w tym naukowców, których działalność nierzadko stanowiła dla nich śmiertelne niebezpieczeństwo, jeżeli odbiegała od głównego nurtu narzuconego przez ideologiczną propagandę. Bardzo trudno jest zatem dokonać jednoznacznej oceny zarówno osobistych postaw konkretnych osób, jak również wartościowości dorobku ówczesnej historiografii. Nie należy bagatelizować faktu, że w warunkach systemu totalitarnego dzieje narodowe Ukrainy znajdowały się jednak w polu zainteresowań nauki sowieckiej – mało tego, udzielano im sporo uwagi.

Nie ulega jednak wątpliwości, że mitologizacja ukraińskiej historii narodowej oraz relacji rosyjsko-ukraińskich nie miała wyłącznie charakteru jednokierunkowego (z centrum do peryferii). Był to proces dla opisu, w którym można wykorzystać zjawisko sprzężenia zwrotnego. W jego ramach dokonywała się wzajemna wymiana intelektualna, a impulsy, będące katalizatorem ideologicznych zmian, wychodziły zarówno z politycznego centrum w Moskwie, jak i z Kijowa.

Przy próbie opisanego modelu współpracy między centrum politycznym a republiką związkową pomocne mogą okazać się terminologia oraz badania postkolonialne. Najnowsze prace na temat imperiów udowadniają, że są one dalekie od asymilacyjnych projektów i pozwalają na artykułowanie etnicznych odmienności. Dla rozwoju imperiów jest wręcz niezbędny rozwój homogenizujących schematów. Takie rozwiązania są korzystne dla samego imperium, ponieważ poszczególne jego części autoidentyfikują się kulturowo, a miejscowe elity mogą pretendować na stanowiska kierownicze¹⁸⁰. Pod tym względem, jak słusznie zauważa kanadyjski uczyony ukraińskiego pochodzenia Serhij Jekelczyk, Ukraina stanowi wyjątkowy przykład wśród innych republik sowieckich, gdyż ukraińscy ideolodowie i intelektualiści jednocześnie bronili swojej własnej historycznej mitologii, ale i podtrzymywali metanarrację rosyjskiego kierownictwa politycznego, traktując stalinowską pamięć historyczną jak swego rodzaju podgatunek imperialnego dyskursu¹⁸¹.

Wbrew utrzymującemu się przekonaniu, stalinowski wariant kultury na sowieckiej Ukrainie nie był tylko wynikiem moskiewskiego nacisku i przymusu wobec miejscowej

---

¹⁸⁰ A. L. Stoler, F. Cooper, *Between Metropole and colony: rethinking a research agenda* [w:] *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, red. A. L. Stoler, F. Cooper, Berkeley-Los Angeles-London, 1997.

¹⁸¹ С. Скељчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, s. 21-22.

inteligencji. Ukraińscy biurokraci oraz intelektualiści, którzy interpretowali mgliste sygnały z Kremla, stali się w końcu jednymi z ważniejszych „graczy” w formułowaniu stalinowskiej historycznej narracji. Owocem ich współpracy z Moskwą, była oficjalna linia, co do nie-rosyjskich tożsamości i narodowego dziedzictwa. Poza tym, lokalni ideologowie często odgrywali niejasną rolę pośredników między Kremla a jego nie-rosyjskimi „poddanymi”. Ich egzystencja oraz dobrobyt zależały od tworzenia socjalistycznej „narodowej ideologii” dla swojej republiki. Obarczanie zatem odpowiedzialnością za ideologiczną sytuację na Ukrainie tylko moskiewskiego kierownictwa partyjnego byłoby nadmiernym uproszczeniem, gdyż ukraińska nomenklatura oraz intelektualiści odgrywali aktywną rolę w rozwoju oraz zmianach oficjalnej polityki historycznej.

Z jednej strony, ówczesni ukraińscy działacze intelektualni zaznaczali swoją odmienną, broniąc swojej kulturowej sfery, z drugiej natomiast, nie porzucali jednocześnie kierunków wyznaczanych przez Imperium. Pomimo tego, że partyjne kierownictwo pragnęło widzieć w nich tylko posłuszne narzędzie w tworzeniu imperialistycznej ideologii, to dla pokolenia lat dwudziestych XX w. budowa socjalizmu i tworzenie ukraińskiego narodu były nierozdzielnymi projektami. W tym okresie od nikogo nie wymagano dokonania jednoznacznego wyboru między Ukrainą a socjalizmem. Jedno bowiem nie przeczyło drugiemu. Podobna sytuacja panowała w Imperium Rosyjskim, kiedy to dualizm tożsamości był zjawiskiem powszechnym¹⁸². Obie tożsamości: rosyjska (utożsamiana z lojalnością wobec państwa) oraz w tym przypadku ukraińska (narodowa, lokalna) mogły ze sobą współistnieć do momentu, gdy ta druga nie wchodziła w konflikt i nie przekraczała jasno wytyczonych granic istnienia tej pierwszej. Ta tożsamościowa labilność, niedookreśloność była w przeszłości fundamentem do wykształcenia się małorosyjskiej tożsamości (więcej na ten temat w dalszej części pracy) i w przyszłości będzie stanowił doskonały grunt dla rozwoju patologicznej, w gruncie rzeczy, ukraińskiej narodowej identyfikacji.

Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych, kiedy ZSRS przeszedł od negacji carskiej przeszłości w kierunku identyfikacji z rosyjskim imperialnym dziedzictwem, nastąpił stalinowski powrót do narodu w roli podmiotu historii. Spowodowało to rehabilitację tak rosyjskiego imperialnego, jak i ukraińskiego narodowego dziedzictwa. Obserwując reakcje Moskwy, lokalna inteligencja szybko zrozumiała, że może wysławiać wielkie tradycje Ukrainy, dopóki owa narracja dopełnia, a nie podważa historię rosyjskiej imperialnej przeszłości.

---

¹⁸² Ibidem, s. 22-24.

Ukraińska elita bardzo szybko rozwinęła więc wersję ukraińskich narodowych dziejów, która podkreślała historyczne i etniczne związki z Rosją. Pracując nad tym, ukraińscy intelektualiści udowodnili, że mogą wykorzystywać oficjalne formuły w celu ochrony samych siebie w okresie ideologicznej kampanii. Obustronna symbioza intelektualistów z ideologami pozwalała na egzystencję w ostatnich latach stalinizmu. To wówczas powstały „ideologicznie sezonowe” narracje relacji ukraińsko-rosyjskich. Jednocześnie obie strony były świadome swojej bezsilności wobec zadania rekonstrukcji sowieckiej ukraińskiej historycznej pamięci, która byłaby niezależna od narodowego mitu pochodzenia. Należy zasygnalizować, że władzy sowieckiej nigdy nie udało się w pełni zunifikować narodowych historii różnych sowieckich narodów, a i sami ukraińscy biurokraci nie posiadali klarownych poglądów, co do narodowej pamięci¹⁸³.

Ukraińscy historycy aktywnie uczestniczyli w „oświeceniowych” i „edukacyjnych” inicjatywach władzy sowieckiej, odpowiadając na polityczne zapotrzebowanie Moskwy. W 1940 r. Instytut Historii Ukrainy Akademii Nauk USRS wydał czterystustronicowe dzieło *Historia Ukrainy. Krótki kurs* (ukr. *Історія України: Короткий курс*). Autorzy pracy starali się zbalansować narodową narrację oraz klasowy paradygmat. Uwagę przykuwa narracja o „zjednoczeniu wielkiego ukraińskiego narodu w jednym ukraińskim socjalistycznym państwie (po sowieckiej aneksji ziem wschodniej Polski w 1939 r.), która została zaprezentowana w kategoriach apologii ukraińskiej historii. Wtargnięcie ZSRS w granice II Rzeczypospolitej w 1939 r. stało się kluczowym czynnikiem w formułowaniu nowej sowieckiej ukraińskiej pamięci historycznej. Zgodnie z promowaną narracją włączenie terenów Ukrainy Zachodniej w skład USSR wzmocniło etniczną tożsamość i poczucie odrębności ludności miejscowej. Tym samym, etniczność stała się fundamentalną kategorią stalinowskiego ideologicznego dyskursu¹⁸⁴.

Pochodowi Armii Czerwonej na zachód w wojnie z III Rzeszą towarzyszyła kampania propagandowa organizowana raczej wokół etnicznych, aniżeli klasowych czynników. Ludowy komisarz spraw zagranicznych Wiaczesław Mołotow (ros. Вячеслав Михайлович Молотов) podał wówczas do publicznej wiadomości nową narrację o wejściu Armii Czerwonej na terytorium wschodniej Polski, która miała za zadanie obronę spokrewnionych Ukraińców i Białorusinów w Zachodniej Ukrainie oraz Zachodniej Białorusi oraz ich „zjednoczenie” z

---

¹⁸³ Ibidem, s. 30-31.

¹⁸⁴ С. Белоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супруненко, Ф. Ястребова (ред.), *Історія України: Короткий курс*, Київ 1940, s. 388-394.
С. Єкельчик, op. cit., s. 53.

braćmi i siostrami na wschodzie¹⁸⁵. Idea „braterskości” została w tym przypadku wykorzystana jako legitymizacja napaści Związku Sowieckiego na Polskę oraz inkorporacji zachodnich ziem ukraińskich i białoruskich, a następnie ich włączenia w skład sowieckich „sióstr”. Jak czytamy w Deklaracji Narodowego Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy o wejściu Zachodniej Ukrainy w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, celem tego przedsięwzięcia było *zjednoczyć ukraiński naród w jednym państwie, kładąc kres wielkiemu podziałowi ukraińskiego narodu*¹⁸⁶.

W promowanej wówczas narracji można wyróżnić dwa główne komponenty: pierwszy to koncepcja o „bratnim narodzie”, druga to demonizacja roli i wpływu Polski na rozwój ukraińskiej (lub białoruskiej) narodowości oraz kultury. Narracja ta była silnie antypolska. Przedstawiała Warszawę jako burżuazyjnego ciemżyciela ukraińskich poddanych, stanowiącego przeciwieństwo dla ZSRS – „wyzwolicielem” uciemżonych narodów.

Moskiewski historyk Władimir Piczeta (ros. Владимир Иванович Пичета, biał. Уладзімір Іванавіч Пічэта) w swojej publikacji poświęconej historii Zachodniej Ukrainy i Białorusi oświadczył, że zamieszkujący je Ukraińcy i Białorusini – są potomkami mieszkańców rosyjskiej ziemi, która wchodziła w skład Imperium Rurykowiczów. W tym okresie szeroko wykorzystywano w prasie paradygmat o wielkim ukraińskim narodzie. Ukraińcy stali się „dopełnieniem” do jedyne go wówczas „wielkiego” narodu ZSRS – Rosjan¹⁸⁷.

Mit o wielkim ukraińskim narodzie był wykorzystywany w wojennej mobilizacji po wkroczeniu Wehrmachtu w 1941 r. Paradygmat ten był w owym okresie bardzo szeroko eksploatowany w oficjalnej dyskusji, trwało to do około 1944 r. To właśnie z początkiem niemiecko-sowieckiej wojny w czerwcu 1941 r. komunistyczna ideologia jeszcze częściowo nawiązywała do historycznej pamięci. Ukraińscy ideolodzy zyskali wówczas większą swobodę kreowania narodowej narracji historycznej. Jednak nowy kanon historycznych bohaterów republiki był stworzony na wzór i jako dodatek, uzupełnienie rosyjskiego panteonu wielkich przodków. Poza tym nawiązywał przede wszystkim do mitu założycielskiego Rosji, czyli Rusi¹⁸⁸.

---

¹⁸⁵ Ibidem, s. 54.

¹⁸⁶ Декларация Украинского Народного Собрания о вхождении Западной Украины в состав Украинской Советской Социалистической Республики. 27.10.1939 [w:] В. Пичета, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва 1940, s. 132-133.

¹⁸⁷ В. Пичета, *Основные моменты исторического развития*, s. 3.

¹⁸⁸ С. Єкельчик, op. cit., s. 56-58, 66.

Oddzielnej narracji potrzebowała natomiast Zachodnia Ukraina, świeżo przyłączona do swojej macierzy. Rozwinięta wówczas imperialna narracja podkreślała i potęgowała niepewność, gdyż prezentowała lokalną ukraińską historię w kategoriach okresu przejściowego, swego rodzaju przejścia do „normalności” pod opieką dominującego narodu imperium – czyli Rosjan. Kiedy w 1943 r. Armia Czerwona w wyniku kontrnatarcia posuwała się na zachód, retoryka ukraińskiego patriotyzmu zaczęła znowu powoli zanikać. Ukraińska elita uświadomiła sobie potrzebę modyfikacji swojej wizji przeszłości pod kątem doktryny przewodniej roli narodu rosyjskiego¹⁸⁹.

Bardzo istotne są na tym tle uwagi Serhija Jekelczyka, który twierdzi, że nowa oficjalna wersja narodowej pamięci formułowała się zarazem w centrum, jak i na peryferiach: ukraińscy ideolodzy oraz intelektualiści starali się pogodzić historyczną mitologię swojego narodu z imperialnym dyskursem rosyjskiego kierownictwa. Republikańskie elity wykorzystywały motyw rosyjsko-ukraińskiej przyjaźni w celu rozwijania narodowej spuścizny, ale jednocześnie starano się wkomponować i uzgodnić ją z ogólną imperialną mitologią. Ukraińskie elity prezentowały sojusz z Moskwą jako punkt kulminacyjny ukraińskiej narodowej historii. Uświadomiły sobie one konieczność pogodzenia narodowej spuścizny z gloryfikacją historycznej wielkości Rosji – taki jednoznaczny sygnał szedł z Moskwy¹⁹⁰.

Dobrym przykładem jest tutaj bitwa pod Połtawą, której 235 rocznicę obchodzono w 1944 r. Prezentowanie bitwy jako chwalebnej wiktorii cara Piotra I wraz z wiernymi mu wojskami kozackimi doskonale odpowiadało potrzebom ówczesnej ideologii. Artyści i ideolodzy gloryfikowali niewzruszony sojusz Rosjan oraz Ukraińców, piętnując jednocześnie ukraińskich faszystowskich nacjonalistów. Iwana Mazepę prezentowano zgodnie z kanonami rosyjskiej historiografii jako zdrajcę narodu i cara Piotra I. Za czasów Stalina Ukraińcy mogli szanować swoją przeszłość, dopóki dopełniała ona, a nie przeczyła rosyjskiej imperialnej wizji jej historii. Celem było „rozcieńczyć” narodową pamięć historyczną w miłości do sowieckiej współczesności. Ukraińska historyczna mitologia była wówczas podporządkowana rosyjskiej w ramach kluczowego mitu o przyjaźni narodów. Ideologicznego znaczenia nabrała przede wszystkim kwestia wyłonienia się ukraińskiej narodowości, bo data ta miała wskazywać na część dziedzictwa Rusi Kijowskiej, do której mogła pretendować Ukraina. Podążając zgodnie

---

¹⁸⁹ Ibidem, s. 56-58, 66.

¹⁹⁰ Ibidem, s. 68-77; 98-99; 115-118; 126; 135; 138.

z tym kursem, od ukraińskich historyków wymagano wyrzeczenia się jakichkolwiek pretensji do dziedzictwa Rusi Kijowskiej i podkreślania historycznych związków z Rosją¹⁹¹.

Zwrot w wykładni narodowych dziejów Ukrainy, który zapoczątkowało postanowienie wyżej przytoczonej komisji, wzmagał się wraz z wybuchem wielkiej wojny ojczyźnianej. W obliczu wspólnego niebezpieczeństwa i śmiertelnego wroga zasadna była konsolidacja oraz stymulowanie społeczeństw republik narodowych do wspólnej walki. Doskonałym instrumentem „inspirującym” do stanięcia w zwartym szeregu przeciwko wspólnemu wrogowi była narodowa historia. Dlatego w okresie wojny z III Rzeszą widoczne jest przejście od klasowo-burżuazyjnej ideologemu ku narodowo-państwowej.

W pracy *Zarys historii Ukrainy* (ukr. *Нарис історії України*), która ukazała się pod koniec 1942 r., wyraźnie pomniejszono znaczenie klasowego podejścia, a podkreślano proces budownictwa ukraińskiej państwowości oraz narodu. W centrum znajduje się figura wielkiego ukraińskiego narodu szczególnie wykorzystywana przez sowiecką propagandę w okresie WOW. Kolejne historyczne „wcielenia” Ukrainy, jak np. księstwo halicko-wołyńskie, zostały zaprezentowane jako etap ukraińskiego procesu narodotwórczego i państwowotwórczego. Autorzy publikacji nazywali powstania Chmielnickiego wojną narodowo-wyzwoleńczą przeciw polskiej okupacji, która zakończyła się przyłączeniem Ukrainy do Rosji, co było definiowane jako „mniejsze zło”¹⁹².

W tym miejscu należy zauważyć, że zastosowana wyżej koncepcja „mniejszego zła” nie stanowiła w przypadku Ukrainy wyjątku. Termin ten był konstruktem ideologicznym mającym na celu legitymizację polityki Rosji wobec jej sąsiadów i co istotne, ewoluował od koncepcji „absolutnego zła” do koncepcji „najmniejszego zła”. W pierwszym dwudziestoleciu sowieckiej nauki historycznej, która oswajała marksistowską ideologię, na plan pierwszy wysunęła się koncepcja podboju. Krytyczna wobec spuścizny doby caratu sowiecka nauka historyczna stawiała sobie za cel „zdemaskowanie” caratu oraz jego kolonialnej polityki, a także bezpardonową walkę z pozostałościami „wielkoruskiego szowinizmu” i samodzierżawia. Kolejne zdobycze terytorialne Imperium Rosyjskiego były traktowane w kategoriach kolonialnego podboju.

Spojrzenie takie towarzyszyło w pierwszym dwudziestoleciu sowieckiej nauki historycznej wizji dziejów praktycznie wszystkich „okrain” m. in. Syberii, Kaukazu, Średniej

---

¹⁹¹ Ibidem, s. 68-77; 98-99; 115-118; 126; 135; 138.

¹⁹² К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов (ред.), *Нарис історії України*, Уфа 1942, s. 3; 44-48; 67-72.

Azji, Powołża. W ten sposób pod koniec lat dwudziestych XX w. utrwalił się pogląd, zgodnie z którym przyłączanie kolejnych nie-rosyjskich terytoriów postrzegano, jako „absolutne zło” dla narodów podbitych. Wraz z aspiracjami, by pokazać „zło”, które niósł ze sobą carat i jego „więzienie narodów”, następowało organiczne sprzężenie między wyżej zaprezentowanym poglądem, a opracowaną przez lidera historyków-marksistów Michaiła Pokrowskiego teorią „handlowego kapitalizmu”. Zgodnie ze wspomnianą koncepcją, terytorialny rozrost państwa carów był rozpatrywany przez pryzmat gromadzenia kapitału. W ten sposób Pokrowskij budował bezpośrednie analogie między rosyjską ekspansją, a kolonialną polityką mocarstw zachodnich¹⁹³.

Wyżej zaprezentowany pogląd na spuściznę caratu był aktywnie eksploatowany przez naukę historyczną na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, kiedy bolszewicka polityka faworyzowania rdzennych narodów za cenę deprecjacji narodu rosyjskiego osiągnęła swoje apogeum. Procesowi „zapuszczania” koncepcji „absolutnego zła” w dyskurs naukowy sprzyjała działalność Pokrowskiego, który był niewątpliwym jej zwolennikiem. W 1928 r. na pierwszej ogólnozwiązkowej konferencji historyków – marksistów sam termin „rosyjska historia” został uznany za kontrrewolucyjny. Od tego momentu na sowieckich uczelniach wyższych wykłady z „historii Rosji” zostały zastąpione przez zajęcia poświęcone „historii narodów ZSRS”, a naród rosyjski został ogłoszony jedynie jednym z bohaterów tej historii. Zmianie terminologicznej towarzyszyła ponadto eksplozja badań nad historią nie-rosyjskich narodów, które w myśl nowej ideologii zostały uznane za ofiary narodowego uciemnienia ze strony Rosjan w okresie przedrewolucyjnym¹⁹⁴.

Ortodoksyjne poglądy Pokrowskiego oraz główne zadanie, jakie mu przyświecało oraz jego „szkole” - oczernienie polityki caratu w złym świetle jednak stawiały sam naród rosyjski oraz armię rosyjską. Sprawę z tego zdawało sobie partyjne kierownictwo, które w związku z wybuchem wielkiej wojny ojczyźnianej poszukiwało czynnika konsolidującego społeczeństwo sowieckie w momencie próby. Nie bez znaczenia było również podsycanie ducha patriotyzmu, tym bardziej, że niemiecka propaganda bardzo chętnie wykorzystywała narodowe dysonanse na terytorium ZSRS. Dlatego już w 1941 r. sowiecki historyk Michaił Wiatkin (ros. Михаил Порфирьевич Вяткин) jako pierwszy wprowadził do dyskursu naukowego pojęcie

---

¹⁹³ А. Зуев, *Отечественная историография присоединения Сибири к России. Учебное пособие*, Новосибирск 2007, s. 55-56.

¹⁹⁴ Е. Емельянов, *Творческий путь Н. В. Устюгова в контексте развития советской исторической науки*, Санкт-Петербург 2017, s. 95-96.

„najmniejszego zła” na przykładzie historii Kazachstanu. Konstatował, że co prawda wejście Kazachstanu w skład Imperium Rosyjskiego nosiło charakter siłowy, niemniej jednak można odnotować wiele przejawów bardziej lub mniej dobrowolnego oddania się Kazachów w rosyjskie „poddaństwo”¹⁹⁵.

W celu zademonstrowania nowej koniunktury w dyskursie naukowym w połowie lat czterdziestych został wprowadzony także nowy termin „przyłączenie” (ros. присоединение), pod którym rozumiano bardziej pokojowy i dobrowolny charakter procesu wchodzenia narodów nie-rosyjskich w skład państwa rosyjskiego. Semantyczna ewolucja tego pojęcia na rzecz większego partycypowania w nim czynników dobrowolności oraz pokojowości dokonywała się w latach pięćdziesiątych¹⁹⁶.

Sowiecki historyk A. Jakunin (ros. А. Ф. Якунин) w periodyku „Вопросы истории” wydanym w 1951 r. w następujący sposób interpretuje owo „mniejsze zło” w kontekście historii Gruzji:

Gruzja była niepodległym państwem, ale jej przyłączenie do Rosji nastąpiło nie w drodze podboju, ale dobrowolnie, gdyż Gruzji groziło wchłonięcie przez sultańską Turcję lub Persję - państwa bardziej zacofane niż Rosja, połączona z Gruzją wspólną wiarą. Dlatego przyłączenie Gruzji do Rosji było „mniejszym złem” - pozytywnym, postępowym zjawiskiem, pomijając utratę państwowej niepodległości w wyniku przyłączenia. Pozytywne znaczenie przyłączenia Gruzji do Rosji polega na tym, że wraz z nim między narodami gruzińskim i rosyjskim powstały bliskie więzi gospodarcze, polityczne i kulturowe [...] Przy ocenie znaczenia przyłączenia danego narodu do Rosji nie należy podchodzić z utartą „formułą”, czy z góry założonym schematem, ale w sposób historyczny, biorąc pod uwagę koniunkturę międzynarodową i wewnętrzną sytuację polityczną danego kraju, danego narodu w konkretnym momencie historycznym, kiedy miało miejsce przyłączenie [...] A zatem nie chodzi o to, że formuła „najmniejszego zła” rozprzestrzenia się na inne narodowości, analogicznie do oceny przyłączenia Gruzji i Ukrainy do Rosji [...] Formuła „najmniejszego zła” w ocenie przyłączenia Gruzji i Ukrainy jest z pewnością słuszna¹⁹⁷.

---

¹⁹⁵ В. Яншин, *Особенности советской и современной центральноазиатской историографии при изучении процесса присоединения Средней Азии и Казахстана к России*, „Вестник КРСУ”, t. 10, 2010, nr 8, s. 75. Zob. także: Д. Бактыгулов, *Историография дореволюционного Киргизстана*, Фрунзе 1988.

¹⁹⁶ В. Яншин, *op. cit.*, s. 75.

¹⁹⁷ А. Якунин, *О применении понятия “наименьшее зло” в оценке присоединения к России нерусских народностей*, „Вопросы истории”, 1951, nr 11, s. 84-85.

W miarę, jak badania nad procesem ekspansji terytorialnej państwa rosyjskiego postępowały, w sowieckiej nauce historycznej oraz ideologii opracowano szereg zastępujących się nawzajem historyczno - ideologicznych paradygmatów: „Rosja - więzieniem narodów” - „absolutne zło” - „obiektywnie postępowe następstwa” - „dobrowolne wejście w oparciu o wieczną przyjaźń”¹⁹⁸. Tą terminologiczną ewolucję doskonale widać na przykładzie Ukrainy, co autorka postara się wykazać w dalszej części niniejszego rozdziału.

Narodowo-państwową optykę zaprezentowano także w publikacji *Historia Ukrainy* (ukr. *Історія України*) wydanej przez Akademię Nauk USRS w 1943 r. Zgodnie z jej narracją ugoda perejaśławska i decyzja Chmielnickiego o wejściu w skład Imperium carów jawią się jako zbawienne dla losów Ukrainy. Oddanie się pod rosyjski protektorat uchroniło Ukrainę przed wchłonięciem jej przez Turcję lub pozostaniem w granicach „jaśniepańskiej” Rzeczypospolitej i pozwoliło zachować swoją narodową tożsamość, państwowość, kulturę oraz religię. Podkreślono, co prawda, że poddaństwo to miało charakter wasalny, gdyż Ukraina weszła w skład państwa, które zostało określone mianem dyktatury pańszczyźnianej. Niemniej jednak, decyzja hetmana zostaje usprawiedliwiona przy pomocy koncepcji „mniejszego zła”, zgodnie z którą wejście w skład Imperium Rosyjskiego przyniosło Ukrainie więcej korzyści, aniżeli pozostanie w granicach państwa polskiego czy sojusz z Turcją¹⁹⁹.

Po wyzwoleniu Kijowa z hitlerowskiej okupacji w listopadzie 1944 r. ukraińska władza ogłosiła narodowy projekt na wielką skalę – stworzenie dwudziestotomowej *Ukraińskiej Sowietkiej Encyklopedii* (ukr. *Українська радянська енциклопедія*). Zadaniem *Encyklopedii* była gruntowna prezentacja heroicznej karty ukraińskiej przeszłości oraz kulturowego dziedzictwa ukraińskiego narodu. Za wydanie publikacji odpowiadała Akademia Nauk USRS, w łonie której powołano główne grono redakcyjne. Podczas prac nad publikacją w 1945 r. Nikita Chruszczow nadesłał do komisji przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRS informację na temat poczynionych przygotowań m. in. utworzenia poszczególnych redakcji. *Encyklopedia* ukazała się jednak dopiero w latach 1959-1965 i tylko w 17 tomach²⁰⁰. Głównym celem, jaki przyświecał *Ukraińskiej Sowietkiej Encyklopedii*, było: *pokazanie braterskiej jedności ukraińskiego narodu z wielkim rosyjskim i wszystkimi innymi narodami Sowietkiej Ojczyzny*

---

¹⁹⁸ А. Максимчик, *Историко-партийные концепции присоединения северного Кавказа к России в советской исторической науке 1920-х – начала 1940-х гг.*, „Кавказология”, 2017, nr 3, s. 79, https://kbsu.ru/wp-content/uploads/2017/10/maksimchik_kavkazologija_2017_3.pdf (dotęp: 15.12.2020).

¹⁹⁹ М. Петровський (ред.), *Історія України*. т. 1, Уфа 1943, s. 307.

²⁰⁰ Т. Демиденко, *Українська радянська енциклопедія як елемент української радянської історіографії 1945-1960 рр.*, „Актуальні проблеми міжнародних відносин, Секція: Двостороння та багатостороння дипломатія: теорія та практика”, cz. I, 2011, nr 98, s. 121-122.

oraz położenie akcentu na walkę z *ukraińskim burżuazyjnym nacjonalizmem*. Dalej w przedmowie czytamy: *Publikacja opowiada o wielowiekowej walce ukraińskiego narodu o wolność i niezależność, ustanowienie oraz wzmocnienie sowieckiej władzy, budowę socjalizmu i społeczeństwa komunistycznego. W artykułach przedstawiono historię Rusi Kijowskiej - wspólnej kolebki rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego narodów, pokazano walkę ukraińskiego narodu przeciwko feudalno-pańszczyźnianemu uciemżeniu, przeciw sultańskiej Turcji, szlacheckiej Polsce [...] oraz [walkę – J. K.] o zjednoczenie Ukrainy z Rosją [...] Dużo uwagi udzielono wojnie narodowo-wyzwoleńczej 1648-1654 i zjednoczeniu Ukrainy z Rosją, które były punktem zwrotnym w życiu ukraińskiego narodu*²⁰¹.

Przykład ten pokazuje, w jaki sposób sygnał z góry, działalność miejscowej elity oraz błędna interpretacja partyjnej linii wpływały na stalinowski proces narodowotwórczy na Ukrainie. Nowa oficjalna wersja narodowej pamięci formułowała się zarazem w centrum, jak i na peryferii: ukraińscy ideolodzy oraz intelektualiści starali się pogodzić historyczną mitologię swojego narodu z imperialnym dyskursem rosyjskiego kierownictwa. Republikańskie elity wykorzystywały motyw rosyjsko-ukraińskiej przyjaźni w celu rozwijania narodowej spuścizny i jednocześnie ogólnoimperialnej mitologii. Prezentowali sojusz z Moskwą jako punkt kulminacyjny ukraińskiej narodowej historii²⁰², co zaowocuje w przyszłości negatywnymi skutkami.

2.3 Symbol Perejaśławia

Obchody trzechsetlecia wydarzeń ugody perejaśławskiej w 1954 r. oraz przyjęcie rok wcześniej z tego powodu państwowego dokumentu pt. „Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654-1954)” (ros. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.)), stanowiącego ideologiczne zwieńczenie kształtowanej od początku istnienia ZSRS narracji historycznej, na plan pierwszy wysuwają kolejny mit – symbol Perejaśławia.

Perejaśław od wieków stał w centrum najpierw carskiej, a następnie sowieckiej narracji historycznej traktującej o Ukrainie i wspólnych ukraińsko-rosyjskich relacjach. Oprócz prześledzenia trajektorii formułowania symbolu Perejaśławia, autorka dokona również analizy

---

²⁰¹ Передмова, *Радянська енциклопедія історії України*, т. I, Київ 1969, s. 5-6.

²⁰² С. Єкельчик, op. cit., s. 69-71.

samego tekstu „Tez” - stanowi on jej zdaniem, kwintesencję wszystkich wcześniej analizowanych historycznych mitów, będących filarami rosyjskiej historyczno – mentalnej kartografii.

Stopniowe odchodzenie od klasowej interpretacji dziejów narodowych na rzecz bardziej narodowej jej wizji, czego artykulacją jest właśnie dokument „Tez”, wiązało się ze znacznymi zmianami, jakie zachodziły w łonie sowieckiej historiografii po zakończeniu WOW. W latach dwudziestych i trzydziestych postępował proces przeobrażania przedrewolucyjnej nauki historycznej w sowiecką. Jednak to WOW odegrała niebagatelną rolę w transformacji świadomości nie tylko sowieckiego społeczeństwa, ale również środowiska naukowego. Społeczno-kulturowa sfera powojennego dziesięciolecia silnie oddziaływała na naukę praktycznie we wszystkich jej aspektach – od światopoglądowych po moralne²⁰³.

Powiew zapowiadających się zmian w stosunku do inteligencji wybrzmiał 6 listopada 1945 r. w wygłoszonym przez Mołotowa wykładzie podczas posiedzenia Rady Deputowanych Ludowych Moskwy. Mówił on wówczas: *Sowiecka inteligencja spłaciła swój dług wobec Ojczyzny. Wojna jasno pokazała, jaką stała się inteligencja w okresie sowieckiej władzy. Już nie słyhać rozmów o starej i nowej inteligencji [...] W przeważającej mierze inteligencja szczerze i w sposób satysfakcjonujący wypełnia swoje obowiązki w dziele organizacji życia gospodarczego, w dziele wychowania nowych kadr specjalistów, w dziedzinie ochrony zdrowia i podwyższenia kulturowego poziomu społeczeństwa. Z wielkim zadowoleniem możemy teraz powiedzieć, że sowiecka inteligencja stała się godna swojego narodu i wiernie służy swojej Ojczyźnie*²⁰⁴.

W ten sposób inteligencja została zrehabilitowana i postawiona w jednym szeregu z klasą robotniczą oraz chłopstwem. Wypowiedź Mołotowa jasno sygnalizuje, że inteligencja odgrywa kluczową rolę w edukacji społeczeństwa i jego „uświadamianiu”. Partyjne kierownictwo zdawało sobie z tego sprawę, dlatego jego celem było wprzęgnięcie nauki w aparat państwowy. Miała ona działać w służbie interesów politycznych klasy rządzącej i wypracowywać historyczno-ideologiczne podstawy legitymizacji reżimu.

---

²⁰³ Н. Кныш, *Социальное пространство бытования советской науки в первое послевоенное десятилетие* [w:] *Трансформация образа советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: вторая половина 1940-х – середина 1950-х гг.*, ред. В. Корзун, Москва 2011, s. 46.

²⁰⁴ Доклад В. М. Молотова на торжественном заседании Московского Совета 6-го ноября 1945 года, s. 29, <https://www.booksite.ru/fulltext/1133752/text.pdf> (dostęp: 06.11.2020).

W okresie wojennym i powojennym środowisko naukowe zmieniło swój charakter z międzynarodowego na narodowy, stając się częścią państwowej maszyny²⁰⁵. Następowало utożsamianie rosyjskiej idei narodowej z transformacją ZSRS w „ostoję nowej cywilizacji, „lidera postępowego gatunku ludzkiego” czy „ostoję nowej kultury”. Na najwyższym poziomie państwowym postępuje proces sankcjonowania idei państwowości, państwowego patriotyzmu, samowystarczalności, militaryzacji nauki. Nowe prądy funkcjonują obok już wcześniej opracowanych idei m. in. proletariackiego międzynarodowizmu czy walki klasowej. Znalazło to wyraz w języku oraz rutynowych wydarzeniach naukowych organizowanych na wzór partyjny. Retoryka militaryzmu wraz z państwowością i patriotyzmem na stałe wpisały się w powszechną praktykę środowiska naukowego²⁰⁶.

Następuje wówczas również proces kształtowania się sowieckiego patriotyzmu, który zastąpił tzw. „czerwony patriotyzm”. sowiecki patriotyzm posiadał odtąd podwójną: narodową i klasową treść. Taka forma patriotyzmu w pełni odpowiadała zapotrzebowaniu państwa znajdującego się wówczas w przededniu wojny z III Rzeszą. W kontekście niniejszych rozważań istotny jest fakt, że taki typ patriotyzmu wymagał wypracowania nowego podejścia do historii. Oznaczał renesans narodowo-historycznych wartości²⁰⁷.

Konstrukcja sowieckiego patriotyzmu była jednym z istotniejszych instrumentów identyfikacji, konsolidacji oraz wzmocnienia moralno-politycznej jedności społeczeństwa. Przy jej użyciu władza chciała pozyskać polityczną lojalność swych obywateli i zmobilizować społeczeństwo w okresie powojennego chaosu²⁰⁸.

Wyżej opisane procesy miały niebagatelny wpływ również na sowiecką naukę, w łonie której coraz bardziej były widoczne procesy samoizolacji oraz autarkiczności. Następuje wówczas przejście od ogólnoswiatowej jedności nauki w kierunku nauki narodowej, a z biegiem czasu również odrzucenie idei „jednego strumienia” światowej nauki i kultury²⁰⁹.

Wszystkie wyżej zasygnalizowane tendencje w powojennej sowieckiej nauce silnie oddziaływały na naukę historyczną. Widoczne jest to na przykładzie zmieniającej się tematyki prac historycznych, która zaraz w okresie wojennym i bezpośrednio po zakończeniu wojny

---

²⁰⁵ Э. Колчинский (ред.), *Наука и кризисы. Историко-сравнительные очерки*, Санкт-Петербург 2003, s. 775.

²⁰⁶ Н. Кныш, op. cit., s. 51.

²⁰⁷ А. Дубровский, *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950 гг.)*, Брянск 2005, s. 60.

²⁰⁸ Н. Кныш, op. cit., s. 54.

²⁰⁹ Ibidem, s. 51.

koncentrowała swoją uwagę przede wszystkim na heroizmie sowieckiego żołnierza i jego walce o niepodległość ojczyzny. Okres wojenny generował zapotrzebowanie na publikacje poświęcone rosyjskiemu patriotyzmowi oraz ruchom narodowo-wyzwoleńczym, organizującym się w republikach związkowych takich jak np. kraje bałtyckie, Białoruś czy Ukraina²¹⁰.

Nie bez znaczenia był w tym kontekście czynnik międzynarodowy. Toczące się wówczas negocjacje wśród państw-zwycięzców II wojny światowej i kształtujący się w ich wyniku nowy porządek światowy oraz idąca za tym nowa rola Związku Sowieckiego²¹¹, jaką chciał odgrywać w Europie Środkowo-Wschodniej, wymagały opracowania solidnych podstaw historycznych wysuwanych przez Moskwę pretensji. W tym celu konstruowano szerokie paralele między współczesnością a wielowiekową walką ukraińskiego, białoruskiego, litewskiego czy nawet ormiańskiego narodu o wejście w skład państwa rosyjskiego. Politykę państwa sowieckiego prezentowano jako etap końcowy i zamykający ów proces walki narodowo-wyzwoleńczej²¹².

Już w 1946 r. rozpoczął się powolny zwrot w państwowej propagandzie w stronę pokojowego państwowego budownictwa, co generowało zapotrzebowanie na tematy związane ze stworzeniem i umocnieniem scentralizowanego państwa. Za przykłady z historii posłużyła tutaj polityka Iwana III lub Piotra Wielkiego. W kontekście niniejszych badań istotna jest

---

²¹⁰ O popularności problematyki ukraińskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego oraz procesie „unarodowienia” ukraińskiej historii świadczy pokaźna ilość wydanych prac poświęconych kluczowym momentom ukraińskich dziejów narodowych autorstwa sowieckiego historyka Władimira Piczety, do których możemy zaliczyć np.

В. Пичета, *Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в XVI – начале XVII в.*, Москва 1945;

В. Пичета, *Богдан Хмельницкий*, Киев – Харьков 1944;

В. Пичета, *Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа: Стенограмма публичной лекции*, Москва 1944.

Publikacje Piczety oraz jego postać są warte odnotowania, gdyż historyk ten wniósł niemały wkład w rozwój słowianoznawstwa w okresie sowieckim. To on w 1939 r. był inicjatorem stworzenia oddzielnej sekcji Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRS. Piczeta jest autorem ogromnej ilości publikacji poświęconych historii Białorusi, Ukrainy, Polski, Litwy oraz Rosji. To z jego imieniem wiąże się restaurację białoruskiej sowieckiej nauki historycznej. Niemały wkład wniósł również w sowiecką litewską naukę historyczną, badając problem powstania i rozwoju feudalnego Księstwa Litewskiego i jego status w granicach Korony Polskiej. Na uwagę zasługuje także fakt, że historyk do swojej śmierci w 1947 r. pracował nad trzytomową historią Polski, której nie ukończył. Zob. Э. Иоффе (ред.), *Академик В. И. Пичета: страницы жизни*, Минск 1981, https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/185035/1/akademik_picheta.pdf (dostęp: 06.11.2020).

²¹¹ Warto w tym miejscu odnotować fakt, że USRS uzyskała podmiotowość międzynarodową, gdyż obok sowieckiej Białorusi należała do grona pierwotnych członków – założycieli Organizacji Narodów Zjednoczonych. Można to uznać za sukces stalinowskiej dyplomacji, bowiem dzięki temu ZSRS zyskiwał dwa dodatkowe głosy i możliwość występowania na forum międzynarodowym w większym składzie.

²¹² М. Мамонтова, *Как „русский ученый” вытеснил „русского полководца”: изменение тематики исторических исследований в первое послевоенное десятилетие (по материалам издания „Ежегодник книги СССР”)* [w:] *Трансформация образа советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: вторая половина 1940-х – середина 1950-х гг.*, ред. В. Корзун, Москва 2011, s.308-309.

również popularność w okresie wojennym i bezpośrednio po nim problemu państwowej dojrzałości, samodzielności plemion wschodniosłowiańskich i formułowanie przez nie własnego systemu politycznego. Aktualność tej problematyki w czasach wojny stanowiła przeciwwagę oraz odpowiedź na idee niemieckiej historiografii o rzekomej niedojrzałości i dzikości rosyjskiego narodu. Śmierć Stalina nieznacznie skorygowała zakres tematyczny prac historycznych. Niemniej jednak, co interesujące, obserwuje się rosnące zainteresowanie okresem starożytnym, gdzie szczególne miejsce zajmuje geneza i dyslokacja wschodnich Słowian²¹³.

Zanim jednak autorka przejdzie do analizy wyżej wspomnianych kwestii pragnie zaznaczyć, że zarówno obchody trzechsetlecia podpisania ugody perejasławskiej, jak również przyjęcia „Tez na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654-1954)” nie stanowiły wyjątku na tle ogólnosowieckim i wpisywały się w plany kierownictwa partyjnego, by stworzyć syntetyczną marksistowską historię narodów słowiańskich. Już w 1939 r. w kręgach kremlofskich pojawiła się stara-nowa idea stworzenia słowiańskiej federacji krajów wschodniej i środkowej Europy pod przewodnictwem Rosji – ZSRS. Pod hasłem jedności Słowian Moskwa zamierzała prowadzić swoją imperialną politykę. Jednak działania te wymagały historyczno-ideologicznej legitymizacji misji „zbierania” przez Rosję i Związek Sowiecki ziem wszystkich Słowian. Zatem nieprzypadkowo pod koniec lat czterdziestych coraz silniej zwracano uwagę na potrzebę stworzenia syntetycznych marksistowskich wersji historii narodów słowiańskich. Już w 1947 r. pojawiła się propozycja napisania wspólnej historii Polski, Czechosłowacji, Bułgarii oraz Jugosławii. Natomiast w listopadzie 1953 r. na posiedzeniu Prezydium Akademii Nauk ZSRS poinformowano o zakończeniu prac nad *Historią Polski*, *Historią Bułgarii* oraz o końcowym etapie opracowywania *Historii Czechosłowacji*. Rolę sprawozdawczą oprócz Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRS pełnił osobiście pierwszy sekretarz KC KPZS Nikita Chruszczow. Wiodącą pozycję w procesie „ujednoczenia” sowieckiej historii zajmowała Akademia Nauk ZSRS, której polecono opracowywanie problematyki przyjaźni rosyjskiego, polskiego i białoruskiego narodu. Natomiast do Wydziału Propagandy KC KPZS należała decyzja o wydawaniu publikacji poświęconych przyjaźni i współpracy między „postępowymi” działaczami Rosji, Białorusi, Polski oraz wspólnej walce trzech narodów przeciwko swoim ciemnościom²¹⁴.

---

²¹³ Ibidem, s. 311, 321.

²¹⁴ Я. Шумскі, *Гісторыя Беларусі ў лютэрку расакрэчаных дакументаў ЦК УКП(б) /КПСС (другая палова 40-х - першая палова 60-х г.*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, *Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія*, т.

Procesowi syntetycznego marksistowskiego ujednoczenia została poddana również historia Białorusi. Interesujący jest sam przebieg tego procesu, ponieważ jest niezwykle zbliżony do ukraińskiego odpowiednika. Na lata 1948-1958 przypada decydująca faza przygotowywania koncepcji historii Białoruskiej SSR, która następnie swoje odzwierciedlenie znalazła w postaci dwutomowej publikacji *Historia Białoruskiej SRS* (ros. История Белорусской ССР). Istotny jest także fakt, że w 1948 r. wydano „Tezy dotyczące kluczowych zagadnień z historii BSRS” (ros. Тезисы об основных вопросах истории БССР, biał. Тэзісы да асноўных пытанняў гісторыі БССР) a następnie na ich podstawie w 1950 r. opublikowano *Historię Białoruskiej SRS*.

„Tezy”, podobnie jak w przypadku ukraińskim (o czym więcej w dalszej części rozprawy), stanowiły swoistą interpretacyjną matrycę, w duchu której uczeni mieli pisać przedrewolucyjną historię Białorusi. Dokument był również wyrazem polityzacji oraz instrumentalizacji białoruskiej historii. Koncepcja historii BSRS opracowywana była co prawda przez środowisko akademickie, niemniej jednak wszystkie działania w tym zakresie znajdowały się pod kontrolą KC KPB (Komitet Centralny Komunistycznej Partii Białorusi). Tym samym, sformułowano kluczowe matryce interpretacyjne dotyczące białoruskiej historii, do których zaliczyć należy: ideę wspólnego procesu historycznego Słowian wschodnich, Ruś Kijowską, jako kolebkę trzech narodów: rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego, irracjonalne dążenie narodowych mas białoruskich do zjednoczenia z narodem rosyjskim, prezentowanie polsko-litewskiego okresu białoruskiej historii w kategoriach narodowego i religijnego ucisku²¹⁵.

Wyżej zaprezentowane działania na rzecz ujednoczenia narodowych historii wyraźnie pokazują, że były one inspirowane przez Moskwę i skrupulatnie kontrolowane przez organy centralne. Ukraina w tym kontekście nie stanowiła wyjątku – wprost przeciwnie, wpisywała się w kontekst szeroko zakrojonych ogólnozwiązkowych działań na rzecz stworzenia syntetycznych wersji historii narodów słowiańskich zgodnych z partyjną koncepcją historii ZSRS. Podobnie obchody trzechsetlecia „zjednoczenia” Ukrainy z Rosją nie były ewenementem i wpisywały się w szerszy kontekst organizacji oraz transformacji ideologicznych koncepcji sowieckich jubileuszy jak np. osiemsetlecia założenia Moskwy, stu

---

20, 2013, nr. 1-2, <http://www.belhistory.eu/yan-shumski-gistoryya-belarusi-%D1%9E-lyusterku-rassakrechanyx-dakumenta%D1%9E-ck-ukpbkps-drugaya-palova-40-x-%E2%80%93-pershaya-palova-60-x-g/> (dostęp: 05.11.2020).

²¹⁵ В. А. Белозорович, *Разработка концепции отечественной истории в 1948-1958 гг.*, „Ученые записки”, т. 31, 2020, s. 8-11, <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/23509/1/7-13.pdf> (dostęp: 05.11.2020).

pięćdziesięciolecia wojny ojczyźnianej 1812 r.²¹⁶, trzydziestolecia czy czterdziestolecia wybuchu rewolucji październikowej²¹⁷.

„Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją” również opracowano w Wydziale Propagandy i Agitacji KC KPZS jesienią 1953, publikując je następnie w broszurze w styczniu 1954 r. Podobnie wszystkie dokumenty sesji jubileuszowych najwyższych organów RFSRS i USRS były zatwierdzane w KC KPZS²¹⁸.

Pierwsze próby upamiętnienia rocznicy „zjednoczenia” Ukrainy z Rosją były podejmowane już w 1944 r. przez ówczesnego pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Bolszewików Ukrainy Nikitę Chruszczowa. 18 stycznia 1944 r. Chruszczow wystosował do Stalina list z prośbą o zorganizowanie obchodów upamiętniających 290 rocznicę Rady Perejaśławskiej. Szczególny nacisk kładł na potrzebę zorganizowania obchodów na Zachodniej Ukrainie, która w wyniku działań wojennych została wówczas przyłączona do USRS. Propozycję Chruszczowa należy zapewne wiązać ze wzrostem znaczenia ukraińskiej SRS po powiększeniu jej terytorium - wzmocnieniu potencjału społeczno-gospodarczego w wyniku inkorporacji zachodnioukraińskich ziem²¹⁹. Pragnienie podniesienia statusu Ukrainy można, zatem uznać za swoisty przejaw specyficznie wówczas rozumianego „małorosyjskiego patriotyzmu” pierwszego sekretarza KPU. W liście czytamy: *W referatach, wykładach, rozmowach, a także w artykułach naszych gazet i czasopism pragniemy ze szczegółami przybliżyć sam fakt przyłączenia* [ros. присоединение; pogrubienie J. K.] *Ukrainy do Rosji*²²⁰.

Podkreślenie przez autorkę pojęcia „przyłączenie” (ros. присоединение) jest zabiegiem celowym, gdyż ma na celu zwrócenie uwagi na stosowaną wówczas terminologię. Użycie przez

---

²¹⁶ Wojna ojczyźniana 1812 r. – jest to nazwa stosowana w rosyjskiej historiografii w odniesieniu do kampanii Napoleona na Rosję w 1812 r.

²¹⁷ А. Л. Махнырёв, *Трансформации идеологических концепций советских исторических юбилеев (1945-1964)*, „Электронный журнал Вестник МГОУ”, 2013, nr 1, s. 1-14, <https://www.evestnik-mgou.ru/jour/article/view/798/795> (dostęp: 30.08.2022).

²¹⁸ Ibidem, s. 1-14.

Zob. także: А. Л. Махнырёв, *Изменение роли и места исторических юбилеев в общественно политической жизни СССР: от послевоенного сталинизма к хрущевской „оттепели”*, „Вестник МГОУ”, Серия „История и политические науки”, 2014, nr 3, s. 133-153, <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/7319> (dostęp: 05.11.2020).

²¹⁹ Należy zaznaczyć, że proces kształtowania granic ówczesnej USRS nie ograniczał się jedynie do ziem zachodnioukraińskich. Był rozciągnięty w czasie i obejmował: przyłączenie województw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej jako Zachodniej Ukrainy, następnie latem 1940 r. ziem południowej Besarabii i Bukowiny, inkorporacji przez ZSRS Zakarpacia włączonego w 1946 r. jako obwód zakarpacki do USRS. Granica między Polską a USRS ukształtowała się ostatecznie w 1951 r. W 1951 dokonano wymiany terytorium pomiędzy Polską a USRS. W końcu w 1954 r. ze składu Rosyjskiej FSRS do USRS przekazano obwód krymski.

²²⁰ В. Даниленко, *В апогеї "возз'єднання". Ідеологія 300-річчя "возз'єднання"* [w:] *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, ред. В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, т. 2, Київ 2004, s. 399-400.

Chruszczowa takiego sformułowania dowodzi, że wówczas w dyskursie publicznym termin „zjednoczenie” (ros. воссоединение) na określenie wejścia lewobrzeżnej Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego na mocy postanowień ugody perejasławskiej w 1654 r. nie był powszechnie stosowany. Termin ten trafi jednak do oficjalnej terminologii i zostanie „zadekretowany” przez „Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją”. Pokazuje to terminologiczną ewolucję i dowodzi, że w oficjalnej wykładni rosyjsko-ukraińskiej historii następował ciągły progres.

W 1944 r. nie zorganizowano obchodów 290 rocznicy wejścia Ukrainy w skład Imperium carów (aż do 1954 r.), niemniej jednak Chruszczow wyprzedził wypadki i zaproponował kolejny zwrot w stalinowskiej polityce narodowościowej – przejście od „dozowanego” narodowego patriotyzmu i zmniejszenia presji na republiki narodowe doby wielkiej wojny ojczyźnianej w kierunku wzmocnienia tendencji centralistycznych, administracyjno-siłowego „jednoczenia” republik narodowych i narodów sowieckich. Tym samym, proponował jeszcze jeden sposób wzmocnienia kampanii propagandowej. Ponadto rozpoczął proces terminologicznej transformacji, zwracając uwagę władz na epokę Chmielnickiego. Pierwszy powiew zapowiadających się zmian zwiastował sławny toast Stalina z 24 maja 1945 r. wygłoszony po zwycięskiej wojnie nad III Rzeszą. Ogłosił wówczas naród rosyjski siłą przewodnią Związku Sowieckiego. Teza o wielkości narodu rosyjskiego stała się fundamentem całej powojennej, sowieckiej ideologii, wyznaczającą narodową hierarchię wśród sowieckich narodów. Zatem rosyjski akcent w narodowych historiach został po II wojnie światowej znacznie wzmocniony, a naukowa dyskusja o kwestiach historiograficznych była prowadzona z pozycji ideologii i polityki²²¹.

Toast wzniesiony przez Stalina w 1945 r. zapoczątkował prymat idei „starszeństwa” narodu rosyjskiego, wprowadzając tym samym formalną hierarchię narodową oraz supremację Rosji w łonie ZSRS²²². Myśl tę bardzo szybko „podchwycił” i zaczął promować Nikita Chruszczow, w imieniu Ukraińców posłusznie przyjmując status „młodsze brata”. Komisarz Ludowy ds. Oświaty Ukrainy, narodowy komunista zesłany za swoje poglądy do łagru w Krasnojarsku Ołeksandr Szumskij (ukr. Олександр Якович Шумський; ros. Александр Яковлевич Шумский) ostro zaprotestował przeciwko polityce Moskwy oraz usłużnej postawie

---

²²¹ Ibidem, s. 400, 403.

²²² Wystąpienie Stalina stało się przedmiotem szerokiej dyskusji w kręgach ówczesnych rosyjskich historyków, którzy spierali się o interpretację jego słów – szczególnie fragmentu poświęconego roli narodu rosyjskiego w Związku Sowieckim. Zob. В. Невежин, *Тост Сталина за русский народ (24 мая 1945 г.): новая интерпретация*, <http://vvov.shpl.ru/pish7.html> (dostęp: 26.11.2022).

Chruszczowa. W swoim liście do Stalina z 18 października 1945 r. pisał: *Jest to linia narodowo-politycznej kastracji ukraińskiego narodu. Linia przekształcenia Ukrainy w polityczno-amorficzne ciało - w Małorosję*²²³.

Przeczuwając powiew nadchodzących zmian, już 10 i 17 marca 1945 r. w Wydziale Propagandy i Agitacji KC KP(b)U zostało zorganizowane posiedzenie sowieckich historyków, podczas którego żywo dyskutowano o epoce Bohdana Chmielnickiego i „zjednoczeniu” Ukrainy z Rosją. Należy zaznaczyć, że w zapisce z tego posiedzenia funkcjonuje już pojęcie „zjednoczenia”. Na uwagę natomiast zasługuje opinia jednego z ukraińskich historyków – Mychajło Rubacza (ukr. Рубач Михайло Абрамович; ros. Михаил Абрамович Рубач). Wyraża ona uzasadnione obawy środowiska ukraińskich historiografów w związku z toczącymi się dyskusjami wokół roli porozumienia w Perejasławiu oraz interpretacji ówczesnych wydarzeń. Historyka zaniepokoiła tendencja sprowadzania całego ukraińskiego procesu historycznego do racjonalnie niewytłumaczalnego „pragnienia” narodu ukraińskiego, by „zjednoczyć się” z rosyjskim „starszym bratem”. Natomiast drugą ideologiczną składową ówczesnej sowieckiej historycznej interpretacji, równie niebezpieczną dla historycznej autonomii Ukraińców, była, zdaniem Rubacza, teza o niezdolności narodów wschodniosłowiańskich do stworzenia własnej państwowości. Podczas posiedzenia historyków w Wydziale Propagandy i Agitacji KPU Rubacz mówił:

Śmieszne jest, żeby ktokolwiek negował wielkość politycznego znaczenia problemu zjednoczenia narodu ukraińskiego z narodem rosyjskim. Jeżeli jednak przez jego pryzmat [...] zaczyna się rozpatrywać całą historię Ukrainy, od najdawniejszych czasów po dzień dzisiejszy, to wtedy dla marksisty, leninisty, stalinisty powstaje rząd poważnych pytań. Czy rzeczywiście ukraińskie masy pracujące czy w ogóle naród ukraiński, gdzieś w XVI, XVII czy XVIII wieku myślał tylko o zjednoczeniu i nie było bardziej palących problemów socjalnego i politycznego rozwoju? Myślę, że były [problemy, J. K.] [...] Przyłączenie się do carskiej Moskwy okazało się „najmniejszym złem”. Chmielnicki starał się zachować swoją samodzielność. Jednak okazało się to ponad siły ukraińskiego narodu w tej konkretnej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej. Natomiast niektórzy historycy prezentują problem w ten sposób, jakby Chmielnicki i przywódcy powstania już na samym początku postawili sobie za cel przyłączenie się do pańszczyźnianego Księstwa Moskiewskiego na warunkach ni to wasalnej, ni to autonomicznej zależności, traktując stosunki z Moskwą i prośby o pomoc w walce przeciwko Polsce jak niewymuszoną

---

²²³ Лист О. Я. Шумського І. В. Сталіну, 18 жовтня 1945 р. [w:] *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. І. Панчук, Київ 1994, s. 278.

politykę rezygnacji z suwerenności. Wychodzi na to, że w XVII wieku naród ukraiński immanentnie tzn. w wyniku wewnętrznie wrodzonych cech, a nie z powodu niesprzyjającego międzynarodowego położenia, okazał się niezdolny do państwowej samodzielności [...] Pytanie to jest bardzo ważne i delikatne [...] Rozwiązywać go prymitywnie, w sposób uproszczony, nie należy, ponieważ dowodzi to, że naród ukraiński jest niepełnowartościowy, niezdolny do państwowego funkcjonowania²²⁴.

O otwartej walce z ukraińskim patriotyzmem „dozowanym” w latach wielkiej wojny ojczyźnianej można mówić już w drugiej połowie lat czterdziestych XX w. Wymownym przykładem instrumentalizacji historii i pełnego jej podporządkowania potrzebom bieżącej polityki oraz ideologii jest postanowienie KC KPU wystosowane do pracowników Instytutu Historii Ukrainy Akademii Nauk USRS. Stanowi ono wyraźny sygnał zmian w polityce narodowościowej władz centralnych – przejście w kierunku silnego rosjoceentryzmu i rosyjskiego mesjanizmu, z jednoczesną marginalizacją roli republik narodowych z całą ich duchowo-kulturowo-historyczną spuścizną. W dokumencie historycy Akademii Nauk są krytykowani za prezentowanie historii Ukrainy w duchu nacjonalistyczno-burżuazyjnym, które to podejście, zdaniem autorów rządowego postanowienia, wypacza dzieje Ukrainy. Postulują oni, żeby pracownicy AK USRS *historię Ukrainy rozpatrywali w ścisłym związku z historią rosyjskiego, białoruskiego i innych narodów Związku Sowieckiego, rozpatrując historię Ukrainy w sposób wyizolowany od historii innych narodów idą oni [historycy - J. K.] drogą ukraińskich nacjonalistów [...] Wiadome jest, że Ruś Kijowska była kolebką trzech bratnich narodów [...], ale Hruszewski starał się udowodnić, jakoby Ruś Kijowska była tylko państwem ukraińskim*²²⁵. Już w 1953 r. postulaty te znajdują swoje najjaskrawsze odzwierciedlenie w tekście „Tez”.

Zdaniem ukraińskiego historyka Stanisława Kulczyckiego (ukr. Станіслав Владиславович Кульчицький) obchody trzechsetlecia rady perejaśławskiej symbolizowały absolutną zmianę statusu Ukrainy w składzie ZSRS. Jubileusz stał się również symbolem zachodzących zmian w polityce narodowościowej Moskwy. Kulczyckij na określenie chruszczowowskich obchodów okrągłego jubileuszu wejścia lewobrzeżnej Ukrainy w skład

---

²²⁴ Довідка про нараду з питань історії України при Відділі Пропаганди і Агітації ЦК КП(б)У, 10 і 17 березня 1945 [w:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. І. Панчук, Київ 1994, s. 266-267.

²²⁵ Постанова ЦК КП(б)У про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту Історії України Академії Наук УРСР, 29 серпня 1947 [w:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. І. Панчук, Київ 1994, s. 291.

Imperium Rosyjskiego przywołał ukraińskiego historyka XX w. Iwana Łysiaka – Rudnyckiego (ukr. Іван Лисяк-Рудницький), który wprowadził do dyskursu naukowego termin „Nowego Perejasławia”. Mit perejasławski powstał bowiem w XIX w. przy wydatnym udziale w tym dziele kozackiej starszyny, popierającej aktywną współpracę z Imperium. Perejasław stał się politycznym symbolem ze zmiennym i elastycznym zbiorem semantycznym. Jego *content* wypełniany był zmieniającym się, adekwatnym do sytuacji politycznej oraz społecznej zespołem znaczeń oraz interpretacji. Perejasław był jednak zawsze symbolem jedności. Do rewolucji październikowej symbolizował jedność dwóch „rozgałęzień” jednego narodu, rozdzielonego w wyniku mongolsko-tatarskiego jarzma. Natomiast po rewolucji stał się metaforą „zjednoczenia dwóch bratnich narodów”, wyrosłych z jednej staroruskiej narodowości²²⁶.

Jak już wcześniej zaznaczono, sowiecka koncepcja dziejów Ukrainy ewoluowała. Podobną transformację przechodziła sama koncepcja ugody perejasławskiej – od skrajnie negatywnej do absolutnie pozytywnej. Ewolucja ta odbywała się jednak tylko na płaszczyźnie detali, w swej istocie mit Perejasławia nie uległ zmianom od XIX w. – wyjątek stanowiła jedynie dwudziestowieczna historiografia bolszewicka, której wybitnym przedstawicielem był wyżej wspomniany Michaił Pokrowskij. Jego koncepcja jest niewątpliwie godna uwagi, gdyż stanowiła swoiste *novum* w porównaniu z „tradycyjnym” ujęciem prezentowanym przez imperialną historiografię rosyjską. Pokrowskij spogląda na ugodę perejasławską przez pryzmat ideologii marksistowsko-leninowskiej, w której centrum znajdowało się zjawisko walki klasowej. Historyk przyznaje, że wojny z Polską, które zdominowały wiek XVII, były walką o Ukrainę. Niemniej jednak nie przypisuje im, jak to zwykli robić historyografowie dziewiętnastowieczni, cech walk narodowowyzwoleńczych. W jego opinii w wojnach tych *walczyły dwa typy kolonizacji, których uosobieniem były dwie grupy społeczne: Kozactwo z jednej strony, wielcy właściciele ziemscy z drugiej*²²⁷.

Michaił Pokrowskij stał na stanowisku, że konfliktowi kozacko-polskiemu nie należy nadawać narodowego charakteru, gdyż sam ustrój I Rzeczypospolitej, czyli feudalizm, obojętnie odnosił się do kwestii narodowej – nacjonalizm bowiem, zdaniem historyka, stanowił kolejny

---

²²⁶ С. Кульчицкий, *Три Переяслава*, „Зеркало Недели”, 2002, nr 33, https://zn.ua/SOCIETY/tri_pereaslava.html (dostęp: 26.05.2020).

²²⁷ М. Покровский, *Об Украине. Сборник статей и материалов*, s. 34-35.

poziom społecznego rozwoju. Pokrowskij wprost stwierdza: *nie widać, żeby była tutaj jakakolwiek walka o prawa narodowe*²²⁸.

Michaił Pokrowskij odziera z patetycznego patosu zarówno politykę rosyjską, jak i kozacką. Jedną i drugą uważa za skrajnie niekonsekwentną oraz dwulicową, podporządkowaną partykularnym interesom posiadaczy ziemskich oraz liderów obu stron. Bolszewicki historyk proponuje zupełnie nowe spojrzenie na postać Bohdana Chmielnickiego i cały szereg powstań kozackich w granicach I Rzeczypospolitej (np. powstanie hetmana Seweryna Nalewajki nazywa wprost grabieżczym). Przywódca Kozaków nie jest najdoskonalszym ucieleśnieniem ukraińskich interesów narodowych, jak w historiografii imperialnej, zamiast tego jego postać została zaprezentowana jako uosobienie kozackiej burżuazji, eksploatującej ukraińskie chłopstwo oraz skoncentrowanej jedynie na utrzymaniu i poszerzeniu przywilejów polityczno-ekonomicznych.

Pokrowskij krytykuje Chmielnickiego za jego politykę wewnętrzną i zagraniczną, która w jego mniemaniu była jedynie obliczona na realizację partykularnych interesów lidera powstania oraz kozackiej elity. W wymiarze zewnętrznym krytykuje ukraińskiego hetmana za sojusz z Tatarami, który jego zdaniem przyniósł katastrofalne skutki – ruinę kraju oraz cierpienie ludności miejscowej (dziesiątki tysięcy młodych Ukraińców zostało wywiezionych i sprzedanych przez Tatarów na rynkach niewolniczych Morza Śródziemnego i Azji Mniejszej). W wymiarze wewnętrznym krytyczność historyka dotyczy polityki Chmielnickiego wobec „czerni” (ruskiego chłopstwa), która w początkowej fazie powstania była naturalnym sprzymierzeńcem Kozaków i co więcej, to ruch chłopski zainicjował antypolskie wystąpienia. Został on jednak „przywłaszczony” przez ukraińską elitę, która zdradziła jego ideały. Niestety, kozacka starszyzna traktowała „czern” niezwykle instrumentalnie, wykorzystując ją jedynie do realizacji własnych interesów. Pokrowskij konkluduje, że właśnie zerwanie sojuszu z ruskim chłopstwem oraz wyrachowanie i nieuczciwość tatarskiego chana zmusiły Chmielnickiego do sojuszu z Księstwem Moskiewskim²²⁹. Konkludując, Pokrowskij powstania oraz politykę kozacką prezentuje w kategoriach chłodnej kalkulacji politycznej, która w żaden sposób nie była podszyta narodowymi sentymentami, jak zwykli ją ilustrować historycy imperialni. Bolszewicki historyk całkowicie pomija także argument o istnieniu poczucia staroruskiej czy prawosławnej wspólnoty.

---

²²⁸ Ibidem, s. 38-39.

²²⁹ Ibidem, s. 52-71, 77.

Pokrowskij sporo uwagi poświęca także poglądom politycznym ukraińskiego hetmana, którego uważa za głębokiego monarchistę. Jego zdaniem, Chmielnicki wychowany w monarchii, jaką była I Rzeczpospolita, nie potrafił wyobrazić sobie Kozaczyzny bez króla. Z drugiej jednak strony, doświadczenie i tradycje Siczy Zaporoskiej oraz ambicje osobiste spowodowały radykalizację politycznych poglądów hetmana, którego ideałem państwowości stała się scentralizowana monarchia absolutna na czele z wojenną dyktaturą²³⁰.

Narracja poświęcona przyczynom zawarcia sojuszu Moskwy z Chmielnickim również dostarcza zupełnie innej interpretacji w porównaniu z „tradycyjną” rosyjską historiografią czy późniejszą sowiecką nauką historyczną. W ujęciu Pokrowskiego sojusz ten opierał się na klasowo-ekonomicznym fundamencie – dworiański, a nie bojarski charakter Księstwa Moskiewskiego zbliżał je bardziej do Kozaków, aniżeli do polskich „panów”. Poza tym, w mniemaniu historyka, moskiewskie władze nie gorzej niż polskie potrafiły instrumentalnie wykorzystywać klasową wrogość między kozackim zwierzchnictwem, a kozackimi „nizinami”²³¹.

Drugiej przyczyny, która skłoniła moskiewskiego cara do zawarcia sojuszu z Kozakami, Pokrowski upatruje w ucieczkach rosyjskich bojarów oraz rosyjskiego chłopstwa na terytorium lewobrzeżnej Ukrainy. Współpraca z kozacką elitą dawała Moskwie szansę na przeciwdziałanie temu zjawisku. A zatem w mniemaniu Michaiła Pokrowskiego, kozacko-moskiewski sojusz był *stricte* polityczną, pragmatyczną kalkulacją po obu jego stronach. W narracji historyka brak miejsca na narodowo-kulturowo-religijne sentymenty. W ówczesnej sytuacji polityczny sojusz był potrzebny obu stronom. Dla strony kozackiej miał on, jego zdaniem, charakter polityczno-obronny²³².

Uwagę czytelnika zwracają również dwa drobne, ale niezwykle istotne szczegóły. Po pierwsze, Pokrowskij w wątpliwość poddaje ważność samej ugody perejasławskiej. W jego przekonaniu nie do końca adekwatne jest określanie jej mianem „porozumienia”, gdyż strona rosyjska odmówiła przysięgi na nią. Druga kwestia, to interpretacja pojęcia „poddąństwa”, jakiemu rzekomo w wyniku jej uzgodnień miała oddać się Ukraina. Zdaniem bolszewickiego historyka, Chmielnicki zupełnie inaczej wyobrażał sobie owo poddaństwo – liczył przede

---

²³⁰ Ibidem, s. 76.

²³¹ Ibidem, s. 73-79.

²³² Ibidem, s. 73-79.

wszystkim na zachowanie kozackich przywilejów i osłabienie wpływów wielkich posiadaczy ziemskich, co jednak nie nastąpiło²³³.

Oba te szczegóły są istotne, gdyż w historiografii imperialnej nie było miejsca na tego typu „wątpliwości”. Obie przesłanki będą również używane (w bardziej narodowym brzmieniu) przez sowieckie bardziej patriotyczne w swych poglądach gremium ukraińskich historiografów, a także z pewnymi modyfikacjami przez współczesnych historyków ukraińskich, którzy w ten sposób będą starać się zmienić wydźwięk ugody perejaśławskiej postrzeganej przez imperialną i sowiecką historiografię, jako „zjednoczenie” Kijowskiej oraz Moskiewskiej Rusi na rzecz interpretacji o *stricte* politycznym i co warte podkreślenia - tymczasowym sojuszu kozacko-rosyjskim.

Inherentnym elementem scalającym mit Perejaśławia była wiara prawosławna. Zarówno historycy doby caratu, jak również ich sowieccy następcy bardzo chętnie sięgali do źródeł chrześcijaństwa obrządku bizantyjskiego, którego przyjęcie przez księcia ruskiego Włodzimierza było przez nich rozpatrywane w kategoriach duchowej *skriepy* (tzn. spoiwo, ros. *духовые скрепы*). Wspólnota wiary, która łączyła trzy wschodniosłowiańskie narody, była uznawana za jeden z głównych fundamentów staroruskiej tożsamości, która z kolei miała przesądzać, zdaniem rosyjskich historiografów, o narodowej jedności Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów. Zgodnie z „tradycyjną” narracją dziewiętnastowiecznej historiografii rosyjskiej, z jednej strony prześladowania wyznawców Cerkwi w I Rzeczypospolitej, z drugiej zaś poczucie metafizycznej więzi wiary z wyznawcami prawosławia w Księstwie Moskiewskim, popchnęły ludność ukraińską do powstania przeciwko rządowi polskiemu i zwrócenia się w kierunku Moskwy w XVII w. W ujęciu tym, religia jest uznawana za jeden z kluczowych katalizatorów kozackiego powstania, Kozacy za oddanych obrońców prawosławia, natomiast ukraińska Cerkiew prawosławna za jednego z głównych orędowników „zjednoczenia”.

Wyżej zaprezentowane stanowisko podważa jednak Michaił Pokrowskij. Historyk w Cerkwi widział bezwolny instrument uzależniony od bogatego ziemiaństwa, który w konflikcie polsko-kozackim był instrumentalnie wykorzystywany do osiągnięcia celów politycznych przez obie strony. W opinii historyka, elita kozacka wykorzystywała prawosławie, by legitymizować swoje klasowe postulaty – jedynie, dlatego chętnie występowała w roli obrońców wyznawców Cerkwi przeciwko zawartej w 1596 r. unii brzeskiej²³⁴. Natomiast

---

²³³ Ibidem, s. 73-79.

²³⁴ Unia brzeska została zawarta na Synodzie w Brześciu Litewskim w 1596 r. Na mocy jego postanowień doszło do połączenia kościoła prawosławnego z kościołem rzymskokatolickim, który zachował własną liturgię z językiem

strona polska, hołdując unii brzeskiej starała się uczynić z Cerkwi prawosławnej broń w rękę bogatego ziemiaństwa. Samą ideę unii brzeskiej Pokrowskij nazywa „inicjatywą cerkiewnych feudałów”. Natomiast jej przyczyn upatruje w organizacji światowego prawosławia. Zdaniem Pokrowskiego, część hierarchów prawosławnych dostrzegała i ceniła strukturę organizacyjną katolicyzmu oraz wynikające z tego przywileje polityczne (zasiadanie w Senacie)²³⁵.

Wizję Pokrowskiego na tle „tradycyjnej” rosyjskiej narracji historycznej poświęconej kozackim powstaniom wyróżnia więc negacja ich obronnego charakteru w stosunku do prawosławia. Na przykładzie powstania hetmana Nalewajki Pokrowskij konstatuje, że nie miało ono na celu obrony Cerkwi, gdyż wrogami wyznawców obrządku wschodniego byli wszyscy majątni posiadacze. Pochodzenie, wyznanie, przynależność instytucjonalna nie odgrywały w tym przypadku żadnej roli. Ofiarami Nalewajki byli również prawosławni mieszkańcy I Rzeczypospolitej. Pokrowskij wnioskuje zatem, że zmiana kozackich postulatów z klasowych na narodowo-religijne miała charakter jedynie powierzchowny i pragmatyczny, wynikający z czystej kalkulacji politycznej²³⁶.

Podsumowując, z całą pewnością należy stwierdzić, że Pokrowskij wyolbrzymiał znaczenie walki klasowej oraz feudalnej eksploatacji w procesie historycznym. Zbytne koncentrowanie się na paradygmacie marksistowsko-leninowskim często bywa również przyczynkiem krytyki historiografii bolszewickiej, którą uznaje się za tendencyjną, a jej argumentację wręcz za prymitywną. Niemniej jednak, wizja historii Ukrainy w ujęciu Pokrowskiego stanowiła ówczesne *novum*, zupełnie nowe spojrzenie na relacje rosyjsko-ukraińskie. Pokrowskij dokonał swoistej demitologizacji wielu wątków historii Ukrainy, rzucając nowe i przede wszystkim inne światło na wiele kluczowych momentów wspólnej rosyjsko-ukraińskiej historii.

Najważniejszy jest jednak fakt, że w narracji Pokrowskiego ukraiński proces historyczny jest paralelny i noszący znamiona autonomiczności względem rosyjskiego odpowiednika. Ukraina w trakcie negocjacji oraz zawarcia ugody perejasławskiej jest zaprezentowana jako partner polityczny, posiadający własne interesy polityczne i prowadzący własną, czysto pragmatyczną politykę zagraniczną. Jest traktowana jako podmiot, realizujący

---

starocerkiewnym, ale przyjął zwierzchnictwo Stolicy Apostolskiej oraz dogmaty katolickie według ustaleń unii florenckiej. Unia brzeska spowodowała rozbitcie prawosławia na unitów (tych, którzy przystąpili do unii) oraz dyzunitów oraz długotrwałe spory między obiema stronami.

Zob. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/unia-brzeska;3991299.html> (dostęp: 14.12.2020)

²³⁵ Ibidem, s. 53-57.

²³⁶ Ibidem, s. 61, 70.

własne cele polityczno-gospodarcze. Faktem jest, że narracja Pokrowskiego jest antykozacka, ale i antycarska, co było „naturalne” dla historiografii doby lat dwudziestych, która była niewątpliwie wyrazicielem antymonarchistycznych ideałów rewolucji październikowej. Widoczny jest również z góry założony krytycyzm wobec polityki carskiej, który w wielu aspektach pozbawia narrację Pokrowskiego naukowego podejścia oraz obiektywizmu.

Między historyczną wizją Pokrowskiego, a zapoczątkowaną w latach dwudziestych widoczne jest swoiste sprzężenie zwrotne – polityka dostarcza zapotrzebowania na określoną narrację historyczną, zaś historiografia staje się instrumentem legitymizującym ową politykę. Dojście do władzy Stalina i odejście od leninowskiego kształtu polityki narodowościowej przyniosą jednak gruntowne zmiany w obszarze nauki historycznej, która stopniowo, ale konsekwentnie zacznie powracać do ujęć dziewiętnastowiecznej historiografii imperialnej.

Twórcą koncepcji Perejaśławia jako symbolu „zjednoczenia” dwóch rozdzielonych części Rusi czy połączenia wszystkich części wschodniego Słowiaństwa był XIX-wieczny ukraiński historyk Michaił Maksimowicz (ros. Михаил Александрович Максимович; ukr. Михайло Олександрович Максимович)²³⁷. Jest także uznawany za autora osądu, jakoby przyłączenie Ukrainy do Rosji było pierwszoplanowym celem hetmana Bohdana Chmielnickiego. Koncepcja ta została następnie przywłaszczona przez historiografów sowieckich²³⁸.

W tym miejscu należy zaakcentować wyraźny podział historiografii sowieckiej i doktrynalne różnice między nauką historiograficzną doby stalinowskiej i poststalinowskiej. Po pierwsze, ta druga prezentowała spuściznę Rusi Kijowskiej jako wspólne dziedzictwo Słowian wschodnich. Po drugie, rola wiedzy i pamięci historycznej w rozwoju ukraińskiej świadomości narodowej była przez historiografię poststalinowską bagatelizowana oraz marginalizowana. Po trzecie, śmierć Stalina przyniosła także akcentowanie ostrej różnicy między dorobkiem historyków przedrewolucyjnych i porewolucyjnych. Natomiast wyznacznikiem „oceny” pracy historyków nie-rosyjskich coraz częściej było kryterium „postępowości” w interpretacji relacji między Rosją a innymi republikami sowieckimi²³⁹.

---

²³⁷ J. Basarab, *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*, Edmonton 1982, s. 98-103.

²³⁸ S. Velychenko, *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian. Historical Writing from the Earliest Times to 1914*, Edmonton 1992, s. 189.

²³⁹ S. Velychenko, *The official Soviet view of Ukrainian historiography*, „Journal of Ukrainian Studies”, t. 10, 1985, nr 2, s. 83, 90.

Jednym z wielu przejawów lojalności wobec politycznego Centrum, ale także lokalnych oddziałów partyjnych, było stosowanie prymitywnych inwektyw przez historyków pochodzących z USRS. Natomiast badania poświęcone pracom rosyjskich historyków (wywodzących się z RFSRS) pokazują, że zawierały one metodologicznie ograniczoną, ale uzasadnioną analizę i krytykę, a ich autorzy rzadko używali terminów surowszych od „burżuazyjnych”²⁴⁰. Potwierdza to fakt, że na ewolucję wizji historii Ukrainy znaczący wpływ posiadały lokalne elity polityczne oraz intelektualne, które w ramach partyjnego „patriotyzmu” często tworzyły szkodliwe mity, które następnie były wykorzystywane i rozwijane przez Moskwę.

Podczas, gdy w latach trzydziestych XX w. ugodę perejasławską w sowieckiej historiografii definiowano przez pryzmat marksistowskiej ideologii, nazywając ją „sojuszem ukraińskich i rosyjskich feudałów”²⁴¹, stopniowo następował wzrost znaczenia czynnika etnicznego w interpretacji narodowych dziejów poszczególnych składowych ZSRS, o czym świadczy zarzut z 1937 r. rządowej komisji powołanej bezpośrednio przez Stalina, mającej wyłonić w konkursie najlepszy podręcznik do historii ZSRS dla klasy trzeciej i czwartej. W postanowieniu komisja zarzuca autorom podręczników, że przejście Ukrainy pod rosyjski protektorat postrzegali zbyt jednostronnie negatywnie. Nie dostrzegali *żadnej korzyści w działaniach Chmielnickiego w XVII w. i jego walce przeciw okupacji Ukrainy przez jaśniepańską Polskę oraz sultańską Turcję*²⁴².

Proces ewolucji semantycznej treści mitu Perejasławia najlepiej ukazuje transformacja treści poświęconej ugodzie perejasławskiej w *Wielkiej Encyklopedii Sowieckiej* (ros. *Большая советская энциклопедия*). Jej ocena ewoluuje od skrajnie negatywnej do w pełni pozytywnej, a wręcz korzystnej dla Ukrainy. W tekście *Wielkiej Encyklopedii Sowieckiej* wydanej w 1935 r. uгода perejasławska nazwana została *sojuszem ukraińskich i rosyjskich feudałów, który legitymizował początek kolonialnego panowania Rosji nad Ukrainą*. Natomiast Bohdan Chmielnicki zyskał miano *zdrajcy i jawnego wroga chłopstwa ukraińskiego*²⁴³.

W tomie z 1940 r. czytamy, że celem powołania przez Bohdana Chmielnickiego ugodzie perejasławskiej było wypracowanie rozwiązania kwestii przyłączenia (ros. присоединение)

---

²⁴⁰ Ibidem, s. 83, 90.

²⁴¹ М. Брайтчевський, *Приєднання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції*, Торонто 1972, s. 8-11.

²⁴² М. Петровський, op. cit., s. 307.

²⁴³ О. Шмидт (ред.), *Большая советская энциклопедия*, t. 59, издание первое, Москва 1935, s. 816, 818.

Ukrainy do Rosji²⁴⁴. Natomiast w drugim wydaniu z 1955 r. następuje terminologiczna ewolucja – to samo wydarzenie określane jest już mianem „zjednoczenia” (ros. воссоединение). Wojna z Polską prowadzona przez wojska kozackie w latach 1648-1654 jest interpretowana jako walka narodowowyzwoleńcza i - co ważne w kontekście niniejszych rozważań - *wojna o zjednoczenie z rosyjskim bratnim narodem*²⁴⁵.

W zaprezentowanej wizji dziejów ugody perejaśławskiej przez *Wielką Sowiecką Encyklopedię* z 1955, a więc już po wydaniu „Tez”, występują wszystkie główne składowe odrestaurowanego mitu Perejaśławia: irracjonalne dążenie narodu ukraińskiego do zjednoczenia z rosyjskim „starszym bratem”, „ludowość” – zjednoczenie było wolą całego narodu ukraińskiego, mit o wspólnej etnogenezie, koncepcja staroruskiej narodowości, cywilizacyjna misja Moskwy – przyłączenie do Rosji jest prezentowane jako niosące jedynie pozytywne następstwa dla społeczno-gospodarczo-politycznego rozwoju terytorium inkorporowanego²⁴⁶.

Terminologiczna ewolucja w *Wielkiej Encyklopedii Sowieckiej* była związana ze zmianą optyki, głównej kliszy, przez pryzmat której postrzegana był Perejaśław. Następuje przejście od marksistowsko-leninowskiej ideologicznej soczewki w kierunku optyki *quasi* - narodowej, co wydawało się być podejściem zasadnym, biorąc pod uwagę wzrost narodowej świadomości Ukraińców. Użyty przez autorkę termin „*quasi* - narodowy” jest zabiegiem celowym. Przez jego użycie autorka pragnie zwrócić uwagę na jego iluzoryczność, kłamliwość, mistyfikacyjność. Rozpatrywanie historii Ukrainy przy zastosowaniu podejścia „narodowego” nie stanowiło bowiem jakościowej zmiany w percepcji dziejów „młodsze brata”. Wprost przeciwnie, paradoksalnie ugruntowywało funkcjonujące od wieków historyczne mity oraz stereotypy. Analiza treści *Wielkiej Encyklopedii Sowieckiej* w przejrzysty sposób pokazuje trajektorię powrotu do carskiej terminologii oraz historiografii. Ukraińcy tylko pozornie są zaprezentowani jako oddzielna nacja, w rzeczywistości zostaje im odebrana narodowa autonomia lub inaczej: jest ona jeszcze bardziej iluzoryczna niż w okresie polityki korienizacji. Jako naród zostają wypchnięci poza nurt procesu dziejowego i sprowadzeni do roli jego przedmiotu, a nie podmiotu.

---

²⁴⁴ О. Шмидт (ред.), *Большая советская энциклопедия*, т. 45, издание первое, Москва 1940, s. 69.

²⁴⁵ Б. Введенский (ред.), *Большая советская энциклопедия*, т. 32, издание второе, Москва 1955, s.475-476.

²⁴⁶ *Ibidem*, s.475-476.

2.3.1 Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1953)

Proces opracowania i uchwalenia „Tez” jest kolejnym przykładem, obrazującym symbiozę republikańskiego (tzn. związanego z republiką związkową ZSRS) oraz centralnego środowiska historycznego. Odegrały one pierwszoplanową rolę w późniejszym rozwoju ukraińskiej i rosyjskiej nauki historiograficznej. Można uznać je za fundamentalny dokument o charakterze ramowym, wyznaczającym granice funkcjonowania obu nauk historycznych. Ich znaczenie jest tym bardziej doniosłe, że zostały one przyjęte u progu nowej epoki w historii Związku Sowieckiego. W 1953 r. dobiegł końca okres stalinowski i rozpoczęła się chruszczowowska odwilż, zapoczątkowana przez I sekretarza KC KPZS ukraińskiego pochodzenia Nikitę Chruszczowa.

Dokument ten należy uznać za kanoniczny, dogmatyczny, gdyż stanowi swoistą esencję zmitologizowanej sowieckiej wizji historii rosyjsko-ukraińskich relacji. Podsumowywał i ugruntowywał „dokonania” sowieckiej nauki historycznej, stając się zmaterializowaną kliszą ideologiczno-historyczną, będącą jednocześnie wyrazem mentalnej geografii sowieckiej elity politycznej oraz części środowiska intelektualnego. „Tezy” można uznać za swoistą „mapę drogową”, która wyznaczała dyrektywnie narzucone ramy ideologiczne, w obrębie których odtąd miały poruszać się rosyjska i ukraińska historiografia. Były najważniejszym dokumentem, określającym zakres funkcjonowania historiografii w dobie chruszczowskiej odwilży. W porównaniu z epoką stalinowską nie zaszła jednak żadna jakościowa zmiana. Historia relacji rosyjsko-ukraińskich zaczęła być odtąd pisana „pod Tezy”. Uległa zatem zmianie jedynie forma, treść pozostała ta sama – pisanie historii na polityczne zamówienie władzy.

Autorka zdecydowała się na omówienie dokumentu w niniejszej pracy również ze względów ideowych. „Tezy” stanowią doskonałą ideologiczną kwintesencję rosyjskiej narodowej mitologizacji. To soczewka, skupiająca wszystkie wyżej omawiane konstrukcje ideologiczne. Wydany w 1953 r. dokument doskonale pokazuje fiasko bolszewickiej polityki ukrainizacji (o której więcej w dalszej części pracy) oraz „stan rosyjskiego umysłu” u progu nowej – chruszczowskiej ery. Czerpiąc z terminologii studiów postkolonialnych, można stwierdzić, że klarownie wyznacza dychotomię między centrum - Moskwą a peryferiami – Ukrainą. Wyraźnie zaznacza podrzędność ukraińskiego procesu historycznego. Promuje patriarchalną wizję rosyjsko-ukraińskich dziejów, zgodnie z którą uprzywilejowane miejsce w

„rodzinnej hierarchii” wschodniosłowiańskiego braterstwa posiada „starszy brat” – Rosja. Tekst „Tez” jest ponadto doskonałą wizualizacją sowieckiej (w tym i rosyjskiej) mentalnej kartografii, której Ukraina pozostaje naturalną składową.

Transformację polityki narodowościowej u progu ery chruszczowowskiej odwilży należy jednak wiązać z praktycznymi przesłankami – po śmierci Stalina „wyczerpał się” model masowego terroru. Okres stalinowski uświadomił sowieckiej elicie brak perspektyw państwowego terroru, co sprzyjało podejmowaniu prób transformacji struktur totalitarnych²⁴⁷.

Z całą pewnością należy zatem konstatować, że korygując polityczną doktrynę Chruszczow był zmuszony wypracować zasady nowej polityki narodowościowej, w szczególności w stosunku do Kijowa, a co za tym szło, „zmodernizować” wizję historii Ukrainy, która pod względem swojego potencjału gospodarczego i społecznego zajmowała drugie po Rosji miejsce wśród sowieckich republik. Chruszczow był zapewne świadomy, że bez powtórnego zastosowania masowego terroru wobec Ukraińców niemożliwe będzie zatrzymanie procesu narodowotwórczego. Chcąc jednak odejść od stalinowskich metod prowadzenia polityki, zaproponował ukraińskiej elicie politycznej i intelektualnej iluzję zaspokojenia jej narodowych aspiracji. Podobnie jak zrobili to bolszewicy, w latach dwudziestych XX w., wprowadzając politykę ukrainizacji. Koncepcja Chruszczowa to *de facto* model upośledzonej, niepełnowartościowej ukraińskiej tożsamości i renesans małorosyjskości (o tej koncepcji więcej w dalszej części pracy), jako przejawu politycznego lojalizmu wobec rosyjskiego centrum.

Inicjatywa stworzenia oficjalnego historycznego kanonu rosyjsko-ukraińskich relacji wyszła od ukraińskich historyków, a następnie została poparta przez Kreml. Tym samym materiały dla „Tez” zostały przygotowane przez rodzimych historiografów – w głównej mierze przez pracowników Akademii Nauk USRS²⁴⁸. Również główny historyk kierujący pracami i autor finalnej wersji dokumentu Andriej Lichołat (ros. Андрей Васильевич Лихолат; ukr. Андрій Васильович Лихолат) był wychodźcą z Ukrainy. Zajmował stanowisko kierownika Sekcji Nauk Społecznych w Wydziale Nauki i Szkół Wyższych KC KPZS w latach 1955-1957. Pochodzący z wielodzietnej czerkaskiej rodziny historyk zrobił zawrotną karierę w kręgach naukowo-partyjnych i w latach czterdziestych i pięćdziesiątych był uznawany za jednego z

---

²⁴⁷ О. Бажан, *Лібералізований терор* [w:] *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси*, ред. В. Смолій, Київ 2020, s. 776.

²⁴⁸ В. Масненко, *Мифологема «братских народов» как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 9, 2018, s. 198.

głównych ekspertów od „ideologicznej roboty”. W tym miejscu można również nadmienić, że Lichołat był jednym z ideologicznych „doradców” podczas przygotowywania przez ukraińskich historyków pierwszego wydania kursu *Historii Ukraińskiej SRS*²⁴⁹.

Analiza tekstu „Tez na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją” pozwala na rekonstrukcję treści mitu „trzech bratnich narodów” oraz symbolu Perejaśławia, a także na wyznaczenie osi, wokół której była wówczas budowana narracja ukraińsko-rosyjskich relacji. Już na wstępie można stwierdzić, że dokument nasycony jest wieloma historycznymi mitami, które nie posiadają żadnego gruntownego naukowego uzasadnienia. Tekst ten z całą pewnością nie posiada charakteru naukowego, a raczej *quasi* naukowy i stanowi hybrydę wielu zatomizowanych stereotypowych wyobrażeń na temat wspólnych dziejów Rosji i Ukrainy. Niemniej jednak wyznaczył trajektorię rozwoju późniejszej ukraińskiej i rosyjskiej historiografii, traktowanej w kategoriach wygodnego instrumentu politycznego. Przyczynił się również do jeszcze głębszego zakorzenienia zmitologizowanej wersji wzajemnej historii.

Na początku „Tez” czytamy: *Trzysta lat temu, w styczniu 1654 r. na perejaśławskiej radzie potężnym przejawem woli ukraińskiego narodu było ogłoszone zjednoczenie Ukrainy z Rosją*²⁵⁰. Już to pierwsze zdanie jest dość symptomatyczne, jeżeli chodzi o założone z góry ramy historycznej narracji. Po pierwsze, co jest ważne również w świetle wcześniejszych rozważań na temat konfliktu terminologicznego, w tekście oficjalnie użyto słowa „zjednoczenie” (ros. воссоединение; ukr. возз'єднання), które potwierdza przyjęte założenie o wspólnym rodowodzie Ukraińców i Rosjan, jako potomków jednej, wspólnej dla nich narodowości staroruskiej. Drugim ważnym filarem narracji „Tez” jest marginalizacja klasowo-marksistowskiego paradygmatu na rzecz narodowej wizji dziejów.

Trzeci komponent to „ludowość” – podkreślenie powszechności poparcia przez ukraiński lud „zjednoczenia” ze „starszym bratem” (argument ten jest bardzo często używany w rosyjskiej narracji historycznej także współcześnie dla legitymizacji wielu politycznych działań Kremla, jak choćby aneksja Krymu uzasadniana „wolą narodu”). I chociaż w tekście dokumentu pojawiają się fragmenty krytykujące narodowościową politykę caratu, odpowiadające „tradycyjnemu”, leninowskiemu podejściu do imperialnego okresu rosyjskiej historii, to tak naprawdę w omawianym dokumencie po prostu zaadaptowano tradycyjne

---

²⁴⁹ В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР після - сталінської доби*, Острог 2009, s. 158.

²⁵⁰ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией 1654-1954 гг: одобрены Центральным Комитетом Коммунистической партии Советского Союза, Москва 1954; s. 3.

carskie spojrzenie na ukraińsko-rosyjskie relacje. Paradoksalnie stanowi on wyraz rehabilitacji rosyjskiej idei imperialnej. Przybiera ona tylko nową formę pod postacią „przyjaźni narodów ZSRS”, ale w swej istocie jest powierzchownie zmodyfikowaną wersją mitów historycznych doby caratu.

Przewodnym motywem dokumentu jest natomiast mit o wschodniosłowiańskim braterstwie. Staroruska narodowość to mitologiczna konstrukcja, która została w „Tezach” zaprezentowana jako aksjomatyczna, czyli taka, która nie wymaga żadnych dowodów ani dodatkowych wyjaśnień. Została pomyślana jako zjawisko ponadczasowe. Natomiast temporalność ukraińskiego narodu została zminimalizowana i sztucznie zmodernizowana. Ukraińcy w „braterskiej” mitologii przyjęli postać „młodszych” i „mniejszych” krewnych. Jako naród posiadali również wszelkie cechy ofiary. Wiktyimizacja ukraińskiego etnosu przejawiała się w jego uciemieniu przez zewnętrznych wrogów - litewskich feudałów, polską szlachtę, kościół katolicki czy Turków. Następstwem tego była częściowa utrata pierwotnych etnicznych cech, które łączyły ich z Rosjanami. Niemniej jednak najważniejszą składową „braterskiego” mitu było podawanie w wątpliwość podmiotowości ukraińskiego narodu. Przypisywano mu (co jest widoczne w treści „Tez”) irracjonalne dążenie do zbliżenia (zjednoczenia) z narodem rosyjskim. Rosja natomiast była postrzegana jako jedyne wybawienie dla uciemionego narodu ukraińskiego. Zdaniem autorów dokumentu, tylko ramię w ramię z Rosjanami Ukraińcy byli w stanie wybawić swój naród od zagranicznych eksploratorów i zapewnić sobie szczęśliwą przyszłość w „braterskiej” rodzinie wschodniosłowiańskich narodów²⁵¹.

Autorzy „Tez” wyraźnie odchodzą od koncepcji „absolutnego zła” w stosunku do wejścia Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego. „Zjednoczenie” Ukrainy z Rosją jest zaprezentowane jako najlepsze zabezpieczenie narodowego rozwoju oraz interesów „młodszego brata” oraz wybawienie od zagranicznych ciemżycieli (Rzeczpospolitej i Turcji). Niezwykle istotna jest konkluzja, jakoby *zjednoczenie Ukrainy z Rosją w 1654 r. było naturalnym rezultatem całej wcześniejszej historii dwóch wielkich bratnich narodów – rosyjskiego i ukraińskiego. Było uwarunkowane wielowiekowym rozwojem gospodarczych, politycznych i kulturowych więzi [...] i odpowiadało zasadniczym interesom i oczekiwaniom obu narodów. Zastosowanie takiej wykładni dziejów świadczy o ich determinizmie, z góry przyjętym scenariuszu, historycznej *cydьbe* (losie) i pozbawia nie tylko ukraiński, ale również*

---

²⁵¹ В. Масненко, *op. cit.*, s. 201.

w pewnym sensie i rosyjski proces historyczny autonomii. Oba procesy jawią się jako wzajemnie sprzężone i co zostało podkreślone w dokumencie, „na wieki połączone”²⁵².

Pragnienie „zjednoczenia” i samo „zjednoczenie” Ukrainy z „bratnim narodem” jest bezsprzecznie postrzegane jako punkt kulminacyjny i zwrotny ukraińskiego procesu historycznego. Symptomatyczny jest także wniosek autorów „Tez”, którzy pod terminem „ukraińskiej walki narodowowyzwoleńczej” doszukują się nie tylko walki o niepodległość, której wyrazem były wojny z Rzeczpospolitą, ale również walki o „zjednoczenie” z bratnią Rosją²⁵³. Taka interpretacja wspólnych ukraińsko-rosyjskich dziejów nie pozostawia miejsca dla własnych, autonomicznych, *stricte* narodowych, niezależnych, a tym bardziej sprzecznych z rosyjską polityką interesów Ukrainy. W tym sensie wydaje się, że autorzy nie przewidują możliwości istnienia Ukrainy, jako samodzielnego, niezależnego państwa – podmiotu. Pomimo oficjalnej, pompatycznej „nobilizacji” ukraińskiego narodu, który na początku dokumentu został wydawałoby się zrównany z rosyjskim bratem” i nazwany „wielkim”, nie mamy w tekście do czynienia z faktycznym narodowym „równouprawnieniem”. Ukraina nie jest traktowana jako równoprawny podmiot i partner, kształtujący swoją historię, a raczej jako przedmiot międzynarodowej polityki wielkich mocarstw, którego los pozostaje z góry zdeterminowany.

Należy również zwrócić uwagę na rehabilitację postaci Bohdana Chmielnickiego, który zostaje włączony w panteon narodowych bohaterów i staje w jednym szeregu np. z Tarasem Szewczenką. Chmielnicki staje się wyrazicielem ukraińskich narodowych interesów, jego historyczną zasługą jest fakt, że *wyrażał wielowiekowe dążenia i nadzieje ukraińskiego narodu na silny sojusz z narodem rosyjskim i kierował procesem formułowania się ukraińskiej państwowości, prawidłowo rozumiał jego zadania i perspektywy, dostrzegając, że niemożliwym jest uratowanie ukraińskiego narodu bez jego zespolenia z wielkim rosyjskim narodem, nieprzerwanie dążył do zjednoczenia Ukrainy z Rosją*²⁵⁴.

Symptomatyczne jest natomiast wykluczenie z ukraińskiego narodowego panteonu chociażby hetmana Iwana Mazepy, w przypadku którego sowieccy ideolodzy powrócili do tradycyjnej imperialnej narracji, piętnując go jako zdrajcę i wychowanka szkoły jezuickiej²⁵⁵.

---

²⁵² Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией, s. 3, 5.

²⁵³ Ibidem, s. 6.

²⁵⁴ Ibidem, s. 8.

²⁵⁵ Ibidem, s. 11.

W tym kontekście nie ma wątpliwości co do bezpośredniego czerpania z dorobku historiografii doby caratu.

Wraz ze stopniowym odchodzeniem od marksistowsko-leninowskiego paradygmatu następuje stopniowy zwrot w kierunku rehabilitacji idei oraz koncepcji ideologicznych historiografii imperialnej. Poza tym, wykładnia historyczna zaprezentowana przez autorów „Tez” jest wewnętrznie sprzeczna – z jednej strony pojawiają się fragmenty krytykujące politykę samodzierżawia, podczas gdy z drugiej bezpośrednio czerpią z jej ideologicznego dorobku.

Z ukraińskiego narodowego panteonu wykluczono ponadto zwolenników ruchu narodowego początku XX w. – m. in. Mychajło Hruszewskiego (ukr. Михайло Сергійович Грушевський), Symona Petlurę (ukr. Симон Васильович Петлюра) oraz Wołodymyra Wynnyczenko (ukr. Володимир Кирилович Винниченко). Z uwagi na fakt, że ośmielili się zaprezentować autonomiczną, niekompatybilną z rosyjskimi interesami wizję niepodległej Ukrainy zostali, zaprezentowani jako sojusznicy caryzmu, burżuazji, agenci zagranicznego imperializmu oraz wrogowie klasy pracującej. W tym miejscu powraca bardzo instrumentalnie wykorzystywana klasowa ideologia, po którą sowieccy historiografowie chętnie sięgają, gdy władzy zależy na dyskredytacji i walce z politycznymi oponentami. Czołowe postaci Rady Centralnej i Dyrektoriatu są stygmatyzowane jako zdrajcy interesów ukraińskiego ludu pracującego, dążący do przywrócenia władzy kapitalistom i obszarnikom, a także piętnowani jako poplecznicy austro-niemieckich najeźdźców²⁵⁶.

Sposób interpretacji ukraińskiej historii doby październikowej rewolucji wydaje się być bliźniaczo podobny do wizji zaprezentowanej przez Lichołata w dwóch jego pracach: *Rozgromienie burżuazyjno-nacjonalistycznego Dyrektoriatu* (ros. *Разгром буржуазно-националистической Директории*²⁵⁷), którą opublikował w 1949 r. oraz *Rozgromienie nacjonalistycznej kontrrewolucji na Ukrainie (1917-1922)* (ros. *Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.)*), która ukazała się w 1954 r.²⁵⁸. Można zatem doszukiwać się ideologicznego „sprawstwa” sowieckiego historyka przy opracowywaniu dokumentu „Tez”.

---

²⁵⁶ Ibidem, s. 16, 18-19.

²⁵⁷ А. Лихолат, *Разгром буржуазно-националистической Директории*, Москва 1949.

²⁵⁸ А. Лихолат, *Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.)*, Москва 1954

Analizując postaci, które zostały zaliczone w poczet ukraińskich narodowych bohaterów, należy stwierdzić, że jedynym warunkiem decydującym o „historycznej nobilitacji” była lojalność polityczna wobec „starszego brata”. Narodowy panteon był „dostępny” dla tych postaci historycznych (oczywiście po uprzedniej modyfikacji ich życiorysów z zachowaniem wszelkiej ideologicznej poprawności), które dopełniały promowaną przez władze narrację historyczną. Te, które stały z nią w sprzeczności, podważały odwieczną ukraińsko-rosyjską przyjaźń, mit o wspólnym pochodzeniu i w końcu, co wydaje się być najważniejsze – kwestionowały rosyjskie pretensje do staroruskiego dziedzictwa i w jakikolwiek sposób pomniejszały rosyjskie prawo do pozycjonowania się w roli „starszego brata”, deprecjonując pozycję Moskwy w dziele „zbierania ziem ruskich” oraz odbudowy staroruskiej potęgi, były marginalizowane i piętnowane.

W ukraińskiej społecznej świadomości mogły być obecne tylko te historyczne wydarzenia i postaci, które legitymizowały rosyjską narrację historyczną. Zgodnie z jej wykładnią narodowe dzieje Ukrainy zostały inkorporowane przez wszechogarniający nurt rosyjskiej historiografii, nie pozostawiając im prawa do autonomii. Pozycja Ukrainy w stworzeniu i rozwoju Rusi Kijowskiej została zdeprecjonowana, a część jej staroruskiego dziedzictwa zawłaszczona przez Moskwę. Poza tym, imperialne Centrum miało na celu pozbawić Kijów jego historycznej podmiotowości oraz sprawczości w rozwoju własnego procesu historycznego. W tym celu starano się wykorzenić wszystkie wydarzenia oraz postaci historyczne świadczące o tym, że Ukraina była i nadal może być podmiotem, a nie przedmiotem historii.

Nawiązując do stwierdzenia Stanisława Kulczyckiego, że Perejasław był symbolem braku narodu i państwa²⁵⁹, można pójść o krok dalej i konstatować, że „Tezy” stanowiły *de facto* formalną dekretację tego stanu rzeczy. Ich przyjęcie zalegalizowało duchowo -kulturowo - polityczną kastrację narodu ukraińskiego, czyniąc z niego amorficzne, małorosyjskie ciało. W rzeczywistości stanowiły powrót do małorosyjskości, która miała stanowić upośledzoną wersję ukraińskiej tożsamości narodowej. Tym samym, stanowiły restytucję przedrewolucyjnej optyki w kwestii ukraińskości, ukraińskiej tożsamości i ukraińskiego narodu. Są przykładem przenoszenia starych mitów na nowy grunt. Nawiązując do pojęcia „Nowego Perejasławia” Iwana Łysiaka – Rudnyckiego, należy z całą pewnością stwierdzić, że nie jest on tylko politycznym symbolem, jest koncepcją o charakterze tożsamościowym, narodotwórczym.

---

²⁵⁹ С. Кульчицкий, *Три Переяслава*, https://zn.ua/SOCIETY/tri_pereyaslava.html (dostęp: 26.05.2020).

W 1954 r., kiedy odbywały się obchody trzechsetlecia ugody perejasławskiej, stanowił przejaw kolejnego zwrotu w sowieckiej polityce narodowościowej, niemniej jednak u jego podnóża leży mit o „odwiecznej wschodniosłowiańskiej jedności”, posiadający cechy internacjonalizujące. Perejasław to niejako zwieńczenie „odwiecznego” przeznaczenia narodu ukraińskiego – jego zjednoczenia z rosyjskim „bratnim narodem”.

Nie sposób nie zgodzić się z brytyjskim ekspertem w dziedzinie ukraińskiej polityki, gospodarki i bezpieczeństwa Tarasem Kuzio, że „Tezy” stanowiły *de facto* klamrę spinającą rozpoczęty po 1934 r. zwrot w kierunku imperialnego schematu historii. Chruszczowowski dokument należy uznać jedynie za „restaurację” i oficjalno-partyjne wyartykułowanie schematu oryginalnie stworzonego przez imperialnych historyków doby cara Mikołaja I. Główne postulaty „Tez” zostały ukształtowane w latach trzydziestych XIX stulecia i wyrażały ówczesną carską politykę narodowościową, za której głównego intelektualnego twórcę należy uznać Mikołaja Ustriałowa²⁶⁰, który „kanoniczne” historiograficzne jej założenia spisał w swoim dziele *Rosyjska historia*²⁶¹ (ros. *Русская История*),
wydanym w 1837 r.²⁶²

Taras Kuzio do kluczowych elementów opracowanych przez sowiecką historiografię mitów zalicza m. in.: rehabilitację carskiej imperialnej przeszłości; supremację „Wielkiego Narodu Rosyjskiego” uznanego za naturalnego lidera i „starszego brata”, brak etnicznej wrogości między Rosjanami i nie-Rosjanami zarówno wówczas - w okresie sowieckim, jak i w przeszłości; zaprzeczanie podbojom nie-Rosjan – mogli oni przyłączyć się do carskiego lub

---

²⁶⁰ Mikołaj Ustriałow (ros. Николай Герасимович Устрялов). Żył w latach 1805-1870. Rosyjski historyk, archeolog, pedagog, profesor historii Petersburskiego Uniwersytetu, profesor Petersburskiej Akademii Nauk, autor gimnazjalnych podręczników do nauki historii. Fundamentalną publikacją Ustriałowa była *Historia królowania Piotra I*.

Zob. Г. Веркеенко, О. Казаковаб, *Устрялов Николай Герасимович*, „Орловская правда”, Орёл 19.10.2005, https://orel-story.ru/land_ustryalov.php (dostęp: 26.05.2020).

²⁶¹ *Rosyjska Historia (Русская история)* to jedna z najważniejszych publikacji historycznych Mikołaja Ustriałowa. Dzieło składa się z 5 części, a jego treść stanowi zbiór wygłoszonych przez Ustriałowa na Uniwersytecie Petersburskim wykładów. Dzieło to jest jedną z pierwszych kompleksowych publikacji o charakterze historycznym, w całościowy sposób prezentującą rosyjskie dzieje narodowe od okresu starożytnego do epoki panowania cara Mikołaja I. Pierwsze wydanie dzieła datuje się na lata 1837-1841. Po *Rosyjskiej Historii* w 1847 r. Ustriałow wydał kolejną publikację *Historyczny przegląd panowania Mikołaja I (Историческое обозрение царствования Николая I)*, które należy uznać za naturalną kontynuację poprzedniego. Obie prace zostały oficjalnie uznane przez władze za obowiązkowe podręczniki akademickie, z których korzystali studenci Uniwersytetu Petersburskiego.

Rosyjską Historię osobiście ocenił car Mikołaj I, której ukazanie się otworzyło historykowi drogę do stania się oficjalnym historiografem Imperium Rosyjskiego. Zob. Н. Устрялов, *Русская история: в 5 ч. — Репринтное издание 1837–1841 гг.*, Санкт Петербург 2016, <https://alfaret.ru/item.php?prod=1259&subid=&catid=> (dostęp: 16.05.2020).

²⁶² Т. Кuzio, *History, memory and nation building in the post-soviet colonial space*, „Nationalities Papers”, t. 30, 2002, nr 2, s. 245.

sowieckiego Imperium tylko na zasadzie „unii” lub „zjednoczenia”; „cywilizacyjna” rola Rosji, jako niosącej „oświecenie”, kulturę, rozwój gospodarczy – „zjednoczenie” z Rosją przynosiło narodom inkorporowanym tylko same benefity; silna centralizacja była zjawiskiem pozytywnym i pożądanym; nacjonalistyczna agitacja nie-Rosjan przeciwko Imperium była działaniem wrogim wobec własnej grupy etnicznej, gdyż jedynym, czego one pragnęły, było zjednoczenie ze „starszym bratem”; nie-Rosjanie nie byli zdolni stworzyć własnych, niepodległych państw; rosyjska kontrola nad Ukrainą i Białorusią była prezentowana nie jako aneksja, lecz jako „odzyskanie” carskiego dziedzictwa, swoistej „ojcowizny”. Bez wątpienia należy przyznać rację brytyjskiemu badaczowi, że powyższe mity miały za zadanie stymulować proces kreowania nowego, sowieckiego patriotyzmu²⁶³.

Promowanie silnie rosyjskocentrycznej narracji historycznej, w której historyczna rola i podmiotowość Ukrainy zostały zdegradowane, hamowało także rozwój ukraińskiej narodowej tożsamości oraz wykształcenie się kultury pamięci²⁶⁴. Brak autonomicznej od rosyjskiej wersji narodowej historii uszczuplało nie tylko semantyczny zakres historycznej treści, ale sam wówczas kształtujący się naród ukraiński czyniło niepełnowartościowym, upośledzonym, niedowartościowanym względem narodu rosyjskiego. Ten kompleks niższości wpajany ukraińskiemu społeczeństwu przez wieki, pozostanie żywy również po rozpadzie ZSRS i zaowocuje negatywnymi turbulencjami w ukraińsko-rosyjskich relacjach postsowieckich.

2.3.2 Terminologiczne spory historyków wokół „Tez”

Dla analizy treści „Tez” zasadnicze znaczenie ma używana w nich terminologia (co zostało już zasygnalizowane). Kluczowe znaczenie mają dwa terminy używane na określenie

---

²⁶³ Ibidem, s. 245-246.

²⁶⁴ Ciekawe spojrzenie na kwestie ukraińskiej tożsamości oraz kultury historycznej proponuje badaczka *memory studies* oraz studiów posttotalitarnych i postkolonialnych z Uniwersytetu Wrocławskiego – Agnieszka Matusiak. W swojej publikacji *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą postkolonialną* spogląda na ukraińską pamięć historyczną z punktu widzenia studiów postkolonialnych. Jej zdaniem, Ukraina przez wieki była poddawana kolonizacji ze strony swojego rosyjskiego sąsiada i co więcej kolonizacja ta miała nie tylko wymiar polityczno-gospodarczy, ale pamięciologiczny (Ukraińcy zostali poddani symbolicznej i epistemologicznej przemocy, co doprowadziło do destabilizacji i dekompozycji ciągłości życia społecznego, a w konsekwencji również naruszenia spójności indywidualnej tożsamości), co w postsowieckiej Ukrainie zaowocowało psychospołeczną raną i koniecznością wdrożenia dekolonizacji nie tylko politycznej, lecz także epistemiczno-etycznej. Tym samym, zdaniem Matusiak reżim sowiecki (ale można to odnieść również w pewnym stopniu do polityki carskiej) uaktywnił tzw. „pamięć maskującą”, zasłaniającą czy świadomie blokującą dostęp do wydarzeń traumatycznych.

Zob. A. Matusiak, *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą postkolonialną*, Wojnowice – Wrocław 2020, s. 28, 32, 36, 49.

wejścia Ukrainy w granice państwa carów w 1654 r. - „przyłączenie” oraz „zjednoczenie”. Stosowanie danego terminu w kardynalny sposób zmienia wydźwięk narracji oraz w zupełnie innym miejscu procesu historycznego sytuuje Ukrainę. Ta „historyczna dyslokacja” dotyczy zarówno negocjacji samej ugody perejaślowskiej, jak również późniejszej pozycji i roli Kijowa w łonie Imperium Rosyjskiego, a następnie Związku Sowieckiego. Ewolucja terminologiczna jest nierozzerwalnie związana z kształtowaniem się samej koncepcji Perejaśławia. Proces ten trwał w zasadzie od samych początków istnienia ZSRS, bo rozpoczął się już w latach dwudziestych XX w. Ostateczne zwieńczenie i oficjalne, partyjne ugruntowanie tego kontinuum dokonało się natomiast w tekście „Tez” w 1953 r. Dokument ten spowodował jednak wkroczenie terminologicznego procesu w drugą fazę. Narzucenie ukraińskim historykom przez polityczne centrum w Moskwie ściśle określonej historycznej terminologii zaogłowało rosyjsko-ukraińskie spory w środowisku historyków.

Proces kształtowania się wizji historii Ukrainy w okresie sowieckim i związane z tym rosyjsko-ukraińskie spory doskonale obrazuje burzliwa dyskusja historyków na temat interpretacji postanowień ugody perejaślowskiej i przejście lewobrzeżnej Ukrainy pod protektorat Rosji. Dyskusja ta wybuchła w latach pięćdziesiątych XX w., a za jej początek uznaje się podpisanie przez I sekretarza partii komunistycznej na Ukrainie Łazara Kaganowicza (ros. Лазарь Моисеевич Каганович) 27 lipca 1947 r. postanowienia Komitetu Centralnego KP(b)U, w którym ostrej krytyce poddano kolektyw ukraińskich historyków oskarżanych o „burżuazyjny nacjonalizm”. Tarcia między historykami Rosji i Ukrainy o jedno z kluczowych wydarzeń ukraińskiej historii wzmogły się po przyjęciu „Tez” i w dużym stopniu dotyczyły terminologii. W dokumencie w odniesieniu do wejścia Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego użyto słowa „zjednoczenie”, narzucając jego stosowanie w tekstach naukowych²⁶⁵.

Termin ten wywołał spore oburzenie w kręgu ukraińskich historyków, którzy optowali za stosowaniem określenia „przyłączenie” (ros. приєднання; ukr. приєднання). Ich zdaniem, stosowanie danego terminu w znacznym stopniu determinowało interpretację ukraińskich narodowych dziejów, zniekształcając i deformując je. Zdaniem przedstawiciela patriotycznego obozu ukraińskich historyków Michajła Brajczewskiego (ukr. Михайло Юліанович

---

²⁶⁵ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.).

Warto w tym miejscu poczynić komentarz, że w 1939 r. sowiecka agresja na Polskę (tzw. „pochód wyzwoleńczy” Armii Czerwonej) rozpatrywana była w ramach kształtującego się wówczas konceptu Jedynego (ros. единый) Narodu Ruskiego/Rosyjskiego jako wspólnego praprzodka dla Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. A zatem agresja ZSRS na Polskę nie była już traktowana w kategoriach eksportu rewolucji i niesienia pomocy światowemu proletariatu, ale jako akt dziejowej sprawiedliwości – **połączenia** (ros. **воссоединения**) brakujących części (zachodnio kraińskiej i zachodniobiałoruskiej) z Ukraińcami, Białorusinami i Rosjanami w jedną całość.

Брайчевський; ros. Михаил Юлианович Брайчевский) „zjednoczyć” można tylko komponenty tej samej, jednej całości. Historyk powołał się w tym miejscu na definicję terminu „zjednoczenie” ze słownika języka rosyjskiego, zgodnie z którą może dokonać się zjednoczenie narodu, ale nie narodów. Zwraca uwagę, że Ukraina i Rosja po rozpadzie Rusi formowały się w zupełnie odmiennych warunkach, a zatem do 1654 r. nie może być mowy o jakiegokolwiek jedności. Ukraiński i rosyjski narody od samego początku były bowiem oddzielnymi etnicznymi częściami wschodniego słowiaństwa²⁶⁶.

Niemniej jednak pojęcie „zjednoczenia” nie było produktem sowieckiej historiografii. Funkcjonowało ono już w historiografii imperialnej, a jego propagatorem był ukraiński krytyk, etnograf, pisarz Pantielejmon Kulisz (ros. Пантелеймон Александрович Кулиш; ukr. Пантелеймон Олександрович Куліш). Kulisz rozpropagował termin „zjednoczenie” w swoim dziele pt. *Oderwanie się Małorosji od Polski 1340-1654* (ros. *Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)*)²⁶⁷. Jednak w jego interpretacji zasadniczą różnicą był fakt, że posługiwał się on wspomnianym terminem, mówiąc o „zjednoczeniu Rusi”. Kulisz był, bowiem przeciwny westernizacji życia kulturowego oraz politycznego Ukrainy²⁶⁸.

Pantielejmon Kulisz podjął również inny żywotny problem ukraińsko-rosyjskiej ugody, mianowicie kwestię ewentualnych warunków, na jakich lewobrzeżna Ukraina weszła w skład Rosji. W tym przypadku także przyczynił się do rozpropagowania szkodliwej z ukraińskiego punktu widzenia koncepcji, jakoby inkorporacja Ukrainy odbyła się bez żadnych wcześniej ustalonych warunków²⁶⁹.

Założenie to bardzo szybko zostało podchwyczone przez rosyjskich historyków, którzy w ugodzie perejasławskiej nie widzieli sojuszu dwóch równoprawnych partnerów, ale swoistą kapitulację Ukrainy. Tym samym odmawiano jej prawa do podmiotowości i autonomii. Perejasław jawił się zwięźczeniem z jednej strony irracjonalnego pragnienia ukraińskiego narodu zjednoczyć się ze „starszym bratem”, z drugiej był kolejnym etapem procesu „zbierania ziem ruskich”. Interpretacja ugody perejasławskiej jako aktu bezwarunkowego oddania się w poddaństwo carowi była brzemienna w skutkach również z punktu widzenia polityki wewnętrznej oraz narodowościowej Imperium. Postrzeganie Perejasławia jako symbolu

---

²⁶⁶ М. Брайчевський, op. cit., s. 8-11.

²⁶⁷ П. Кулиш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)*, t. 1-3, Москва 1888-1889.

²⁶⁸ S. Plokhy, *The ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian historical debates in the post-Soviet era*, „Europe-Asia Studies”, t. 53, 2001, nr 3, s. 492.

²⁶⁹ П. Кулиш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)*, t. 3, Москва 1889, s. 404.

bezwartunkowej kapitulacji od samego początku osłabiało pozycję Ukrainy i stwarzało fundamenty pod polityczno-kulturowo-społeczne jej wchłonięcie. Przestała być ona podmiotem rosyjskiej polityki, przekształcając ją jedynie w przedmiot zarówno polityki wewnętrznej, jak i geopolitycznej rozgrywki.

Natomiast wprowadzony przez Kulisza termin „zjednoczenie Rusi” został w latach pięćdziesiątych XX w. zastąpiony określeniem „zjednoczenie Ukrainy z Rosją”, które łączyło w sobie kilka elementów starego, przedsowieckiego nacjonalizmu z sowieckim uznaniem egzystencji narodu ukraińskiego jako oddzielnej nacji. Zdaniem wspomnianego ukraińskiego historyka Michajła Brajczewskiego, wprowadzenie do dyskursu publicznego oraz naukowego terminu „zjednoczenie” pomogło we wprowadzeniu idei supremacji narodu rosyjskiego w stosunku do innych narodów Związku Sowieckiego, idealizując rosyjską autokrację i jednocześnie zaniedbując pozytywne aspekty ukraińskiej walki narodowowyzwoleńczej²⁷⁰.

Serhij Płochij zwraca uwagę na jeszcze jeden ważny aspekt ówczesnego terminologicznego sporu. Mianowicie skoncentrowanie uwagi historyków rosyjskich i ukraińskich na kwestiach terminologicznych oraz chronologii wydarzeń ugody perejasławskiej, spowodowały całkowite pominięcie kwestii prawnych. Historyk w swoich rozważaniach powołuje się na dość wymowną opinię byłego członka partii komunistycznej w ukraińskim parlamencie Wołodymyra Moisejenko (ukr. Володимир Миколайович Моїсеєнко), komentującego podpisany w 1997 r. przez Moskwę i Kijów traktat o przyjaźni, który stwierdził, że traktat ten nie jest tak dobrym porozumieniem, jak ugoda perejasławska, która *de facto* upłynniała granice między Rosją a Ukrainą²⁷¹.

Serhij Płochij słusznie zauważa, że sowiecka spuścizna historiograficzna dotycząca Perejasławia, ale nie tylko, silnie rzutuje na obie współczesne nauki historiograficzne. W opinii autora u progu nowego tysiąclecia ani w Rosji, ani na Ukrainie nie było woli czy odwagi, aby definitywnie zerwać z sowieckim dziedzictwem historiograficznym. W obu krajach następuje powrót i selektywne stosowanie sowieckich koncepcji ideologiczno-historycznych. Następuje ideowy „recycling” koncepcji rozwijanych na różnych stadiach rozwoju ich sowieckiej poprzedniczki tylko po to, by legitymizować i wzmocnić swoje argumenty we wciąż toczącej się dyskusji. Podczas, gdy ukraińscy historycy wykorzystują internacjonalistyczne i klasowe podejście historiografii sowieckiej po to, żeby zdekonstruować rosyjski nacjonalistyczny oraz

---

²⁷⁰ М. Браїчевський, op. cit., s. 8-11.

²⁷¹ S. Plochy, *The ghosts of Pereyaslav*, s. 496-497, 499-500.

imperialny paradygmat ukraińskiej historii, rosyjscy autorzy rozwijają te aspekty sowieckiej historiografii, które zyskały na znaczeniu w ostatnich latach rządów Stalina i znalazły się pod wpływem rosyjskiej historiografii doby caratu. Nie mniej selektywny charakter ma podejście do dorobku historiografii imperialnej²⁷².

Szczególnie w Rosji widoczny jest obecnie powrót do wybranych, politycznie oraz społecznie uzasadnionych koncepcji ideologicznych, które są chętnie podchwytywane, modyfikowane oraz instrumentalnie manipulowane przez obecne rosyjskie władze. Wydaje się, że głównym kryterium wyboru ideowego danej koncepcji jest potencjał jej wpisania się w neoimperialny dyskurs, jeszcze silniej akcentowany po powrocie Władimira Putina w 2012 r. na Kreml. Czerpanie z dorobku carskiej historiografii jest wyraźnie widoczne także na przykładzie Ukrainy oraz rozwijanej narracji historycznej wobec Kijowa w związku z wojną na Ukrainie. Jednym z najbardziej wymownych przykładów powrotu do carskich koncepcji historiograficznych jest nazywanie przez prezydenta Putina Ukraińców i Rosjan „jednym narodem”. Pozornie stanowi to krok wstecz wobec tradycji sowieckiej, która uznawała Ukraińców za oddzielny naród, chociaż wraz ze swoim rozwojem starała się pomniejszać ich historyczną autonomię w stosunku do narodu rosyjskiego (więcej na temat współczesnej rosyjskiej narracji historycznej wobec Ukrainy w kolejnym rozdziale).

2.4 Małorosyjskość

Począwszy od 2014 r. inherentnym komponentem rosyjskiej narracji historycznej pod adresem Ukrainy stało się pojęcie Małorosji oraz Małorusów, które jeszcze silniej uaktywniło się w dyskursie publicznym. Należy bowiem zaznaczyć, że terminy te cały czas istniały i były używane, ale w zależności od kontekstu politycznego ich semantyczne granice oraz aksjologiczny ładunek ich zastosowania ulegały zmianom. Podczas, gdy w okresie sowieckim toponim „Małorosja” praktycznie zniknął z oficjalnego dyskursu publicznego, będąc zastąpiony terminem „Ukraina”, w okresie postsowieckim został on szybko zaktualizowany i powrócił w nowym znaczeniu. Momentem przełomowym na tej niwie była pomarańczowa rewolucja 2004 r. – to wówczas leksemy te wychodzą poza sferę historycznej semantyki i

---

²⁷² Ibidem, s. 501.

przyoblekają nowe znaczenia zarówno w rosyjskim dyskursie publicznym, jak i ukraińskim społeczeństwie, stosownie do kontekstu politycznego.

Dla zorientowanej na Rosję części ukraińskiego społeczeństwa terminy te stanowiły formę samoidentyfikacji. Leksemy, które funkcjonowały w społecznej świadomości od wieków, były bliższe szczególnie mieszkańcom południowo-wschodnich regionów Ukrainy. Były traktowane jako „naturalne” określenie kraju i narodowości, częścią której się czuli. Natomiast toponim „Ukraina” i etnonim „Ukrainiec”, które zaczęły kształtować się dosyć późno, były postrzegane, jako „obce”, narzucone z zewnątrz i co ważne, stawały w opozycji do małorosyjskości, a używanie ich było uznawane za przejaw rusofobii²⁷³.

Dogłębna analiza trajektorii formułowania się tego mało znanego w polskim dyskursie naukowym historycznego mitu jest zdaniem autorki konieczna, aby uzupełnić wcześniej analizowane już ideologemy. Czynnikiem, który w istotny sposób wpłynął na decyzję autorki o poświęceniu kwestii małorosyjskości miejsca w niniejszej rozprawie jest, jej powrót do rosyjskiego i ukraińskiego dyskursu publicznego w wyniku wydarzeń 2014 r. Osobiście autorka uważa, że to właśnie idea małorosyjskiej tożsamości najlepiej oddaje współczesne cele polityczne Kremla. Mówiąc o politycznej i gospodarczej „wasalizacji” Ukrainy przez Rosję szczególnie po 2000 r., nie powinniśmy zapominać o jej tożsamościowym komponentcie, który wydaje się być pierwotny w stosunku do dwóch wcześniejszych.

Leksem „Małorosja” jest niezwykle chłonnym semantycznym polem, którego w języku rosyjskim używano zarówno do określenia ukraińskiego narodu, jako całości, jak również do scharakteryzowania poszczególnych jego grup. Termin ten posiada wielowymiarowy charakter i prezentuje zarówno spojrzenie na ukraińskość „z zewnątrz” – z punktu widzenia rosyjskiej świadomości, jak również może być stosowany w kategoriach narodowej orientacji samych Ukraińców w przeszłości i pod nieco zmienioną postacią współcześnie. Obecnie posiada on zarówno pozytywne, jak i negatywne konotacje, ale w jednym i drugim przypadku definiuje ukraińską tożsamość (stopień jej rozwoju, dojrzałości, stosunek oraz związki z kulturą rosyjską)²⁷⁴.

---

²⁷³ Е. Левкиевская, *Семантические варианты топонима «Малороссия» и его дериватов в русской речевой практике постсоветского периода* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенко, М. Клопов, М. Лескинен, Москва - Санкт – Петербург 2016, s. 250-251, 270-271.

²⁷⁴ *Ibidem*, s. 250-251, 253.

W tym miejscu autorka pragnie zaznaczyć, że koncepcja małorosyjskości definiująca „prorosyjską orientację” ukraińskiej tożsamości narodowej nie stanowiła wyjątku w Imperium Rosyjskim. Analogię do małorosyjskiej tożsamości stanowił zachodniorusizm – koncepcja białoruskiej tożsamości narodowej, definiująca naród białoruski jako jeden z trzech „dopływów” trójjedynego narodu ruskiego²⁷⁵. Obie koncepcje tożsamościowe są dialektykami ruskości, a katalizatorem ich powstania były zmiany polityczno-społeczne dokonujące się w Imperium za panowania Aleksandra II. Niebagatelne znaczenie w tym aspekcie miało powstanie styczniowe w latach 1863-1864 i groźba odrodzenia polskiej dominacji w guberniach zachodnich. Zachodniorusizm i małorosyjskość miały silnie antypolską oraz antykatolicką orientację, a także mocny antysemitki komponent. Kształtowały się w opozycji do polskiego ruchu narodowego, jak również odpowiednio rywalizowały z własnymi obozami narodowymi, głoszącymi autonomię narodowo-polityczną tak od Polski, jak i od Rosji²⁷⁶.

Wiek XIX to również okres kształtowania się ideologii ukraińskiego oraz białoruskiego etnonacjonalizmu, które dostrzegając kulturową odrębność swojego etnosu od polskiej i rosyjskiej dominanty, starały się zdefiniować własną tożsamość narodową, co obligowało do poszukiwań genezy własnego narodu. Historia i etniczność to bowiem dwie główne składowe każdego mitu narodowego. Jednak w przypadku omawianych koncepcji kluczową rolę odgrywał jeszcze jeden czynnik – konfesyjny. Zarówno zachodniorusizm, jak i małorosyjskość

---

²⁷⁵ Twórcą i jednym z głównych przedstawicieli nurtu zachodniorusizmu w historiografii białoruskiej był Michaił Kojłowicz (ros. Михаил Осипович Коялович). W swoich dwóch kluczowych publikacjach: *Wykładach z historii Rosji Zachodniej* (ros. *Лекции по истории Западной России*) oraz *Dokumentach objaśniających historię Zachodnio-Rosyjskiego kraju i jego przynależności do Rosji i Polski* (ros. *Документы объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше*) Kojłowicz sformułował główne podstawy ideologiczne koncepcji zachodniorusizmu, do których zaliczyć należy m. in. tereny zamieszkiwane przez Białorusinów, czyli tzw. „Zachodnia Ruś” jest organiczną częścią ruskiej/rosyjskiej cywilizacji; przyłączenie ziem „Zachodniej Rusi” do Polski spowodowało głębokie społeczno-kulturowe rozwarstwienie białoruskiego społeczeństwa; chłopska jego część od zawsze odczuwała „przyciąganie” w kierunku Rosji, a nie Polski. Natomiast przebywanie w granicach I Rzeczypospolitej doprowadziło jedynie do rozdzielenia narodowych, religijnych i kulturowych jego źródeł. W swoich badaniach Kojłowicz opierał się na analizie dokumentów historycznych, przede wszystkim miejscowych latopisów m. in. na *Powieści minionych lat* (ros. *Повесть временных лет*). Badacz wysuwał tezę o jedności Wielkiego Narodu Rosyjskiego, składającego się z trzech „dopływów”: białoruskiego, małoruskiego i wielkoruskiego. W tym aspekcie powoływał się na badania etnograficzne, które jego zdaniem miały potwierdzać kulturowe oraz obrzędowe podobieństwa między trzema etnosami. Jeżeli chodzi o lingwistyczną składową omawianej koncepcji, to Kojłowicz nazywał język białoruski „prostą mową”, zbliżoną do wielkoruskiego narzecza, który z biegiem czasu „zlał się” z ogólnoruskim językiem literackim. Kluczowe miejsce w teorii zachodniorusizmu zajmowało rozszerzone rozumienie toponimu „Ruś”, który posiadał potencjał unifikujący oraz konsolidujący. Białorusini byli, zdaniem historyka jedynie częścią słowiańskiego superetnosu.

Zob. В. Головач, *Западнорусизм как концепция белорусского этногенеза*, <https://cyberleninka.ru/article/n/zapadnorusizm-kak-kontseptsiya-belorussskogo-etnogeneza/viewer> (dostęp: 27.11.2020).

²⁷⁶ A. Tichomirow, *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. VI, 2016, s. 183-187.

opierały się na konfesyjnej – prawosławnej nadbudowie, która miała stanowić fundament jedności trzech etnosów: małorosyjskiego, białoruskiego i wielkorosyjskiego. Brak konfliktu wyznaniowego między tymi trzema grupami etnicznymi stanowił element spajający oraz umożliwiający narodowo-kulturową unifikację.

Czynnik konfesyjny miał również charakter antypolski, przeciwstawiając prawosławie katolicyzmowi, który był oceniany skrajnie jednostronnie oraz negatywnie²⁷⁷. Nie dziwi więc fakt, że zmiany zbliżające kościół unicki do rosyjskiego prawosławia, które obserwujemy pod koniec lat dwudziestych XIX stulecia, a w końcu jego likwidacja i wchłonięcie przez Cerkiew Prawosławną w 1839 r., spowodowały wzrost zainteresowania lojalną wobec państwa oraz monarchii rosyjskiej orientacją tożsamościową. Zmiany religijne oznaczały bowiem wyraźną zmianę opcji kulturowej dla dużej części elit ukraińskich i białoruskich, co nie pozostało bez znaczenia dla rodzących się wówczas obu tożsamości narodowych²⁷⁸.

Obie idee w XIX i na początku XX w. cieszyły się popularnością wśród swoich społeczeństw. Wynikało to przede wszystkim z niewielkiej popularności białoruskiego i ukraińskiego ruchu narodowego wśród niższych warstw społeczeństwa, szczególnie wśród chłopstwa. Natomiast niechęć do haseł niepodległościowych wynikała z niskiego poziomu narodowej świadomości wśród prostego ludu. Sytuację nieco zmieniła z góry narzucona przez władze bolszewickie polityka ukrainizacji i białorutenizacji w latach dwudziestych XX w., która w sposób sztuczny zawężyła inkluzywną formułę ruskości. Oba procesy doprowadziły do rozłamu w religijno-etnicznej tożsamości metaruskiej i stworzyły warunki do sformułowania wąsko etnicznych tożsamości narodowych²⁷⁹.

Nowa polityka narodowościowa władz bolszewickich wpłynęła również na zakres semantyczny etnonimu *Russkije* (ros. русские), który do momentu sowieckiego *nation-building* był stosowany do określenia wszystkich trzech narodów wschodniosłowiańskich: Wielkorusów, Małorusów i Białorusów. Wówczas również nie istniały wyraźnie nakreślone granice etniczne, funkcjonowała za to szeroka dialektyczna i kulturowa przestrzeń przechodnia

---

²⁷⁷ А. Бендин, *Этническая идентификация белорусов 60-х гг. XIX – начала XX вв. в современной историографии*, s. 1, 3, <https://zapadrus.su/zaprus/istbl/161-60-xix-xx.html> (dostęp: 26.11.2020).

²⁷⁸ А. Тихомиров, op. cit., s. 185-186.

²⁷⁹ А. Бендин, op. cit., s. 3, 5, 19.

między nimi²⁸⁰. Natomiast nowa polityka narodowościowa doprowadziła do pojawienia się w dyskursie publicznym nowych etnicznych kategorii: rosyjski, białoruski, ukraiński²⁸¹.

Zachodniorusizm oraz małorosyjskość wpisywały się ponadto w szerszy kontekst ideowy. Stanowiły one bowiem ideologiczny fundament dla słowianofilstwa, które poszukiwało ugruntowania dla swoich tez w obszarze filozofii, etnografii, archeologii oraz nauki historycznej. Obie koncepcje tożsamościowe były także wyrazem solidarności i lojalności wobec rosyjskiej historiografii imperialnej, której głównym zadaniem była legitymizacja poczynań „Olimpu” władzy. Traktowanie narodu ukraińskiego i białoruskiego przez omawiane konstrukcje identyfikacyjne, jako nieautonomicznych, niedorozwiniętych subetnosów w stosunku do metaetnosu ruskiego/rosyjskiego doskonale wpisywało się w fundamentalne tezy słowianofilstwa, do których należy zaliczyć: przeciwstawienie prawosławnego Wschodu katolickiemu Zachodowi, duchową przewagę prawosławia, przywództwo Rosji wśród narodów słowiańskich. Twórcy i propagatorzy obu koncepcji przejęli słowianofilską tezę o cywilizacyjno – twórczej roli religii, podporządkowując z góry przyjętej konfesyjnej orientacji narodową narrację historyczną²⁸².

Należy również podkreślić, że obie omawiane koncepcje modelu tożsamości oraz narodowej narracji historycznej były ściśle związane z polityką narodowościową caratu i w najjaskrawszy sposób odzwierciedlały jej cele oraz instrumenty. Obie historiografie, ugruntowujące prorosyjską wersję ukraińskiej oraz białoruskiej tożsamości, cieszyły się nieprzerwanym wsparciem władz Imperium Rosyjskiego i opierały się na tradycji rosyjskiej dworskiej nauki historycznej. Mało tego, stanowiły oręż ideologiczny w walce z polskim separatyzmem, którego kulminację stanowiło powstanie styczniowe. Hasła głoszone na przykład przez publicystów zachodniorusizmu wzywały do „wypychania” polskiego elementu przez ruski/rosyjski. Polskie powstanie było ponadto najważniejszym impulsem powstania szkoły zachodniorusizmu, której siły zostały zmobilizowane do walki z powstańczą ideologią, co można wyjaśnić polskimi pretensjami do ziemi białoruskich. Obawy Białorusinów związane z odrodzeniem polskiej dominacji były dodatkowo podsycane przez władze w Petersburgu. Na uwagę zasługuje teza białoruskich badaczy zajmujących się koncepcją zachodniorusizmu Aleksandra Litwńskiego (ros. Александр Владимирович Литвинский) oraz Dmitrija

---

²⁸⁰ В. Козлов, *О сущности русского вопроса и его основных аспектах*, „Вестник Московского Университета”, серия История, т. 5, 1993, s. 33 cyt. Za: А. Бендин, op. cit., s. 19.

²⁸¹ А. Бендин, op. cit., s. 19.

²⁸² А. Литвинский, Д. Карев, *Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX века*, Гродно 2004, s. 215, 221, 230, 242.

Kariewa (ros. Дмитрий Владимирович Карев), którzy twierdzą, że periodyki poświęcone propagowaniu myśli omawianej koncepcji tożsamości białoruskiej były przeznaczone dla osób bezpośrednio zaangażowanych w proces rusyfikacji m. in. dla urzędników, niższego i średniego szczebla, duchowieństwa prawosławnego, nauczycieli²⁸³.

Mając zatem powyższe na uwadze zasadne jest twierdzenie, że leksemy „Małorosja” (ros. Малороссия; Малая Русь) i „Małorus” (ros. малорус) pozostawały przedmiotem ideologicznych sporów oraz wielostronnej politycznej walki, co spowodowało, że ewoluowały z czasem, przekształcając się w terminy polityczne. W wyniku tego ich zasób pojęciowy w elastyczny sposób może ulegać i ulega zmianom w zależności od kontekstu politycznego oraz ideologicznej pozycji mówcy. Jak słusznie zauważa rosyjska lingwistka Jelena Lewkijewskaja (ros. Елена Евгеньевна Левкиевская), Małorus/Ukrainiec to nie tylko etnonimy, ale jeden z kluczowych etnokulturowych stereotypów na stałe wpisany w rosyjską mentalną mapę i zajmujący fundamentalne miejsce w narodowym systemie wartości. Przez ostatnie dwa wieki etnonim „Małorus” był jednym z głównych instrumentów narodowej samoidentyfikacji, wyznaczającym jednocześnie granice i przestrzeń „własnego świata”. W konstytutywnym znaczeniu, koncepcja małorosyjskości podświadomie definiuje Ukrainę/Małorosję jako nieodłączną składową rosyjskiej państwowości (w jej różnych historycznych i politycznych formach), ukraińską tożsamość (język, kulturę) jako lokalną, regionalną w stosunku do tożsamości ogólnorosyjskiej (metaruskiej), rozprzestrzeniającej się na wszystkie kraje słowiańskie. W rosyjskiej mentalności funkcjonuje przeświadczenie, że koncepcję tę akceptują także sami Ukraińcy. Przeciwnicy tego ideologicznego konstruktu byli stygmatyzowani tradycyjnie, zyskując miano „sprzedawczyków” oraz zdrajców. Omawiane areale leksykalne są silnie nacechowane emocjonalnie i posiadają charakter wysoko ocenny²⁸⁴.

Aktywizacja tych terminów w rosyjskim dyskursie publicznym następuje zazwyczaj w okresach napięć i kryzysów we wzajemnych relacjach z Ukrainą. Wtedy są wykorzystywane jako instrumenty w walce politycznej, ideologicznej retoryce oraz propagandzie. Terminy „Małorosja” oraz „Małorus” stały się także częścią narracji historycznej Kremla oraz walki o wspólne historyczne dziedzictwo pomiędzy dwoma krajami. Kształt oraz treść historycznej spuścizny są o tyle relewantne, gdyż odciskają swoje piętno, określając granice mentalnej mapy zarówno Rosjan, jak i Ukraińców. Interpretacja wspólnej przeszłości oraz stosunek do języka

---

²⁸³ Ibidem, s. 216, 218, 225, 231, 247, 250.

²⁸⁴ Е. Левкиевская, *Семантические варианты топонима „Малороссия”*, op. cit., s. 224-225.

ukraińskiego i rosyjskiego wpływają na percepcję ukraińskiej tożsamości narodowej, wytyczając jej granice oraz kreśląc jej relacje z rosyjską tożsamością²⁸⁵.

W tym miejscu warto odnotować koncepcję małorosyjskości autorstwa Jewhena Małaniuka (ukr. Євген Філімонович Маланюк)²⁸⁶, który postrzega ją w kategoriach zagrożenia dla ukraińskiej tożsamości narodowej. Jego zdaniem małorosyjskość proponuje tożsamość dysfunkcyjną, psychicznie okaleczoną, niedorozwiniętą. W jego opinii tożsamość małorosyjska nie jest jedynie przejawem rusofilstwa, ale rodzajem choroby, niemocy, zaburzenia, wewnątrznarodowego inwalidztwa. Małaniuk traktuje małorosyjskość jako negatywny syndrom ukraińskiej tożsamości, prowadzący do defetyzmu. Przeciwstawia jej natomiast ukraińskość jako w pełni rozwiniętą, dojrzałą formę narodowej identyfikacji. A zatem małorosyjskość nie jest tylko przejawem przywiązania do rosyjskiej kultury czy języka, silnej więzi łączącej oba narody, wynikającej z wielowiekowej, wspólnej historii, ale, jak pisze Małaniuk, jest to nieumiejętność wydzielenia własnego narodowego „Ja” z metaruskiej tożsamości²⁸⁷.

Tożsamość małorosyjska jest zjawiskiem niezwykle złożonym, dlatego doczekała się wielostronnych i wieloaspektowych definicji. Francuska filozofka i myślicielka Simone Weil w swojej książce *Zakorzenie. List do kapłana* definiuje małorosyjskość jako proces asymilacji, mający na celu pozabawienie narodów ich narodowych korzeni²⁸⁸. Natomiast Serhij Hrabowskyj (ukr. Сергій Ігорович Грабовський), ukraiński historyk, politolog i pracownik Instytutu Filozofii im. Hryhoryja Skorowody Narodowej Akademii Nauk Ukrainy kontynuuje swoje rozważania w nurcie Małaniuka, ujmując małorosyjskość w kategoriach „ucieczki od wolności”. Postrzega on tę formę tożsamości jako przejaw pasywności, bierności, niechęci do

---

²⁸⁵ Ibidem, s. 254-255, 265.

²⁸⁶ Jewhen Małaniuk (ukr. Євген Філімонович Маланюк) urodził się w 1897 r. Poeta ukraińskiej emigracji, kulturolog, encyklopedysta, krytyk literacki, działacz polityczny i kulturowy, myśliciel i historyk. Służył w armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. W 1920 r. internowany przez Polaków i przetrzymywany w obozie w Kaliszu. Jeden z głównych autorów w jednym z pierwszych ogólnoukraińskich czasopism literacko-naukowym „Wistnyk” (ukr. Літературно-науковий вістник), który powstał z inicjatywy Mychajło Hruszewskiego. W latach działalności Małaniuka redaktorem czasopisma był Dmytro Doncow.

Zob. Г. Герасимова. Маланюк Євген Філімонович, Енциклопедія історії України: у 10 т., ред. В. Смолій, т. 6, http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERM S=0&S21STR=Malanyuk_E_F (dostęp: 24.01.2020).

²⁸⁷ С. Маланюк, *До проблеми етнопсихології малоросійства*, „Народна творчість та етнографія”, 1997, nr 1, s. 42-43.

²⁸⁸ С. Вейль, *Укорінення. Лист до клірика*, tłum. С. Єременко, О. Ігнат'євої, Київ 1998, s. 39-40.

wzięcia odpowiedzialności za własny naród oraz państwo. Jak pisze w jednym ze swoich dzieł *małorosyjskość to kapitulacja przed egzystencją*²⁸⁹.

Natomiast w nurt studiów postkolonialnych wpisują się rozważania rosyjskiego politologa Andrieja Okary (ros. Андрей Николаевич Окара), który uważa, że koncepcja małorosyjskości pozwalała na marginalizację Ukrainy w składzie Imperium Rosyjskiego i jej prowincjonalizację. Postrzeganie Ukrainy jako peryferii umożliwiło zachowanie jedności w łonie wschodniosłowiańskiej cywilizacji, nie czyniąc z niej, ani sanitarnego kordonu, ani nie przeorientowując jej w państwo wrogie. Jednak, jak zauważa Okara *osłabiała wolę do własnego rozwoju, unicestwiała unikalne pragnienie egzystencji [...] zakładało przyjęcie cudzej narodowej idei i innego cywilizacyjnego paradygmatu za swoje własne*²⁹⁰.

Problem małorosyjskości pojawił się na początku XX stulecia, kiedy rodził się nowoczesny naród ukraiński, wpisując się w konfrontację dwóch rywalizujących ze sobą projektów narodowych – ukraińskiego i rosyjskiego. Burzliwy początek XX w. - szczególnie wybuch rewolucji bolszewickiej oraz powstanie niepodległej ukraińskiej państwowości spowodowały, że małorosyjskość stała się wyrazem przeciwstawnych interesów narodowych, doskonale wpisując się w ówczesny kontekst geopolityczny. Imperialne działania Moskwy doprowadziły do postrzegania Małorusa jako „produktu” jej polityki narodowościowej. Wynikało ono równocześnie z percepcji Imperium Rosyjskiego jako euroazjatyckiego, mongolskiego, despotycznego tworu, którego despotyczny system polityczny był ukierunkowany na stłamszenie własnych obywateli. W tym kontekście wyżej przeanalizowane optyki wpisują małorosyjską tożsamość w kontekst badań postkolonialnych²⁹¹.

W rozważaniach nad tak złożoną materią, jaką są kwestie tożsamościowe, stanowiące centrum ukraińsko-rosyjskiego konfliktu, studia postkolonialne mogą być faktycznie pomocne (przy zachowaniu wszelkiej ostrożności w stosowaniu ich terminologii oraz krytycyzmu wobec stosowanych w ich ramach konstrukcji naukowych). Niektóre elementy rosyjskiej narracji historycznej są niewątpliwie przejawem dyskursu postimperialnego, przeżywającego obecnie w Rosji swój renesans. Niemniej jednak, należy mieć na uwadze fakt, że są one gotowym

---

²⁸⁹ С. Грабовський, *Українська людина та українське буття*, „Сучасність”, Київ 1997, nr 3, s. 136, 139. Zob. С. Грабовський, *XX століття та українська людина. Виклики і відповіді*, Київ 2000.

²⁹⁰ А. Окара, *У пошуках імперської перспективи: Чи призначено Києву стати новим центром поствізантійської цивілізації?*, http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/okara_imperia.htm (dostęp: 24.01.2020).

²⁹¹ О. Баган, *Ментальний комплекс малоросійства в українській культурі: дискурс Євгена Маланюка*, „Слово і Час”, 2018, nr 2, s. 25-27.

„produktem” wielowiekowych oraz skomplikowanych procesów, które zachodziły w państwie wielonarodowym i nie zawsze posiadały one charakter kolonialny czy imperialny już u swego źródła. W wielu przypadkach ewoluowały, zmieniając swój wydźwięk wraz z rozwojem państwa rosyjskiego i jego sytuacji wewnętrznej oraz zewnętrznej.

Przyłączenie ziem ukraińskich w 1654 r. na mocy postanowień ugody perejasławskiej, a następnie w XVIII wieku w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej i równoczesny rozrost terytorialny państwa o inne terytoria, postawił rosyjską elitę rządzącą przed koniecznością wypracowania polityki narodowościowej oraz relacji pomiędzy centrum a peryferiami. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w językowych transformacjach, które ilustrują nieprosty proces wypracowywania terminów dla określania nowo przyłączonych terytoriów. Proces ten przyspieszył w okresie sprawowania funkcji ministra oświaty przez Siergieja Uwarowa. Wówczas to termin „Ukraina”, który był znany już w XII w. i pierwotnie oznaczał „okrainę”, ziemie przygraniczne, zaczął funkcjonować na równi z innymi pojęciami. Jednym z najbardziej rozpowszechnionych „konkurentów” toponimu „Ukraina” był termin „Małorosja”, który pojawił się w XVII w., a rozpowszechnił w XVIII stuleciu. Terminy te były synonimami używanymi zamiennie. Początkowo miały charakter terytorialno-administracyjny i nie były powiązane z czynnikiem etnicznym. W I połowie XIX w. Małorosja ograniczała się tylko do dwóch guberni – czernihowskiej oraz połtawskiej. Zasięg jej terytorium ulegał jednak znacznym transformacjom, czasami znikając w ogóle z mapy, a czasami będąc utożsamiany z całą Ukrainą²⁹².

Małorosja nie była jednak tylko terytorium prawno-administracyjnym, z czasem stała się intelektualną konwencją²⁹³, geokonceptcją składającą się z trzech elementów (podobnie jak

---

²⁹² Б. Галь, *Геоконцепт „Малороссия” на ментальных картах XVIII — первой половины XIX в.* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенко, М. Клопова, М. Лескинен, Москва - Санкт Петербург 2016, s. 8–28.

²⁹³ Концепcję Ма́лоросји можна пострэгаць як прыклад „ментальнай мапы” разуміанай, як „*zasób informacji przestrzennych (geograficznych), model przestrzenny, mentalny produkt pewnych lokalnych cywilizacji. Mentalna kartografia to pojęcie abstrakcyjne, obejmujące mentalne i duchowe zdolności dające nam możliwość zbierania, uporządkowania i przywoływania z pamięci informacji dotyczących otaczającej nas przestrzeni. Mentalna mapa stanowi wyobrażenie rzeczywistości stworzone przez człowieka i może być nieprawidłowe. Psychologia poznania definiuje natomiast mentalną mapę jako subiektywne, wewnętrzne wyobrażenie człowieka na temat otaczającej go przestrzeni/rzeczywistości. Dlatego mentalna mapa w żadnym wypadku nie powinna być utożsamiana z obrazem geograficznym. Należy zaznaczyć, że mentalna mapa nie jest reprezentacją określonych obiektów geograficznych, ale sposobem ich prezentowania*”.

Сут. за: І. Колесник, *Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленням*, „Український історичний журнал”, 2012, nr 5, s. 138.

Zob. R. M. Downs, D. Stea, *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping*, New York 1977.

Zob. J. Portugalí, *The Construction of Cognitive Maps*, Dordrecht 1996.

Zob. Ф. Шенк, *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе*, „НЛО” 2001, nr 6, s. 4-17;

inne koncepcje): komponentu terytorialnego, toponimu oraz obrazu. Idea Małorosji traciła stopniowo charakter terytorialno-administracyjny i zaczęła być definiowana przy użyciu kryteriów historyczno-etnograficznych. Na przełomie XVIII i XIX w. granice Małorosji zaczął określać etnos - Małorusów, a nie małorosyjskie prawo²⁹⁴. Wielka, Mała i Biała Ruś przekształciły się w etnoterytorialne areale – historyczne i etnograficzne przestrzenie zamieszkiwane przez Małorusów, Białorusów oraz Wielkorusów²⁹⁵.

Na proces precyzowania granic geograficznych, etnicznych, a z czasem również mentalnych Małorosji wpływała ewolucja toponimu „Wielkiej Rusi”. Nie należy bowiem zapominać, że oba terminy i ich zasięg geograficzno-polityczny kształtowały się w szerszym kontekście zachodzących wówczas procesów polityczno-narodowościowych w łonie wieloetnicznego Imperium Rosyjskiego. Zakres jednego toponimu determinował i ograniczał zasięg drugiego. Procesy te były ze sobą nierozzerwalnie związane i błędem jest rozpatrywanie jednego z pominięciem drugiego.

Kształt granic Wielkiej Rusi kształtował się, bowiem równocześnie z terytorium Małorosji. Iwan Pawłowski (ros. Иван Данилович Павловский)²⁹⁶ zwraca uwagę na jeszcze jeden aspekt obu terminów – mianowicie ich polityczny charakter, który zaczął zyskiwać na znaczeniu po przyłączeniu zachodnich ziem ukraińskich i białoruskich w połowie XVII w. Pomijając fakt, że granice Wielkiej Rusi/Rosji podobnie jak i Małorosji były płynne, to w pierwszej połowie XIX w. zaczęło kształtować się pojęcie „Rosji wewnętrznej²⁹⁷”. Jej terytorium było interpretowane rozszerzająco, niemniej jednak już wówczas było traktowane jako etnograficzne, historyczne oraz geopolityczne jądro Imperium Rosyjskiego. I chociaż do lat osiemdziesiątych XIX w. terytorium to nie posiadało charakteru normatywnego, to

---

²⁹⁴ Б.Галь, op. cit., s. 8–28.

²⁹⁵ М. Лескинен, *Возникновение научных представлений об общности русского народа: вопросы исторической топонимии и этнонимии (последняя треть XVIII — первая половина XIX в.)* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, Москва 2018, s. 140.

²⁹⁶ Iwan Pawłowski – (ros. Иван Данилович Павловский), urodzony na terytorium guberni połtawskiej w 1852, rosyjski pisarz, studiował rosyjską historię oraz archeologię. Zmarł w 1881 r.

Zob. Павловский, Иван Данилович, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т., т. 22а*, Санкт-Петербург 1890—1907, s. 563.

²⁹⁷ Do połowy XIX stulecia funkcjonowały dwie wersje zasięgu terytorialnego ziem wielkoruskich, które były traktowane, jako rdzeń rosyjskiej państwowości oraz narodowości. Pierwsza utożsamiała te ziemie z terytorium Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, druga natomiast dołączała do nich jeszcze obszary północne (gubernie nowogrodzka oraz pskowska).

Zob. М. Лескинен, *Великоросс/великорус Из истории конструирования этничности. Век XIX*, Москва 2016, s. 103.

stanowiło kryterium o charakterze narodowościowym, wytyczającym centrum, „plemienne jądro”, które stało się załącznikiem rosyjskiej narodowości²⁹⁸.

Burzliwy proces kształtowania się pojęcia Wielkiej Rusi, który miał bezpośredni wpływ na kształt granic geograficzno-politycznych Małorosji oraz Białej Rusi (dzisiejszej Białorusi), znalazł swoje odzwierciedlenie w narodowej heraldyce. Ostateczny wariant tzw. Wielkiego Herbu został zatwierdzony dopiero w 1882 r. Wymowna jest jego struktura, która wiele mówi na temat zachodzących wówczas procesów narodowo i państwowotwórczych, ale również mentalnej hierarchii poszczególnych grup etnicznych wchodzących w skład Imperium²⁹⁹.

Herb składał się z trzech szczytów: herbów guberni i księstw wielkoruskich, herbów księstw południowo – zachodnich (dziś ukraińskich) oraz herbów księstw białoruskich i litewskich. W skład Wielkiego Herbu wchodziły również narodowe emblematy następujących księstw ukraińskich: guberni wołyńskiej, podolskiej oraz czernihowskiej. Pierwszy szczyt znajdował się na lewo od centrum, drugi po prawej stronie od centrum, co było wyrazem istniejącej hierarchii i statusu księstw. Warty odnotowania jest także siódmy szczyt, na którym znalazły się herby Księstw Kijowskiego, Włodzimierskiego oraz Nowogrodzkiego. Szczyt ten jednoczy niegdyś wielkie księstwa ruskie, nadając im status królestwa i demonstrując polityczną oraz historyczną jedność trzech najważniejszych filarów staroruskiej państwowości w postaci Księstw Nowogrodzkiego, Kijowskiego oraz Włodzimiersko-Suzdalskiego. Ich rozmieszczenie w herbie wskazywało na zmianę państwowo-politycznych centrów „ruskiego plemienia”.

Natomiast umieszczenie herbu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w centrum symbolizowało polityczną hegemonię Moskwy w procesie „jednoczenia” ziem ruskich. Należy jednak zaznaczyć, że choć skład historyczno-politycznych komponentów Wielkiego Herbu nie do końca pokrywa się z rzeczywistymi wyobrażeniami o nich (co było związane z wciąż nie zakończonym procesem ich formowania się)³⁰⁰, to niewątpliwie jest to cenne źródło odzwierciedlające wewnętrzną mentalną mapę, którą posługiwano się wówczas, a która stanowiła przejaw zachodzących procesów wyznaczania konturów terytoriów narodowo-politycznych.

---

²⁹⁸ Ю. Венелин, *О происхождении славян вообще и россов в особенности*, „Сборник Русского исторического общества”, 2003, nr 8/156, Москва, http://annales.info/rus/small/srio156_ven.htm (dostęp: 28.02.2020).

²⁹⁹ М. В. Лескинэн, *Великоросс/великорус*, s. 105-107.

³⁰⁰ Ibidem, s. 105-107.

Analiza Wielkiego Herbu wskazuje na główne komponenty historycznego dziedzictwa. Już wówczas nawiązywano do spuścizny Rusi Kijowskiej, uznawanej za pierwszą formę wspólnej państwowości. Poprzez następne jej polityczne wcielenia pod postacią kolejnych księstw starano się podkreślać jej ciągłość historyczną. Natomiast trzy szczyty herbu poświęcone trzem „odgałęzieniom” praruskiego narodu bezpośrednio nawiązują do koncepcji trójjedynego narodu ruskiego³⁰¹.

Wielkie Księstwo Moskiewskie, umiejscowione w centrum herbu determinowało status pozostałych księstw oraz grup etnicznych. Kształtowanie się konturów terytorialnych, ale również mentalnych toponimu Małorosji było w znacznym stopniu uzależnione od definiowania pojęcia narodu wewnątrz Imperium oraz rywalizacji dwóch największych, najsilniej ze sobą konkurujących projektów narodowo-państwowych.

W XIX w. dominowały dwa modele rozumienia narodu (w tym przypadku ruskiego narodu): polityczny oraz etniczno-historyczno-cywilizacyjny. W pierwszym przypadku pod pojęciem „Ruskich” (ros. русские) rozumiano poddanych Gosudara (i w tym przypadku kluczowa była lojalność wobec władzy, o której pisał austriacki uczoney Andreas Kappeler), natomiast drugi model zyskiwał na popularności wraz ze wzmożonymi ruchami narodotwórczymi i wzrostem narodowej świadomości wśród poszczególnych grup etnicznych Imperium.

Oba toponimy: Małorosja oraz Wielka Ruś stopniowo ewoluowały w kierunku pojęć o charakterze etnicznym. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. utwierdziło się przekonanie, że jądrem plemiennym jest naród wielkoruski (potomkowie dzisiejszych Rosjan), natomiast geograficznego jądra ruskiego dziedzictwa upatrywano w guberniach centralnych (tj. nowogrodzkiej, pskowskiej, moskiewskiej, twerskiej, riazańskiej, włodzimiersko-suzdalskiej). Chociaż geograficzny areal Wielkiej Rusi nie był jeszcze w pełni ukształtowany, to niemniej jednak mieścił w swoim składzie „rdzennie ruskie ziemie”, wchodzące w skład państwa rosyjskiego od momentu „wywyższenia” Moskwy. Koniec XIX stulecia i pierwsza dekada XX w. przyniosły utożsamienie przestrzeni zamieszkałej przez Wielkorusów z całym Imperium Rosyjskim. Kształtowanie się składu guberni wielkoruskich dowodzi ciągłego rozszerzania się przestrzeni identyfikowanej z ziemiami Wielkiej Rusi³⁰². Unaocznia to silnie absorpcyjny, a z czasem imperialny charakter projektu, co miało niebagatelny wpływ na politykę

---

³⁰¹ Ibidem, s. 106-107.

³⁰² М. Лескинён, *Великоросс/великорус*, s. 121-123.

narodowościową władz carskich. Następuje powolne „zawłaszczanie” i monopolizacja terminu ruskości przez Wielkorusów/Rosjan i synonimizacja obu przymiotników – rosyjski i ruski (ros. российский/русский).

Wzrost znaczenia czynnika etnicznego spowodował, że komponent terytorialny geokonceptu Małorosji również uległ znacznemu rozszerzeniu z powodu niepokrywania się jej granic administracyjnych z granicami etnicznymi (terytoriami zamieszkiwanymi przez Małorusów). Doprowadziło to do poszukiwań „historycznej” Małorosji poza granicami guberni małorosyjskiej i rozciąganie jej granic na gubernie: charkowską, kijowską, jekaterynosławską, chersońską, taurydzką, podolską. Niewykluczone, że owa „geografia wyobrażona” elit intelektualnych doprowadziła do zmian *stricte* administracyjnych i powiększenia małorosyjskiego generał-gubernatorstwa o gubernię kijowską w 1831 r., a następnie w latach 1835-1856 charkowską, czernihowską oraz połtawskie generał-gubernatorstwo³⁰³.

Wraz z rozwojem ukraińskiej tożsamości narodowej zabiegi Petersburga zaczęły ograniczać się do popierania małorosyjskości jako lokalnej formy tożsamości ogólnoruskiej, a ukraiński ruch narodowy coraz częściej był postrzegany jako zagrożenie dla państwa rosyjskiego³⁰⁴ oraz metatożsamości ruskiej promowanej przez władze rosyjskie. W związku z tym elity chętnie promowały koncepcję „nadetniczości” / „metaetniczności”, przedkładającą wierność tronowi nad obiektywnymi czynnikami narodowotwórczymi tj. język czy wyznanie. Etnosy Imperium, w tym Ukraińcy byli postrzegani jako przedmiot, a nie podmiot państwowej polityki³⁰⁵.

W polityce narodowościowej Petersburga kluczowe miejsce zajmowały elity lokalne, które wraz z rosyjską tworzyły kosmopolityczną grupę, biorącą czynny udział w sprawowaniu kontroli nad danym terytorium. Rola elity polityczno-intelektualnej zarówno tej centralnej, jak i lokalnej była kluczowa dla istnienia i rozwoju państwa Romanowów. Andrzej Nowak wyraźnie podkreśla, że inteligencja Imperium nie była w swoich wyborach jednorodna, bez jej udziału jednak jego ideologia nie byłaby w stanie trwać, a tym bardziej adaptować się do potrzeb modernizacji. Bez zaangażowania elit Imperium również by nie upadło. I mowa tutaj

---

³⁰³ Б. Галь, *Геоконцепт „Малороссия” на ментальных картах XVIII — первой половины XIX в.*, s. 17-18.

³⁰⁴ Е. Борисёнок, М. Лескинен, *Украинский вопрос в системе исторических и политических координат: Российская империя и Советский Союз* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, Москва 2018, s. 10.

³⁰⁵ В. Трепавлов, *Национальная политика в многонациональной России XVI–XIX вв.*, „Историческая психология и социология истории”, 2009, nr 1, s. 62.

nie tylko o elicie centralnej – rosyjskiej, ale także o elitach lokalnych, które tak jak Ukraińcy tworzyły swoje projekty narodowe³⁰⁶.

Powrót do polityki opartej na lojalności wobec Imperium jako wyobrażonej wspólnoty polityczno-kulturowej, za panowania Mikołaja I na pierwsze miejsce wysuwał pytanie o rolę i miejsce lokalnych elit intelektualno-politycznych. Pryncypialną kwestią była zatem współpraca na linii centrum – peryferia oraz kooperacja między elitą rosyjską, rozumianą jako centralna oraz elitami lokalnymi – w tym przypadku ukraińską. Zasadne wydaje się także pytanie o model owej współpracy lub kolaboracji (w zależności od punktu widzenia). Andrzej Nowak powołuje się na bardzo ciekawy model teoretyczny współpracy na linii elity centralne – elity lokalne oraz naród centralny i naród peryferyjny opracowany przez norweskiego politologa Johana Galtunga³⁰⁷. Model ten w bardzo klarowny sposób pokazuje kanały kooperacji/kolaboracji między Centrum a Peryferiami.

Galtung definiuje imperium jako relację między narodem Centrum a narodami Peryferiów. Uwzględnił on jednak fakt, że samo Centrum składa się z centrum, czyli elity oraz peryferiów, czyli narodu/ludu. Podobnie Peryferia – w ich skład wchodzi elita, czyli centrum Peryferiów oraz naród/lud, czyli jej peryferia. Zależności oraz relacje między nimi przekładają się na stabilność wewnętrzną imperium. Galtung wyróżnia trzy rodzaje relacji oraz kooperacji na linii Centrum – Peryferia, które gwarantują sprawne funkcjonowanie Imperium. Pierwsza z nich to kompatybilność interesów między centrum (elitą) Centrum a centrum (elitą) Peryferiów. Drugi wariant przewiduje większą na Peryferiach aniżeli w Centrum sprzeczność interesów występującą między peryferiami (narodem/ludem) a centrum (elitą). Trzecia opcja natomiast to niekompatybilność interesów między peryferiami (narodem/ludem) Peryferiów oraz peryferiami (narodem/ludem) Centrum³⁰⁸.

Model Galtunga można zastosować w przypadku funkcjonowania Ukrainy w granicach imperium Romanowów. Egzystencja Ukraińców w ramach jednego organizmu państwowego z Rosjanami wymuszała interakcje obu elit i społeczeństw zarówno na poziomie peryferyjnym (między mieszkańcami Ukrainy a jej elitą) oraz na poziomie „imperialnym” (między elitami rosyjską oraz ukraińską oraz między oboma narodami). Wzrost świadomości narodowej wśród

---

³⁰⁶ A. Nowak, *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721-1921. Geopolityka, ody i narody*, Kraków 2018, s. 225-226.

³⁰⁷ Ibidem, s. 224.

³⁰⁸ J. Galtung, *A Structural Theory of Imperialism*, „Journal of Peace Research”, 1971, nr 2, s. 83. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/002234337100800201> (dostęp: 14.12.2020).
Zob. także: A. Nowak, *Metamorfozy Imperium*, s. 224.

Ukraińców oraz wyklarowanie się ukraińskiego projektu narodowego podważały stopień ich lojalności (szczególnie elity ukraińskiej) wobec Centrum, co powodowało wiele napięć między Centrum a Peryferiami. Zasadne wydaje się również pytanie o kooperację ukraińskich elit intelektualno – politycznych w dziele wypracowywania ideologicznych podstaw Imperium. Zasadne wydaje się także pytanie o kolaborację, która w niektórych sytuacjach byłaby zapewne bardziej adekwatnym terminem, szczególnie dla patriotycznie nastawionej części ukraińskiego społeczeństwa, dla której współpraca z Centrum była równoznaczna ze zdradą ukraińskich interesów narodowych i działaniem na szkodę dla ukraińskiej tożsamości narodowej.

Miejsce i rola małopruskiej/ukraińskiej kwestii narodowościowej w okresie Imperium Rosyjskiego początkowo były związane nie tyle z czynnikiem etnicznym, identyfikującym dany podmiot, ile były ściśle uzależnione od rozwoju oraz ewolucji znaczenia pojęcia narodu – form i kryteriów świadczących o przekształceniu się danej społeczności w niezależny naród (co było sygnalizowane już we wcześniejszej części niniejszej pracy). Lata sześćdziesiąte XIX wieku to również okres rozwoju idei „jednej i niepodzielnej Rosji” propagującej zbliżenie lub „zlanie się” Obcych z żywiołem ruskim³⁰⁹.

Rywalizacja między rosyjskim/ruskim oraz ukraińskim projektem narodowym w dobie Imperium była związana również z czynnikiem polskim. Rozwój ukraińskiej tożsamości zwolennicy trójjedynego narodu ruskiego nazywali polską intrygą³¹⁰. Kolejne polskie powstania niepodległościowe (szczególnie styczniowe) podsyciły nastroje polonofobiczne³¹¹.

Kształtowanie się imperialnej polityki narodowościowej Andreas Kappeler wiąże nie tylko z czynnikami kulturowymi czy religijnymi, ale również z kwestią lojalności politycznej wobec władzy, która jego zdaniem po powstaniu styczniowym w 1863 r. zaczęła być traktowana priorytetowo przez władze carskie. Kappeler swoją uwagę koncentruje na czynnikach *stricto* politycznych, tj. lojalności wobec *Gosudara*, przynależności klasowej czy idei imperialnej, które jego zdaniem górowały nad takimi wyznacznikami tożsamości jak pochodzenie etniczne, język czy wyznanie. Pierwotnie to właśnie czynniki polityczne określały politykę Imperium wobec ludności podbitej, która miała przede wszystkim charakter

---

³⁰⁹ Е. Борисёнок, М. Лескинен, *Украинский вопрос в системе исторических и политических координат*, op. cit., s. 13, 21.

³¹⁰ Р. Шпорлюк, *Украина: от периферии империи к суверенному государству*, [w:] *Украина и Россия: общества и государства*, ред. Д. Фурман, Москва 1997, s. 55-63.

³¹¹ М. Долбилов, *Поляк в имперском политическом лексиконе*, <https://abai.kz/post/8876> (dostęp: 02.01.2020).

pragmatyczny tzn. utrzymanie porządku, bezpieczeństwo władzy, społeczno-polityczną stabilność³¹².

Zdaniem badacza, z punktu widzenia imperialnego centrum narody podbite nie były traktowane równo. Istniały trzy rodzaje hierarchii: pierwsza to polityczna lojalność wobec centrum, druga była określana przez czynniki klasowo-społeczne i trzecia miała charakter kulturowy (jej komponentami były m. in. religia, język). Jednocześnie Kappeler zastrzega, że podział ten nie był statyczny, zmieniał się i ewoluował na przestrzeni wieków, a poszczególne hierarchie oddziaływały na siebie wzajemnie³¹³.

Na drabinie owych hierarchii swoją pozycję zmieniali także Ukraińcy. Znacząca zmiana widoczna jest w przypadku hierarchii lojalności. W wieku XVII po wejściu części ziem ukraińskich na mocy postanowień ugody perejasławskiej w skład Rosji, Kozacy byli traktowani przez centrum polityczne nieufnie jako potencjalni buntownicy, separatyści, mazepiści. Również wielowektorowa, niekonsekwentna polityka hetmana Bohdana Chmielnickiego sprzyjała utwierdzeniu wizerunku Kozaków jako potencjalnych zdrajców. Jednak wraz ze stopniową integracją wyższych klas hetmaństwa z wielkorosyjskim/rosyjskim dworostwem Kozacy-buntownicy powoli przekształcali się w Małorusów - lojalnych poddanych dynastii. W ten sposób w połowie XIX w. zaczął dominować pozytywny obraz Małorusów jako lokalnej, barwnej wersji ruskiego narodu³¹⁴.

Ewoluowała także pozycja Ukraińców w ramach drugiej - społeczno-klasowej hierarchii. W celu zagwarantowania integralności terytorialnej państwa władze carskie już w XVI w. rozpoczęły proces kooptacji nie-rosyjskich elit w wyższe kręgi Imperium. W hierarchicznym ustroju państwa kluczową rolę dla narodów nierosyjskich odgrywała liczebność ich własnej elity. Istotny jest fakt, że ich elity posiadały znacznie większe przywileje

---

³¹² Tezę tą potwierdza fakt, że Kolegium Małorosyjskie zostało powołane, jako jedno z ostatnich w 1722 r. po śmierci hetmana Iwana Skoropadskiego i pod względem ustrojowym odróżniało się od innych tego typu jednostek terytorialnych Imperium Rosyjskiego. Zostało podporządkowane Senatowi i ośmiu rosyjskim oficerom, jednak jego utworzenie było podyktowane względami czysto pragmatycznymi – miało na celu uporządkowanie funkcjonowania wyższych organów władzy, rozszerzenie kontroli, zmniejszenie ilości wpływających skarg do organów centralnych na działania starszyny kozackiej i hetmana. Faktem jest, że panowanie Piotra I stało się przełomowym momentem, jeżeli chodzi o stanowisko rządu wobec ukraińskiej autonomii: zamiast charakteru ugodowego (kompromisowego) ewoluowało w ukazowy system sprawowania kontroli. Niemniej jednak dowodzi to, że zmiany tego typu pierwotnie nie były związane z kwestią narodową i miały charakter *stricte* polityczny.

Zob. С. Лукашова, *Малороссия и малороссыяне в Российской империи в XVIII в.: стратегии интеграции [w:] Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, Москва 2018, s. 60-61.

³¹³ А. Каппелер, *Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи*, <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (dostęp: 02.01.2020).

³¹⁴ Ibidem.

niż rosyjskie dwоряństwo. Nierosyjskiej arystokracji gwarantowano bowiem ochronę własności, przywilejów i prawo do wyznawania swojej wiary. Takie zasady kooptacji funkcjonowały do połowy XIX w.³¹⁵. Elity etnosów posiadały w zasadzie tylko dwie perspektywy: albo uznanie ich za część dwоряństwa, albo degradację społeczną i zrównanie ich z chłopstwem lub uznanie za cudzoziemców³¹⁶.

Stopniowa akulturacja kozackiej starszyny doprowadziła do tego, że Małorusy przestali być traktowani przez centrum jako niezależna grupa etniczna/naród. Pozbawiło to ich własnego miejsca w etnicznej hierarchii i zaczęli być postrzegani tylko w kategoriach regionalnej wersji ruskości/rosyjskości. Natomiast Ukraińcy, którzy stali się carskimi poddanymi w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej, jako że w przeważającej większości była to ludność chłopska, stali się „chochłami” – prototypem nieucywilizowanego chłopstwa. Przestali być oni podmiotem carskiej polityki i byli traktowani jako funkcja polskich lub rosyjskich wpływów w regionie. W tym kontekście Kappeler zauważa bardzo interesujący fakt –

---

³¹⁵ Owa hierarchia obowiązywała i była właściwa również dla innych narodów Imperium. Dobrym przykładem są Polacy, których pozycja w życiu narodowo-politycznym państwa Romanowów ewoluowała, na co niebagatelny wpływ miały polskie zrywy niepodległościowe – powstanie listopadowe 1830 r. oraz powstanie styczniowe 1863 r. Proces ewolucji owej pozycji narodu polskiego w hierarchii narodowej dogłębnie analizuje Andrzej Nowak w swojej publikacji *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721-1921*. Historyk wyraźnie podkreśla, że po I rozbiore Rzeczypospolitej Imperium nie prowadziło względem Polaków polityki asymilacyjnej, a szlachta polska utrzymała dotychczasowe przywileje, czego wyrazem był ukaz Katarzyny II z 1785 r. Jednak kolejne dwa rozbiory oraz wejście w 1815 r. w skład Imperium ziem Polski centralnej znacznie uwypukliły problem polityki Petersburga wobec licznej i dobrze wykształconej elity polskiej, która posiadała równoprawną pozycję z rosyjską odpowiedniczką. Nowak zwraca uwagę, że w 1815 r. pod panowaniem Aleksandra I więcej osób pisało i czytało po polsku niż po rosyjsku. Tarcia między obiema elitami – polską i rosyjską - zaostrzyła propolska polityka wnuka Katarzyny II, który zdaniem wielu przedstawicieli życia politycznego oraz społecznego Imperium, faworyzował Polaków. Polityka ta spotkała się z podbudowaną ideowo krytyką. Jednak car Mikołaj I powrócił do zmodyfikowanej koncepcji oparcia Imperium na podstawie lojalności zorganizowanej wokół wyobrażonej tożsamości oraz interesów państwa Romanowów. Imperator stopniowo odchodził od polityki wobec peryferii opartej na „kupowaniu” lojalności za cenę ustępstw wobec ich odrębności polityczno-kulturowych. Historyk za wyraźną cezurę zmieniającą politykę narodowościową centrum wobec jego peryferii uznaje lata 1822/1823. To wówczas, jego zdaniem, rozpoczął się proces zmiany polityki Petersburga wobec ziem litewsko-ruskich, które bezpośrednio zostały wcielone w skład Cesarstwa. Wówczas zaczęło się planowe niwelowanie polskiej przewagi kulturowej na wspomnianych ziemiach, które dokonywało się poprzez likwidację polskich instytucji i zastępowanie ich rosyjskimi odpowiednikami. Nowak twierdzi, że od połowy lat dwudziestych XIX w. polskie elity przestały być uznawane za główny punkt oparcia Imperium na tym obszarze. Nadal była, co prawda, możliwa kolaboracja, ale próg jej trudności został znacznie podniesiony.

Zob. A. Nowak, *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721-1921*, s. 228-231, 234-234.

Tym samym należy konstatować, że elita polska będąca początkowo równoprawną grupą z elitą rosyjską, brała czynny udział w polityce centrum na tym obszarze, stopniowo przekształcając się jednak w grupę o „podwyższonym poziomie ryzyka”. Niebagatelny wpływ na ten proces miały oba powstania narodowyzwolenicze, które uzmysłowiły Rosjanom poziom zagrożenia dla stabilności wewnętrznej Imperium oraz dla jego integralności terytorialnej. Znaczna część elity rosyjskiej uważała asymilację Polaków za niemożliwą, zdając sobie sprawę z silnie ugruntowanej polskiej tożsamości polityczno-kulturowej i siłą rzeczy uznając ich za grupę nielojalną wobec Imperium. Tym samym, czynniki te wymusiły zmianę w polityce narodowościowej Petersburga wobec Polaków, którzy na drabinie hierarchii lojalności znaleźli się na najniższym stopniu.

³¹⁶ А. Каппелер, *Мазепинцы, малороссы, хохлы.*, <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (dostęp: 02.01.2020).

dyferencjację wewnątrz tej samej etnicznej grupy. Ukraińcy znajdowali się na dwóch różnych poziomach hierarchii etnicznej – Ukraińcy Hetmanatu na drugim szczeblu owej hierarchii, a ludność ukraińska z rosyjskiego zaboru na ostatnim³¹⁷.

Natomiast hierarchia kulturowa w dobie Imperium Rosyjskiego zdaniem Andreasa Kappelera była nierozzerwalnie związana z definiowaniem „Swojego” i „Obcego”. Posiada ona postać koncentrycznych kręgów, rozchodzących się od „swojego” centralnego kręgu Ruskich (мы русские), będących jądrem, ku coraz bardziej „obcemu” elementowi. Do kręgów tych Kappeler zalicza podział na poddanych cara i cudzoziemców (tzw. inorodców; ros. инородцы); chrześcijan-niechrześcijan, których dzieli na kolejne podkategorie: niechrześcijanie, nieprawosławni chrześcijanie, prawosławni nie - Słowianie, prawosławni Słowianie. Ostatni z nich stanowił centrum koncentrycznych kręgów. Oficjalnie używane pojęcie „narodu ruskiego” jednoczyło wszystkich wschodnich Słowian: Wielkorusów/Rosjan, Małorusów/Ukraińców i Białorusinów, którzy byli postrzegani jako potomkowie jednego plemienia. Również języki ukraiński oraz białoruski uznawano za dialekty języka ruskiego/rosyjskiego. Dlatego ani piśmiennictwo, ani kultura ukraińska czy białoruska nie były uznawane za samodzielne i autonomiczne wobec odgrywającej funkcję internacjonalizującą kultury ruskiej.

Centralne miejsce zajmowali w owej hierarchii Wielkorusy, jednak granica między nimi, a drugim kręgiem wschodnich, prawosławnych Słowian była rozmyta. Tym niemniej, postrzeganie Ukraińców i Białorusinów za „dopływy” tego samego etnicznego plemienia akcelerowało narodową asymilację i proces ich konwergencji z rosyjską elitą. Przyjęcie wysokiej ruskiej/rosyjskiej kultury i dołączenie do elity pozwoliły tym narodom przezwyciężyć kompleks niedowartościowania oraz stygmatyzujący Ukraińców stereotyp chochła³¹⁸. Polityka Imperium stworzyła im warunki dla społecznego awansu przy jednoczesnym zachowaniu lojalności wobec *Gosudara* i Ukrainy³¹⁹.

Na początku XVIII w. charakterystyczna była polityka samoizolacji prowadzona przez władze małorosyjskie, jednak połowa stulecia przyniosła znaczne zmiany w tej materii. Ludność małorosyjska stawała się coraz bardziej świadoma możliwości, jakie niosła ze sobą

---

³¹⁷ Ibidem.

³¹⁸ Chochoł (ros. хохол) - poniżające i obraźliwe określenie Ukraińców (ukraińskojęzycznych) używane w szczególności przez Rosjan, ale i inne narody ZSRS, w tym przez rosyjskojęzycznych Ukraińców. Początkowo termin ten był stosowany w latach trzydziestych XVII stulecia w Rzeczypospolitej dla określenia ludności prawosławnej, a także na terenach przygranicznych z Księstwem Moskiewskim. Od połowy lat czterdziestych XVII w. spotyka się już jednak bardziej konkretne użycie tego terminu w stosunku do Kozaków zaporoskich.

³¹⁹ A. Каппелер, *Мазетинцы, малороссы, хохлы*, <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (dostęp: 02.01.2020).

integracja w struktury Imperium. Sankt Petersburg przerodził się w centrum, podczas gdy Małorosja zaczęła być postrzegana jako „okraina” oraz prowincja. Tym samym integracja Małorusów z Wielkorusami przebiegała samoistnie i w sposób dobrowolny. Wymownym przykładem jest polityka kulturowa i zapraszanie określonych kategorii intelektualnej elity Małorosji do służby na terytorium Wielkiej Rusi³²⁰.

Bez wątpienia, Małorusy odgrywali relewantną rolę w kulturowych transformacjach Imperium Rosyjskiego w XVIII w. Do ważniejszych wektorów małorosyjskich/ukraińskich wpływów można zaliczyć: rekrutację ukraińskiego duchowieństwa, wykładowców i nauczycieli szkolnych, tłumaczy i urzędników państwowych, sprawujących funkcje w najwyższych państwowych urzędach (Senat, Synod, Kolegium Spraw Międzynarodowych, sprawowanie misji dyplomatycznych). Już w drugiej połowie XVIII w. studenci Akademii Kijowsko-Mohylańskiej wyjeżdżali do Moskwy, aby na tamtejszym uniwersytecie kontynuować studia medyczne i nie tylko³²¹.

Tezę Andreasa Kappelera o prymacie lojalności wobec tronu nad takimi komponentami tożsamości jak pochodzenie etniczne czy język wzmacnia również niska początkowo pozycja języka ruskiego/rosyjskiego oraz polityka językowa władz carskich. Akademia Kijowsko-Mohylańska, która jeszcze na początku XVIII stulecia była jedyną uczelnią wyższą w Imperium, a która w 1721 r. została podporządkowana Świętemu Synodowi, posiadała swobodę kształcenia, a Synod nie ingerował w zawartość programów kształcenia (także językowego). Język rosyjski jako przedmiot nauczania został wprowadzony w 1765. Nie należy jednak mówić o rusyfikacji ludności małorosyjskiej w tamtym okresie. Oczywiście wraz z ograniczaniem autonomii Małorosji język rosyjski wypychał stopniowo tzw. „prostą mowę” (prototyp języka ukraińskiego), która aktywnie rozwijała się od XVI w. i początkowo pełniła rolę języka literackiego, ze sfery publicznej spychając ją do domowego zacisza. Ważny jest również fakt, że za ograniczenia nakładane na język ukraiński był odpowiedzialny Synod, który w większości tworzyli wychodźcy małorosyjscy. Także kontrolę nad spójnością zasad ortograficznych sprawował absolwent Akademii Kijowsko-Mohylańskiej archimandryta Gawriił Bużynskij (ros. Гавриил Фёдорович Бужинский)³²².

---

³²⁰ С. Лукашова, *Малороссия и малороссияне в Российской империи в XVIII в.*, s. 72-74.

³²¹ Ibidem, s. 72-74.

³²² Gawriił Bużynskij (ros. Гавриил Фёдорович Бужинский) – biskup rizański, urodzony na terytorium Słobodzkiej Ukrainy. Absolwent Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. W 1706 r. otrzymał nominację na nauczyciela w Słowiańsko-Grecko-Łacińskiej Akademii w Moskwie. W 1721 r. nominowany został na doradcę Świętego Synodu oraz protektora szkół i typografii (techniki druku).

Zdaniem historyczki Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk Swietłany Łukaszowej (ros. Светлана Станиславовна Лукашова) również zakaz wydawania książek w „prostej mowie” nie był przejawem polityki rusyfikacji czy dyskryminacji języka ukraińskiego, ale był uwarunkowany rozwojem żargonów literackich. Akademia Kijowsko-Mohylańska korzystała wówczas z zachodnioeuropejskiej koncepcji podziału żargonów literackich na wysoki, średni oraz niski. Jej zdaniem, język ukraiński nie mógł być wykorzystywany do tłumaczenia literatury wysokiej tj. traktaty teologiczne, kazania, teksty liturgiczne. Właśnie, dlatego małorusycyzmy były stopniowo usuwane z ksiąg cerkiewnych wydawanych w Kijowie i Czernihowie. Proces ten był także związany z zapotrzebowaniem wielkorosyjskiego rynku książkowego, który był znacznie większy i bardziej chłonny. Ważne było, żeby tekst był zrozumiały dla tamtejszego odbiorcy, dlatego musiał być „oczyszczony” z wszelkich polonizmów oraz małorusycyzmów³²³.

Silna pozycja Ukrainy na mentalnej mapie Rosjan wynika również z niebagatelnej roli Małorusów w łonie Cerkwi Prawosławnej. W 1684 metropolia kijowska weszła w skład Patriarchatu Moskiewskiego. Niemniej jednak, kijowianie nie utracili silnego wpływu na rozwój Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi. Tendencji tej sprzyjała polityka cara Piotra I, który wolne wakaty cerkiewne starał się zapełniać wychodźcami z Ukrainy. Było to spowodowane dwójakimi przyczynami: po pierwsze, duchowni małorusyjscy odznaczyli się wysokim poziomem wykształcenia, po drugie, chodziło o bliskość i bezpośrednie wpływy kultury europejskiej.

Piotr I dążył do pełnej wymiany episkopatu, dlatego z biegiem czasu małorusyjscy duchowni oprócz metropolii kijowskiej i smoleńskiej zaczęli być oddelegowywani również do diecezji wielkorosyjskich/rosyjskich. Tym samym ewoluował model Cerkwi. Przede wszystkim starano się osiągnąć równowagę między wewnątrzcerkiewnymi grupami, mało i wielkorosyjskimi eparchiami, przy jednoczesnym zachowaniu uprzywilejowanego statusu metropolii kijowskiej wśród innych diecezji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Również reformy carycy Katarzyny II i podział diecezji oraz klasztorów na klasy (od pierwszej do trzeciej) nie dotknęły eparchii małoruskich. W ten sposób utwierdził się wyjątkowy status kijowskiego prawosławia w łonie RPC. Jednakże należy odnotować, że w całej przedrewolucyjnej historiografii nie uznawano specyfiki kijowskiego prawosławia, jego

---

Zob. С. Питерский, М. Панков, Гавриил Бужинский, „Православная энциклопедия”, <http://www.pravenc.ru/text/161285.html> (dostęp: 03.01.2020).

³²³ С. Лукашова, *Малороссия и малороссияне*, s. 84-85.

autonomii wobec wielkoruskich obyczajów oraz norm. Starannie starano się przemilczeć lub marginalizować również istniejące skądinąd antagonizmy między mało - i wielkoruskim duchowieństwem. Doprowadziło to do postrzegania działań władz centralnych na niwie eklezjalnej albo w kategoriach „usuwania niedociągnięć”, albo „unifikacji”³²⁴.

Działania władz w obszarze polityki wyznaniowej doprowadziły do pełnej integracji duchowieństwa małoruskiego ze strukturami Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Z czasem ukraińska Cerkiew ze stolicą w Kijowie stała się integralną częścią RPC, tracąc jednocześnie swoją niezależność i autonomię. Niemniej jednak, nie można mówić o dyskryminacji lub marginalizacji ukraińskiego prawosławia, gdyż stanowiło ono wpływową siłę w łonie rosyjskiej Cerkwi. W przeciągu XVIII stulecia małoruscy duchowni stanowili 60% episkopatu RPC, sprawowali większość wysokich urzędów cerkiewnych – szczególnie w Świętym Synodzie. Zbliżeniu między Mało i Wielkorusami sprzyjała polityka kadrowa państwa – pochodzenie etniczne nie decydowało o powołaniu na urząd. Jak zauważa Swietłana Łukaszowa, integracja kijowskiej metropolii ze strukturami RPC była długim i jednocześnie pokojowym procesem. Towarzyszyły mu niwelowanie różnic w obszarze liturgii oraz teologii i demonstracja korzyści wynikających z kariery w strukturach Cerkwi rosyjskiej. Poza tym za szczególnym statusem metropolii kijowskiej szedł szczególny jej status terytorialny. Zdaniem badaczki, w XVIII w. małoruskie duchowieństwo nie demonstrowało specyfiki kijowskiego modelu, lecz wręcz przeciwnie, często było inicjatorem zmian pogłębiających integrację pomiędzy dwoma Cerkwiami. Twierdzi ona, że XVIII stulecie to czas przekształcenia Cerkwi narodowych w Cerkiew rosyjską/ruską (w domyśle państwową). Procesowi temu jej zdaniem, sprzyjała negacja rosyjskiego etnocentryzmu i etnicznej wyjątkowości, czemu sprzyjał małoruski episkopat tworzący strukturę i model nowej, imperialnej Cerkwi³²⁵.

Stopniowe ograniczanie autonomii Małorosji mieściło się w interesie Petersburga, niemniej jednak początkowo nie było podyktowane czynnikami narodowościowymi, ale kwestiami porządkowymi i bezpieczeństwa. Walka o władzę w łonie starszyny kozackiej była źródłem niestabilności, a nieuregulowanie kwestii jej stanowego statusu opóźniało proces integracji Małorosji z systemem polityczno-gospodarczym Imperium. Niekonsekwentna polityka władz centralnych wobec Małorosji - likwidacja jej instytucji, a następnie ich przywracanie były związane z wyższym poziomem wykształcenia oraz kultury Małorusów. Ich wpływ na rozwój Cerkwi, muzyki, architektury, ikonografii jest nie do przecenienia. Dopóki

---

³²⁴ Ibidem, s.88-93.

³²⁵ С. Лукашова, *Малороссия и малороссияне*, s. 94-96.

wymiana kulturowa między Hetmanatem a Wielką Rusią była na wysokim poziomie, Małorosja nie była traktowana jako przedmiot imperialnej polityki, ale jako równoprawny partner. Zdaniem Łukaszowej, symbioza na niwie kulturalnej miała charakter ambiwalentny, gdyż to małoruscy wychodźcy tworzący część elity imperialnej sprzyjali integracji ziem Hetmanatu w składzie Imperium Rosyjskiego. W momencie, kiedy sformułowała się wielkorosyjska intelektualna elita nawiązująca do zachodnioeuropejskich osiągnięć naukowych i kulturowych Małorosja zaczęła być powoli marginalizowana, z czasem przekształcając się w prowincję³²⁶.

Na interesujący fakt zwraca uwagę także rosyjski badacz Aleksiej Miller (ros. Алексей Ильич Миллер), który twierdzi, że aż do 1906 r. narodu rosyjskiego nie można nazwać narodem imperialnym w takim sensie jak Brytyjczyków czy Francuzów. Naród rosyjski, jego zdaniem, nie sprawował funkcji kierowniczej w Imperium, gdyż nie posiadał, przedstawicielstwa parlamentarnego. Dynastia Romanowych konsekwentnie i efektywnie sprzeciwiała się nacjonalizacji. Dlatego Imperium Rosyjskie odróżnia od brytyjskiego czy francuskiego nie tylko jego kontynentalizm, ale również to, że Brytyjczycy czy Francuzi byli w pełni ukształtowanym narodem, a dopiero potem założyli swoje imperia, odwrotnie niż Rosjanie. Imperium Rosyjskie zostało stworzone, zanim naród rosyjski się ukształtował³²⁷.

Na pozycję i rolę narodu ukraińskiego w Imperium Rosyjskim wpływał również status grupy dominującej – Wielkorusów, którzy nigdy nie zostali namaszczeni na naród tytularny Imperium. Wynikało to z dwóch powodów: po pierwsze, w tamtym okresie nie zakończył się proces kształtowania się narodowej tożsamości tej grupy etnicznej, po drugie, było to spowodowane walką pomiędzy liberałami i tzw. „wielkoruskim szowinizmem”. Elity narodowe Imperium nie posiadały oparcia w narodzie tytularnym. Bardzo często działania władz, które inne narody Imperium uznawały za rusyfikację, z punktu widzenia centrum politycznego nie były walką z „Innym” w rozumieniu etnokulturowym, a po prostu działaniami pragmatycznymi o charakterze porządkowym, bezpieczeństwa³²⁸.

Sytuacja uległa zmianie wraz z kształtowaniem się koncepcji trójjedynego narodu ruskiego. Na kształtowanie jego wizji wśród politycznej elity Imperium miało wpływ

---

³²⁶ Ibidem, s. 96-98.

³²⁷ А. Миллер, *Империя и нация в воображении русского национализма. Взгляд историка*, 14.04.2005, <https://polit.ru/article/2005/04/14/miller/> (dostęp: 02.01.2020).

³²⁸ Е. Борисёнок, М. Лескинен, *Украинский вопрос в системе исторических и политических координат*, s. 28-29.

przekonanie o wewnętrznej i religijnej jedności, przy jednoczesnej marginalizacji etnokulturowych różnic ruskiego (tj. wielkoruskiego, małoruskiego i białoruskiego) chłopstwa³²⁹.

Kształtowanie się tej idei było nierozzerwalnie związane z poszukiwaniami źródeł wielkoruskiej/rosyjskiej państwowości, kształtowaniem się narodowej ideologii, które od zawsze były rozpatrywane w świetle spuścizny Rusi Kijowskiej. Na rozwój koncepcji trójjedynego narodu ruskiego miały niebagatelny wpływ także rozbiory I Rzeczypospolitej i wejście w skład Imperium Rosyjskiego ziem ukraińskich i białoruskich, uznawanych za rdzennie ruskie. Ich integracja z Imperium wymagała solidnej historycznej legitymizacji, ale również terminologii, która pomogłaby w definiowaniu regionalnych różnic pomiędzy poszczególnymi częściami Imperium. Okoliczności te stymulowały zwrot ku terytorialno-politycznej historii trzech składowych owej wspólnoty. W ten sposób w centrum uwagi znalazły się dwa komponenty: przestrzenny i etnograficzny, który łączył aspekty antropologiczne, etnokulturowe, lingwistyczne. W XIX w. etnonimy Małorus³³⁰, Wielkorus, Białorusin stały się zarzewiem intelektualnego sporu. Przez jedną część intelektualnej elity były rozpatrywane jako określenia etnosu/narodu utożsamiane z jedną grupą etniczną – głównym plemieniem – Ruskich (ros. русские). Nie były jednak traktowane jako autonomiczne grupy etniczne, ale jako posiadające wspólne źródło „odcienie”, „odgałęzienia” tego samego plemienia. Druga część badaczy postrzegała je natomiast jako trzy różne, samodzielne narodowości, wywodzące się z jednej grupy językowej³³¹.

Konceptualizacja etnonimów Małorus³³² i Wielkorus zachodziła nie tylko jednocześnie, ale w organicznym związku ze sobą, ponieważ proces ich formułowania przebiegał w relacji

---

³²⁹ М. Лескинен, *Пolemika о нравственности русского народа: проблема документальности и научной достоверности этнографических описаний* [w:] *Документ и „документальное” в славянских культурах: между подлинным и мнимым*, Москва 2018, s. 63–87.

³³⁰ Problematyka kształtowania się etnonimów Małorus/Ukrainiec oraz toponimów Małorosja/Ukraina została poruszona w artykule zbiorowym autorstwa Aleksieja Millera, Olega Martyniuka oraz Antona Kotienko, która stanowi jedną z ważniejszych prac w poruszanej materii.

Zob. А. Котенко, О. Мартынюк, А. Миллер, *Малоросс: Эволюция понятия до Первой мировой войны*, „НЛЮ”, 2011, nr 108, s. 9-27.

³³¹ М. Лескинен, *Возникновение научных представлений об общности русского народа*, s.102, 106, 134-135.

³³² Należy zauważyć, że etnonim „Małorus” i toponim „Małorosja” nie były jedynymi prototypami nazw Ukrainiec/Ukraina. W I połowie wieku XIX pojawiają się i przez pewien czas za sprawą takich uczonych jak Wasilij Kluczewski, Mykoła Kostomarow, Sergej Sołowjow szybko rozpowszechniają etnonimy o charakterze geograficznym: *южноруссы, южнороссы, южные руссы* (Południowi Rusini). Jednak w II połowie XIX stulecia pojęcia te stopniowo zanikają i dominujące stają się określenia: *малорусс, малоросс* (Małorus).

Zob. М. Лескинен, *Южноруссы, малороссияне, малороссы, украинцы: трансформация этнонима в российском этногеографическом дискурсе XIX в.* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенко, М. Клопова, М. Лескинен, Москва - Санкт – Петербург 2016, s. 83, 86-87.

do trójjedynego narodu ruskiego. Na rozwój obu pojęć miała wpływ również rodząca się wówczas etnografia, która w znacznym stopniu przyczyniła się do ugruntowania i zdefiniowania obu etnonimów oraz samego pojęcia trójjedynego narodu ruskiego³³³. Za publikację programową w tej materii należy uznać artykuł Nikołaja Nadieżdina (ros. Николай Иванович Надеждин)³³⁴ *O etnograficznych badaniach narodowości ruskiej*, w którym Małorusów i Wielkorusów rozpatrywał jako dwa „dopływy” tej samej, ogólnoruskiej narodowości³³⁵.

Istotny jest również fakt, że współczesne nazwy „Ukrainiec” i „Ukraina” ukształtowały się dość późno, bo dopiero w końcu XIX w. Jeszcze w latach czterdziestych - pięćdziesiątych XIX w. problem związku z nazwami „Małorus” i „Małorosja” pojawia się rzadko, a na pewno nie jest zasadniczy. Stopniowo jednak obie grupy terminów zaczynają być stosowane zamiennie, synonimicznie. Proces ten rozpoczyna się dopiero w latach pięćdziesiątych XIX w. i trwa jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach XX w. Zdaniem rosyjskiej historyczki Instytutu Słowianoznawstwa RAN Mariji Leskinien (ros. Мария Войттовна Лескинен) proces ten nie posiadał tylko charakteru *stricte* naukowego (zmiany stosowania danego pojęcia w dyskursie naukowym), jego przyczyn należy szukać również w politycznych przeobrażeniach, jakie zachodziły wówczas w samym Imperium Rosyjskim³³⁶.

Proces formułowania się etnonimów w odniesieniu do różnych grup etnicznych zamieszkujących państwo carów potwierdza tezę o istnieniu geopolitycznych i historycznych jednostek-terytoriów pozostających pod „cementującym” wpływem ośrodka polityczno-

---

³³³ М. Лескинен, *Южноруссы, малороссияне, малороссы, украинцы*, s. 81.

³³⁴ Nikołaj Nadieżdin (ros. Николай Иванович Надеждин) – rosyjski historyk, etnograf, pisarz, dziennikarz. Żył w latach 1804-1856. W latach 1831-1836 był profesorem Uniwersytetu Moskiewskiego na Wydziale Teorii Sztuk Pięknych i Archeologii. W latach 1840-1841 odbył podróż po ziemiach słowiańskich Imperium, po czym napisał prace poświęcone dialektom języka ruskiego/rosyjskiego. Po tym jak w 1843 r. został redaktorem „Czasopisma Ministerstwa Spraw Wewnętrznych” wydał szereg prac poświęconych problematyce geograficznej, etnograficznej oraz zestawień statystycznych.

Zob. З. Каменский, *Надеждин Николай Иванович* [w:] *Русские писатели: Библиографический словарь*, ред. П. Николаев, т. 2, Москва 1990, http://az.lib.ru/n/nadezhdin_n_i/text_0020.shtml (dostęp: 10.01.2020).

³³⁵ Н. Надеждин, *Об этнографическом изучении народности русской*, „Записки Русского Географического общества”, т. 2, Санкт-Петербург 1847, s. 61—115.

³³⁶ М. Лескинен, *Южноруссы, малороссияне, малороссы, украинцы*, s. 92-93, 96.

decyzyjnego, którego centrum stanowił, albo żywioł ruski³³⁷, jako całość, albo tylko Wielkorusy³³⁸.

Podobnie jak przy etnonimach „Małorus” i „Ukrainiec”, w przypadku terminu „Wielkorus” następuje proces jego utożsamiania z „Ruskimi” (dzisiejszymi Rosjanami) i „ruskim narodem”. Pojawienie się terminu „Wielka Ruś/Rosja” przez wielu rosyjskich uczonych epoki, w tym przez Nadieżdina, wiązane jest z tekstem Apostoła z 1556 oraz koronacją cara Fiodora I Iwanowicza. Toponim ten pojawia się w dokumentach z XVI w., a jego pierwotna rola miała sprowadzać się do dyferencjacji Wielkiej i Małej Rusi. Problem rozróżnienia między dwoma Rusiami stał się bardziej palący po wejściu w skład Imperium ziem lewobrzeżnej Ukrainy na mocy ugody perejasławskiej. Użycie terminu „Wielka Rosja” jest często związane z postacią Bohdana Chmielnickiego, który miał go użyć właśnie po to, aby wydzielić ziemie Małej i Wielkiej Rusi. Z czasem, jak twierdził Nadieżdin, nastąpił proces utożsamiania Wielkiej Rusi z Rosją³³⁹.

Skomplikowane procesy narodowotwórcze, które zachodziły w Imperium Rosyjskim w XIX w., kształtowanie się i rozumienie pojęcia „naród”, wieloetniczny charakter państwa i przede wszystkim niejednoznaczność pojęcia oraz zjawiska ruskiego narodu były kluczowymi czynnikami rzutującymi na stosunek centrum politycznego do terytoriów zamieszkałych przez liczne grupy etniczne. Kształtująca się wówczas ideologia trójjedynego narodu ruskiego w zasadniczy sposób wpłynęła na rolę i pozycję Małorusów w hierarchii etniczno-państwowej. Przykładem burzliwego procesu konceptualizacji etnonimów jest fakt, że jeszcze w latach dwudziestych - czterdziestych XIX w. ruski naród był rozumiany w dwóch znaczeniach. W pierwszym przypadku był konstruktem etnograficzno-historycznym. Termin ten stosowany był do Ruskich, czyli wschodniosłowiańskich poddanych cara. W drugim rozumieniu przymiotnik „ruski” był utożsamiany z „wielkoruskim”. W tym przypadku jego używanie miało za zadanie podkreślenie etnokulturowej specyfiki ziem wielkoruskich³⁴⁰.

---

³³⁷ Kategoria „ruski” posiada charakter nadetniczny/metaetniczny. Ruskość kojarzona jest z polityczno-państwową, gospodarczą, terytorialną oraz kulturową sferą życia społecznego.

Zob. M. Лескинен, *Возникновение научных представлений об общности русского народа*, s. 107. Należy jednak być świadomym, że termin „ruski” ewoluował i ulegał znacznym modyfikacjom. Zdaniem wielu etnografów w środowisku chłopskim był utożsamiany z prawosławiem i posiadał charakter konfesyjny. „Ruski” był synonimem „prawosławnego”. Wraz z nasilającą się centralizacją władzy w Imperium Rosyjskim stopniowo zaczął wskazywać na przynależność etniczną głównej grupy narodowej Imperium.

Zob.: M. Громыко, А. Буганов, *О воззрениях русского народа*, Москва 2007, s. 488–491.

³³⁸ M. Лескинен, *Возникновение научных представлений об общности русского народа*, s. 106-107.

³³⁹ Ibidem, s. 142-143.

³⁴⁰ M. Лескинен, *Возникновение научных представлений об общности русского народа*, s. 152-153.

2.4.1 Małorosyjskość w okresie sowieckim

Na współczesne pojmowanie narodowości oraz państwowości ukraińskiej przez Rosjan niebagatelny wpływ posiadał okres sowiecki, kiedy to ukraińska tożsamość została uznana za autonomiczną, ale jednocześnie w wyniku eksploatawania mitu trzech bratnich narodów była pomniejszana, a jej pełna emancypacja znacznie utrudniona. Należy również na wstępie tej części analizy zaznaczyć, że polityka bolszewików wobec narodu ukraińskiego była niekonsekwentna i pomimo górnolotnej retoryki o prawie narodów do samostanowienia oraz dystansowania się od carskiej polityki narodowościowej w rzeczywistości była jej kontynuacją. Poza tym, można w niej dostrzec wiele elementów sprzecznych wewnątrz, co potwierdza, że kwestia ukraińska była na tyle żywotnym problemem, że niemożliwe było jej rozwiązanie i wypracowanie jasnego stanowiska aż do końca istnienia ZSRS.

Polityka bolszewików wobec Ukrainy była wypadkową ówczesnej sytuacji polityczno-historycznej. W obliczu rewolucji październikowej, która objęła całe terytorium Imperium carów kwestia etniczna była kluczowa dla pozyskania sojuszników w walce z Białą Rosją. Bolszewicka strategia rozwiązania kwestii ukraińskiej polegała na oficjalnym uznaniu narodu ukraińskiego za samodzielny i przewidywała podział trójjedynego narodu ruskiego. W oficjalnych dokumentach przestał funkcjonować etnonim „Małorus” oraz toponim „Małorosja”, jako wyznaczniki lokalnej formy tożsamości. Zamieniły je terminy: „Ukraina” oraz „Ukraińcy”. Kwestia ukraińska była na tyle relewantna, że stała się przedmiotem dyskusji wśród bolszewickich przywódców już podczas rewolucji lutowej 1905-1907 r.

Stanowisko bolszewików nie było jednak przypadkowe i miało charakter czysto taktyczny. Zależało im bowiem na wykorzystaniu ukraińskiego ruchu narodowościowego w walce z białymi i rozsadzeniu Imperium Rosyjskiego od środka. W realizacji tych geostrategicznych celów kluczowe znaczenie miał ukraiński projekt narodowo-państwowy, którego zwolennicy wysuwali postulat suwerenności narodu ukraińskiego i odrzucali koncepcję trójjedynego narodu ruskiego. W związku z powyższym, bolszewicy zdecydowali się uznać autonomię Ukrainy, wydzielając ją tym samym z ogólnoruskiej przestrzeni. Od tej pory termin „Ukrainiec” miał być kojarzony z walką uciemiężonych narodów o narodową swobodę, natomiast etnonim „Małorus” z carską imperialną polityką narodowościową. Natomiast

„demokratyczne” prawo narodów do samostanowienia sformułowane zostało przez bolszewików jeszcze podczas II zjazdu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji³⁴¹.

Jednakże bolszewicy nie chcieli dopuścić do faktycznego oddzielenia się Ukrainy³⁴², o czym świadczą słowa samego Lenina:

Ale my ze swej strony podziału nie chcemy. Pragniemy jak najsilniejszego państwa, jak najbardziej ścisłego sojuszu, jak największej liczby narodów, żyjących po sąsiedzku z Wielkorusami; chcemy tego w interesie demokracji i socjalizmu, w celu pociągnięcia do walki proletariatu - jak największej liczby pracujących różnych narodów. Pragniemy rewolucyjno-proletariackiej jedności, zjednoczenia, a nie podziału. Chcemy rewolucyjnego zjednoczenia [...] Pragniemy wolnego zjednoczenia, dlatego jesteśmy zobowiązani przyznać prawo do odłączenia się (bez prawa do odłączenia się, zjednoczenie nie może zostać nazwane wolnym). Jesteśmy tym bardziej zobowiązani przyznać prawo do oddzielenia się, gdyż carat i wielkoruska burżuazja swoim uciemieniem pozostawiła u sąsiednich narodów posmak goryczy oraz nieufności do Wielkorusów, a ową nieufność należy przezwyciężyć czynami, a nie słowami³⁴³.

Nazwa „Ukraina” oficjalnie wybrzmiała w traktacie brzeskim podpisanym 3 marca 1918 r. między Państwami Centralnymi a Ukraińską Republiką Ludową³⁴⁴. Jednak władze bolszewickie obawiały się tendencji separatystycznych wśród ludności ukraińskiej i starały się im przeciwdziałać. Kluczową kwestią było wyznaczenie granic państwa ukraińskiego i jego fuzja z Rosją sowiecką. Sprawa stawała się bardziej paląca w obliczu ofensywy wojsk Antona

---

³⁴¹ Е. Борисенко, *Понятия „Украина” и „украинцы” в большевистской идентификационной стратегии* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенко, М. Клопов, М. Лескинен, Москва - Санкт-Петербург 2016, s. 229-232.

Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (ros. Российская социал-демократическая рабочая партия) – Partia marksistowska powołana na pierwszym jej zjeździe w 1898 r. w Mińsku. Działała zarówno na terytorium Rosji, jak również poza jej granicami. Proces jej kształtowania przebiegał w warunkach ostrego konfliktu wewnętrznego w wyniku, którego w 1903 r. została podzielona na dwie frakcje: bolszewików oraz mieńszewików. Podczas wyborów do centralnych organów partii zwolennicy Włodzimierza Lenina zdobyli większość w Komitecie Centralnym oraz w Centralnym Organie Gazety „Iskra” i zaczęli nazywać siebie bolszewikami, podczas gdy zwolennicy Julija Martowa powołali do życia frakcję mieńszewików.

Zob. *Российская социал-демократическая рабочая партия* [w:] *Большая российская энциклопедия*, ред. Ю. Осипов, Москва 2004—2017. https://bigenc.ru/domestic_history/text/3515534 (dostęp: 13.01.2020).

³⁴² Е. Борисенко, *Понятия „Украина” и „украинцы”*, s. 229-232.

³⁴³ В. Ленин, *К пересмотру партийной программы, Полное собрание сочинений*, т. 34, <https://leninism.su/works/73-tom-34/1706-k-peresmotru-partijnoj-programmy-34.html> (dostęp: 13.01.2020)

³⁴⁴ Ukraińska Republika Ludowa (URL) – jedno z dwóch państw ukraińskich, które powstało w wyniku rewolucji październikowej i abdykacji cara Mikołaja II. URL proklamowała niepodległość 22 stycznia 1918 r. na mocy IV Uniwersału ogłoszonego przez Ukraińską Radę Centralną – organ ustawodawczy. Pierwszym prezydentem URL był historyk Mychajło Hruszewski. Wojska URL zostały pokonane przez oddziały Armii Czerwonej podczas jesiennej kampanii 1920 r. Kres jej istnieniu położył traktat ryski podpisany w 1921 r. przez Polskę, Rosję bolszewicką i USRS.

Zob. J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 115-168.

Dienikina (ros. Антон Иванович Деникин)³⁴⁵. By przyspieszyć proces wejścia USRS w skład sowieckiej Rosji Politbiuro Komitetu Centralnego (KC) Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) zaproponowało KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy, aby oficjalnie zadekretować, na jakich warunkach, kiedy i w jakiej formie zostanie zakończony proces scalenia obu państw. Kreśląc granice USRS, bolszewicy liczyli na wejście i pełną unifikację Ukrainy z Rosją bolszewicką³⁴⁶. Katalizatorem, który dodatkowo przyspieszył utworzenie Ukrainy sowieckiej, było powstanie URL. Ta pierwsza miała być alternatywą wobec niezależnego ukraińskiego państwa. URL od początku była bowiem projektem budowanym przez ukraińskich socjalistów, co stanowiło konkurencyjny projekt wobec bolszewickich planów.

Ukraiński projekt narodowy w wydaniu bolszewików zaczął przybierać ostateczne ramy po rozpoczęciu polityki korienizacji (ukrainizacji), o wprowadzeniu której zdecydowano na XII zjeździe RKP(b) w 1923 r.³⁴⁷. Bolszewicka polityka narodowościowa wobec Ukrainy zasadzała się na jednej pryncypialnej zasadzie – przeciwstawieniu Małorosji Ukrainie. W wyniku tych działań określenie „Małorosja” faktycznie usunięto z dyskursu publicznego. Oficjalną nazwą pozostał termin „Ukraina”, który bolszewicy zaczęli stosować również do zachodnich ziem ukraińskich, które wchodziły wówczas w skład II Rzeczypospolitej. Jest to znamienne, gdyż w okresie wojny z Polską w 1920 r. używano terminu „Galicja”. Widoczny jest zatem fakt, że toponim „Ukraina” ulegał jeszcze wówczas konceptualizacji³⁴⁸.

---

³⁴⁵ Anton Dienikin (ros. Антон Иванович Деникин) – 1872-1947, rosyjski generał, działacz wojenny walczący po stronie wojsk carskich podczas rewolucji lutowej i październikowej, dowódca strzeleckiej brygady i dywizji w I wojnie światowej. W czasie rewolucji lutowej został назначony na pomocnika generała sztabu, dowodził najpierw na froncie zachodnim, a potem na południowo-zachodnim. W 1919 r. stanął na czele Sił Zbrojnych Południa Rosji. Rozpoczął ofensywę i zajął m. in. Donbas, Ukrainę Centralną z Kijowem. Rozpoczął także ofensywę na Moskwę, która zakończyła się jednak niepowodzeniem. Jego wojska zostały rozbite przez Armie Czerwoną. W 1920 r. Denikin zrzekł się dowództwa.

Zob. Н. Рутыч, Деникин Антон Иванович [w:] *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, http://1914ww.ru/biograf/bio_d/denikin.php (dostęp: 15.01.2020).

³⁴⁶ В. Лозицький, *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991)*, Київ 2005, s. 18-20.

³⁴⁷ Decyzja podjęta w Moskwie dotyczyła nie tylko Ukrainy, ale także innych nierosyjskich republik związkowych. W tym czasie ogromny wpływ na politykę narodowościową miał Józef Stalin - ludowy komisarz ds. narodowości. Podczas X zjazdu partii Stalin wypowiedział słynne zdanie o tym, że już niebawem w ukraińskich miastach język rosyjski zostanie zastąpiony ukraińskim. Zob. Доклад И.В. Сталина на X съезде партии „Об очередных задачах партии в национальном вопросе”, 10 марта 1921 г. [w:] *Образование СССР. 1917-1924: Сборник документов*, Москва, 1949, s. 33-44, <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/343200-doklad-i-v-stalina-na-x-sezde-partii-locale-nil-ob-ocherednyh-zadachah-partii-v-natsionalnom-voprose-locale-nil-10-marta-1921-g#mode/inspect/page/6/zoom/4> (dostęp: 26.11.2022).

³⁴⁸ Е. Борисенко, *Понятия „Украина” и „украинцы”*, s. 241, 243, 245.

Wydawać by się mogło, że ówczesna polityka władz bolszewickich stanowiła relewantną, jakościową zmianę w podejściu i rozumieniu narodowości ukraińskiej, którą oficjalnie uznano za autonomiczną, wydzielając ją z głównego nurtu metatożsamości ruskiej. Kwestia ta faktycznie stanowiła swoiste *novum*, mając na uwadze imperialną narrację historyczną. Polityka narodowościowa bolszewików przyczyniła się do dalszej konceptualizacji oraz zmiany zestawu cech semantycznych obu słów. Etnonimy „Małorus” i „Ukrainiec” oraz toponimy „Małorosja” i „Ukraina” przestały być wyrażeniami synonimicznymi, przyjmując nowe zestawy znaczeń. Przede wszystkim zyskały jeszcze silniejszy ładunek narodotwórczy i tożsamościowy. Doszło do ich antagonizacji. Wcześniej współistniejące ze sobą, przenikające i pokrywające się nawzajem terminy znalazły się na dwóch przeciwległych biegunach autoidentyfikacji. Zaczęły definiować w zupełnie odmienny sposób kształtującą się narodową tożsamość Ukraińców.

Terminy zostały wyposażone także w polityczną warstwę semantyczną. Stały się bowiem egzemplifikacją polityki narodowościowej Petersburga/Moskwy wobec narodu ukraińskiego w okresie caratu oraz komunizmu, przeciwstawiając sobie różne podejścia władz rosyjskich do kwestii ukraińskiej: od imperialnego ucisku do bolszewickiego „demokratycznego prawa narodów do samostanowienia”. Tym samym, bolszewicy rozpoczęli proces, którego tak naprawdę nie chcieli i nie planowali, a który poprzedzały taktycznie obliczone działania, które miały przywieść ich do osiągnięcia konkretnych celów politycznych.

Korienizacja, w tym jej ukraińska wersja, miała być przede wszystkim instrumentem sowietyzacji, a nie nacjonalizacji. Sam drugi sekretarz KP(b)U Dmytro Lebid (ukr. Лебідь Дмитро Захарович; ros. Дмитрий Захарович Лебедь) przestrzegał przed „ukrainizacją w imię ukrainizacji”. Uważał, że w momencie, kiedy język przeradza się w instrument nacjonalizacji, a ukrainizacja będzie prowadzona nie z rozsądku tylko narodowych pobudek, należy natychmiast przeciwstawić jej marksistowską „prawdę”. Konstatował, że dla komunistów – internacjonalistów kwestia narodowa nie istnieje, jest tylko jednym ze środków przyspieszenia procesu budowy socjalizmu. Lebid definiował język jako instrument, środek. Natomiast kultura była przez niego kojarzona z kulturą miasta albo kulturą wsi³⁴⁹.

Dowodzi to bardzo instrumentalnego podejścia bolszewików do kwestii narodowej. Należy zatem domniemywać, że celem bolszewików nie był rzeczywisty renesans ukraińskiej świadomości narodowej oraz budowa ukraińskiego narodu. Proces ukrainizacji należy

---

³⁴⁹ Е. Борисенко, *Русские об украинцах и украинизации 1910–1930-х годов*, s. 375-376.

postrzegać jedynie jako część szerszej polityki komunistycznych władz, obliczonej na poparcie rewolucji przez jak najszerze masy. Ukraina ze swym potencjałem ludnościowym i gospodarczym była w tym wypadku kluczowa.

Jak już zostało wspomniane, podstawy polityki korienizacji zostały zatwierdzone na XII zjeździe partii. Zgodnie z przyjętymi wówczas postanowieniami proces ukrainizacji miał objąć sferę kultury oraz języka. Pomimo oficjalnej równości pomiędzy oboma językami – ukraińskim i rosyjskim władze USSR dostrzegały marginalizację języka rodzimego chociażby w serze oświaty. Dlatego proces ukrainizacji miał objąć przede wszystkim szkołę, ale również państwową administrację. Znajomość języka ukraińskiego stała się wymogiem obowiązkowym dla osób chcących wstąpić na państwowo-administracyjną ścieżkę kariery, włącznie z nauczycielami. Język ukraiński wkroczył więc na szeroką skalę do szkół, stając się językiem wykładowym. Rosyjski pozostał natomiast w ukraińskich szkołach jako jeden z wielu przedmiotów nauczania (za wyjątkiem szkół dla mniejszości narodowych). W ten sposób władze bolszewickie dążyły do rozpowszechnienia języka ukraińskiego w dyskursie publiczno-politycznym, naukowym, szkolnym, a także jako środek powszechnej komunikacji. Chociaż w latach 1923-1924 ukrainizacja przebiegała dość apatycznie, to należy przyznać, że w sferze oświaty przyniosła znaczne postępy³⁵⁰.

W 1922 r. na obszarze USRS funkcjonowało 6105 szkół, co stanowiło 50,5% wszystkich placówek oświatowych, natomiast w 1930 r. było ich już 14430. W latach 1925/1926 r. 51,9% szkół zawodowych stanowiły placówki ukraińskie, natomiast 27,6% rosyjskie. Szybko rosła również liczba ukraińskich uczniów oraz studentów. W 1928 r. Ukraińcy stanowili 54% wśród wszystkich studentów, w 1929 r. odsetek ten wzrósł do 62,8%, by w 1930 r. osiągnąć już ponad 70%. Natomiast w instytutach politechnicznych ukraińscy uczniowie stanowili 63% ogólnej liczby żaków³⁵¹.

Za wzrostem liczby ukraińskich studentów szły wysiłki władz, aby wprowadzić język ukraiński na uczelnie wyższe. Wdrożono wymóg zdawania egzaminów w języku ukraińskim oraz obowiązek nauki ukraińskiego przez wszystkich studentów na uczelniach wyższych³⁵².

---

³⁵⁰ Е. Борисёнок, *Национальная политика большевиков в отношении Украинской ССР в 1920-е — 1930-е гг.* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, Москва 2018, s. 357-358.

³⁵¹ В. Смолій (ред.), *"Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки*, Київ 2003, s. 89, 91-96, 102.

³⁵² Г. Єфіменко, *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938)*, Київ 2001, s. 146, 181.

Innym obszarem ukrainizacji stała się nauka. Dwukrotnie wzrosła liczba ukraińskich badaczy i pracowników naukowych (z 28% w 1925 r. do 45,9% w 1929 r.). Natomiast ukraińskie książki w 1923 r. stanowiły 36% całego rynku książkowego USRS, w 1924 r. udział ten wzrósł do 68,9%, by za dziewięć miesięcy w 1925 r. osiągnąć 88%³⁵³. Proces ukrainizacji objął również prasę. Znacznie wzrosła ilość ukraińskich periodyków, gazet i czasopism. W 1930 r. ukraińskojęzyczna prasa stanowiła 68,8%, a w 1932 r. już 87,5%³⁵⁴.

Ukrainizacji uległa również sfera kultury oraz kadry administracyjne. Jednak pomimo znacznych wskaźników procentowych, wskazujących na efektywność polityki ukrainizacji praktycznie w każdej z wyżej wspomnianych sfer życia publicznego bazowanie wyłącznie na danych statystycznych jest niewystarczające i nie oddaje w pełni problematyki ukrainizacji, a także wbrew oficjalnym zapowiedziom władz bolszewickich kwestii rusyfikacji³⁵⁵. Obraz ten jest dużo bardziej złożony. Narzucona z góry, w sposób dyrektywny ukrainizacja w ciągu kilku lat nie mogła przybrać charakteru powszechnego. Wykorzenienie wielowiekowych stereotypów funkcjonujących zarówno w świadomości ukraińskiej, jak również rosyjskiej, wymagało wieloletniej i niezwykle trudnej pracy.

Analizując skutki ukrainizacji, należy oddzielić dwie sfery - sferę życia publiczno-politycznego oraz sferę prywatną. Oficjalne zapowiedzi władz czy przyjmowane dokumenty na szczeblu rządowym niewiele miały wspólnego z codzienną praktyką społeczeństwa, które nadal posługiwało się starymi, głęboko zakorzenionymi kliszami mentalnymi. Jak pokaże ewolucja sowieckiej narracji historycznej, a następnie zadekretują „Tezy na trzechsetlecie zjednoczenia Ukrainy z Rosją” koncepcja małorosyjskości pozostanie wciąż żywa i silnie obecna w polityce narodowościowej centrum. W sposób bardziej lub mniej otwarty, ale nieprzerwanie, będzie rzutowała również na relacje społeczne między oboma narodami i odcisnie swe piętno na rosyjskiej historiografii poświęconej Ukrainie. Małorosyjskość jako ideologema i koncepcja tożsamościowa nie zniknie również w postsowieckiej Rosji, czemu autorka poświęci sporo uwagi w dalszej części swojej pracy.

Szkodliwość zarówno koncepcji małorosyjskości, jak również wspomnianego na początku niniejszego rozdziału zachodniorusizmu jest bezdyskusyjna. Oba modele tożsamości

---

³⁵³ В. Смолій (ред.), *op. cit.*, s. 109, 144.

³⁵⁴ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) : стан і статус*, Чернівці 1998, s. 95.

³⁵⁵ В. Борисов, *Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр.*, „Український історичний журнал”, 1999, nr 2, s. 77.

odrzucają tak naprawdę historyczność Ukraińców i Białorusinów, negując ich historyczną autonomię, samobytność oraz kulturową odrębność. Postrzeganie obu narodów jako elementów większej słowiańskiej, ruskiej całości skutkuje ideologiczną selekcją etnokulturowej i społeczno-politycznej treści formuły ukraińskości i białoruskości. Promuje jednocześnie etniczną autoświadomość, opartą na podwójnej identyfikacji oraz kulturową hybrydowość słowiańskiej populacji³⁵⁶.

2.5 Język ukraiński

Zarysowany powyżej obraz rosyjskiej mapy mentalnej oraz poziomu zmitologizowania narracji historycznej traktującej o Ukrainie dopełnia stereotyp języka ukraińskiego. Stosunek Rosjan do niego jest jednym z przejawów schematyzmu rosyjskiej mentalności. Jego percepcja przez rosyjskie społeczeństwo zarówno w okresie Imperium Rosyjskiego, Związku Sowieckiego, jak również i dziś należy do jednego z najbardziej zmitologizowanych obszarów rosyjskiego „umysłu”. Postrzeganie języka ukraińskiego, wyznaczanie ram jego społecznego funkcjonowania oraz narzucanie mu z góry przyjętego statusu przez wieki były markerami, kreślącymi głęboki stosunek Rosjan do Ukraińców. Wielowiekowe deprecjonowanie języka ukraińskiego i „zamknięcie” go w ściśle określonych ramach społeczno-lingwistycznych uniemożliwiało jego mentalną „nobilezację” wśród społeczeństwa rosyjskiego, które nie potrafiło wyjść poza ramy swojej ograniczonej zdolności poznawczej. Nie zmienił tego rozwój języka ukraińskiego i ukraińskiego projektu państwowotwórczego. Skostniałe mentalne schematy rosyjskiej autoświadomości nie potrafiły i nie chciały zaakceptować jego autonomii wobec rosyjskiego odpowiednika. Przyczyną tego stanu rzeczy była lansowana przez władze carskie oraz konserwatywną część rosyjskiej elity intelektualnej teza o rzekomym dialektycznym charakterze języka ukraińskiego oraz niepełnowartościowości względem rosyjskiego, który był uznawany za język literacki. Tak ideologicznie nacechowane myślenie o języku „Małorusów” stanowiło doskonałą argumentację i fundament dla rozwoju politycznej koncepcji trójjedynego narodu ruskiego. Był to jeden z głównych filarów, na których opierała się i znajdowała swoje ucieleśnienie teza o wspólnym pochodzeniu dzisiejszych Rosjan oraz

---

³⁵⁶ А. Бендин, *op. cit.*, s. 20-23.

Ukraińców (a także Białorusinów), którzy swój prapoczątek widzieli w spuściznie państwa staroruskiego.

Dyskusja na temat statusu języka ukraińskiego toczyła się w latach siedemdziesiątych XIX w. i była związana z metodyką nauczania w chłopskich szkołach. Dyskusja ogniskowała się jednak nie wokół nauczania w języku rosyjskim, ale w dialektach, gwarach funkcjonujących na terytorium państwa carów. Polemika dotknęła również języka małoruskiego/ukraińskiego, którego ówczesny status był znacznie niższy w porównaniu z językiem rosyjskim. Aleksandra Jefimienko (ros. Александра Яковлевна Ефименко)³⁵⁷, analizując pozycję przeciwników wprowadzenia języka małoruskiego do szkół, zwraca uwagę na argumenty, mające dowodzić jego dialektyczności: był on postrzegany jako gwara, jedno z wielu narzeczy ruskiego/rosyjskiego metajęzyka, dlatego odmawiano mu prawa do autonomii³⁵⁸.

XIX w. to czas, kiedy utwierdziła się lingwistyczna hierarchia. Stosowanie terminu „dialekt” lub „narzecze” z góry hierarchizowało funkcjonujące w państwie carów języki, zazwyczaj deprecjonując je w stosunku do języka rosyjskiego. Podobna sytuacja była z ukraińskim, który powszechnie uznawany był za dialekt języka rosyjskiego, pełniącego rolę internacjonalizującego metajęzyka. Należy zauważyć, że to lingwistyczne rozróżnienie nie ograniczało się tylko do języka, ale bezpośrednio rzutowało na pozycję w społecznej hierarchii samego etnosu. Między lingwistycznymi optykami zachodziła paralela z poziomem narodowego rozwoju.

I tak, język był lingwistycznym odpowiednikiem narodu w dojrzałym stadium rozwoju, natomiast narzecze czy dialekt był równoważny z subetnosem. Słusznie zatem określanie języka małoruskiego/ukraińskiego mianem dialektu było przez ówczesną ukraińską elitę narodową postrzegane jako zdewaluowanie nie tylko językowego, ale także narodowo-politycznego statusu narodu. W polemice o „małorosyjskim dialekcie” bardzo wcześnie sformułowały się ideologiczne oraz narodowo-polityczne podteksty³⁵⁹. Pierwszym z aspektów, który determinował dyskusję, było przeświadczenie o trudności kodyfikacji języka ukraińskiego i jego rozwoju w kierunku języka literackiego. Drugi aspekt był nierozzerwalnie

---

³⁵⁷ Aleksandra Jefimienko (ros. Александра Яковлевна Ефименко) - rosyjska historyk i etnograf. Wniosła znaczny wkład w stworzenie rosyjskiej oraz ukraińskiej kultury. Urodzona w 1848 r. w archangielskiej gubernii. W 1896 r. zajęła pierwsze miejsce w konkursie na najlepszy podręcznik do historii Ukrainy. Zginęła tragicznie w 1918 r. Zob. https://www.directmedia.ru/author_13549_efimenko_aleksandra_yakovlevna/ (dostęp: 29.02.2020).

³⁵⁸ А. Ефименко, *Южная Русь: очерки, исследования и заметки*, Репринтное издание, т. 2, Москва-Берлин 2015, s. 208-235.

³⁵⁹ М. Лескинен, *Великоросс/великорус*, s. 203.

związany z nauczaniem historii narodów wschodniosłowiańskich (teza o ich wspólnym pochodzeniu). Trzeci – z rozumieniem etnoregionalnego procesu formułowania się specyfiki Wielkorusów i Małorusów. Czwarty nawiązywał do czysto lingwistycznych aspektów rozwoju języka (rozwoju jego gramatyki, kodyfikacji, która powinna przejawiać się w ilości wydawanych książek). W tym aspekcie Wielkorusy byli uznawani za naród historyczny i pełnowartościowy w przeciwieństwie do swoich południowych sąsiadów³⁶⁰.

Hierarchiczność języków w okresie Imperium Romanowych nie miała jedynie charakteru lingwistycznego, ale była jednym z przejawów carskiej polityki narodowościowej. Kategoryzacja językowa miała na celu hierarchizację poszczególnych grup etnicznych i była ściśle związana z toczącymi się wówczas procesami narodotwórczymi. Błędem byłoby oddzielenie polityki językowej od polityki narodowościowej, której jednym z wielu elementów jawi się ta pierwsza. Deprecjonowanie danego języka bezpośrednio przekładało się na status całej grupy etnicznej. Sięgając do rezerwuaru studiów postkolonialnych, można rozpatrywać hierarchizację językową w kontekście relacji centrum-peryferie. Wydaje się bowiem zasadne stwierdzenie, że marginalizacja języka ukraińskiego miała na celu jednoczesną prowincjonalizację i peryferyzację całej Małorosji w składzie Imperium. Ograniczanie języka ukraińskiego praktycznie do jednej grupy społecznej – chłopstwa, trywializowało ten język, stygmatyzując go jako niedorozwinięty, banalny, prymitywny.

Fakt, że posługiwała się nim przede wszystkim ludność chłopska, miał również świadczyć o jego poziomie intelektualnym. Odmawiano mu tym samym prawa do pełnienia funkcji języka elit intelektualnych oraz politycznych. Ograniczenie języka ukraińskiego do funkcjonowania w dwóch przestrzeniach społecznych – chłopskiej oraz domowej uniemożliwiała jego wejście „na salony” i wyjście z cienia języka rosyjskiego, powszechnie uznawanego za język elit i miast – centrów polityczno-intelektualnych. Taka percepcja języka Małorusów bezpośrednio przekładała się także na ich status jako narodu. Funkcjonowała bardzo prosta klisza - ponieważ posługiwali się oni niepełnowartościowym językiem, oznaczało to, że nie może być mowy o dojrzałym, w pełni rozwiniętym narodzie ukraińskim.

Oprócz cech „genetycznych”, jakie przypisywano językowi ukraińskiemu, które z góry determinowały jego podrzędną pozycję wobec jego rosyjskiego odpowiednika, niebagatelne znaczenie miała polityka językowa prowadzona zarówno w Imperium Rosyjskim jak i Związku

---

³⁶⁰ І. Лисяк-Рудшцький, *Історичні есе*, т. 1, tłum. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої, Київ 1994, s. 27-47.

Sowieckim. Jej głównym celem była deprecjacja oraz homogenizacja ukraińskiego z językiem rosyjskim. Postępowało konsekwentne „zruszczanie” języka ukraińskiego i jednocześnie rugowanie jego oryginalnej, autonomicznej leksyki. W kontekście powyższych rozważań na uwagę zasługuje *Słownik objaśniający żywy język wielkoruski* (ros. *Толковый словарь живого великорусского языка*) autorstwa dziewiętnastowiecznego rosyjskiego leksykografa oraz etnografa Władimira Dala (ros. Владимир Иванович Даль), który pod wieloma kwestiami uznawany jest za nowatorski. Dla naszych rozważań istotne znaczenie ma fakt, że główną intencją jego autora było uwypuklenie podobieństw, charakteryzujących jednolitość różnych form wielkoruskiego/ruskiego języka, jako narodowego na terytorium rozległego państwa carów. Z jednej strony, przyczyniło się to do homogenizacji lingwistycznej przestrzeni, z drugiej natomiast akcentowanie etnodyferencyjnych różnic miało na celu także kreślenie lingwistycznych granic między poszczególnymi grupami etnicznymi³⁶¹.

Należy konstatować, że kodyfikacja języka Wielkorusów miała dwojakie znaczenie: przyczyniała się do ugruntowania jego pozycji, jako oficjalnego języka narodowego, potem państwowego oraz jednocześnie (świadomie bądź nie) unifikowała publiczną przestrzeń lingwistyczną, wypierając języki poszczególnych grup etnicznych z dyskursu publicznego, marginalizując ich rolę w życiu społecznym, intelektualnym oraz politycznym kraju. W ten sposób doszło do powstania umownego „etnolingwistycznego” centrum oraz peryferii.

Do ciekawych wniosków może przywieść również punkt widzenia zaprezentowany przez rosyjskiego historyka, profesora Uniwersytetu Moskiewskiego Michaiła Pogodina (ros. Михаил Петрович Погодин), który w artykule *Zapiski o starożytnym języku ruskim* wydanym w czasopiśmie *Izwiestia* (ros. *Известия*) w 1856 r. udowadniał tezę o ścisłym pokrewieństwie ruskich dialektów. Zgodnie z lansowaną przez niego koncepcją małoruski (prototyp ukraińskiego) oraz wielkoruski (prototyp rosyjskiego) to dwa bratnie języki, „potomni” jednego staroruskiego języka. Niemniej jednak, zdaniem Pogodina, najbliższym pokrewieństwem z językiem staroruskim odznaczał się język wielkoruski. Twierdził, że próżno doszukiwać się w metaruskim języku jakichkolwiek „naleciałości” języka małoruskiego. Na tej podstawie dowodził, że historia Rusi była historią Wielkorusów. Natomiast Małorusy zasiedlili ziemie

---

³⁶¹ K. Vitalich, *Dictionary as Empire: Vladimir Dal's Interpretative Dictionary of the Living Great Russian language*, „Ab Imperio”, 2007, nr 2, s. 153–178, cyt. za: M. Лескинен, *Великоросс/великорус*, s. 217, 219.

wokół Dniepru dopiero po najeździe tatarsko-mongolskim, w wyniku którego Wielkorusy zostali wyparci na północny wschód³⁶².

Interpretacja Pogodina poświęcona początkom ukraińsko-rosyjskiej historii oraz pochodzeniu obu języków nadaje Małorusom status „przybyszy”, późniejszych mieszkańców spornego terytorium, pozbawiając ich proces historyczny bezpośredniego związku z okresem kijowskim i tym samym negując ich pretensje do staroruskiego dziedzictwa³⁶³. W tym przypadku aspekt językowy posłużył nie tylko za ideologiczny fundament idei trójjedynego narodu ruskiego, ale również stał się instrumentem monopolizacji i zawłaszczenia staroruskiego dziedzictwa przez Wielkorusów. Również w tym kontekście znaczenie, wkład i udział narodu ukraińskiego zostały zmarginalizowane oraz podważone.

Koncepcja Pogodina zdominowała rosyjską historiografię na kolejne pięćdziesiąt lat i doczekała się wielkiej rzeszy kontynuatorów, do którym można zaliczyć m. in. lingwistę Aleksieja Sobolewskiego (ros. Алексей Иванович Соболевский) oraz późniejszego autora monumentalnego dzieła *Kurs ruskiej historii*³⁶⁴, wydanego w 1904 r. – historyka Wasilija Kluczewskiego (ros. Василий Осипович Ключевский), który inkorporował teorię Pogodina w pierwszym tomie swojej publikacji³⁶⁵.

Argumentację w podobnym tonie zaprezentował także inny konserwatywny rosyjski uczyony Michaił Katkow (ros. Михаил Никифорович Катков), który z kolei rozpatrywał naród ruski przez pryzmat Triady Uwarowa – samodzierżawie, prawosławie oraz narodowość. W narodzie ruskim dostrzegał cechy metanarodu i dowodził jego etnokulturowej jedności. Symbolem państwowej jedności jawił się natomiast car, który pod swoim berłem jednoczył wszystkich nie-ruskich. Przenikają się zatem tutaj dwie koncepcje narodu - etniczna oraz obywatelska. Katkow negował wszelkie różnice między trzema „dorzeciami” ruskiej narodowości, a rzeczywiście istniejące tłumaczył wpływem czynników zewnętrznych (polityką Rzeczypospolitej, najazdem Mongołów). W kontekście burzliwej dyskusji na temat historii Ukrainy, jej historycznej autonomii od Rosji, która ponownie wybuchła w wyniku tragicznych wydarzeń 2014 r. wymowne jest twierdzenie Katkowa, że Ukraina *nigdy nie miała oddzielnej*

---

³⁶² П. Толочко, *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005, s. 154-155.

³⁶³ М. Лескинэн, *Великоросс/великорус*, s. 221.

³⁶⁴ В. Ключевский, *Курс русской истории в 5 частях*, Санкт Петербург 1904.

³⁶⁵ О. Andriewsky, op. cit., s. 206.

*historii, nigdy nie była oddzielnym państwem, naród ukraiński jest narodem rosyjskim (ruskim), istotną częścią narodu rosyjskiego*³⁶⁶.

Powyższy cytat praktycznie wyjaśnia stan rosyjskiej mentalności w stosunku do Ukrainy – jej historii, kultury oraz języka u progu XX w. Przekonanie to na tyle głęboko zakorzeniło się w rosyjskim światopoglądzie, że nie zmieniła go ani polityka ukrainizacji narzucona przez władze bolszewickie, ani okres postsowiecki. Na trwale wpisało się ono we wzajemne relacje ukraińsko-rosyjskie na wielu poziomach, a wykorzenie go było i nadal jest traktowane przez rosyjskie społeczeństwo oraz władze w kategoriach „zamachu” na rosyjską tożsamość.

Historyczne ugruntowanie kwestii ukraińskiej w duchu heglizmu tzn. negowanie istnienia ukraińskiego etnosu, ukraińskiej kultury oraz języka legło u podstaw późniejszej jej polityzacji, która zaczęła przybierać na sile po powstaniu styczniowym w 1863 r. i została ostatecznie ukoronowana ukazem emskim z 1876 r. Ten akt prawny wydany przez cara Aleksandra II miał doprowadzić do całkowitego wyrugowania języka małopruskiego (ukraińskiego) z przestrzeni publicznej. Wprowadzał absolutny zakaz drukowania wszelkiego typu publikacji, od traktatów teologicznych po literaturę piękną, w języku ukraińskim i „oczyszczenie” bibliotek z ukraińskojęzycznych zbiorów, zakaz nauczania w tym języku w szkołach oraz plany wymiany kadr zgodnie z kryterium etnicznym (zalecano „transfer” ukraińsko etnicznych kadr z okręgów charkowskiego, kijowskiego i odeskiego do placówek szkolnych rozlokowanych w okręgach wielkoruskich/rosyjskich: petersburskim, kazańskim oraz orenburskim - miejsce ukraińskich nauczycieli mieli zająć ich rosyjscy koledzy).

Należy jeszcze zaznaczyć, że w dokumencie na określenie języka ukraińskiego stosowany jest termin „małopruskie narzecze” (ros. малорусское наречие)³⁶⁷, co dowodzi konsekwentnej negacji autonomiczności oraz pełnowartościowości języka ukraińskiego oraz dezawuacji ukraińskiej tożsamości oraz kultury. W Ukazie emskim władze w zasadzie utożsamiały aktywne używanie języka ukraińskiego z tendencjami separatystycznymi i ukrainofilskimi, które były postrzegane jako bezpośrednie zagrożenie dla centrum politycznego oraz jedności Imperium. Zdaniem ukraińskiego historyka Wasyla Łyzanczuka (ukr. Лизанчук Василь Васильович) pogrom ukraińskości miał na celu zachowanie polityczno-państwowej jedności i jak najściślejsze zespolenie narodu ukraińskiego z rosyjskim na bazie jednej kultury

---

³⁶⁶ М. Катков, *Империя и крамола*, Москва 2007, s. 14, 43-45.

³⁶⁷ Емський указ, 18 мая 1876 в г. Эмс, <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=589> (dostęp: 15.07.2020).

– moskiewskiej. Natomiast stosunek do ukraińskiej historii precyzyjnie oddaje zdanie z listu opublikowanego w 85 numerze czasopisma „Słowo” z 1863 r., które cytuje ukraiński historyk: *Po chachlacku nie mów. Małorosji nie było od czasów Aleksiego Michajłowicza*³⁶⁸.

Ukaz emski wzmocnił działania na rzecz całkowitego wyrugowania narodowej pamięci historycznej wśród ukraińskiego społeczeństwa. W tym celu takie terminy jak „Ukraina” czy „Hetmanat”, które były ucieleśnieniem samoistnej politycznej przeszłości „Małej Rosji”, były konsekwentnie poddawane cenzurze również w rosyjskojęzycznej literaturze. Cykularz wałujewski³⁶⁹ a następnie ukaz emski granice tego, co stanowiło „legitymizowany” wyraz małorosyjskiej tożsamości czy kultury rozmyły³⁷⁰.

Polityka narodowościowa władz carskich i komunistycznych doprowadziły do tego, że sfery publiczna i prywatna zaczęły się przenikać, o czym świadczy relacja anonimowego korespondenta czasopisma „Słowo” wydanego w 1863 r., który raportuje: *Jeżeli myślicie, że Ukraińcy mają swobodę w życiu osobistym – to absolutnie nie. Za ukraińską odzież podadzą was na policję lub pobiją na ulicy. Za mówienie po ukraińsku nie dadzą wam nigdy służby i oddadzą pod nadzór policyjny [...] za ukraińską pieśń wsadzą was do więzienia*³⁷¹.

Ingerencja cykularza wałujewskiego a następnie ukazu emskiego we wszystkie sfery życia społeczeństwa ukraińskiego była tak silna, że w rzeczywistości ukaz nigdy nie został zniesiony, a jego negatywnych skutków nie była w stanie złagodzić również bolszewicka polityka ukrainizacji. Akt ten skomasował cały szereg szkodliwych, dezawuuujących ukraiński język, a przez jego pryzmat także ukraińską kulturę oraz tożsamość historycznych mitów, które *de facto* stanowiły ideologiczne filary promowanej przez władze małorosyjskiej tożsamości. Negowanie autonomizacji oraz pełnowartościowości języka ukraińskiego i eksploatawanie tezy o jego dialektyczności utrwalalo jego negatywną percepcję wśród społeczeństwa nie tylko rosyjskiego, ale również ukraińskiego. W ten sposób starano się zaszczepić Ukraińcom poczucie gorszości oraz niechęci do własnego języka, który zamiast dowartościowywać ukraiński projekt narodowy, zgodnie z promowaną wizją, stał się jedną z głównych jego obstrukcji.

Co więcej, posługiwanie się językiem narodowym stanowiło dla Ukraińców kulturową pułapkę, gdyż z jednej strony całkowita negacja posługiwania się językiem rosyjskim

---

³⁶⁸ В. Лизанчук, *Навічно кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні*, Львів 1995, s. 95-96.

³⁶⁹ Tajny okólnik ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa z 1863 r., który stał się podstawą do późniejszego wydania ukazu emskiego.

³⁷⁰ О. Андриєвський, op. cit., s. 211.

³⁷¹ В. Лизанчук, op. cit., s. 96.

uniemożliwiała im dostęp do dóbr kultury wysokiej (była ona sferą rosyjskojęzyczną), kariery i rozwoju osobistego, z drugiej zaś strony akceptacja ukazu emskiego oznaczała wyrzeczenie się kultury narodowej na rzecz kultury rosyjskiej i tym samym zubożenie tej pierwszej. Obie opcje prowadziły *de facto* do narodowej kastracji. Celem władz było takie zaprezentowanie ukraińskiego oraz rosyjskiego języka, ukraińskiej i rosyjskiej kultury, aby ta druga opcja wydawała się bardziej atrakcyjna. Chodziło o wzmocnienie siły oddziaływania i przyciągania rosyjskojęzycznego kręgu kulturowego, jednocześnie stwarzając takie warunki społeczne, aby dobrowolna kooptacja w jego kręgi była bardziej „lukratywna”. W tym celu starano się o społeczną degradację ukraińskiego języka i kultury.

„Tradycyjne” ujęcie języka ukraińskiego jako jednej z wielu „redakcji” języka rosyjskiego o charakterze lokalnym, funkcjonowało nadal u progu XX stulecia. Pomimo wzrostu świadomości narodowej wśród Ukraińców, znaczna intensyfikacja działań ukraińskiego ruchu narodowego, ale również erupcja rosyjskiego nacjonalizmu nie wpłynęły na jakościową zmianę społecznego myślenia o ukraińskim języku i kulturze. Ukształtowane i przez wieki ugruntowane klisze historyczne wciąż dominowały w rosyjskiej historiografii.

Do grona „tradycjonalistów” należał m. in. książę Nikołaj Trubieckoj (ros. Николай Сергеевич Трубецкой)³⁷² – znany rosyjski językoznawca i fonolog, który w swojej pracy naukowej wiele miejsca poświęcił genezie języka ruskiego/rosyjskiego oraz miejscu i roli kwestii ukraińskiej w ruskiej/rosyjskiej kulturze. Trubieckoj prezentuje raczej historyczno-kulturologiczne niż polityczne podejście do wyżej zasygnalizowanej problematyki. Język rosyjski postrzega jako „produkt” symbiozy języka małoruskiego i wielkoruskiego. Jego zdaniem, rosyjski język literacki XVIII i XIX w. powstał na bazie języka potocznego klas rządzących Rosji XVII-XVIII w., wzbogaconego domieszką języka cerkiewnosłowiańskiego. Jednak Trubieckoj zaznacza, że obie lingwistyczne składowe, które złożyły się na współczesny język rosyjski, znajdowały się pod silnym wpływem prototypów współczesnego języka

---

³⁷² Nikołaj Trubieckoj dał się poznać również jako twórca idei eurazjanizmu i często jest nazywany pierwszym animatorem ruchu eurazjackiego. Andrzej Nowak odnotowuje, że Trubieckoj w swoich eurazjatyckich rozważaniach nie poszedł śladem głosicieli geopolitycznego konfliktu między Europą a Rosją. Buduje natomiast romantyczną wizję buntu społeczności uciśnionych przez Europę/Zachód. Rosja natomiast nie walczy jedynie o swoje interesy, ale o utrzymanie swojej imperialnej struktury. Tak istotne problemy jak np. „separatyzm” ukraiński czy kwestię uregulowania granic Trubieckoj jednak pomija milczeniem w swoich rozważaniach euazjanistycznych.

Zob. A. Nowak, *I wojna światowa i narodziny eurazjanizmu* [w:] *Rok 1918. Odrodzona Polska i sowiecka Rosja w nowej Europie*, red. L. Zasztowt, J. Szumski, t.1, Warszawa 2019, s. 147-150.

ukraińskiego³⁷³. W jego opinii rosyjski nosi wszelkie znamiona metajęzyka, posiadającego właściwości internacjonalizujące i konsolidujące narody wschodniosłowiańskie.

Zważywszy na fakt, że język pozostaje najważniejszym symbolem autonomiczności kulturowej narodu, obie te kategorie (język i kultura) wzajemnie się przenikają, a ich trajektorie rozwoju pozostają ze sobą nierozzerwalnie związane. Tak również Trubieckoj przez pryzmat języka postrzegał kulturę i na odwrót. Swoją tezę o języku rosyjskim jako symbiotycznym połączeniu języków małoruskiego i wielkoruskiego, bezpośrednio zaadaptował również do wyjaśnienia etnogenezy ruskiej kultury. Należy zauważyć, że książkę dostrzegał „genetyczną” heterogeniczność oraz odmienną trajektorię rozwoju obu kultur – małorosyjskiej i wielkorosyjskiej w XV w.- pierwszej połowie XVII stulecia. Jednak, jak twierdził, to żywa świadomość ogólnoruskiej jedności nie pozwalała uznać obu kultur za w pełni samodzielne od siebie. Widział w nich raczej dwie różne „redakcje”, wariacje tej samej metakultury – ruskiej kultury³⁷⁴.

Badacz nie neguje jednak wpływu oraz roli ukraińskiego języka i kultury w procesie westernizacji Imperium Rosyjskiego. Wręcz przeciwnie – słusznie nobilituje ukraiński komponent w czasach Piotrowych reform, kiedy mówi o ukrainizacji słabo wykształconej i niedorozwiniętej kultury Wielkorusów. Niemniej jednak w centrum jego teorii stoi państwo, które przedkłada nad kulturę. Przekonuje: *Ta jednolita ruska kultura postpiotrowego okresu była zachodnioruską, ukraińską w swej genealogii, ale rosyjska państwowość posiadała wielkoruską genezę i dlatego centrum kultury powinno zostać przeniesione z Ukrainy do Wielkorosji. W rezultacie kultura ta w swej specyfice nie była ani wielkoruska, ani małoruska, tylko ogólnoruska*³⁷⁵.

A zatem w wyniku tego procesu ukraińsko-rosyjskiej kulturowej współegzystencji powstała jednolita „redakcja” ruskiej kultury, którą wizualizuje jako dwupoziomą „budowlę”, na którą składa się: duchowy fundament – wiara prawosławna, poziom niższy skierowany do wspólnoty narodowej (ma on charakter lokalny, regionalny), poziom wyższy, obejmujący sferę kultury wysokiej, który w zamyśle Trubieckoj tworzy swoistą nadbudowę. Tym samym, uznaje on istnienie ukraińskiej kultury, ale rezerwuje dla niej jedynie regionalny,

---

³⁷³ Г. Вернадский, *Князь Трубецкой и украинский вопрос*, Нью-Хейвен, 1938 г., <http://eurasian-studies.org/archives/8997> (dostęp: 16.07.2020).

³⁷⁴ Н. Трубецкой, *К украинской проблеме*, „Евразийский современник”, т. 5, Париж 1927, <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns02.htm> (dostęp: 16.07.2020), s. 165-184.

³⁷⁵ Ibidem, s. 165-184.

lokalny charakter. Sprowadza ją do poziomu folkloru, regionalnego „wariantu” metaruskiej kultury, dedykowanego niewykształconym masom i będącego wyrazem jego plemiennej dyferencjacji³⁷⁶.

Trubieckoj w ten sposób proponuje kulturową hierarchię, w której kultura ukraińska nosi wszelkie znamiona subkultury, a kultura ruska pełni rolę metakultury. Jego zdaniem *kultura ukraińska powinna zostać zbudowana w taki sposób, żeby nie konkurować z ogólnorosyjską [ruską – J. K.], a dopełniać sobą ogólnorosyjską, innymi słowy, kultura ukraińska powinna stać się indywidualnością kultury ogólnorosyjskiej*. Ciekawe jest także spostrzeżenie Trubieckoja dotyczące ruskiego narodu, który nazywa abstrakcją³⁷⁷. W jego narracji naród ruski jest duchową wspólnotą wyobrażoną, składającą się z rzeczywistych, lokalnych komponentów subnarodowych, stanowiącą w myśl Trubieckoja metanację, podobnie jak kultura ogólnorosyjska. Obie te kategorie pełnią rolę swoistej nadbudowy składającej się na metatożsamość, wchłaniającą narodowe identyfikacje.

Myśl Trubieckoja o ukraińsko-rosyjskiej kulturowo-językowej symbiozie trafnie podsumowuje rosyjski i amerykański historyk Gieorgij Wiernadskij (ros. Георгий Владимирович Вернадский), pisząc: *Język „rosyjski” jest w sensie historycznym ukraińsko-rosyjskim językiem, tak jak ruska kultura jest ukraińsko-rosyjską kulturą. Skrajny stronnik ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, odrzucający język rosyjski na tej podstawie, że jest to język „kacapski”, „moskalski”, wyrzeka się części własnego kulturowego dziedzictwa [...] Oba narody [ukraiński i rosyjski- J. K.] wyrosły z jednego kulturowego korzenia [...] I Rosjanie, i Ukraińcy powinni zarówno rosyjskie, jak i ukraińskie sprawy w pewnym sensie uznawać za swoją wspólną sprawę [...] Należy zatem wzywać Rosjan i Ukraińców do wstrzymania bratobójczej niezgody*³⁷⁸.

W podobnym duchu, co Trubieckoj wypowiadał się także Piotr Struwe³⁷⁹ (ros. Пётр Бернгардович Струве). Nie negował, jak sam pisał, istnienia niezależnej małorosyjskiej

---

³⁷⁶ Ibidem, s. 165-184.

³⁷⁷ Ibidem, s. 165-184.

³⁷⁸ Г. Вернадский, op. cit., <http://eurasian-studies.org/archives/8997> (dostęp: 16.07.2020).

³⁷⁹ Piotr Struwe (ros. Пётр Бернгардович Струве), urodzony 26 stycznia (7 lutego) 1870 r. w Permie. Rosyjski działacz polityczny, ekonomista, publicysta, filozof. Był redaktorem naczelnym wielu czasopism m. in. „Начало” (ros. „Начало”), „Новоје Слово” (ros. „Новое слово”), „Освобождiение” (ros. „Освобождение”) oraz „Русская Мысль” (ros. „Русская мысль”). W 1907 r. został wybrany na deputata II Dumy Państwowej. W 1915 r. został członkiem Komitetu Centralnego Partii Kadetów. Po rewolucji lutowej został dyrektorem Departamentu Ekonomicznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rządu Tymczasowego. W 1920 r. wyjechał z Rosji. Osiadł najpierw w Pradze, następnie w Paryżu, gdzie zmarł w 1944 r. Zob. https://w.histrf.ru/articles/article/show/struvie_piotr_bierngardovich (dostęp: 08.04.2019).

kultury i języka. Niemniej jednak, podobnie jak Trubieckoj, postrzegał obie te kategorie jako lokalne, prowincjonalne. Wyraźnie hierarchizował trzy języki wschodniosłowiańskie, pisząc: *stosowanie terminu „wielkoruski” jest niebezpieczne i niepotrzebne: wprowadza ono, bowiem w błąd, jak gdyby kultura i język określane tym terminem stały w jednym rzędzie z „małorosyjskim” i „białoruskim” [...] Język Puszkina, Gogola, Turgieniewa, Lwa Tołstoja, będąc w swojej lingwistycznej tkance wielkoruskim, w sensie kulturowo-historycznym jest wspólnym językiem rosyjskim wszystkich ruskich narodowości, wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego*. Czytelna jest w tej hierarchii hegemonia języka rosyjskiego, będącego symbolem oraz instrumentem kultury ruskiej (ogólnorosyjskiej) oraz rosyjskiej państwowości. Koncepcja Struwego jest silnie państwowcentryczna. Podobnie jak książkę Trubieckoj, źródeł dominacji języka rosyjskiego upatruje w przeniesieniu centrum politycznego najpierw do Moskwy, a potem do Petersburga³⁸⁰.

A zatem, zdaniem Struwego, rolę kulturotwórczą pełni państwo, a nie naród. Pokazuje to jak silne było oddziaływanie państwowcentrycznej koncepcji dziejów narodowych. W Rosji od wieków pisano historię państwa, a nie narodu, które było jądrem kształtującej się rosyjskiej tożsamości. Integralność państwa była „dobrem nadrzędnym”. Wszelkie idee, koncepcje (również historiograficzne), które nawet w sposób wymaginowany mogły ową integralność naruszyć były równoznaczne ze zdradą najwyższego interesu narodowego. Niezwykle silnie rzutowało to również na wizję historii innych narodów Imperium. Te, nieposiadające własnych państw w myśl teorii Hegla, były traktowane jako niepełnowartościowe wobec narodu państwowotwórczego – Rosjan. Na przykładzie ukraińskim widać, że ta klisza rzutowała na cały aparat tożsamościowy narodów „niepaństwowych” – język, kulturę, dzieje narodowe.

Struwe silnie wartościuje oba języki, posługując się dobrze znanym rosyjskiej historiografii aksjomatem o społecznej proveniencji, jakoby ukraiński narodził się w chłopskich chatach, a rosyjski w przydwornych kancelariach oraz gabinetach literatów i uczonych. W ten sposób pierwszy wulgaryzuje, trywializuje i dekulturuje, podczas gdy drugi nobilituje, dowartościowuje, wzbogaca. Tego typu aksjologizacja prowadzi Struwego do wniosku, że rosyjski pozostaje symbolem klas wykształconych, polityczno-intelektualnej elity, podczas gdy ukraiński zostaje zamknięty w zaciszu chłopskiej chaty i granicach wsi, pełniąc rolę niewysublimowanego i trywialnego instrumentu komunikacji ludzi prostych, niewykształconych. W kontekście tych rozważań uwagę zwraca jeszcze jedna obserwacja

---

³⁸⁰ П. Струве, *Общественная культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу*, „Русская мысль - Философская и религиозно-этическая периодика”, 1912, nr 1, s. 65-67.

badacza, a mianowicie „terytorialność” języka. Jego zdaniem język ogólnonarodowy (jakim jest bez wątpienia rosyjski) traci intymność oraz „terytorialność” tzn. przestaje być przywiązany do danego terytorium, ziemi³⁸¹.

Wynika z tego, że kategoria ta miałaby, zdaniem Struwego, świadczyć o internacjonalizujących właściwościach języka rosyjskiego, który należałoby określić mianem metajęzyka, który w porównaniu do ukraińskiego jest językiem znajdującym się na wyższym poziomie lingwistycznej drabiny i pozostaje symbolem nie tylko ruskiej kultury, inkorporującej wszystkie trzy narody wschodniosłowiańskie, ale szerzej całej ruskiej cywilizacji. Homogenizujące rozumienie języka i kultury bez wątpienia wpisuje się natomiast w cywilizacyjną koncepcję tożsamości, która nie wykluczała państwowocentrycznego spojrzenia na przeszłość, a wręcz przeciwnie jedynie ją dopełniała, wznosząc na wyższy poziom. Teoria o internacjonalizujących właściwościach rosyjskiego języka i kultury stała na straży nie tylko państwowej integralności, ale również cywilizacyjnej wspólnoty Słowian wschodnich. W wyniku przybierającej na sile wielopoziomowej konfrontacji z Zachodem, cywilizacyjna koncepcja tożsamości stawała się w Rosji coraz bardziej popularna. Nie przypadkiem Piotr Struwe nawoływał, aby *energicznie przystąpić do walki z „ukraiństwem” – tendencją na rzecz osłabienia i częściowego zniszczenia wielkiego dorobku naszej historii – ogólnorosyjskiej kultury*³⁸².

Rewolucyjny zryw, który ogarnął cały kraj w 1905 r. postawił kwestie narodową w centrum uwagi. Władze carskie, chcące wyciszyć rewolucyjne wrzenie, były zmuszone również do rewizji swojego stanowiska wobec kwestii ukraińskiej. I tak w 1905 r. Komitet Ministrów zniósł zakaz wydawania publikacji w języku ukraińskim, a Cesarska Akademia Nauk potwierdziła historyczność oraz integralność języka ukraińskiego. Pomimo jednak formalnego przyznania ukraińskiemu statutu pełnowartościowego języka przez Akademię Nauk, ówczesny minister edukacji potwierdził „tradycyjny” punkt widzenia w raporcie Komitetu Ministrów twierdząc, że ukraiński był niczym więcej niż tylko chłopskim dialektem. Wpisywało się to w filozofię profesora Timofieja Fłorinskiego³⁸³ (ros. Тимофей Дмитриевич Флоринский), który

---

³⁸¹ Ibidem, s. 75, 78-80.

³⁸² П. Струве, op. cit., s. 83.

³⁸³ Тимофей Флоринский (ros. Тимофей Дмитриевич Флоринский) – rosyjski filolog-slawista, historyk, korespondent Imperatorskiej Akademii Nauk. Został laureatem Nagrody Łomonosowa przyznawanej przez Akademię Nauk za pracę *Wykład ze słowiańskiego językoznawstwa*. Aktywnie uczestniczył w życiu społeczno-politycznym kraju. Był redaktorem czasopisma „Słowiański Rocznik”. Udzielał poparcia rosyjskim mniejszościom w Galicji oraz na Rusi Podkarpackiej.

przekonywał, że ukraiński powinien porzucić pretensje służenia jako środek szkolnictwa wyższego. I chociaż do formalnego uchylecia ukazu emskiego doszło dopiero w 1907 r., to zdaniem historyk Uniwersytetu Harvarda Olgi Andriewsky ukaz nigdy w rzeczywistości nie przestał funkcjonować. Został jedynie zastąpiony innymi regulacjami wydanymi w latach 1905-1906³⁸⁴.

Opór wobec ukraińskiej wersji korienizacji wynikał przede wszystkim z wieloletniej polityki rusyfikacji. U progu XX w. język rosyjski zajmował pozycję dominującą w publicznej sferze komunikacji. Natomiast jego ukraiński odpowiednik kształtował się w środowisku chłopskim i dominował na wsi. O skali tego zjawiska świadczy fakt, że aż 93% ukraińskiego

---

Zob. *Флоринский Тимофей Дмитриевич* [w:] *Большая энциклопедия русского народа*, <https://web.archive.org/web/20160304112440/http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=5301> (dostęp: 15.07.2020).

Do jednych z głównych zainteresowań naukowych Fłorinskiego należała kwestia małosyjska oraz geneza języka ukraińskiego. Główne tezy dotyczące statusu narodu ukraińskiego w etnicznej hierarchii oraz odpowiednio pozycji języka ukraińskiego na lingwistycznej drabinie, obowiązującej w Imperium Rosyjskim Fłorinskij wyłożył w swoim dziele *Язык малоруски и україно-росыјски літеракі сепаратызм* z 1900 r. Zaprezentował w nim „tradycyjny” tzn. konserwatywno-patriotyczno-monarchistyczny punkt widzenia na szeroko rozumianą kwestię ukraińską, który w zasadzie sprowadzał się do dwóch kluczowych konstatacji: negacji autonomiczności ukraińskiej etnogenezy oraz stygmatyzacji języka ukraińskiego uznawanego jedynie za dialekt, regionalną wariację języka rosyjskiego. Swoje stanowisko Fłorinskij w sposób eksplicytny wyraził we wspomnianej publikacji pisząc: *Язык малоросыјски јест нічим віцеј јак једніе једным з наречы јэзыка росыјскіега луб іннымі словы, творы он једнэ цало́сць з іннымі рускімі наречэцямі [...] Яэык малоросыјскі (наречэе) разем з віелкорускімі і біалорускімі народоуымі наречэцямі oraz о́гólnорускім јэзыкіем літераккім прынале́жэ до једнэј рускіеј діалектычнэј групы, ктórэ мо́жна прэцівіставіці інным славяніскім діалектычным групам јак: полска, чэска, булгарска, сербско-чорвацка, славенска*. Wydaje się, że stosunek Fłorinskiego do języka ukraińskiego determinował koncept ukraińskiej etnogenezy tzn. postrzeganie Ukraińców, jako inhereentnej części trójjedynego narodu ruskiego, która wykluczała budowę nowoczesnego narodu ukraińskiego. We wspomnianej publikacji lingwista konstatawał: *W etnografічнэј пэрспектывіе Малорусы ніе становіэ самодзіелнэго славяніскіега індывідуум [...] а једніе вараціэ тэј о́бсэрнэј славяніскіеј індывідуално́сці, ктórэ міені сіэ рускім [rosyjskim - J. K.] народэм. W јего склэд на рóвні з Малорусамі вчодзэ Віелкорусы oraz Біалорусіні. W жыці оsobістым, јэзыку, charактэре народоуым oraz історычнэым лосіе Малорусы прэјэвіаіэ јэ не ма́ло рóзноракіч форм својэј спэцыфікі, але пры тым вшыткім, сэ і позостанэ на завсэе чэсціэ једнэј цало́сці – рускіега народу*.

Zob. Т. Флоринскій, *Малорусскій јзык и „українсько-руській” літературный сепаратызм*, Санкт-Петербург 1900, s. 5-8.

Działalność Fłorinskiego i dyskusję, jaką toczył z innymi badaczami na temat etnogenezy oraz statusu języka ukraińskiego dobrze podsumowuje inny rosyjski religijny filozof i kulturolog Wasilij Zieńkowskij (ros. Василий Васильевич Зеньковский) w swoich pamiętnikach:

Przypomnijmy једнак тэ безпардоноуэ валькэ змарлэго профэсора Флоринскіега (мóј колега на Універсытэціе Кіјовскім), ктórэј тóчыл, бы јэзык україніскі узна́ч ніе за одрэбны јэзык, лэч за оддіелнэ „наречэе”, ктórэе в філозофічнэым значеніу посіада ніжшэј рангэ [...] Z філозофічнэго пункту відзеніа [czy ukraiński należy uznać за јэзык czy діалект - J. K.] спóр тэн зостал јэщэе прэед револуціэ [...] прэніесіонэ в о́бсар політыкі: о́броңы тэзы о „наречэу” бронілі ніероздіелно́сці Украіны з Росјэ ніе тьліо в сфэре політычнэј, але і культуrowéј, одрзучалі терміні „Україна”, „україніскі” – заміеніајэ јэ на „Малоросјэ”, „малоросыјскі”. Офіціалны пункту відзеніа на квэстіэ малоросыјскэ опіерал сіэ на аргумэнтаци Флоринскіега і јего контынуаторóв, прówadзэч в рэчывісці до рóзпóчэціа русыфікаці. Јэзэлі једнак Флоринскіј і јего група усprawіелівалі саы сістэм цензорскіч рэстрыкці, ктórэе впрówadзала вóвчэсас влэдзэ в по́лудніово-зачоднім крају, то былі тачы „антыукраїніскы” (np. P. B. Struwe, prof. Leon N. Jasnopolskij), ктórчы спрэцівіалі сіэ тым цензорскім сіро́дком в іміэ фундаменталнэч засад лібералізму, јак рóвніеж, длатэго, жэ прэмоц вмагалэ једніе рух україніскі, прэјэоблэкајэ го віеңсэм мэчэеңствэ. Wспóлна позіыця полегала в тым прыпадку на тајным одрзученіу самэго ројэціа „україніскіеј культуры”, за допусzczалнэ јей формы, узнајэч једніе піе́снь, вzóр артыстычнэу і ку́хніэ.

Zob. М. Колэвов (ред.), В. Зеньковский. *Пяť месајэв у влэсті. Вспомінаніа*, т. 15, Москва 2011.

³⁸⁴ O. Andriewsky, op. cit., s. 207.

społeczeństwa należało do warstwy chłopskiej. Tym samym, ta część inteligencji, która określała siebie mianem ukraińskiej, w przeważającej mierze pochodziła ze wsi³⁸⁵. Rosyjski natomiast dominował w miastach, dużych ośrodkach politycznych, naukowych oraz przemysłowych. Jego znajomość była wymogiem kluczowym otwierającym drzwi kariery zawodowej m. in. w administracji publicznej. Rosyjski pełnił rolę dźwigni społecznego awansu i to nie zmieniło się w okresie sowieckim. Można tym tłumaczyć późniejsze dość sceptyczne przyjęcie narzuconej z góry, przymusowej ukrainizacji nie tylko przez rosyjską opinię publiczną, ale również zasymilowaną część ukraińskiej elity intelektualnej, która przeniknęła do państwowego aparatu administracyjnego i wiązała z nim szansę na karierę zawodową oraz awans społeczny.

Jednak w pierwszej kolejności ukrainizacja natrafiła na opór większości partyjnej wierchuszki, nauczycieli oraz wykładowców uczelni wyższych, którzy proces ten kojarzyli z „burżuazyjnym nacjonalizmem” lub „petlurowszczyzną”³⁸⁶. Dlatego w latach 1920-1921 praktycznie żadne dekrety dotyczące procesu ukrainizacji nie były wprowadzane w życie. O „mentalnym stanie” ukrainizacji świadczy chociażby poziom rusyfikacji, który wciąż był ogromny. W 1926 r. 1,8 mln ukraińskich obywateli za język ojczysty uważało rosyjski, podczas gdy 200 tys. Rosjan za taki uznawało język ukraiński³⁸⁷.

Nobilitację języka ukraińskiego i działaniami na rzecz jego promowania oraz rozpowszechniania oburzona była rosyjska elita intelektualna, która reagowała na zachodzące zmiany zdziwieniem oraz niezrozumieniem. Pomimo faktu, że w 1905 r. Cesarska Akademia Nauk uznała „małoruski dialekt” za autonomiczny język, wśród rosyjskiej elity wciąż szeroko rozpowszechnione było przekonanie, że język ukraiński jest jedynie dialektem czy narzeczem języka rosyjskiego. Tym samym, przyznawanie mu statusu autonomicznego, formalne zrównanie go, a tym bardziej faworyzowanie kosztem języka rosyjskiego było niezrozumiałe i pojmowane jako wręcz śmieszne. W świetle zachodzących przemian fundamentalne stawało się pytanie o status i wzajemne relacje między językiem rosyjskim oraz ukraińskim, między kulturą rosyjską a ukraińską. Ukraińska idea narodowa nie tylko wykluczała Ukraińców z

---

³⁸⁵ Б. Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.*, Київ 1997, s. 25, 58.

³⁸⁶ Petlurowszczyzna – terminem tym określano pierwszą falę ukrainizacji, która miała miejsce w okresie istnienia Ukraińskiej Republiki Ludowej. Została ona wówczas negatywnie przyjęta przede wszystkim przez rosyjską mniejszość narodową i ludność rosyjskojęzyczną zamieszkującą URL. Przez rosyjską opinię publiczną ukrainizacja była postrzegana jako proces siłowy, narzucony z góry przez władze URL oraz co istotne naruszający „główną wagę narodową”.

Zob. Е. Борисенко, *Русские об украинцах и украинизации 1910–1930-х годов* [w:] *Русские об Украине и украинцах*, ред. Е. Борисенко, Санкт-Петербург 2012, s. 368.

³⁸⁷ В. Борисов, *Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр.*, s. 77.

ogólnoruskiej etnokulturowej przestrzeni, ale przeciwstawiała rosyjskość ukraińskości. Dlatego wśród elity rosyjskiej coraz większe zaniepokojenie wywoływała negacja rosyjskiej spuścizny kulturowej (a nawet szerzej – ruskiej, czyli tej, która spajała wszystkie trzy słowiańskie narody – Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów) przez „świadomych” Ukraińców. W konsekwencji ukształtował się stereotypowy obraz Ukraińca – zdrajcy, separatysty i w końcu sprzedawczyka. Określenia te piętnowały tę część ukraińskiego społeczeństwa, która popierała politykę ukrainizacji oraz szerzej – ukraińską ideę narodową³⁸⁸. Zatem należy zgodzić się z opinią rosyjskiej lingwistki Jeleny Lewkijewskiej, która twierdzi, że to właśnie wówczas zaczął się kształtować i rozpowszechniać obraz Ukraińca – separatysty, a rosyjskie społeczeństwo ów separatyzm zaczęło utożsamiać z konfliktem kulturowym³⁸⁹.

Dodatkowo na mocy rezolucji Politbiura KC KP(b)U z 1 kwietnia 1927 r. ogromna liczna Rosjan mieszkających na Ukrainie została uznana za jedną z wielu mniejszości narodowych. Doprowadziło to do uprzywilejowania narodu tytułarnego oraz jego języka. Faktycznie jednak, promocja języka ukraińskiego i ukraińskiej kultury oznaczały drastyczną zmianę statusu ich rosyjskich odpowiedników na Ukrainie. Było to dość sceptycznie przyjmowane przez ludność rosyjską w USRS³⁹⁰, która obawiała się marginalizacji w życiu publicznym. Niemniej jednak poczucie zagrożenia, które wówczas kiełkowało, miało przede wszystkim charakter ontologiczny. Po raz pierwszy bowiem ukraińska kultura i język miały szansę na emancypację, a rosyjska mentalna mapa oraz wspólna przestrzeń kulturowa zostały zaburzone. Po raz pierwszy również ukraińskość została wydzielona z metaruskiej tożsamości i dodatkowo przeciwstawiona centralnemu jej komponentowi – rosyjskości. Zasadne jest zatem konstatowanie, że fundamentalne znaczenie miało zagrożenie w sensie ontologicznym, kulturowym, tożsamościowym. Tego typu percepcja relacji ukraińsko-rosyjskich była bliska większości rosyjskiego społeczeństwa oraz rosyjskiej elicie intelektualnej.

Ukrainizacja w swej istocie była zatem postrzegana jako zjawisko sztuczne, nienaturalne, sprzeczne z naturalnym porządkiem rzeczy i nie do przyjęcia dla człowieka sowieckiego. Stanowisko to podzielała również znaczna część bolszewickiej elity, która uważała, że uprzywilejowana pozycja powinna należeć do języka rosyjskiego – języka rewolucji proletariackiej, posiadającego potencjał internacjonalistyczny. Promowanie

---

³⁸⁸ Е. Борисенко, *Русские об украинцах и украинизации*, s. 363, 370.

³⁸⁹ Е. Левкиевская, *Этнокультуровый и языковой стереотип украинца в русском сознании* [w:] *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии*, ред. Е. Борисенко, Москва 2008, s. 165-166.

³⁹⁰ Е. Борисенко, *Русские об украинцах и украинизации*, s. 380-382.

ukraińskiego – języka byłych chłopów pańszczyźnianych wywoływało niezrozumienie i opór. Na korzyść języka rosyjskiego przemawiała jego pozycja w społecznej świadomości jako języka wysokiej kultury i klasy rządzącej. Należy również zaznaczyć, że ukrainizacji przeciwna była nie tylko rosyjska elita intelektualno-polityczna, ale również określone grupy ukraińskiego społeczeństwa. Korienizacja nie zawsze znajdowała poparcie wśród ukraińskiego chłopstwa, jak również klasy robotniczej. Procesom tym sprzyjały stereotypy zakorzenione w robotniczo-chłopskim środowisku, dotyczące statusu języka ukraińskiego oraz rosyjskiego. Ten pierwszy, utożsamiany był z „językiem niewolników” (pogardliwe określenie язык рабов), podczas gdy drugi był uznawany za „język panów”³⁹¹. Język narodowy dla samych Ukraińców często był symbolem napiętnowania, stygmatyzacji, marginalizacji w życiu społecznym. Nagromadzone przez wieki stereotypy zarówno w rosyjskiej, jak i ukraińskiej świadomości znacznie hamowały proces korienizacji, a przeszkody, na które natrafił nie leżały wbrew pozorom tylko po stronie rosyjskiej, ale również po ukraińskiej.

Dla Ukraińców (szczególnie tych mieszkających w RFSRS) powody, dla których sprzeciwiali się odgórnemu narzucaniu im kształcenia w języku ukraińskim, miały charakter pragmatyczny, chociaż wzrost znaczenia języka narodowego w przestrzeni publicznej był przejawem suwerenizacji narodu. Język rosyjski był przez znaczną część ukraińskiego społeczeństwa postrzegany jako dźwignia społecznego awansu. O problemie tym świadczy dobitnie wypowiedź chłopów tomarowskiego rejonu³⁹² podczas debaty poświęconej ukrainizacji szkoły: *Wy naszych dzieci nie uczycie, a kaleczycie, robicie to po to, żeby naszych dzieci nie przyjęto do szkoły w mieście, żeby nasze dzieci wyrosły na głupków. Od narodu wymagamy, aby ze szkoły nie robiono komedii, a żeby uczono nasze dzieci, jak wcześniej uczono*³⁹³.

Pomimo formalnego zrównania języka ukraińskiego z rosyjskim (wielkoruskim) odpowiednikiem oraz postępującego w latach dwudziestych XX w. procesu ukrainizacji, w społecznej świadomości nadal funkcjonował nieformalny stereotyp ukraińskiego - języka drugorzędnego, gorszego. Wciąż był on postrzegany jako język wsi, ludzi niewykształconych,

---

³⁹¹ Е. Борисенок, *Русские об украинцах и украинизации*, s. 383,385, 389-398.

³⁹² Rejon Tomarowski (ros. Томаровский район) – został utworzony w 1928 r. i przetrwał do 1963 r. Jego centrum stanowiła wieś Tomarowka. Była to administracyjno-terytorialna jednostka w składzie Centralno-Czernozjomnego, Kurskiego oraz Biełgorodzkiego obwodu. Zob. Справка об изменениях административно-территориального деления белгородской области, Государственный архив Белгородской области. Путеводитель. 2005, <https://web.archive.org/web/20170312055725/http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=301&sid=1000038> (dostęp: 01.02.2020).

³⁹³ Е. Борисенок, *Русские об украинцах и украинизации*, s. 399-400.

a nawet prymitywnych. Stereotyp ten był obecny w sowieckiej przestrzeni publicznej dzięki ocennym, często pejoratywnym wyrażeniom językowym obecnym w języku rosyjskim. Takie określenia jak ukraiński/małorosyjski dialekt (ros. *наречие*); ukraiński/małoruski/małorosyjski/chachłacki język (ros. *язык*); ukraińska/małorosyjska mowa (ros. *речь*); ukraińska/małorosyjska/małoruska/chachłacka mowa (z ukraińskiego *мова* oznacza język) posiadały silnie wartościujące konotacje³⁹⁴.

Użycie dowolnego z wyżej wymienionych leksemów było wymownym markerem politycznej pozycji mówcy. W pierwszych dwóch dekadach XX w. określenie, język ukraiński (ros. *украинский язык*) występuje w pozycji politycznego oraz ideologicznego antonimu w stosunku do innych, wyżej wymienionych związków językowych. Szczególnie w kręgach rosyjskiej tzw. białej emigracji zachowała się przedrewolucyjna tendencja używania zamiast słowa język (*язык*) – terminu dialekt (*наречие*) w odniesieniu do języka ukraińskiego, co samo w sobie świadczyło o podważaniu jego autonomii w stosunku do języka rosyjskiego. Pomimo oficjalnego odcięcia się władz bolszewickich od carskiej polityki językowej i narodowościowej wiele z wymienionych wyżej określeń (np. *наречие*) nadal funkcjonowało chociażby w literaturze pięknej, przyjmując formę archaizmów. W XX w. w użyciu nadal pozostają różne warianty zarówno ze słowem dialekt (*наречие*), mowa (*речь*), jak również z przymiotnikami: małorosyjski czy chachłacki (w tym przypadku zazwyczaj w języku potocznym)³⁹⁵.

W każdym wypadku tworzone nowe warianty wyrażen językowych, określających język ukraiński, miały na celu podkreślić jego dialektyczny oraz pospolity charakter. Pomimo oficjalnych zapowiedzi i działań władz przez cały XX w. kontynuowana była tradycyjna dziewiętnastowieczna tendencja marginalizacji języka ukraińskiego, jako nienormatywnej, nieskodyfikowanej, dialektycznej, w przeważającej mierze wiejskiej formy językowej, zepchniętej jedynie do sfery folkloru. W tym kontekście niezwykle istotna jest uwaga rosyjskiej lingwistki Jeleny Lewkijewskiej, która twierdzi, że wszystkie wyżej wymienione leksemy świadczą o pojmowaniu języka ukraińskiego przez rosyjską opinię publiczną nie jako samodzielnego języka obcego, ale jako własnej, nieskodyfikowanej i dialektycznej formy języka rosyjskiego. Funkcjonujące w świadomości społecznej stereotypy stygmatyzowały język ukraiński, dezawuuując go i spychając na margines życia społeczno-publicznego. W

---

³⁹⁴ Е. Левкиевская, *Язык – наречие – мовы: статус украинского языка в русском дискурсе советского периода*, Москва 2017, s. 335-348, <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-narechie-mova-status-ukrainskogo-yazyka-v-russkom-diskurse-sovetskogo-perioda> (dostęp: 29.01.2020).

³⁹⁵Ibidem, 335-348.

efekcie, w drugiej połowie XX w. zainteresowanie językiem ukraińskim oraz proces jego rozwoju szczególnie w sferze kultury wysokiej oraz nauki zostały, jeżeli nie przerwane, to z całą pewnością zahamowane. Konfrontacja rosyjskiego i ukraińskiego doprowadziła do formułowania się języka wrogości, w którym związki leksykalne w rosyjskiej sferze komunikacyjnej w odniesieniu do języka ukraińskiego przybrały formę silnie pejoratywnych konotacji oraz stylistycznych markerów³⁹⁶.

Opór wobec ukrainizacji rosyjskiego społeczeństwa wynikał przede wszystkim z nagromadzonych wobec Ukrainy mitów oraz w związku z formułującą się w XIX w. ideą Wielkiego Narodu Rosyjskiego. Język ukraiński nigdy bowiem w rosyjskiej świadomości nie funkcjonował jako autonomiczny, podobnie jak i Ukraińcy nie byli uważani za samodzielny, równoprawny z rosyjskim naród³⁹⁷. Korienizacja w ukraińskim wydaniu nie wpłynęła znacznie na zmianę owej mentalnej percepcji, tym bardziej że już w latach trzydziestych XX w. rozpoczął się proces jej eliminacji. Polityka władz sowieckich uległa gruntownej zmianie. Nastąpiła centralizacja władzy oraz działania na rzecz unifikacji Państwa Rad. Polityka ta odcisnęła wyraźne piętno także na polityce narodowościowej. Działania mające na celu rozwój i promowanie języków oraz kultur narodowych zaczęły być postrzegane jako zagrożenie dla stabilności oraz jedności ZSRS. Wraz z dojściem do władzy Józefa Stalina rozpoczęła się psychoza strachu przed nacjonalizmem oraz separatyzmem, które dyktator osobiście promował jeszcze na początku lat dwudziestych.

Lata trzydzieste to czas niwelowania, różnic lingwistycznych różnic między językiem rosyjskim oraz ukraińskim. Położono wówczas nacisk na retuszowanie wszystkiego, co mogłoby świadczyć o autonomicznym charakterze języka ukraińskiego. W słownikach rosyjsko-ukraińskich tamtego okresu widoczna jest tendencja do usuwania bądź przemieszczania na dalsze pozycje rodzimych słów ukraińskich, a zastępowanie ich rusycyzmami.

Na bardzo ciekawe zjawisko w tym kontekście zwraca uwagę wspomnianą już rosyjska lingwistka Liwkijewskaja, która zajmuje się również funkcjonowaniem języka ukraińskiego w sowieckiej kinematografii. Zauważa ona, że w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. następuje co prawda znaczny wzrost stosowania języka ukraińskiego w sowieckich produkcjach filmowych, niemniej jednak jest to raczej imitacja, a nie jego rzeczywista forma.

---

³⁹⁶ Ibidem, s. 335-348.

³⁹⁷ Е. Левкиевская, *Украинский язык в русском языковом пространстве (на примере советского кинематографа)* [w:] *Русские об Украине и украинцах*, ред. Е. Борисенок, Санкт-Петербург 2012, s. 429.

Wskazuje, że język ukraiński pozostaje jedynym w rosyjskiej/sowieckiej przestrzeni komunikacyjnej niewymagającym tłumaczenia. Świadczy to, że pozostawał on naturalną, inherentną częścią rosyjskiej sfery językowej i nie był postrzegany jako język obcy. Wraz z rozwojem ukraińskiej idei narodowej dochodzi do zaburzeń we wzajemnej komunikacji i wzajemnego niezrozumienia. Narodowe ambicje Ukraińców oraz niezrozumienie ich przez rosyjską część sowieckiego społeczeństwa doprowadziło do komunikacyjnego paraliżu, symbolizującego etnokulturowe oraz polityczne podziały, które spowodowały następnie zmianę kulturowych kodów oraz systemu wartości wewnątrz społeczeństwa ukraińskiego³⁹⁸.

Zdaniem badaczki również współczesna rosyjska kinematografia nie wnosi niczego nowego do sfery języka ukraińskiego w rosyjskiej przestrzeni komunikacyjnej, a wręcz przeciwnie, jedynie wulgaryzuje i eksploatuje stare stereotypy³⁹⁹, które uniemożliwiają efektywną komunikację.

Ukraińskie próby polaryzacji kultury ukraińskiej i rosyjskiej, a po wydarzeniach 2014 r. pozycjonowanie tej drugiej wręcz jako wrogiej, wywołało w rosyjskim społeczeństwie szok kulturowy, który przewyciężyć starano się poprzez stworzenie na bazie zakorzenionych stereotypów nowego obrazu Ukraińca – osoby jeszcze bardziej pogardzanej oraz poniżanej. Akceptacja ukraińskich pretensji do narodowej, kulturowej oraz językowej autonomii oraz zgodna z nimi rewizja percepcji Ukraińca groziłaby demontażem rosyjskiej mentalnej mapy i niosłaby ze sobą katastrofalne skutki dla narodowej autoświadomości. Wymagałoby to również przeprowadzenia bolesnego przewartościowania narodowego systemu aksjologicznego. Wydarzenia 2014 r. a następnie bezprecedensowa agresja 2022 r. pokazały, że rosyjska opinia publiczna nie jest gotowa, aby dokonać głębokiej autodiagnozy narodowej, a wręcz przeciwnie jest zainteresowana utrzymaniem *status quo*, a może nawet wykreowaniem nowego, jeszcze bardziej krytycznego spojrzenia na Ukraińca.

Z punktu widzenia Lewkijewskiej obecnie etnonim „Ukrainiec” posiada jeszcze niższy status niż w okresie sowieckim. Podczas, gdy w ZSRS język ukraiński funkcjonował w sowieckiej kinematografii, we współczesnej Rosji występuje prawie wyłącznie w dyskursie kabaretowym i służy do tworzenia ironicznych, o niższym standardzie wypowiedzi. Poza tym,

---

³⁹⁸ Ibidem, s. 438-439, 448-449.

³⁹⁹ Ibidem, s. 450.

ukrainizmy bardzo często przenikają także do współczesnego dyskursu politycznej publicystyki, wykorzystywane jako środek ironii oraz groteski⁴⁰⁰.

Z jednej strony niechęć, wrogość, z drugiej zaś niezrozumienie pretensji Ukraińców do narodowej, kulturowej autonomii, które wzniciła ukrainizacja, były przejawem głębszego procesu, jakim jest wyznaczenie granicy między „Swoim” a „Obcym”. Wyżej zaprezentowana analiza pokazuje, że z całą pewnością Ukraińcy byli postrzegani jako „Swoi” i nigdy nie opuścili granic rosyjskiej mentalnej kartografii. Wręcz przeciwnie, znajdowali się niemal w samym jej centrum, stanowiąc integralny komponent rosyjskiej tożsamości narodowej oraz państwowej ideologii. Ukraińcy nigdy nie byli postrzegani jako „Obcy”, dlatego działania ukraińskiej elity polityczno-intelektualnej na rzecz suwerenizacji ukraińskiej kultury, języka i w końcu samego narodu, były traktowane przez rosyjską opinię publiczną jako zamach na wspólną – ruską tożsamość i próba jej destrukcji.

Konflikt między rosyjskim a ukraińskim projektem narodowym miał przede wszystkim charakter kulturowy oraz tożsamościowy. Uznanie ukraińskich aspiracji wymagało całkowitej rekonstrukcji narodowej tożsamości oraz bolesnej adaptacji społecznej mentalności do nowej rzeczywistości. Niestety zarówno w okresie sowieckim jak i w postsowieckiej Rosji zabrakło woli polityczno-społecznej, aby owej światopoglądowej reorganizacji dokonać. Strach przed głębokim kryzysem tożsamościowym, który wezbrał jeszcze bardziej po upadku ZSRS paraliżował i uniemożliwiał rewizję społecznej postawy wobec kwestii ukraińskiej. Opór przed głęboką rewizją ideologicznych podstaw rosyjskiej tożsamości pokazuje, jak ważną rolę odgrywa Ukraina wraz z jej dorobkiem kulturowym i historycznym w rosyjskiej autoświadomości.

Analiza narracji historycznej, zarówno tej prezentowanej przez rosyjskie media, elitę władzy czy szkolne podręczniki (o czym więcej w dalszej części pracy) pokazuje, że Rosjanie nie dokonali rozliczenia z historycznymi stereotypami, a wręcz przeciwnie istnieją one w jeszcze bardziej zwulgaryzowanej formie, pogłębiając jedynie społeczne fobie. Jednocześnie są one przejawem społecznego niedowartościowania. Opór przed przyznaniem kulturowo-narodowej autonomii Ukraińcom pogłębia kryzys tożsamościowy i dezorientację wokół kwestii rosyjskości. Rosjanie od 1991 r. nie dokonali klarownego wyboru między narodem politycznym, etnicznym a cywilizacyjną koncepcją narodu, z których ta ostatnia cieszy się

---

⁴⁰⁰ Ibidem, s. 446-447.

coraz większym zainteresowaniem, co wyraźnie pokazały wydarzenia na Ukrainie po 2014 r. oraz kształtowana w ich wyniku narracja historyczna. Wzrost liczby zwolenników cywilizacyjnej koncepcji narodu unaocznia brak woli politycznej, aby budować w Rosji naród o charakterze politycznym, którego formuła jest postrzegana jako nieposiadająca wystarczającego potencjału imperialnego. Natomiast koncepcja cywilizacyjna kojarzona jest z wielkim, imperialnym, internacjonalnym projektem zaspokajającym narodowe aspiracje. Jest to tym bardziej ważne w warunkach kryzysu tożsamościowego oraz ideologicznej pustki po rozpadzie Związku Sowieckiego. W ten sposób historia stała się częścią projektu imperialnego oraz ideologicznego, a także narodowym remedium na poczucie peryferyjności względem Zachodu.

Podsumowanie

Podsumowując, należy z całą pewnością stwierdzić, że ukraińskie dzieje narodowe i obraz Ukrainca jest jednym z najsilniej zmitologizowanych obszarów zarówno rosyjskiej historiografii, jak i tożsamości. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele i mają one bardzo złożony charakter. Imperialne dzieje Rosji niewątpliwie w dużym stopniu zdeterminowały sposób postrzegania i analizowania własnej przeszłości, co z kolei w sposób bezpośredni przełożyło się na percepcję historii innych narodów, współtworzących państwo rosyjskie na przestrzeni wieków. Kluczową rolę w tej materii odegrały trzy koncepcje – klisze, przy zastosowaniu których rosyjscy historycy tworzyli dzieje narodowe. Należą do nich: państwowcentryczna wizja dziejów, heglizm oraz cywilizacyjna koncepcja tożsamości.

Nie mniej jednak, ich permanentne stosowanie było determinowane przez ściśle określoną trajektorię narodowych dziejów, zgodnie z którą najpierw powstało państwo rosyjskie, będące niewątpliwie wieloetnicznym i wielokulturowym tworem imperialnym, w ramach którego powoli formułował się nowoczesny naród rosyjski. Należy jednak mieć na uwadze, że Rosjanie w Imperium Rosyjskim nie stanowili narodu tytularnego i przez znaczną część swej historii byli nacją dyskryminowaną. Razem z innymi elitami narodowymi współtworzyli jedynie kosmopolityczną elitę intelektualno-polityczną imperium. Zarówno w Imperium Rosyjskim jak i ZSRS nie stworzono Rosjanom przestrzeni, by mogli rozwijać się jako nowoczesny naród. Z drugiej jednak strony, przez wieki funkcjonująca nieformalna hierarchia narodowa, nobilitująca Rosjan jako spadkobierców spuścizny staroruskiej,

utwierdziła poczucie imperialnej dumy. Zawłaszczenie *de facto* dziedzictwa Rusi Kijowskiej i utożsamianie Rosji ze średniowieczną Rusią, przy jednoczesnej negacji pretensji Ukraińców i Białorusinów do tej spuścizny, napawało Rosjan górnolotnym poczuciem cywilizacyjnej misji. Owa misja przejawiała się w dziele „zbierania ziem ruskich” i dawała Rosjanom złudne przeświadczenie o moralnym prawie decydowania o losie dwóch pozostałych narodów wschodniosłowiańskich. Zaowocowało to nagromadzeniem ogromnej ilości historyczno-ideologicznych mitów oraz stereotypów, które miały zaświadczyć o szczególnym „apostolstwie” prawosławnej Rosji w stosunku do Ukraińców czy Białorusinów.

Wszystko to silnie oddziaływało na kształtowanie się rosyjskiej tożsamości narodowej i hamowało rozwój nowoczesnego, etnicznego narodu rosyjskiego. Imperialne myślenie o państwie i narodzie ograniczało rosyjskie aspiracje narodowe jedynie do zachowania imperialnego statusu swojego państwa, dając iluzoryczne poczucie wyższości wobec nacji wchodzących w skład państwa rosyjskiego oraz Zachodu.

Historia, którą pisano zarówno w Imperium Rosyjskim jak i ZSRS, była narracją opisującą dzieje państwowości, nie narodu – etnosu. Relewantne znaczenie w niniejszej materii miało również doświadczenie życia w państwie heterogenicznym pod względem etnicznym, religijnym i kulturowym. W przypadku społecznych relacji z Ukraińcami miało to niebagatelne znaczenie, gdyż wspólna egzystencja i przenikanie się obu aglomeratów narodowo-kulturowych prowadziło do obustronnej ich homogenizacji, co usuwało poczucie „obcości”.

Ważne, że obie te grupy – Ukraińcy i Rosjanie nie byli wówczas „nosicielami” wyraźnie ukształtowanej tożsamości narodowej. Sprzyjało to zatem jej upłynnieniu po obu stronach. Ukraińcy i Rosjanie stworzyli wyjątkową bipolarną, kosmopolityczną elitę polityczno-intelektualną, której wielowiekowa symbioza, również na niwie historiograficznej, z czasem przyniosła katastrofalne skutki. Doprowadziła do wykształcenia się dwóch zdeformowanych, niedowartościowanych, nieautonomicznych i wzajemnie uzależnionych narodowych identyfikacji.

Należy w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że koegzystencja obu narodów i ukonstytuowanie się wzajemnych głęboko zakorzenionych w mentalności obu społeczeństw negatywnych stereotypów oraz silna mitologizacja historiografii w obszarze wspólnej historii, doprowadziły do „desuwerenizacji” nie tylko ukraińskiej tożsamości, ale również rosyjskiej. Chociaż wyraźna jest dominacja rosyjskiej historiografii i „wchłonięcie” przez nią ukraińskiego dziejopisarstwa oraz deprecjonowanie ukraińskiego dziedzictwa narodowego w stosunku do

rosyjskiej spuścizny narodowej, to szablonowość głównych klisz, które zdominowały rosyjską historiografię tj. heglizm, państwowocentryzm oraz cywilizacyjna koncepcja tożsamości na pewno utrudniły, a może nawet uniemożliwiły formułowanie się autonomicznej, nowoczesnej rosyjskiej tożsamości narodowej oraz historiografii. Przez wieki stanowiły one katalizatory mentalnej wsteczności i historiograficznego prymitywizmu.

Zdaniem autorki, wspólna koegzystencja w ramach jednego organizmu państwowego i kulturowa homogenizacja doprowadziły do skrępowania tożsamościowej autonomii nie tylko Ukraińców, ale także i samych Rosjan, którzy stali się ofiarami polityki historycznej prowadzonej najpierw przez dwór cara „białego, a następnie „czerwonego”⁴⁰¹.

Stopień „ubezwłasnowolnienia” rosyjskiego dziejopisarstwa oraz rosyjskiej narodowej mentalności, niepotrafiącej egzystować bez ukraińskiego „bratniego narodu”, pokaże w pełni okres postsowiecki, kiedy w warunkach aksjologicznej pustki po rozpadzie imperium komunistycznego oraz kryzysu tożsamościowego rozpoczną się poszukiwania ideologicznego substytutu, który w każdej swej postaci niezmiennie będzie potrzebował ukraińskiego komponentu.

Ukraina ze swym potencjałem polityczno-gospodarczym, kulturowym i religijnym niezmiennie od wieków pozostaje jądrem „upłynnionej” rosyjskiej tożsamości historyczno-narodowej. Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. stanowiło dla Rosji aksjologiczny szok, a definitywne zerwanie z *russkim mire*m i dryfowanie Kijowa w kierunku Zachodu w wyniku tragicznych wydarzeń 2014 r. i 2022 r. pogłębiło kryzys rosyjskiej tożsamości, która nadal nie potrafiła i nie chciała egzystować jako autonomiczny, samodzielny byt. Rok 2014 a następnie 2022 obnażyły stan duchowego oraz mentalnego „uzależnienia” Rosjan od starych, dobrze im znanych światopoglądowych klisz. Silnie zakorzeniona w narodowej świadomości mentalna kartografia, której jądro stanowiły trzy „bratnie”, wschodniosłowiańskie i prawosławne narody cały czas, jak się okazało, pozostawała żywa, a Ukraina nigdy nie stała się „zagranicą”.

Tak silne zakotwiczenie w nieprzystających do politycznej rzeczywistości koncepcjach ideologiczno-historycznych hamowało i dalej będzie utrudniać kształtowanie się dojrzałego,

---

⁴⁰¹ Parafraza nawiązująca do monumentalnego dzieła Jana Kucharzewskiego *Od białego caratu do czerwonego*. Zob. J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1: *Epoka Mikołaja I*, Warszawa, 1923; t. 2, cz. 1: *Geneza maksymalizmu*, t. 2 cz. 2: *Dwa światy*, Warszawa 1925; t. 3: *Lata przełomu, Romanow Pugaczew czy Pestel*, Warszawa, 1928; t. 4: *Wyzwalanie ludów*, Warszawa 1931; t. 5: *Terroryści*, Warszawa 1931; t. 6: *Rządy Aleksandra III. Ku reakcji*, Warszawa, 1933; t. 7: *Triumf reakcji*, Warszawa 1935.

nowoczesnego narodu rosyjskiego w oparciu o obywatelską, polityczną koncepcję narodu, która w warunkach wieloetniczności i wielowyznaniowości Federacji Rosyjskiej byłaby najbardziej adekwatnym rozwiązaniem wewnętrznych tarć tego heterogenicznego państwa. Powyższa analiza wyraźnie pokazała, że Ukraińcy nigdy nie byli przez Rosjan postrzegani jako „Obcy”, a granice ich mentalnej mapy uległy rozmyciu (i ten stan rzeczy utrzymuje się również dziś).

Mając powyższe na uwadze, można pokusić się o postawienie tezy, że rosyjska pamięć historyczna i dziejopisarstwo znalazły się w ideologicznej pułapce. Schematyczność bowiem rosyjskiej oficjalnej historiografii i jej ciągle czerpanie z dorobku swoich poprzedniczek – historiografii carskiej i sowieckiej, a jednocześnie pragnienie wpisania się w państwową metanarrację oraz wyjście naprzeciw zapotrzebowaniu władzy na określoną wizję narodowej historii, jeszcze w większym stopniu ogranicza rozwój niezależnej od centrum politycznego, nowoczesnej rosyjskiej nauki historycznej. Z całą pewnością wymaga ona dogłębnej modernizacji pojęciowej, większego otwarcia się na nowe prądy ideowe pojawiające się w historiografii zachodniej i przede wszystkim politycznej autonomizacji tak, aby mogła pełnić swoją tożsamościową oraz edukacyjną rolę.

Niestety, analiza narodowej historii przez pryzmat państwowocentryzmu czy cywilizacyjnej koncepcji dziejów uniemożliwia dokonanie modernizacji nie tylko rosyjskiej nauki historycznej, ale również rosyjskiej świadomości narodowej. To wciąż państwo, nie naród stoi w centrum rosyjskiej wizji historii, co znacznie uniemożliwia również rzetelne, zdemitologizowane spojrzenie na dzieje Ukrainy. Niestety z drugiej strony, neoimperialna retoryka władz wykazuje silne zapotrzebowanie na te elementy przeszłości, które podkreślają i legitymizują imperialny status Moskwy na obszarze postsowieckim i w Europie. Wysoki stopień upolitycznienia oraz uzależnienia rosyjskiej historiografii od czynnika władzy znacznie ogranicza pole swobody w zakresie dokonania głębokiej zmiany jakościowej na tym polu.

Bez wątpienia, Ukraina posiadała i nadal posiada silny potencjał symboliczny dla rosyjskiej tożsamości oraz mentalności. Przez stulecia jej kultura, religia, historia stanowiły inherentną część rosyjskiej spuścizny duchowej. Pomijając fakt, że jej status był jednocześnie deprecjonowany w taki sposób, aby pełnił jedynie rolę funkcji w imperialnej narracji, to jednocześnie owa narracja nie mogła się obejść bez ukraińskiego komponentu. Wydaje się, że niewiele zmieniło się także po rozpadzie Związku Sowieckiego, co wykaże analiza narracji

podręcznikowej poświęconej Ukrainie, która zostanie zaprezentowana przez autorkę w dalszej części niniejszej rozprawy.

Rozdział III

Wyzwania, cele oraz instrumenty rosyjskiej polityki historycznej po 2000 roku

3.1 Rosyjski kryzys tożsamościowy a potrzeba rekonstrukcji narracji historycznej

Upadek komunizmu zburzył poczucie bezpieczeństwa oraz stabilizacji w społeczeństwie rosyjskim. Rosyjska tożsamość, która przez wieki miała charakter imperialny została zachwiana. Stało się to katalizatorem egzystencjalnego niepokoju, co z kolei zaowocowało poczuciem braku bezpieczeństwa ontologicznego. Zjawiska te utrzymują się w rosyjskim społeczeństwie również dzisiaj. Swoje odzwierciedlenie znajdują chociażby w postawie społeczeństwa wobec ustawowych świąt⁴⁰².

Poczucie zagrożenia spotęgowało rozczarowanie procesem transformacji oraz modernizacji, kiedy to próby zaszczerpienia na rosyjski grunt obcego systemu wartości nie tylko nie powiodły się⁴⁰³, ale pogłębiły poczucie odrzucenia oraz osamotnienia przez Zachód,

---

⁴⁰² Silne przywiązanie Rosjan do państwowych świąt przypominających o imperialnej potędze oraz heroizmie rosyjskiego żołnierza świadczy o wciąż żywej społecznej nostalgii nie tylko za Związkiem Sowieckim, ale szerzej - za minionym imperialnym statusem ich państwa uwzględniającym jego szczególną pozycję na arenie międzynarodowej. O wciąż żywej neoimperialnej nostalgii (nie tylko wśród elity władzy) świadczy popularność państwowych świąt opiewających jedynie heroiczne karty narodowej historii. Należy do nich zaliczyć Dzień Zwycięstwa obchodzony 9 maja - aż 95% Rosjan deklaruje, że obchodzi to święto, Dzień Obrońcy Ojczyzny wyznaczony na 23 lutego i popularny wśród 84% społeczeństwa, Dzień Rosji naznaczony na 12 czerwca i świętowany przez 54% Rosjan. Zob. *Календарь праздников: что отмечают россияне?*, 31 października 2018, <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/kalendar-prazdnikov-chto-otmechayut-rossiyane> (dostęp: 08.04.2021). Natomiast stosunkowo nowe święto - Dzień Jedności Narodowej przypadający na 4 listopada i upamiętniający wygnanie wojsk polskich z Kremla w 1612 r. świętuje niecała połowa rosyjskiego społeczeństwa - 42%, co zważywszy na jego pewną „sztuczność” jest całkiem dobrym wynikiem. Zob. *Названы самые популярные праздники у россиян*, 31 października 2018 r., <https://iz.ru/806750/2018-10-31/nazvany-samyepopularnyeprazdnikiurossii> (dostęp: 08.04.2021).

Warto zauważyć, że wśród popularnych narodowych dat w ogóle nie znalazł się termin 30 października - Dzień Pamięci Ofiar Represji Politycznych.

⁴⁰³ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 108.

antagonizując Rosję z jej zachodnimi partnerami⁴⁰⁴. W obliczu kryzysu tożsamościowego prowadzona polityka historyczna miała za zadanie przede wszystkim zapewnić „ochronny kokon” przeciw rosnącemu niepokojowi egzystencjalnemu w społeczeństwie. Należało odbudować i ponownie utwierdzić złamaną tożsamość poprzez odwołanie się do znanych idei oraz koncepcji historycznych, geopolitycznych. Głównym celem prowadzonej polityki historycznej było zatem sformułowanie patriotycznej tożsamości zakorzenionej albo w carskiej przeszłości, w którym to przypadku byłaby określona przez religię prawosławną i monarchizm, albo w komunistycznym doświadczeniu - wówczas byłaby to tożsamość określona przez ideologię komunistyczną⁴⁰⁵. Rosjanie stanęli więc przed koniecznością ustosunkowania się i rozliczenia ze swoim imperialnym dziedzictwem.

Ideologiczna pustka, która powstała po rozpadzie Związku Sowieckiego stymulowała pojawienie się swoistego „popytu” na ideologiczne substytuty, mogące zminimalizować oraz złagodzić „egzystencjalny ból”. Już okres pierestrojki, a następnie lata dziewięćdziesiąte przyniosły ideologiczny „boom”. „Izmy” były konstruowane praktycznie od nowa. Jedyłą starą ideologię stanowił marksizm – leninizm. Projektowanie nowej koncepcji ideologicznej przebiegało dwutorowo – z jednej strony poprzez adaptację współczesnego zachodniego doświadczenia, z drugiej drogą rekonstrukcji narodowych intelektualnych tradycji. Skala transformacji lat dziewięćdziesiątych rodziła bowiem zapotrzebowanie na idee oraz światopoglądy, będące w stanie określić kulturowe oraz emocjonalne ramy funkcjonowania społeczeństwa⁴⁰⁶. Przy czym należy wyraźnie zaznaczyć, że wyartykułowanie potrzeby stworzenia narodowej ideologii nie nastąpiło w okresie rządów Władimira Putina. Już w 1996 r. Borys Jelcyn zaproponował powołanie komisji, która zajęłaby się opracowaniem idei narodowej⁴⁰⁷.

Deficyt „duchowego spoiwa” (*skriepy*⁴⁰⁸) zasygnalizował wyraźnie prezydent Putin w 2012 r. podczas swojego przemówienia do Zgromadzenia Federalnego. Można je uznać za

---

⁴⁰⁴ Tezę taką głosił m. in. jeden z najwybitniejszych polskich znawców Rosji – Andrzej Walicki. Zob. A. Walicki, *Dwa miesiące w Moskwie: marzec – kwiecień 1991* [w:] *O Rosji inaczej*, A. Walicki, Warszawa 2019, s. 63-84.

⁴⁰⁵ T. Narozhna, *Historical memory and identity in Russia's politics of security*, s. 18-19, <https://cpsa-acsp.ca/documents/conference/2016/Narozhna.pdf> (dostęp: 02.02.2019).

⁴⁰⁶ O. Малинова, „Духовные скрепы” как государственная идеология, „Россия в глобальном мире”, т. 12, 2014, nr 5, s. 115.

⁴⁰⁷ *Нужна ли стране и обществу национальная идея?*, 4 февраля 2016, https://www.bbc.com/russian/society/2016/02/160204_qd_russia_national_idea (dostęp: 05.01.2021).

⁴⁰⁸ Na określenie „spoiwa” jednoczącego naród rosyjski często używa się określenia „Духовные скрепы”. Jest to rozpowszechniona w rosyjskim dyskursie publicznym fraza, która została użyta po raz pierwszy przez prezydenta Władimira Putina podczas przesłania skierowanego do Zgromadzenia Federalnego 12 grudnia 2012 roku. Zwrot ten oznacza duchowe wartości, które zdaniem Putina jednoczyły Rosję i czyniły ją silniejszą. Do owych

wyraźny marker w procesie wypracowywania narodowej ideologii, która w opinii głowy państwa odgrywa rolę cementującą, konsolidującą społeczeństwo.

Rok 2012 to również niepokoje społeczne związane z antyrządowymi protestami po wyborach parlamentarnych oraz prezydenckich, które można uznać za jeden z ważniejszych katalizatorów procesu „centralizacji” polityki historycznej, która przejawia się przede wszystkim w jej instytucjonalizacji oraz promowaniu jednolitej, wręcz zsakralizowanej i odgórnie narzucanej przez państwo narracji historycznej. W przemówieniu rosyjskiego prezydenta można dostrzec wyraźną troskę o zachowanie duchowej i kulturowej autonomii Rosji w obliczu aksjologicznej katastrofy oraz kryzysu wartości, które są rezultatem tragicznych wydarzeń XX stulecia. W opinii Putina odrzucenie ideologicznych wzorców sowieckiej epoki stało się przyczyną ideologicznej próżni, która następnie zaowocowała „bołotnymi” wydarzeniami⁴⁰⁹. Zaproponowanym przez Putina remedium na ten stan rzeczy było wzmocnienie duchowo-moralnego fundamentu rosyjskiego społeczeństwa opartego na tradycyjnych wartościach tj. prawosławie, patriotyzm, narodowe tradycje. Rosja jawi się państwem – cywilizacją, której spoiwem jest naród rosyjski, rosyjska kultura i język. Są to współczesne duchowe *skriepy*, które w opinii głowy państwa posiadają właściwości integrujące wspólnotę wyobrażoną, jaką jest rosyjskie społeczeństwo⁴¹⁰.

Zdaniem rosyjskiej historyczki Olgi Malinowej duchowe *skriepy* to nic innego jak repertuar silnie zakorzenionych w rosyjskiej mentalności stereotypów, które bardzo łatwo poddają się mobilizacji i posiadają integrujący charakter. Proponowane przez władzę układy symbolicznych izm stanowią kruchy fundament dla demarkacji politycznych granic oraz limitacji dyktatu przemocy symbolicznej. Jednak niekwestionowanym zasobem „putinowskiego” symbolicznego dyskursu jest możliwość uproszczenia niektórych elementów „ideologicznego managementu”. Pozwala on na przykład na „uwolnienie” się od niewygodnego dla władz przywiązania do wartości demokratycznych, czy wykorzystywania izolacjonizmu jako ochronnego kokonu przez *soft power* Zachodu. Dwa kluczowe filary owego

---

duchowych *skriep* zalicza się: język rosyjski, rosyjską kulturę, wspólną ponad tysiącletnią historię. Idea ta jest uznawana za próbę wprowadzenia zmodyfikowanej wersji Triady Uwarowa „prawosławie, samodzierżawie, ludowość”. Zob. Послание Президента Федеральному Собранию, 12.12.2012, <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (dostęp: 14.10.2018). Zob. także: J. Komosa, *Historia Ukrainy w najnowszych rosyjskich podręcznikach do historii w świetle rosyjskich rozważań nad narodem*, „Studia Polityczne” t. 47, 2019, nr 3, s. 131.

⁴⁰⁹ Wielotysięczne protesty przeciwko fałszerstwom wyborczym, które odbyły się po wyborach prezydenckich w 2012 r. w centrum Moskwy na placu Bołotnym (Błotnym).

⁴¹⁰ Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (dostęp: 05.01.2021).

dyskursu to patriotyzm oraz *antyzapadnicstwo*, które pozwalają „dostroić” korpus tradycyjnych rosyjskich wartości. W opinii Malinowej, konstrukt duchowych *skriep* nie stanowi jednak wyrazu przemyślanej strategii polityki historycznej. Został on, jej zdaniem, stworzony raczej *ad hoc*, mając za zadanie odpowiadać na bieżące polityczne potrzeby i posiada on silnie koniunkturalny charakter, zależy zarówno od sytuacji wewnętrznej, jak również bodźców zewnętrznych. Badaczka twierdzi także, że duchowe *skriepy*, tak silnie promowane przez rosyjskie władze w ostatniej dekadzie, mogą być destrukcyjnym narzędziem – amorficzną ideologią pozwalającą na samowolne interpretacje przeszłości i doprowadzić do symbolicznej dewaluacji⁴¹¹.

Kryzys tożsamościowy oraz wewnętrzne sprzeczności w percepcji historii Rosji wynikają z rozumienia pojęcia narodu, które samo w sobie jest niezwykle elastyczne i pozwala na stosowanie jej w odniesieniu do różnych wspólnot, o różnym charakterze (społecznym, politycznym, etnicznym, kulturowym). Problem z definicją narodu zdaniem Olgi Malinowej dotyczy przede wszystkim państw obciążonych dziedzictwem imperium. Często stają one przed dylematem wyboru konkurencyjnych wizji narodu. Często kraje te posiadają dorobek polityczny i kulturowy, który zachęca do snucia wizji wspólnoty ponadnarodowej, cywilizacyjnej⁴¹², co jest dużo bardziej atrakcyjną perspektywą niż budowa państwa narodowego.

W tym kontekście można pokusić się o tezę, że polityczna koncepcja narodu dla rosyjskiej elity jest nieatrakcyjna. Budowa państwa *stricte* narodowego nie została w Rosji zaakceptowana. Rosyjska elita na płaszczyźnie międzynarodowej wciąż widziała w Federacji Rosyjskiej kontynuatorkę Związku Sowieckiego. Problemy z zerwaniem ze spuścizną imperialną oraz myślenie w kategoriach narodowych okazało się niezwykle trudne dla Rosjan, którzy nigdy nie funkcjonowali politycznie, jako naród, a system sowiecki nie stworzył wielu narodowych instytucji życia politycznego i kulturowego, które funkcjonowały chociażby w innych republikach związkowych⁴¹³.

---

⁴¹¹ О. Малинова, *Духовные скрепы*, s. 116-121.

⁴¹² О. Малинова, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej: wyobrażenia o narodzie i imperialnym dziedzictwie* [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikzentaitis, M. Kopczyński, Warszawa 2014, s. 263, 281.

⁴¹³ A. Nowak, *Imperium w rosyjskim dyskursie politycznym po 1991 roku. Kilka uwag na marginesie tekstu Olgi Malinowej* [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikzentaitis, M. Kopczyński, Warszawa 2014, s.286-289.

Rosyjska droga do niepodległości ograniczała się w istocie do ogłoszenia prymatu własnego ustawodawstwa nad związkowym oraz na przejęciu części kompetencji władz centralnych i kontroli nad majątkiem Związku Sowieckiego⁴¹⁴. Dlatego Moskwa starała się zahamować proces uniezależniania się krajów postsowieckich, postrzegając go, jako zagrożenie swoich interesów, tym bardziej, że poza granicami nowego państwa pozostawała liczna grupa etnicznych Rosjan⁴¹⁵.

Brak wyraźnego zerwania i odcięcia się od materialnej i duchowej spuścizny ZSRS oraz brak doświadczenia narodowego spowodowały, że w mentalności elit rosyjskich (ale także znacznej części społeczeństwa) okres sowiecki pozostaje znaczącym elementem tożsamości państwowej. W walce politycznej zaciera się granica między niechlubnymi kartami sowieckiej historii, a pojmowaniem współczesnej roli Rosji w przestrzeni postsowieckiej⁴¹⁶. Poza tym rosyjskie władze nie widzą alternatywy dla imperialistycznej wizji dziejów Rosji – to ona zdominowała rosyjski dyskurs publiczny i stanowi instrument manipulacji społecznymi nastrojami.

Walka o pamięć historyczną, którą dziś Rosja prowadzi, jest batalią o identyfikację nowej państwowości⁴¹⁷ i tożsamości narodowej. W przypadku Rosji było to zadanie trudniejsze niż w przypadku innych krajów postsowieckich, gdyż w okresie sowieckim RFSRS dysponowała mniejszymi możliwościami rozwoju swojej odrębnej tożsamości narodowo – kulturowej niż inne republiki narodowe. Z jednej strony, rezultatem była mniejsza identyfikacja obywateli niepodległej Rosji ze swoim państwem, z drugiej silna neoimperialna nostalgia i poczucie bycia narodem imperialnym z wyznaczoną wyjątkową misją dziejową. Zaowocowało to dezorientacją wokół pojęcia rosyjskości oraz rozmyciem geograficzno-symbolicznych granic postsowieckiej rosyjskiej wspólnoty, kiedy to granice mapy mentalnej nie pokrywają się z jej współczesnymi granicami fizycznymi, a te pierwsze dodatkowo mają charakter płynny wykazujący tendencję do absorpcji kolejnych terytoriów.

Rekonstrukcję rosyjskiej tożsamości utrudniał również fakt wąskiego repertuaru wydarzeń i postaci historycznych, mogących posłużyć do jej przebudowy. Dziedzictwo carskie czy sowieckie pozostaje kontrowersyjne. Paleta postaci historycznych, wydarzeń i symboli mogących odgrywać instrumentarium dla legitymizacji poczynań współczesnych rosyjskich

---

⁴¹⁴ M. Sielski, *Rosja – sześć lat suwerenności*, „Eurazja”, 1996, nr 2, s. 3-4 za: S. Bieleń, op. cit., s. 106.

⁴¹⁵ A. Nowak, *Imperium w rosyjskim dyskursie politycznym po 1991 roku*, s.286-289.

⁴¹⁶ S. Bieleń, op. cit., s. 106.

⁴¹⁷ Ibidem, s. 109.

władz ogranicza się w zasadzie do tych pochodzących z najnowszej, dwudziestowiecznej historii Rosji tj. rewolucji październikowej, WOW, sukcesów doby „gwiazdnych wojen”, w mniejszym stopniu pierestrojki czy przebudowy lat dziewięćdziesiątych. Szczupłość repertuaru można tłumaczyć rozbieżnościami pomiędzy wizją historii władzy, a pamięcią społeczną⁴¹⁸.

Zdaniem rosyjskiego badacza Wiaczesława Morozowa (ros. Вячеслав Евгеньевич Морозов) problem ten wynika z niekonsekwentnej polityki historycznej w latach dziewięćdziesiątych. Ówczesne władze zaniechały promocji narracji historycznej, mogącej stanowić alternatywę dla imperialnej tożsamości narodowej oraz fundament pod budowę nowoczesnej tożsamości narodowej⁴¹⁹.

Natomiast ogłoszenie Federacji Rosyjskiej spadkobierczynią Związku Sowieckiego postawiło dodatkowy problem – wytyczenie granic między „rosyjskością” a „sowieckością”⁴²⁰. Wyżej wymienione czynniki sprawiały, że rekonstrukcja rosyjskiej makropolitycznej tożsamości przybierała sprzeczne ze sobą formy. Zaczęto partykularnie wykorzystywać przeszłość w kontekście polityki historycznej, która miała stymulować rekonstrukcję rosyjskiej tożsamości. Od 2000 r. rosyjska polityka historyczna zaczęła przybierać kształt hybrydy, w której przenikały się różne rosyjskie dziedzictwa historyczne, ale tym, które zaczęło dominować, było dziedzictwo imperialne wielkiej Rosji⁴²¹.

Po dojściu Władimira Putina do władzy w 2000 r. koncepcje wywodzące się z nurtu „opozycji narodowo-patriotycznej” zyskały poparcie władz. Wyrazem nowej tendencji w dyskursie historycznym było przyjęcie ustawy o symbolach narodowych, która wprowadzała trójkolorową flagę narodową nawiązującą do dziedzictwa imperium Romanowów oraz hymn, który inkorporował melodię hymnu z okresu sowieckiego⁴²², a także dwugłowego orła, jako herb. W ten sposób Putin zapoczątkował nowy trend w rosyjskiej polityce historycznej – odejście od narracji historycznej opartej o „czarne karty” narodowej historii⁴²³. Rozpoczął się proces stopniowego przechodzenia od historii „negatywnej” do historii „pozytywnej”,

---

⁴¹⁸ O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 281.

⁴¹⁹ В. Морозов, *Россия и Другие: идентичность и границы политического сообщества*, Москва 2009, s. 580 za: O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 264, 281.

⁴²⁰ В. Морозов, op. cit., 577-586 za: O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 264, 281.

⁴²¹ O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 264-265. Zob. także: O. Malinowa, *Russian Political Discourse in the 1990s: Crisis of Identity and Conflicting Pluralism of Ideas* [w:] *Identities and Politics During the Putin Presidency: The Foundations of Russia's Stability*, red. P. Casula, J. Perovic, Stuttgart 2009, s. 107-125.

⁴²² Do 2000 r. hymnem FR była „Pieśń patriotyczna” Michaiła Glinki, wykonywana jako melodia bez zatwierdzonego tekstu.

⁴²³ O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 268-269.

rekutywowania postaci Stalina, która stała się swoistą marką oraz powrót do imperialnej symboliki i retoryki. Zmiany te były także wyrazem dążeń byłej nomenklatury komunistycznej, która *de facto* pozostała u sterów rządów po 1991 r. oraz podkreślenia ciągłości rosyjskiej państwowości.

Rezygnacja z symboli narodowych przyjętych przez Borysa Jelcyna, nawiązujących wyłącznie do spuścizny carskiej, była wyraźnym sygnałem konsolidacji państwa wokół dziedzictwa mocarstwowego i ukłonem w stronę armii, służb specjalnych oraz przemysłu zbrojeniowego⁴²⁴. Putin swoją decyzję motywował pragnieniem nawiązania do całego dziedzictwa narodowego, które powinno odgrywać rolę konsolidującą naród. Uważał, że każda epoka przyniosła pozytywne zmiany i w każdym momencie dziejowym Rosji należy uwypuklać te wydarzenia, postaci i symbole, które każdego Rosjanina napawają dumą. Jednocześnie marginalizował „czarne karty” narodowej historii, nawołując tych, którzy krytycznie na nią spoglądali do nieideologizowania przeszłości oraz zaprzestania pogłębiania podziałów w społeczeństwie⁴²⁵.

Należy również zauważyć, że stopniowy powrót do sowieckiej symboliki był związany z nastrojami społeczeństwa i nasilającą się nostalgią za okresem ZSRS. W obliczu narastającego kryzysu ekonomicznego lat dziewięćdziesiątych oraz zmęczenia społeczeństwa reformami okres sowiecki coraz częściej był kojarzony z czasem stabilności oraz dobrobytu. Stopniowy powrót sowieckiej symboliki połączony z narastającą wielkomocarstwową retoryką był wyjściem naprzeciw społecznym oczekiwaniom. Świadczą o tym wyniki badań opinii publicznej przeprowadzone przez Centrum Lewady, zgodnie z którymi aż 73% społeczeństwa poparło przywrócenie sowieckiej melodii hymnu narodowego, a jedynie 12% wyraziło swój sprzeciw⁴²⁶.

W ten sposób inicjatywa prezydenta łączyła całe dziedzictwo imperialne Rosji na przestrzeni wieków, nie wykluczając żadnego z okresów rosyjskiej przeszłości. Inkluzywność oraz inkorporacjonizm kolejnych symboli historycznych, często wykluczających się, nawzajem stały się wyznacznikami „putinowskiej” narracji historycznej. Konstrukcja ta świadczyła *de facto* o braku koncepcji historycznej nowej władzy oraz niechęci elity politycznej do podjęcia

---

⁴²⁴ S. Bieleń, op. cit., s. 95-96, 98.

⁴²⁵ Заявление Президента России В. В. Путина по проблеме государственной символики от 04.12.2000 г., <https://geraldika.ru/article/1606> (dostęp: 23.08.2019).

⁴²⁶ Л. Седов, *Общественные настроения в России на пороге следующего тысячелетия (По опросам общественного мнения)*, <https://www.levada.ru/2001/01/09/obshhestvennye-nastroeniya-v-rossiina-porog-sleduyushhego-tysyacheletiya/> (dostęp: 23.08.2019).

działań mających na celu rozliczenie się z doświadczeniem dwudziestowiecznego totalitaryzmu. Zyskała charakter hybrydalny, będąc wyrazem swoistego synkretyzmu historycznego.

Historyczna koncepcja promowana przez obecne władze rosyjskie stanowi połączenie kilku, czasami sprzecznych, wykluczających się nawzajem elementów takich jak: idea modernizacji, nacjonalizmu, etatyzmu z elementami liberalizmu i patosu. Wypada zgodzić się z rosyjskim historykiem Nikołajem Kopusowem (ros. Николай Евгеньевич Копосов), który twierdzi, że współczesny rosyjski reżim jest przykładem praktycznego prezentyzmu, czyli polityki bez historycznego projektu⁴²⁷. Prezentyzm będący kierunkiem w metodologii historii XX w., rozpatruje naukę historyczną nie jako pasmo obiektywnych, mających miejsce w przeszłości zjawisk, ale prezentuje ideologiczny stosunek do teraźniejszości⁴²⁸.

Rosja, podobnie jak inne autorytarne systemy, w celu legitymizacji swojego reżimu odwołuje się nie do przyszłości, ale tradycji lub tradycji „wynalezionej” (pseudotradycji). Wszystkie elementy narodowej historii „niezgodne” z państwową konstrukcją ideologiczną są konsekwentnie usuwane i zapominane. Odbywa się proces świadomego zapominania, „oczyszczenia” społecznej pamięci historycznej. Państwo używa w tym celu rozbudowanej sieci instytucji i aktorów, którzy mają za zadanie propagować „oficjalną historię”. W Rosji można do nich zaliczyć: armię, system edukacji szkolnej, media, określony rodzaj kina oraz literatury⁴²⁹.

Państwo, które pozostaje głównym propagatorem społecznej amnezji, zdominowało narrację historyczną, wypychając inne typy pamięci społecznej: lokalną, indywidualną, rodzinną, grupową. Wersja dziejów promowana przez władze sprowadza się wyłącznie do historii państwa rosyjskiego z pominięciem historii narodu, która jawi się niemal biblijną opowieścią o nieustającym paśmie heroicznego cierpienia, narodowej martyrologii i bohaterskich zwycięstw. Historia w takim wydaniu w coraz większym stopniu zyskuje charakter kolektywny, gdzie rola i znaczenie jednostki są konsekwentnie pomniejszane, a ona sama sprowadzona zostaje do bezwolnego przedmiotu, którym można dowolnie sterować. Koncentracja na wizji dziejów państwa z pominięciem narodowej wersji historii spowodowała

---

⁴²⁷Н. Копосов, *Память строгого режима: История и политика в России*, Москва 2011, s. 144.

⁴²⁸ И. Савельева, А. Полетаев, *О пользе и вреде презентизма в историографии*, s. 66, <http://ec-dejavu.ru/p/Presentism.html> (dostęp: 30.01.2019).

⁴²⁹ Фоторобот российского обывателя. *История утешительница жизни*, „Новая газета”, nr 82, 06.11.2008, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2008/11/06/35975-fotorobot-rossiyskogo-obyvatelja> (dostęp: 09.11.2019).

również, że w rosyjskiej oficjalnej narracji historycznej apologia przemocy stała się kluczowym elementem. Przemoc (represje, grabieże, wojna, bezprawie, niesprawiedliwość) stała się normą, nieodłączną częścią historyczno-politycznego ustroju, która zaczęła być społecznie akceptowalna, jako jedyny sposób tłumienia wszelkich przejawów sprzeciwu. Wersja oficjalnej historii promowana przez Kreml ma za zadanie sankcjonować państwową przemoc oraz przestępstwa popełnione przez władzę, jako bezalternatywną opcję. Stanowi ona wyraz społecznego poświęcenia się w „imię wyższej sprawy” – w imię wielkości państwa i narodu⁴³⁰.

W efekcie władze promują autorytarny system rządów, który prezentowany jest jako bezalternatywny - przejaw „wyjątkowej” drogi rozwoju Rosji. Powrót do narracji mocarstwowej ma za zadanie umocnić antydemokratyczne i antyzachodnie nastroje w społeczeństwie⁴³¹. Wszelkie przejawy dążeń demokratycznych, jak np. rewolucja róż w Gruzji, pomarańczowa rewolucja, rewolucja godności na Ukrainie prezentowane są jako źródło chaosu, przemocy i bezprawia. Przeciwwstawiana jest im sytuacja w Rosji, która jawi się państwem dobrobytu, bezpieczeństwa, poszanowania praw i wolności.

Historyczna koncepcja władz rosyjskich narodziła się z próby pogodzenia kilku „rozpadających się” koncepcji, dlatego jest podwójnie rozmyta⁴³². Olga Malinowa mówi natomiast o hegemonicznym dyskursie eklektycznie łączącym różne ideologiczne konstrukcje. Zdaniem badaczki, początek lat dwutysięcznych przyniósł ograniczenie ideowego pluralizmu, który funkcjonował w czasie epoki jelicynowskiej i miał charakter konfliktogenny. Dlatego należało „zminimalizować” jego negatywne oddziaływanie, narzucając „z góry” założony kompromis, który objawia się swoistą niepełną ideologią, eklektycznie łączącą elementy różnych dyskursów. Strategia ta okazała się skuteczna z punktu widzenia zamrażania konfliktów o charakterze symbolicznym czy konsolidacji putinowskiej większości przeciwko liberalnej mniejszości, co stało się nad wyraz widoczne podczas antyrządowych protestów na przełomie 2011 i 2012 r., które poważnie zagroziły stworzonemu dyskursowi⁴³³.

Putinowska narracja historyczna była niezwykle elastyczna oraz plastyczna, gdyż nagromadzenie w niej amorficznych idei, symboli czy gestów dawało przestrzeń dla niejednoznacznych, rozmytych, czasami wewnętrznie sprzecznych interpretacji. Było to

---

⁴³⁰ Ibidem.

⁴³¹ M. Domańska, *Putinizm po Putinie. O „głębokich strukturach” rozwoju rosyjskiego autorytaryzmu*, „Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpi”, Warszawa 2019, nr 78 s. 74, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Prace_Putinizm_net_1.pdf (dostęp 09.11.2019).

⁴³² Н. Копосов, op. cit., s. 143.

⁴³³ О. Малинова, „Духовные скрепы”, s. 116-117.

niezwykle pożądane z punktu widzenia władzy, która starała się utrzymywać rosyjskie społeczeństwo w stanie tożsamościowego marazmu oraz społecznej amnezji. Proponowany dyskurs utrudniał także rozwój alternatywnych narracji, będących w stanie strukturyzować społeczną dyskusję wokół najważniejszych kwestii tożsamościowych, w tym tożsamości historycznej Rosjan. Skupiał się on na kilku kluczowych conceptach: idei silnego państwa (2000 r.), suwerennej demokracji (2005 r.), modernizacji (2009 r.). Mogłoby się wydawać, że kadencja Dmitrija Miedwiediewa stanowiła pewną „liberalizację” na omawianym gruncie, niemniej jednak przyniosła jedynie swoistą „specjalizację” w wykorzystaniu elementów wcześniejszego tożsamościowego zbioru i *de facto* nie odbiegała od eklektycznego łączenia idei⁴³⁴.

Odejście od krytycznego traktowania komunistycznego dziedzictwa doprowadziło do częściowej jego rehabilitacji. Za Putina powrócił niewiele zmodyfikowany sowiecki mit imperialno-patriotyczny, który w zamierzeniu władz miał pełnić funkcję konsolidującą. W tym celu należało „oczyścić” historię Związku Sowieckiego czasów Stalina z najgorszych konotacji. Doprowadziło to jednak do marginalizacji tych wątków narodowej historii, które podważałyby historiozoficzny sens i etyczną prawomocność WOW⁴³⁵ i pozycję ZSRS jako pogromiciela nazistowskiego najeźdźcy.

Imperialna wizja historii została oparta na idei „suwerennej siły”, mającej być immanentnym elementem kształtującym „tysiącletnią historię” Rosji. Koncepcja „silnego państwa” wyraźnie wybrzmiała w przemówieniu Putina skierowanym do Zgromadzenia Federalnego w 2003 r. Zdaniem rosyjskiego prezydenta *stworzenie państwa na niezmiernych terytoriach i wyjątkowej wspólnoty narodowej, a jednocześnie zapewnienie Rosji statusu mocarstwa światowego, jest wspaniałym osiągnięciem narodu rosyjskiego*⁴³⁶.

Uznanie rozpadu ZSRS za „akt fundacyjny” nowego państwa rosyjskiego i jednocześnie „**największą katastrofę geopolityczną XX wieku**” (taką opinię wyraził prezydent Putin podczas swojego przemówienia skierowanego do Zgromadzenia Federalnego 25 kwietnia 2005 r.) doprowadziło do rewizji oceny dziedzictwa sowieckiego. W swoim przemówieniu Putin reinterpretował znaczenie zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej, humanizując je. Wielkie

---

⁴³⁴ Ibidem, s. 116-117.

⁴³⁵ R. Stobiecki, *Rosyjskie dylematy z komunistyczną przeszłością* [w:] *Rosja współczesna. Dziedzictwo i przyszłość*, red. M. Broda, O. Nadszakula, A. Płaczek, Toruń 2010, s. 157,159,163-164.

⁴³⁶ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 16 мая 2003 года, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> (dostęp: 05.01.2020).

Zwycięstwo w wojnie z III Rzeszą zostało zaprezentowane jako „triumf cywilizacji nad faszyzmem”, *czewonoarmiejcy* zostali nazwani natomiast „bojownikami wolności”. Na uwagę zasługuje wspólnotowy charakter Wielkiego Zwycięstwa, które było sukcesem wszystkich sowieckich narodów. Jego doświadczenie sformułowało duchową wspólnotę, która pomimo rozpadu ZSRS i powstania na jego zgliszczach niepodległych państw wciąż istnieje połączona wspólnotą historycznego losu (*cydъбы*), języka oraz kultury. Wyjątkowa jest w tym kontekście misja cywilizacyjna Rosji, która zdaniem rosyjskiego prezydenta powinna być kontynuowana⁴³⁷.

W opinii Malinowej słowa Putina powinny być umieszczone w szerszym kontekście relacji pomiędzy państwami postsowieckimi oraz tezy o upadku ZSRS, jako katastrofie. Putin w swoim przemówieniu wskazywał na „ludzki wymiar” Wielkiego Zwycięstwa podkreślając, że stanowi ono wspólne dziedzictwo wszystkich byłych republik sowieckich. Narracja ta była pełna licznych neoimperialnych konotacji. Jednocześnie w przemówieniu rosyjskiego prezydenta odnajdujemy wiele krytycyzmu odnośnie okresu sowieckiego a rehabilitacja jego symboliki nie miała służyć apologii ZSRS. Głównym przesłaniem prezydenckiego przemówienia była jednak akceptacja retoryki neoimperialnej i poparcie dla idei „wielkiego państwa” (w domyśle mocarstwa), będącego w stanie pokonać wszelkie przeciwności i odnieść sukces modernizacyjny⁴³⁸.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że komunizm był systemem rodzimym i odpowiedzialności za popełnione w jego wyniku zbrodnie nie można było złożyć na barki kogoś innego. Andrzej Walicki uważa, że kluczowym problemem jest waloryzacja narodowej przeszłości i obrona przed totalnym potępieniem własnej historii. Historyk trafnie zauważa, że *na plan pierwszy wysuwa się postulat całkowitej akceptacji „rosyjskiego losu*. Dokonuje on również niezwykle precyzyjnej diagnozy rosyjskiej narodowej autorefleksji, którą jego zdaniem można streścić następująco: *Jesteśmy narodem tragicznym, ale wielkim. Możemy być dumni z naszej rewolucji i z naszej totalitarnej przeszłości – tylko bowiem naród wielki mógł podjąć wyzwanie komunizmu, narody mieszczańskie, tchórzliwie uchylili się przed tym. Komunizm był ideą uniwersalną, rezultatem całej ogólnoludzkiej historii, a więc gdzieś urzeczywistnić się musiał. Biorąc na siebie ciężar jego realizacji, ocaliliśmy przed nim Europę. Nasze cierpienie miało więc głęboki sens; oszczędziliśmy cierpienie reszcie świata,*

---

⁴³⁷ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 25 апреля 2005 года, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (dostęp: 06.01.2021).

⁴³⁸ O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 270-271.

*udowodniliśmy w praktyce błędność idei komunistycznej, przewyciężyliśmy ją i zasłużyliśmy na wdzięczność ludzkości*⁴³⁹.

Jednocześnie niechęć i strach przed wzięciem odpowiedzialności za represje polityczne, Wielki Głód lat trzydziestych, rozkułaczanie wynikały z obawy przed osłabieniem pozycji Rosji na arenie międzynarodowej oraz pogłębieniem społecznego rozkładu. Władze zaczęły, więc instrumentalizować owe niepokoje w celu wyznaczenia granic publicznej debaty na temat okresu sowieckiego. Poczucie wyzwolenia od komunizmu było krótkotrwałe i zbyt kruche, by stać się fundamentem nowej tożsamości. Nie zyskało znacznego poparcia również w rosyjskim społeczeństwie, a następnie zostało znacznie osłabione przez destabilizujące społeczne i ekonomiczne skutki neoliberalnych reform zainspirowanych przez Zachód. Pogłębiający się kryzys gospodarczy sprzyjał nostalgii oraz tęsknocie za okresem sowieckim⁴⁴⁰. Dlatego rozpoczęty proces dekomunizacji wstrzymano i rozpoczęła się powolna „pełzająca” rehabilitacja komunistycznej przeszłości, która wraz z symbolami okresu caratu stała się filarem nowej postsowieckiej rosyjskiej tożsamości oraz wyznacznikiem polityki historycznej.

Negacja sowieckiej spuścizny była niemożliwa również ze względów czysto politycznej kalkulacji. Po rozczarującym okresie transformacji polityczno-gospodarczej epoki jelicynowskiej społeczeństwo rosyjskie było zmęczone trwającym kryzysem ekonomicznym, spadającym poziomem życia, reformami narzucanymi przez międzynarodowe instytucje finansowe (szczególnie Międzynarodowy Fundusz Walutowy). Na fali społecznej apatii, zmęczenia, zniechęcenia pojawiła się przybierająca na sile nostalgia za okresem sowieckim, który kojarzony był z czasem stabilizacji i dostatku. Dlatego odcięcie się od sowieckiej spuścizny mogło skutkować utratą popularności wśród opinii publicznej. Niemożliwe było także zarzucenie idei modernizacji, tym bardziej że rosyjska gospodarka wciąż opierała się na przemyśle naftowym⁴⁴¹. W ten sposób represje stalinowskie zaczęto usprawiedliwiać potrzebą modernizacji, a ograniczenia praw i swobód obywatelskich wprowadzane przez obecny reżim potrzebą konsolidacji i wzmocnienia pozycji państwa na arenie międzynarodowej. W ten sposób przeszłość zaczęła stanowić legitymizację teraźniejszości.

Oficjalni przedstawiciele władz potępiają represje stalinowskie, ale jednocześnie podkreślają „modernizacyjne zasługi” wodza i jego wkład w Wielkie Zwycięstwo nad III

---

⁴³⁹ A. Walicki, *Rosja w upadku*, „Arcana”, 1999, nr 2 (26) [w:] A. Walicki, *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019, s. 93.

⁴⁴⁰ T. Narozhna, op. cit., s. 16.

⁴⁴¹ H. Копосов, op. cit., s. 145, 148.

Rzeszą. W ten sposób terror jest potępiany, ale jednocześnie marginalizowany i normalizowany. Rosyjski dyskurs pozostaje dyskursem katów, a nie ofiar.

Strategia „normalizacji” okresu sowieckiego bazuje na rozumowaniu, zgodnie z którym sowiecka historia nie jest postrzegana jako specyficzne doświadczenie ideologiczne, polityczne czy społeczne, ale jako forma ogólnego procesu modernizacji. Stanowi organiczną część narodowo - państwowej historii Rosji. W opinii historyczki Olgi Leontjewej (ros. Ольга Борисовна Леонтьева) nierozliczenie się z traumatyczną przeszłością prowadzi jednak do jeszcze głębszej jej remitologizacji, relatywizmu moralnego oraz intelektualnego⁴⁴².

Narracja o wielkiej wojnie ojczyźnianej jest traktowana przez ekipę rządzącą jako mit założycielski postsowieckiej Rosji. Doświadczenie wojny nadal pozostaje masowym doświadczeniem społeczeństwa i jest silnie zakorzenione w społecznej pamięci. Może być wykorzystane jako element jednoczący podzielony naród rosyjski, a jednocześnie pozwala połączyć tragizm, mesjanizm z bohaterstwem, heroizmem, wojenną chwałą. Mit o wojnie wyraża historyczną koncepcję obecnego reżimu. Podkreśla jedność państwa i narodu, a nie przemoc aparatu państwowego wobec społeczeństwa. Jednocześnie legitymizuje potrzebę silnej władzy, wzmacniania struktur siłowych i sił wojskowych. Podkreślanie wkładu w zwycięstwo nad nazizmem, „wyzwoleńczy” pochód Armii Czerwonej promuje pokojowy charakter sowieckiej i rosyjskiej polityki zagranicznej, roszcząc sobie jednocześnie prawo do uznania szczególnej pozycji w świecie, a szczególnie na obszarze postsowieckim. Mit o wojnie wiktyimizuje historię w interesach Moskwy, podkreślając cenę, jaką Związek Sowiecki zapłacił za Zwycięstwo, kładąc akcent na cierpieniu i przemocy doświadczonej podczas wojny marginalizując tym samym pamięć o represjach. Mit o wojnie funkcjonuje na zasadzie włączania, a nie wyłączenia⁴⁴³. Pozwala to na wkomponowywanie w *spectrum* jego oddziaływania różnych grup społecznych, jak również innych narodów – szczególnie Ukraińców i Białorusinów, których jako „bratnie narody” oprócz wspólnoty krwi i wyznania łączy wspólne doświadczenie wojny.

Selektywność władz rosyjskich w podejściu do historii jest widoczna również w wybiórczym traktowaniu polityki zagranicznej prowadzonej przez Związek Sowiecki, z której usunięto zdewaluowany komunistyczny mesjanizm, pozostawiając tylko czyste geopolityczne

---

⁴⁴² O. Leontjewa, *Badania nad pamięcią historyczną we współczesnej nauce rosyjskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, z. 2, s. 39.

⁴⁴³ H. Копосов, op. cit., s. 163-165.

interesy⁴⁴⁴. Interesy te Moskwa stara się natomiast legitymizować za pomocą historii – mitu o wielkiej wojnie ojczyźnianej oraz postanowień konferencji pokojowych w Jałcie i Poczdamie. Na ich podstawie współczesna Rosja rości sobie prawo do poszanowania jej przywódczej roli na terenie postsowieckim.

Sięganie do rezerwuaru dobrze znanych i rozumianych mitów oraz historycznych stereotypów oprócz przyczyn *stricte* praktycznych jak m. in. legitymizacja centralizacji władzy i wzrost znaczenia *siłowników* w systemie politycznym posiada także głębokie podłoże mentalne. Jest rezultatem zburzenia rosyjskiej mapy mentalnej w wyniku upadku imperium komunistycznego oraz przemieszczenia się rosyjskiej tożsamości. Okres postsowiecki jest zatem czasem poszukiwań odpowiedzi na kluczowe, egzystencjalne pytania o rosyjską narodową tożsamość i wciąż trwającą kolektywną próbą powrotu do mentalnej „strefy komfortu”.

3.2 Rekonstrukcja narracji historycznej a wyzwania w sferze bezpieczeństwa ontologicznego

Wyżej zarysowane wyzwania, przed jakimi stanęła postsowiecka rosyjska tożsamość narodowa, a także kształt polityki historycznej, która w zamyśle rosyjskich władz miała pełnić rolę swoistego panaceum na kryzys tożsamościowy i odgrywać rolę tożsamotwórczą po rozpadzie Związku Sowieckiego, należy z całą pewnością rozpatrywać w szerszym kontekście - autorka proponuje spojrzeć na nie z punktu widzenia bezpieczeństwa ontologicznego.

Termin bezpieczeństwa ontologicznego do dyskursu naukowego wprowadził i spopularyzował brytyjski socjolog Anthony Giddens na początku lat dziewięćdziesiątych XX w.⁴⁴⁵. Natomiast za dalszą popularyzację i rozwój koncepcji odpowiada socjolog Brent J. Steele. Swoje studia na ten temat zaprezentował w fundamentalnej pracy pt. *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*⁴⁴⁶.

---

⁴⁴⁴ Ibidem, s. 147.

⁴⁴⁵ Zob. A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990;

A. Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991.

⁴⁴⁶ Zob. B. J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, New York – London, 2008.

Na wstępie rozważań na temat bezpieczeństwa ontologicznego należy podkreślić, że rozumienie tego rodzaju „bezpieczeństwa” znacznie odbiega od powszechnie przyjętego, jako możliwości przetrwania. W rozumieniu Giddensa chodzi raczej o niepewność, co do własnej tożsamości. Zdaniem socjologa, bezpieczeństwo ontologiczne oznacza posiadanie przez podmiot odpowiedzi na fundamentalne pytania egzystencjalne⁴⁴⁷.

W opinii Brenta Steela bezpieczeństwo ontologiczne jest istotniejsze od tego rozumianego w tradycyjny sposób jako przetrwanie, zachowanie bytu. Pełni ono bowiem rolę markera tożsamości państwa – tego, w jaki sposób postrzega ono siebie i chce być widziane oraz traktowane przez innych. Zdaniem badacza, państwa dążą do bezpieczeństwa ontologicznego, gdyż tylko ono daje im poczucie zachowania wewnętrznej integralności, spójnej wizji własnego „JA”. Instrumentem pozwalającym wyartykułować siebie, swoją autoidentyfikację jest narracja, zarówno wewnętrzna, jak i ta skierowana do społeczności międzynarodowej, realizująca się chociażby w polityce zagranicznej czy historycznej. W opinii Steela, gdy państwo czuje, że jego tożsamość uległa przemieszczeniu, a jego narracja nie uzewnętrznia jego „JA”, dąży do sformułowania takiego narratywu, który pozwoliłby mu na rekonstrukcję swojej tożsamości⁴⁴⁸.

Amerykańska politolożka Jennifer Mitzen uważa, że rozbieżność pomiędzy przypisywanymi sobie przez dany podmiot rolami, a rolami wyznaczanymi mu przez innych, może być źródłem niestabilności. Każdy podmiot bowiem zakłada ciągłość swojego bytu (bytu istniejącego nieprzerwanie i niezmiennie w czasie), co daje mu poczucie stabilności. Kluczowe jest w tym przypadku przeświadczenie o niezmienności wyobrażeń na własny temat – percepcji przez inne państwa⁴⁴⁹.

---

⁴⁴⁷ T. Pawłuszko, *Bezpieczeństwo ontologiczne państwa – koncepcja i zastosowanie*, „Studia Społeczno-Polityczne”, 2018, nr 15, s. 239.

⁴⁴⁸ B. J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, New York – London, 2008, s. 2-3.

⁴⁴⁹ J. Mitzen, *Ontological security in world politics: state identity and the security dilemma*, „European Journal of International Relations”, t. 12, 2006, nr 3, s. 342, 357.

Zob. także: A. Curanović, *Przeznaczeni do wielkości! Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020, s. 72-82.

Doktor Uniwersytetu Cambridge Ayse Zarakol bezpieczeństwo ontologiczne definiuje natomiast jako odczuwanie przez podmiot własnego „JA”, jako spójnego⁴⁵⁰. Podczas, gdy Brent Steele pojmuje je jako trwanie w wymiarze symbolicznym⁴⁵¹.

Steele zwraca uwagę, że zagrożeniom wynikającym z ignorowania fizycznych czynników bezpieczeństwa, tj. wojnom światowym, wyścigowi zbrojeń poświęca się sporo miejsca, podczas gdy niewiele uwagi udzielono konsekwencjom utraty bezpieczeństwa ontologicznego. W opinii badacza, konsekwentne ignorowanie zagrożeń dla bezpieczeństwa ontologicznego wywołuje coś, co nazywa „wstydem” odczuwanym przez przedstawicieli państwa narodowego. Wstyd na gruncie bezpieczeństwa ontologicznego stanowi poważny problem, a państwa starają się go uniknąć za wszelką cenę. Wynika on z pewnych „zakłóceń” oraz dezintegracji w swojej autopercepcji. Wstyd wywołuje głębokie poczucie niepewności i jest skutkiem rozbieżności między poczuciem własnej tożsamości, a konkretnymi działaniami, decyzjami państwa na arenie wewnętrznej oraz międzynarodowej⁴⁵².

Na uwagę w kontekście bezpieczeństwa ontologicznego zasługuje także koncepcja geopolityki emocji francuskiego politologa Dominiqua Moisi. W swojej fundamentalnej pracy *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat* przypisuje on emocjom kluczową rolę w polityce. Badacz skupia swoją uwagę na trzech, jego zdaniem, pierwszoplanowych emocjach: strachu, upokorzeniu oraz nadziei. Ich wybór nie jest przypadkowy, wszystkie są nierozzerwalnie związane z poczuciem wiary w siebie, która z kolei jest fundamentalna w procesie kształtowania tożsamości. W opinii Moisi strach jest wyrazem braku wiary w siebie, nadzieja świadectwem tej wiary, natomiast upokorzenie to zraniona wiara w siebie. Jednak, gdy rozdział między wyidealizowaną, chwalebą przeszłością, a rozczarowującą terażniejszością jest zbyt wielki, wówczas upokorzenie wysuwa się na pierwszy plan⁴⁵³.

Tożsamość natomiast nierozzerwalnie związana jest z wiarą w siebie, a wiara w siebie - lub jej brak - budzi silne emocje właśnie takie, jak nadzieja, strach czy upokorzenie. Moisi twierdzi, że postępująca globalizacja, poczucie ciągłej zmiany i brak stabilności spowodowały,

---

⁴⁵⁰ A. Zarakol, *States on ontological security: a historical rethinking*, „Cooperation and Conflict”, t. 52, 2017, nr 1, s. 48 za: A. Curanović, *Przeznaczeni do wielkości! Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020, s. 74.

⁴⁵¹ B. J. Steele, *Ontological Security and the Power of Self-Identity: British Neutrality and the American Civil War*, „Review of International Studies”, t. 31, 2005, nr 3, s. 526.

⁴⁵² B. J. Steele, *Ontological Security in International Relations*, s. 3.

⁴⁵³ D. Moisi, *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, tłum. R. Włoch, Warszawa 2012, s. 20-21.

że miejsce ideologii kluczowej dla XX stulecia zajęła walka o tożsamość, która jego zdaniem będzie wyznacznikiem XXI w. Następuje przesuwanie akcentu z ideologii na tożsamość, z Zachodu na Wschód (z Ameryki na Azję), a emocje w większym stopniu niż kiedykolwiek przedtem zaczynają kształtować nasz światopogląd. Rozwój gospodarczy i swobodny przepływ dóbr w wymiarze ekonomicznym implikuje swobodny przepływ emocji w wymiarze politycznym, które w sposób silniejszy, niż jesteśmy sobie to w stanie wyobrazić, rzutują na sytuacje wewnętrzne poszczególnych krajów, jak również na relacje międzynarodowe⁴⁵⁴.

Ujęcie geopolityki emocji umożliwia niewątpliwie zrozumienie i wpisanie w szerszy kontekst kryzysu tożsamościowego, z którym FR zmaga się od momentu upadku imperium sowieckiego. Z pewnością przypadek Rosji należy do jednych z bardziej interesujących i nieszablonowych w czasach postsowieckich. Rzuca na to kilka czynników. Po pierwsze, brak wyraźnie zarysowanych granic imperium – granice państwowe Federacji Rosyjskiej nie pokrywają się z granicami mapy mentalnej Rosjan, którzy wciąż borykają się z dezorientacją wokół pojęcia rosyjskości. W tym kontekście kluczową rolę odgrywają Ukraina oraz Białoruś, które pomimo odrębnej państwowości nigdy nie były przez Rosjan traktowane w kategoriach „Obcego”. Oba te kraje zajmują kluczowe miejsce w rosyjskiej mentalnej kartografii i nigdy nie opuściły jej granic, stanowiąc jądro rosyjskiej kultury oraz mentalności. Po drugie, stosunek do Zachodu. Rosja prezentuje bowiem paradoksalną postawę wobec Zachodu, którego częścią w sposób organiczny nie jest i nie chce być, ale z drugiej strony stanowi on dla niej punkt odniesienia i wzorzec naśladowania. Ową dychotomię postawy wspaniale oddaje spór zapadników ze słowianofilami⁴⁵⁵.

Zdaniem Moisiego z trzech emocji rywalizujących o rosyjską duszę najłatwiej zrozumieć upokorzenie. Zimna wojna, a następnie rozpad Związku Sowieckiego pozbawiły Rosję statusu supermocarstwa. W konsekwencji Rosja pogrążyła się w głębokim kryzysie polityczno-gospodarczym oraz duchowym. Rosjan zmuszono do całkowitej reorientacji ich systemu wartości. To, co wczoraj było potępiane – kapitalizm, demokracja, liberalizm – nagle stało się jedynym remedium w ówczesnej sytuacji, natomiast socjalizm czy komunizm, wpajane przez siedemdziesiąt lat, nagle zostały potępione i odrzucone. Dodatkowo Rosja musiała pogodzić się z gwałtownym i szokującym spadkiem znaczenia międzynarodowego. Jednocześnie runęły trzy filary jej tożsamości narodowej: państwo, imperium, armia. Natomiast nowo powstałe kraje na zgliszczach imperium sowieckiego tj. Ukraina czy Gruzja, stanowiły

---

⁴⁵⁴ Ibidem, s. 31-32, 35.

⁴⁵⁵ Ibidem, s. 198-199.

żywe i bolesne świadectwo upadku rosyjskiego imperium. Czarę goryczy przelała polityka NATO oraz deklaracje przystąpienia do Sojuszu przez Kijów czy Tbilisi. Dodatkowo ogromnemu poczuciu upokorzenia ze strony Zachodu towarzyszy również strach⁴⁵⁶ – strach przed niepokojami społecznymi, dezintegracją terytorialną, wybuchem nacjonalizmów i separatyzmów, konfliktem wewnętrznym takim, jakim były obie wojny czeczeńskie, kryzysem gospodarczym, ograniczeniem wpływów na obszarze postsowieckim, utratą z orbity swoich wpływów Ukrainy i innych krajów byłego Związku Sowieckiego. Strach ten paraliżuje i silnie oddziałuje na wszystkie wektory rosyjskiej polityki zarówno wewnętrznej jak i zewnętrznej.

Wydaje się, że trafnej diagnozy na tym polu dokonuje Alicja Curanović, przekonując że bezpieczeństwo ontologiczne FR jest warunkowane utrzymaniem statusu mocarstwa – i co warto podkreślić – mocarstwa równoprawnego, traktowanego przez Zachód po partnersku. Zachód był i nadal pozostaje dla Rosji tzw. znaczącym „Innym” i odgrywa rolę kluczowego punktu odniesienia o charakterze tożsamościowym. Przesłanką dla zachowania bezpieczeństwa ontologicznego jest w tym przypadku tzw. spójność statusowa, czyli sytuacja, gdy potencjał materialny państwa zapewnia mu uznanie innych⁴⁵⁷.

Status, czyli pozycja na arenie międzynarodowej zdaniem Jonathana Renshona, stanowi bowiem także komponent tożsamości państwa⁴⁵⁸. Hanna Smith – badaczka Uniwersytetu w Helsinkach – zauważa jednak w przypadku Rosji szczególny typ niespójności statusowej. Postsowiecka FR jest państwem, które wciąż wierzy w swoją mocarstwową pozycję, ale nie posiada wszystkich obiektywnych atrybutów mocarstwa w świetle obowiązujących definicji⁴⁵⁹.

Ten rozdział między autobiografią a obiektywnym stanem rzeczy stymuluje w przypadku Rosji nie tylko rozgoryczenie, ale także zagraża jej bezpieczeństwu ontologicznemu, którego utrzymanie jest równoznaczne z zachowaniem statusu mocarstwa. Frustracja wynikająca z niepowodzenia reform gospodarczych narzucanych Rosji przez Zachód w latach dziewięćdziesiątych oraz oporu zachodnich partnerów przed uznaniem równoprawnego statusu Rosji na arenie międzynarodowej zaowocowały powrotem do poszukiwań własnego *Sonderweg*. Początek drugiej kadencji Putina przyniósł pozycjonowanie się Moskwy w opozycji do Zachodu i podkreślanie własnej odrębności, wyjątkowości oraz moralnej

---

⁴⁵⁶ Ibidem, s. 200-201.

⁴⁵⁷ A. Curanović, op. cit., s. 86-89.

⁴⁵⁸ J. Renshon, *Fighting for status. Hierarchy and conflict in world politics*, Princeton – Oxford, 2017, s. 4 za: A. Curanović, op. cit., s. 86.

⁴⁵⁹ H. Smith, *Russia as a great power: Status inconsistency and the two Chechen wars*, „Communist and Post-Communist Studies”, t. 47, 2014, s. 355-356.

wyższości⁴⁶⁰. Legitymizacji owej wyjątkowej misji miały służyć dobrze znane i mentalnie bliskie koncepcje ideologiczne, m. in. idea cywilizacyjna rosyjskiej tożsamości. Zaczęły pełnić one rolę kompensacyjną, dając społeczeństwu psychologiczne substytuty minionej wielkości.

Należy przy tym pamiętać, że bezpieczeństwo w sensie ontologicznym wyposaża podmiot w poczucie sprawczości oraz zdolność „podążania naprzód” bez paraliżującego strachu, smutku czy niepewności, co do natury własnej egzystencji⁴⁶¹. Dostarcza przekonania o przewidywalności oraz znajomości otaczającej podmiot rzeczywistości. Niepewność jest natomiast kojarzona z destabilizacją, ponieważ może zwiększać ryzyko, stwarzać zagrożenie dla teoretycznego lub faktycznego bezpieczeństwa, sygnalizować nieokreśloność i brak sensu. W rezultacie podmioty unikają niepewności, na przykład tworząc przewidywalne procedury⁴⁶² (Giddensowską rutynę/zwyczaj w rozumieniu Giddensa), starając się dążyć w ten sposób do poznawczej spójności⁴⁶³.

Dla Rosji rozpad imperium sowieckiego zburzył „znajomą” dla niej rzeczywistość, która definiowała jej narodowe „JA”. Rosyjska tożsamość narodowa uległa przemieszczeniu, a nowa, nieznana dotąd rzeczywistość geopolityczna stała się źródłem niepewności. Powrót do wewnętrznej integralności mogła umożliwić jedynie nowa/stara narracja polityczno-historyczna oparta o dobrze znane i rozumiane przez rosyjskie społeczeństwo mentalne klisze. Konstrukcja zupełnie nowej jakościowo narracji była zbyt ryzykowna i psychologicznie kosztowna zarówno dla władz, jak i społeczeństwa, które nie było na to gotowe. Okres putinowski wyraźnie pokazał, że Rosja zdecydowała jednak o powrocie do starej, dobrze znanej narracji pozycjonującej Rosję jako imperium. Miała ona za zadanie na nowo zdefiniować rolę oraz pozycję Rosji w nowym porządku geopolitycznym, także, a może przede wszystkim, w stosunku do republik postsowieckich. W rzeczywistości opisywała zupełnie nową realność przy użyciu starych i dobrze rozumianych instrumentów oraz środków wyrazu. W kontekście wewnętrznym miała natomiast na celu dookreślić pojęcie rosyjskości. W obu jej wymiarach - wewnętrznym i zewnętrznym - kluczowy był stosunek do komponentu ukraińskiego, który od wieków był nieodłączną składową rosyjskiej tożsamości.

---

⁴⁶⁰ Zob. także: A. Curanović, op. cit., s. 82-94.

⁴⁶¹ J. Laine, *The Ukraine Crisis and Ontological (In)Security: Implications from a Finnish Perspective* [w:] *Ukraine after Maidan: Revising Domestic and Regional Issues*, red. G. Soroka, T. Stepniwski, 2018, s. 71.

⁴⁶² J. Mitzen, op. cit., s. 345.

⁴⁶³ R. Jervis, *Perception and misperceptions in international politics*, New Jersey 1976, s. 117.

Po dojściu do władzy Władimira Putina wyraźne jest w Rosji poszukiwanie znajomej, a w rozumieniu ontologicznym także bezpiecznej rutyny/narracji. Niestety, rutyna jest stanem wysoce nieodwracalnym, ponieważ charakteryzuje ją brak samokontroli. Wykazuje wysoki poziom sztywności. Usprawiedliwia egzystencję pozbawioną historycznych podstaw. Ideologię można potraktować jako przykład takiej rutyny, gwarantującej wygodne i ciągłe istnienie, wyjaśniającej rzeczywistość w dogodny sposób nawet w przypadku, gdy podmiot może mieć racjonalną świadomość, że jest ona jej wypaczeniem⁴⁶⁴.

Ciągłość narracji zabezpiecza egzystencję tożsamości. Takie rozumienie roli narracji niejako usprawiedliwia i tłumaczy powrót Rosji do neoimperialnego dyskursu, który w sposób najpełniejszy może zdefiniować rosyjską postsowiecką tożsamość. Imperialne doświadczenie Rosji determinuje kierunek rozwoju jej współczesnej narracji o sobie i innych. Używanie narracji do dyferencjacji lub unifikowania „Innych⁴⁶⁵” w przypadku Rosji jest niezwykle wymowne. Rosyjski dyskurs cywilizacyjny, obecnie przeżywający swój renesans, pełni podwójną rolę: z jednej strony eksponuje heterogeniczność rosyjskiego kręgu cywilizacyjnego w stosunku do Zachodu, z drugiej akcentuje wewnętrzną homogeniczność duchowo-cywilizacyjnej wspólnoty definiowanej przez rosyjski język, kulturę oraz przynależność do wschodniego chrześcijaństwa.

Współczesna rosyjska narracja polityczno-historyczna, która niewątpliwie stanowi próbę powrotu do znajomej rutyny, postrzega konflikt ukraiński w kategoriach konfrontacji cywilizacyjnej. W tym przypadku Ukraina stanowi jedynie obiekt geopolitycznej rywalizacji o wpływy. Moskwa pozycjonuje się jako autonomiczna cywilizacja, której inherentną częścią pozostaje Ukraina z jej bogatym dziedzictwem kulturowo-historycznym. Obranie przez Kijów prozachodniego wektora polityki zagranicznej nie jest jedynie wyborem geopolitycznym, ale dla Rosji także cywilizacyjnym. Stanowi poważne zagrożenie w sensie ontologicznym. Zaburza budowaną przez ostatnie trzydzieści lat narrację o etnicznej jedności Rosjan i Ukraińców, w konsekwencji prowadząc do destrukcji postsowieckiej rutyny, zgodnie z którą

---

⁴⁶⁴ S. Žižek, *The sublime object of ideology*, London – New York 1989 za: D. Chernobrov, *Ontological Security and Public (Mis)Recognition of International Crises: Uncertainty, Political Imagining, and the Self*, „Political Psychology”, t. 37, 2016, nr 5, s. 583.

⁴⁶⁵ D. Chernobrov, op. cit., s. 585, 588.

Zob. także: R. Spears, C. Leach, *Why neighbors don't stop the killing: the role of group-based schadenfreude* [w:] *Explaining the breakdown of ethnic relations: why neighbours kill*, red. V. Esses, R. Vernon, Oxford 2008, s. 93-120.

Zob. także: P. Bourdieu, *Distinction: a social critique of the judgment of taste*, London 1984.

Kijów pozostaje w rosyjskiej sferze wpływów. Narracja pełni w tym przypadku funkcję wtórną – jej zadaniem jest legitymizowanie rosyjskiej dominacji w przestrzeni postsowieckiej.

Pojęcie bezpieczeństwa ontologicznego jest na tyle wielopłaszczyznowe, że pozwala na interpretowanie konfliktu ukraińskiego nie tylko jako czynnika destrukcyjnego dla rutyny, ale także jako próbę jej rekonstrukcji. Zachowanie Rosji w 2014 r. i w okresie późniejszym wobec sąsiada przypomina dobrze znane Moskwie działanie z okresu zimnej wojny⁴⁶⁶.

Konflikt ukraiński oraz obecna publiczna i szkolna narracja historyczna traktująca o Ukrainie wyraźnie pokazują, że Rosja nie zaakceptowała i nadal nie potrafi zaadaptować się do geopolitycznej rzeczywistości po 1991 r. Dla rosyjskiej tożsamości, tak silnie zakorzenionej w narracji historii i terytorium, utrata imperialnej pozycji wywołała szok, pogrążając postsowiecką Rosję w głębokim kryzysie tożsamościowym. Co więcej, rosyjskość ma w przeważającej mierze charakter kulturowy, nie etniczny czy obywatelski. Rosyjskie „JA” jest definiowane przez pryzmat duchowych więzi, bliżej niezdefiniowanej rosyjskiej „duszy”. Rosyjska tożsamość postsowiecka jest przez to niekomplementarna i wielopłaszczyznowa⁴⁶⁷. W mniemaniu autorki fakt ten jest niezwykle istotnym katalizatorem dyskursu cywilizacyjnego, dostarczającego silnych więzi etniczno-kulturowych z Ukraińcami i Białorusinami. Jej ideologicznym przykładem jest idea *russkogo mira* czy koncepcja „trzech bratnich narodów”.

Aktorzy międzynarodowi działają i kształtują swoje relacje z innymi krajami w taki sposób, żeby zademonstrować i potwierdzić, kim są, dlaczego istnieją jako polityczna wspólnota. Kreowana przez nie narracja pełni rolę zbiorowej autobiografii. Pozwala zrozumieć intencje jej autora, umiejscawiając je w społecznym i historycznym kontekście. Sankcjonuje ona działania danego podmiotu oraz wyznacza kulturowe granice poznawcze⁴⁶⁸. W przypadku Rosji granice te daleko nie pokrywają się z granicami państwowymi Federacji Rosyjskiej. Dowiódł tego rok 2014 i jeszcze w większej mierze 2022.

Wydarzenia 1991 r. wymusiły na Rosji podjęcie próby zrozumienia nowych przestrzeni po rozpadzie ZSRS. Moskwa rozpoczęła wówczas walkę o wewnętrzne przetrwanie i międzynarodową akceptację. Musiała poradzić sobie z własną wizją na Zachodzie jako kraju słabego, upokorzonego. Poczucie odrzucenia przez Zachód sprawiło, że zaczęła „dryfować” między dwiema narracjami: Rosją jako sukcesorką Związku Sowieckiego lub Rosją jako

---

⁴⁶⁶ Ibidem, s. 583.

⁴⁶⁷ V. Akchurina, A. della Sala, *Russia, Europe and the ontological security dilemma: narrating the emerging Eurasian space*, „Europe-Asia Studies”, t. 70, 2018, nr 10, s. 1639, 1646.

⁴⁶⁸ Ibidem, s. 1638, 1640.

spadkobierczynią dawnej imperialnej chwały, realizującej mesjanistyczną misję zbawiania świata. Narracja putinowska przyniosła jednak hybrydowe połączenie obu tych składowych. Dzięki temu Rosja nie musi już wybierać między jedną, a drugą tradycją⁴⁶⁹.

Szczególnie aneksja Krymu przyniosła powrót do starej, dobrze znanej narracji. Chrzt księcia Włodzimierza w Chersonzie oprócz wydzwiku eklezjalnego czy cywilizacyjnego zyskał rangę wydarzenia fundacyjnego, definiującego poczucie narodowego przeznaczenia (ros. судьба). Rosyjska narracja od 2014 r. ilustruje percepcję rosyjskiego przywództwa politycznego i wyznacza granice „mentalnej” Rosji, wykraczając poza granice fizyczne FR. Odległość geograficzna nie przeszkadza, by Krym został uznany za część Rosji. Działa w tym przypadku bowiem abstrakcyjna, wyobrażona duchowa więź⁴⁷⁰. Należy przy tym pamiętać, że to Kijów wciąż pozostaje prąródłem rosyjskiej państwowości, co czyni ukraińskie dziedzictwo niezbywalnym elementem rosyjskiej narodowej tożsamości i wręcz uniemożliwia jego mentalną autonomizację oraz psychologiczną „cesję” na rzecz Ukrainy.

Pozycjonowanie się Rosji jako autonomicznego kręgu cywilizacyjnego zaczęło przybierać na sile od momentu dojścia Władimira Putina do władzy. W latach dziewięćdziesiątych dyskurs ten nie był aż tak popularny. Rosja jelicynowska pragnęła raczej być częścią Zachodu, poszukując akceptacji siebie, swojego historycznego doświadczenia, własnego miejsca na kulturowej mapie Europy i świata. Jednak tragizm epoki jelicynowskiej, kojarzącej się z zapaścią gospodarczą, geopolityczną degradacją, społecznym rozkładem zaowocował rozgoryczeniem oraz poczuciem osamotnienia. Rosja poczuła się zdradzona i upokorzona przez Zachód. Na gruncie tych społecznych emocji Władimir Putin zaproponował Rosjanom nie tylko powrót do imperialnej pozycji, ale także cywilizacyjnej autonomii, która miała pozwolić im na pełniejszą rekonstrukcję ich narodowej tożsamości.

Dyskurs cywilizacyjny w przypadku Rosji jest jedną z dróg rekonstrukcji narodowej tożsamości i tym samym można rozpatrywać go w kategoriach bezpieczeństwa ontologicznego. Wyznaczanie mu zadań z zakresu procesu *nation-building* jest niezwykle silne i posiada solidne ugruntowanie historiograficzne. Rosyjska cywilizacja obecnie prezentowana pod postacią koncepcji *rusского mira* jest instrumentem artykulacji pękniętej w wyniku rozpadu ZSRS autobiograficznej narracji. Idea ta jest formą adaptacji Rosji do postimperialnej rzeczywistości, jak również projektem kolektywnej tożsamości (nie tylko rosyjskiej). Ze względu na swoją

---

⁴⁶⁹ Ibidem, s. 1638, 1640.

⁴⁷⁰ Ibidem, s. 1644-1645.

wielowymiarowość oraz „chłonność” semantyczną pozostaje atrakcyjna oraz wygodna dla rosyjskich władz, gdyż pozwala na eksplorowanie kilku traum jednocześnie. Ponadto podejście cywilizacyjne jest niezwykle czułe na traumę rozczłonkowania, a promowana przez nie kulturowa jedność pełni rolę substytutu polityczno-prawnej wspólnoty. Pozwala na restaurację autobiograficznej ciągłości „historycznej Rosji”, zniszczonej przez postsowiecką traumę dezintegracji⁴⁷¹.

„Historyczna Rosja” jest utożsamiana z rosyjską cywilizacją przez rosyjskiego prawosławnego publicystę oraz dyrektora Instytutu Dynamicznego Konserwatyzmu (ros. Институт динамического консерватизма) Witalija Awierjanowa (ros. Виталий Владимирович Аверьянов). W najpełniejszy sposób oddaje ona ducha Rosji jako imperium krzewiącego uniwersalny model harmonii pod egidą „Białego Cara”. W rozumieniu Awierjanowa „Rosja historyczna” pozostaje metafizyczną wspólnotą, państwem – świątynią narodów opartym, podobnie jak Cerkiew, na zasadzie soborowości. Konstrukcja ta jest, jego zdaniem, jednym z głównych archetypów rosyjskiej kultury i mentalności, który w sposób bezpośredni pozycjonuje Rosję w globalnym świecie i w warunkach globalizacji⁴⁷².

„Historyczna Rosja” jest rodzajem wspólnoty wyobrażonej, duchowej, opartej na imperatywie wspólnej kultury, języka oraz wiary. Jej granice są płynne, nieostre. Posiada tendencję do rozprzestrzeniania się, co jest niezwykle wygodne w kontekście rekonstrukcji rosyjskiej neoimperialnej tożsamości. Poza tym jest niezwykle chłonnym semantycznym zbiorem o charakterze inkluzywnym – wciąż może wchłaniać nowe terytoria, kultury, narody. Obecnie stanowi substytut dawnego imperium oraz jego wpływów. Jej jądro wypełnia ruski substrat. Pojęcie „historycznej Rosji” czy rosyjskiej cywilizacji jest raczej pojęciem mentalnym, tożsamościowym, aniżeli politycznym. Kreśli granice mentalnej mapy Rosjan, pozycjonując ich jako naród imperialny. Wiele mówi o tym, w jaki sposób naród rosyjski postrzega siebie i chce być postrzegany przez innych. Gloryfikuje własne dziedzictwo narodowe postrzegając je jako niezwykle atrakcyjne i pożądane przez innych. Idealizuje mesjanistyczną i misjonistyczną rolę Rosji na obszarze mentalnie uznawanym za „Swój”. Stanowi więc wyraz swoistego zbiorowego, społecznego narcyzmu. Uzewnętrznia tęsknotę za

---

⁴⁷¹ A. Kazharski, *Civilizations as ontological security? Stories of the Russian Trauma*, „Problems of post-communism”, s. 1-7, https://www.academia.edu/39005227/Civilizations_as_Ontological_Security_Stories_of_the_Russian_Trauma (dostęp: 15.02.2021).

⁴⁷² В. Аверьянов, *Историческая Россия*, „Стратегия России”, 2011, nr 7, http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1311505334&archive=1311505470&st_art_from=&ucat=14& (dostęp: 16.02.2021).

znajomą rzeczywistością, w której Moskwa odgrywa rolę centrum, sprawującego kontrolę nad swoimi peryferiami.

Śledząc współczesną rosyjską narrację historyczną, jak również tę traktującą o Ukrainie, wyraźnie można zauważyć, że Rosja postsowiecka stara się zachować własną wizję siebie, jako spadkobierczyni imperialnego dziedzictwa realizującej wyjątkową mesjanistyczną misję na obszarze postsowieckim. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie wojny prowadzonej przeciwko Ukrainie, którą można odczytać jako Giddensowski rutynowy model zachowania. W tym przypadku autoidentyfikacja obu stron konfliktu dyktowana jest przez narodową historię⁴⁷³.

Poszukiwanie bezpieczeństwa ontologicznego zachodzi wówczas, gdy podmiot wraz ze swoim partnerem został zaangażowany w proces wzajemnego konstruowania rzeczywistości – tak dzieje się w przypadku Rosji oraz Ukrainy, które od 2014 r. wspólnie konstruują nową, dotąd nieznaną rzeczywistość. To poszukiwanie poczucia bezpieczeństwa w sensie ontologicznym może odbywać się na trzy różne sposoby: po pierwsze, poprzez adaptację do zaistniałej sytuacji, po drugie, w wyniku zmiany zasad gry, po trzecie poprzez zerwanie relacji. Wybór jednej z powyższych dróg odpowiada na pytanie, w jaki sposób dany podmiot albo akceptuje rzeczywistość, albo jednostronnie stara się zmienić funkcjonujące normy i praktyki, starając się narzucić partnerowi swoją pozycję. Dylemat bezpieczeństwa ontologicznego koncentruje się wokół dwóch alternatyw: albo skonstruowania „własnej rzeczywistości” w postaci oblężonej twierdzy, której zagraża świat zewnętrzny, tym samym legitymizując wszelkie wewnątrzpolityczne praktyki, albo budowania relacji zewnętrznych i czynnego uczestnictwa w kreowaniu wspólnej, chociażby konfliktogennej przestrzeni wspólnych kontaktów⁴⁷⁴.

Działanie Moskwy w 2014 r. (i jeszcze w większym stopniu w 2022 r.) ma charakter dwuwymiarowy i jest próbą hybrydowego pogodzenia dwóch wyżej wymienionych sposobów zabezpieczenia poczucia swego bezpieczeństwa w sensie ontologicznym. Z jednej strony, nosi ono znamiona zerwania relacji ze swoim sąsiadem. Zachowanie Rosji poskutkowało izolacjonizmem pod postacią protekcyjnego dyskursu lub przechodzeniem do komunikatywnych działań wobec Kijowa⁴⁷⁵. Z drugiej natomiast strony było także próbą

---

⁴⁷³ А. Худайкулова, Н. Неклюдов, *Концепция онтологической безопасности в международно-политическом дискурсе*, „Вестник МГИМО-Университета”, 2019, nr 12, s.132.

⁴⁷⁴ Ibidem, s. 142-143.

⁴⁷⁵ Ibidem, s. 143.

zmiany i narzucenia własnych reguł gry. Zaowocowało m. in. naruszeniem i *de facto* zerwaniem wielu międzynarodowych oraz dwustronnych porozumień, jak chociażby memorandum budapesztańskiego z 1994 r. czy rosyjsko-ukraińskiego Porozumienia o Przyjaźni, Współpracy i Partnerstwie podpisanego w 1997 r., w którym Rosja oficjalnie uznała integralność terytorialną Ukrainy.

Legitymizująca rozpętaną wojnę propaganda historyczna stanowi lustrzane odbicie znajomej narracji nasyconej doskonale rozumianymi i akceptowalnymi społecznie mitami. Stygmatyzowanie patriotycznie nastawionej części ukraińskiego społeczeństwa, postrzeganie Ukrainy jako przedmiotu rywalizacji geopolitycznej z Zachodem, powrót do narracji o wyjątkowej cywilizacyjnej misji Rosji jako „obrończyni” uciśnionego ukraińskiego narodu i „stróża” prawa narodów do samostanowienia, eksploatowanie symptomu oblężonej twierdzy są niczym więcej jak tylko próbą zachowania ciągłości narracji posiadającej bogatą tradycję, która zabezpiecza egzystencję rosyjskiej tożsamości. Bowiem przerwanie ciągłości autonarracji prowadzi do deformacji autopercepcji, a w konsekwencji do destrukcji narodowej identyfikacji.

Otwarta napaść na Ukrainę jest natomiast próbą powrotu do narodowego „JA” poprzez siłowe „wkomponowanie” Ukrainy we własną sferę polityczno-kulturowo-historycznych wpływów. Uniemożliwienie jej dryfu w kierunku Zachodu pozwala nie tylko na przejęcie kontroli nad jej potencjałem geopolitycznym czy gospodarczym, ale także duchowym, który dla Rosji jest nie mniej ważny niż dwa pierwsze.

Dla niniejszych rozważań kluczowe ma znaczenie także kwestia charakteru bezpieczeństwa ontologicznego i określenie, czy jest ono domeną państwa czy społeczeństwa. Badacz rosyjskiego pochodzenia Dmitrij Czernobriow proponuje w tym przypadku społeczne rozumienie zjawiska, jakim jest bezpieczeństwo ontologiczne, będącego wyrazem zapotrzebowania społeczeństwa na stabilne „JA”⁴⁷⁶. Natomiast amerykańska badaczka Tatiana Narozhna prezentuje społeczno-państwowe podejście, wnioskując, że *państwo i społeczeństwo kształtują się wzajemnie w sposób fundamentalny poprzez interakcje jednostek działających, jako podmioty sprawcze umocowane w poszczególnych państwowych i społecznych instytucjach oraz organizacjach. Kompleks państwo-społeczeństwo funkcjonuje jak jednostka, którą cechuje synergia jej wszystkich komponentów*⁴⁷⁷.

---

⁴⁷⁶ D. Chernobrov, op. cit., s. 582.

⁴⁷⁷ T. Narozhna, *State-society complexes in ontological security-seeking in IR*, „Journal of International Relation and Development”, 2018, file:///C:/Users/User/Downloads/s41268-018-0164-y.pdf (dostęp: 17.02.2021). Cyst. za: A. Crannock, op. cit., s. 74.

Przypadek Rosji dowodzi słuszności oraz komplementarności podejścia społeczno-państwowego reprezentowanego przez Narozhną oraz polską politolożkę badającą poczucie misji w rosyjskiej polityce zagranicznej Alicję Curanović, która twierdzi, że obawa utraty statusu mocarstwa jest przykładem lęku w rozumieniu ontologicznym przez rosyjskie społeczeństwo, które może zaspokoić jedynie państwo działające jako aktor społeczny. Narracja misyjna wymaga bowiem połączenia poziomu mikro i makro⁴⁷⁸.

Podobnie narracja historyczna traktowana w kategoriach społecznej autobiografii jest „produktem” społeczno-państwowym. Jest bowiem kształtowana w znacznej mierze przez instytucje państwowe, ale stanowi wyjście naprzeciw społecznym oczekiwaniom na określoną narrację. Każda narracja historyczna posiada charakter hybrydowy i powstaje przy wydatnej współpracy zarówno państwa jak i społeczeństwa. Oba te ośrodki wzajemnie na siebie oddziałują i współpracują, tworząc narrację, która definiuje społeczne i państwowe „JA”. Ta symbioza jest jeszcze bardziej widoczna w przypadku szkolnej edukacji historycznej, w której kształtowanie instytucje państwowe są aktywnie i otwarcie zaangażowane, ale przy jednoczesnym uczestnictwie czynnika obywatelskiego. Poza tym, żadna narracja tak silnie nie modeluje społecznej mentalności oraz tożsamości historycznej, jak szkolna narracja historyczna.

Mając powyższe na uwadze, autorka proponuje rozpatrywać szeroko pojęty dyskurs historyczny (zarówno publiczny jak i szkolny) poświęcony dziejom Ukrainy w świetle bezpieczeństwa ontologicznego. Homogenizacja narracji podręcznikowej w wyniku reformy edukacji z 2015 r. (o czym więcej w dalszej części pracy) może być postrzegana jako próba powrotu do Giddensowskiej rutyny rozumianej, jako znajoma, bliska, oparta na dobrze znanych mentalnych kliszach i historycznych stereotypach opowieści. Kreowana w ramach szkolnej edukacji historycznej ze względu na wysoki poziom państwowej ingerencji może być odbierana jako społeczna autobiografia. Natomiast obfite czerpanie z dorobku historiografii imperialnej oraz sowieckiej dowodzi, że postsowiecka Rosja pragnie powrócić do bliskiej jej imperialnym resentymentom opowieści, legitymizującej jej szczególny status i misję wobec „bliskiej zagranicy”, które nadają społeczno-politycznemu rosyjskiemu „JA” głęboki duchowo-symboliczny sens.

Współczesna historyczna narracja zarówno podręcznikowa jak i publiczna są ucieleśnieniem skrywanych resentymentów oraz duchowym, metafizycznym substytutem

---

⁴⁷⁸ A. Crannock, op. cit., s. 75.

minionej imperialnej chwały. Rosyjską postsowiecką narrację to swoisty wyraz społecznej „psychozy”, powodującej nieadekwatne postrzeganie, odbiór i ocenę rzeczywistości. Narracja historyczna pełni w tym przypadku jedynie funkcję iluzji tworzącej fikcyjne więzi między Moskwą a Ukrainą, mającej na celu zachowanie *status quo* – tzn. utrzymanie Kijowa w rosyjskiej strefie wpływów. Z drugiej natomiast strony, posiada ona ważną rolę społeczną – tworzy psychiczną „strefę komfortu” dla społeczeństwa przeżywającego głęboki kryzys tożsamościowy. Dowartościowuje je i utrzymuje w błędnym przekonaniu o wyjątkowej imperialnej pozycji narodu rosyjskiego oraz jego mesjańskiej misji wobec „młodszych braci”. Imperialne doświadczenie Rosji jest na tyle silnie zakorzenione w społecznej świadomości, że wręcz uniemożliwia rekonstrukcję tożsamości narodowej i jednoznaczny wybór między etnicznym, politycznym/obywatelskim a cywilizacyjnym jej modelem.

Podręcznikowa narracja historyczna jest soczewką skupiającą i umożliwiającą diagnozę wszystkich wyżej zasygnalizowanych problemów. Pełni rolę społecznej autobiografii i wiele mówi o tym, w jaki sposób dany podmiot pozycjonuje siebie oraz „Innych”, jak chce być postrzegany i w jaki sposób postrzega „Innych”. Ze względu na fakt, że dyskurs historyczny może być jednym z rodzajów ekspresji rutyny w rozumieniu Giddensa, charakteryzuje się wysokim stopniem idealizacji oraz braku autokrytycyzmu, przez co nie dąży do obiektywizmu czy prawdy historycznej. Koncentruje się raczej na zaspokojeniu społecznego zapotrzebowania na określoną wizję narodowych dziejów.

Mając jednak na uwadze fakt, że szkolna edukacja historyczna poddana jest silnej presji ze strony czynników władzy i pozostaje jednym z kluczowych obszarów polityki historycznej, zasadna wydaje się być analiza jej instytucjonalnego zaplecza. Zatem zanim autorka przejdzie do analizy samej narracji podręcznikowej, nakreśli ramy funkcjonowania putinowskiej polityki historycznej. Przyjrzy się głównym czynnikom determinującym jej kształt, co zdaniem autorki jest niezwykle istotne i silnie rzutuje nie tylko na sposób prowadzenia polityki historycznej, ale także na semantyczną zawartość samej narracji historycznej.

3.3 Ewolucja systemu politycznego a kształt polityki historycznej

Na formułujący się kształt polityki historycznej i państwowej narracji historycznej po dojściu Władimira Putna do władzy miała wpływ ewolucja systemu politycznego w kierunku

autorytaryzmu. Centralizacja władzy, wzrost uprawnień prezydenta, zatarcie trójpodziału władzy, ograniczanie pluralizmu politycznego stopniowo tłumili również pluralizm w obszarze narracji historycznej i wizji historii własnego państwa oraz narodu. Polityka historyczna oraz narracja historyczna stawały się w dobie Putina coraz bardziej wygodnym i elastycznym narzędziem walki politycznej w warunkach nasilających się kryzysów wewnętrznych lub zewnętrznych⁴⁷⁹. Działania władz rosyjskich w obszarze kształtowania narracji i myśli historycznej zaczęły mieć coraz bardziej koniunkturalny charakter, silnie powiązany z działaniami władz zarówno na arenie wewnętrznej, jak i zewnętrznej.

Dojście Władimira Putina do władzy w 2000 r. przyniosło niewątpliwie nową jakość w rosyjskiej polityce historycznej, która w dobie Borysa Jelcyna była obszarem o niskim poziomie zainteresowania władz. Niemniej jednak, reformy podjęte w latach dziewięćdziesiątych odcisnęły swoje piętno na przyszłym systemie politycznym i wytyczyły kierunek reform podjętych przez nowo wybranego prezydenta, co z kolei miało wpływ na działania Kremla w obszarze pamięci historycznej Rosjan.

Źródłem słabości instytucji demokratycznych oraz społeczeństwa obywatelskiego w Rosji są reformy jelcynowskie, które pogłębiły pasywność rosyjskiego społeczeństwa i jego wycofanie się z życia politycznego kraju. Transformacja w dobie Jelcyna umożliwiła konsolidację systemu autorytarnego w czasie rządów jego następcy i stała się kolejną traumą dla doświadczonego totalitaryzmem społeczeństwa. Wdrożenie darwinistycznego wariantu wolnego rynku, przyspieszona prywatyzacja własności państwowej dopełniły procesu uwłaszczenia byłej nomenklatury komunistycznej, który rozpoczął się jeszcze w okresie pierestrojki. W konsekwencji doprowadziło to do sprzężenia władzy politycznej z biznesem i dużą własnością, co znacznie utrudniało skuteczną transformację ustrojową, która w epoce jelcynowskiej została ograniczona *de facto* do wymiaru ekonomicznego z pominięciem wymiaru politycznego oraz instytucjonalnego⁴⁸⁰.

Atrybuty demokracji, tj. trójpodział władzy, pluralizm polityczny, prawa i swobody obywatelskie zostały formalnie wprowadzone, ale miały charakter powierzchowny i nietrwały. Rozwiązania te zostały w sposób odgórny przeszczepione na grunt społeczeństwa

---

⁴⁷⁹ O antyoksydentalizmie, który jest używany przez rosyjską elitę władzy jako narzędzie walki politycznej w warunkach kryzysów wewnętrznych pisze Maria Domańska w swojej publikacji poświęconej ewolucji systemu „putinizmu”. Zob. M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 85.

⁴⁸⁰ M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 19-25.

posttotalitarnego, które oczekiwało raczej systemu socjalnie bardziej przyjaznego tzw. „socjalizmu z ludzką twarzą”. Nie zostały one również poddane wystarczającej ochronie ze strony państwa. Pominięto fundamentalne w tej kwestii obszary, takie jak: dialog społeczny, wdrożenie kontroli społeczeństwa nad władzą, zapewnienie reprezentacji interesów społecznych⁴⁸¹.

Demokracja w wydaniu rosyjskim ograniczała się w zasadzie do rządów „demokratów”, a nie rzeczywistej partycypacji obywateli w procesie rządzenia. W efekcie, doba jelicynowskiej transformacji doprowadziła do szybkiej pauperyzacji społeczeństwa, wzrostu elementu kryminalnego w życiu społecznym, prywatyzacji państwa, która oznaczała zawłaszczanie własności państwowej przez wąski krąg beneficjentów. System instytucji rynkowych stał się ekonomicznym zapleczem autorytaryzmu, a wzmocnienie władzy prezydenta na mocy konstytucji przyjętej w 1993 r. doprowadziło do zatarcia się trójpodziału władzy – fundamentu demokracji. Parlament i sądy powoli stawały się zapleczem Kremla, których rola sprowadzała się do legitymizacji reżimu. Natomiast początkiem końca politycznego pluralizmu było wykreowanie i odgórne narzucenie społeczeństwu kandydatury Władimira Putina w wyborach na prezydenta, który stał się „bezalternatywną opcją”. W efekcie reformy lat dziewięćdziesiątych zakończyły się fiaskiem zarówno w wymiarze politycznym, jak i ekonomicznym, pogłębiając tylko atomizację społeczeństwa i zaszczepiając głęboką niechęć do samej idei demokracji. Rozczarowanie transformacją położyło grunt pod konsolidację systemu autorytarnego w Rosji. Wśród społeczeństwa wzrosło zapotrzebowanie na rządy twardej ręki – jednego silnego lidera, który konsolidowałby naród⁴⁸². Naprzeciw tym społecznym oczekiwaniom wyszedł prezydent Putin.

Od 2000 r. tendencje nacjonalizacji oraz centralizacji narracji historycznej narastały wraz z ograniczaniem praw i swobód obywatelskich, marginalizacją roli parlamentu, niszczeniem niezależnych mediów, coraz większym udziałem struktur siłowych w sprawowaniu władzy. Tendencje te rosyjska socjolog Olga Krysztanowskaja (ros. Ольга Викторовна Крыштановская) nazywa mianem sowietyzacji⁴⁸³.

Sowietyzacja oraz militaryzacja Rosji, o której pisze Krysztanowskaja, rozpoczęła się jej zdaniem wraz z dojściem do władzy Władimira Putina, który sam był związany ze służbami specjalnymi. Jednak ich początek i wzrost znaczenia struktur siłowych rozpoczęły się już w

---

⁴⁸¹ Ibidem, s. 19-25.

⁴⁸² Ibidem, s. 19-25.

⁴⁸³ O. Krysztanovskaya, *Sovietization of Russia 2000-2008*, „Eurasian Review”, nr 2, 2009, s. 95-133.

okresie prezydentury Borysa Jelcyna, kiedy to w 1993 r. trzy główne resorty siłowe zostały bezpośrednio podporządkowane głowie państwa. Wówczas powstały *de facto* dwa ośrodki władzy – „rząd premiera” i „rząd prezydenta”. Natomiast zdaniem badaczki od 1996 r. zaobserwować można masowy proces „napływania” członków służb specjalnych do organów władzy. Przy czym procesowi tego nie popierał wyłącznie Jelcyn, ale cała elita dążyła do konsolidacji władzy⁴⁸⁴.

W opinii badaczki, od początku celem Władimira Putina było przywrócenie silnej pozycji rządu we wszystkich sferach życia oraz legitymizacja władzy. W tym celu został przeprowadzony szereg reform, które stopniowo ograniczały władzę podmiotów lokalnych (w tym przypadku gubernatorów), podporządkowanie oraz marginalizacja roli parlamentu i przeniesienie ośrodka władzy do Administracji Prezydenta, która zdaniem autorki za rządów Putina odgrywa podobną rolę do tej, którą pełniła Partia Komunistyczna w okresie sowieckim. Jest ona zamkniętym organem władzy, który nie ponosi żadnej odpowiedzialności przed parlamentem, posiadającym za to szerokie możliwości kontroli wszystkich innych instytucji państwowych (w tym również sądów)⁴⁸⁵.

Jednak najważniejszym przejawem sowietyzacji rosyjskiego systemu władzy jest, zdaniem Olgi Krysztanowskiej, wciąż wzrastający udział pracowników specusług w organach państwowych. Jak podaje autorka w swoich badaniach, już w 2002 r. udział funkcjonariuszy struktur siłowych w najwyższych instytucjach władzy wynosił 58,3%, natomiast w 2008 r. odsetek ten wzrósł do 66,7%. Natomiast tylko w Radzie Bezpieczeństwa, która odpowiada za geopolityczną strategię kraju, w 2007 r. 14 z 24 jej członków stanowili *siłowicy*⁴⁸⁶.

Jednak zinstytucjonalizowanych struktur siłowych nie należy traktować w kategoriach monolitu – w ich łonie widoczny jest ostry konflikt o wpływy i zasoby. Aczkolwiek posiadają one wspólny interes – ich celem strategicznym jest obrona istniejącego systemu autorytarnego, który zapewnia im szeroki dostęp do środków budżetowych oraz dochodów z renty korupcyjnej. W okresie rządów Putina ich rola i znaczenie w systemie władzy znacznie wzrosły, jednak swoje zaplecze i wpływy budowały one już w latach dziewięćdziesiątych dzięki powiązaniom z KGB. Wzrost znaczenia struktur siłowych w życiu społecznym

---

⁴⁸⁴ Wywiad z Olgą Krysztanowską: *Операция внедрение завершена*, „Новая газета”, nr 63, 30.08.2004, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2004/08/30/21133-operatsiya-vnedrenie-zavershena> (dostęp: 08.11.2019).

⁴⁸⁵ O. Krysztanovskaya, *Sovietization of Russia 2000-2008*, s. 95-97, 107.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, s. 107-110.

doprowadził do wzmocnienia ich symbolicznej pozycji, opartej na micie „obrońców ojczyzny” oraz szczególnym etosie zawodowym⁴⁸⁷.

Na zjawisko partycypowania we władzach współczesnej Rosji komunistycznej nomenklatury uwagę zwraca także Nikołaj Kopusow. Uważa on, że korzystna koniunktura gospodarcza stała się ważnym czynnikiem ewolucji nowego reżimu oraz prowadzonej przez niego polityki historycznej. Zwrot w światowej gospodarce na początku lat dwutysięcznych, wysokie ceny na ropę naftową określiły także kierunek rozwoju rosyjskiej polityki w obrębie pamięci. Jak twierdzi, trudno było żyć na rachunek sowieckiego dziedzictwa – przemysłu naftowego jednocześnie potępiając je. Współczesny aparat państwowy - główna siła putinowskiej Rosji, jest bezpośrednim następcą sowieckiej nomenklatury⁴⁸⁸.

Inną cechą charakterystyczną elity władzy doby Putina, zbliżającą ją do sowieckiego wzorca, było jej petersburskie pochodzenie. Dominacja środowiska petersburskiego⁴⁸⁹ wpisuje się w sowiecką tradycję sprawowania władzy, która miała charakter odgórny. Podobnie jak w przypadku wyboru Michaiła Gorbaczowa na stanowisko sekretarza generalnego KC KPZS, również Władimir Putin został wybrany przez swojego poprzednika, którego decyzja była podyktowana słabą pozycją polityczną jego protegowanego. Niemniej jednak w sensie społeczno-demograficznym elita putinowska wykazuje więcej cech wspólnych z sowiecką elitą doby Breżniewa czy Gorbaczowa lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, niż Jelcyna lat dziewięćdziesiątych. Podobieństwa można dostrzec między innymi pod względem wykształcenia oraz miejsca urodzenia. Podobnie jak w okresie rządów Breżniewa czy Gorbaczowa, kiedy większość elity pochodziła spoza Moskwy - z małych miast oraz Petersburga, po dojściu Władimira Putina do władzy w elicie rosyjskiej zaczęły dominować osoby związane blisko z obecnym prezydentem i pochodzące z jego rodzinnego miasta. Fakt ten znacznie odróżnia obecną elitę władzy centralnej od jej jelicynowskiej poprzedniczki, która była zdominowana przez osoby wywodzące się z kręgu moskiewskiego⁴⁹⁰.

---

⁴⁸⁷ M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 31-34.

Zob. także: Wywiad z Olgą Krysztanovską *Операция внедрение завершена*, „Новая газета”, nr 63, 30.08.2004.

⁴⁸⁸ Н. Копосов, *Память строгого режима*, s. 138.

⁴⁸⁹ Zgodnie z różnymi szacunkami po dojściu Władimira Putina do władzy w 2000 r., środowisko petersburskie objęło prawie siedemdziesiąt stanowisk kierowniczych w trzydziestu kluczowych instytucjach państwowych. Zob. J. Ćwiek-Karpowicz, *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000-2008*, t. 3, Warszawa 2011, s. 149 za: R. Cheda, *Czary cara*, „Polityka”, nr 2, 13.01.2007.

⁴⁹⁰ J. Ćwiek-Karpowicz, *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000-2008*, t. 3, Warszawa 2011, s. 137-138, 270.

Również cyrkulacja oraz sposoby rekrutacji członków elity w okresie rządów Putina są podobne do tych stosowanych w ostatnich dwóch dekadach istnienia Związku Sowieckiego. Przede wszystkim doszło do znacznego ograniczenia i spowolnienia rotacji personalnej w ramach obecnej elity. Jest to spowodowane „odgórnym” wyznaczaniem osób do awansu w administracji państwowej, a także „wprowadzaniem własnych ludzi z regionu”. W przypadku Putina decydujące znaczenie miały związki danej osoby z jego rodzinnym miastem, tak jak w okresie Breżniewa z Dniepropietrowskiem⁴⁹¹.

Na podobne tendencje w putinowskim systemie władzy zwraca uwagę raport opracowany przez Minchenko Consulting. Jego autorzy potwierdzają, że reformy systemowe wprowadzone przez rosyjskiego prezydenta miały na celu kontrolowanie całej wertykalnej władzy wykonawczej. Putin sformułował szereg komisji, w których skład wchodziłi zarówno ministrowie, jak i przedstawiciele Administracji Prezydenta. Tym samym głowa państwa mogła kontrolować rząd i administrację⁴⁹².

Autorzy raportu twierdzą, że współczesną rosyjską elitę władzy można porównać do sowieckiego kolektywnego organu – Politbiura Komitetu Centralnego KPZS. Model ten jest nazywany „Politbiurem 2.0”, które zdaniem autorów pełni rolę nieformalnego, *quasi*-instytucjonalnego organu władzy. Dzisiejsza rosyjska władza to konglomerat klanów i grup, konkurujących ze sobą o wpływy i zasoby. Władimir Putin pełni w nim rolę arbitra i moderatora, posiadającego decydujące słowo w sytuacjach konfliktowych⁴⁹³.

Wyżej opisany system ukształtował się na początku lat dwutysięcznych pod wpływem wielu czynników (m. in. dzięki parcelacji zasobów klanów oligarchicznych) na korzyść *siłowników*. Przejściu do obecnego modelu władzy sprzyjało również powstawanie gigantycznych państwowych holdingów, zarówno w dziedzinie gospodarki, jak i polityki. W ten sposób sformował się styl podejmowania decyzji charakterystyczny dla modelu sowieckiego Politbiura. Niemniej jednak autorzy raportu nie zgadzają się z tezą Olgi Krysztanowskiej o wzrastającym udziale przedstawicieli służb specjalnych w strukturach władzy – uważają, że nie mniej znaczącą rolę odgrywają ludzie wielkiego biznesu (szczególnie

---

⁴⁹¹ Ibidem, s. 270.

⁴⁹² Доклад: Большое правительство Владимира Путина и „Политбюро 2.0”, Minchenko Consulting, s. 1, http://minchenko.ru/netcat_files/userfiles/2/Dokumenty/Politbyuro_i_bolshoe_pravitelstvo-2-2.pdf (dostęp: 07.09.2019).

⁴⁹³ Ibidem, s. 3.

osoby stojące na czele wielkich państwowych holdingów, banków, jak również odgrywający kluczowe role w strukturach partyjnych – Jednej Rosji, czy AP⁴⁹⁴)⁴⁹⁵.

W opinii autorki zarówno model Olgi Krysztanowskiej, jak i teza autorów raportu opracowanego przez Minchenko Consulting są słuszne, ale jedynie połowicznie. Postsowiecki, a w szczególności putinowski model systemowy posiada raczej charakter hybrydowy. Odziedziczył on wszystkie patologie systemu sowieckiego i dąży do zachowania równowagi między najważniejszymi grupami wpływu w polityce wewnętrznej, do których bez wątpienia należy zaliczyć zarówno funkcjonariuszy struktur siłowych, jak i klany oligarchiczne. Brak strukturalnych reform i *de facto* utrzymywanie steru władzy przez komunistyczną nomenklaturę spowodowały pogłębienie dysfunkcjonalności systemowych oraz utrzymanie sowieckich rozwiązań. W porównaniu z liberalizacją okresu jelicynowskiego rządu Putina stanowią pod tym względem regres, a system putinowski jest raczej próbą dostosowania rozwiązań sowieckich do wyzwań współczesności. Autorka nie przeceniałaby roli żadnej z wyżej wymienionych grup wpływu. Rzeczywista ocena ich ingerencji w struktury władzy jest zdaniem autorki niemożliwa. Procentowy udział członków obu grup w instytucjach władzy jest niemiarodajny i nie oddaje ich rzeczywistego potencjału politycznego.

Definiowanie współczesnego systemu politycznego Rosji przy użyciu określeń typu: „sowietyzacja” czy „Politbiuro” jest również nieadekwatne i może wprowadzać w błąd. Putinowska odmiana systemu politycznego czerpie pewne rozwiązania z okresu sowieckiego, niemniej jednak nie stanowi jego kopii. Stosowanie tego typu określeń w mniemaniu autorki może powodować mylne skojarzenia i porównania z państwem totalitarnym, jakim był Związek Sowiecki. Terminy te są niekompatybilne do opisywanej przez nie rzeczywistości i mogą niesłusznie sprzyjać utożsamianiu systemu współczesnej FR z ustrojem politycznym ZSRS. Niemniej jednak na potrzeby niniejszych rozważań warto zwrócić uwagę, że podobieństwo w pewnych aspektach putinowskiego systemu politycznego z rozwiązaniami sowieckimi oraz silna pozycja byłej komunistycznej nomenklatury w strukturach władzy utrudnia krytykę sowieckiej spuścizny. W ten sposób historia staje się zakładniczką systemu władzy, mając za zadanie legitymizować go łącznie z jego sowieckim pierwowzorem.

---

⁴⁹⁴ Do grona osób tworzących Politbiuro 2.0 autorzy raportu zaliczają m. in. Arkadija Rotenberga, Sergieja Naryszkina, Władysława Surkowa, Romana Abramowicza, Aleksandra Wołoszyna, Sergieja Ławrowa, Nikołaja Patruszewa, Dmitrija Miedwediewa czy Siergieja Szojgu.

Zob. Доклад: Большое правительство Владимира Путина и „Политбюро 2.0”, s. 6-9.

⁴⁹⁵ Ibidem, s. 3, 6.

3.3.1 Dwie pierwsze kadencje Władimira Putina

Początek lat dwutysięcznych i objęcie władzy przez Władimira Putina przyniosły centralizację władzy oraz zmianę jej charakteru na wertykalny. Jedną z zasadniczych reform nowo wybranego prezydenta było znaczne ograniczenie samodzielności gubernatorów stojących na czele podmiotów Federacji, zniesienie bezpośrednich wyborów przedstawicieli regionów i wprowadzenie zasady wysuwania ich kandydatury przez prezydenta, przed którym są *de facto* odpowiedzialni. Na mocy prezydenckiego ukazu z 2001 r. w okręgach federalnych zostali umocowani przedstawiciele prezydenta bezpośrednio przez niego mianowani po uprzedniej nominacji przez szefa Administracji Prezydenta. Okres sprawowania przez nich funkcji również był określany przez samego prezydenta. Jednocześnie wchodzili oni w skład AP. Powołanie prezydenckich przedstawicieli w okręgach federalnych miało na celu konsolidację i znaczne wzmocnienie władzy oraz kontroli prezydenta nad władzą regionalną, która odtąd miała być kontrolowana przez bezpośrednio odpowiadających przed głową państwa przedstawicieli⁴⁹⁶.

Kolejnym etapem reformy administracyjno-terytorialnej było wprowadzenie w 2004 r. zasady wysuwania nominacji kandydatów na gubernatorów okręgów federalnych przez prezydenta i następnie ich mianowania przez parlamenty regionalne. Prezydent zyskał również kompetencję odwołania gubernatora ze stanowiska w przypadku: wotum nieufności ze strony parlamentu regionalnego, toczącego się postępowania karnego przeciwko sprawującemu funkcję gubernatorowi na wniosek prokuratora, nienależytego wypełniania swoich prerogatyw lub utraty zaufania głowy państwa⁴⁹⁷.

Objęcie fotela prezydenta przez Putina doprowadziło do znacznego rozszerzenia prerogatyw służb specjalnych – szczególnie Federalnej Służby Bezpieczeństwa. Zamachy terrorystyczne np. w szkole w Biesłanie, wojna w Czeczeni, która przez rosyjskie władze szybko została wpisana w kanon światowej wojny z terroryzmem, stały się pretekstem do poszerzania prerogatyw służb specjalnych, które z czasem zaczęły ingerować w większość sfer

---

⁴⁹⁶ Указ Президента РФ от 13 мая 2000 г. № 849 "О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе", s. 2, <https://base.garant.ru/12119586/> (dostęp: 29.06.2019).

⁴⁹⁷ Федеральный закон от 11 декабря 2004 г. № 159-ФЗ "О внесении изменений в Федеральный закон "Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации" и в Федеральный закон "Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации", s. 3-4, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_50659/ (dostęp: 29.06.2019).

życia obywateli. Cechą charakterystyczną rosyjskiego ustroju jest rywalizacja o wpływy pomiędzy poszczególnymi służbami oraz brak wyraźnego rozgraniczenia ich kompetencji.

Najsilniejszą pozycję w układzie władzy wydaje się posiadać Federalna Służba Bezpieczeństwa – następczyni KGB oraz Czeki. Jej obecni lub byli funkcjonariusze znaleźli się we wszystkich instytucjach administracji rządowej oraz samorządowej, a także strategicznych sektorach rosyjskiej gospodarki⁴⁹⁸.

Zamach terrorystyczny w szkole w Biesłanie stał się katalizatorem powołania Narodowego Komitetu Antyterrorystycznego, na czele którego stanął dyrektor FSB. W łonie Komitetu został utworzony Federalny Sztab Operacyjny, któremu zgodnie z postanowieniami prezydenckiego dekretu miał również przewodniczyć szef FSB. W konsekwencji, przewodniczący jednej z najpotężniejszych rosyjskich służb specjalnych otrzymał kompetencję kierowania wszystkimi resortami siłowymi w stanie zagrożenia terrorystycznego⁴⁹⁹. Było to znaczne umocnienie pozycji Federalnej Służby Bezpieczeństwa i rozszerzenie jej prerogatyw.

Rewitalizacja politycznej roli służb wymagała jednocześnie ich historycznej legitymizacji, co stało się jedną z głównych przyczyn militaryzacji pamięci oraz tożsamości historycznej Rosjan. Próba pogodzenia carskiej i sowieckiej tradycji rosyjskich służb specjalnych wpisuje się jednocześnie w szerszą strategię legitymizacji władz współczesnej Rosji, ale powoduje także, że tożsamość historyczna, w jaką są wyposażeni ich funkcjonariusze, jest niespójna i eklektyczna. Jest ona *ad hoc* dostosowywana do potrzeb współczesnego reżimu i oparta, jak cała polityka historyczna, na próbie pogodzenia dwóch kompletnie różnych tradycji – carskiej Rosji oraz Związku Sowieckiego. Niemniej jednak wyjątkowość, znaczenie oraz dziejową misję rosyjskich specsłużb narzuca obecne i popularne w dyskursie publicznym cywilizacyjne podejście do rosyjskiej historii. W efekcie na sile przybiera antyzachodnie i antyliberalne spojrzenie⁵⁰⁰.

Zdominowanie kluczowych organów władzy przez *siłowników* oprócz wewnętrznych, posiada również implikacje międzynarodowe. Znacznie wpływa na politykę zagraniczną

---

⁴⁹⁸ M. Minkina, *Rola i znaczenie Federalnej Służby Bezpieczeństwa we współczesnej Rosji*, s. 94, 96, https://repozytorium.uph.edu.pl/bitstream/handle/11331/1131/Minkina.M_Rola_i_znaczenie_federalnej_sluzby.pdf?sequence=1 (dostęp: 29.06.2019).

⁴⁹⁹ Указ Президента РФ от 15 февраля 2006 г. № 116 "О мерах по противодействию терроризму", s. 1, <http://base.garant.ru/12145028/> (dostęp: 29.06.2019).

⁵⁰⁰ J. Darczewska, *Obrońcy oblężonej twierdzy. Uwagi na temat historycznej legitymizacji służb specjalnych Rosji*, „Punkt Widzenia”, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 70, lipiec 2018, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_70_obroncy-oblężonej_twierdzy_net.pdf (dostęp: 29.06.2019), s. 33-36.

Federacji Rosyjskiej oraz promowaną przez nią geopolityczną wizję świata. Promowana przez funkcjonariuszy speczłuzb geopolityczna orientacja, której centrum stanowi koncepcja silnego, mocarstwowego państwa, wspieranie przez nich koncepcji implikującej misję „odzyskania imperium” oraz postrzeganie obszaru postsowieckiego jako areny strategicznej rywalizacji z Zachodem⁵⁰¹, stanowi realne zagrożenie dla bezpieczeństwa europejskiego oraz światowego.

Wzrost znaczenia struktur siłowych silnie osadzonych w militarystycznym dziedzictwie siły okresu sowieckiego stymuluje także próbę powrotu do znajomej narracji – rutyny w rozumieniu Giddensa. Coraz bardziej konfrontacyjna narracja w stosunku do Zachodu z pozycjonowaniem siebie jako autonomicznej i opozycyjnej cywilizacji oraz roszczeniowy ton wobec krajów „bliskiej zagranicy”, stanowi przejaw poszukiwań bezpieczeństwa w sensie ontologicznym. Znaczny udział struktur siłowych w instytucjach władzy, także tych kształtujących politykę historyczną (o czym więcej w dalszej części pracy), powoduje militaryzację narracji historycznej i powrót do neoimperialnej retoryki pozycjonującej postsowiecką Rosję jako mocarstwo.

Polski badacz zajmujący się problematyką rosyjskiego imperializmu Konrad Świder pisze, że myślenie rosyjskich elit politycznych jest zdominowane przez geopolitykę. Osobliwą jego cechą jest terytoriocentryzm (lub geopietyzm⁵⁰²), wynikający z silnego przywiązania podmiotów sprawujących w Rosji władzę do ziemi. Powoduje to sakralizację ziemi oraz uczynienie z terytorium głównego elementu potęgi państwa. Badacz zauważa, że umysłowi rosyjskiemu postrzegającemu świat w kategoriach wielkich przestrzeni trudno pogodzić się i ograniczyć do dominującego dziś paradygmatu narodu obywatelskiego. Traktują ideę tę, jako deprecjację koncepcji imperialnej, która preferuje raczej pojęcie narodu – etnosu w sensie wspólnoty etniczno-językowej i etniczno-kulturowej. Dlatego w Rosji wciąż dużą popularnością cieszy się pojęcie narodu rosyjskiego jako superetnosu, będącego rdzeniem państwowej wieloetnicznej wspólnoty imperialnej. W mniemaniu rosyjskiej elity politycznej elementy religijno-kulturowe i cywilizacyjne lepiej nadają się na budulec tożsamości wielkoimperialnej.

---

⁵⁰¹ J. Doroszczyk, *Geopolityka rosyjskich speczłuzb – wpływ środowiska siłowego na ideę imperialnej Rosji*, „Przegląd Geopolityczny”, nr 21, 2017, s. 101-103.

⁵⁰² O tym, że rosyjskie myślenie strategiczne jest zdominowane przez geopietyzm, czyli uwypuklanie znaczenia terytorium dla budowania państwowości oraz umocnienia pozycji mocarstwowej na arenie międzynarodowej pisze także Maciej Raś. Zob. M. Raś, *Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie* [w:] *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski*, red. K. Czornik, M. Lakomy, M. Stolarczyk, Katowice 2015, s. 101.

Jak zauważył Andrzej Wierzbicki, we współczesnej Rosji można zaobserwować tendencję do wtórnej nacjonalizacji (rusyfikacji) dziedzictwa imperialnego, czego przejawem jest eksplozja idei *russskogo mira*, będącego ideologicznym przejawem reintegracji obszaru postsowieckiego oraz kultywowania wspólnoty narodowo - kulturowej i historyczno - politycznej wszystkich Roskich⁵⁰³ - czyli osób połączonych wspólnym kodem cywilizacyjno-kulturowo-religijnym.

Centralizacja władzy w ręku jednostki i coraz silniejsza pozycja specusłużb w systemie politycznym spowodowały również wzrost zainteresowania elity władzy rosyjskim *soft power*, do którego można zaliczyć język rosyjski oraz kulturę. Andrzej Wierzbicki zauważa, że Putin od samego początku przejawiał dużo silniejsze zainteresowanie niż Borys Jelcyn rosyjskością, zarówno tą w wymiarze wewnętrznym (etnopolityczną), jak i tą zewnętrzną (geopolityczną)⁵⁰⁴. „Eksport” rosyjskości stał się jednym z priorytetów głowy państwa. Namacalnym przykładem tych działań było powołanie na mocy dekretu z 21 czerwca 2007 r. państwowej fundacji „Russkij Mir” (Фонд Русский мир⁵⁰⁵), która jest przejawem powolnej instytucjonalizacji i

---

⁵⁰³ K. Świder, *Geopolityka jako światopogląd władzy w Rosji*, „TeKa Politologii i Stosunków Międzynarodowych”, nr 11/3 2016, s. 42, 49. Zob. K. Świder, *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015.

⁵⁰⁴ A. Wierzbicki, *Russkij mir jako projekt restauracyjny imperium [w:] Rosja: rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 108.

⁵⁰⁵ Указ президента Российской Федерации о создании фонда "Русский мир" (с изменениями на 13 января 2010 года), <http://docs.cntd.ru/document/902047878> (dostęp: 11.03.2021).

Fundacja „Russkij Mir” została utworzona przez Władimira Putina 21 czerwca 2007 r. i stanowi przejaw instytucjonalizacji narracji traktującej o rosyjskości oraz dyskursu cywilizacyjnego pozycjonującego Rosję i jej dziedzictwo, jako autonomiczny krąg cywilizacyjny. Jej fundamentalne zadanie to popularyzacja rosyjskiego języka oraz kultury nie tylko w Rosji, ale przede wszystkim poza jej granicami. Odgrywa fundamentalną rolę w polityce kulturowej oraz historycznej FR. Do jej priorytetowych zadań należy m. in.: wspieranie społecznych, pozarządowych, naukowych instytucji w opracowaniu metod badawczych rosyjskiego języka, literatury oraz historii; stymulowanie obiektywnych opinii na temat współczesnej Rosji oraz rodaków żyjących poza jej granicami; wspieranie działalności rosyjskich diaspor za granicą; wspieranie funkcjonowania rosyjskich i rosyjskojęzycznych środków masowej informacji zagranicą; współpraca z Rosyjską Cerkwią Prawosławną oraz innymi wyznaniem w dziele krzewienia rosyjskiego języka i kultury.

Niezwykle istotny jest ideologiczny komponent Fundacji, która w swojej działalności opiera się na tradycyjnej tzn. imperialnej definicji idei *russskogo mira*. Na stronie instytucji czytamy, że *russskij mir* to nie tylko etniczni Rosjanie czy nie etniczni rosyjscy obywatele FR. Swoim „zasięgiem” obejmuje on oczywiście rosyjską diasporę mieszkającą w krajach „bliskiej” i „dalszej” zagranicy, ale również zagranicznych obywateli mówiących po rosyjsku, których szczerze interesuje los Rosji oraz jej przyszłość. Zob. Strona internetowa fundacji „Russkij Mir”, <https://ruskiimir.ru/fund/> (dostęp: 11.03.2021).

Fundacja „Russkij Mir” podlega rosyjskiemu Ministerstwu Spraw Międzynarodowych i finansowana przede wszystkim z federalnych środków budżetowych posiada niezwykle rozbudowaną sieć tzw. ruskich centrów, będących lokalnymi ośrodkami popularyzacji rosyjskiego języka oraz kultury. Obecnie centra te są rozlokowane w 50 krajach świata, krzewiąc rosyjskie dziedzictwo narodowe. Fundacja została wyposażona także we własne czasopismo, internetowy kanał telewizyjny oraz radio. Natomiast przyznanie jej prawa rozpisywania grantów naukowych na badania związane z obszarem działalności Fundacji oraz wydawanie lub promocja publikacji naukowych czyni ją *quasi*-naukową instytucją wspierającą organy państwa w promowaniu określonej wizji narodowej historii.

Zob. <https://ruskiimir.ru/fund/> (dostęp: 11.03.2021).

coraz silniejszej „centralizacji” narracji historycznej. Na proces ten niewątpliwie miała wpływ militaryzacja instytucji władzy, których mentalność bezpośrednio przełożyła się na kształt wizji historii narodowej.

Należy zaznaczyć, że podobnie jak w ZSRS we współczesnej Rosji również funkcjonuje swoista symbioza środowiska profesjonalnych historyków ze strukturami siłowymi na niwie nauki historycznej. Jedną z „efektywnych” organizacji społecznych, które zostały powołane w celu promocji rosyjskiej wersji historii i które aktywnie odpowiadały na zarzuty stawiane przez kraje ościenne (szczególnie Ukrainę czy kraje bałtyckie) jest fundacja „Pamięć Historyczna” Aleksandra Diukowa (ros. Александр Валерьевич Дюков) utworzona w 2008 r. Chociaż instytucja ta została założona przez historyka, pracownika Instytutu Rosyjskiej Historii Rosyjskiej Akademii Nauk (ros. Институт российской истории РАН - IRI) i formalnie ma status organizacji pozarządowej, to w praktyce ściśle współpracuje z organami władzy ze szczególnym uwzględnieniem Federalnej Służby Bezpieczeństwa. Działalność fundacji Diukowa wpisuje się w ramy „wojen pamięci” na obszarze postsowieckim i wydatnie wspiera Kreml w wydawaniu i promowaniu publikacji poświęconych ciemnym kartom historii państw „bliskiej zagranicy”, szczególnie tym, które prowadzą antyrosyjską politykę historyczną, jak np. kraje bałtyckie, Ukraina, Mołdawia, Polska, ale także Białoruś. Uwaga fundacji Diukowa koncentruje się na następujących tematach: historii Holokaustu i innych nazistowskich zbrodniach wojennych na terytorium Europy Wschodniej; historii stalinowskich represji politycznych; działalności wschodnioeuropejskich organizacji nacjonalistycznych⁵⁰⁶.

W publikacjach Diukowa szczególną uwagę zwraca bardzo szeroka baza bibliograficzna oparta o materiały z archiwum FSB – dokumenty, które po raz pierwszy wchodzi do naukowego obrotu i nie są powszechnie dostępne zawodowemu środowisku historyków, jak zauważa Aleksiej Miller⁵⁰⁷.

Tezę, że Diukowa i jego fundację łączą szczególne więzi z najważniejszymi rosyjskimi archiwami oraz jednostkami naukowymi, potwierdza fakt, że wśród jego najważniejszych protektorów znaleźli się m. in. dyrektor Archiwum Federalnego (ros. Росархив) Andriej Artizow (ros. Андрей Николаевич Артизов), głowa Państwowego Rosyjskiego Uniwersytetu

---

⁵⁰⁶ *Историческая память – 10 лет*, http://historyfoundation.ru/wp-content/uploads/2020/11/Отчет-ИП-2008-2019_compressed.pdf (dostęp: 11.03.2021).

⁵⁰⁷ А. Миллер, Г. Касьянов, *Россия - Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи*, Москва 2011, s. 28
Zob. Także: *Историческая политика: update*, <https://polit.ru/article/2009/11/05/istpolit/> (dostęp: 11.03.2021).

Humanistycznego (Российский государственный гуманитарный университет) Jefim Piwowar (ros. Ефим Иосифович Пивовар) oraz przewodniczący Instytutu Etnologii i Antropologii RAN Walerij Tiszkow (ros. Валерий Александрович Тишков)⁵⁰⁸.

Początek lat dwutysięcznych był z całą pewnością czasem konstytuowania się rosyjskiej polityki historycznej. W okresie tym nie posiadała ona jasno sprecyzowanego kształtu. Brak jej było zaplecza instytucjonalnego z przejrzysto zdefiniowanymi celami oraz zadaniami. Niemniej jednak w porównaniu z epoką jelicynowską widoczna jest znaczna zmiana w kwestii polityki historycznej, która bez wątplenia zajęła istotne miejsce w polityce prezydenta Putina. Wraz z koncentracją władzy w ręku głowy państwa będą podejmowane mniej lub bardziej udane próby coraz silniejszej ingerencji państwa w kształtowanie szkolnej edukacji historycznej oraz publicznej narracji historycznej.

3.3.2 Kadencja Dmitrija Miedwiediewa

Polityka historyczna w okresie Dmitrija Miedwiediewa (2008-2012) nie odbiegała znacznie od głównej linii przyjętej podczas dwóch pierwszych kadencji Putina. Pomimo haseł destalinizacji retoryka o „tysiącletniej rosyjskiej historii” stała się wygodnym instrumentem politycznym, uzasadniającym i legitymizującym działania władz na arenie wewnętrznej oraz międzynarodowej (jak w przypadku wojny z Gruzją)⁵⁰⁹.

Jednak w okresie prezydentury Miedwiediewa pewne zmiany w strukturach władzy i spadek udziału *siłowników* w instytucjach państwowych były dostrzegalne. Wtedy znacznie zmniejszył się wpływ struktur siłowych na instytucje państwowe do poziomu około 20% w 2011 r., po czym po powrocie Putina na Kreml w 2012 r. powtórnie wzrósł do 47%⁵¹⁰.

Nie oznacza to jednak, że całkowicie zmieniono kierunek prowadzonej wówczas polityki historycznej. Pomimo pewnej odczuwalnej dozy liberalizacji (w istocie deklaratywnej)

---

⁵⁰⁸ *Историческая память – 10 лет*, http://historyfoundation.ru/wp-content/uploads/2020/11/Отчет-ИП-2008-2019_compressed.pdf (dostęp: 11.03.2021).

⁵⁰⁹ A. Nowak, op. cit., s. 271.

⁵¹⁰ *The Legacy of Tandemocracy: Russia's political elite during Putin's third presidency: Interview with the sociologist Olga Kryshstanovskaya*, https://www.researchgate.net/publication/273060572_Interview_article_The_Legacy_of_Tandemocracy_Russia's_political_elite_during_Putin's_third_presidency_Interview_with_the_sociologist_Olga_Kryshstanovskaya (dostęp: 29.06.2019).

i wydawać by się mogło demilitaryzacji systemu władzy, w obszarze polityki historycznej był to okres niejednoznacznych oraz niekonsekwentnych posunięć. Na plan pierwszy wysuwa się powołanie w maju 2009 r. Komisji ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na szkodę interesów Rosji (ros. Комиссия при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России)⁵¹¹.

Jednym z głównych katalizatorów powołania Komisji była ówczesna koniunktura międzynarodowa – szczególnie antyrosyjska i silnie konfrontacyjna polityka historyczna prowadzona przez państwa sąsiednie tj. kraje bałtyckie, Ukrainę, Gruzję czy Polskę. Reakcja Moskwy wpisywała się wówczas w szerszą panoramę „wojen pamięci” w Europie Wschodniej⁵¹².

Odpowiedź Rosji na antyrosyjską narrację historyczną w sensie bezpieczeństwa ontologicznego posiadała charakter protekcyjny - Komisja miała za zadanie stać na straży narracji – rutyny definiującej rolę i pozycję Rosji przede wszystkim na obszarze postsowieckim, ale i szerzej w Europie. Narracja ta wyrażała ciągłość historycznej rosyjskiej państwowości, wyjątkowej misji Moskwy w tej części świata. Destrukcja tej narracji niosłaby poważne zagrożenie dla rosyjskiej tożsamości narodowej i państwowej.

Poziom instrumentalizacji nauki historycznej w Rosji (wówczas i obecnie) trafnie określił dyrektor Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego (ros. Московский педагогический государственный университет – МПГУ) Aleksiej Ananczenko (ros. Алексей Брониславович Ананченко), który stwierdził: *Dziś historia stała się nauką, by tak rzec, inżynierską, technologiczną. Zdolną wpływać na inne społeczeństwa aż do momentu ich zniszczenia, wykorzystując specjalne technologie, w tym oddziaływanie na pamięć historyczną*⁵¹³. A zatem historia stała się instrumentem destrukcji tkanki społecznej oraz polem zacieklej rywalizacji. Władze (nie tylko rosyjskie) koncentrują się na wykorzystaniu jej konfliktogennej oraz destrukcyjnej potencjału, traktując ją jako broń i zasób jednocześnie.

---

⁵¹¹ Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 года, № 549 „О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”, <http://archives.gov.ru/documents/decree/ukaz549.shtml> (dostęp: 19.03.2021).

⁵¹² В. Герасимчик, „Война памяти”. *Как изменилось восприятие общей истории гражданами постсоветских стран*, <https://eurasia.expert/voyna-pamyati-kak-izmenilos-vospriyatie-obshchey-istorii-grazhdanami-postsovetskikh-stran/> (dostęp: 19.03.2021).

⁵¹³ А. Ананченко, *Приветственное слово [w:] Преподавание военной истории в России и за рубежом*, ред. К.А. Пахалюка, Санкт-Петербург 2018, s. 9.

Dokument, na mocy którego Komisja została powołana, definiuje główne obszary jej działalności. Do zadań tego organu zaliczono m. in. analizę informacji o fałszowaniu faktów i wydarzeń historycznych, dokonywanych w celu obniżenia międzynarodowego prestiżu Federacji Rosyjskiej oraz przygotowywanie odpowiednich raportów dla prezydenta Federacji Rosyjskiej w tym zakresie; opracowywanie strategii przeciwdziałania próbom fałszowania faktów i wydarzeń historycznych, podejmowanych w celu szkodenia interesom Rosji; rozpatrywanie propozycji i koordynowanie działań federalnych organów władzy państwowej, podmiotów oraz organizacji w zakresie przeciwdziałania próbom fałszowania faktów i wydarzeń historycznych; opracowanie zaleceń dotyczących adekwatnej reakcji na próby fałszowania faktów i wydarzeń historycznych oraz neutralizacji ich ewentualnych negatywnych konsekwencji⁵¹⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje personalny skład Komisji, którą ze względu na znaczny udział osób powiązanych bezpośrednio z władzą (w tym ze strukturami siłowymi) trudno obdarzyć mianem organizacji eksperckiej. Symptomatyczny jest fakt, że na czele tego organu stanął Siergiej Naryszkin (ros. Сергей Евгеньевич Нарышкин) - ówczesny szef Administracji Prezydenta, który w 2012 r. objął kierownictwo w kolejnej *quasi*-eksperskiej instytucji (tym razem o dużo większym potencjale) - Rosyjskim Towarzystwie Historycznym, które po powrocie Putina na Kreml zaczęło odgrywać kluczową rolę w zapleczu instytucjonalnym władzy w obszarze polityki historycznej.

Oczywiście w skład wspomnianej Komisji weszło kilku znamienitych i wpływowych osobistości środowiska naukowego tj. Andriej Sacharow (ros. Андрей Николаевич Сахаров) – ówczesny dyrektor Instytutu Historii Rosyjskiej RAN, Aleksandr Czubarjan (ros. Александр Оганович Чубарьян) do 2015 r. stojący na czele Instytutu Historii Powszechnej RAN (obecnie pełni rolę „szarej eminencji” tej instytucji), Natalija Naroczniczkaja (ros. Наталия Алексеевна Нарочницкая) - prezes Fundacji Badań Perspektywy Historycznej (ros. Фонд изучения исторической перспективы) czy Anatolij Torkunow (ros. Анатолий Васильевич Торкунов) będący rektorem MGIMO(U) (ros. Московский государственный институт международных отношений, МГИМО, pl. Moskiewski Państwowy Instytut Stosunków Międzynarodowych). Niemniej jednak, środowisko profesjonalnych historyków pozostawało w ramach tej instytucji w znacznej mniejszości w porównaniu z „armią” urzędników wysokiego szczebla, powiązanych z takimi instytucjami jak s. Federalna Agencja Nauki i Innowacji (ros.

---

⁵¹⁴ Ibidem.

Федеральное агентство по науке и инновация - Роснаука), Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Kultury, Federalna Agencja ds. Prasy i Komunikacji Masowej (ros. Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям – Роспечать), Federalna Agencja Archiwów (ros. Федеральное архивное агентство Российской Федерации – Росархив), Duma Państwowa⁵¹⁵.

Na szczególną uwagę zasługują osoby powiązane ze strukturami siłowymi, do których należy zaliczyć m. in. Nikołaja Makarowa (ros. Николай Егорович Макаров) - szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej i pierwszego zastępcę ministra obrony FR w latach 2008 – 2012, Walentina Sobolewa (ros. Валентин Алексеевич Соколов) – ówczesnego zastępcę sekretarza Rady Bezpieczeństwa FR, Wasilija Christoforowa (ros. Василий Степанович Христофоров), pełniącego funkcję kierownika Wydziału Rejestracji i Funduszy Archiwalnych FSB Rosji (ros. Управление регистрации и архивных фондов - УРАФ ФСБ России), Władimira Zimakowa (ros. Владимир Александрович Зимаков) – ówczesnego szefa rosyjskiej Służby Wywiadu Zagranicznego (ros. Служба Внешней Разведки Российской Федерации – СВР) czy W. Diergaczowa (ros. В. В. Дергачёв) – sekretarza wykonawczego Międzyresortowej Komisji ds. Ochrony Tajemnic Państwowych (ros. Межведомственная комиссия по защите государственной тайны)⁵¹⁶.

Tak znacząca reprezentacja struktur siłowych w ramach tego organu świadczy zarówno o szczególnej misji Komisji, jaką miała za zadanie realizować, jak również wpisaniu kwestii kształtowania wizji historii narodowej (szczególnie poza granicami FR) w obszar szeroko pojętego bezpieczeństwa.

Na fali zastrzegających się „wojen pamięci” pomiędzy Rosją a Ukrainą, Polską, Litwą, Łotwą czy Estonią na popularności zyskiwał pomysł uchwalania ustaw memorialnych, które regulowałyby kwestie pamięci i przede wszystkim stały na straży komemoracji sowieckich żołnierzy „oswobodzicieli”. I chociaż wówczas praktycznie wszystkie próby instytucjonalizacji pamięci pod postacią ustaw memorialnych nie znalazły wystarczającego poparcia wśród władz, to ich projekty były sygnałem nadchodzących zmian w obszarze polityki historycznej. Świadczyły o stopniowym przejmowaniu zachodnich wzorców. Dogodny klimat polityczny do wdrażania tego typu zmian stworzył konflikt ukraiński.

---

⁵¹⁵ Состав Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России, http://archives.gov.ru/documents/decree/ukaz549_sostav.shtml (dostęp 19.03.2021).

⁵¹⁶ Ibidem.

Ówczesnie jednym z ważniejszych katalizatorów procesu ustawowej komemoracji był konflikt pomiędzy Moskwą a Tallinem w 2007 r. wokół pomnika żołnierza sowieckiego, który został przeniesiony z centrum estońskiej stolicy na cmentarz wojskowy. Zaraz po tym, w grudniu 2008 r., rozpoczęto prace nad ustawą memorialną, której głównym motorem była grupa nacjonalistycznie zorientowanych polityków, którzy jednocześnie aktywnie uczestniczyli w bataliach memorialnych na Ukrainie czy krajach bałtyckich - Konstantina Batulina (ros. Константин Батулин) oraz Modiesta Kolerowa (ros. Модест Алексеевич Колеров). Projekt ustawy proponowany przez to skrajne nacjonalistyczne skrzydło rosyjskich polityków przewidywał wprowadzenie odpowiedzialności karnej za podważanie rosyjskiego mitu o wielkiej wojnie ojczyźnianej oraz ustanowienie Trybunału Społecznego, którego zadaniem byłby monitoring antyrosyjskiej polityki historycznej. Projekt ustawy wprowadzał również termin „popleczników nazizmu” – do tej kategorii byli zaliczani wszyscy ci, którzy negowali mit WOW⁵¹⁷.

W 2009 r. do Dumy Państwowej wpłynął również wniosek ustawy autorstwa Iriny Jarowej (ros. Ирина Анатольевна Яровая) – deputowanej partii rządzącej „Jedna Rosja”, wprowadzający odpowiedzialność karną za odrzucenie mitu o WOW. Projekt ten nie spotkał się wówczas z aprobatą klasy politycznej, ale został przyjęty na fali ukraińskiego kryzysu w 2014 r. w trzeciej wersji⁵¹⁸.

W pierwszej dekadzie XXI stulecia pojawiały się również próby umiędzynarodowienia oraz promocji rosyjskiej narracji historycznej na szczeblu międzynarodowym. Grupa robocza ds. przygotowania ustawy poświęconej przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy oraz ich popleczników na terytorium byłego Związku Sowieckiego została ustanowiona w dniu 11 grudnia 2008 r. w ramach Komitetu Dumy Państwowej ds. WNP i Stosunków z Rodakami na czele z Konstantinem Zatulinem (ros. Константин Фёдорович Затулин).⁵¹⁹

W 2009 r. ta sama grupa robocza przedstawiła projekt pt. „O przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy oraz ich popleczników w nowych niepodległych państwach na terytorium byłego Związku Sowieckiego”. Był on motywowany

---

⁵¹⁷ N. Koposow, *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, nr 13, z. 2, s. 178-179.

⁵¹⁸ Ibidem, s. 179.

⁵¹⁹ A. Верховский, *Сомнительный антинацистский законопроект*, <https://www.sova-center.ru/misuse/publications/2009/04/d15811/> (dostęp: 13.02.2019).

rzekomym wybuchem rehabilitacji ideologii nazistowskiej w byłych republikach sowieckich. Rosja w tym projekcie pozycjonowała siebie jako obrończynię pamięci ofiar oraz bojowników za wolność doby wielkiej wojny ojczyźnianej. Należy zaakcentować, że projekt ten miał wymiar międzynarodowy. Działania na rzecz przeciwdziałania rehabilitacji nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników były skierowane nie tylko na potrzeby wewnętrzne, ale przede wszystkim zewnętrzne - obejmowały kraje powstałe po rozpadzie Związku Sowieckiego. Dokument był również sygnałem świadczącym o działaniach Moskwy na rzecz uznania przez opinię międzynarodową rosyjskich pretensji wobec obszaru postsowieckiego oraz próbą narzucenia im własnej narracji historycznej⁵²⁰.

Projekt autorstwa Grupy Zatulina stanowił jedną z pierwszych otwartych prób narzucenia byłym republikom sowieckim rosyjskiej narracji historycznej. Wszelkie przejawy „rehabilitacji nazizmu” zostają *de facto* zrównane z działalnością ekstremistyczną i uznane za przejaw „nieprzyjaznej” polityki tych państw wobec Rosji. Zgodnie z postulatami projektu, taka polityka, prowadzona przez rządy b. republik ZSRS, powinna spotkać się z adekwatną reakcją dyplomatyczną ze strony Kremla. Projekt zakładał m. in. noty protestacyjne, obniżenia poziomu relacji dyplomatycznych, pełne lub częściowe wstrzymanie połączeń kolejowych, lotniczych, morskich, pocztowych, telegraficznych, wysłanie przedstawicieli dyplomatycznych i konsularnych za granicę. Dokument przewidywał także działania dyplomatyczne na poziomie międzynarodowym – przede wszystkim mowa tutaj o „interwencji” na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) w celu przyjęcia odpowiednich sankcji skierowanych przeciw państwu naruszającemu postanowienia niniejszego projektu⁵²¹.

W 2009 r. inicjatywy władz zostały jednak całkowicie zdyskredytowane, przede wszystkim wskutek krytyki ze strony mediów. Poza tym, w tym okresie Kreml stopniowo odszedł od agresywnego, konfrontacyjnego sposobu prowadzenia polityki historycznej. Było to spowodowane przede wszystkim zmianami władzy w państwach – adwersarzach – w Polsce, czy na Ukrainie. W wyniku ukonstytuowania się w tych krajach ekip przychylniej nastawionych do Moskwy doszło wówczas do normalizacji dwustronnych stosunków. Dlatego

---

⁵²⁰ Проект: Федеральный закон "О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников", <https://regnum.ru/news/1153517.html> (dostęp: 13.02.2019).

⁵²¹ Ibidem.

okres 2010-2012 należy wyróżnić, jako istotny etap w ewolucji rosyjskiej polityki historycznej⁵²².

W związku ze zmniejszającą się presją zewnętrzną okres ten zaowocował wieloma cennymi inicjatywami na polu polityki pamięci. W tym miejscu należy wyraźnie podkreślić, że kształt rosyjskiej polityki historycznej ewoluował i podczas tego procesu znalazła się również przestrzeń dla wielu społecznych, niezależnych, wartościowych inicjatyw w obszarze kształtowania społecznej pamięci oraz świadomości historycznej. Oczywiście słabość, niewystarczająca organizacja środowiska profesjonalnych historyków, jak również niski poziom społecznej świadomości historycznej znacznie utrudniały prowadzenie równoprawnego dialogu z władzami (co w dalszej perspektywie zaowocuje wprężeniem pewnej części tego środowiska w tryby państwowej polityki historycznej⁵²³) i efektywne przeciwstawianie się państwowym inicjatywom „strukturyzowania” społecznej pamięci. Nie oznacza to jednak, że inicjatywy na rzecz krzewienia zdemitologizowanej historycznej wiedzy nie były podejmowane.

Zarówno presja ze strony mediów, środowiska historycznego, jak również niewystarczające poparcie społeczne w obszarze wielu inicjatyw doprowadziły do zmiany kursu i wycofania się władz ze swoich propozycji jako przykład można tutaj podać wygaśnięcie działalności Komisji ds. Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii Rosji w 2016 r. lub rezygnację z pomysłu stworzenia jednego podręcznika do historii dla szkoły średniej, jak to było pierwotnie w planach (w 2013 r. zamiast napisania jednego podręcznika zdecydowano o stworzeniu trzech linii wydawniczych opartych na jednej bazie, jakim miała być Koncepcja Nowego Kompleksu Dydaktyczno-Metodycznego Historii Ojczyściej).

W tamtym okresie nastąpiło ponowne zainteresowanie omawianą problematyką wśród organizacji eksperckich, które zarzuciły wcześniej działalność na tym polu. Na uwagę zasługuje

---

⁵²² А. Миллер, *Политика памяти в России роль экспертных сообществ*, „Полития”, nr 4, 2013, s.119-120, [http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia_Miller-2013-4\(71\).pdf](http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia_Miller-2013-4(71).pdf) (dostęp: 12.03.2021).

⁵²³ Przykładem kontrolowanej przez władzę quasi-eksperskiej instytucji zrzeszającej pedagogów, historyków było utworzone w 2010 r. z inicjatywy ówczesnego zastępcy ministra oświaty Isaaka Kaliny (ros. Исаак Иосифович Калина) Stowarzyszenia Szkolnych Nauczycieli Historii i Wiedzy o Społeczeństwie (ros. Ассоциация учителей истории и обществознания) na czele z członkiem rzeczywistym RAN Aleksandrem Czubarjanem (ros. Александр Оганович Чубарьян). Instytucja ta odegrała wydatną rolę we wdrażaniu reformy 2013 r. – pełniła rolę sankcjonującą działania władz na tym polu i była pozornym wyrazicielem zarówno profesjonalnego jak i obywatelskiego głosu w dialogu na temat reformy. Należy podkreślić, że bezpośrednia zależność od władz stawia pod znakiem zapytania bezstronność oraz eksperckość tego Stowarzyszenia, które należy raczej zaklasyfikować jako część instytucjonalnego zaplecza prowadzonej przez władze polityki historycznej. Zob. Oficjalna strona internetowa Stowarzyszenia Szkolnych Nauczycieli Historii i Wiedzy o Społeczeństwie, <http://school.historians.ru/> (dostęp: 13.03.2021).

działalność wydawnicza Stowarzyszenia Badaczy Społeczeństwa Rosyjskiego (ros. Ассоциация исследователей российского общества - AIRO). Zaczęło ono wydawać niezwykle cenną serię pt. *Polityka historyczna i polityka pamięci w ZSRS, FR i WNP*. Stowarzyszenie opublikowało także szereg interesujących książek poświęconych tej problematyce⁵²⁴.

W 2009 r. Memoriał uruchomił naukowo-publicystyczny portal internetowy Lekcje Historii (ros. Уроки истории), poświęcony tematyce pamięci kolektywnej oraz polityce historycznej. Portal został stworzony przede wszystkim z myślą o nauczycielach historii i stał się przestrzenią wielu cennych inicjatyw w obszarze szkolnej edukacji historycznej. Na uwagę zasługuje przede wszystkim szkolny konkurs historyczny „Człowiek w historii. Rosja – XX wiek” (ros. Человек в истории. Россия — XX век). Oprócz tego portal stanowi cenną formę wsparcia dla nauczycieli poprzez publikowanie pomocy dydaktycznych, literatury specjalistycznej, wykładów z najważniejszych konferencji. Innymi słowy, wszystkiego, co może zostać wykorzystane na zajęciach w przypadku, gdy podręcznik jest niewystarczającym źródłem informacji⁵²⁵.

Brak konsekwencji oraz wewnętrzne sprzeczności w obszarze polityki historycznej były dostrzegalne również w działaniach samych władz, które zezwoliły chociażby na wznowienie w 2008 r. prac Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Trudnych pod przewodnictwem ze strony polskiej byłego ministra spraw zagranicznych Adama Rotfelda oraz ze strony rosyjskiej rektora Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych Anatolija Torunowa. Uczestnicy Grupy skoncentrowali wówczas swoje wysiłki na wydaniu wspólnej publikacji historyczno-dokumentacyjnej, której celem miało być przedstawienie z polskiej oraz rosyjskiej perspektywy wielu kluczowych i kontrowersyjnych problemów historycznych XX wieku w relacjach polsko-rosyjskich⁵²⁶. Owocem prac Komisji była wydana w 2010 r. pod naukową

---

⁵²⁴ Zob. К. Аймермахера, Г. Бордюгова (ред.), *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, Москва 2009.

Г. Бордюгов, *Войны памяти на постсоветском пространстве*; серия *Историческая политика и политика памяти в СССР, РФ и СНГ*, Москва 2011. Г. Бордюгов, В. Бухараев, *Вчера и завтра. Как "национальные истории" писались в СССР и как пишутся теперь*, Москва 2011.

⁵²⁵ Научно-популярный проект Международного Мемориала об истории двадцатого века и культуре исторической памяти, <https://urokiistorii.ru/about> (dostęp: 13.03.2021).

⁵²⁶ Komunikat o wynikach pracy posiedzenia Wspólnej Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych, 14.06.2008, <https://archive.is/20120805083754/www.msz.gov.pl/Komunikat,o,wynikach,pracy,posiedzenia,Wspolnej,Polsko-Rosyjskiej,Grupy,do,Spraw,Trudnych,18278.html#selection-559.0-575.10> (dostęp: 13.03.2021).

redakcją Rotfelda i Torkunowa publikacja pt. *Białe plamy - Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*⁵²⁷).

Ważną rolę w debacie społecznej na temat kwestii pamięci w okresie prezydentury Dmitrija Miedwiediewa zaczęły odgrywać utworzone przez Radę Polityki Zagranicznej i Obronnej (ros. Совет по внешней и оборонной политике – SWOP) grupy eksperckie. W 2011 r. jedna z nich – Rada ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka przy Prezydencie FR na czele z Michaiłem Fiedotowem (ros. Михаил Александрович Федотов) oraz Siergiejem Karaganowem (ros. Сергей Александрович Караганов) we współpracy ze Stowarzyszeniem Memoriał powołała grupę roboczą ds. pamięci historycznej, która opracowała propozycje utworzenia ogólnonarodowego społeczno-państwowego programu „O upamiętnieniu ofiar systemu totalitarnego i pojednaniu narodowym”⁵²⁸.

W lutym 2011 r. dokument ten został przedstawiony prezydentowi Miedwiediewowi na posiedzeniu tejże Rady w Jekaterynburgu. Projekt zawierał propozycje upamiętnienia ofiar represji, konkurs na opracowanie nowego podręcznika do historii oraz finansowe wsparcie z budżetu państwa badań naukowych poświęconych tej problematyce. Autorzy projektu w procesie narodowego „oczyszczenia”, jakim powinno być kolektywne przyznanie katastrofy XX w. i otwarte potępienie dwudziestowiecznego totalitaryzmu, upatrywali jedynej drogi społecznej modernizacji⁵²⁹. Istotny jest także fakt, że na mocy prezydenckiego dekretu członkowie Stowarzyszenia Memoriał zostali włączeni w skład Komisji Stałej ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka przy Prezydencie FR⁵³⁰.

Klimat większej otwartości na kwestie historyczne, który wówczas panował, znalazł odzwierciedlenie w szerokim wachlarzu propozycji upamiętnienia ofiar represji politycznych, które przedstawili członkowie stowarzyszenia Memoriał oraz Rady ds. Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka. Autorzy projektu proponowali m. in.: upamiętnienie ofiar reżimu poprzez tablice i pomniki poświęcone ich pamięci, budowę kompleksów muzealno-

---

⁵²⁷ A. Rotfeld, A. Torkunow (red.), *Białe plamy - Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*, Warszawa 2010.

⁵²⁸ Предложения об учреждении общенациональной государственно-общественной программы "Об увековечении памяти жертв тоталитарного режима и о национальном примирении", 07.04.2011, <https://rg.ru/2011/04/07/totalitarizm-site.html> (dostęp: 13.03.2021).

⁵²⁹ Ibidem.

⁵³⁰ Указ Президента Российской Федерации № 120 „Об утверждении состава Совета при Президенте Российской Федерации по содействию развитию институтов гражданского общества и правам человека” от 01.02.2011 г.,

<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102127612&intelsearch=%E0%ED%F2%E8%EA%EE%F0%F0%F3%EF%F6%E8%EE%ED%ED%E0%FF+%E4%E5%FF%F2%E5%EB%FC%ED%EE%F1%F2%FC> (dostęp: 13.03.2021).

memorialnych, stworzenie internetowej bazy danych o ofiarach represji, udzielenie państwowej socjalnej pomocy żyjącym ofiarom prześladowań, odtajnienia dokumentów archiwalnych starszych niż trzydzieści lat oraz stworzenie międzynarodowej bazy danych odtajnionych dokumentów archiwalnych, bo jak słusznie zauważyli autorzy projektu, terror dotknął nie tylko Rosję, ale również inne kraje Związku Sowieckiego⁵³¹.

Warto jednak zauważyć, że kształtujący się wówczas dyskurs wiktyimizacji miał charakter jednostronny – koncentrował swoją uwagę na ofiarach, podczas gdy poza jego obszarami zainteresowania pozostawali wykonawcy i sprawcy represji. Takie podejście wypychało ze społecznej świadomości oraz dyskursu publicznego potrzebę lustracji i narodowego rozliczenia zbrodni dwudziestowiecznego totalitaryzmu. Będzie to miało dalekosiężne konsekwencje i będzie rzutowało na kształt owego dyskursu także w przyszłości.

Cennym wewnętrznym inicjatywom towarzyszyły także istotne działania władz rosyjskim na arenie międzynarodowej. Okres normalizacji dwustronnych relacji z krajami „bliskiej zagranicy” (szczególnie Ukrainą) w latach 2010-2012 sprzyjał rosyjskim próbom „eksportu” antynazistowskiej narracji historycznej na kraje WNP. 17 maja 2012 r. w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw została przyjęta modelowa uchwała *O niedopuszczalności działań na rzecz rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników*⁵³². Warty odnotowania jest fakt, że uchwała ta nawiązywała tematyką do odrzuconego przez Dumę projektu Zatulina i stała się również wzorem dla kolejnego projektu ustawy złożonego już po aneksji Krymu 21 kwietnia 2014 r. *O przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników*⁵³³.

Uchwała przyjęta przez Międzyparlamentarne Zgromadzenie Wspólnoty Niepodległych Państw była próbą umiędzynarodowienia rosyjskiej narracji o WOW. Kreml chciał w ten sposób zbudować „blok państw sojuszników” dzielających jego wersję historii

---

⁵³¹ Стенографический отчёт о заседании Совета по развитию гражданского общества и правам человека, 1 февраля 2011 года, Екатеринбург, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/10194> (dostęp: 31.03.2019).

⁵³² Модельный закон от 17.05.2012 г. № 37-18 „О недопустимости действий по реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, http://www.iacis.ru/upload/iblock/397/18_a_2012.pdf (dostęp: 15.02.2019).

⁵³³ Проект федерального закона № 504872-6 „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019).

Projekt ten został jednak odrzucony przez Dumę Państwową postanowieniem z dnia 22 maja 2018 r. Zob. Постановление ГД ФС РФ от 22.05.2018 N 4021-7 Гд „О Проекте Федерального Закона N 504872-6 "О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников", <https://duma.consultant.ru/files/3725618> (dostęp: 15.02.2019).

i tym samym legitymizować swoje prawo do wyjątkowego traktowania Rosji na arenie międzynarodowej, jako pogromczyni i oswobodzicielki Europy, tym samym sankcjonując swoje pretensje do posiadania szczególnych interesów na obszarze WNP. Uchwała ta pokazuje, że podnoszone przez Moskwę niebezpieczeństwo rehabilitacji nazizmu zyskało charakter transnarodowy. Była także próbą narzucania krajom postsowieckim ujednocionej pamięci historycznej o wojnie i zbudowania bloku państw dzielących te same, promowane przez władze rosyjskie wartości.

Interesujący jest również fakt, że pomimo działań na rzecz „ujednocienia” pamięci o WOW na obszarze postsowieckim coraz wyraźniej słyszalne stały się pretensje i próby Moskwy na rzecz jej zawłaszczenia oraz nacjonalizacji. Zdaniem Władimira Putina piastującego wówczas stanowisko premiera zwycięstwo w wielkiej wojnie ojczyźnianej było możliwe dzięki wkładowi i zasobom RFSRS, która poniosła największą ofiarę – jej straty wojenne stanowiły 70% wszystkich sowieckich zniszczeń. Wypowiedź rosyjskiego premiera: *my i tak byśmy zwyciężyli, ponieważ jesteśmy krajem zwycięzców*⁵³⁴, jedynie potwierdza kontynuację linii zapoczątkowanej podczas jego dwóch pierwszych kadencji prezydenckich, przejścia od historii „negatywnej” w kierunku „pozytywnej” narracji historycznej z silnym akcentem na narodową heroizację. Tym samym sygnalizuje narastające ambicje neoimperialne Rosji nakierowane na marginalizację wkładu w zwycięstwo nad nazizmem innych republik sowieckich - szczególnie Ukrainy oraz zawłaszczenie pamięci o tym wydarzeniu. Uznanie bowiem rosyjskiej narracji historycznej, zgodnie z którą to RFSRS wniosła największy wkład w zwycięstwo w WOW jest równoznaczne z zaakceptowaniem rosyjskich pretensji do dominacji na obszarze postsowieckim i pozycjonowaniem się Moskwy jako „jedynego” wyzwoliciela Europy spod hitlerowskiej dominacji.

Uchwała WNP przewidywała ustanowienie prawnych i organizacyjnych podstaw dla przeciwdziałania rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy oraz ich popleczników. Co ciekawe, przewidywała ponadto monitoring ustawodawstwa państw-sygnatariuszy oraz w razie konieczności przeprowadzenie antynazistowskiej ekspertyzy, która dotyczyła również analizy zawartości szkolnego programu nauczania historii wielkiej wojny

---

⁵³⁴ Путин: Победа в Великой Отечественной войне была одержана в основном за счет ресурсов РФ, 16 декабря 2010, <https://korrespondent.net/world/russia/1149754-putin-pobeda-v-velikoj-otechestvennoj-vojne-byla-oderzhana-v-osnovnom-za-schet-resursov-rf> (dostęp: 26.10.2019).

ojczyźnianej pod kątem jego zgodności z jej postanowieniami. Ekspertyzy były przewidziane również w obszarze działalności naukowej, twórczej, literackiej⁵³⁵.

3.3.3 Powrót Władimira Putina na Kreml

Powrót Władimira Putina na Kreml rozpoczął okres jeszcze silniejszej centralizacji władzy w ręku prezydenta oraz ograniczania swobód obywatelskich. Trzecia kadencja Putina została naznaczona protestami społecznymi – najpierw po wyborach parlamentarnych do Dumy Państwowej z 4 grudnia 2011 r., a następnie prezydenckich z 4 marca 2012 r. Brutalne stłumienie protestów można uznać za cezurę kończącą okres postkomunistyczny w historii współczesnej Rosji, a rozpoczynający specyficzną formę rosyjskiego autorytaryzmu nazywanego putinizmem⁵³⁶.

Nie pozostało to bez wpływu na sposób prowadzenia oraz kształt polityki historycznej. Sprzyjający autorytaryzacji systemu władzy klimat polityczny po agresji na Ukrainę w 2014 r. odcisnął swoje piętno na treści publicznej narracji historycznej oraz sprzyjał standaryzacji pamięci historycznej poprzez wykorzystanie ustaw memorialnych. Konflikt ukraiński oraz powrót do *de facto* zimnowojennego klimatu na arenie międzynarodowej wymagały „odpowiedniej” narracji, która konsolidowałaby społeczeństwo wokół władzy i jednocześnie uzasadniała polaryzację między Rosją a Zachodem. Konflikt ukraiński stał się zatem elementem geostrategicznej oraz cywilizacyjnej rywalizacji. Historia w konflikcie tym znalazła się w samym jego centrum.

Początek trzeciej kadencji Władimira Putina to wyraźne tendencje pogłębiania podziału w łonie społeczeństwa i jego atomizacji przez władzę. Elita władzy jego autonomizację postrzegała i nadal postrzega w kategoriach zagrożenia. Ówczesne protesty posłużyły do zaprezentowania ich jako prozachodnich i jednocześnie antyrosyjskich („agenturalnych”). Przy użyciu propagandy, dezinformacji, represji, zastraszania władza przeciwstawiła wykształconą, zurbanizowaną, prozachodnio nastawioną część rosyjskiego społeczeństwa (reprezentowaną

---

⁵³⁵ Модельный закон от 17.05.2012 г. № 37-18 „О недопустимости действий по реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, s. 1, 6-7; http://www.iacis.ru/upload/iblock/397/18_a_2012.pdf (dostęp: 15.02.2019).

⁵³⁶ A. Bryc, *Putinizm jako doktryna odbudowy imperium?* [w:] *Rosja rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 89.

przez protestujących) konserwatywnej, niezmodernizowanej, prowincjonalnej większości⁵³⁷, która zgodnie z promowaną retoryką pozostaje nosicielką tradycyjnych prawosławnych wartości moralnych, rosyjskiej kultury, tradycji. Natomiast protestujący przeciwko wyborczym fałszerstwom zostali postawieni poza nawiasem społeczeństwa, będąc jednocześnie stygmatyzowani jako prozachodni agenci.

„Bołotnyje” protesty na przełomie 2011 i 2012 r. nie przeszły bez echa również na gruncie polityki historycznej. Zapowiedź nadchodzących zmian wybrzmiała w przemówieniu Putina do Zgromadzenia Federalnego po jego powrocie na Kreml. Wówczas za największe zagrożenie dla rosyjskiej państwowości, wewnętrznej stabilności oraz integralności terytorialnej oficjalnie zostały uznane wszelkie nacjonalizmy. Na gruncie rosyjskim nie stanowiło to oczywiście *novum*, jednak w szerszym kontekście wewnętrznym oraz zewnętrznym nabierało szczególnego znaczenia. Bez wątpienia antyrządowe wystąpienia stanowiły ukryty motyw przewodni ówczesnego przemówienia prezydenta, silny katalizator dalszego ograniczania swobód obywatelskich oraz „centralizacji” i instytucjonalizacji w obszarze polityki historycznej. Kategoryczne odrzucenie wszelkich przejawów separatyzmu oraz nacjonalizmu, a także uznanie ich za zagrożenie dla stabilności państwa, na pierwszym planie stawiało kwestię mniejszości narodowych oraz regionalnej autonomii, również tej o charakterze duchowo-kulturowo-historycznej⁵³⁸.

Należy zauważyć, że polityka władz, mająca na celu tłumienie wszelkich przejawów społecznej inicjatywy, pogłębia pasywność rosyjskiego społeczeństwa i zniechęca znaczną jego część do angażowania się w życie polityczne swojego kraju. Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez Centrum Lewady w 2017 r. tylko 16% Rosjan deklarowało aktywne uczestnictwo w polityce, natomiast 40% twierdziło, że nie interesuje się życiem politycznym w kraju. Wypada w tym kontekście zgodzić się z opinią dyrektora Centrum Lewady Lwem Gudkowem, który twierdzi, że polityczna apatia rosyjskiego społeczeństwa jest z jednej strony cechą charakterystyczną dla autorytarnych reżimów i Rosja pod tym względem niczym się nie wyróżnia, z drugiej natomiast bierność ta wynika z celowego działania władzy, która stara się

---

⁵³⁷ Т. Ворожейкина, *Определился ли новый вектор развития России?*, s. 6, https://www.gorby.ru/userfiles/vorozhaykina_na_sayt.pdf (dostęp: 16.11.2019).

⁵³⁸ Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (dostęp: 05.01.2021).

utwierdzić społeczeństwo w przekonaniu, że nie posiada ono instrumentów wpływu na władzę i sytuację polityczną w państwie⁵³⁹.

Inną cechą charakterystyczną putinizmu jest rozmywanie się pojęć, zmiana, nieostrość i nieadekwatność znaczeń przypisywanych danemu słowu do opisywanej przez nie rzeczywistości. Jest to jeden z instrumentów powszechnej dezinformacji we współczesnej Rosji. Skutkiem gry słownej jest rozmycie się m.in. pojęcia „demokracja”. Rosjanie nie potrafią zdefiniować, co oznacza silne państwo (jakie posiada atrybuty), czym jest wielka Rosja czy demokracja w zachodnim rozumieniu⁵⁴⁰. Dzięki temu władze tworzą własne, skrojone na miarę definicje terminów, które są następnie używane jako kamuflaż w rzeczywistości istniejących patologii rosyjskiego systemu politycznego, gospodarczego. Doskonałym przykładem jest pojęcie „suwerennej demokracji”.

Zdaniem badaczki Ośrodka Studiów Wschodnich Marii Domańskiej putinizm swoją dojrzałą formę osiągnął po 2012 r., stając się hybrydalnym ustrojem łączącym cały kompleks rozwiązań i praktyk politycznych zaczerpniętych z poprzednich form ustrojowych państwa rosyjskiego. W przypadku Rosji widoczny jest mechanizm zależności od ścieżki (ang. *path dependence*⁵⁴¹).

---

⁵³⁹ Левада-Центр: Доля желающих участвовать в политике россиян достигла максимума за 12 лет, 24.01.2019, <https://www.levada.ru/2019/01/24/dolya-zhelayushih-uchastvovat-v-politike-rossiyan-dostigla-maksimuma-za-12-let/> (dostęp: 22.11.2019).

⁵⁴⁰ Левада-Центр: Демократия особого типа, 14.01.2016, <https://www.levada.ru/2016/01/14/demokratiya-osobogo-tipa/> (dostęp: 22.11.2019).

⁵⁴¹ *Path dependence* to teoria stworzona w latach osiemdziesiątych XX w. przez dwóch amerykańskich ekonomistów Briana Arthura i Paula Davida. Podłożem do sformułowania tej teorii były badania nad uchwyceniem rosnących dochodów na gruncie ówczesnego głównego nurtu ekonomii oraz wyjaśnienie ułomności rynkowego mechanizmu alokacji na gruncie ekonomii ortodoksyjnej. Badania nad tymi zjawiskami doprowadziły Davida i Arthura do konkluzji, że mechanizm rynkowy może spowodować upowszechnienie w określonych warunkach gorszego jakościowo produktu niż inne alternatywne produkty zaspokajające tę samą potrzebę. Poza tym, dominacja takiego produktu może utrzymywać się przez dłuższy czas. Analizując przyczyny tego zjawiska badacze doszli do wniosku, że o sukcesie danego rozwiązania czy technologii decyduje przewaga choćby niewielka, na początkowym etapie rozwoju danej gałęzi produkcyjnej. Teoria ta znalazła bardzo szybko zastosowanie również w innych dziedzinach m. in. w badaniach teorii naukowych, sceny politycznej, systemów prawnych, organizacji, rozwoju miast i okręgów przemysłowych. Natomiast do popularyzacji koncepcji *path dependence* w naukach społecznych, a szczególnie do badania transformacji ustrojowych przyczynił się noblista Douglass C. North, który próbował znaleźć odpowiedź na pytanie: dlaczego jednym społeczeństwom udaje się stworzyć warunki do wzrostu gospodarczego, a inne pogrążają się w stagnacji. Kluczowym do wyjaśnienia tego dylematu pojęciem, którego użył North jest kategoria instytucji. Mianem tym określał on wszystkie reguły, które ograniczają (formalnie bądź nieformalnie) wybory i funkcjonowanie podmiotów w interakcjach społecznych. Tak rozumiane instytucje składają się na matrycę instytucjonalną, której zmiana jest systemem długotrwałym i wymagającym. Odwołał się do koncepcji Davida i Arthura twierdząc, że w stosunkach społecznych może również dojść do wykształcenia się „gorszego” jakościowo systemu instytucjonalnego. Dowodził, że może to doprowadzić do pojawienia się tzw. sieciowych efektów zewnętrznych, które powstają, kiedy podmioty działające w ramach danej matrycy instytucjonalnej odnoszą pewne korzyści i dostosowują się do istniejących „reguł gry”. W takiej sytuacji każdorazowa zmiana reguł gry może wiązać się z niebezpieczeństwem utraty poniesionych nakładów i

Rezultaty działań reformatorskich podjęte już w okresie pierestrojki pokazały stopień uzależnienia Rosji postkomunistycznej od autorytarnej koleiny i wytyczyły kierunek rozwoju Rosji pod rządami Putina. Już sama pierestrojka i reformy jelicynowskie były obciążone wcześniejszymi wypaczeniami oraz patologiami wynikającymi ze specyfiki procesów polityczno-gospodarczych okresu sowieckiego. Rzeczywista transformacja ustrojowa Rosji była znacznie utrudniona ze względu na niechęć do zmian elity rządzącej i materialne interesy byłej nomenklatury komunistycznej, która objęła stery rządów po rozpadzie ZSRS⁵⁴².

Putinizm uznawany jest za autorytaryzm posttotalitarny, który charakteryzuje się silną pozycją struktur siłowych oraz rozbudowanym aparatem biurokratycznym – administracji prezydenta. Jest to ustrój zhierarchizowany i w wysokim stopniu scentralizowany. Jednocześnie wpisuje się w rosyjską tradycję silnej władzy skupionej w jednym ręku i oczekiwania społeczeństwa. Putinizm nie wprowadził żadnego *novum*, raczej bazuje na znanych rozwiązaniach. Tworzy hybrydę składającą się ze sprzecznych elementów: demokratycznych instytucji, militaryzacji polityki państwa, silnych powiązań świata polityki i biznesu, koncentracji władzy *de facto* w jednej instytucji – AP. Cechą wyróżniającą ten system jest także personifikacja władzy – prezentowanie głowy państwa jako opatrnościowego męża narodu, troskliwego ojca i gospodarza, który konsoliduje wokół swojej osoby cały naród⁵⁴³.

Niemniej jednak, Władimir Putin pozostaje przede wszystkim „produktem” i wyrazicielem interesów struktur siłowych, ze względu na solidarność zawodową, specyficzną mentalność i działania na rzecz umacniania władzy, jaką te struktury dysponują. Rola obecnej głowy państwa sprowadza się przede wszystkim do symbolicznej legitymizacji. Epoka Putina jest prezentowana jako pozytywnie wyróżniająca się na tle poprzednich – szczególnie epoki Jelcyna, powszechnie przedstawianej jako czas chaosu, biedy i rozkładu. Niemniej jednak, jak twierdzi Maria Domańska, rola prezydenta w reprodukowaniu reżimu wydaje się być dość ograniczona, ponieważ pozostaje on zakładnikiem nieformalnych instytucji, grup wpływu i koneksji. Kluczowe w tym kontekście pozostaje wypracowanie konsensusu pomiędzy trzema głównymi graczami – strukturami siłowymi, biurokracją oraz wielkim biznesem⁵⁴⁴.

---

zdobytch zasobów. Zob. J. Dzionek-Kozłowska, *Transformacja ustrojowa z perspektywy koncepcji path dependence*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 2009, nr 74, s. 213-218.

⁵⁴² M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 8, 20.

⁵⁴³ A. Bryc, op. cit., s. 90, 99.

⁵⁴⁴ M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 8, 62.

Na ustrój postsowieckiej Rosji, który swoją dojrzałą formę osiągnął po powrocie Putina na Kreml, składają się dwie sfery: sfera instytucji formalnych (ich kompetencje i granice funkcjonowania wyznaczają konstytucja i inne akty prawne) oraz instytucji nieformalnych (opierają się na nieformalnej sieci powiązań, koneksji pomiędzy różnymi grupami interesów, ich bazę stanowią niepisane reguły gry)⁵⁴⁵.

Rozbudowane i formalnie nowoczesne systemy prawa publicznego oraz biurokracji opierają się na więziach odpersonalizowanych i są zdominowane przez struktury nieformalne, a tym samym nie są autonomiczne. Relacje między sferą formalną i nieformalną opierają się na kodeksie „niepisanych” reguł, w których gwarantowane przez konstytucję prawa i wolności obywatelskie są kategorią umowną, a ich rola sprowadza się do kamuflowania, legitymizacji instytucji nieformalnych. Tym samym patologie stają się normą, stanowiąc immanentny komponent ustroju, a system formalnych instytucji ma za zadanie kamuflować rzeczywisty sens wielu działań i procesów. Prawo pisane legitymizuje faktyczne bezprawie, a instytucje formalne (z tytułu demokratyczne) nie służą realizacji usług publicznych, ale umożliwiają przekierowywanie strumieni finansowych do konkretnych beneficjentów (np. system zamówień publicznych). Epoka Putina to wyraźne umocowanie się i rozwój systemu patrymonialnego, w którym dominują relacje patron-klient, a głowa państwa odgrywa w nim rolę „superpatrona”. Taki system pogłębia atomizację społeczeństwa, umacniając system autorytarny⁵⁴⁶.

Wzrost znaczenia struktur siłowych w organach władzy państwowej, reformy nakierowane na pogłębioną centralizację władzy⁵⁴⁷, umocnienie władzy centrum negatywnie

---

⁵⁴⁵ Połączenie instytucji formalnych i nieformalnych (jedynie nieformalnie niezależnych od władzy) funkcjonuje także w obszarze polityki historycznej. Instytucje *quasi*-ekspertkie i *quasi*-niezależne tworzą swoistą instytucjonalną nadbudowę nad organizacjami formalnymi, będącymi elementem systemu władzy jak np. Ministerstwem Oświaty.

⁵⁴⁶ M. Domańska, *Putinizm po Putinie*, s. 5, 12, 26-28.

⁵⁴⁷ W 2016 r. doszło do znacznej reorganizacji rosyjskich służb specjalnych w wyniku, której FSB została przywrócona *de facto* funkcja Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS. Zob. *Министерство чрезвычайных полномочий. Готовится реформа правоохранительных и силовых структур*, <https://www.kommersant.ru/daily/95450> (dostęp: 29.06.2019).

W wyniku reform po powrocie Putina na Kreml nastąpiła znaczna militaryzacja systemu władzy oraz penetracja przez specsłużby praktycznie wszystkich obszarów życia społecznego i obywatelskiego. Rośnie rola Federalnej Służby Bezpieczeństwa i jej powiązań z najbardziej wpływowymi osobami w państwie. Jednocześnie pogłębia się zależność elity rządzącej od poparcia służb specjalnych oraz grup wpływu, które zapewniają bezpieczeństwo jej członkom. Z drugiej natomiast strony poszerza się dostęp struktur siłowych do państwowych reśursów finansowych. Na mocy reformy wprowadzonej w 2017 r. Federalna Służba Ochrony FR, Federalna Służba Bezpieczeństwa i Ministerstwo Obrony FR otrzymały prawo wydziałania ziemi dla potrzeb państwowych.

Zob. Указ Президента Российской Федерации от 29.03.2017 № 131 "О внесении изменения в Положение о Федеральной службе охраны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 7 августа 2004 г. № 1013", <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201703290011> (dostęp: 11.10.2019).

rzutowało na kształtowanie się oficjalnej narracji historycznej. Przejście w kierunku rządów autorytarnych stworzyło korzystny klimat dla pełnej monopolizacji oraz unifikacji narracji historycznej. Jak twierdzi przewodniczący programu „Rosyjska polityka wewnętrzna i instytucje polityczne” w Moskiewskim Centrum Carnegie Andriej Kolesnikow (ros. Андрей Владимирович Колесников), historia wpadła w pułapkę *path dependence*, ponieważ współczesny typ relacji pomiędzy władzą a rosyjskim społeczeństwem wobec przeszłości nawiązuje do sowieckiego doświadczenia. Wiele historycznych rytuałów, w szczególności świętowanie Dnia Zwycięstwa, ulega sowietyzacji. Głównym zadaniem memoryzacji wielkiej wojny ojczyźnianej i Dnia Zwycięstwa jest legitymizacja obecnego reżimu. Nie służy ona tylko podtrzymywaniu pamięci o tych wydarzeniach, ale stanowi instrument mobilizacji poparcia dla władzy. Przy czym należy zaznaczyć, że poparcie to ma charakter militarny i wojenny. Reżim polityczny i archaiczno-autorytarni technologowie elastycznie manipulują przeszłością, wykorzystując państwowy monopol w tym zakresie⁵⁴⁸.

Poza tym Kolesnikow zwraca uwagę na jeszcze jeden istotny element – rosyjskie elity autoidentyfikują się z promowaną przez siebie wizją przeszłości, dlatego nawet najmniejszą krytykę interpretują jako „moralną szkodę”. Dziś w Rosji na historię WOW spogląda się przez propagandowe klisze, a pamięć o niej została znacjonalizowana przez elitę władzy. Niestety, obecna koniunktura pamięci w Rosji nie sprzyja lokalnym narracjom, regionalnym pamięciom, obywatelskim inicjatywom. Ogranicza się praktycznie do jednego zasadniczego zadania –

Zob. Указ Президента Российской Федерации от 16.05.2017 № 213 "О внесении изменения в Положение о Федеральной службе безопасности Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 11 августа 2003 г. № 960",

<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201705160023> (dostęp: 11.10.2019).

Zob. Указ Президента Российской Федерации от 17.08.2017 № 377 "О внесении изменений в Положение о Министерстве обороны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 16 августа 2004 г. № 1082",

<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201708170021?index=0&rangeSize=1> (dostęp: 11.10.2019).

Federalna Służba Bezpieczeństwa stała się instrumentem walki o podział własności, posad w rządzie, kontroli nad przepływami finansowymi. Świadczy o tym przypadek Aleksieja Ulukajewa – byłego ministra gospodarki i rozwoju. Jego aresztowanie i oskarżenie o korupcję 15 listopada 2016 r. uwidoczniło tłąć się konflikt między „liberałami” (zwolennikami eksministra finansów Aleksieja Kudrina oraz Jegora Gajdara) a *siłowikami* zrzeszonymi w ramach FSB oraz sektorem energetycznym.

Zob. *Последнее дно Улюкаева*, <https://www.svoboda.org/a/28116866.html> (dostęp: 11.10.2019).

Konflikt ten jest nie tylko walką o wpływy polityczne i gospodarcze, ale również walką o model reform gospodarczych oraz utrzymanie kursu modernizacji. FSB stała się więc organem posiadającym wpływ na wszystkie sfery funkcjonowania państwa *de facto* paralizując je i stając się gwarantem utrzymania politycznego i gospodarczego *status quo*, który oznacza pogłębianie się patologii rosyjskiego systemu (korupcji, nepotyzmu, braku ochrony własności prywatnej, pogłębiania podziałów społecznych, tłumienia opozycji, ideologizacji i indoktrynacji społeczeństwa, militaryzacji).

⁵⁴⁸ A. Колесников, *Историческая политика в России: почему она разобщает, а не объединяет*, s. 6-7, 10-11, https://carnegieendowment.org/files/Article_Kolesnikov_082017_Russ.pdf (dostęp: 24.10.2019).

konsolidacji społeczeństwa wokół archaicznych wartości i mitów. W tym znaczeniu prymitywizuje ona społeczną świadomość, wciskając ją w wąskie ramy interpretacyjne. Andriej Kolesnikow stawia bardzo odważną diagnozę, z którą wypada się zgodzić – obecna polityka historyczna zamiast jednoczyć, dzieli rosyjskie społeczeństwo. Wbrew pozorom nie realizuje również swojego pryncypialnego zadania – nie pomaga w procesie rekonstrukcji narodowej tożsamości. Wprost przeciwnie, zdaniem badacza obecnie Rosjanie znajdują się znacznie dalej od określenia swojego miejsca w historii niż w latach dziewięćdziesiątych XX w.⁵⁴⁹.

Obserwacja oraz dogłębna analiza działań rosyjskich władz w obrębie polityki historycznej i kształtowania narodowej narracji historycznej wydaje się wykraczać poza samą politykę. Kryzys tożsamościowy, jaki dotknął Rosjan wraz z upadkiem komunizmu, brak jednoczącej naród idei i konwulsyjne działania władz w poszukiwaniu narodowego spoiwa spowodowały, że polityka historyczna przestała być tylko sferą działalności państwa, stając się ideologią samą w sobie. Natomiast memoralizacja Wielkiego Zwycięstwa przekształciła się niemal w „religię”⁵⁵⁰ wraz z określonymi rytuałami oraz ceremoniami. Tym samym pewne elementy narodowej narracji zaczęły ulegać sakralizacji.

Trzecia kadencja Putina przyniosła także powrót do neoimperialnej retoryki oraz konfrontację z Zachodem. Narastające antagonizmy na arenie międzynarodowej były jednym z czynników sprzyjających nacjonalizacji narracji historycznej. Od 2012 r. rozpoczyna się okres znacznej instytucjonalizacji polityki historycznej. Powstają organizacje odpowiedzialne i wspierające władze w kreowaniu oficjalnej narracji historycznej w kraju i zagranicą⁵⁵¹.

W procesie modelowania szkolnej oraz publicznej narracji historycznej szczególne znaczenie odgrywają dwie instytucje – Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (ros. Российское историческое общество – RIO), które było bezpośrednio zaangażowane w proces opracowywania nowych podręczników do nauki historii dla szkoły średniej oraz Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo - Historyczne (ros. Российское военно-историческое общество – RWIO), działalność którego koncentruje się na wojennej karcie historii Rosji. Obie te instytucje tworzą obecnie kluczowe zaplecze instytucjonalne rosyjskiej polityki historycznej. Ich

---

⁵⁴⁹ Ibidem, s. 6-7, 10 - 11.

⁵⁵⁰ А. Проханов, *Религия Победы*, „Аргументы Недели” 43 (181) от 29.10.2009, <https://argumenti.ru/robomail/208> (dostęp: 28.08.2019).

⁵⁵¹ А. Миллер, *Что нового в политике памяти и в ее изучении?*, <https://www.youtube.com/watch?v=xI-xc3U9CrE> (dostęp: 24.10.2019).

wewnętrzna struktura, zakres zadań, źródła finansowania świadczą raczej o „państwowym”, aniżeli eksperckim charakterze, jaki jest im oficjalnie przypisywany przez władze. Z uwagi na zakres ich działalności zasadne jest poświęcenie im większej uwagi w niniejszej pracy, gdyż stanowią główny filar współczesnej polityki historycznej Moskwy (także w obszarze szkolnej edukacji historycznej będącej przedmiotem niniejszej rozprawy).

RIO oraz RWIO to monolityczne instytucje, które mają za zadanie propagować określoną wizję narodowej przeszłości. Określony przez władze rodzaj historii przyjęto za obowiązującą regułę, która stała się jedyną dopuszczalną i akceptowalną narracją. Instytucjom – instrumentom polityki historycznej państwa, które w tym okresie powstały, został nadany uprzywilejowany status, a ich „produkty” zyskały charakter doktrynalny. Badacze niezgadający się z „państwową doktryną historyczną” zostali zmuszeni do odejścia i skazani na marginalizację w życiu naukowym⁵⁵².

Powołanie RIO oraz RWIO było poprzedzone ogłoszeniem przez prezydenta Miedwiediewa roku 2012 rokiem rosyjskiej historii. Jubileusz miał za zadanie *zwrócić uwagę opinii publicznej na historię Rosji i rolę Rosji w światowym procesie historycznym*. Organizacją obchodów miał zająć się specjalnie powołany komitet, do zadań którego należało m. in. przeciwdziałanie próbom fałszowania faktów i wydarzeń historycznych podejmowanym w celu szkoderzenia interesom Rosji⁵⁵³.

Decyzja o ogłoszeniu roku 2012 rokiem rosyjskiej historii była podyktowana faktem, że obfitował on w rocznice niezwykle ważne dla rosyjskich dziejów narodowych. Wówczas przypadała m. in. dwusetna rocznica zwycięstwa w wojnie ojczyźnianej 1812 r., czterechsetna rocznica wypędzenia polskich interwencyjonistów z Moskwy przez powstanie, na czele którego stanęli Kuźma Minin (ros. Кузьма Минич Минин) oraz kniaź Dmitrij Pożarskij (ros. Дмитрий Михайлович Пожарский), tysiąc sto pięćdziesiąta rocznica powstania państwowości

---

⁵⁵² O problemie monolitycznych instytucji, które mają za zadanie propagowanie ściśle określonej narracji historycznej mówi Halina Bortnowska w *Dyskusji zorganizowanej przez Fundację im. Stefana Batorego poświęconej polityce historycznej*. Zob. *Dyskusja [w:] Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2008 r., s. 38.

⁵⁵³ Указ Президента Российской Федерации № 183 о проведении в Российской Федерации года российской истории (с изменениями на 14 февраля 2012 года), 14.02.2012, <http://docs.cntd.ru/document/902321288> (dostęp: 23.03.2021).

Powierzenie temu komitetowi zadania przeciwdziałania falsyfikacji historii ze szkodą dla interesów państwa rosyjskiego jest niezwykle symptomatyczne – takie samo zadanie przyświecało utworzonej w 2009 r. Komisji ds. Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii. Ten wydawać by się mogło mało znaczący niuans pokazuje jak bardzo inna, krytyczna, podważająca rolę i misję historyczną Rosji, którą sama sobie przypisuje, narracja historyczna jest postrzegana, jako zagrożenie, któremu należy przeciwdziałać. W ten sposób dzieje narodowe zaczynają być traktowane jako obszar szczególnych interesów państwa i swoistej racji stanu.

rosyjskiej, siedemset siedemdziesiąta rocznica zwycięskiej przez Aleksandra Newskiego bitwy na jeziorze Pejpus⁵⁵⁴. Rok 2012 przyniósł także sto pięćdziesiąty jubileusz urodzin wielkiego reformatora Piotra Stołyпина (ros. Пётр Аркадьевич Столыпин)⁵⁵⁵.

Rosyjskie Towarzystwo Historyczne zostało utworzone 20 czerwca 2012 r., a na jego czele stanął ówczesny przewodniczący Dumy Państwowej Sergiej Naryszkin, który wcześniej przewodniczył Komisji ds. Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii. Postać Naryszkina zasługuje na szczególną uwagę ze względu na wpływowość, bezpośrednie relacje z najważniejszymi osobami w państwie, a także powiązania ze strukturami bezpieczeństwa. Od 2016 r. pozostaje on dyrektorem Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej oraz stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa. Na przestrzeni ostatnich lat jest uważany za czwartą osobę w państwie po prezydencie, premierze oraz głowie Rady Federacji. Łączą go ponadto zażyłe prywatne relacje z prezydentem Putinem – razem uczyli się w szkole KGB⁵⁵⁶. W 2016 r. Naryszkin stanął na czele instytucji wspierającej RIO oraz szerzy działania władz w obszarze polityki historycznej – Fundacji „Historia Ojczyzny” (ros. Фонд „История Отечества”)⁵⁵⁷.

Wybór Naryszkina na przewodniczącego RIO oraz Fundacji „Historia Ojczyzny” wydaje się nie być przypadkowy i świadczy o znacznym wpływie struktur siłowych oraz bezpieczeństwa na kształt współczesnej polityki oraz narracji historycznej. Niewątpliwie postępuje proces militaryzacji zarówno samej narracji jak również instytucji odpowiedzialnych za jej kształtowanie. Bezpośrednie zaangażowanie osób powiązanych z sektorem bezpieczeństwa jest również symptomatyczne z tego względu, że świadczy o pojmowaniu

---

⁵⁵⁴ Bitwa na jeziorze Pejpus – starcie zbrojne między siłami dowodzonymi przez Aleksandra Newskiego a armią Zakonu Krzyżackiego (wpieraną przez siły Zakonu Kawalerów Mieczowych), które miało miejsce 5 kwietnia 1242 r. i zakończyło się zwycięstwem wojsk nowogrodzkich. W historiografii rosyjskiej i sowieckiej znana była jako bitwa na jeziorze Czudzkim (Czudź – nazwa stosowana przez Słowian wobec plemion pochodzenia ugrofińskiego) albo Lodowe Pobojojowisko (ros. ледовое побоище).

⁵⁵⁵ 2012 - Год Российской Истории, официальный сайт Ивановского Государственного Энергетического Университета, <http://ispu.ru/node/9918> (dostęp: 23.03.2021).

⁵⁵⁶ В. Лапин, *Российское историческое общество (РИО) и Российское военно-историческое общество (РВИО) как инструменты исторической политики первой четверти XXI века* [w:] *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы*, ред. А. Миллер, Д. Ефременко, Санкт-Петербург 2020, s. 78.

⁵⁵⁷ Fundacja „Historia Ojczyzny” została utworzona 6 kwietnia 2016 r. na mocy prezydenckiego dekretu. Zob. Указ Президента Российской Федерации от 6 апреля 2016 года № 163 о создании Фонда „История Отечества”, <https://fond.historyrussia.org/images/documents/ukazpresidenta.pdf> (dostęp: 23.03.2021).

Принципиальным заданием фундації jest popularyzacja rosyjskiej historii w kraju i za granicą, zachowanie dziedzictwa historycznego i tradycji narodów Rosji, a także wspieranie programów edukacji historycznej. Działalność organizacji koncentruje się na inicjatywach w obrębie m. in. wsparcia publikacji artykułów naukowych, obsługi wystaw i ekspozycji, organizacji konferencji, wsparcia produkcji filmowych oraz historycznych i edukacyjnych projektów w formie online, wspierania nauczycieli w ich pracy.

Zob. *О Фонде "История Отечества"*, официальный сайт Фонда „История Отечества”, <https://fond.historyrussia.org/> (dostęp: 23.03.2021).

zadań z obszaru polityki historycznej i modelowania wizji narodowych dziejów w kategoriach szeroko rozumianego bezpieczeństwa. Dezintegracja w jakimkolwiek stopniu kreowanej wizji narodowej historii jest postrzegana, jako realne zagrożenie dla ciągłości a nawet egzystencji rosyjskiej państwowości.

Na stronie Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego czytamy, że: *zostało ono odtworzone w tradycjach przedrewolucyjnego Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego. Jego założycielami było 27 wiodących rosyjskich instytucji edukacyjnych, naukowych i kulturalnych, w tym Rosyjska Akademia Nauk, Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. Łomonosowa, Petersburski Uniwersytet Państwowy, MGIMO, Państwowe Muzeum Historyczne, Państwowa Galeria Trietiakowska, Ermitaż, Rosyjska Biblioteka Państwowa i wiele innych. Natomiast zgodnie ze statusem celem RIO jest zjednoczenie wysiłków społeczeństwa, państwa, naukowców i miłośników historii w celu stworzenia ogólnorosyjskiej kultury historycznej opartej na obiektywnych badaniach, relacjach i popularyzowaniu historii narodowej i światowej oraz zachowanie pamięci narodowej*⁵⁵⁸.

RIO bezpośrednio odwołuje się do spuścizny swojego carskiego poprzednika - Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego, które istniało w latach 1866-1920. Jego założycielami byli ówczesni wybitni historycy, mężowie stanu, poeci, pedagodzy, dyplomaci. Od samego początku działalności carskiego RIO patronował dwór monarszy. Jego działalność koncentrowała się na publikowaniu wyników badań z zakresu historii. Przez 50 lat jego funkcjonowania ukazało się 148 tomów wartościowych pod względem historycznym zbiorów dokumentów m. in. opublikowano materiały Komisji Ustawodawczej carycy Katarzyny (ros. екатери́нинская уложе́нная комисси́я), dokumenty dotyczące historii wojny ojczyźnianej 1812 r. oraz obszerną korespondencję dyplomatyczną. Po wybuchu rewolucji 1917 roku Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Historyczne zostało rozwiązane przez Walne Zgromadzenie Akademii Nauk z powodu braku środków na kontynuowanie jego działalności⁵⁵⁹.

Współczesne RIO chętnie pozycjonuje się jako kontynuator oraz sukcesor spuścizny carskiego poprzednika, jednak nigdzie na stronie tej organizacji nie widnie informacja, że w okresie postsowieckim miała już miejsce restauracja tego Towarzystwa. Doszło do niej 4 listopada 2004 r. – w święto Jedności Narodowej. Wówczas na uroczystym zebraniu ogłoszono wznowienie działalności RIO, na czele którego stanął Piotr Aleksandrow - Dierkaczenko (ros.

---

⁵⁵⁸ *О Российском историческом обществе*, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/ob-obschestve/o-nas.html> (dostęp: 23.02.2021).

⁵⁵⁹ Ibidem.

Пётр Петрович Александров-Деркаченко), który następnie został członkiem Rady RIO utworzonego w 2012 r.⁵⁶⁰.

Struktura organizacyjna Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego ma charakter „partyjny”. Składa się na nią m. in. prezydium, rada, stanowisko przewodniczącego RIO oraz zarząd. Najwyższym organem zarządzającym jest walne zebranie. Zbiera się co najmniej raz na trzy lata. Na walnym zgromadzeniu zapadają wszystkie kluczowe decyzje związane z pracą Towarzystwa. Jeżeli natomiast chodzi o kwestie bieżące, to są one rozpatrywane w ramach stałych oraz tymczasowych komisji. W okresie pomiędzy walnymi zebraniem głównym organem zarządzającym jest rada. Prezydium rady RIO jest zaś stałym kolegiatnym organem zarządzającym, podejmującym decyzje o charakterze administracyjnym i organizacyjnym⁵⁶¹.

Zgodnie ze stanem na marzec 2021 r. w Rosji funkcjonowało 50 oddziałów RIO⁵⁶², natomiast zgodnie z danymi na luty 2019 r. w jego skład wchodziło ponad 100 organizacji oraz ponad 1000 osób fizycznych⁵⁶³.

W grudniu 2012 r. powołano kolejną instytucję - Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne, przewodniczącym którego został minister kultury Władimir Miedinskij (ros. Владимир Ростиславович Мединский). Jest to druga obok Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego *quasi*-ekspercka instytucja realizująca zadania szeroko pojętej polityki historycznej. Utworzenie organizacji „specjalizującej” się w historii militarnej nobilituje wojenną kartę dziejów narodowych, która w obliczu eskalacji napięcia z Zachodem (szczególnie po agresji na Ukrainę) jeszcze silniej została wyeksponowana w publicznej narracji historycznej. Świadczy to również o postępującej militaryzacji treści owej narracji.

Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo - Historyczne zostało powołane na mocy prezydenckiego dekretu z 29 grudnia 2012 r. *w celu konsolidacji wysiłków państwa i społeczeństwa w badaniu militarno-historycznej przeszłości Rosji, wspierania badań w zakresie militarnej historii narodowej oraz przeciwdziałania próbom jej wypaczenia,*

---

⁵⁶⁰ В. Лапин, op. cit., s. 81-82.

⁵⁶¹ Структура Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/ob-obshchestve/struktura.html> (dostęp: 23.03.2021).

⁵⁶² География отделений Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/otdeleniya.html> (dostęp: 23.03.2021).

⁵⁶³ В. Лапин, op. cit., s. 79.

wspierania popularyzacji dorobku nauki militarno-historycznej, wychowania do patriotyzmu i podnoszenia prestiżu służby wojskowej⁵⁶⁴.

Zgodnie z postanowieniami prezydenckiego dekretu fundatorami Towarzystwa w imieniu FR są Ministerstwo Kultury oraz Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej⁵⁶⁵.

O motywacjach, którymi kierowały się władze, powołując do życia organizację pieczołowicie „pielęgnowaną” społeczną pamięć o wojennej karcie narodowej historii, świadczy wypowiedź rosyjskiego prezydenta umieszczona na oficjalnej stronie internetowej tej instytucji: *Musimy zrobić wszystko, aby współczesne dzieci i wszyscy obywatele byli dumni z tego, że są spadkobiercami, wnukami i prawnukami zwycięzców. Znali bohaterów naszego kraju i swojej rodziny, aby każdy rozumiał, że to część naszego życia*⁵⁶⁶.

Podobnie jak RIO, Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne również chętnie odwołuje się do spuścizny swego poprzednika doby caratu – Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Wojskowo - Historycznego (ros. Императорское Русское военно - историческое общество), podkreślając ciągłość historyczną między obiema instytucjami. Stanowiło ono jedno z czterech Towarzystw Cesarskich. Wraz z Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym, Rosyjskim Towarzystwem Historycznym i Prawosławnym Towarzystwem Palestyńskim zostało utworzone dekretem cesarza Mikołaja II w 1907 r. Swoją działalność zakończyło w 1917 r.

Lista zadań Towarzystwa jest imponująca. Do najważniejszych należy m. in. wspieranie państwowych instytucji społecznych w opracowywaniu i realizacji polityki państwa, doskonalenie prawodawstwa w zakresie wojenno-historycznej działalności; formułowanie, wspieranie oraz ukierunkowywanie społecznej inicjatywy na rzecz wszechstronnego i pogłębionego studium militarno-historycznej przeszłości ojczyzny; wychowanie obywateli Rosji, zwłaszcza młodzieży w duchu miłości, oddania i bezinteresownej służby ojczyźnie, szacunku dla obrońcy ojczyzny oraz w stosunku do Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej; aktywna patriotyczna edukacja obywateli Rosji, zwłaszcza w wieku poborowym i przed poborowym; zachowanie oraz popularyzacja historycznego i kulturowego militarno-

---

⁵⁶⁴ Указ Президента Российской Федерации от 29.12.2012 г. № 1710 о создании Общероссийской общественно-государственной организации "Российское военно-историческое общество", <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36611> (dostęp: 24.03.2021).

⁵⁶⁵ Ibidem.

⁵⁶⁶ Официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/> (dostęp: 24.03.2021).

historycznego dziedzictwa Rosji; aktywna działalność wydawnicza, informacyjna; wsparcie działalności istniejących ośrodków kultury militarno-historycznej - muzeów, bibliotek, archiwów, tworzenie nowych muzeów, kompleksów wystawienniczych, ośrodków oraz stowarzyszeń historyczno-kulturalnych, konserwacja i restauracja wszelkiego rodzaju pomników historii wojskowości Rosji; organizacja rekonstrukcji historycznych bitew i wydarzeń upamiętniających wojskową kartę historii Rosji⁵⁶⁷.

W porównaniu z Rosyjskim Towarzystwem Historycznym RWIO dysponuje znacznie większym potencjałem administracyjnym. Świadczą o tym dane zaczerpnięte z oficjalnej strony organizacji na marzec 2021 r. Obecnie Towarzystwo posiada ponad 13 tysięcy członków. Biura regionalne RWIO powstały we wszystkich 85 regionach Federacji Rosyjskiej - liczy ono w sumie 346 oddziałów terenowych⁵⁶⁸.

Bezpośrednie wsparcie ze strony władz dla RWIO oraz ogromny partyjny potencjał jego kierownictwa nie świadczy bynajmniej, że pomysł powołania go do życia narodził się wyłącznie w gabinetach rządowych. Należy zaznaczyć, że impulsem skłaniającym władze do stworzenia tego typu instytucji była potrzeba „synchronizacji” działalności imponującej ilości organizacji patriotycznych, których liczba świadczy jedynie o społecznym zapotrzebowaniu na treści patriotyczne. Fakt, że w 2016 r. w FR było zarejestrowanych ponad 11 tys. organizacji niekomercyjnych prowadzących działalność w sferze oświaty, nauki, a 6,5 tys. z nich zadeklarowało patriotyczny, duchowo-moralny oraz wychowawczy profil, świadczy o potrzebie rekonstrukcji narodowej pamięci historycznej (ze szczególnym uwzględnieniem jej wojennej karty). Instytucje o profilu patriotyczno-historycznym stanowiły wówczas aż 40,1% wszystkich organizacji niekomercyjnych. A zatem utworzenie zarówno RWIO jak również RIO nie było jedynie przejawem procesu „centralizacji” oraz „standaryzacji” pamięci historycznej, ale stanowiło także swoistą odpowiedź na społeczne oczekiwania⁵⁶⁹

---

⁵⁶⁷ Задачи, официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/objectives> (dostęp: 24.03.2021).

⁵⁶⁸ Региональная политика, официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/regional-policy> (dostęp: 24.03.2021).

⁵⁶⁹ Inną formą odpowiedzi na nastroje społeczne był program wychowania patriotycznego. O skali społecznego zainteresowania treściami historyczno-patriotycznymi świadczy fakt, że zgodnie z oficjalnymi statystykami na 2015 r. w FR funkcjonowało 4780 tego typu instytucji. Natomiast w 78 podmiotach Federacji zostały powołane centra wojenno-patriotycznego wychowania i przygotowania obywateli do służby wojskowej. Zob. Правительство Российской Федерации Постановление от 30 декабря 2015 г. № 1493, О государственной программе "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016 - 2020 годы", s. 3, <http://static.government.ru/media/files/8qqYUwwzHUxzVkJHjsKAErrx2dE4q0ws.pdf> (dostęp: 30.03.2021). Pierwszy akt prawny w obszarze regulacji wychowania patriotycznego przyjęto w 2011 r. W 2015 r. wśród głównych wykonawców programu oprócz Ministerstwa Oświaty oraz Ministerstwa Kultury znalazł się resort

i zainteresowanie historią ojczyzny⁵⁷⁰.

Na kształt oraz działalność obu omawianych Towarzystw silnie rzutuje fakt, że są one wzorowane na swojej poprzedniczce – Komisji ds. Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii i bezpośrednio czerpią z jej rozwiązań. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w łonie rady centralnej RWIO funkcjonuje identyczny organ z takimi samymi zadaniami a nawet nazwą jak poprzedniczka z 2009 r. – Komisja ds. Przeciwdziałania Wypaczeniu Historii Wojennej⁵⁷¹. Przykład ten demonstruje, w jaki sposób są „przemycane” oraz kamuflowane wcześniejsze niepopularne wśród opinii publicznej rozwiązania. Władze nie zrezygnowały z zamysłu coraz

---

obrony. Natomiast do grona jego współrealizatorów zaliczono także Federalną Służbę Bezpieczeństwa. Jest to o tyle niebezpieczne, że wychowanie patriotyczne może zyskać raczej charakter militarystyczny, aniżeli patriotyczno-historyczny. Zob. Правительство Российской Федерации Постановление от 30 декабря 2015 г. № 1493, О государственной программе "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016 - 2020 годы", s. 1-2, <http://static.government.ru/media/files/8qqYUwwzHUxzVkhH1jsKAErrx2dE4q0ws.pdf> (dostęp: 30.03.2021).

Wewnętrzna ewolucja systemu władzy oraz zaostrejająca się konfrontacja z Zachodem kwestię wychowania patriotycznego postawiły w centrum uwagi władz, dla których stało się ono nie tylko narzędziem konsolidacji społeczeństwa wokół ośrodka władzy, ale ewoluowało także jego rozumienie i znaczenie. Już w 2016 r. prezydent Putin nazwał patriotyzm jednoczącą społeczeństwo narodową ideologią, co jest nad wyraz niebezpieczną tendencją. Zob. *Национальная идея: патриотизм и работа на страну*, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2717530> (dostęp: 12.10.2019).

Czynniki wewnętrzne i zewnętrzne doprowadziły do powstania swoistej „niszy” dla opracowania i wniesienia do Dumy w 2017 r. projektu ustawy autorstwa deputatów partii Jedna Rosja pt. „Patriotyczne wychowanie w Federacji Rosyjskiej”.

Autorzy aktu patriotyczne wychowanie rozumieją jako *systematyczną i nakierowaną na osiągnięcie celu działalność, bazującą na społeczno-kulturowych i duchowo-moralnych wartościach oraz zasadach, normach zachowania [...] która jest skoncentrowana na rozwoju osobowości, stworzeniu warunków do samoidentyfikacji i socjalizacji obywateli, formułowaniu u nich patriotycznej świadomości, poczucia wierności wobec Rosji, gotowości spłacenia obywatelskiego długu i wypełnienia konstytucyjnych powinności, polegających na obronie interesów Ojczyzny*. Zob. Федеральный Закон „О патриотическом воспитании в Российской Федерации” от 15.11.2017, № 315234-7, s. 6, <https://sozd.duma.gov.ru/bill/315234-7> (dostęp: 12.10.2019)

Projekt ustawy zakładał dalszy rozwój bazy prawnej i normatywnej obszaru wychowania patriotycznego, co oznacza monopolizację tej sfery przez państwo. Instrumentem pogłębiania i dalszego rozwoju tego obszaru jest przede wszystkim rozwój „jednolitej” pamięci historycznej na wszystkich szczeblach szkolnej edukacji m. in. poprzez wspieranie przez administrację państwową budowy pomników wojskowej sławy, w tym pomników nieznanego żołnierza oraz cmentarzy wojskowych w Rosji oraz zagranicą. Jednym z kluczowych zadań edukacji patriotycznej powinno być wychowanie młodego pokolenia w duchu narodowej dumy. Projekt przewidywał ponadto rozszerzenie listy „aktorów” odpowiedzialnych za prowadzenie działalności patriotyczno-wychowawczej. Z państwowej pomocy w tym obszarze zgodnie z projektem mogły skorzystać m. in. media, wydawnictwa, organizacje młodzieżowe i inne niekomercyjne instytucje, których działalność jest jakkolwiek nakierowana na formułowanie wychowania patriotycznego. Zob. Федеральный Закон „О патриотическом воспитании в Российской Федерации” от 15.11.2017, № 315234-7, s. 9-10, <https://sozd.duma.gov.ru/bill/315234-7> (dostęp: 12.10.2019)

⁵⁷⁰ В. Лапин, *op. cit.*, s. 84.

⁵⁷¹ *Ibidem*, s. 94.

silniejszej „centralizacji” społecznej pamięci historycznej – zmieniły jedynie metody, cel pozostał niezmienny.

Tym nie mniej jednak Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo - Historyczne jest organizacją niezwykle efektywną. Ilość jego inicjatyw jest naprawdę imponująca. Przez pierwsze siedem lat swojej działalności zrealizowało 5000 małych i dużych projektów – wszystkie w imię zachowania historycznej pamięci Rosji. Od 2014 r. w 53 regionach kraju odbyło się 155 wojskowo-historycznych obozów, w których udział wzięło 38 tys. dzieci. Od 2013 roku RWIO ufundowało 350 tablic memorialnych oraz 70 pomników poświęconych upamiętnieniu żołnierzy sowieckich poległych w latach 1941-1945 w Rosji oraz za granicą. Jednym z kluczowych i najbardziej prestiżowych inicjatyw w obszarze działalności memorialno-historycznej było wzniesienie 4 listopada 2016 r. monumentalnego pomnika ruskiego księcia św. Włodzimierza pod murami Kremla. Ponadto Towarzystwo ufundowało ponad 3550 tablic pamiątkowych poświęconych bohaterom Związku Sowieckiego, kawalerom Orderu Sławy oraz ludziom kultury i sztuki. Na polu działalności muzealno-wystawowej RWIO wzięło udział w opracowaniu koncepcji naukowej ponad 20 ekspozycji kluczowych muzeów w kraju, które zostały odwiedzone przez tysiące zwiedzających⁵⁷².

Od 2014 r. zorganizowało ponad 200 wojskowo-historycznych festiwali. Towarzystwo czynnie angażuje się także w działalność filmową i popularno-naukową. Przez siedem lat swej działalności (do marca 2021 r.) przeprowadziło ekspertyzę naukową ponad 600 scenariuszy do filmów dokumentalnych i fabularnych. Natomiast na polu działalności edukacyjnej może pochwalić się organizacją ponad 650 wykładów otwartych, 70 konferencji naukowych, 5 cykli wykładowych oraz klubów dyskusyjnych. Nie sposób pominąć faktu, na jak ogromną skalę medialną propagowane są treści, autorem których jest RWIO. Materiały te pojawiają się na ponad 160 kanałach telewizyjnych oraz w 120 rozgłoszeniach radiowych. Dodatkowo są propagowane na ponad 20000 billboardach oraz 4000 tablicach informacyjnych⁵⁷³. To wszystko sprawia, że Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne jest niezwykle wpływową instytucją, efektywnie propagującą nakreśloną przez centrum polityczne narrację historyczną. Jest jedną z kluczowych współczesnych instytucji rosyjskiej polityki historycznej.

---

⁵⁷² *Отчет о деятельности РВНН 2013–2020*, s. 32, 36-37, 73, 88,104, 116, 122, 131, 176, <https://rvio.histrf.ru/uploads/media/default/0001/82/19675b7f264ba3e5ae4b65ba544f192e4117cc21.pdf> (dostęp: 30.03.2021).

⁵⁷³ *Ibidem*.

Działania władz na rzecz „nacionalizacji” pamięci historycznej zablokowały jednak wiele cennych niezależnych inicjatyw i nie oznaczały totalnej kontroli społecznej pamięci historycznej przez władzę. W 2013 r. pod egidą SWOP i przy wsparciu finansowym biznesmena Michaiła Prochorowa (ros. Михаил Дмитриевич Прохоров) powstała strona internetowa „Пам’ятъ гісторычна – ХХ век”. Portal internetowy jest przedłużeniem prac obywateli skupionych wokół programu „O upamiętnieniu ofiar systemu totalitarnego i pojednaniu narodowym”. Materiały dostępne na stronie obejmują masowe represje w ZSRS w latach 1918-1991. Na stronie czytamy, że portal ma za zadanie pełnić rolę swoistego nawigatora w obszarze funkcjonujących już źródeł internetowych, opublikowanych dokumentów, materiałów analitycznych poświęconych tematyce pamięci oraz politycznych represji w Związku Sowieckim⁵⁷⁴.

Natomiast w lipcu 2013 r. odbyła się prezentacja projektu programu federalnego „O upamiętnieniu ofiar represji politycznych⁵⁷⁵” – świadczy to o pewnych ustępstwach ze strony władzy i ograniczonych formach dialogu ze społeczeństwem - przynajmniej w kwestii pamięci o represjach politycznych.

Przełomowe były jednak pierwsze miesiące 2014 r., kiedy władze rosyjskie w obliczu kryzysu na Ukrainie podjęły szereg przedsięwzięć, które w istotny sposób wpłynęły na kształt polityki historycznej. Już 4 marca opinia publiczna została poinformowana o zwolnieniu z Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych profesora Andrieja Zubowa (ros. Андрей Борисович Зубов), który 1 marca w dzienniku „Wiedomosti” opublikował artykuł pod znamienitym tytułem *To już było*, w którym porównywał aneksję Krymu do anszlusu Austrii w 1938 r⁵⁷⁶. Oficjalną przyczyną zwolnienia było kilkakrotnie naruszenie przez historyka statutu uczelni⁵⁷⁷.

Konflikt ukraiński stał się katalizatorem kolejnych coraz bardziej kontrowersyjnych projektów aktów memorialnych, które miały stać na straży powszechnie przyjętej narracji historycznej. Oprócz prób narzucenia społeczeństwu odgórnej historycznej wykładni, pojawiły

---

⁵⁷⁴ Официальный сайт фонда „Историческая память: ХХ век”, <https://istpamyat.ru/o-nas/> (dostęp: 29.01.2019).

⁵⁷⁵ Презентация доклада „Историческая память – основа национальной идентичности”, 3 июля 2013 г., <https://www.asi.org.ru/event/2013/07/03/3-iyulya-prezentatsiya-doklada-istoricheskaya-pamyat-osnova-natsional-noj-identichnosti/> (dostęp: 18.03.2021).

⁵⁷⁶ А. Зубов, *Это уже было*, 1 марта 2014, <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo> (dostęp: 18.03.2021).

⁵⁷⁷ О Зубове А.Б., Администрация МГИМО приняла решение, op. cit., <https://web.archive.org/web/20150322073130/http://www.mgimo.ru/news/university/document249761.phtml> (dostęp: 18.03.2021).

się zapisy wprowadzające odpowiedzialność karną za próby jej kwestionowania. W 2014 r. do Dumy wpłynęły dwa projekty ustaw autorstwa grupy członków Rady Federacji pod przewodnictwem Borysa Szpigieła, która od 2012 r. konkurowała z grupą, na czele której stała deputowana Irina Jarowaja. Projekty grupy Szpigieła starały się pogodzić pamięć o Holokauście z pamięcią o WOW, podczas gdy propozycje legislacyjne grupy Jarowej były dużo bardziej rosyjskocentryczne (i w ostateczności to one zostały przyjęte przez Dumę)⁵⁷⁸.

Projekt ustawy *O wniesieniu zmian do artykułu 1 Federalnej ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej*⁵⁷⁹ oraz *O przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników*⁵⁸⁰ zostały złożone 21 kwietnia 2014. Pierwszy z nich zrównywał działania na rzecz rehabilitacji nazizmu z działalnością ekstremistyczną. Uzupełniał tym samym ustawę z 25 lipca 2002 r.⁵⁸¹ rozszerzając katalog działań, które można uznać za działalność ekstremistyczną⁵⁸².

Projekt ustawy *O przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników* był wzorowany na projekcie grupy Konstantyna Zatulina oraz Uchwały WNP. *Novum* tego projektu stanowi postrzeganie rehabilitacji ideologii nazistowskiej w kategoriach zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa rosyjskiego. W projekcie czytamy: *Niniejsza ustawa federalna ma na celu ochronę praw i swobód człowieka oraz obywatela, podstaw konstytucyjnego ustroju, zabezpieczenie integralności terytorialnej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*⁵⁸³.

Projekt przewidywał czynny udział organów władzy państwowej zarówno na szczeblu lokalnym jak i federalnym w przeciwdziałaniu rehabilitacji nazizmu. Jednocześnie zadaniem władzy miało być podejmowanie działań profilaktycznych, w tym także wychowawczych,

---

⁵⁷⁸ N. Kopusow, *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, s. 181-183.

⁵⁷⁹ Проект федерального закона № 504840-6 "О внесении изменений в статью 1 Федерального закона "О противодействии экстремистской деятельности", [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/BB1C50BC8FF7C86043257CC200371D1F/\\$FILE/504840-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/BB1C50BC8FF7C86043257CC200371D1F/$FILE/504840-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019). Projekt ustawy został odrzucony na posiedzeniu Dumy Państwowej 22 maja 2018 r. Zob. Стенограммы обсуждения законопроекта № 504840-6

„О внесении изменений в статью 1 Федерального закона "О противодействии экстремистской деятельности"” направлен на расширение понятия „экстремистская деятельность” с целью противодействия реабилитации нацизма, <http://api.duma.gov.ru/api/transcript/504840-6> (dostęp: 15.02.2019).

⁵⁸⁰ Проект федерального закона № 504872-6 „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019).

⁵⁸¹ Федеральный закон от 25.07.2002 г. № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности”, <http://kremlin.ru/acts/bank/18939> (dostęp: 15.02.2019).

⁵⁸² Проект федерального закона № 504840-6, op. cit., s. 1-2.

⁵⁸³ Проект федерального закона № 504872-6, op. cit., s. 1.

propagandowych nakierowanych na zapobieganie rehabilitacji nazizmu, heroizacji nazistowskich zbrodniarzy i ich zwolenników. Dokument ten, podobnie jak Uchwała Międzyparlamentarnego Zgromadzenia WNP, zakładał także monitoring krajowego ustawodawstwa i w sposób bardziej otwarty promował mit Wielkiego Zwycięstwa i wielkiej wojny ojczyźnianej. Wprowadzał ponadto instrument „antynazistowskiej ekspertyzy”, która miała objąć programy kształcenia, państwowe standardy w sferze oświaty⁵⁸⁴. Dowodzi to skłonności rosyjskich polityków do odgórnego regulowania, otwartej ingerencji państwa w treść programów kształcenia – szczególnie w zakresie historii oraz legislacyjnego kształtowania narracji historycznej.

W porównaniu z Uchwałą WNP rozszerzono także katalog dziedzin objętych antynazistowską ekspertyzą, zaliczając do niego oprócz działalności legislacyjnej, literackiej, artystycznej czy naukowej również środki masowego przekazu czy dział reklamy⁵⁸⁵. Autorzy projektu w nocie wyjaśniającej podkreślali, że niezwykle relewantną kwestią jest nie dopuścić do „wypaczenia” historii II wojny światowej w szkolnych podręcznikach⁵⁸⁶.

Przejawem głębokich zmian w rosyjskiej polityce historycznej jest chęć wprowadzania odpowiedzialności za naruszenie ustaw memorialnych. Projekt grupy Szpigieła przewidywał odpowiedzialność karną i administracyjną za działania na rzecz rehabilitacji nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy i ich popleczników⁵⁸⁷.

Natomiast deputowana rządzącej partii „Jedna Rosja” Irina Jarowaja wniosła projekt ustawy wprowadzającej do kodeksu karnego nowy artykuł, który przewidywał odpowiedzialność karną za rozpowszechnianie jawnie fałszywych informacji o działalności ZSRS w czasie II wojny światowej⁵⁸⁸. Projekt przewidywał karę pozbawienia wolności do lat 3 lub do lat 5 w przypadku istnienia okoliczności obciążających w postaci „sztucznego tworzenia dowodów oskarżenia” tj. badań historycznych. Ustawa ta miała na celu przede wszystkim obronę ZSRS przed oskarżeniami płynącymi z „bliskiej” i „dalszej” zagranicy o współdziałanie w rozpętaniu II wojny światowej, zbrodniach wojennych oraz okupacji Europy Środkowo-Wschodniej. Ustawa ta w sposób demonstracyjny wykorzystywała termin

---

⁵⁸⁴ Ibidem, s. 1, 6-8.

⁵⁸⁵ Ibidem, s. 9.

⁵⁸⁶ Пояснительная записка к проекту федерального закона „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, s. 2, [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019).

⁵⁸⁷ Проект федерального закона № 504872-6, op. cit., s. 11.

⁵⁸⁸ A. Miller, op. cit., s. 147.

„upowszechnianie jawnie fałszywych wymysłów”, który pochodzi z Kodeksu Karnego z 1960 r. Projekt przewidywał również prace społeczne oraz wysokie grzywny pieniężne za „znieważenie symboli wojennej sławy Rosji”⁵⁸⁹.

W listopadzie 2014 r. przyjęto kolejną ustawę memorialną, która pod groźbą kary administracyjnej zabraniała publicznego demonstrowania nazistowskiej i podobnej do niej tematyki. W ustawie przeformułowano istniejące formy w taki sposób, aby zabronić przede wszystkim używania symboliki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) oraz Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), które w Rosji uznano za organizacje kolaborujące z III Rzeszą⁵⁹⁰.

Jak już wcześniej autorka sygnalizowała, neoimperialnej retoryki władz oraz prób „nacjonalizacji” społecznej pamięci historycznej nie należy utożsamiać z sowieckim totalnym jej charakterem. W okresie prezydentury Władimira Putina Rosja wyraźnie wybrała drogę instrumentalizacji oraz polityzacji historii. Niemniej jednak pomimo postępującej „centralizacji” narracji historycznej również i teraz niezależni historycy, działacze społeczni znajdują przestrzeń dla autonomicznej działalności w obszarze kształtowania świadomości historycznej Rosjan, chociaż należy przyznać, że w znacznie ograniczonym zakresie.

W okresie po 2014 r. pojawiały się również inicjatywy obywatelskie, będące odpowiedzią na słabość organizacyjną środowiska historycznego. Do tych najważniejszych należy powołanie Wolnego Towarzystwa Historycznego (ros. Вольное историческое общество, WIO), które deklaruje walkę z falsyfikacją historii oraz scentralizowaną ideologiczną „produkcją”. Wśród jego zadań oraz planów na przyszłość znajduje się m. in. prowadzenie badań socjologicznych, organizacja wykładów, seminariów, współpraca z wydawnictwami, a w przyszłości także plany stworzenia alternatywnego podręcznika do historii⁵⁹¹. W ramach Towarzystwa zorganizowano także uniwersytet oraz bibliotekę, gdzie merytoryczne wsparcie w postaci pomocy dydaktycznych, konferencji, wykładów mogą znaleźć także nauczyciele historii⁵⁹².

Oprócz odpowiedzi na problemy wynikające z coraz bardziej niepokojących inicjatyw władz w zakresie polityki historycznej, WIO ma na celu stawianie czoła także wyzwaniom o

---

⁵⁸⁹ N. Копосов, op. cit., s. 183-184.

⁵⁹⁰ Ibidem, s. 184

⁵⁹¹ *Мошенники от истории занимают весьма влиятельные посты*, 29 июня 2015 г., https://www.gazeta.ru/politics/2015/06/28_a_6859021.shtml (dostęp: 08.04.2021).

⁵⁹² Официальный сайт Вольного исторического общества, <https://volistob.ru/> (dostęp 08.04.2021).

charakterze bardziej holistycznym. Należy mieć na uwadze, że rosyjska nauka historyczna i szerzej nauki humanistyczne odziedziczyły głębokie dysfunkcje nauki sowieckiej. Współczesne problemy świadczą o głębokim kryzysie w łonie organizacji społeczności historyków, do których należy zaliczyć m. in. brak reputacji (etyki), niską jakość naukowej ekspertyzy oraz certyfikacji uczonych, dewaluację tytułów i stopni naukowych. Problemy te ostatecznie prowadzą do dyskredytacji nie tylko zawodu humanisty w społeczeństwie, ale także ogólnie pojętej wiedzy humanistycznej (w tym historycznej)⁵⁹³.

Podsumowanie

Powyższa analiza wyraźnie pokazuje, że ewolucja rosyjskiego systemu politycznego w kierunku autorytaryzmu i tak zwany konserwatywny zwrot w rosyjskiej polityce silnie rzutują na kształt i cele polityki historycznej oraz semantyczną treść narracji historycznej. Bez wątpienia rok 2014 r. był datą niezwykle ważną dla jednego i drugiego procesu – autorytaryzacji systemu politycznego oraz centralizacji polityki historycznej. Niemniej jednak, należy wyraźnie podkreślić, że tendencje te były dostrzegalne przed kryzysem ukraińskim i nie był on ich katalizatorem, a jedynie akceleratorem.

Prawdą jest, że rok 2014 przeszedł pod znakiem dominacji w społecznej świadomości idei konserwatywności. Oznacza to konsolidację społeczeństwa wokół ośrodka władzy w obliczu niebezpieczeństwa ze strony zewnętrznego wroga oraz wewnętrznej tzw. piątej kolumny. Konserwatywność ten wyraża się z jednej strony w negacji zachodniego doświadczenia oraz zachodniej kultury, z drugiej natomiast w poszukiwaniu uniwersalnych duchowych wartości tzw. *skriep*, odwoływaniu się do tradycyjnych moralnych wartości tj. rodzina, porządek, stabilność, ugruntowanie roli państwa we wszystkich sferach życia, wzmocnienie oficjalnego prawosławia oraz kręgów klerykalnych⁵⁹⁴.

---

⁵⁹³ С. Станских, *О создании независимого сообщества российских историков*, 20 января 2014, <https://echo.msk.ru/blog/stanskikh/1241502-echo/> (dostęp: 08.04.2021).

⁵⁹⁴ Л. Бызов, *Консервативный тренд в современном российском обществе – истоки, содержание и перспективы*, „Общественные науки и современность”, 2015, nr 4, s. 26.

Natomiast anatomia przetaczającej się przez Rosję konserwatywnej fali w wyniku konfliktu ukraińskiego została w sposób bardziej dogłębny przeanalizowana przez Leontija Byzowa w jego artykule pt. Л. Бызов, *Анатомия консервативного большинства*, портал „Перспективы”, http://www.perspektivy.info/rus/gos/anatomija_konservativnogo_bolshinstva_2014-03-12.htm (dostęp: 09.04.2021).

Natomiast znaczące zmiany w łonie polityki historycznej zaczęły zachodzić już po powrocie Władimira Putina na Kreml w 2012 r. To wówczas zostają powołane dwie kluczowe instytucje dla procesu kształtowania publicznej narracji historycznej. Również decyzja o przeprowadzeniu strategicznej reformy szkolnej edukacji historycznej została podjęta przed kryzysem ukraińskim. Zatem nie należy zmian tych łączyć z wydarzeniami z 2014 r. Ich bezpośrednim katalizatorem były wówczas czynniki wewnętrzne, do których należy zaliczyć przede wszystkim antyrządowe protesty z 2012 r. oraz potrzebę homogenizacji narracji historycznej wśród ludności etnicznie nierosyjskiej. Swoboda kształtowania mniejszościowych narracji historycznych w obliczu antyrządowego zrywu była postrzegana jako źródło potencjalnego zagrożenia szeroko pojętym separatyzmem. W postsowieckiej Rosji, będącej krajem wieloetnicznym oraz multikulturowym, potrzeba odgórnego „centralizacji” wizji dziejów narodowych jest postrzegana jako jeden z kluczowych fundamentów jedności a nawet egzystencji państwa.

Dryfowanie Rosji w kierunku autorytaryzmu, które przybrało na tempie po powrocie Putina oraz znaczny udział grupy *siłowników* w instytucjach władzy (w tym w tych odpowiedzialnych za kształtowanie dyskursu historycznego) spowodowało, że wizja dziejów narodowych zyskała charakter silnie państwocentryczny a w jej łonie zaczęła przeważać tematyka militarna. W dyskursie publicznym stopniowo zaczęły dominować symbole neoimperialne, wśród których wyjątkowe miejsce w społecznej świadomości historycznej zajmuje zsakralizowana wizja Wielkiego Zwycięstwa.

Fakt, że wpływ na kształtowanie narracji historycznej zyskały osoby bezpośrednio związane ze strukturami siłowymi tj. FSB czy Ministerstwo Obrony zaowocował wyeksponowaniem ambiwalentności z Zachodem, który w wyniku powrotu do zimnowojennej retoryki stał się najważniejszym „znaczącym Innym”. Zaostrzenie relacji ze Stanami Zjednoczonymi wokół konfliktu ukraińskiego w sposób naturalny plasowało USA na pozycji wroga zewnętrznego. W rezultacie konflikt militarny z „bratnią” Ukrainą wzmógł militaryzację zarówno treści samej narracji, jak również społecznej świadomości historycznej.

Warto również zwrócić uwagę, że narracja historyczna po 2000 r. uległa swoistej „dyslokacji” i została „przetransferowana” w obszar szeroko pojętego bezpieczeństwa. Przestała być ona ostatecznie domeną nauki historycznej czy instytucji eksperckich. Została natomiast zaabsorbowana do zbioru atrybutów państwa. W wyniku, czego jest postrzegana w kategoriach swoistej racji stanu czy interesu narodowego, co powoduje, że każdorazowa próba

jej podważenia jest traktowana jako zagrożenie dla tożsamości narodowej i państwowej. Pełni rolę wyobrażonego terytorium z jasno określonymi granicami. Próba ich demontażu jest interpretowana jako zamach na rosyjską autonomię duchową, kulturową, cywilizacyjną.

Należy także zauważyć, że osoby wywodzące się ze środowiska służb specjalnych, a posiadające we współczesnej Rosji bezpośredni wpływ na kształtowanie polityki historycznej, wykazują wyraźne poparcie dla koncepcji silnej władzy oraz odgórnego integrowania terytorium i społeczeństwa. Z reguły są przeciwnikami federalizmu, który uważają za pożywkę dla separatyzmów i postulują silną hierarchiczną władzę dominującą na wszystkich możliwych szczeblach⁵⁹⁵. W konsekwencji bezpośredni udział struktur siłowych w procesie modelowania dyskursu historycznego zaowocował homogenizacją narracji historycznej.

Tendencje centralistyczne rzutują na wszystkie obszary funkcjonowania państwa. Ich konsekwencją było znaczne ograniczenie nie tylko pluralizmu politycznego, ale również kulturowo-historycznego. Bowiem zachowanie narodowej autonomii przez etnicznie nierosyjskich obywateli FR było postrzegane jako przejaw separatyzmu i potencjalnego zagrożenia dla integralności terytorialnej państwa. Mając na uwadze traumatyczne doświadczenia Rosjan na przestrzeni wieków związane z gwałtownym zerwaniem ciągłości historycznej ich państwa w dramatycznych okolicznościach, obawy te nabierają szczególnego znaczenia.

Oczywiście nie bez znaczenia jest w tym kontekście również doświadczenie imperium oraz wciąż żywa imperialna tożsamość Rosjan, mających głęboko wszczepione poczucie wyjątkowej mesjanistycznej, cywilizacyjnej misji wobec „bratnich” narodów.

Warto także odnotować, że tematyka historyczna jest poruszana w ramach wewnątrzpolitycznego dyskursu, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii związanych z narodową tożsamością, kulturą, szeroko pojętymi duchowymi i moralnymi wartościami. Powoływanie się na przeszłość służy podkreśleniu i symbolicznemu ugruntowaniu szeroko pojętej rosyjskiej autonomii oraz wyjątkowości (szczególnie w opozycji do Zachodu). Historia pełni esencjalistyczną funkcję, występując w roli fundamentu suwerenności. W tym rozumieniu jest ona metaforą zaabsorbowaną w sferę bezpieczeństwa⁵⁹⁶.

---

⁵⁹⁵ O. Malinowa, *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej*, s. 275-276.

⁵⁹⁶ К. Пахалюк, *Использование истории в контексте внешней политики современной России (2012 – 2018 гг., [w:] Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы*, ред. А. Миллер, Д. Ефременко, Санкт-Петербург 2020, s. 109-110.

Lokowanie treści historycznej w obszarze szeroko pojętej tematyki tożsamościowej, legitymizującej jednocześnie szczególnie rosyjską misję na przestrzeni wieków, tłumaczy przeczuloną oraz impulsywną reakcję Moskwy na wszelkie próby rewizji rosyjskiej narracji historycznej. Mając na uwadze fakt, że każda wizja dziejów narodowych ma charakter autobiograficzny, naturalną wydaje się być reakcja obronna przed waloryzacją oraz totalnym potępieniem własnej historii⁵⁹⁷. Dla Rosjan byłoby to równoznaczne z destrukcją historycznych fundamentów ich państwowości oraz tożsamości.

Znaczny udział osób powiązanych z sektorem bezpieczeństwa w dziele kształtowania społecznej świadomości historycznej stał się ponadto katalizatorem powrotu do znanej, znajomej narracji w rozumieniu rutyny Giddensa. Konflikt ukraiński zaostrzył relacje z Zachodem, stwarzając jednocześnie pożądaną koniunkturę dla rekonstrukcji „neozimnowojennej” retoryki - powrotu do jej konfrontacyjnego, konfliktogenego, nacechowanego imperialnie tonu. Jest ona dobrze znana i pamiętana przez znaczną część rosyjskiej elity politycznej wciąż wywodzącej się głównie z dawnej nomenklatury komunistycznej.

Konflikt ukraiński stworzył również okoliczności do restytuowania się w dobrze znanych, stwarzających imitację poczucia bezpieczeństwa ontologicznego rolach międzynarodowych. Zachód powrócił na pozycję odwiecznego zewnętrznego wroga, z kolei Rosja wróciła do znajomej roli oswobodzicielki Europy, obrończyni praw prześladowanych i pokrzywdzonych mniejszości narodowych, pozostającej w permanentnej defensywie wobec agresywnego Zachodu. Świadczy to tylko o jednym - współczesna rosyjska elita wciąż postrzega świat i pozycję Rosji na arenie międzynarodowej przez pryzmat utartych, dobrze rozumianych klisz. Pełnią one rolę ochronnego kokonu dla rosyjskiej tożsamości, która po 1991 r. uległa wyraźnemu przemieszczeniu. Niestety w postsowieckiej Rosji Putina proces modernizacji społecznej świadomości historycznej został wyhamowany, a w porównaniu z latami dziewięćdziesiątymi *de facto* należy mówić o regresie.

Spoglądając w sposób całościowy na rosyjską politykę historyczną po 2000 r. należy podkreślić, że od samego początku nie posiadała ona jednorodnego charakteru. W jej rozwoju można wyróżnić różne stadia. Jej cele oraz zadania ulegały systematycznej zmianie. Początkowo ograniczała się do doraźnej reakcji na konkretne wyzwania płynące z zewnątrz.

---

⁵⁹⁷ *Rosja w upadku*, wywiad przeprowadzony przez Jarosława Zadenckiego z Andrzejem Walickim, opublikowany pierwotnie w dwumiesięczniku „Arcana” w 1999 r. [w:] A. Walicki, *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019, s. 93.

Do końca kadencji prezydenta Miedwiediewa widoczny jest także brak konsekwencji i konsensusu w obszarze celów oraz instrumentów tejże polityki. Dopiero powrót na Kreml Władimira Putina, a następnie konflikt ukraiński, stworzyły korzystne okoliczności dla przyjęcia rozwiązań w duchu narodowo-patriotycznym.

Jakkolwiek ewoluował kształt polityki historycznej oraz treść semantyczna publicznej narracji historycznej, jej długofalowa pryncypialna misja nie uległa zmianie. Jej konstytutywnym zadaniem była i nadal jest rekonstrukcja postsowieckiej rosyjskiej tożsamości narodowej przy użyciu historycznie ugruntowanych w świadomości narodowej mitów i stereotypów oraz legitymizacja poczynań współczesnej władzy. Nie sposób jednak mówić o rosyjskiej tożsamości, pomijając komponent ukraiński, który jest jej inherentną składową. Współczesna rosyjska narracja historyczna (szczególnie po 2014 r.) niezwykle wiele uwagi poświęca Ukrainie – jej historii i dziedzictwu kulturowo-eklezyjalnemu. Zakładając, że każda wizja dziejów narodowych posiada cechy autobiograficzne i pełni rolę swoistego zwierciadła, w którym uzewnętrznia się pożądaný, wyidealizowany narodowy portret, dogłębna analiza rosyjskiej publicznej oraz podręcznikowej narracji historycznej poświęconej Ukrainie pozwoli na dokonanie swoistej diagnozy stanu postsowieckiej rosyjskiej tożsamości narodowej oraz świadomości historycznej. Posłuży spozycjonowaniu Rosji nie tylko w stosunku do Ukrainy, ale szerzej na arenie międzynarodowej.

Rozdział IV

Narracja historyczna o Ukrainie w rosyjskim dyskursie publicznym

Aneksja Krymu oraz wojna w Donbasie uruchomiły rosyjską maszynę propagandową w stosunku do Ukrainy na niespotykaną skalę po 1991 r., tworząc alternatywną rzeczywistość oraz historię. Nie sposób zatem pominąć narracji historycznej kształtowanej w dyskursie publicznym po 2014 r. Zważywszy na siłę oddziaływania przekazu publicznego oraz wrażliwość szkolnej edukacji historycznej na czynniki polityczno-państwowe zasadne jest w tym miejscu postawienie pytania o stopień jej oddziaływania na treści przekazywane w szkole.

Na wstępie należy zauważyć, że narracja poświęcona Ukrainie nie stanowi samodzielnego dyskursu. Tego stanu rzeczy nie zmienił nawet rok 2014. W rosyjskim przekazie publicznym po 2010 r. widoczny jest wyraźny konserwatywny zwrot. Składają się na niego dwie metanarracje, które zdominowały cały dyskurs. Pełnią one rolę swoistej semantycznej nadbudowy o funkcjach absorbujących mniejsze komponenty – subnarracje. Pierwsza z nich to narracja poświęcona WOW, w której centralne miejsce zajmuje Wielkie Zwycięstwo. Druga to natomiast dyskurs cywilizacyjny. Narracja poświęcona Ukrainie stanowi raczej składową danej metanarracji i pełni względem niej funkcję podrzędną. Wydawać by się mogło, że eksplozja zainteresowania ukraińskimi dziejami narodowymi w wyniku wydarzeń 2014 r. niejako nobilitowała je do roli samodzielnego dyskursu. Niemniej jednak, zdaniem autorki, tak się nie stało i narracja o Ukrainie stanowi jedynie podzbiór wyżej wspomnianych przewodnich metadyskursów.

Zanim jednak autorka przejdzie do analizy narracji publicznej traktującej o Ukrainie, chciałaby zdefiniować ogólne trendy putinowskiego dyskursu. Jest to niezwykle ważne w kontekście niniejszych rozważań, gdyż pozwala zrozumieć przyjętą optykę w stosunku do ukraińskiej części narracji.

Narracja kształtowana po powtórnym objęciu sterów władzy przez Putina kładzie szczególny nacisk na narodową martyrologię oraz heroizację, co zostało zasygnalizowane w czasie prezydenckiej kampanii wyborczej 23 lutego 2012 r. na stadionie na Łuźnikach. Putin mówił wówczas: *My z wami jesteśmy narodem zwycięzców. To jest wpisane w nasze geny, w nasz kod genetyczny [...] Jesteśmy wieloetnicznym, ale jednolitym, potężnym rosyjskim narodem*⁵⁹⁸.

To wówczas wykrystalizował się model rosyjskiej polityki historycznej. Podczas dziesiątego posiedzenia międzynarodowego klubu dyskusyjnego Wałdaj 19 września 2013 r. Władimir Putin zarysował główne kierunki rosyjskiej polityki historycznej. Z wypowiedzi rosyjskiego prezydenta jasno wynikało, że Rosja porzuciła model krytycznego podejścia do narodowej historii na rzecz paradygmatu historii pozytywnej. Tym samym FR zarzuciła próby rozliczenia się z totalitarną przeszłością wbrew propozycji autorów projektu „O upamiętnieniu ofiar represji politycznych”. Putin położył szczególny nacisk na miłość, szacunek ojczyzny, twierdząc, że bez tego krytyka wobec narodowej przeszłości jest poniżająca i bezproduktywna.

---

⁵⁹⁸ *Выступление Владимира Путина на митинге в Лужниках, 23.02.2012, <https://ria.ru/20120223/572995366.html> (dostęp: 26.10.2019).*

Duma pozbawiona jakiegokolwiek krytycyzmu czy obiektywizmu wobec dziejów narodu i państwa rosyjskiego staje się stopniowo centrum koncepcji historycznej promowanej przez współczesne elity⁵⁹⁹.

Druga cecha charakterystyczna putinowskiej narracji historycznej to inkluzywizm – próba połączenia ze sobą całości dziejów rosyjskich – zarówno tych przed rewolucją październikową, jak i po niej. Jego głównym celem jest legitymizacja ciągłości rosyjskiej państwowości.

Jak już wspomniano, współczesna narracja rosyjska koncentruje się wokół dwóch głównych nurtów: pierwszy to narracja o WOW, druga to dyskurs cywilizacyjny. Choć to ta pierwsza wydaje się być na pozór dominująca, to jednak dyskurs cywilizacyjny wyposaża narrację publiczną w niezwykle pojemność semantyczną, pozwalając władzom na włączanie w jej nurt wątków wschodniosłowiańskich, tzn. odwoływania się do koncepcji trzech bratnich narodów czy *russkogo mira*, które stanowią jego inherentne komponenty.

Hybrydowość tej konstrukcji sankcjonuje łączenie tożsamości etnicznej z tożsamością obywatelską i wschodniosłowiańską. Interesujący jest w tym kontekście model zaprezentowany przez Serhija Płochiego, który przedstawia postsowiecką rosyjską tożsamość w postaci koncentrycznych kręgów. Jej centrum stanowi etniczna rosyjska tożsamość, drugi krąg to tożsamość obywatelska/polityczna oparta na więzi z państwem rosyjskim, trzeci tworzy identyfikacja wschodniosłowiańska, do której należą trzy „bratnie” narody połączone więzami krwi, wiary, kultury oraz języka. Natomiast czwarty krąg, kreujący swoistą nadbudowę, obejmuje *russkij mir*, czyli ludzi, którzy czują kulturowe, językowe i religijne związki z Rosją⁶⁰⁰.

Wybiórczość rosyjskiego projektu historycznego pozwala na hybrydowe połączenie różnych koncepcji rosyjskiej tożsamości oraz dyskursów historycznych. Z jednej strony Putin popiera rozwój tożsamości obywatelskiej i wydaje się być świadomy, że jest ona warunkiem zachowania jedności federalnego państwa. Z drugiej natomiast odwołuje się do wieloetnicznego i multikulturowego charakteru rosyjskiej państwowości, wykluczając tym samym budowę organizmu państwowego opartego na pierwiastku etniczności, proponując za to konstrukcję państwa-cywilizacji zjednoczonego rosyjskim językiem, kulturą oraz wiarą

---

⁵⁹⁹ Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, 19 сентября 2013 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/19243> (dostęp: 31.03.2019).

⁶⁰⁰ S. Płochy, *Kwestia rosyjska. Jak budowano naród i imperium*, Kraków 2019, s. 419.

prawosławną, którego jądrem etnicznym pozostaje naród rosyjski. Poprzez wprowadzenie w życie tego modelu Rosja miałaby powrócić do swojej historii i korzeni po 1991 r⁶⁰¹.

„Neotradycjonalistycznemu przewrotowi”, którego pierwsze sygnały pojawiły się na przełomie 2004 – 2005 r⁶⁰²., a który w 2012 r. wszedł w decydującą fazę, towarzyszyło akcentowanie unikalnej rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej⁶⁰³, która elicie przejawiającej imperialną mentalność wciąż wydaje się bardziej atrakcyjna. Temat cywilizacyjnej różnorodności świata pojawił się w wypowiedziach czołowych przedstawicieli rosyjskiego życia politycznego w latach 2007-2008. Kluczową kwestią było jednak pytanie o charakter rosyjskiej cywilizacji. Wybór ogniskował między prawosławnym a eurazjatyckim jej formatem. Z biegiem czasu ten pierwszy okazał się bardziej atrakcyjny i to na jego korzyść dokonano wyboru⁶⁰⁴.

Opowiedzenie się za prawosławnym charakterem rosyjskiej cywilizacji ma niebagatelne znaczenie dla pozycjonowania Ukrainy i jej dziedzictwa historyczno-kulturowego w całym dyskursie cywilizacyjnym. Chcąc się bowiem sytuować jako autonomiczna cywilizacja – „druga Europa”⁶⁰⁵, Rosja nie może odrzucić ukraińskiego wkładu w jej kształtowanie. To Ukraina stanowi najpełniejszy i największy europejski składnik rosyjskiej kultury. Przez wieki ukraińskie elity brały czynny udział w procesie westernizacji Rosji, a europejskość Kijowa stanowiła przeciwwagę dla mongolsko-tatarskiej spuścizny.

Założenie o cywilizacyjnej odmienności opiera się na dwóch kluczowych komponentach konsolidujących: narodzie oraz języku. Są one nosicielami narodowej jedności,

---

⁶⁰¹ Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, 19 сентября 2013 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/19243> (dostęp: 31.03.2019).

⁶⁰² Л. Гудков, *Ресентиментный национализм*, „Вестник общественного мнения”, 2014, nr 3-46, s. 163-226.

⁶⁰³ Współczesna rosyjska narracja cywilizacyjna jest tematem wzbudzającym zainteresowanie nie tylko w rosyjskim, ale i światowym dyskursie naukowym. Dla analizy cywilizacyjnego aspektu różnych ideologicznych podejść często jest wykorzystywane pojęcie cywilizacyjnego nacjonalizmu. Posługuje się nim m. in.: Marlene Laruelle. Zob. M. Laruelle, *Russia as an anti-liberal European civilization* [w:] *The New Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, red. P. Kolstø, H. Blakkisrud, Edinburgh 2016, s. 274-297.

Badaniami poświęconymi rosyjskiemu dyskursowi cywilizacyjnemu zajmuje się również Fabian Linde. Zob. F. Linde, *The Civilizational Turn in Russian Political Discourse: From Pan-Europeanism to Civilizational Distinctiveness*, „Russian Review”, 2016, nr 75, s. 604-625.

Natomiast spojrzenie na rosyjską narrację cywilizacyjną w świetle Huntingtonowskiego zderzenia cywilizacji proponuje badacz rosyjskiego pochodzenia Andriej Cygankow (ros. Андрей Павлович Цыганков). Zob. A. Tsygankov, *The Irony of Western Ideas in a Multicultural World: Russians' Intellectual Engagement with the "End of History" and "Clash of Civilizations"*, „International Studies Review”, t. 5, 2003, nr 1, s. 53-76.

Dyskurs cywilizacyjny w świetle teorii nowoczesności zaprezentował natomiast Michaił Masłowski (ros. Михаил Валентинович Масловский). Zob. M. Масловский, *Цивилизационный дискурс российской политической элиты в контексте интерпретаций модерности*, „Власть и элиты”, t. 6, 2019, nr 1, 14-28.

⁶⁰⁴ M. Laruelle, op. cit. s. 280.

⁶⁰⁵ Ibidem, s. 278.

czynnikami jednoczącymi o charakterze internacjonalizującym. Stanowią również fundament *russkogo mira*, który wykracza poza granice FR i nie jest tworem o charakterze etnicznym, a ma raczej charakter metanarodowy, pansłowiański, inkluzywny – inkorporuje wszystkich tych, którzy czują duchowy związek z Rosją, czują się jej częścią i uważają ją za swoją ojczyznę⁶⁰⁶. W tym kontekście czynnik etniczny ustępuje swoistemu kodowi kulturowemu, który stanowi centrum idei *russkogo mira*, tzn. ruskiej/rosyjskiej cywilizacji.

Koncepcja ta oraz nacisk kładziony na czynnik kulturowy, duchowy świadczy o tym, że obecne elity rosyjskie postrzegają historyczną Rosję jako wieloetniczne i wielokulturowe imperium. Rosja w ich przekonaniu nie była, nie jest i być nie może państwem opartym na pierwiastku etniczności. Państwo narodowe, zdaniem rosyjskiego prezydenta, jest sprzeczne z tysiącletnią rosyjską historią, która ma charakter imperialny. Historyczna Rosja rozciągająca się na ogromnych terytoriach Europy i Azji, skupiająca dziesiątki różnych grup etnicznych, których kultura, religia i języki się przenikały, wciąż jest obecna w rosyjskiej mentalności. Ta Rosja „przekracza” fizyczne granice państw i istnieje właśnie w postaci *russkogo mira* – wyobrażonej, duchowej wspólnoty. Jej rdzeniem jest unikatowy, jednolity kod kulturowy, który jednoczył i spajał narody historycznej Rosji. Natomiast tkanką tej unikalnej cywilizacji są naród rosyjski oraz rosyjska kultura⁶⁰⁷.

Szczególną misję Rosjan w środkowo-wschodniej części naszego kontynentu prezydent Putin sankcjonuje w następujący sposób: *Naród rosyjski odegrał rolę państwowtórczą [...] Wielką misją Rosjan jest jednoczyć, spajać cywilizację. Językiem, kulturą [...] spajać rosyjskich Ormian, rosyjskich Azerów, rosyjskich Niemców, rosyjskich Tatarów. Jednoczyć w taki typ państwa-cywilizacji, gdzie nie ma narodowych mniejszości, a proces dyferencjacji swój-obcy oparty jest na wspólnej kulturze i wspólnych wartościach. Taka cywilizacyjna tożsamość oparta jest na zachowaniu rosyjskiej duchowej dominaty, nosicielem której są nie tylko etniczni Rosjanie, ale wszyscy nosiciele tej właśnie tożsamości bez względu na narodowość. To jest właśnie kulturowy kod*⁶⁰⁸.

W omawianym dyskursie publicznym dominuje przekonanie o samowystarczalności państwa-cywilizacji. Jego fundamentem jest natomiast mit o „kulturtregerstwie” Rosji.

---

⁶⁰⁶ Торжественный приём по случаю Дня народного единства, 4 ноября 2013 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/19562> (dostęp: 05.04.2019).

⁶⁰⁷ Владимир Путин, *Россия: национальный вопрос*, 23.01.2012, http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (dostęp: 05.04.2019).

⁶⁰⁸ Ibidem.

Narracja o *russkom mirze* legitymizuje pretensje na historyczne uprzywilejowanie kultury rosyjskiej na obszarze Europy Wschodniej. Jego przesłankami miałyby być rzekomo wyższy poziom języka rosyjskiego jako środka pisanego (języka literackiego) oraz rozwój polityczny – stworzenie państwowości rosyjskiej. W stosunkach z Ukrainą kulturtregerstwo było stałym elementem rosyjskiej polityki (także tej po 1991 r.). Argument o wyższości języka rosyjskiego nad ukraińskim, który przez rosyjskie elity był definiowany jako „chłopski” czy teza o przyrodzonej nieumiejętności Ukraińców stworzenia odrębnego organizmu państwowego nie stanowią *novum* i są produktem historiografii imperialnej.

Drugim składnikiem mitologicznym omawianej narracji jest mit o „etnicznej rodzinie”. Ugruntowuje on przekonanie, że terytorium Rusi Kijowskiej było terenem powstawania trzech narodów: rosyjskiego, ukraińskiego oraz białoruskiego.

Należy zaakcentować, że po powrocie Putina na Kreml coraz wyraźniejsza jest linia interpretacyjna, opierająca się na cywilizacyjnej wyjątkowości i ekskluzywności w stosunku do Zachodu, podczas gdy w stosunku do własnego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego obowiązuje inkluzywizm.

Chcąc usankcjonować obroną i z góry pomyślaną linię narracyjną, władze rosyjskie chętnie pielęgnują narodowe mity sięgając po utarte oraz sprawdzone klisze ocenne: bohater – antybohater, przyjaciel – wróg, sojusznik – zdrajca. Następuje reinkarnacja jedynie „słusznych” bohaterów i dostosowanie ich biografii do obecnych wyzwań natury politycznej i społecznej⁶⁰⁹.

Po 2014 r. koncepcja cywilizacyjna jeszcze bardziej zyskała na znaczeniu. Obok narracji o wielkiej wojnie ojczyźnianej stała się jednym z kluczowych komponentów współczesnego rosyjskiego dyskursu publicznego. Rosyjska kultura jest traktowana jako swoiste *soft power*, posiadające właściwości internacjonalizujące. O wzroście znaczenia czynnika kulturowo-cywilizacyjnego nie tylko w przestrzeni publicznej, ale także w sferze polityki bezpieczeństwa świadczy przyjęcie 24 grudnia 2014 r. prezydenckiego dekretu „O ustanowieniu podstaw państwowej polityki kulturowej”, czyniąc z niej część strategii narodowego bezpieczeństwa. Zgodnie z ustawą polityka kulturowa ma na celu zabezpieczenie samoistności oraz oryginalności cywilizacyjnej Rosji. Kultura nie pozostaje w tym wymiarze jedynie czynnikiem konsolidującym rosyjskie społeczeństwo, ale gwarantuje również

---

⁶⁰⁹ Zob. J. Komosa, op. cit., s. 129-150.

przywódczą pozycję kraju na arenie międzynarodowej. Znamienny jest fakt, że do największych niebezpieczeństw kryzysu humanizmu dokument zalicza m. in. deformację pamięci historycznej, negatywną ocenę narodowej historii oraz rozprzestrzenianie „kłamliwej” wizji historii kraju⁶¹⁰.

Prezydencki sposób pojmowania polityki narodowościowej współczesnej Rosji potwierdza, że rosyjskie władze wybrały inkluzywny model rosyjskich dziejów, który powinien inkorporować wszystkich bez względu na pochodzenie etniczne czy przynależność państwową. Takie interpretowanie historii narodowej pozwala na absorpcję dziejów narodów nie-rosyjskich połączonych zgodnie z promowaną narracją wyobrażoną wspólnotą wiary, języka i kultury. Otwiera to ogromne terytoria na wpływ rosyjskiej kultury oraz Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która Ukrainę czy Białoruś postrzega jako swoje kondominium⁶¹¹ i stanowi oręż ideologiczny sankcjonujący rosyjską ingerencję w wewnętrzne sprawy tych państw. Wszystkie wyżej wymienione składowe rosyjskiej narracji historycznej pozwalają Rosji nadal eksploatować mit wschodniosłowiańskiego braterstwa.

Rok 2014 przyspieszył i wyeksponował wyżej opisane tendencje. Bezspornie kryzys ukraiński był czynnikiem warunkującym pewne zmiany wokół formy i sposobu prowadzenia polityki historycznej – szczególnie tej wobec Kijowa. Na uwagę zasługuje przemówienie Putina o wejściu Krymu i Sewastopola w skład FR ogłoszone przed Zgromadzeniem Federalnym. Pojawienie się słów o „piątej kolumnie” stało się kluczowe w procesie kształtowania nastrojów

---

⁶¹⁰ Указ Президента Российской Федерации от 24.12.2014 г. № 808 „Об утверждении Основ государственной культурной политики”, s. 2-4, <http://kremlin.ru/acts/bank/39208> (dostęp: 10.07.2019).

⁶¹¹ Problematyka zaangażowania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w politykę wewnętrzną w tym w politykę historyczną została poruszona w następujących publikacjach. Zob. I. Papkova, *The Orthodox Church and Russian politics*, Oxford 2011; A. Mitrofanova, *The politicization of Russian orthodoxy: actors and ideas*, Stuttgart 2005; С. Чапнин, *Церковь, культура, русский национализм*, Совет по Внешней и Оборонной Политике, s. 76-82, <http://www.svor.ru/public/2012/content0006400047.htm> (dostęp: 25.05.2021); М. Суслов. *Прошлое и будущее в историческом воображении современной Русской православной церкви* [w:] *Прошлый век: сборник научных трудов*, ред. А. Миллер, вып. 1, Москва 2013, s. 35-46; С. Донцев, *Политика памяти в контексте институциональных взаимодействий Русской Православной Церкви и государства в современной России*, „Политическая Наука”, 2018, nr 3, s. 91-105; I. Torbakov, *The Russian Orthodox Church and contestations over history in contemporary Russia*, „Demokratizatsiya”, t. 22, 2014, nr 1, s. 145-170; Р. Батищев, Е. Беляев, А. Линченко, *Русская Православная Церковь как актор современной политики памяти: дискурс канонизации*, „Studia Humanitatis”, 2018, nr 1, <http://st-hum.ru/content/batishchev-ryu-belyaev-ev-linchenko-aa-russkaya-pravoslavnaia-cerkov-kak-aktor-sovremennoy> (dostęp: 25.05.2021).
Kwestia zaangażowania RPC w kreowanie polityki pamięci w Rosji została poruszona również w wywiadzie na antenie telewizji „Настоящее время”:
К. Кобрин, Н. Митрохин, *РПЦ и сталинизм приватизация памяти о репрессиях*, „Настоящее время”, 2 listopada 2015, <https://www.currenttime.tv/a/27340093.html> (dostęp: 25.05.2021).

opinii publicznej. Od tego momentu odmienność poglądów (również tych na dzieje narodowe) była równoznaczna ze zdradą narodową⁶¹².

Podczas tego wystąpienia zostały nakreślone nowe/stare linie narracyjne w rosyjskiej polityce historycznej. Przemówienie to jest kluczowe, jeżeli chodzi o kategorie semantyczne, które zdominowały dyskurs publiczny po 2014 r. Do tych wartych uwagi i stanowiących pewną nowość w stosunku do narracji imperialnej czy sowieckiej należy zaliczyć mit narodu rosyjskiego, jako jednego z najbardziej podzielonych narodów na świecie, który jest wykorzystywany m. in. do legitymizacji „zjednoczenia” Krymu z FR (narracja podważająca prawną zasadność przekazania Krymu USRS w 1954 r. przez Nikitę Chruszczowa)⁶¹³.

Miliony Rosjan położyło się spać w jednym państwie, a przebudziło się za granicą, nagle stali się mniejszością narodową w byłych republikach sojusznicych, a naród rosyjski stał się jednym z największych, jeżeli nie największym podzielonym narodem na świecie - powiedział prezydent Putin w swoim wystąpieniu. Tendencja prezentowania narodu rosyjskiego jako jednego z najbardziej podzielonych narodów na świecie przybrała na sile po 2014 r. i stała się swoistym papierkiem lakmusowym na rzecz uzasadnienia rosyjskiej polityki wobec Ukrainy. Eksploatowanie tej tezy pozwoliło władzom rosyjskim legitymizować aneksję Krymu i wojnę w Donbasie wewnątrz kraju oraz na forum społeczności międzynarodowej. Stanowi ideologiczny oręż w ręku rosyjskiej wierchuszki, uzasadniający bezpośrednią lub pośrednią ingerencję (włącznie z ingerencją wojskową) Kremla w wewnętrzne sprawy byłych republik sowieckich w celu ochrony zamieszkującej je mniejszości rosyjskiej. Przy czym rozumienie pojęcia „rosyjskiej mniejszości narodowej” jest mocno rozbudowane – oznacza nie tylko etnicznych Rosjan, ale szerzej - Ruskich (*мы русские*), czyli ludzi identyfikujących się z rosyjską kulturą, językiem oraz religią prawosławną. Podział narodu rosyjskiego, który nastąpił wraz z upadkiem Związku Sowieckiego pojmowany jest w kategoriach narodowej tragedii, która to daje Moskwie prawo rościć sobie pretensje terytorialne i polityczne wobec b. republik sowieckich⁶¹⁴.

Mit o podzielonym narodzie rosyjskim stał się wygodnym instrumentem ideologicznym przemawiającym na rzecz „zjednoczenia” Półwyspu Krymskiego ze swoją macierzą. Narracja

---

⁶¹² A. Miller, op. cit., s. 142-143.

⁶¹³ Послание Президента Российской Федерации от 18.03.2014 г. б/н. В связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов, <http://kremlin.ru/acts/bank/39444/page/1> (dostęp: 15.03.2019).

⁶¹⁴ Ibidem.

ta posiada kilka składowych. Po pierwsze, strona rosyjska powołuje się na wewnętrzny system prawny ZSRS w kontekście „transferu” w 1954 r. W celu legitymizacji włączenia Krymu z powrotem w skład Federacji władze rosyjskie starają się wykazać, że przekazanie półwyspu (ale także południowo-wschodnich terytoriów dzisiejszej Ukrainy) Ukraińskiej SRS było sprzeczne z wewnętrznymi normami prawnymi obowiązującymi w ZSRS. Zdaniem Putina przekazanie USRS historycznego południa Rosji przez bolszewików oraz oddanie Krymu wraz z Sewastopolem zostało uczynione nie tylko z naruszeniem wewnętrznego systemu prawnego, ale również z całkowitym pominięciem woli społeczeństwa.

W dyskursie publicznym pojawiają się sugestie co do intencji, jakimi kierował się Nikita Chruszczow, decydując się przekazać półwysep Kijowowi, do których zaliczyć należy: chęć umocnienia swojej pozycji politycznej wśród ukraińskiej elity władzy czy swoiste „zadośćuczynienie” za represje lat trzydziestych. Prezydent Rosji podnosi również, że ów „transfer” terytorium odbywał się w ramach jednego organizmu państwowego i wówczas przywództwu ZSRS wydawał się formalnością – nikt bowiem nie mógł przewidzieć, że *Ukraina i Rosja mogą nie być razem, mogą być oddzielnymi państwami*⁶¹⁵.

W celu legitymizacji „zjednoczenia” Krymu z FR Kreml odwołuje się również do argumentów prawno-międzynarodowych oraz kazusu Kosowa czy zjednoczenia Niemiec. W tym kontekście Rosja i Ukraina są prezentowane jako ofiary zachodniej polityki, która była wymierzona przede wszystkim w działania integracyjne Moskwy na obszarze euroazjatyckim. Niemniej jednak, stronie rosyjskiej towarzyszyło też poczucie realnego zagrożenia bezpieczeństwa i rosyjskich interesów na Ukrainie, które należy uznać za bezpośrednią przyczyną rosyjskiej interwencji. Zdaniem prezydenta FR polityka USA, rozszerzanie NATO na wschód, w końcu organizacja tzw. „kolorowych rewolucji” (w tym rewolucji godności na kijowskim Majdanie) spowodowało, że Rosja była zmuszona bronić swoich interesów⁶¹⁶.

W wymiarze prawno-międzynarodowym uzasadniając przyłączenie Krymu do Rosji Putin powołał się także na Uchwałę Organizacji Narodów Zjednoczonych o prawie narodów do samostanowienia. Jak zauważył, na tym samym przepisie bazowała sama Ukraina, ogłaszając niepodległość w 1991 r. i wychodząc ze składu ZSRS⁶¹⁷.

---

⁶¹⁵ Ibidem.

⁶¹⁶ Ibidem.

⁶¹⁷ Ibidem.

Nowy element w rosyjskim dyskursie publicznym stanowi powoływanie się na kazus zjednoczenia NRD (Niemiecka Republika Demokratyczna) i RFN (Republika Federalna Niemiec) oraz utożsamianie sytuacji Rosjan z rozdzielonym po II wojnie światowej narodem niemieckim, który dążył do narodowego zjednoczenia. Putin w swoim przemówieniu z 18 marca 2014 r. wyraził nadzieję, że *obywatele Niemiec udzielą swojego poparcia dążeniom rosyjskiego mira, historycznej Rosji do odbudowania swojej jedności*⁶¹⁸.

Interesujący jest fakt, że Władimir Putin oprócz argumentów normatywnych chętnie powołuje się także na kategorie pozaprawne, tj. poczucie sprawiedliwości, prawdy oraz społeczne przekonanie o rosyjskości Krymu. Akcentuje, że *w sercu, w świadomości ludzi Krym był i pozostanie nieodłączną częścią Rosji. To przekonanie oparte jest na prawdzie i sprawiedliwości*⁶¹⁹.

Wyżej zasygnalizowane procesy w łonie polityki historycznej widoczne po 2014 r. znalazły ujście w ukraińskim nurcie narracji, silnie na nią rzutując. W tym kontekście był to rok brzemienny w skutkach, ale zdaniem autorki nie przełomowy. Ukraina bowiem była stałym elementem dyskursu publicznego postsowieckiej Rosji. Sama narracja historyczna, jak również w szerszym rozumieniu polityka historyczna prowadzona wobec Kijowa, posiadała silnie koniunkturalny i upolityczniony charakter. Polityka historyczna była jednym z najbardziej czułych polityk na wszelkie zmiany i turbulencje polityczne na linii Kijów – Moskwa. Nie powinien jednak dziwić fakt, że największy kryzys we wzajemnych stosunkach od rozpadu ZSRS silnie wpłynął na kształt oraz instrumentarium rosyjskiej polityki historycznej, a wraz z nią na kształtowaną przez władze narrację publiczną.

Czy jednak narracja po 2014 r. prezentuje nową jakość? Autorka śmie twierdzić, że jednak nie. Ukraińsko-rosyjski konflikt spowodował rozkręcenie rosyjskiej maszyny propagandowej na niespotykaną dotąd skalę i stał się akceleratorem pewnych procesów w łonie rosyjskiej polityki historycznej, ale nie był on ich katalizatorem. Procesy te już wówczas zachodziły.

Jeżeli natomiast chodzi o treść semantyczną publicznej narracji historycznej traktującej o Ukrainie, to również nie pojawiły się w niej treści jakościowo nowe od tych eksploatowanych przez poprzedniczki postsowieckiej historiografii: imperialną oraz sowiecką. Pewne wątki narracyjne po 1991 r. uległy po prostu wyciszeniu lub marginalizacji. Aneksja Krymu i wojna

---

⁶¹⁸ Ibidem.

⁶¹⁹ Ibidem.

w Donbasie spowodowały, że do nich powrócono. W 2014 r. nastąpiła jedynie kolektywna erupcja ogromnej ilości wypracowanych na przestrzeni stuleci mitów, których treść semantyczna uległa, jeżeli w ogóle, jedynie powierzchownym zmianom.

Rok 2014 wzmógł jednak z całą pewnością zainteresowanie Ukrainą i jej dziejami narodowymi. Stały się one jednym z najważniejszych tematów poruszanych nie tylko przez telewizję publiczną, prasę – szczególnie tę prokremlowską, najwyższych państwowych oficjeli (ze szczególnym uwzględnieniem prezydenta Władimira Putina), ale również żywo dyskutowanymi w środowisku naukowym i pedagogicznym. W tym ostatnim przypadku najwięcej uwagi poświęcono „naukowemu” usankcjonowaniu „zjednoczenia” Krymu ze swoją macierzą. Zadanie to wymagało jednak całościowego zaprezentowania ukraińskiego oraz rosyjskiego procesów historycznych w taki sposób, aby bezapelacyjnie potwierdzały „odwieczną” rosyjskość półwyspu.

Poza oczywistymi interesami politycznymi czynnikiem, który wzmógł dyskusję i potrzebę opracowania kompleksowego ujęcia ukraińskich dziejów narodowych, były toczące się prace nad nowymi liniami podręczników do nauki historii Rosji. Zbliżające się wielkimi krokami zakończenie prac nad jedną z największych reform rosyjskiej szkolnej dydaktyki po 1991 r. było doskonałą okazją do „ujednoczenia” oraz drenażu historycznej narracji poświęconej Ukrainie z wszelkich „sprzeczności”. Zachodzącym procesom sprzyjała korelacja między powrotem Krymu do macierzy i wynikająca z tego tytułu silna konfrontacja polityczna, militarna, ideologiczna z Kijowem, a zakończeniem prac nad reformą edukacji historycznej. W ten sposób sprzężeniu uległy dwa procesy: wypracowywania „spójnej” historycznej narracji publicznej traktującej o Ukrainie z pracami nad reformą dydaktyki historycznej. Obie ulegały obopólnej silnej i głębokiej infiltracji, uzupełniając się oraz czerpiąc nawzajem ze swojego dorobku.

Z uwagi na fakt, że niniejsza część pracy jest poświęcona narracji publicznej, autorka pragnie więcej uwagi poświęcić właśnie obecności Ukrainy w rosyjskim dyskursie publicznym. O wzroście zainteresowania Ukrainą w rosyjskiej przestrzeni publicznej świadczy fakt, że w okresie od 1 stycznia 2014 r. do 31 grudnia 2015 r. (czyli, kiedy rosyjską propagandę wobec Ukrainy należy uznać za najbardziej intensywną) w wynikach wyszukiwania na stronie rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych słowo „Ukraina” pojawia się 2162 razy⁶²⁰.

---

⁶²⁰ Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации, <https://www.mid.ru/> (dostęp: 29.05.2021).

Niemniej istotna jest obecność tematu ukraińskiego w pracach dwóch najważniejszych instytucji kreujących publiczną narrację historyczną – Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego oraz Rosyjskiego Historyczno-Wojennego Towarzystwa. Wyraz „Ukraina” w wynikach wyszukiwania na stronie RWIO od momentu utworzenia tej instytucji do dnia 29 maja 2021 pojawia się 366 razy, natomiast w okresie od 1 stycznia 2014 r. do 31 grudnia 2015 148 razy⁶²¹, co stanowi prawie połowę wszystkich rezultatów i wskazuje na niezwykle intensywność historycznej ofensywy w tamtym okresie. To wówczas kształtowały się główne filary putinowskiej narracji wobec Ukrainy, dlatego autorka uznaje za zasadne ograniczenie analizy narracji publicznej właśnie do tego okresu: od 1 stycznia 2014 do 31 grudnia 2015 r. Innym argumentem przemawiającym na rzecz zaproponowanych ram czasowych, jest fakt, że to właśnie w 2015 r. została wdrożona i weszła w życie najważniejsza reforma edukacji historycznej.

Tak jak już zostało to zasygnalizowane, dyskurs ukraiński nie stanowi autonomicznej narracji i nie zmienił tego rok 2014. Wątki poświęcone ukraińskiej historii można natomiast przyporządkować do dwóch metanarracji, które zdominowały przestrzeń publiczną: narracji o wielkiej wojnie ojczyźnianej oraz dyskursu cywilizacyjnego. Ten drugi jest zdecydowanie bardziej absorbujący i pojemny. Jego jednoznacznie prawosławny charakter powoduje, że Ukraina ze swoim dziedzictwem kulturowym, eklezjalnym oraz historycznym stanowi jego kluczowy komponent. Natomiast narracja o WOW z Wielkim Zwycięstwem w centrum uwagi na stopniową jej nacjonalizację oraz rosjoцентризм znacznie ogranicza obecność ukraińskiego elementu. Przybierająca na sile konfrontacja z Zachodem oraz z jednej strony prozachodni, z drugiej natomiast antyrosyjski kierunek polityki krajów bliskiej zagranicy tj. Ukraina, Gruzja, w pewnych okresach Mołdawia spowodowały, że Moskwa konsekwentnie zawłaszcza dziedzictwo wielkiej wojny ojczyźnianej, eksponując rosyjski wkład w Wielkie Zwycięstwo, a deprecjonując współczesność pozostałych republik sowieckich.

Dyskurs publiczny poświęcony Ukrainie po 2014 r. został zdominowany przez cztery główne linie narracyjne: narrację o Rusi Kijowskiej, narrację Perejasławia (jest ona najslabiej obecna w przestrzeni publicznej) - obie wpisują się w dyskurs cywilizacyjny, a także narrację o banderyzacji Ukrainy wkomponowaną w metanarrację o spuściźnie WOW i Wielkim Zwycięstwie oraz narrację o niepełnowartościowości państwowości ukraińskiej, która ma

---

⁶²¹ Официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/search?query=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0> (dostęp: 29.05.2021).

charakter mieszany – czerpie z jednego i drugiego metadyskursu. Nośnymi elementami składowymi tej ostatniej stały się narracja poświęcona Krymowi oraz narracja Noworosji, które stanowią zarazem jej najpełniej zmaterializowaną formę.

Nie oznacza to jednak, że wyżej wymienione kierunki narracyjne stanowią *novum* w dyskursie publicznym postsowieckiej Rosji. Wprost przeciwnie - były one z różnym natężeniem obecne po 1991 r. i w zależności od koniunktury politycznej na linii Kijów – Moskwa z różną intensywnością eksploatowane. Również treść semantyczna wspomnianych narracji oraz tworzących je mitów nie uległa istotnej zmianie. Pod tym względem ukraiński nurt putinowskiej narracji ma charakter hybrydowy i w sposób instrumentalny wykorzystuje dorobek imperialnej oraz sowieckiej mitologii narodowych, dokonując ich penetracji oraz drenażu. Często łączy elementy sprzeczne np. imperializm z nacjonalizmem, wieloetniczność z rosjocentryzmem, dziedzictwo samodzierżawia ze spuścizną sowiecką. Wykorzystuje jedynie te, które w danym momencie są najbardziej adekwatne dla osiągnięcia konkretnie sprecyzowanego celu.

W analizie narracji publicznej traktującej o Ukrainie autorka ograniczy się do wypowiedzi, oświadczeń, wywiadów, publikacji najwyższych oficjeli państwowych (ze szczególnym uwzględnieniem rosyjskiego prezydenta oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych), gdyż to te instytucje najsilniej, jej zdaniem, wyznaczają kierunki rozwoju polityki historycznej. Autorka uwzględni również narrację kreowaną przez dwie pryncypialne w procesie modelowania publicznego dyskursu historycznego instytucje: Rosyjskie Towarzystwo Historyczne oraz Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne. Za przedmiot badań posłużą przede wszystkim teksty (publikacje, wywiady, wypowiedzi, noty sprawozdawcze) znajdujące się na oficjalnych stronach internetowych tychże instytucji.

Narracja o spuściznie Rusi Kijowskiej jest obok „banderyzacji” Ukrainy tematem najchętniej poruszonym przez rosyjskich oficjeli - w tym prezydenta Rosji po 2014 r. Jej ideologiczne jądro stanowi mit o trzech bratnich narodach. Ze względu na jej chłonność semantyczną oraz idące za tym reperkusje interpretacyjne (legitymizacja szeroko pojętej misji cywilizacyjnej Rosji wobec Kijowa, która usprawiedliwia konfliktogenną politykę Moskwy w regionie) jest zdaniem autorki fundamentalnym komponentem ukraińskiej linii publicznej narracji historycznej. Należy jednak zasygnalizować, że ta część narodowej mitologii jest elementem najsilniej obecnym w rosyjskim postsowieckim dyskursie i bez przerwy eksploatowanym po 1991 r. Obficie czerpie ona z dorobku imperialnej i sowieckiej

historiografii, dlatego zdaniem autorki warto w tym kontekście w drodze wyjątku i odstępstwa od przyjętych ram czasowych odwołać się do źródeł sprzed 2014 r., gdyż zawartość semantyczna stanowiąca *core* tego mitu nie uległa zmianie w wyniku konfliktu ukraińskiego.

W kontekście założeń interpretacyjnych narracji o Rusi Kijowskiej kluczowe jest przemówienie rosyjskiego prezydenta podczas międzynarodowego klubu dyskusyjnego Władaj. Podkreślił on wówczas, że Ukraina bez żadnych wątpliwości jest niepodległym państwem, ale zaznaczył jednocześnie, że dzisiejsza rosyjska państwowość posiada dniewprowskie korzenie, a Ruś Kijowska była fundamentem późniejszego wielkiego państwa rosyjskiego. Formalnie uznaje również odmienności ukraińskiej kultury czy języka, ale uważa je za część rosyjskiego świata - cywilizacji. Powstanie niepodległej Ukrainy traktuje jednak raczej jako zrządzenie losu, a nie wynik nieuniknionego procesu dziejowego. Zauważa, że to właśnie po zjednoczeniu Ukrainy i Rosji w jedną Ruś (w wyniku postanowień ugody perejasławskiej) rozpoczął się szybki rozwój gospodarczy tych ziem. Również po zakończeniu II wojny światowej 1/3 inwestycji sowieckich przypadła na USRS. Czynnikiem gospodarczym stał się wówczas istotny w kontekście przygotowań Kijowa do podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską (UE)⁶²².

Swoimi poglądami na kwestię ukraińską Władimir Putin czerpie z dorobku Piotra Struwego, dla którego od pochodzenia etnicznego ważniejsza była kultura. Spiwem narodu rosyjskiego w jego ujęciu miało być nie pochodzenie etniczne, ale kultura rosyjska. Tym samym uznawał odrębność kultury ukraińskiej czy białoruskiej, ale uważał je za lokalne czy regionalne wobec kultury rosyjskiej, która miała mieć charakter wszechruski⁶²³.

Ukraina zawsze stanowiła jego słaby punkt - konsekwentnie odmawiał uznania istnienia ukraińskiej narodowości, a nawet ukraińskiej kultury (podobnie jak i białoruskiej). Uważał, że naród rosyjski jest narodem *in status nascendi*, a proces narodotwórczy może zostać zakończony dzięki jedności kultury, w której kultura rosyjska odgrywała kluczową rolę (podobnie jak kultura angielska w Ameryce). Struwe stał na stanowisku, że pomimo swojej heterogeniczności etnicznej Rosja jest prawdziwym państwem narodowym. Jedność Rosji wyrażała się bowiem jego zdaniem nie w jej etniczności, ale kulturowej jedności. Dlatego proces kulturowego spajania był w jego mniemaniu kluczowy. Stawianie czynnika kulturowego w centrum procesu narodotwórczego spowodowało, że Struwe większe zagrożenie widział

---

⁶²² Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, 19 сентября 2013 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/19243> (dostęp: 31.03.2019).

⁶²³ S. Plohhy, op. cit., s. 204-205.

w separatyzmie kulturowym niż w separatyzmie politycznym. Rozwijający się ukraiński ruch narodowy uderzał w samo serce jego koncepcji⁶²⁴.

Jego zdaniem, uznanie istnienia odrębnej, autonomicznej ukraińskiej kultury było równoznaczne z ograniczeniem kultury wszechrosyjskiej do wąskiej grupy etnicznej i godziło w fundamenty, na których opierała się koncepcja wielkiej Rosji. Narodowość rosyjska jego zdaniem była zdeterminowana przez czynnik kulturowy, nie etniczny – wszechrosyjską kulturę. Jej rozwój był natomiast możliwy dzięki hegemonii języka rosyjskiego, który był w jego opinii językiem klas wykształconych i stanowił medium literatury, nauki, edukacji, rządu, opinii publicznej. Nieznajomość tego języka skazywała obywatela Imperium Rosyjskiego na izolację społeczną. Obawa przed uznaniem ukraińskiej czy białoruskiej kultury za autonomiczną niosła ze sobą perspektywę „rozdzielenia”, a nawet „roztrójenia” rosyjskiej kultury. Dlatego obie uznawał za kultury „regionalne”, „lokalne”, a języki ukraiński czy białoruski za „dialekty” języka rosyjskiego⁶²⁵.

Po swojej wizycie w Galicji Wschodniej w 1914 r. w opublikowanych artykułach kulturę ukraińską nazwał „surogatem kultury”, który został stworzony przez tamtejszą ludność prawosławną w celu obrony swojej tożsamości przed polską dominacją. Bez tego „surogatu kultury” miejscowa ludność ukraińska uległaby polonizacji. Jednak po tym, jak polskie zwierzchnictwo dobiegło końca, a Galicja została włączona w skład Rosji, kultura ukraińska nie posiadała, jego zdaniem, żadnej użytecznej funkcji i powinna stopniowo zanikać, stając się tylko zjawiskiem regionalnym. Radykalne poglądy Struwego na kwestię ukraińską wynikały z jego obawy przed zniszczeniem rosyjskiej jedności narodowej. Autonomia ukraińskiej (czy białoruskiej) kultury była równoznaczna z końcem Rosji jako wielkiego projektu imperialnego⁶²⁶.

Hołdując poglądom Piotra Struwego, Władimir Putin *de facto* podważa zasadność istnienia ukraińskiej państwowości jednocześnie, akceptując specyfikę ukraińskiej kultury czy języka, ale traktuje je jako podrzędne, niskogatunkowe wobec rosyjskich i kwestionuje ich autonomię.

Innym filarem putinowskiej wizji historii oraz wypływającego z niej stosunku do roli Ukrainy w rosyjskiej historii jest chrześcijaństwo obrządku wschodniego. Idea jednoczącego

---

⁶²⁴ R. Pipes, *Piotr Struwe. Liberal na prawicy 1905-1944*, Warszawa 2016, s. 188-191, 194.

⁶²⁵ Ibidem, s. 188-191, 194.

⁶²⁶ Ibidem, s. 188-191, 194.

narody słowiańskie prawosławia, stanowiącego ich duchowe źródło, pozwala na inkorporację ukraińskich dziejów, które razem z białoruskimi mają stanowić jedynie składową dominującego nurtu rosyjskiej historii. Koncepcja wspólnego duchowego źródła znacznie ogranicza autonomię ukraińskiego procesu dziejowego. W okresie prezydentury Władimira Putina kładziony jest nacisk na państwowotwórczą oraz narodowotwórczą rolę religii prawosławnej. Przyjęcie przez księcia Włodzimierza Wielkiego chrześcijaństwa nie było tylko aktem konfesyjnym, ale przede wszystkim wyborem cywilizacyjnym, który zdominował rozwój scentralizowanego państwa rosyjskiego w wiekach późniejszych.

Poprawa relacji politycznych z Kijowem po 2010 r. oraz obchody 1025 rocznicy chrztu Rusi sprawiły, że koncepcja wspólnego rodowodu trzech narodów wschodniosłowiańskich stała się w centrum rosyjskiej polityki historycznej. Wspólne obchody ważnego dla tych narodów wydarzenia, jakim było przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku wschodnim (powołano wspólny komitet, który na czele z głową Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i Wszechrusi Cyrylem zajął się organizacją wydarzeń towarzyszących tej rocznicy) stały się okazją do promowania przez Kreml idei o duchowej jedności świata prawosławnego, na straży której niezmiennie stoi Rosja. Prawosławie traktowane jest przez rosyjską elitę jako siła jednocząca, konsolidująca ogromne europejskie terytoria, które zajmują dzisiaj Rosja, Ukraina oraz Białoruś. Nawiązywanie do tradycji Rusi Kijowskiej, która przez te trzy państwa traktowana jest jako załęczek ich późniejszej państwowości, dostarcza Moskwie argumentu na rzecz tezy o wspólnym pochodzeniu tych narodów, wspólnym duchowym źródle, któremu na imię prawosławie. Zdaniem rosyjskiego prezydenta, jednocząca rola Cerkwi prawosławnej nie umniejszyła się również po rozpadzie Związku Sowieckiego – wprost przeciwnie, pomimo istnienia oddzielnych państwowości Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini posiadają wspólny moralny, duchowy początek, wspólny los oraz *de facto* wspólną Cerkiew⁶²⁷. Kościół prawosławny wciąż spaja wielomilionowy *russskij mir*⁶²⁸.

W tym miejscu warto wspomnieć o niebagatelnej roli i zaangażowaniu rosyjskiej Cerkwi w politykę historyczną, które sprowadzają się przede wszystkim do legitymizacji

---

⁶²⁷ *Интервью к фильму „Второе крещение Руси”*, 23 июля 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/18872> (dostęp: 05.04.2019); *Владимир Путин прибыл в Киев, где проходят торжества в честь 1025-летия Крещения Руси*, 27 июля 2013 г., https://www.1tv.ru/news/2013-07-27/63340-vladimir-putin-pribyl_v_kiev_gde_prohodyat_torzhestva_v_chest_1025_letiya_krescheniya_rusi (dostęp: 05.04.2019); *Состоялась встреча Президента России В.В. Путина с Предстоятелями и представителями Поместных Православных Церквей*, 25 июля 2013 г., <https://mospat.ru/ru/2013/07/25/news89202/> (dostęp: 05.04.2019);

⁶²⁸ *Встреча с участниками Архиерейского собора*, 1 февраля 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/17409> (dostęp: 05.04.2019).

państwowej narracji historycznej. Poza ideą *russskogo mira* tak aktywnie promowaną przez patriarchę Cyryla innym – niemniej bliskim polem cerkiewnej działalności - jest wielka wojna ojczyźniana, która niewątpliwie stanowi jądro współczesnej rosyjskiej tożsamości historycznej i narodowej. Wymownym oraz namacalnym przykładem aktywnego włączania się Cerkwi w działania władzy na polu ofensywy historycznej jest główna świątynia rosyjskich Sił Zbrojnych pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego pobudowana pod Moskwą na obszarze muzealno-świątynnego parku „Patriot” (ros. парк „Патриот”).

Świątynia jest duchowym symbolem Rosji, gloryfikującym największe zwycięstwo życia nad śmiercią. Budowa Cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego została ukończona 9 maja 2020 r., czyli w 75. rocznicę zwycięstwa w WOW⁶²⁹. Szczególną uwagę zwraca symbolika głównej świątyni Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, której proboszczem jest sam patriarcha Cyryl. Swoją architekturą oraz malarstwem bezpośrednio nawiązuje do wydarzeń WOW. I tak średnica bębna głównej kopuły cerkwi wynosi 19,45 metrów na pamiątkę 1945 r., czyli zakończenia wojny z III Rzeszą. Wysokość dzwonnicy mierzy 75 metrów, co nawiązuje do 75 rocznicy obchodów Wielkiego Zwycięstwa, kiedy oficjalnie w 2020 r. zakończono prace nad budową świątyni. Natomiast wysokość małej kopuły wynosi 14,18 metrów, która ma symbolizować 1418 dni i nocy, kiedy toczyła się wojna. Szczególną uwagę zwraca również fakt bezpośredniego nawiązania do głównych wydarzeń WOW poprzez umieszczenie w cerkwi płaskorzeźb poświęconych m. in. obronie twierdzy brzeskiej w 1941 r. oraz Stalingradu, paradzie na Placu Czerwonym w listopadzie 1941 r., bitwie smoleńskiej, stalingradzkiej oraz rżewskiej, forsowaniu Dniepru, bitwie na łuku kurskim oraz wywieszeniu flagi na budynku Reichstagu⁶³⁰.

Podczas budowy wiele kontrowersji wzbudziły krążące w mediach informacje, jakoby na ścianach świątyni miały zawisnąć portrety prezydenta Władimira Putina, ministra obrony Siergieja Szojgu oraz głowy Rady Federacji Walentyny Matwijenko. Z pomysłu tego ostatecznie jednak zrezygnowano. W kwietniu 2020 r. opinię publiczną obiegła informacja, że w cerkwi zostanie umieszczony wizerunek Józefa Stalina, którego portret niósł jeden z uczestników parady Zwycięstwa 1945, co miała symbolizować jedna ze świątynnych mozaik.

---

⁶²⁹ Официальный сайт парка "Патриот", <https://patriotp.ru/obekty/glavnyy-khram-vooruzhennykh-sil-rossiyskoy-federatsii/> (dostęp: 27.04.2022).

⁶³⁰ *Под Москвой открыт главный храм российской армии. Чем он успел прославиться?*, 14 июля 2020 г., <https://www.bbc.com/russian/news-53020701> (dostęp: 27.04.2022).

W obawie jednak przed negatywną reakcją społeczną usunięto ją ze świątyni i umieszczono w jednym z muzeów zlokalizowanych na terytorium parku „Patriot”⁶³¹.

Cerkiew pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego jest doskonałym przykładem instrumentalnego wykorzystywania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przez władzę do promocji państwowej wersji narodowej historii. Polityka Kremla pozbawiona jest większego sprzeciwu wobec aktywnego udziału hierarchów cerkiewnych w dziele kreowania znacjonalizowanej narracji historycznej. RPC angażuje się we wszystkie najważniejsze kierunki polityki historycznej (*russkij mir* oraz WOW), ugruntowując je swoim autorytetem i jednocześnie sakralizując. Rosyjska Cerkiew na polu polityki historycznej (i nie tylko) jest niezwykle istotnym sprzymierzeńcem władzy, co jedynie potwierdza oraz konserwuje sojusz ołtarza z tronem.

Natomiast drugim filarem omawianego konstruktów ideologicznego jest naród rosyjski, będący nacją państwowotwórczą i stanowiący jądro oraz unifikującą tkankę cywilizacji. W mniemaniu rosyjskiej głowy państwa generatorami misji konsolidującej są język i kultura. Nadawanie narodowi rosyjskiemu charakteru wspólnoty kulturowej, a nie etnicznej czy obywatelskiej, wypływa z pojmowania idei państwa narodowego, które zdaniem rosyjskiego prezydenta przeżywa kryzys. Co więcej, doświadczenie imperialne „historycznej Rosji” wyklucza budowę państwa na imperatywie etniczności. Rosja bowiem była i pozostaje przeciwieństwem państwa narodowego. Natomiast jej współczesne problemy mają swe źródło w sowieckiej polityce narodowościowej, kiedy to w ogniu walki z centrum politycznym władze ZSRS uruchomiły proces tworzenia państw narodowych. W opinii Putina współczesna autoidentyfikacja narodu rosyjskiego może wyrażać się jedynie w polietnicznej cywilizacji zjednoczonej rosyjskim (ruskim) jądrem kulturowym. Co więcej, to właśnie unikalna kultura, historia i rodzaj tożsamości są gwarantem harmonijnego rozwoju multikulturowej wspólnoty współczesnej Rosji⁶³².

Uprawniona wydaje się być zatem konstatacja, że rozumienie pojęcia narodu jest kluczowe dla percepcji dziejów narodowych. Rosyjska elita polityczna odrzuca imperatyw narodu jako wspólnoty etnicznej czy politycznej, który jest kluczowy dla współczesnych demokracji. Wyraźna jest tendencja podążania „własną ścieżką” i pozycjonowania Rosji w opozycji do krajów zachodnich. Kulturowe rozumienie nacji jest znacznie bardziej atrakcyjne

---

⁶³¹ Ibidem.

⁶³² Путин: „Русский народ – скрепляющая ткань уникальной цивилизации”, 23 января 2012 г., <https://stavropolye.tv/news/4511> (dostęp: 29.05.2019).

zważywszy na neoimperialne zapędy rosyjskiej elity władzy. Pozwala ono na nobilitację rosyjskiej kultury i doświadczenia historycznego w stosunku do cywilizacji Zachodu, a w obliczu kryzysu państwa narodowego w łonie Unii Europejskiej, nawet na supremację proponowanego modelu tożsamości (z rosyjskiego punktu widzenia). Zważywszy na głęboki kryzys tożsamościowy, który przeżywa postsowiecka Rosja, narracja cywilizacyjna nosi znamiona psychoterapeutycznej. Wyraźnie obnaża narodowy kompleks niedowartościowania względem zachodnich sąsiadów. Dyskurs cywilizacyjny ma być remedium na dezorientację wokół pojęcia rosyjskości. Tłumaczy to tak chętnie lansowaną przez Władimira Putina tezę *Rosja to nie jest po prostu kraj, to rzeczywiście oddzielna cywilizacja*⁶³³.

Coraz silniejsza popularyzacja narracji cywilizacyjnej po powrocie Putina na Kreml w 2012 r. i dokonany wybór na rzecz jej prawosławnego charakteru mają kluczowe znaczenie dla percepcji historii Ukrainy. Centrum dyskursu cywilizacyjnego jest bowiem spuścizna państwa staroruskiego, która legitymizuje tezę o „tysiącletniej rosyjskiej historii”. Bez niej rosyjskie dzieje narodowe znacznie „ubożeją”, pozbawione są antyczności oraz europejskości. Dlatego dziedzictwo Rusi jest systematycznie zawłaszczane oraz nacjonalizowane przez stronę rosyjską. Wyraża to m. in. tendencja utożsamiania współczesnej Rosji z Rusią i traktowanie obu pojęć jako tożsamy. Myśl taką zasugerował wprost rosyjski prezydent podczas spotkania z historykami 5 listopada 2014 r.⁶³⁴.

Symptomatyczny jest również fakt, że w obliczu przybierającego na sile konfliktu z Ukrainą wiosną 2014 r. z rosyjskiej Wikipedii zniknął termin „Ruś Kijowska” i został zastąpiony przez pojęcie „państwa staroruskiego”. Falę ostrych sporów spowodowały także inne określenia, które pojawiły się na portalu, wśród których na uwagę zasługuje następujące stwierdzenie: *Ruś to naród tworzący społeczną elitę ruskiego kaganatu*⁶³⁵ lub teza, jakoby termin „Ruś Kijowska” pojawił się w końcu XIX w.⁶³⁶.

Spersonifikowanym symbolem narracji o Rusi jest książę Włodzimierz. To jego postać stoi w centrum omawianego narratywu i pełni rolę znaku wyposażonego w semantyczne

---

⁶³³ Путин назвал Россию отдельной цивилизацией, 17 мая 2020 г., <https://www.kommersant.ru/doc/4347719> (dostęp: 29.05.2021)

⁶³⁴ Встреча с молодыми учёными и преподавателями истории, 5 ноября 2014 г., <http://www.kremlin.ru/events/president/news/page/343> (dostęp: 29.05.2021).

⁶³⁵ Ruski kaganat (ros. русский каганат) – nazwa stosowana w historiografii na określenie państwa słowiańskiego istniejącego w IX w. na terenie późniejszej Rusi Kijowskiej. Istnienie tego tworu państwowego nie zostało jednak naukowo dowiedzione. Zob. więcej: L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, wyd. 4, Wrocław 2005.

⁶³⁶ Т. Ворона, В „Википедии” война правок: россияне переписывают историю, 4 апреля 2014 г., <https://ain.ua/2014/04/04/v-vikipedii-vojna-pravok-kievskuyu-rus-pereimenovali-v-drevnerusskoe-gosudarstvo/> (dostęp: 29.05.2021).

atrybuty. Spuścizna księcia Włodzimierza została jeszcze silniej zaakcentowana podczas prac nad wzniesieniem jego pomnika w centrum Moskwy. Decyzja ta wywołała konstatację strony ukraińskiej, stawiając dziedzictwo Rusi w polu szczególnego zainteresowania obu adversarzy. Fakt, że obie strony upatrują w nim źródła swojej państwowości oraz narodowości sprawia, że jej historia jest w sposób szczególny narażona na instrumentalizację oraz upolitycznienie. Pokazała to retoryka władz rosyjskich, które postać świętego Włodzimierza wykorzystały do legitymizacji politycznej decyzji o aneksji Krymu. Rok 2014 to czas szczególnej aktywizacji mitu o władcy Rusi, za pośrednictwem którego Putin usprawiedliwiał „przywrócenie prawdy historycznej” oraz zachowanie rosyjskiej ciągłości tradycji, kultury i państwowości⁶³⁷.

Fakt, że księżę Włodzimierz zajmuje centralne miejsce w omawianej narracji, potwierdzają wypowiedzi kluczowych osób rosyjskiego życia publicznego, które podnoszą jego postać do rangi zsakralizowanego symbolu. I tak przedstawiciel Synodalnego Informacyjnego Oddziału Cerkwi Władimir Legojda (ros. Владимир Романович Легойда) wyraził przekonanie, że to co *uczynił księżę Włodzimierz dla naszych narodów* [narodów słowiańskich – J. K.] *z punktu widzenia Cerkwi jest równoznaczne z dokonaniem apostołów*⁶³⁸. Natomiast Jurij Nikiforow (ros. Юрий Александрович Никифоров) będący przedstawicielem Rosyjskiego Wojenno-Historycznego Towarzystwa decyzję o postawieniu pomnika staroruskiemu władcy skomentował w następujący sposób: *Fakt wzniesienia pomnika księciu Włodzimierzowi jest skrajnie ważny dla naszej narodowej samoidentyfikacji. Należy pamiętać, że historia Rosji nie zaczęła się 25 lat temu ani w 1917 r., ale znacznie wcześniej. Nasza państwowość i kultura zaczęły się ponad tysiąc lat temu. Jest jedną z najstarszych na planecie Ziemi [...] To właśnie chrzest Rusi jest historycznym wydarzeniem, które pomogło utrzymać wschodnio-europejskie przestrzenie w ramach jednego państwa – Rusi Kijowskiej*⁶³⁹.

Postać Włodzimierza ma szczególne znaczenie dla interpretacji genezy wschodniosłowiańskich narodów. Zdaniem zastępcy dyrektora wykonawczego ds. nauki RWIO Michaiła Miagkowa (ros. Михаил Юрьевич Мягков) jest on bowiem symbolem jedności trzech narodów. To w jego figurze łączy się początek ich państwowości⁶⁴⁰.

---

⁶³⁷ Е. Чимирис, *Россия и Украина в битве за историческую правду*, 18 мая 2015 г., <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-ukraina-v-bitve-za-istoricheskuyu-pravdu/> (dostęp: 04.06.2021).

⁶³⁸ *Великий князь Владимир – символ общей истории славянских народов*, 27 июля 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-1881> (dostęp: 04.06.2021)

⁶³⁹ Ibidem.

⁶⁴⁰ *Пресса о памятнике князю Владимиру в Москве*, 29 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-578> (dostęp: 04.06.2021).

Książę Włodzimierz odgrywa również niebagatelną rolę w dyskursie cywilizacyjnym. Stanowi symbol cywilizacyjnego wyboru ówczesnej Rusi. Decyzja o przyjęciu chrztu w obrządku wschodnim zgodnie z proponowaną narracją miała nie tylko charakter eklezjalny, ale była także obraniem konkretnego kierunku kulturowo-cywilizacyjnego rozwoju państwa staroruskiego⁶⁴¹. W związku z powyższym z całą pewnością mamy do czynienia z procesem sakralizacji oraz idealizacji postaci ruskiego kniazia, który jest prezentowany jako opatrnościowy mąż stanu, ojciec narodu, który położył fundamenty pod jego rozwój cywilizacyjny oraz kulturowy, wprowadzając go do grona rodziny narodów europejskich.

Mit o Rusi Kijowskiej, w który siłą rzeczy wkomponowana jest historia Ukrainy ma niebagatelne znaczenie w sferze politycznej, gdyż posiada on charakter państwowotwórczy. Mity o charakterze *state-building* legitymizują granice państwowe, odpowiadając na pryncypialne pytania: dlaczego dane państwo istnieje w danych granicach, dlaczego mieszkańcy danego państwa nazywają siebie tak, a nie inaczej? Są to pytania o genezę państwa i narodu oraz samoidentyfikację, bez odpowiedzi na które żadna wspólnota nie może dokonać własnej autoidentyfikacji. Bez wątpienia, żeby uważać własne państwo za pełnowartościowe, należy posiadać unikalną historię. Przekonanie to jest właściwe przede wszystkim państwom narodowym, ale nie oznacza to, że jest mniej ważne dla imperiów. Narracja o Rusi pozwala bowiem uzasadnić autochtoniczność zarówno ukraińskiego jak i rosyjskiego etnosu⁶⁴².

Mając powyższe na uwadze, wydaje się być słuszna konstatacja, że na współczesny sposób percepcji dziejów Rusi Kijowskiej a wraz z nim dziejów narodowych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów ma wpływ wciąż żywa koncepcja Nikołaja Ustriałowa, zgodnie z którą ruskie/rosyjskie dzieje zostały podzielone na starożytne i nowoczesne. W myśl wspomnianej koncepcji w starożytnym okresie historii państwa staroruskiego pierwotna jedność uległa rozbiciu na historię zachodniej i wschodniej Rusi (późniejszej Ukrainy i Rosji), żeby później zjednoczyć się w łonie Imperium Rosyjskiego⁶⁴³.

Zjednoczenie to zdaniem Ustriałowa miało charakter polityczny, ale po zniesieniu w 1839 r. unii brzeskiej zyskało także charakter religijny. Imperium występowało w kategorii prawosławnego królestwa. Należy jednak zaznaczyć, że w XIX w., kiedy owa koncepcja

---

⁶⁴¹ Ibidem.

⁶⁴² Е. Чимириш, op. cit., <https://russiancouncil.ru/analytiks-and-comments/analytiks/rossiya-i-ukraina-v-bitve-za-istoricheskuyu-pravdu/> (dostęp: 04.06.2021).

⁶⁴³ А. Тесля, *Россия без Украины: трансформация большого нарратива*, „Россия в глобальной политике”, 2018, nr 2, <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-bez-ukrainy-transformacziya-bolshogo-narrativa/> (dostęp: 04.06.2021).

powstała, historia zachodniej Rusi była traktowana jako równorzędna w stosunku do jej wschodniej odpowiedniczki. Oba nurty (rosyjski i ukraiński) należące do jednego potoku (ruskiego) połączyły się w rzece Imperium⁶⁴⁴.

Oprócz tego współczesna narracja o Rusi czerpie z syntezy historii wspólnoty (Ruskich, ros. мы русские) z historią dynastyczną. W myśl tej koncepcji akcent był kładziony na historię północno-wschodniej Rusi zgodnie z logiką „transferu tronów” (analogiczną z „transferem imperiów”): od tronu kijowskiego poprzez włodzimierski, od niego do moskiewskiego a następnie do petersburskiego. Historiograficzną wizualizacją owego systemu jest monumentalne dzieło Siergieja Sołowjowa *Historia Rosji od najdawniejszych czasów*⁶⁴⁵.

Natomiast drugą, najchętniej eksploatowaną przez stronę rosyjską narracją jest prezentacja Ukrainy jako państwa „upadłego”. Jest to strategia Kremla obliczona na dyskredytację tego kraju na arenie międzynarodowej. Przy czym główną siłą napędową tej linii narracyjnej jest mit Ukraińca - banderowcy/nacjonalisty, który w początkowej fazie konfliktu ukraińsko-rosyjskiego był jednym z najsilniej eksploatowanych przez rosyjską propagandę stereotypów⁶⁴⁶.

W obrazie, który proponuje prezydent Putin w swoim przemówieniu skierowanym do Zgromadzenia Federalnego Ukraina jawi się państwem mafijnym, pogrążonym w permanentnym kryzysie gospodarczym oraz politycznym. Należy jednak zauważyć, że Putin dokonuje wyraźnego rozdzielenia między społeczeństwem ukraińskim, a ówczesnymi władzami w Kijowie. Naród ukraiński nadal pozostaje w retoryce Kremla „bratnim”, natomiast wrogiem są antyrosyjskie, z ukraińskiego punktu widzenia patriotycznie zorientowane elity na czele z prezydentem Petrem Poroszenko (a od 2019 r. także z Wołodymyrem Zełenskim), które doszły do władzy w wyniku „przewrotu państwowego” w postaci rewolucji godności. Eksploatowanie w dyskursie publicznym kategorii zamachu stanu pozwala elicie rosyjskiej na nieuznanie władz w Kijowie, dyskredytowanie ich i nietraktowanie jako równoprawnego partnera we wzajemnych relacjach. Zdaniem Putina na Ukrainie nie ma legalnej władzy (w

---

⁶⁴⁴ Ibidem.

⁶⁴⁵ Ibidem.

⁶⁴⁶ Należy jednak zasygnalizować, że mit „Ukraińca – banderowcy” był w postsowieckiej Rosji obecny i eksploatowany od samego początku jego powstania. Nie stanowi on „produktu” ukraińsko-rosyjskiego konfliktu. Neoimperialną wizję rosyjskiej historii i stosunek do Ukrainy w klarowny sposób ujął w 1999 r. Konstatyn Zatulín – specjalny przedstawiciel Dumy FR ds. migracji i obywatelstwa oraz dyrektor Instytutu krajów Wspólnoty Niepodległych Państw – *Nie braterskie słowiańskie państwo, a politycznie zorganizowana banderowszczyzna – oto co za ptaszek wyklął się na naszych oczach z Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki [...] Banderowiec nie jest bratem dla Rosjanina*. Zob. К. Затулин, *Российско-украинский договор: обман века*, 26 января 1999 г., <https://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/> (dostęp: 15.04.2020).

momencie, kiedy przemówienie było wygłaszane tj. 18 marca 2014 r.), z którą możliwe byłyby rozmowy. Wiele państwowych organów władzy znajduje się bowiem pod kontrolą „samozwańców-radykałów”. Prezentowanie Ukrainy jako kraju pogrążonego w chaosie dopuszczało również wysunięcie argumentu o prześladowaniu i dyskryminacji ludności rosyjskiej na Krymie, w Sewastopolu, Charkowie czy Doniecku. Dlatego też „prośba o protekcję” skierowana do Moskwy była w pełni uzasadniona⁶⁴⁷.

Powyższa argumentacja budzi skojarzenia z notą uzasadniającą wkroczenie wojsk sowieckich w granice Rzeczypospolitej w 1939 r., którą odczytano polskiemu ambasadorowi Wacławowi Grzybowskiemu. Wówczas Kreml używał tych samych argumentów, co w 2014 r. wobec Kijowa. Wkroczenie wojsk sowieckich było wymuszone koniecznością obrony mniejszości narodowych, gdyż doszło do upadku państwa polskiego i dezintegracji jego władz⁶⁴⁸. Przykład ten pokazuje, że techniki legitymizacji rosyjskiej polityki zagranicznej wobec krajów sąsiednich nie uległy zmianie. Wprost przeciwnie, strona rosyjska chętnie powraca i korzysta ze znajomych, wypróbowanych instrumentów. Korzystając z terminologii z dziedziny bezpieczeństwa ontologicznego działanie to należy definiować jako próbę powrotu do Giddensowskiej rutyny - uwarunkowań permanentnej konfrontacji z Zachodem i państwami „bliskiej” oraz „dalszej” zagranicy. Tylko tak wykreowana rzeczywistość pozwala Rosji powrócić do „tradycyjnej” autopercepcji jako kraju realizującego szczególną misję kulturowo-cywilizacyjną na obszarze Europy Wschodniej oraz rolę ambasadora „uciśnionych” i wyzwoliciela „zniewolonych”.

Retoryka o „przewrocie państwowym” oraz „banderowskiej juncie” sprawującej władzę w Kijowie uzasadnia ingerencję Kremla w wewnętrzne sprawy Ukrainy, która ma na celu ochronę praw ludności rosyjskiej, której podstawowe prawa i wolności są ciągle łamane: *Raz za razem podejmowali [władze ukraińskie – J. K.] próby pozbawienia Rosjan ich pamięci historycznej i ojczystego języka, przekształcenia ich w obiekt przymusowej asymilacji [...]* *Pierwszą rzeczą, jaką tak zwane władze zrobiły było przyjęcie skandalicznej ustawy o rewizji polityki językowej, która wprost godziła w prawa mniejszości narodowych*⁶⁴⁹.

---

⁶⁴⁷ А. Тесля, op. cit., <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-bez-ukrainy-transformacziya-bolshogo-narrativa/> (dostęp: 04.06.2021).

⁶⁴⁸ М. Дзенис – Тодорчук, D. Marculewicz, W. Tyszuk, *Agresja sowiecka na Polskę i okupacja wschodnich terenów Rzeczypospolitej (1939–1941). Materiały dla ucznia. Teki edukacyjne IPN*, Białystok–Warszawa 2019, s. 6-7.

⁶⁴⁹ А. Тесля, op. cit., <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-bez-ukrainy-transformacziya-bolshogo-narrativa/> (dostęp: 04.06.2021).

Putin w swoim przemówieniu przypisuje władzom ukraińskim chęć stworzenia etnicznie jednorodnego państwa narodowego, które uznaje za kontynuatorów dzieła Stepana Bandery (ukr. Степан Андрійович Бандера⁶⁵⁰) – kolaboranta Hitlera i III Rzeszy⁶⁵¹.

Temat „banderyzacji” Ukrainy jest również chętnie podejmowany przez RWIO, które odgrywa niebagatelną rolę w procesie kreowania publicznej narracji historycznej. Na stronie wspomnianej instytucji znajdują się dziesiątki różnego rodzaju nawiązań czołowych przedstawicieli RWIO do sytuacji politycznej na Ukrainie po 2014 r. Motywem przewodnim kreowanej przez nich narracji jest zamach stanu dokonany przez faszystowską juntę w Kijowie oraz dojście do władzy skrajnych nacjonalistów, będących bezpośrednimi duchowymi spadkobiercami Hitlera. To właśnie neonazizm jest prezentowany jako realne zagrożenie dla współczesnej Ukrainy, a nie agresja rosyjska⁶⁵².

Współczesna narracja rosyjska buduje bezpośrednie paralele między członkami OUN/UPA, a współczesnymi ukraińskimi antyrosyjsko zorientowanymi politykami określanymi przez propagandę mianem nacjonalistów. Winą za rozwój „neonacjonalizmu” na Ukrainie obarczono prezydenta Wiktora Juszczenkę, który kierując się politycznymi interesami, chciał zapewnić sobie poparcie radykalnych nacjonalistów i dlatego ogłosił Stepana Bandere bohaterem Ukrainy⁶⁵³. W rezultacie, skrajnie prawicowe grupy zachęcane polityką władz przemieściły się z zachodniej części państwa do centrum i zajęły Kijów⁶⁵⁴.

Jednak na szczególną uwagę zasługuje semantyczny kontent terminu „banderowiec” czy „ukraiński nacjonalista”. Wykracza on bowiem znacznie poza granice tradycyjnego rozumienia powyższych określeń i nie ogranicza się do definicji klasycznego nacjonalizmu czy nazizmu. Oba terminy mają znacznie szersze znaczenie. Polityczna, ale również kulturowa

---

⁶⁵⁰ Stepan Bandera (ukr. Степан Андрійович Бандера) – teoretyk i główny działacz ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego w latach trzydziestych – pięćdziesiątych. Od 1933 r. krajowy dowódca OUN. W procesie warszawskim i procesie lwowskim w latach 1935-1936 skazany na karę śmierci zamienioną następnie na wyrok dożywotniego pozbawienia wolności. W 1941 r. zainicjował ogłoszenie ukraińskiej niepodległości, za co został aresztowany przez hitlerowców i osadzony w obozie Sachsenhausen. W 1944 r. powtórnie stanął na czele OUN – В (oddzielna frakcja). Zmarł w 1959 r. w Monachium. Zob. В. Смолий (ред.), Енциклопедія історії України, т. 1, s. 177, <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/1.pdf> (dostęp: 29.12.2020).

⁶⁵¹ Послание Президента Российской Федерации от 18.03.2014 г. б/н. В связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов, <http://kremlin.ru/acts/bank/39444/page/1> (dostęp: 15.03.2019).

⁶⁵² *Председатель РВИО „Наша родина страна, где Россия и Украина дружны и едины”*, 28 марта 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-509> (dostęp: 14.07.2021).

⁶⁵³ *Михаил Мягков о зверствах бандеровцев в годы войны*, 4 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-530> (dostęp: 14.07.2021).

⁶⁵⁴ *Михаил Мягков: отказываясь от дня победы, киевская хунта обедняет украинцев*, 29 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-580> (dostęp: 14.07.2021).

konfrontacja między Moskwą a Kijowem spowodowała, że nabrały one bardziej tożsamościowego znaczenia. Są traktowane przez stronę rosyjską jako markery cywilizacyjnej i kulturowej przynależności, ściśle zdefiniowanej tożsamości oraz pamięci historycznej.

Oba określenia posiadają silny ładunek emocjonalny oraz ocenny. Cechuje je skrajnie pejoratywny, pogardliwy charakter. Są uosobieniem zwyrodnialstwa, zezwierzęcenia, kulturowego prymitywizmu oraz dehumanitaryzmu. Są używane w stosunku do ściśle zdefiniowanej grupy adresatów. Zgodnie z rosyjską narracją mianem banderowców czy nacjonalistów określa się antyrosyjską, czyli jednocześnie rusofobiczną część ukraińskiego społeczeństwa i elity. Z punktu widzenia ukraińskich interesów narodowych jest to grupa patriotycznie zorientowanych obywateli opowiadająca się przeciw rosyjskim wpływom na Ukrainie.

Zatem o przynależności do grupy „banderowców” czy „nacjonalistów” decyduje nie tyle stosunek do państwa czy narodu ukraińskiego, ile postawa wobec Rosji, jej szeroko pojętych wpływów (od politycznych, poprzez gospodarcze, aż do kulturowych i konfesyjnych) na Ukrainie i szerzej na całym obszarze postsowieckim. Wszelkie próby kwestionowania czy najmniejszego podważania przywódczej roli oraz misji Moskwy wobec „młodszych braci” spotykają się z wyraźnym sprzeciwem Kremla. Jednocześnie promowanie haseł o politycznej suwerenności, kulturowej autonomii, podmiotowości i niezależności ukraińskiego procesu historycznego są traktowane przez Moskwę jako wrogie, bezpośrednio wymierzone w Rosję, gdyż godzą w jej imperialne interesy. Natomiast ta część ukraińskiego narodu, która jest propagatorem ukraińskiej wielowymiarowej autonomizacji, jest stygmatyzowana przy użyciu wspomnianych określeń: banderowiec, nacjonalista, rusofob, itp. Co więcej, zgodnie z rosyjską narracją współcześni „banderowcy” i „ukraińscy nacjonałiści”, podobnie jak niegdyś hetman Iwan Mazepa czy przywódcy Rady Centralnej, nie rozumieją prawdziwego narodowego interesu. Odrzucając wspólną rosyjsko-ukraińską przeszłość negują *de facto* ukraińską tożsamość, która nie może egzystować bez ruskiego/rosyjskiego pierwiastka⁶⁵⁵.

Warty odnotowania pozostaje również fakt, że proces „banderyzacji” rozciąga się na ukraiński panteon bohaterów narodowych. Stygmatyzowane są wszystkie postaci historyczne,

---

⁶⁵⁵ Крушение мемориальных досок на Украине: борьба против наших общих героев, 11 ноября 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-2138> (dostęp: 14.07.2021).

Zob. także: Заявление МИД России в связи с антироссийскими проявлениями на Украине, Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации, 14 декабря 2007 г., https://www.mid.ru/press_service/spokesman/official_statement//asset_publisher/t2GCdmD8RNlr/content/id/354198 (dostęp: 14.07.2021).

które znajdowały się po ukraińskiej tzn. patriotycznej stronie sceny politycznej i popierały ideę niezależnej Ukrainy. Wśród niechlubnego panteonu oprócz Stepana Bandery znaleźli się m. in. hetman Iwan Mazepa, twórcy Ukraińskiej Rady Centralnej Symon Petlura, Wołodymyr Wynnyczenko czy propagujący ideę Ukrainy – Rusi ukraiński historyk i działacz polityczny Mychajło Hruszewskij⁶⁵⁶. W ten sposób dokonywany jest drenaż i pauperyzacja ukraińskiego panteonu bohaterów narodowych, degradowanie określonych postaci historycznych.

Wypada również przypomnieć, że dyferencjacja ukraińskich postaci historycznych zgodnie z przyjętą kliszą sojusznik-zdrajca nie stanowi *novum* w rosyjskiej narracji historycznej. Jest to jeden z wielu przykładów sięgania do rezerwuaru znajomych mitów oraz stereotypów wypracowanych przez historiografię imperialną oraz sowiecką. Niemniej jednak jest przejawem wartościowania ukraińskich dziejów narodowych i odbierania prawa Ukraincom do posiadania własnej historii. Poddawanie ukraińskich dziejów narodowych ciągłej ewaluacji jest również próbą narzucenia im określonej interpretacji, a Ukraincom wypaczonej pamięci historycznej.

Trzeci filar publicznej narracji poświęconej Ukrainie stanowią pretensje terytorialne wobec Kijowa. Wspólna historia jest w tym przypadku instrumentalnie wykorzystywana w celu legitymizacji żądań o charakterze *stricte* politycznym. Omawiany dyskurs traktuje Ukrainę w kategoriach „konglomeratu ziem podarowanych”, podważając jej integralność terytorialną i poddając w wątpliwość samą zasadność istnienia niezależnej ukraińskiej państwowości.

Narracja ta podobnie jak wcześniejsze posiada jednak dłuższą tradycję i w zależności od koniunktury politycznej na linii Kijów - Moskwa była bądź to wyciszana, bądź silniej eksploatowana w rosyjskiej przestrzeni publicznej. Momentem, kiedy wybrzmiała bardzo wyraźnie, był szczyt NATO w Bukareszcie w 2008 r. Ówczesne wystąpienie Władimira Putina było jednym z ważniejszych akordów kształtującej się wówczas postsowieckiej polityki historycznej wobec Ukrainy. Można wyróżnić w nim dwa główne komponenty, które w 2014 r. zostaną wcielone w życie.

Pierwszy z nich to teza, zgodnie z którą południowe i wschodnie regiony państwa ukraińskiego są zdominowane przez ludność rosyjską oraz rosyjskojęzyczną. Zdaniem rosyjskiego prezydenta 1/3 ludności Ukrainy stanowią etniczni Rosjanie, a niektóre regiony są

---

⁶⁵⁶ Zob. *Председатель РВИО „Наша родина страна, где Россия и Украина дружны и едины”*, 28 марта 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-509> (dostęp: 14.07.2021).

wręcz w pełni rosyjskie, szczególnie południe⁶⁵⁷. Obecność mniejszości rosyjskiej (ale również ludności rosyjskojęzycznej, jednak nie-rosyjskiej etnicznie) stanie się w 2014 r. papierkiem lakmusowym do aneksji Półwyspu Krymskiego i wojny w Donbasie. Ponadto pozwoli Moskwie pozycjonować się jako obrończyni praw oraz swobód swoich współziomków.

Drugim akordem rodzącej się wówczas rosyjskiej historycznej ideologii wymierzonej w Ukrainę było prezentowanie jej jako państwa, które powstało w wyniku nieuzasadnionych transferów terytoriów. Zdaniem Putina Ukraina w kształcie, w jakim istnieje obecnie (tj. w 2008 r.), została stworzona w okresie sowieckim. Po II wojnie światowej na mocy postanowień konferencji jałtańskiej otrzymała terytoria od Polski, Czechosłowacji, Rumunii oraz od Rosji, która na rzecz państwa ukraińskiego przekazała najwięcej – ogromne połacie ziemi na wschodzie i południu dzisiejszej Ukrainy. Już wówczas rosyjski prezydent insynuował, że Kijów otrzymał Krym z pogwałceniem wszystkich wewnętrznych procedur obowiązujących w Związku Sowieckim⁶⁵⁸.

Aneksja Półwyspu Krymskiego i prezentowanie jej w kategoriach aktu dziejowej sprawiedliwości w postaci „zjednoczenia” terytoriów historycznej Rosji predestynowała powoływanie się na argumenty o charakterze terytorialnym. W dyskursie publicznym po 2014 r. chętnie eksploatowano tezę o Ukrainie jako sztucznym tworze, który powstał w wyniku nieprzemysłanej bolszewickiej polityki narodowościowej. Zgodnie z tą linią narracyjną przyrost granic sowieckiej Ukrainy nastąpił kosztem Rosji, która *de facto* została ograbiona ze swoich terytoriów⁶⁵⁹. Taka interpretacja legitymizuje jednocześnie tezę o Rosjanach jako największym podzielonym narodzie na świecie.

Subnarracją, która miała z jednej strony dopełniać i uprawomocniać rosyjskie pretensje terytorialne, a z drugiej kwestionować zasadność istnienia państwa ukraińskiego w granicach z 1991 r. jest mitologem Noworosji. Do rosyjskiego dyskursu publicznego powrócił on za sprawą Władimira Putina, który 17 kwietnia 2014 r. po raz pierwszy przywołał go publicznie po aneksji Krymu. Na szczególną uwagę zasługuje „aktualny skład terytorialny” Noworosji ogłoszony przez rosyjskiego prezydenta. 17 kwietnia drobiazgowo wyjaśnił, czym jest według niego Noworosja: *I tak Charków, Ługańsk, Donieck, Chersoń, Mikołajew, Odessa – nie wchodziły w*

---

⁶⁵⁷ Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 г.), <https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html> (dostęp: 31.03.2019).

⁶⁵⁸ Ibidem.

⁶⁵⁹ *О новой украинской концепции „национально-патриотического воспитания детей и молодежи”*, 6 февраля 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-1453> (dostęp: 15.07.2021).

skład Ukrainy w okresie carskim. To wszystkie terytoria, które były przekazane Ukrainie przez władze sowieckie. Pół roku później Putin jeszcze raz powrócił do lansowanej przez siebie tezy, twierdząc, że stolicą guberni noworosyjskiej był Noworosyjsk⁶⁶⁰.

Polityczna geografia lansowana przez głowę FR posiada jednak kilka dość znamienitych nieścisłości. Otóż Charków, będący tradycyjnie stolicą Ukrainy Słobodzkiej nigdy nie wchodził w skład guberni noworosyjskiej. Etnicznie charkowszczyzna była ukraińskim terytorium, której w 1795 r. 90% mieszkańców stanowili Ukraińcy. Dzisiaj ziemie te leżą po obu stronach granicy ukraińsko-rosyjskiej. Na Ukrainie to obwód charkowski, sumski, doniecki (do rzeki Bachmutki) oraz ługański (do rzeki Ajdar). Natomiast po stronie rosyjskiej region Słobożańszczyzny obejmuje szereg południowo - zachodnich regionów: woroneskiego, kurskiego i biełgorodzkiego⁶⁶¹.

Kolejnym dość poważnym mankamentem geograficznym putinowskiego projektu Noworosji jest wyłączenie z niego Krymu. Bowiem jeszcze na początku XX stulecia do składu Noworosji zaliczano gubernie chersońską, jekaterynosławską, taurydzką, besarabską, stawropolską, kubańską oraz rejon Wojska Dońskiego⁶⁶². Taurydzka odpowiadała ziemiom byłego Chanatu Krymskiego, czyli dzisiejszemu Półwyspowi Krymskiemu.

Wyłączenie Krymu z obszaru semantycznego mitologemy Noworosji wydaje się być zabiegiem w pełni świadomym i celowym. W ten sposób półwysep został wykluczony ze sfery jakichkolwiek terytorialnych pretensji, mogących być przedmiotem ukraińsko-rosyjskich negocjacji czy sporów terytorialnych. Pośrednio ma to na celu legitymizację i jeszcze silniejsze wzmocnienie tezy o „odwiecznej rosyjskości” Krymu, traktowanego jako kolebka rosyjskiej państwowości oraz duchowości.

Termin Noworosji legitymizowany przez rosyjskiego prezydenta, który wykorzystywał go, by opisać położenie rosyjskojęzycznej mniejszości na Ukrainie, po raz kolejny pojawił się w maju 2014 r., kiedy samozwańcze republiki Doniecka Republika Ludowa (DRL) i Ługańska Republika Ludowa (ŁRL) zdecydowały o zjednoczeniu w ramach Sojuszu Republik Ludowych

---

⁶⁶⁰ *Пять громких заявлений Путина об истории Украины*, 10 ноября 2014 г., https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine (dostęp 30.06.2022).

⁶⁶¹ Г. Турченко, Ф. Турченко, *Проект “Новороссия” 1764–2014 гг., Юбилей на крови*, Запорожье 2015, s. 26, 30.

⁶⁶² В. Хмарський, *Новоросійський край, Новоросія* [w:] *Енциклопедія історії України*, ред. В. Смолій, т. 7, Київ 2010, s. 481, <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf> (dostęp: 30.06.2022).

Noworosji⁶⁶³, który w zamyśle miał stanowić konfederację. W lipcu tego samego roku termin „Noworosja” został oficjalnie wprowadzony do „konstytucji” nowopowstałego państwa⁶⁶⁴.

Chociaż sam termin Noworosji pojawił się w 1764 r. jako kategoria geograficzna i stał się określeniem północnej części Przyczarnomorza, to w 2014 r. powrócił w zmodyfikowanej semantycznie formie. Rosyjsko-ukraiński konflikt militarny w Donbasie w centrum zainteresowania postawił problematykę specyfiki południowo-wschodnich regionów Ukrainy w porównaniu z zachodnimi oraz centralnymi jej terytoriami⁶⁶⁵. Owa swoistość, zdaniem twórców idei Noworosji, miała opierać się z jednej strony na kategorii etniczności – większość populacji południowego wschodu Ukrainy stanowi bądź to ludność etnicznie rosyjska, bądź rosyjskojęzyczna, z drugiej natomiast na szeroko pojętym odmiennym od reszty ukraińskiego terytorium doświadczeniu historycznym.

Należy zaznaczyć, że wykorzystywanie pojęcia Noworosji po aneksji Półwyspu Krymskiego oprócz zastosowania *stricte* politycznego znalazło także aprobatę i wsparcie na niwie naukowej. Najważniejszym i najbardziej aktywnym propagatorem „historycznej wyjątkowości” tego regionu zostało Rosyjskie Towarzystwo Historyczne na czele ze swoim przewodniczącym Siergiejem Naryszkinem, które niemal natychmiast zaangażowało się w proces reaktywacji terminu Noworosji i jego implementacji w dyskurs publiczny oraz naukowy. Na polu naukowym wydatnego wsparcia RIO udzielił Instytut Historii Rosyjskiej Akademii Nauk na czele ze swoim dyrektorem Jurijem Pietrowem (ros. Юрий Александрович Петров), legitymizując swoim autorytetem zarówno działania Towarzystwa jak i władz.

W celu rozpropagowania pojęcia Noworosji oraz jego powtórnej restauracji w świadomości społecznej RIO zorganizowało serię wydarzeń publicznych w postaci konferencji, okrągłych stołów, spotkań naukowych z historykami RAN. Zapowiedziano także wydanie publikacji pt. „Historia Noworosji”, która miała być kluczowym projektem Towarzystwa oraz Instytutu Historii Rosyjskiej RAN⁶⁶⁶.

---

⁶⁶³ М. Ларюэль, *Новороссия: трамплин для русских националистов*, „ПОНАРС Евразия. Аналитическая записка”, сентябрь 2014 г., nr 357, s. 1, https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Peprn_357_rus_Laruelle_Sept2014.pdf (dostęp: 15.07.2021).

⁶⁶⁴ *Парламент Союза народных республик принял конституцию Новороссии*, 15 июля 2014 г., <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1318438> (dostęp: 15.07.2021).

⁶⁶⁵ *РВИО представляет „Историю Новороссии”*, 24 декабря 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-1352> (dostęp: 15.07.2021).

⁶⁶⁶ *Встреча Председателя РИО С.Е. Нарышкина с историками РАН*, 26 августа 2014 г., Официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/vstrecha-predsedatelya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-s-e-naryshkina-s-istorikami-ran-chlenami-avtorskogo-kollektiva-izdaniya-istoriya-novorossii.html> (dostęp: 27.06.2022).

Już 14 sierpnia 2014 r. w Carycynie zorganizowano okrągły stół pt. „Historia i kultura Noworosji” poświęcony historyczno-kulturologicznym oraz etnograficznym aspektom rozwoju regionu. Jak czytamy w sprawozdaniu ze spotkania, zamieszczonym na stronie RIO: *Okrągły stół zebrał szeroki krąg uczonych – humanistów z Rosji oraz Ukrainy: historyków, kulturologów, etnografów, a także politologów, działaczy społecznych, publicystów.* Zaznaczono jednocześnie, że przyczyną zebrania nie były jedynie wydarzenia na wschodzie Ukrainy, ale także dwieście pięćdziesiąta rocznica utworzenia guberni noworosyjskiej z inicjatywy carycy Katarzyny II, która wówczas w 2014 r. przypadała. Obrady okrągłego stołu otworzył jego moderator i redaktor naczelny czasopisma „Эксперт” Walerij Fadijew (ros. Валерий Александрович Фадеев), w opinii którego bez poznania historii regionu Noworosji niemożliwe jest dogłębne zrozumienie przyczyn niechęci mieszkańców południowego wschodu Ukrainy do życia w składzie tego państwa⁶⁶⁷.

Na uwagę zasługują także wypowiedzi innych prominentnych przedstawicieli rosyjskiego życia naukowego, którzy zabierali głos podczas obrad wspomnianej konferencji. Ich analiza pozwala zrekonstruować nie tylko punkt widzenia współczesnej rosyjskiej nauki historycznej na dzieje Noworosji, ale także samej Ukrainy.

I tak zastępca dyrektora Instytutu Historii Rosyjskiej RAN Wiktor Zacharow (ros. Виктор Николаевич Захаров) określił Noworosję mianem imperialnego projektu Imperium Rosyjskiego, która w okresie sowieckim przeobraziła się w centrum sowieckiej Ukrainy. Od samego początku, jak twierdzi historyk, ludność zamieszkująca ten region miała charakter wieloetniczny, co jest z kolei charakterystyczne dla „imperialnych” projektów. Jeszcze bardziej kontrowersyjną tezę wysunął dziekan Wyższej Szkoły (Wydziału) Telewizji Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. W. Łomonosowa Witalij Trietjakow (ros. Виталий Товиевич Третьяков), który stwierdził, że *współczesna Ukraina to sztuczny twór, gdzie „ukraińska” mniejszość narzuca idee „pierworództwa” Ukraińców w stosunku do wspólnych, historycznych korzeni Rosji i Ukrainy większości – mieszkańcom południowego wschodu. Współczesna władza na Ukrainie, starając się prowadzić imperialną politykę wobec południowego wschodu, nie zabezpieczyła rozwoju oraz ekonomicznego dobrostanu jego*

---

⁶⁶⁷ *Состоялся круглый стол „История и культура Новороссии” в Царицыно, 14 августа 2014 г.,* Официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/kruglyj-stol-istoriya-i-kultura-novorossii-v-tsaritsyno.html> (dostęp: 27.06.2022).

mieszkańców. Z tego punktu widzenia dalszy rozpad kraju jest nieunikniony i będzie postępować⁶⁶⁸.

Natomiast dyrektor Państwowego Rosyjskiego Archiwum Historii Społeczno - Politycznej Andriej Sorokin (ros. Андрей Константинович Сорокин) nawiązał do projektu „dużej” Ukrainy stworzonego w okresie rewolucji październikowej oraz wojny domowej przez bolszewików. W jego przekonaniu, to bolszewicy stworzyli „problem Noworosji”. Prowadząc negocjacje z Radą Centralną w 1918 r., bolszewicka Rosja legitymizowała nieuzasadnione pretensje nowego ukraińskiego państwa do terytorium regionu⁶⁶⁹.

Jeszcze jedną dość rzadko pojawiającą się w dyskursie, aczkolwiek zasługującą na uwagę, opinią jest wypowiedź Jeleny Borysionok (ros. Елена Юрьевна Борисёнок), kierującej oddziałem wschodniego słowiaństwa Instytutu Słowianoznawstwa RAN (ros. Отдел восточного славянства в Институте славяноведения РАН). Uczona odniosła się do powstania USRS w politycznym kontekście konfrontacji Polski oraz ZSRS w latach dwudziestych XX stulecia. Zademonstrowała stanowisko, zgodnie z którym ukraińska SRS potrzebowała zademonstrować Ukraińcom żyjącym wówczas na terytorium państwa polskiego „atrakcyjność” warunków życia w ich „własnym” państwie, będącym wówczas w składzie Związku Sowieckiego. Przyłączenie do USRS „rosyjskich” terytoriów Noworosji stanowiło, jej zdaniem, próbę stworzenia przeciwwagi dla etnicznych Ukraińców wewnątrz samej republiki⁶⁷⁰.

Podczas spotkania przewodniczącego RIO Naryszkiina z historykami Rosyjskiej Akademii Nauk, które miało miejsce 26 sierpnia 2014 r. oficjalnie ogłoszono rozpoczęcie prac nad nową publikacją pod znamienym tytułem *Historia Noworosji*⁶⁷¹, która miała być projektem priorytetowym Towarzystwa⁶⁷². W prace oficjalnie zaangażował się Instytut Historii Rosyjskiej RAN pod przewodnictwem Pietrowa, który przekonywał, że celem jest stworzenie *akademickiej, solidnej, spokojnej, uargumentowanej pracy, która zaprezentowałaby całą nieprostą historię tego regionu*⁶⁷³.

---

⁶⁶⁸ Ibidem.

⁶⁶⁹ Ibidem.

⁶⁷⁰ Ibidem.

⁶⁷¹ Zob. В. Захаров (ред.), *История Новороссии*, Москва - Санкт- Петербург 2017.

⁶⁷² Сергей Нарышкин предложил включить написание книги „История Новороссии” в план приоритетных проектов РИО, 26 августа 2014 г., <http://duma.gov.ru/news/9607/> (dostęp: 30.06.2022).

⁶⁷³ Встреча Председателя РИО С.Е. Нарышкина с историками РАН, 26 августа 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/vstrecha-predsedatelya-rossijskogo->

W wywiadzie udzielonym rosyjskiej redakcji BBC, Pietrow nadal obstawał przy czysto akademickim charakterze projektu i kategorycznie odżegnywał się od wydawania osądów, do kogo powinna należeć Noworosja w sensie terytorialno-politycznym. Niemniej jednak, jego zdaniem *Noworosja obiektywnie funkcjonuje jako historyczny i kulturowy fenomen. To bardzo interesujący, osobliwy region, gdzie ludność, infrastruktura oraz tryb życia kształtowały się praktycznie od zera na przestrzeni względnie krótkiego czasu [...] Region faktycznie wiele razy był dzielony i zmieniał nazwę, ale granice terytorium, posiadające pewną etnograficzną, historyczną i kulturową jedność zawsze były bardziej bądź mniej oczywiste. Na zachodzie jest to ujście Dniestru, na wschodzie północny Kaukaz, na północy region dzisiejszego Ługańska i Charkowa.* W dalszej części swojej wypowiedzi Pietrow przekonywał, że Noworosja pozostaje nie tylko zapomnianym terminem, ale z całą pewnością odzwierciedla specyfikę tego regionu i zasługuje na własny renesans⁶⁷⁴.

Kolektywna monografia poświęcona historii Noworosji opracowana i wydana pod honorowym patronatem Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego ukazała się ostatecznie w 2017 r. W prace merytoryczne czynnie włączyli się profesjonalni historycy Instytutu Rosyjskiej Historii RAN. Publikacja została wydana przez Centrum Inicjatyw Humanistycznych.

Monografia liczy 887 stron i składa się z 11 rozdziałów, które obejmują dzieje regionu od antyku do 2014 r. Zostały one ujęte w sposób chronologiczny i podzielone na trzy etapy: „Prehistoria Noworosji”, „Historia Noworosji w składzie Imperium Rosyjskiego” oraz „Historyczna Noworosja w składzie USRS oraz współczesnej Ukrainy”.

Na uwagę zasługują dwa, zdaniem autorki, kluczowe wątki niniejszej publikacji. Po pierwsze, zasięg geograficzny tzw. historycznej Noworosji (takiego terminu używają autorzy książki). Po drugie, optyka, przez pryzmat której są prezentowane jej dzieje.

Jeżeli chodzi o pierwszy komponent to autorzy publikacji stoją na stanowisku, że stosowanie terminu „Noworosja” jest najbardziej adekwatne oraz logiczne, ponieważ pod tą nazwą region był doskonale znany w okresie Imperium Rosyjskiego od końca XVIII do początków XX w. To właśnie w składzie państwa rosyjskiego skumulowały się główne procesy historyczno-kulturowe, które w przyszłości miały zaważyć na rozwoju omawianego terytorium. Jednak formalne stosowanie terminu „historyczna Noworosja” nie pokrywa się z jej rzeczywistymi granicami geograficznymi, które kształtowały się na przestrzeni wieków.

---

istoricheskogo-obshchestva-s-e-naryshkina-s-istorikami-ran-chlenami-avtorskogo-kollektiva-izdaniya-istoriya-novorossii.html (dostęp: 30.06.2022).

⁶⁷⁴ *Институт истории РАН возрождает понятие "Новороссия"*, 16 июля 2014 г., https://www.bbc.com/russian/russia/2014/07/140716_russia_ukraine_history_paper (dostęp: 30.06.2022).

Omawiany w książce region został ograniczony tylko i wyłącznie do obszarów południowo-wschodniej Ukrainy pozbawiono go takich historycznych terytoriów jak m. in. Krym, Besarabia, rosyjska część „historycznej Noworosji” obejmująca Kubań i dolny bieg rzek Don. Oczywiście to okrojenie terytorialne znalazło uzasadnienie we wstępie publikacji, gdzie czytamy, że takie maksymalnie szerokie rozumienie omawianego regionu byłoby dość problematyczne i uniemożliwiało głębszą analizę zachodzących w jego łonie procesów. Krym, zdaniem autorów, zasługuje na oddzielne opracowania. Natomiast budowanie paraleli między siedemnastowiecznym zagłębieniem Donu i ówczesną Besarabią nie ma większego sensu z uwagi na znaczne różnice obu regionów, dlatego zakres geograficzny analizy zostanie ograniczony *de facto* tylko do ukraińskiej części byłej guberni noworosyjskiej, gdzie później powstaną następujące południowo-wschodnie obwody współczesnego państwa ukraińskiego: dnipro-pietrowski, doniecki, zaporoski, krzyworoski, ługański, mikołajewski, odeski oraz chersoński. W opinii kolektywu autorskiego ograniczenie terytorium omawianej Noworosji do ziem, które wchodziły w jej skład w drugiej połowie XVIII stulecia pozwoli spojrzeć na historię regionu w sposób całościowy i kompleksowy, umożliwiając jednocześnie uwydatnienie osobliwości rozwoju regionu, zrozumieć przesłanki oraz przyczyny obecnie zachodzących społeczno-politycznych procesów, które stały się katalizatorem ukraińskiego kryzysu politycznego 2014 r.⁶⁷⁵.

Na uwagę zasługuje także pośrednie włączenie do tzw. „historycznej Noworosji” charkowszczyzny, która nigdy co prawda nie była częścią regionu i stanowiła oddzielną jednostkę terytorialną, czyli Ukrainę Słobodzką, tym niemniej jednak we wstępie możemy przeczytać, że *czasami do Noworosji zaliczają Charków i charkowszczyznę*. Autorzy przyznają, że historyczne dzieje charkowszczyzny i Noworosji znacznie od siebie odbiegają, niemniej jednak możemy dostrzec również wiele wspólnego w ich trajektorii rozwoju⁶⁷⁶. Tym samym, historycy RAN *de facto* legitymizują polityczną geografę Władimira Putina, który niemal identycznie nakreśla granice geograficzne „nowej Noworosji”. Rosyjska nauka historyczna daje naukowe umocowanie politycznym pretensjom terytorialnym, wychodząc naprzeciw ideologicznemu popytowi ze strony władzy.

Ostatnią kwestią wartą poruszenia pozostaje ogólny wydźwięk całej publikacji, która została napisana w duchu cywilizacyjnej wyjątkowości Noworosji. Autorzy postrzegają omawiany region jako wyjątkowy oraz osobliwy na tle centralnych i zachodnich obwodów Ukrainy. Owa kulturowo – historyczna „specyfika” ma ich zdaniem tłumaczyć wykształcenie

---

⁶⁷⁵ В. Захаров (ред.), *История Новороссии*, Москва - Санкт-Петербург 2017, s. 3-14.

⁶⁷⁶ Ibidem, s. 3-14.

się tam odmiennej narodowo-kulturowej tożsamości i co za tym idzie separatystyczne procesy zachodzące w 2014 r. na południowym wschodzie państwa ukraińskiego⁶⁷⁷.

Innym niezwykle istotnym założeniem prezentowanej monografii jest traktowanie Noworosji jako egzemplifikacji wspólnoty historii Rosji i Ukrainy. Jak czytamy we wstępie, *historia Noworosji ucieleśnia ścisłą więź historii rosyjskiej i ukraińskiej*⁶⁷⁸.

Podsumowując, niniejsza publikacja jest doskonałym przykładem wprzęgnięcia rosyjskiej nauki historycznej w tryby polityki historycznej.

W proces polityczno-historycznej reaktywacji mitu Noworosji aktywnie włączyła się także druga najważniejsza instytucja kreująca rosyjską politykę historyczną – mianowicie Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo - Historyczne. RWIO ogłosiło i rozpoczęło prace nad własną publikacją poświęconą dziejom Noworosji. W jej opracowanie zaangażowała się kolejna jednostka Rosyjskiej Akademii Nauk – Instytut Historii Powszechnej.

Komentując aktualność problematyki oraz naglącą potrzebę wydania monografii, dyrektor wykonawczy RWIO Andriej Nazarow (ros. Андрей Владимирович Назаров) uzasadnił koniecznością walki z mitologizacją historii, która pojawiła się w 2014 r. Z jego punktu widzenia, zasadna jest odpowiedź na następujące pytania: czy Noworosja posiada własną historię i czy w ogóle funkcjonuje takie historyczno-geograficzne pojęcie? Potrzebę wydania publikacji Nazarow uzasadnił także niewystarczającym opracowaniem naukowym tematu⁶⁷⁹.

Natomiast autor publikacji, historyk Aleksandr Szubin (ros. Александр Владленович Шубин), komentując jej wydanie, dał wyraźnie do zrozumienia, że chociaż sam termin „Noworosja” pojawił się w 1764 r. jako kategoria geograficzna, to dzisiaj (w 2014 r.) w obliczu wydarzeń na Ukrainie zyskał nową aktualność. Wyraził swoje przekonanie, że procesy, których świadkami byliśmy w 2014 r., mają głębokie podłoże historyczne. Otóż *południe i wschód współczesnej Ukrainy posiadają swoje osobliwości w porównaniu z centralnymi i zachodnimi regionami tego państwa. Osią życia politycznego Ukrainy po 1991 r. [...] stały się różnice między zachodnią, centralną oraz południowo-wschodnią częścią kraju. Ale jeżeli spojrzymy w historię, to znajdziemy tam te same problemy i w latach rewolucji i wojny domowej, znajdziemy*

---

⁶⁷⁷ Ibidem, s. 3-14.

⁶⁷⁸ Ibidem, s. 3-14.

⁶⁷⁹ РВИО представляет „Историю Новороссии”, 24 декабря 2014 г., официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/news/rvio-predstavlyayet-istoriyu-novorossii> (dostęp: 04.07.2022).

ich źródła w gospodarczym rozwoju Imperium Rosyjskiego, nawet w buntowniczym XVII wieku⁶⁸⁰.

Monografia pt. *Historia Noworosji*⁶⁸¹ autorstwa Aleksandra Szubina objęta patronatem RWIO ukazała się w 2015 r. i została wydana przez wydawnictwo OLMA Media Grupp (ros. ОЛМА Медиа Групп) w nakładzie 5 tysięcy egzemplarzy⁶⁸².

Publikacja liczy 481 stron i została podzielona na pięć części obejmując w sposób chronologiczny dzieje Noworosji od starożytności do 2014 r. Założenia ideologiczne jej autora w zasadzie nie różnią się od tych, na których opiera się monografia RIO – Noworosja jest traktowana jako synonim regionalnej unikalności oraz osobliwości w porównaniu z pozostałymi regionami współczesnej Ukrainy. O owej swoistości omawianego regionu świadczy jego unikatowe historyczno-kulturowe doświadczenie – położenie na styku cywilizacji. Dzisiaj to Rosja, Unia Europejska oraz Stany Zjednoczone. W przeszłości była to Persja, Bizancjum, kaganat chazarski, imperium mongolskie, Rzeczpospolita oraz państwo moskiewskie. To specyficzne doświadczenie nie pozostało bez wpływu na tożsamość zamieszkującej ten region ludności – *specyficznych Rosjan i Ukraińców* – jak określa ich Szubin we wstępie swojej książki. Przekonuje, że poprzez kulturę, język czy sposób życia trudno było odróżnić Rosjanina od Ukraińca. Dzieje regionu to mechanizmy unifikacyjne zlewających się ze sobą najróżniejszych słowiańskich etnicznych potoków, które przecierały szlak procesom wzajemnego przenikania się kultur, formułowania się jedności w etnicznym „hutniczym kotle” Imperium Rosyjskiego oraz Związku Sowieckiego⁶⁸³.

Również zasięg geograficzny Noworosji Szubina pokrywa się w zupełności z granicami nakreślonymi przez prezydenta Putina oraz autorów monografii wydanej pod patronatem RIO - obejmuje południowo - wschodnie obwody współczesnej Ukrainy, pomijając Krym, rosyjskie regiony Donu, Kubania oraz Besarabię⁶⁸⁴.

Powyższe wypowiedzi przedstawicieli rosyjskiego środowiska nauki – autorka pragnie w tym miejscu podkreślić, że chodzi tutaj w przeważającej mierze o profesjonalnych historyków - oraz ideologiczna oś, na której opierają się dwie zaprezentowane powyżej flagowe

---

⁶⁸⁰ Ibidem.

⁶⁸¹ А. Шубин, *История Новороссии*, Москва 2015.

⁶⁸² РВИО представляет „Историю Новороссии”, 24 декабря 2014 г., официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/news/rvio-predstavlyaet-istoriyu-novorossii> (dostęp: 04.07.2022).

⁶⁸³ А. Шубин, op. cit., s. 3-5.

⁶⁸⁴ Ibidem, s. 5.

publikacje poświęcone dziejom Noworosji – niemal w sposób perfekcyjny są kompatybilne z linią narracyjną władzy. Reaktywowany mitologem Noworosji opiera się przede wszystkim na kulturowo-historycznej wyjątkowości i odrębności od reszty ukraińskiego terytorium. Owa specyfika wynika bowiem z obecności rosyjskiego żywiołu, który rzekomo zdominował omawiany region. Domniemana rosyjskojęzyczność oraz rosyjska etniczność Noworosji stanowi kluczowy argument na rzecz akredytacji tego obszaru jako rosyjskiego, wobec którego pretensje terytorialne Moskwy są w pełni uzasadnione. Swoim autorytetem najbardziej prestiżowa instytucja naukowa w kraju – Rosyjska Akademia Nauk – legitymizuje geografie polityczną stosowaną przez władze i sankcjonuje zawartość semantyczną pojęcia Noworosji, które jest traktowane jako wygodny instrument polityczny o praktycznie nieskończonych skłonnościach do ciągłej semantycznej ekspansji terytorialnej.

Zdaniem wiceszefa Centrum Technologii Politycznych Aleksieja Makarkina (ros. Алексей Владимирович Макаркин) mitologem Noworosji posiada co najmniej potrójne ukryte znaczenie. Po pierwsze, projekt ten jest kwintesencją rosyjskiej/ruskiej idei, stanowiącej przejaw odrodzenia się duchowej, nacjonalistycznej, patriotycznej, wojenno-historycznej Rosji. Po drugie, Noworosja w wydaniu Putina może być traktowana jako pusty projekt bez ideologii, który zamyka Ukrainie drogę do Morza Czarnego i umożliwia bezpośrednie połączenie Rosji kontynentalnej z Krymem. Trzecia Noworosja, to po prostu ta, która faktycznie funkcjonuje, czyli część donieckiego i ługańskiego regionu Ukrainy, które od 2014 r. znajdują się poza bezpośrednią kontrolą Kijowa⁶⁸⁵.

Niemniej jednak, zdaniem autorki, putinowska koncepcja Noworosji posiada raczej metaforyczny, aniżeli geograficzny charakter. Promuje bowiem określony typ ukraińskiej tożsamości narodowej – tożsamości niedorozwiniętej, niepełnej, upośledzonej, wciąż zanurzonej we wspólnym z Rosją prapoczątku. Prototypem takiej identyfikacji jest małorosyjskość, która uznaje istnienie ukraińskiej identyfikacji, ale jedynie jako regionalnej, lokalnej formy ruskości/rosyjskości, swoistego folkloru. Małorosyjskość/ukraińskość w tym znaczeniu nie stanowi autonomicznej, pełnowartościowej wobec rosyjskiej samoświadomości. Ruskość/rosyjskość pełni w tym przypadku formę swoistej metatożsamości, nadbudowy. Ta pierwsza może egzystować o tyle, o ile nie wkracza w granice tej drugiej, szanując jej interesy oraz przywódczą pozycję.

---

⁶⁸⁵ *Четыре Новороссии и один Крым*, 10 декабря 2014 г., официальный сайт Центра Юрия Левады. <https://www.levada.ru/2014/12/10/chetyre-novorossii-i-odin-krym/> (dostęp: 30.06.2022).

Czwartym komponentem rosyjskiej publicznej narracji historycznej traktującej o Ukrainie jest interpretacja wydarzenia historycznego, które należy uznać za jedno z najbardziej brzemiennej w skutkach dla obu narodów. Wydarzeniem tym jest ugoda perejaśławska, która skutkowałą wejściem lewobrzeżnej Ukrainy w skład państwa carów i na ponad trzy wieki połączyła losy narodu ukraińskiego z rosyjskim. Narracja poświęcona temu wydarzeniu jest obecna w dyskursie publicznym w sposób bardziej wysublimowany, co nie znaczy, że jej nie ma. Wprost przeciwnie, co roku 18 stycznia jest wspominany w Rosji jako dzień „zjednoczenia” Ukrainy z Rosją a wątkowi Perejaśławie sporo uwagi udzielają dwie główne instytucje kreujące publiczną narrację historyczną – Rosyjskie Towarzystwo Historyczne oraz Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne.

W 2014 r., kiedy obchodzono 360 rocznicę „zjednoczenia dwóch bratnich narodów”, wydarzenia ugody perejaśławskiej spotkały się z zainteresowaniem przewodniczącego RIO Siergieja Naryszkin, który poświęcił mu oddzielny artykuł opublikowany na łamach tygodnika „Ogoniok” (ros. „Огонек”). Naryszkin „zjednoczenie” Ukrainy z Rosją nazywa historycznym wyborem, wydarzeniem, które zdeterminowało losy obu narodów. Przekonuje, że tylko sojusz z Rosją mógł dać Ukrainie gwarancję zachowania własnego języka, religii oraz prowadzenia pełnoprawnego życia kulturowego. To poczucie historycznej jedności z Moskwą, ale również interesy gospodarczo-polityczne zdeterminowały ukraiński wybór na korzyść swojego wschodniego sąsiada⁶⁸⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje terminologia używana przez Naryszkin, który konsekwentnie stosuje silnie promowany w okresie sowieckim termin „zjednoczenie” w stosunku do wejścia lewobrzeżnych ziem ukraińskich w skład państwa rosyjskiego. Zasadność stosowania tego terminu Naryszkin argumentuje wspólnotą pochodzenia narodów wschodniosłowiańskich, które niegdyś wchodziły w skład państwa staroruskiego, a które zostało zniszczone przez najazd mongolski, by następnie „zjednoczyć” się w granicach państwa carów, które zgodnie z wyłożoną logiką należy uważać za bezpośredniego kontynuatora spuścizny Rusi Kijowskiej. Dziedzictwo Rusi Kijowskiej było silnie jednoczącym czynnikiem nawet wówczas, gdy trzy narody rozdzielały granice państwowe czy wewnętrzne konflikty. Owo poczucie jedności ma charakter duchowy, wręcz metafizyczny i pełni rolę swoistej

---

⁶⁸⁶ *Еще раз о Раде. Председатель Госдумы Сергей Нарышкин — о 360-летию воссоединения Украины с Россией*, <https://www.kommersant.ru/doc/2385087> (dostęp: 16.07.2021).

metatożsamości. Zdaniem Naryszki, towarzyszy ono obu narodom również dzisiaj, gdy żyją obok siebie, gdyż dzielą *de facto* wspólny los⁶⁸⁷.

Ważne miejsce w retoryce historycznej po 2014 r. odgrywa również konfrontacja polityczna z Zachodem, a szczególnie ze Stanami Zjednoczonymi. Antyzachodnie wątki obecne w dyskursie publicznym powodują, że kryzys między Kijowem a Moskwą nie ma tylko charakteru lokalnego, ale należy go rozumieć w szerszym kontekście – kontekście rywalizacji, walki o wpływy i konfrontacji dwóch cywilizacji, dwóch różnych systemów wartości. Ukraina w tak zaprezentowanej optyce utraciła swoją podmiotowość i stała się przedmiotem rozgrywki mocarstw. Geopolityczny wybór Kijowa nie jest zatem tylko kwestią wewnątrz ukraińską. Dla Rosji rywalizacja z Zachodem ma fundamentalne znaczenie geostrategiczne. Należy także zwrócić uwagę, że prozachodni kurs Kijowa i zerwanie wszelkich więzi łączących go z Moskwą znacznie osłabia atrakcyjność oraz siłę przyciągania *rusckiego mira* promowanego jako unikalna, samowystarczalna cywilizacja oparta na micie wspólnego wschodniosłowiańskiego rodowodu.

Wydarzenia, które miały miejsce na Ukrainie w 2014 r. należy rozpatrywać również w kontekście szeroko rozumianego bezpieczeństwa – zarówno tego o charakterze geopolitycznym i geostrategicznym, jak również ontologicznym. Rewolucja godności w Kijowie i odsunięcie od władzy prorosyjskiego prezydenta Wiktora Janukowycza wywołały konsternację wśród rosyjskiej elity władzy. Były to obawy dwojakiego rodzaju: wymiana ekipy rządzącej w Kijowie groziła zmianą kursu polityki zagranicznej, zacieśnianiem stosunków dwustronnych z UE oraz USA a w dłuższej perspektywie także akcesją do NATO. Rosja poczuła, że jej interesy geopolityczne i gospodarcze na Ukrainie są zagrożone.

Oprócz tego w zmianie władzy na Ukrainie Kreml upatrywał zagrożenia dla swoich interesów o charakterze kulturowym, tożsamościowym, eklezjalnym. Sytuację tę władze rosyjskie odbierały jako nadciągające widmo ograniczenia lub wręcz unicestwienia *rusckiego mira* na Ukrainie, co było równoznaczne z wyrugowaniem rosyjskiej tożsamości, kultury, języka oraz pamięci historycznej z regionów zamieszkałych przez ludność rosyjską lub rosyjskojęzyczną, jak np. na Krymie⁶⁸⁸.

---

⁶⁸⁷ Ibidem.

⁶⁸⁸ J. Potulski, *Rosyjskie koncepcje geopolityczne jako wyraz poszukiwań formuły imperialnej?* [w:] *Rosja rozważania imperiolologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 64.

W konsekwencji od 2014 r. w Rosji bardziej demonstracyjnie zaczęto eksploatować utarte mity historyczne, które miały na celu uwypuklenie rosyjsko-ukraińskiej jedności międzyetnicznej oraz kulturowej. Oczywiście po 1991 r. wyżej wspomniane elementy semantyczne były obecne w rosyjskim dyskursie publicznym, ale sposób ich ekspresji był bardziej wysublimowany, delikatnie „dozowany” w taki sposób, by dać Kijowowi iluzoryczne poczucie podmiotowości oraz niezależności. Niestety rok 2014 i związane z nim wydarzenia doprowadziły do eksplozji mitów w ich starym tzn. imperialistycznym wydaniu. Niektóre z nich, jak np. narracja o tzw. banderyzacji Ukrainy, zostały stosownie zmodyfikowane, ale większość, jak p. narracja o wschodniosłowiańskim braterstwie czy mit Perejasławia, bezpośrednio czerpią z dorobku historiografii imperialnej oraz sowieckiej. Stanowią powrót do znanych narracji i pełnią *de facto* rolę terapeutyczną, dostarczając iluzorycznego poczucia bezpieczeństwa – kreują nieistniejącą rzeczywistość i pełnią funkcję jej swobodnego „zaklinacza”.

Podsumowanie

Powyzsze dociekania dowodzą znaczenia ukraińskiej tematyki w rosyjskim dyskursie publicznym. Ukraina wraz ze swoją historią jest obszarem żywego zainteresowania w Rosji, które wraz z wojną jedynie wzrosło. Ukraińskie dzieje narodowe stały się wówczas w centrum ukraińsko-rosyjskiego konfliktu i stały się zarzewiem ostrego ideologicznego antagonizmu między Moskwą a Kijowem.

Intensyfikacja rosyjskiej propagandy historycznej w 2014 r. jedynie potwierdza żywotność ukraińskiej kwestii, która wciąż pozostaje nierozwiązana. Stoi ona nadal w samym centrum rosyjskiej tożsamości i państwowości, gdyż stanowi zasadniczą składową rosyjskości.

Jednak ilość nie przełożyła się na jakość. W postsowieckiej Rosji niestety nie doszło do wypracowania nowego paradygmatu ukraińskiej historii. Prymitywna propaganda historyczna posługująca się zmitologizowanymi treściami na temat ukraińskich dziejów narodowych oraz relacji rosyjsko-ukraińskich w sposób instrumentalny wykorzystuje naukę historyczną, która po raz kolejny została wprzęgnięta w maszynę polityczną. Taki stan rzeczy świadczy o znacznej zależności oficjalnej historiografii od czynników państwowych. W tej sytuacji nauka historyczna nie może być pasem transmisyjnym rzetelnej, obiektywnej wiedzy na temat sąsiedniego narodu, a pełni jedynie rolę legitymizującą historyczną wykładnię Kremla.

Na fali wojny najsilniejszej instrumentalizacji i wypaczeniu uległa najnowsza historia Ukrainy. Ta, która rozgrywa się na naszych oczach, jest zakładnikiem dwóch niekompatybilnych zbiorów semantycznych - z jednej strony mitologemu wschodniosłowiańskiego braterstwa, z drugiej natomiast mitu ukraińskiego nacjonalisty i banderowca. Ich konsekwencją jest ostra polaryzacja ukraińskiego narodu. Na dwóch przeciwstawnych biegunach znajdują się: z jednej strony „Ukrainiec - brat”, będący nosicielem małosyjskiej identyfikacji, z drugiej natomiast Ukrainiec - nacjonalista/banderowiec - ucieleśnienie szeroko rozumianej antyrosyjskości i rusofobii.

Obie te postawy definiują stosunek Rosjan i rosyjskiej władzy do Ukrainy oraz całej jej spuścizny politycznej, gospodarczej, kulturowej oraz eklezjalnej. Oba zbiory semantyczne wytyczają granice światopoglądowe oraz mentalne. Posiadają silne zabarwienie aksjologiczne i szczególnie mitologem Ukraińca – nacjonalisty stanowi destrukcyjny instrument chętnie wykorzystywany przez Kreml w walce politycznej, jako czynnik dyskredytacji proukraińskiej, patriotycznej opcji polityczno-kulturowej.

Ciekawy jest fakt, że po trzydziestu latach od upadku ZSRS wciąż mamy do czynienia jedynie z prymitywnymi kliszami ocennymi, których zasadniczym zadaniem jest antagonizowanie. Stosują one ambiwalentne, stygmatyzujące skróty myślowe: zdrajca-sojusznik, Swoj-Obcy, rusofil-rusofob. Posiadają silne zabarwienie aksjologiczne i stronią od obiektywnej, neutralnej postawy wobec ukraińskiego narodu. Klisze te zdominowały rosyjski dyskurs publiczny, co świadczy także o ich akceptacji i zapotrzebowaniu na tego typu narracje ze strony rosyjskiego społeczeństwa, które jak widać chętnie powraca do znajomych narratywów. Należy mieć bowiem świadomość, że każda narracja historyczna jest produktem danej kultury i powstaje *de facto* na „społeczne zamówienie”. Rosyjski przypadek nie jest w tej kwestii wyjątkiem.

Poziom debaty publicznej poświęconej Ukrainie świadczy o moralno-etycznej destrukcji rosyjskiego społeczeństwa – jego relatywizmie oraz prymitywizmie historycznym, a także kompletnej ignorancji. Demonstruje poziom nieznamości historii Ukrainy w społeczeństwie rosyjskim, przez co staje się ono łatwiej ofiarą propagandy. Zaproponowany przez Kreml poziom oraz styl debaty publicznej poświęconej Ukrainie świadczy paradoksalnie o arogancji oraz pogardzie elity władzy w stosunku do własnego narodu.

Rozdział V

Wizja historii Ukrainy w rosyjskich podręcznikach do nauki historii

W niniejszym rozdziale autorka przeanalizuje treści traktujące o dziejach Ukrainy w rosyjskich podręcznikach do nauki historii narodowej dla uczniów szkół średnich⁶⁸⁹. Kompendia te na mocy reformy wdrożonej w 2015 r. znalazły się w oficjalnym wykazie podręczników Ministerstwa Oświaty (ros. Министерство Просвещения).

Modelowanie szkolnej edukacji historycznej leży przede wszystkim w gestii czynników państwowych i stanowi jeden z najważniejszych obszarów polityki historycznej, do zadań której w opinii jej zwolenników, należy przede wszystkim rekonstrukcja szeroko pojętej

---

⁶⁸⁹ W Federacji Rosyjskiej funkcjonuje inny niż w Polsce system edukacji. Na mocy ustawy z 29 grudnia 2012 r. „O edukacji w Rosyjskiej Federacji” wprowadzono cztery poziomy kształcenia ogólnego: edukację przedszkolną, kształcenie ogólne na poziomie początkowym, kształcenie ogólne na poziomie podstawowym oraz średnie wykształcenie ogólne.

Zob. Федеральный закон от 29 декабря 2012 г., nr 273-ФЗ, Об образовании в Российской Федерации, <http://ivo.garant.ru/#/document/70291362/paragraph/4:0> (dostęp: 25.04.2022).

Do 1986 roku nauka w szkołach rosyjskich trwała 10 lat, z czego 3 lata zajmowało kształcenie ogólne na poziomie początkowym, 5 lat na poziomie podstawowym i 2 lata w szkole średniej. W 1987 roku w ramach eksperymentu wprowadzono czteroletnią szkołę podstawową, ale dzieci i rodzice mieli prawo wyboru trzyletniej szkoły podstawowej. Od 2001 roku wszyscy realizują jedenastoletni program nauczania, a standardy ukończenia szkoły są następujące: pierwszy etap to cztery lata kształcenia na poziomie początkowym (szkoła podstawowa), drugi – pięć lat na poziomie podstawowym (można go zdefiniować jako I stopień szkoły średniej, ukończenie tego etapu – czyli dziewięcioletniej edukacji daje możliwość uzyskania tzw. wykształcenia średniego niepełnego), a trzeci – dwa lata edukacji na poziomie średnim (II stopień szkoły średniej, tzw. wykształcenie średnie pełne zakończone maturą).

Edukację na poziomie początkowym realizują dzieci w wieku 6,5-8 lat, które idą do pierwszej klasy. Ten etap edukacji trwa cztery lata, a jej celem jest przekazanie dzieciom podstawowej wiedzy. W nowoczesnym systemie szkolnictwa w Rosji na kształcenie podstawowe w zakresie szkoły średniej przeznaczają się pięć lat nauki, do klasy 9 włącznie. W tym czasie uczniowie zdobywają podstawową wiedzę w zakresie dyscyplin objętych programem. W ciągu dwóch ostatnich lat nauki w szkole średniej (10 i 11 klasa) uczniowie intensywnie przygotowują się do podjęcia studiów wyższych. Kurs obejmuje dalszą naukę przedmiotów podstawowych oraz wprowadzenie do nowych przedmiotów. W 11 klasie, która kończy edukację średnią uczniowie przystępują do egzaminu dojrzałości (ros. ЕГЭ – Единый государственный экзамен).

Zob. *Особенности школьной системы образования в нашей стране*, <https://edunews.ru/education-abroad/sistema-obrazovaniya/shkolnoe.html> (dostęp: 25.04.2022).

Kształcenie na poziomie podstawowym ogólnym, czyli do ukończenia klasy 9 jest obowiązkowe dla każdego ucznia. Gwarantuje to artykuł 43 rosyjskiej Konstytucji.

Zob. Конституция Российской Федерации, art. 43, <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm> (dostęp: 25.04.2022).

Autorka pragnie zaznaczyć, że w związku z tym, że rosyjską edukację na poziomie średnim można nieformalnie podzielić na dwa etapy a rosyjski model kształcenia nie pokrywa się z polskim, dlatego bardzo trudno jest znaleźć zarówno adekwatne terminy dla określenia poszczególnych etapów edukacji jak również odpowiedniki funkcjonujące w polskim systemie edukacyjnym. Jak zostało to powyżej zasygnalizowane, rosyjską szkołę średnią można podzielić na dwa etapy czy stopnie – I stopień podstawowy od 5 do 6 klasy oraz II stopień zaawansowany obejmujący 10 i 11 klasę. Dlatego podręczniki do nauki historii dedykowane klasom 6-9 autorka określa terminem „kompendiów dla szkoły średniej”.

tożsamości danej zbiorowości. Fakt ten stanowi niebezpieczeństwo instrumentalizacji nauki historycznej, która ze swej istoty jest dziedziną wysoce upolitycznioną⁶⁹⁰. Niebezpieczeństwo polityzacji historii nabiera wyjątkowego znaczenia, gdy mowa o wspólnej rosyjsko-ukraińskiej

---

⁶⁹⁰ Proces modelowania i podporządkowania przez władzę szkolnictwa rozpoczął się już w XVIII w. i nie jest z całą pewnością zjawiskiem nowym. Na dobrą sprawę w Europie rozważano problem objęcia przez państwo nadzoru nad oświatą już od XVI stulecia. W XVIII w. narodziła się chęć wyjęcia szkolnictwa spod władzy Kościoła i przetransferowania go w ręce władz państwowych. Rosła świadomość, że *dla sprawnego funkcjonowania państwa nieodzowne staje się podporządkowanie mu edukacji by mogło ją kierować zgodnie z ogólnymi założeniami swej polityki*.

Zob. J. A. Gierowski, *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absolutyzmu Europy Środkowej i Wschodniej*, [w]: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24–26 października 1973*, red. K. Mrozowska i R. Dutkova, Warszawa-Kraków 1977, s. 29-30 za: K. Bartnicka, *Oryginalność Komisji Edukacji Narodowej na tle europejskim*, „Artykuły i Rozprawy”, 2015, nr 33, tekst wygłoszony w Szczecinie, 17.09.2014 r. na sympozjum historyków wychowania podczas XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie, s. 16, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/download/17891/17629/> (dostęp: 25.04.2022).

Na tle europejskich doświadczeń w procesie modelowania szkolnictwa przez władze na szczególną uwagę zasługuje spuścizna Komisji Edukacji Narodowej, która była instytucją niezwykle oryginalną na gruncie międzynarodowym w okresie, w którym istniała. Bezpośrednim katalizatorem jej powstania było widmo kasaty zakonów jezuitów, który skupiał zarząd praktycznie nad całością systemu edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jego kasata groziła zatem całkowitą zapaścią oświaty, likwidacją wielu szkół, rozprzężeniem szkolnictwa, wreszcie rozgrabieniem majątków i funduszy pojezuickich. Była to niepowtarzalna szansa przejęcia przez państwo nadzoru nad szkolnictwem i edukacją w kraju. Niemniej istotnym czynnikiem, który zapewnił powodzenie tej ogromnej reformy było pojmowanie przez króla Stanisława Augusta istoty edukacji, która miała służyć dobru państwa i jego obywateli. Mogła przyczynić się ona do uzdrowienia sytuacji politycznej i modernizacji kraju znajdującego się w dramatycznej sytuacji a także podniesienia poziomu wykształcenia społeczeństwa. Reforma edukacyjna i ujednoczenie szkolnictwa miały na celu wychowanie oraz wykształcenie nowego typu światłego obywatela - świadomego powinności wobec swojego państwa. Tym samym KEN stworzyła i zrealizowała nowy typ instytucji państwowej do zarządzania szkolnictwem, określając ideał wychowawczy zreformowanej szkoły – światłego, świadomego swoich praw i obowiązków aktywnego, odpowiedzialnego obywatela – patrioty, a nie wiernego poddanego danego władcy.

Również Rosja podjęła w XVIII w. działania na rzecz rozwoju systemu edukacji. Jej przywódcy car Piotr oraz caryca Katarzyna mieli ułatwione zadanie, ponieważ byli faktycznymi zwierzchnikami kościoła prawosławnego, co odróżniało Rosję od innych krajów europejskich, gdzie szkolnictwo było kontrolowane przez zakon jezuitów, czyli *de facto* kościół katolicki. W związku z tym, bez przeszkód mogli tworzyć szkoły podporządkowane bezpośrednio centrum politycznemu. Piotr I zalecił zakładanie seminariów duchownych, Cerkwi polecił natomiast powoływanie w diecezjach szkół rachunkowych. Ponadto tworzył specjalistyczne szkoły zawodowe kształcące kadry dla wojska, marynarki wojennej czy administracji. Utworzył Akademię Nauk w Petersburgu a przy niej tzw. uniwersytet akademicki. Caryca Anna powołała natomiast do życia uniwersytet w Moskwie. O reformie edukacji poważnie myślała także caryca Katarzyna II, która w 1775 r. powołała Komisję Szkół Narodowych w celu wdrożenia kompleksowej reformy szkolnej, sięgając do wzorców austriackich. W 1786 r. wydała dekret o organizacji oświaty w państwie, a w 1787 r. powołała trzy nowe uniwersytety w: Czernihowie, Pskowie i Penzie. Nie udało się jednak zrealizować tych zamierzeń ze względu na wybuch wojny z Turcją. Kompleksowy system szkolny utworzył dopiero car Aleksander I w latach 1802-1804 inspirowany doświadczeniem polskim i co warto podkreślić *Ustawami KEN*. Podejmowane przez władców rosyjskich reformy edukacyjne w XVIII i pierwszej połowie XIX stulecia były opracowywane i wdrażane odgórnie z pominięciem jakichkolwiek konsultacji społecznych.

Warty odnotowania pozostaje zatem fakt, że z doświadczeń Komisji Edukacji Narodowej korzystała europejska myśl pedagogiczna – w tym Rosja oraz Prusy.

Zob. K. Bartnicka, op. cit., s. 9-10, 15-21.

Zob. także: A. Szmyt, *Wpływ idei Komisji Edukacji Narodowej na organizację szkolnictwa w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Artykuły i Rozprawy”, t. 19, 2016, nr 3, s. 55-78.

Zob. także: L. Zasztowt (red.), *Akademie nauk, uniwersytety, organizacje nauki. Polsko – rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX wieku*, Warszawa 2013.

przeszłości, która po 2014 r. stała się dodatkowo zakładnikiem konfliktu zbrojnego i kryzysu politycznego między oboma krajami na niespotykaną dotąd skalę.

Wspólna, niezwykle trudna przeszłość od zawsze stanowiła zarzewie gorących sporów na linii Kijów – Moskwa. Ze względu na bliskość kulturową oraz wielowiekową koegzystencję w granicach jednego organizmu państwowego uległa ona jednak głębokiej mitologizacji i to zarówno na poziomie historiograficznym, jak i społecznym po obu stronach. Rozpad Związku Sowieckiego „uwolnił” nacjonalizmy, a wraz z nimi narodowe narracje historyczne. Zjawisko to ukraiński historyk Heorhij Kasjanow nazywa „nacjonalizacją historii”, czyli procesem „suwerenizacji” historycznych narracji, wydzielenia narodowych dziejów. Towarzyszy mu proces „etniczacji historii”, polegający na stworzeniu lub odnowieniu narodowych historii według kanonów patriotycznej, przeważnie narodowej historiografii tzw. „narodowych odrodzeń”. „Nacjonalizacja historii” ma na celu realizowanie zadań spóźnionego procesu *nation building* i budowania państwa narodowego. Czyni to poprzez pielęgnowanie już istniejących bądź kształtowanie nowych stereotypów narodowej samowystarczalności i kulturowej wyłączności⁶⁹¹.

Zjawisko „nacjonalizacji” historii jest w tym przypadku właściwe Ukrainie, która wraz z odzyskaniem niepodległości pragnęła „odzyskać” również swoją przeszłość narodową oraz pamięć historyczną. Chodziło o wydzielenie ukraińskich dziejów narodowych z hegemonicznego imperialnego nurtu rosyjskiej (ale także polskiej) historii, przez który w okresie carskim i sowieckim zostały inkorporowane. Jednak proces „suwerenizacji” ukraińskiej przeszłości był i nadal jest postrzegany przez Rosjan jako zagrożenie dla ich zbiorowej tożsamości, przez wieki kształtowanej w oparciu o imperatyw imperium oraz mit słowiańskiego „braterstwa”. Ukraińskie próby mentalnej oraz historiograficznej autonomizacji spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem nie tylko rosyjskiej klasy politycznej, ale także części środowiska profesjonalnych historyków oraz rosyjskiego społeczeństwa. Wydarzenia 2014 r. jedynie zaostrzyły rosyjsko-ukraińską „wojnę pamięci”, która stała się permanentnym tłem konfliktu zbrojnego.

Każdy konflikt zbrojny w sposób drastyczny zmienia percepcję państwa - oponenta. Narracja publiczna jemu poświęcona ulega wypaczeniu - staje się skrajnie jednostronna. Inherentną składową każdego dyskursu publicznego jest z kolei narracja historyczna, która w

---

⁶⁹¹ Г. Касьянов, „Национализация” истории в Украине. Публичная лекция Георгия Касьянова, ноябрь 2008 г. [w:] *Россия–Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи*, Г. Касьянов, А. Миллер, Москва 2011, s. 107-109.

warunkach konfliktu staje się silnie newralgicznym i konfliktogennym obszarem. W takim przypadku historia w sposób naturalny zamienia się w zakładnika polityki, a jej główną rolę jest legitymizacja racji oraz pretensji danej ze stron.

Konflikt szczególnie pomiędzy bliskimi sobie w przeszłości krajami, z jakim mamy do czynienia w przypadku Rosji i Ukrainy jest doświadczeniem niezwykle bolesnym, a wręcz traumatycznym dla obu stron. Ten jest wyjątkowy z uwagi na silne więzi łączące oba kraje. Rosja i Ukraina przez wieki były dla siebie wzajemnym układem odniesienia w procesie definicji własnego narodowego „JA”. Wojna w tym przypadku oznacza coś więcej niż jedynie utratę terytoriów czy straty gospodarcze. Jest równoznaczna z redefinicją narodowej tożsamości oraz świadomości, mentalnej geografii, geopolitycznej orientacji, systemu wartości.

Podążający za zaostrzającą się sytuacją polityczną rosyjski dyskurs publiczny nie mógł nie wpłynąć na model oraz treść szkolnej narracji podręcznikowej. Jest to tym bardziej istotne, że w czasie trwającego kryzysu była wdrażana jedna z kluczowych reform modelu edukacji historycznej doby Władimira Putina. Doświadczenie wielu krajów pokazuje, że każda „wojna pamięci” w przód czy później zostaje przeniesiona na karty szkolnych podręczników. To właśnie tam rozgrywa się najważniejsza bitwa – walka o umysły.

5.1 Reforma szkolnej dydaktyki historycznej

Rozpad Związku Sowieckiego był katalizatorem znaczących zmian o charakterze polityczno-gospodarczym, ale również światopoglądowych oraz ideologicznych. Wymusił dokonanie redefinicji dotychczas funkcjonujących paradygmatów. Przed bezprecedensowym wyzwaniem stanęła nauka oraz system kształcenia. Niestety, przede wszystkim nauki humanistyczne – szczególnie historia ze względu na swoją podatność na destrukcyjny wpływ polityki oraz ideologii, miały przed sobą najtrudniejsze zadanie. Okres sowiecki oznaczał bowiem degradację nauki historycznej i całkowite wprzęgnięcie jej w maszynę propagandową państwa. Pierwszy powiew zmian przyniosła już pierestrojka, ale najistotniejsze reformy zostały jednak wdrożone dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych. Nauka historyczna miała odegrać rolę gwaranta zmiany mentalności społeczeństwa.

W 1991 r. Ministerstwo Edukacji RSFRS przyjęło dokument o charakterze programowym: „Środki priorytetowe dla realizacji programu przejściowego”, natomiast w

1992 r. koncepcję „Reforma edukacji w Rosji i polityka edukacyjna państwa (punkty wyjścia, cele i zasady)” oraz "Program reformy i rozwoju systemu edukacji Federacji Rosyjskiej w warunkach pogłębiania reform społeczno-gospodarczych". Ich najważniejszym celem była demokratyzacja systemu kształcenia⁶⁹².

Wdrażane zmiany oznaczały w pierwszej kolejności likwidację monopolu państwa w sferze edukacji, co wiązało się z wprowadzeniem decentralizacji w obszarze zarządzania systemem edukacji pojmowanej jako alternatywna dla kierowniczej roli państwa. Ważnym komponentem demokratyzacji była także municypalizacja kształcenia, oznaczająca zaangażowanie w jego kształtowanie lokalnych władz oraz społeczności. Nie mniej ważnym podejściem było wprowadzenie zasady niezależności ośrodków nauczania (szkół, uniwersytetów) w wyborze strategii swojego rozwoju, ustalania celów, metod pracy, a także ich finansowa oraz prawna niezależność. Mając na uwadze federalny charakter postsowieckiej Rosji kluczowa była zasada regionalizacji, co w praktyce oznaczało odejście od unitarnego systemu kształcenia, ograniczanego serią ujednoliconych programów nauczania, podręczników, instrukcji, pomocy dydaktycznych, cyrkularzy. Regionalizacja wiązała się także z nadaniem regionom prawa do wyboru własnej strategii edukacyjnej, a także opracowania własnego programu rozwoju oświaty. Reforma lat dziewięćdziesiątych kładła nacisk na narodowe samookreślenie, w zamyśle którego szkoła miała stać się instrumentem narodowego rozwoju, harmonizacji relacji etnicznych⁶⁹³.

Reformy lat dziewięćdziesiątych stworzyły dogodne warunki dla dalszego rozwoju nauki w Rosji, w tym nauki historycznej. Oparcie systemu kształcenia na koncepcji wariantowości przyczyniło się do uwolnienia rynku wydawniczego, w wyniku czego pojawił się pluralizm koncepcji, idei oraz pluralizm wydawniczy. Na rynku pojawiła się wielość podręczników. Państwo przestało być monopolistą w tej dziedzinie. Nauczyciele zyskali w ten sposób swobodę nauczania i mogli decydować o wyborze pomocy dydaktycznych. W końcu źródła pozyskiwania wiedzy zostały zdywersyfikowane⁶⁹⁴.

Koncepcja wariantowości nie oznaczała jednak braku wprowadzenia ze strony państwa jakiegokolwiek standaryzacji treści nauczania historycznego. Lata dziewięćdziesiąte

---

⁶⁹² А. Поздняков, *Реформирование школьного образования в начале 1990-х годов: нормативное регулирование процесса*, s. 2, https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2017-03/pozdnyakov_an_idpo_2017.pdf (dostęp: 03.11.2021).

⁶⁹³ Ibidem, s. 2-3.

⁶⁹⁴ Ibidem, s. 2-3.

przyniosły znaczne ożywienie w obszarze nauki historycznej, stwarzając korzystny klimat dla pojawienia się pluralizmu pamięci, niemniej jednak wybrany model nauczania zakładał również wdrożenie państwowego standardu kształcenia – zarówno na poziomie federalnym jak i regionalnym. Okres jelicynowski był bowiem czasem niegasnących dyskusji nad charakterem oraz zadaniami przed jakimi stanęła postsowiecka rosyjska szkoła. Z jednej strony pedagodzy zdawali sobie sprawę z konieczności depolityzacji szkoły, z drugiej natomiast dość silne było przekonanie o szczególnym jej przeznaczeniu w procesie wychowania patriotycznego, dlatego znaczna część środowiska nauczycielskiego była przeświadczona, że nie może ona funkcjonować bez ideologicznej bazy czy doktryny bezpieczeństwa narodowego, które powinny znaleźć swoje odzwierciedlenie w odpowiedniej strategii i koncepcji kształcenia⁶⁹⁵.

Kluczowe pytanie, które na początku lat dziewięćdziesiątych stawiano dotyczyło zawartości treści nauczania historycznego szczególnie w obszarze historii ojczyzny. Instrumentem służącym do przygotowywania i wdrażania nowych podręczników została państwowa ekspertyza, która leżała w gestii Federalnej Rady ds. Ekspertyz Ministerstwa Oświaty. To właśnie jej eksperci podejmowali rekomendowaną przez ministerstwo decyzję o ewentualnym dopuszczeniu danego podręcznika czy pomocy dydaktycznej do obiegu. Decyzja Rady ds. Ekspertyz stanowiła formalną podstawę dla resortu jako organu państwowego o przyznaniu projektowi danego kompendium pieczęci „rekomendowano”, „dopuszczono” czy decyzji o jego niedopuszczeniu do druku. Te rekomendowane trafiały natomiast do federalnego wykazu podręczników (ros. Федеральный перечень учебников), który stał się drugim obok ekspertyz instrumentem zarządzania procesem publikacji podręczników szkolnych i akademickich⁶⁹⁶.

Zasadne wydaje się pytanie o jakościową zmianę narracji podręcznikowej doby Jelcyna. Przyjęło się bowiem uważać lata dziewięćdziesiąte za okres swobody w obszarze kształtowania narracji historycznej oraz niewielkiego poziomu zainteresowania władz prowadzeniem konsekwentnej polityki historycznej, z jaką mamy do czynienia podczas prezydentwa Władimira Putina. Owszem w porównaniu z okresem sowieckim lata dziewięćdziesiąte przyniosły nieporównywalny progres. Wdrożone reformy stworzyły korzystne warunki dla buma pamięci. Niemniej jednak w opinii badacza podręczników lat dziewięćdziesiątych

---

⁶⁹⁵ Ibidem, s. 2-3.

⁶⁹⁶ Е. Вяземский, *Реформа школьного исторического образования и проблема экспертизы учебной литературы* [w:] *Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы*, ред. К. Аймермахер, Г. Бордюгов, Москва 2002, s. 196-201.

Michaiła Sznejdiera (ros. Михаил Шнейдер) prezentowana w nich narracja historyczna wciąż miała charakter autorytarny. Mówi on o rzeczywistym postępie faktograficznym w porównaniu z podręcznikami sowieckimi, ale podobnie jak ich sowieccy poprzednicy pozostawiały niewiele przestrzeni dla dialogu i funkcjonowania różnych punktów widzenia czy pamięci. W wielu przypadkach, jak zauważa badacz, kompendia przełomu wieków operowały niemalże identycznymi pojęciami oraz związkami przyczynowo - skutkowymi, co ich sowieckie odpowiedniki. Niektóre zachowały nawet marksistowsko – leninowskie oceny krajów zachodnich⁶⁹⁷.

Sznejdier postrzega podręcznik jako produkt kultury, której przynależy określona postawa wobec przeszłości. Rosję lokalizuje wśród tradycyjnych typów kultury, w której lekcje historii traktowane są jako instrument wychowania młodego pokolenia oraz formowania osobowości. Osiągnięciu takiego celu odpowiadają podręczniki o profilu autorytarnym, które ignorują wariantowość procesu historycznego, a ich narracja adresowana jest raczej ku masie, aniżeli ku jednostce. W wyłożeniu wydarzeń historycznych szczególne miejsce poświęcone jest soborowości, wartości kolektywizmu, prymatowi narodowemu nad społecznym oraz indywidualnym. Badacz konkluduje, że podręczniki lat dziewięćdziesiątych zostały pozbawione jedynie ideologicznej składowej, ale w większości ich teksty pozostały autorytarne. W rezultacie obszar pamięci zawęża się, a proces rozwoju wyhamowuje. Uczeń zostaje pozbawiony możliwości prowadzenia otwartego dialogu i zaprezentowania alternatywnego punktu widzenia na określone wydarzenia historyczne, a do jego pamięci zostaje wprowadzona gotowa konstrukcja. Stwarza to praktycznie nieograniczone możliwości manipulacji świadomością ucznia⁶⁹⁸.

Zmiana na stanowisku prezydenta na przełomie wieków przyniosła znaczną modyfikację w sposobie prowadzenia polityki historycznej, która stała się jednym z głównych obszarów zainteresowania władzy. Dokonujący się stopniowo tzw. konserwatywny zwrot oraz konsekwentna antyrosyjska polityka historyczna państw ościennych, tj. Polski, Ukrainy, krajów bałtyckich stały się kluczowymi katalizatorami wypracowania własnego modelu polityki historycznej, która znacznie odbiegała od tej z lat dziewięćdziesiątych. Zaprezentowana w poprzednim rozdziale ewolucja systemu władzy w Rosji i w rezultacie coraz bardziej

---

⁶⁹⁷ М. Шнейдер, *Современный учебник истории в роли инструмента формирования исторического сознания школьников* [w:] *Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы*, ред. К. Аймермахер, Г. Бордюгов, Москва 2002, s. 208-214.

⁶⁹⁸ Ibidem, s. 208-214.

konfrontacyjna polityka historyczna Moskwy wobec sąsiadów, przełożyły się również na system edukacji szkolnej w obszarze historii. Centralizacja władzy, ograniczanie swobód obywatelskich, kumulacja zasobów w wąskim kręgu *siłowików*, reprezentujących konserwatywny oraz imperialny punkt spojrzenia na historię, potrzeba konsolidacji społeczeństwa wokół spójnej narracji historycznej w obliczu wojny z Ukrainą przyspieszyły proces opracowania i wydania jednolitych pod względem narracji podręczników do nauki historii Rosji dla średniego szczebla kształcenia.

Jednakże proces prac nad wdrożeniem reformy postępował stopniowo. Był on wypadkową ewolucji systemu władzy w Rosji – za coraz bardziej autorytarnym systemem rządów postępował proces ograniczania prawa do posiadania własnej pamięci historycznej. Odgórne inicjatywy władz w tym zakresie miały na celu stworzenie kanonicznej wersji historii, zgodnej z wizją oraz zapotrzebowaniem władz.

Powrót do mocarstwowej wizji historii oraz imperialnej retoryki wraz z powrotem Władimira Putina na Kreml spowodował, że władze rosyjskie rozpoczęły poszukiwania „adekwatnej” narracji historycznej, która legitymizowałaby ową wizję silnej Rosji. Pojmowanie historii w kategoriach instrumentu politycznego, pozwalającego manipulować opinią publiczną doprowadziło do wybiórczego oraz instrumentalnego „używania” nauki historycznej. Putinowska wielkomocarstwowa wizja rosyjskiej historii potrzebowała kart żołnierskiej chwały, bohaterstwa mas ludu, martyrologii walczącego z nazistowskim najeźdźcą narodu. W tym celu wątki dziejów narodowych potraktowano w sposób fragmentaryczny, by korelowały z bieżącymi potrzebami politycznymi. Władze stały się tym samym jednym z najbardziej zagorzałych propagatorów społecznej amnezji, sytuując jedne wydarzenia w centrum nowej narracji historycznej, a inne marginalizując i wypychając ze społecznej świadomości. W ten sposób dążyły do stworzenia jednolitej, kanonicznej, w wysokim stopniu zsakralizowanej narracji, która powinna być powszechnie akceptowana przez społeczeństwo. Wszelkie próby manifestacji odmiennych poglądów zaczęły spotykać się z restrykcjami.

Jednym z przykładów państwowej interwencji w tym kontekście była sprawa Igora Dołuckiego (ros. Игорь Иванович Долуцкий, tzw. *дело Долуцкого*) – autora podręcznika pt. *Ojczyzna historia XX wieku dla klas 10-11*. Spór, który wybuchł wokół podręcznika w 2003 r.,

był związany ze sposobem zaprezentowania przez autora obrazu wielkiej wojny ojczyźnianej⁶⁹⁹.

Ówczesny zastępca ministra edukacji Wiktor Bołotow (ros. Виктор Александрович Болотов) ocenił, że Dołucki proces historyczny Rosji nakreślił w chorobliwym świetle, jakby w jej dziejach nie było ani jednego świetlanego momentu, niczego dobrego. „Niekompatybilność” narracji podręcznika Dołuckiego z państwową wizją dziejów sprawiła, że Ministerstwo Edukacji zdecydowało o cofnięciu swego atestu i tym samym wykluczeniu go z federalnego wykazu podręczników⁷⁰⁰.

Po sprawie Dołuckiego prezydent Putin zaczął opowiadać się coraz bardziej otwarcie za „pozytywną” i bardziej „zbalansowaną” wizją narodowej historii. W szkolnej edukacji historycznej upatrywał instrumentu budowy narodowej tożsamości, dlatego jak twierdził, uczeń poznający ojczystą historię powinien odczuwać dumę ze swojego kraju. W jego mniemaniu lekcje historii mają bowiem za zadanie wykształcić poczucie patriotyzmu i przywiązania do ojczyzny⁷⁰¹. W tym celu należało przepisać narodową historię.

Pierwsze kroki w kierunku narzucenia ujednoczonej podręcznikowej narracji historycznej podjęto już w grudniu 2003 r., kiedy to prezydent Putin wystosował pismo skierowane do Rosyjskiej Akademii Nauk (РАН) z prośbą o opracowanie sprawozdania na temat stanu podręczników do historii⁷⁰². Natomiast ówczesny minister edukacji Władimir Filippow (ros. Владимир Михайлович Филиппов) ogłosił przeprowadzenie selekcji kompendiów do historii, zgodnie z obowiązującymi standardami, w drodze konkursów⁷⁰³. Zapowiedział także, że wszystkie kompendia zostaną poddane przeglądowi, a ich liczba z każdego przedmiotu zostanie ograniczona do trzech⁷⁰⁴. Chociaż postulatu ministra Filippowa wówczas nie zrealizowano (zrobiono to 11 lat później), to była to zapowiedź nadchodzących zmian w systemie edukacji. Ingerencja władz w nauczanie historii była coraz silniejsza.

---

⁶⁹⁹ *Псевдолиберализму нет места в учебниках истории*, <https://www.pravda.ru/world/46253-history/> (dostęp: 21.06.2019).

⁷⁰⁰ *Дело Долуцкого*, http://www.compromat.org/message_78225.htm (dostęp: 21.06.2019).

⁷⁰¹ Ibidem.

⁷⁰² М. Ферретти, *Обретенная идентичность. Новая «официальная история» путинской России*, 27.09.2004, <https://polit.ru/article/2004/09/27/ferretti/> (dostęp: 21.06.2019).

⁷⁰³ *Псевдолиберализму нет места в учебниках истории*, <https://www.pravda.ru/world/46253-history/> (dostęp: 21.06.2019).

⁷⁰⁴ М. Ферретти, op. cit., <https://polit.ru/article/2004/09/27/ferretti/> (dostęp: 21.06.2019).

Symptomatyczne jest bezpośrednio zaangażowanie w selekcję szkolnych podręczników RAN, w szczególności Instytutu Rosyjskiej Historii.

Już wówczas rosyjskie władze podjęły konkretne działania na rzecz standaryzacji podręcznikowej narracji historycznej, a reforma wdrożona w 2015 r. stanowi „produkt końcowy” tych zabiegów. W 2003 r. powołano Federalną Radę Ekspertów przy Ministerstwie Edukacji oraz zatwierdzono regulamin procedury nadawania podręcznikom atestu ministerstwa w zakresie kształcenia ogólnego oraz regulaminu zatwierdzania (szczegółowego badania) podręczników w celu późniejszego nadania im homologacji „Zalecane przez Ministerstwo Edukacji Federacji Rosyjskiej”⁷⁰⁵.

W 2004 r. powołano kolejną instytucję, która miała sprawować nadzór nad treściami podręcznikowymi. Była nią Federalna Rada ds. Podręczników Ministerstwa Edukacji. Do głównych zadań wspomnianego organu miało należeć *zapewnienie jakości podręczników przeznaczonych do użytku w procesie edukacyjnym w instytucjach edukacyjnych realizujących programy kształcenia ogólnego i posiadających akredytację państwową; podejmowanie decyzji w sprawie wyników ekspertyzy zgodności podręczników z ustalonymi wymogami [...] Przygotowanie rekomendacji dotyczących nadawania homologacji.*⁷⁰⁶

Ważnym katalizatorem procesu opracowywania jednolitego podręcznika historii ojczyznej była tzw. wojna pamięci na obszarze postsowieckim. Początek XXI w. przyniósł znaczne zmiany personalne na szczytach władzy w krajach ościennych tj. Polska, Gruzja czy Ukraina. W rezultacie ster rządów objęły patriotycznie zorientowane elity, jednocześnie nieukrywające swojego antyrosyjskiego nastawienia. W krajach tych rozpoczął się proces konsolidacji społeczeństwa wokół konserwatywnej, martyrologicznej narracji historycznej, która w swym założeniu miała jednocześnie charakter skrajnie rusofobiczny. Uruchomiło to lawinę przewartościowań w historiach narodowych. Kraje te jednoznacznie odrzuciły i potępiły spuściznę rosyjską/sowiecką, uznając ją za pokłosie obcej, bezprawnej oraz destrukcyjnej

---

⁷⁰⁵ Приказ Минобразования РФ от 09.07.2003 N 2959 (ред. от 22.04.2005) "Об утверждении Положения о Федеральном экспертном совете Министерства образования Российской Федерации, Положения о порядке присвоения (подтверждения) учебным изданиям грифа Министерства образования Российской Федерации в области общего образования, Положения о порядке проведения апробации (расширенной экспертизы) учебников для последующего присвоения грифа "Рекомендовано Министерством образования Российской Федерации", <https://docs.cntd.ru/document/901878794> (dostęp: 23.11.2021).

⁷⁰⁶ Приказ Минобрнауки РФ от 23.12.2004 N 141 (ред. от 12.07.2005) "О Федеральном Совете по учебникам Министерства образования и науки Российской Федерации", <https://zakonbase.ru/content/base/83485> (dostęp: 23.11.2021).

dominacji. Nowa narracja historyczna wymagała przebudowy dyskursu publicznego. Edukacja historyczna stała się w tym aspekcie pryncypialnym obszarem.

Polityka historyczna stawała powoli w centrum zainteresowania władzy. W 2009 r. powstała wnikliwa analiza treści podręczników do historii w dwunastu republikach postsowieckich pt. *Wizualizacja historii Rosji i narodów krajów postsowieckich w podręcznikach szkolnych do nauki historii w państwach nowopowstałych* (ros. *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*)⁷⁰⁷. Raport ten został opracowany przez pracowników Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego dla państwowo – patriotycznego klubu partii Jedna Rosja⁷⁰⁸ (ros. Московский Государственный Университет имени М. В. Ломоносова, МГУ) pod redakcyjnym nadzorem Aleksandra Filippowa (ros. Александр Викторович Филиппов) oraz Aleksandra Daniłowa (ros. Александр Анатольевич Данилов). Pod okiem tego samego tandemu zostanie opracowany później, budzący kontrowersje podręcznik poświęcony dwudziestowiecznej historii Rosji (o czym więcej w dalszej części pracy).

Raport powstał przy wsparciu z funduszy Fundacji Kształcenia Rezerw Kadrowych Klubu Państwowego zgodnie z dekretem prezydenckim z 2008 r. o wspieraniu niekomercyjnych organizacji pozarządowych, biorących udział w rozwoju instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Analiza została opracowana jako wynik studium treści podręczników do historii w krajach postsowieckich oraz stosunku ich społeczeństw do wydarzeń historii XX w. W efekcie podczas prowadzenia projektu przeanalizowano 187 szkolnych podręczników do nauki historii oraz pomocy dydaktycznych, obowiązujących w dwunastu republikach postsowieckich m. in.: w Azerbejdżanie, Armenii, Białorusi, Gruzji, Kazachstanie, Kirgistanie, Litwie, Łotwie, Estonii, Mołdawii, Uzbekistanie oraz Ukrainie. We wprowadzeniu publikacji czytamy, że za wyjątkiem Białorusi i (w mniejszym stopniu) Armenii, wszystkie pozostałe kraje opowiedziały się za wykładaniem młodemu pokoleniu nacjonalistycznej wersji historii, opartej na mitach o starożytności swojego narodu, wysokiej kulturowej misji przodków i o „zaklętym wrogu”⁷⁰⁹, którym jest oczywiście Rosja.

---

⁷⁰⁷ Zob. А. Данилов, А. Филиппов (ред.), *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*, Москва 2009.

⁷⁰⁸ С. Самыгин, И. Тумайкин, *Единый учебник истории как элемент системы национальной идентичности*, „Проблемы образования. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки”, 2014, nr 4, s. 191, <https://cyberleninka.ru/article/n/edinyy-uchebnik-istorii-kak-element-sistemy-natsionalnoy-identichnosti> (dostęp: 23.11.2021).

⁷⁰⁹ А. Данилов, А. Филиппов (ред.), *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*, Москва 2009, s. 2, 6.

Wyniki analizy utwierdziły wśród rosyjskiej opinii publicznej poczucie odrzucenia, marginalizacji rosyjskiego wkładu w europejską spuściznę dziejową. Oskarżenia kierowane pod adresem Moskwy, zarzucanie jej szeregu zbrodni wojennych, kolonizacji krajów ościennych włącznie z ludobójstwami na narodach sąsiednich stanowiły traumatyczne doświadczenie. W opinii rządzących wymagały adekwatnej odpowiedzi, która miała wtedy raczej charakter defensywny. Rosyjskie społeczeństwo nie tylko było wówczas niegotowe by zaakceptować wysuwane wobec ich państwa zarzuty i w sposób krytyczny odnieść się do swojej przeszłości, ale zwyczajnie nie mogło tego zrobić – na pewno nie w kształcie, w jakim proponowały to narracje z zewnątrz. Oznaczałoby to bowiem degradację całej duchowej spuścizny narodu oraz pogłębienie i tak dotkliwego kryzysu tożsamościowego. Odpowiedź przybrała więc charakter reakcyjny, silnie konfrontacyjny. Rosyjska narracja coraz silniej pozycjonowała naród rosyjski jako ofiarę i obrońcę Europy. Były to znajome, dobrze znane i rozumiane przez rosyjskiego odbiorcę akordy, które spotkały się z dość szybką aprobatą.

Nacjonalizację oraz centralizację narracji historycznej ułatwiał i nadal ułatwia fakt, że wśród badaczy najnowszej historii wciąż znajdują się osoby, które edukację oraz pierwsze doświadczenie zawodowe zdobywały jeszcze w Związku Sowieckim. Są to więc ludzie, którzy wykładali historię Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego i będący często zwolennikami patriotycznego, imperialistycznego, antyzachodniego spojrzenia na ojczystą historię⁷¹⁰. Wdrożenie reformy autoryzował zatem „czynnik personalny”. I tak na przykład poglądy na narodową historię przewodniczącego Instytutu Rosyjskiej Historii RAN w latach 1993-2010 Andrieja Sacharowa (ros. Андрей Николаевич Сахаров) idealnie wpisywały się w oficjalną ideologię nowej wizji Rosji doby Putina. Sacharow był zwolennikiem rosyjskiej duchowości, potrzeby „szczególnej drogi” modernizacji, nacjonalistycznej i słowianofilskiej wizji narodowej historii, podzielał zasady państwa autorytarnego, podkreślał znaczenie roli Cerkwi oraz odmienności kulturowej od szeroko pojętego Zachodu⁷¹¹. Tym samym ze swoimi poglądami wpisywał się w nową koncepcję państwowej wizji dziejów, a jednocześnie będąc członkiem RAN, swoim autorytetem poświadczał zasadność głoszonej przez władze rosyjskie narracji historycznej.

---

⁷¹⁰ V. Buldakov, *Attempts at the „nationalization” of Russian and soviet history in the newly independent Slavica states* [w:] *The construction and deconstruction of national histories in Slavic Euroasia*, red. H. Tadayuki, Sapporo 2003, s. 10-11.

⁷¹¹ М. Феррегти, op. cit.

Zmiana na stanowisku dyrektora IRI w 2010 r. niestety również nie przyniosła jakościowej zmiany optyki. Na czele Instytutu stanął wówczas Jurij Pietrow (ros. Юрий Александрович Петров), który już w 2013 r. sformułował wymowne credo, będącej wówczas jeszcze w zarodku nowej reformy edukacji, przekonując że *uczeń musi wyrobić w sobie wewnętrzne przekonanie, że tak właśnie wyglądała historia i posiadać barierę przed przyjmowaniem innych jej interpretacji*⁷¹².

W okresie rządów Putina państwo zaangażowało się na niespotykaną dotąd skalę w opracowanie i narzucenie społeczeństwu jasno określonej wizji narodowych dziejów. Stało się ono tym samym, jak twierdzi Rafał Stobiecki, kluczowym spoiwem rosyjskiej historii, dokonując historiozoficznej syntezy trzech Rosji: carskiej, sowieckiej oraz współczesnej. Ingerencja państwa w stworzenie nowych podręczników, które prezentowałyby wygodną dla władz wersję dziejów narodowych, narzucanie ogólnych rozwiązań, ograniczanie nauczycielom swobody nauczania przedmiotu spowodowały, że kształt społecznej pamięci o doświadczeniach komunizmu nie rodzi się w wyniku pluralistycznej debaty, ale na drodze ogólnie wpajanych przez polityczne centrum schematów interpretacyjnych. W ten sposób społeczeństwo rosyjskie zostało „wywłaszczane” z jego dramatycznej, ale własnej narodowej historii⁷¹³.

Budowę jednolitej narracji historycznej utrudnia w Rosji również fakt występowania minimum trzech wersji opisujących charakter państwa rosyjskiego:

- zgodnie z pierwszą Rosja jest państwem zamieszkiwanym przez wieloetniczne społeczeństwo;
- według drugiej współczesna Rosja jest państwem narodowym Rosjan z wieloma mniejszościami etnicznymi, które mogą uznać państwowotwórczy charakter narodu rosyjskiego lub stać się Rosjanami;
- trzecia wersja podkreśla, że Rosja jest państwem narodowym z wieloetniczną rosyjską nacją, której fundamentem duchowym jest język rosyjski oraz rosyjska kultura, a w której skład

---

⁷¹² *Единый учебник истории: шаг вперед или два шага назад?*, "Аргументы и Факты", nr 26, 26.06.2013, <https://aif.ru/society/education/44607> (dostęp: 11.11.2021).

⁷¹³ R. Stobiecki, op. cit., s. 160, 166.

wchodzą również przedstawiciele innych grup etnicznych zamieszkujących terytorium dzisiejszej FR⁷¹⁴.

Wybór pomiędzy wyżej zaprezentowanymi trzema opcjami był kluczowy dla określenia koncepcji rosyjskiej historii, zgodnie z którą były opracowywane nowe podręczniki. To, w jaki sposób Rosjanie postrzegają historię swojego narodu i państwa, w zasadniczy sposób przekłada się na ich stosunek także do historii innych krajów, co jest szczególnie widoczne na przykładzie Ukrainy. Rosja postsowiecka jako państwo wieloetniczne i multikulturowe, musi jasno zdefiniować model, na którym zostanie oparta rekonstrukcja jej tożsamości narodowej. Musi dokonać wyboru pomiędzy etniczną, obywatelską lub kulturowo-cywilizacyjną koncepcją narodu. Z wypowiedzi rosyjskich prominentnych przedstawicieli życia politycznego wynika, że pomimo zainteresowania koncepcją narodu o charakterze obywatelskim rosyjskie władze i spora część historyków wciąż swój kraj postrzegają jako twór kulturowy, cywilizacyjny. Podejście to znalazło swój wyraz w najnowszych podręcznikach do historii, które w znacznej mierze bazują na podejściu cywilizacyjnym.

Podobną opinię wyraziła rosyjska socjolog Natalia Tichonowa (ros. Наталья Евгеньевна Тихонова), która zauważyła, że charakterystyczną cechą dzisiejszej rosyjskiej identyfikacji jest tożsamość oparta na przyjęciu jednakowych reguł gry zawartej w narodowej kulturze⁷¹⁵.

Należy zgodzić się z opinią Moniki Nizioł, która twierdzi, że polietniczny charakter społeczeństwa rosyjskiego oraz problem samoidentyfikacji Rosjan widoczny jest również w specyfice rosyjskiego patriotyzmu, który nie opiera się na poczuciu etnicznej jedności, ale raczej przynależności do pewnej przestrzeni polityczno-kulturowej. Jego kształt został zdeterminowany bowiem przez istnienie imperium⁷¹⁶.

Dylematy wokół rosyjskiej postsowieckiej tożsamości nie pozostały bez wpływu na kształt koncepcji historii narodowej, a w konsekwencji na reformę edukacji historycznej wdrożonej w 2015 r. oraz podręcznikową narrację historyczną.

---

⁷¹⁴ O. Nadszakała, *Rosyjska nacja – w poszukiwaniu ogólnorosyjskiej tożsamości* [w:] *Rosja współczesna: dziedzictwo i przyszłość*, red. M. Broda, O. Nadszakała, A. Płaczek, Toruń 2010, s. 209.

⁷¹⁵ Н. Тихонова, *Постимперский синдром или поиск национальной идентичности* [w:] *После империи?*, ред. И. Клямкина, Москва 2007, s. 172.

⁷¹⁶ M. Nizioł, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004, s. 43.

Z pomysłem wprowadzenia kompleksowej reformy edukacji historycznej dla szkoły średniej wystąpił sam prezydent Władimir Putin 19 lutego 2013 r. na posiedzeniu Rady ds. Stosunków Międzyetnicznych. Proponował wówczas: *Być może należałoby pomyśleć o jednolitych podręcznikach do historii Rosji dla szkoły średniej, przeznaczonych dla różnych grup wiekowych, ale zbudowanych w ramach jednej koncepcji, w ramach jednej logiki ciągłości historycznej Rosji, wzajemnego powiązania wszystkich etapów jej historii i szacunku dla wszystkich kart naszej przeszłości. I oczywiście na konkretnych przykładach należy pokazać, że los Rosji został ukształtowany przez jedność różnych narodów, tradycji i kultur. Dodam, że podręczniki szkolne [...] powinny być pozbawione wewnętrznych sprzeczności i podwójnych interpretacji. Powinno to być obowiązkowym wymogiem dla wszystkich materiałów dydaktycznych*⁷¹⁷.

Jak już wcześniej zostało zasygnalizowane, nie była to pierwsza próba standaryzacji treści podręczników szkolnych, niemniej jednak przyjęto zupełnie odmienną taktykę niż chociażby podczas opracowywania podręcznika pod redakcją Filippowa⁷¹⁸. Szczególny nacisk położono na szeroką platformę dialogu z nauczycielami, pedagogami oraz konsultacji społecznych. W znacznie większym zakresie wykorzystano profesjonalne historyczne zaplecze, powołując się na prestiż Rosyjskiej Akademii Nauk oraz autorytet czołowych historyków przede wszystkim Instytutu Historii Rosyjskiej.

Na wstępie należy jednak postawić pytanie o przyczyny tej reformy i jej charakter. W latach 1990-2000 w Rosji przyjęta została praktyka wydawania wariantywnych podręczników do nauki historii ojczystej (ros. *отечественная история*)⁷¹⁹. Nastręczało to jednak wiele

---

⁷¹⁷ Заседание Совета по межнациональным отношениям, 19.02.2013, <http://kremlin.ru/events/president/news/17536> (dostęp: 11.11.2021).

⁷¹⁸ W 2009 r. wyszła druga część tzw. podręcznika Filippowa. Koncepcja tego kompendium zrodziła się z napisanej najpierw przez Filippowa pomocy dydaktycznej dla nauczycieli poświęconej historii Rosji 1945-2006. Natomiast pierwszą jego część opublikowano w 2007 r. i poświęcono ją okresowi 1945-2007. Podręcznik został wydany przez wydawnictwo Proswieszczenie na stronie, którego pojawiła się następnie koncepcja późniejszego podręcznika chronologicznie poświęconego historii ojczystej 1900-1945. Publikacja koncepcji podręcznika była na swój sposób czymś wyjątkowym. Możliwe, że intencją autorów było przygotowanie opinii publicznej, że mimo wcześniejszej krytyki, podręcznik jednak się pojawi. Szczególną uwagę zwraca fakt, że Filippow nie został autorem nowego podręcznika, a jedynie jego redaktorem naczelnym. Warto również zauważyć, że autorami poszczególnych rozdziałów podręcznika nie zostali technologowie polityczni tacy jak Filippow, uczniowie Gleba Pawłowskiego czy absolwenci Fundacji Skutecznej Polityki, ale profesjonalni historycy jak np.: Aleksander Daniłow (kierował wówczas katedrą na Uniwersytecie Pedagogicznym), Michaił Gorinow, Aleksander Barsenkow, Andriej Szadrin (dwaj ostatni wykładali na uczelni państwowej - na katedrze okresu sowieckiego MGU). Sam podręcznik stanowił próbę rehabilitacji Stalina oraz całego okresu stalinowskiego. Zob.: И. Карацуба, „Учебник Филиппова”: продолжение последовало, 28.10.2009, <https://urokiistorii.ru/articles/uchebnik-filipova-prodolzhenie-pos> (dostęp: 11.11.2021).

⁷¹⁹ Historia ojczyzny/narodowa (ros. *Отечественная история*) – to po prostu historia Rosji - dziedzina nauki historycznej, której celem jest ukazanie specyfiki procesu historycznego społeczeństwa rosyjskiego oraz pozycji państwa rosyjskiego w światowym systemie stosunków międzynarodowych. Zob. *Отечественная история*,

trudności w obszarze nauczania przedmiotu. Część rosyjskich pedagogów otwarcie sugerowała stworzenie jednolitego koncepcyjnie kompendium. Potrzeba ta była przez nich motywowana stroniem od formułowania myślenia historycznego ze strony społeczeństwa, badawczymi metodami nauczania połączonego z krytyczną analizą źródeł czy wariantywnością historycznego kształcenia jako instrumentu rozwoju krytycznego myślenia. Znaczna część społeczeństwa, włączając w to pedagogów, była zorientowana na taki model nauczania historycznego, który zapewniłby wyposażenie uczniów w stabilny zasób wiedzy. Pogląd ten był również podzielany przez znaczną część rodziców⁷²⁰.

Pomysł napisania z początku jednego podręcznika (w wyniku reformy ostatecznie powstały trzy kompendia stworzone w ramach jednolitej koncepcji rosyjskiej historii) był popierany przez konserwatywną część społeczeństwa. Zwolennicy reformy powoływali się na szereg argumentów, które miały legitymizować *de facto* zamysł likwidacji pluralizmu historyczno-ideowego. Priorytetową kwestią były alternatywne wersje rosyjskiej historii pisane za granicą. Oczywiście mowa tutaj o antyrosyjskich narracjach historycznych w krajach „bliskiej” i „dalekiej zagranicy” (o czym autorka już wspominała). W Rosji były postrzegane jako „strategia delegitymizacji współczesnej Rosji”. Stronnicy reformy powoływali się także na niską jakość ówczesnych podręczników (nie tylko do historii, ale także do literatury, matematyki czy języków obcych). W 2007 r. Walerij Kozłow (ros. Валерий Васильевич Козлов), przedstawiciel komisji eksperckiej, w ramach której pracownicy Rosyjskiej Akademii Nauk oraz rosyjskiej Akademii Edukacji przeprowadzili ekspertyzy 437 podręczników poinformował, że co piąty spełniał obowiązujące standardy kształcenia⁷²¹.

Innymi argumentami o charakterze bardziej technicznym, na które zwracali uwagę orędownicy zmian było m. in. rozprzestrzenianie się schematów korupcyjnych. W ich opinii konkurencja między autorami i wydawnictwami sprzyjała stosowaniu nieakademickich sposobów wyboru konkretnego podręcznika. W rzeczywistości został wypracowany system porozumień między wydawcami a wyższymi urzędnikami w dziedzinie oświaty. Dlatego prawdziwego wyboru podręcznika dokonywali nie nauczyciele historii, ale właśnie biurokraci

---

<http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:01372:article> (dostęp: 28.04.2022). Historia ojczyzna analizuje poszczególne etapy historii Rosji, terytoriów oraz narodów wchodzących w skład państwa staroruskiego, Księstwa Moskiewskiego, Imperium Rosyjskiego, Związku Sowieckiego a obecnie Federacji Rosyjskiej na przestrzeni wieków.

⁷²⁰ Е. Вяземский, *О едином учебнике истории: педагогические аспекты проблемы*, „Проблемы современного образования” 2013, nr 6, s. 14-15, http://pmedu.ru/res/2013_6_2.pdf (dostęp: 11.11.2021).

⁷²¹ *В учебниках столько ошибок, что двоечникам и не снилось*, 25.12.2007, <https://iz.ru/news/331999> (dostęp: 23.11.2021).

i wydawnictwa. Innym motywem, przemawiającym na rzecz reformy miało być rozproszenie odpowiedzialności za popełnione błędy w opracowywaniu wykładni historii wśród autorów podręczników⁷²². Jeszcze innym argumentem była co roku konieczność zakupu przez rodziców nowych podręczników, co w opinii zwolenników ograniczenia ich liczby sprzyjało powstawaniu czarnego rynku wydawniczego⁷²³.

Inną nie mniej ważną, a możliwe, że kluczową przyczyną omawianej reformy był czynnik etniczny. Wydaje się bowiem, że nie przypadkiem pomysł napisania nowych podręczników wybrzmiał na posiedzeniu Rady ds. Stosunków Międzyetnicznych. Zdaniem Aleksieja Millera problem nie leżał w różnorodności podręczników, bo jak już było sygnalizowane w niniejszej pracy podlegały one odpowiednim ekspertyzom również przed omawianą reformą. Chodziło raczej o kompendia używane w autonomiach narodowych, które wносиły elementy regionalizmu, traktując tożsamość etniczną w kategoriach identyfikacji narodowej i przeciwstawiając ją tym samym tożsamości rosyjskiej⁷²⁴.

Propozycja, z jaką wystąpił prezydent Putin uruchomiła intensywne prace nad przygotowaniem nowej linii podręczników (na początku miała powstać jedna linia, ale w trakcie prac nad reformą ostatecznie opracowano trzy linie podręcznikowe). Na polecenie samego prezydenta FR w proces zostały zaangażowane: Ministerstwo Edukacji i Nauki, Rosyjska Akademia Nauk, Rosyjskie Towarzystwo Historyczne i Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne. Natomiast na mocy prezydenckiego dekretu z 18 kwietnia 2013 r. nad całością prac miał czuwać rząd FR. Dodatkowo została powołana także Grupa Robocza Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego, która miała się zająć przygotowaniem Koncepcji Nowego Kompleksu Dydaktyczno-Metodycznego (zwana dalej Koncepcją, ros. Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории) z zakresu historii ojczystej. Na czele tej grupy stanął przedstawiciel Dumy Państwowej, a zarazem przedstawiciel RIO Siergiej Naryszkin, natomiast do roli jego zastępców zostali powołani: ówczesny minister oświaty i nauki Dmitrij Liwanow (ros. Дмитрий Викторович Ливанов), minister kultury i

---

⁷²² С. Самыгин, И. Тумайкин, op. cit., s. 193.

⁷²³ *Единый учебник истории*, 17.06.2010, https://actualcomment.ru/edinyy_uchebnik_istorii_0.html (dostęp: 23.11.2021)

⁷²⁴ A. Miller, *Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” t.13, 2015, z. 2, s. 136, 138. Zob. także: J. Komosa, op. cit., s. 129-150.

jednocześnie członek RWIO Władimir Miedinskij. Natomiast naukowym kierownikiem Grupy został Aleksandr Czubarjan⁷²⁵.

Jeszcze podczas spotkania z weteranami WOW z okazji obchodów upamiętniających 70 rocznicę bitwy pod Prochorówką⁷²⁶ (część bitwy na Łuku Kurskim), które odbyły się 12 lipca 2013 r. rosyjski prezydent przekonywał, że *bez znajomości historii miłość do swojej ojczyzny jest niemożliwa. W tym roku mam 65 podręczników do nauki historii, to zdecydowanie nie do przyjęcia [...] Tym bardziej, że w wielu z nich nie ma kanonicznej oceny, nie można zorientować się w faktach. Jednolity podręcznik, który się wkrótce pojawi nie odrzuca innego punktu widzenia, może o nim opowiedzieć nauczyciel*⁷²⁷.

30 października 2013 r. w Prezydium RAN odbyło się posiedzenie Rady RIO, na którym została zatwierdzona Koncepcja Nowego Kompleksu Dydaktyczno-Metodycznego, której kluczową częścią był Historyczno – Kulturowy Standard (dalej: Standard, ros. Историко-культурный стандарт - IKS). Przewodniczący RIO Siergiej Naryszkin oświadczył, że Koncepcja jest produktem szerokich konsultacji społecznych oraz wynikiem społecznego konsensusu. 1 listopada dokument został skierowany do prezydenta FR⁷²⁸.

Standard Historyczno-Kulturowy został opracowany zgodnie z instrukcją prezydenta Putina z dnia 21 maja 2012 r. Jego autorami są pracownicy Instytutu Historii Rosyjskiej RAN,

---

⁷²⁵ Состоялось расширенное заседание Совета Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/podvedenie-itogov.html> (dostęp: 15.11.2021).

⁷²⁶ Trajektorię kształtowania się mitu pancерnej bitwy pod Prochorówką, będącej częścią kampanii na Łuku Kurskim opisuje portal „Meduza”. Artykuł przez niego opublikowany został niejako „sprowokowany” ciekawą dyskusją, jaka wywiązała się między niemieckim dziennikiem „Die Welt” a ministrem kultury oraz głową RWIO Władimirem Miedinskim. Niemiecka gazeta „Die Welt” w 2019 r. z okazji kolejnej rocznicy niemiecko-sowieckiego starcia pod Prochorówką opublikowała artykuł demitologizujący bitwę i mówiący wprost o sowieckiej klęsce 12 lipca 1943 r. Wywołało to niezadowolenie oraz konsternację w rosyjskich kręgach odpowiedzialnych za kształtowanie oficjalnej państwowej narracji historycznej m. in. Władimira Miedinskiego, który opublikował oddzielny artykuł poświęcony rosyjskiemu punktowi widzenia na temat bitwy pod Prochorówką. Zob. *Танковое сражение под Прохоровкой упоминается во всех учебниках истории. Почему сейчас пишут, что СССР в нем проиграл?*, 5 августа 2019 г., <https://meduza.io/feature/2019/08/05/tankovoe-srazhenie-pod-prohorovkoj-upominaetsya-vo-vseh-uchebnikah-istorii-pochemu-seychas-pishut-chno-sssr-v-nem-proigral> (dostęp: 14.05.2022).

Zob. także: В. Мединский, *Прохоровка как она есть*, 12 июля 2019 г., <https://iz.ru/898347/vladimir-medinskii/prokhorovka-kak-ona-est> (dostęp 14.05.2022).

⁷²⁷ К. Латухина, *Путин встретился с ветеранами под Прохоровкой*, 12 июля 2013 г., <https://rg.ru/2013/07/12/belgorod-site.html> (dostęp: 15.11.2021).

⁷²⁸ Состоялось расширенное заседание Совета Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/podvedenie-itogov.html> (dostęp: 15.11.2021).

którzy pracowali pod przewodnictwem dyrektora Jurija Pietrowa⁷²⁹. Dokument ten zawiera wykaz obowiązkowych tematów, pojęć i terminów, wydarzeń oraz postaci historii ojczystej, główne podejścia dydaktyczne stosowane w nauczaniu historii narodu we współczesnej szkole; oceny kluczowych wydarzeń z przeszłości, a także listę tzw. trudnych zagadnień historii, które wywołują gorącą dyskusję w społeczeństwie rosyjskim⁷³⁰. Stanowi on naukową podstawę dla treści nauczania historii we współczesnej rosyjskiej szkole zarówno na poziomie podstawowym jak i rozszerzonym. Dodatkowo każda część Standardu została opatrzona listą odpowiednich źródeł historycznych⁷³¹.

Dokument zawiera chronologię nauczania poszczególnych okresów historycznych w dziejach Rosji. Składa się z dziewięciu rozdziałów, z których każdy zawiera krótką charakterystykę danego okresu, najważniejsze wydarzenia oraz postaci historyczne, terminy i pojęcia do przyswojenia oraz szkic rozwoju rosyjskiej kultury w omawianym okresie historycznym. Standard mieści w sobie następujące bloki tematyczne:

Rozdział I Od Rusi do państwa rosyjskiego

Rozdział II Rosja w XVI – XVII wieku: od wielkiego księstwa do carstwa

Rozdział III Rosja w końcu XVII-XVIII wieku: od carstwa do imperium

Rozdział IV Rosyjskie Imperium w XIX – początku XX wieku

Rozdział V Rosja w latach „wielkich wstrząsów” 1914 -1921

Rozdział VI Związek Sowiecki w latach 1920 – 1930

Rozdział VII Wielka wojna ojczyźniana 1941 - 1945

Rozdział VIII Apogeum i kryzys systemu sowieckiego 1945 – 1991

Rozdział IX Federacja Rosyjska w latach 1991 – 2012⁷³².

---

⁷²⁹ И. Манюхин, *Историко-культурный стандарт: анализ содержания*, „Филологические науки. Вопросы теории и практики”, 2017, nr 6(72), file:///C:/Users/User/Downloads/istoriko-kulturnyy-standart-analiz-soderzhaniya.pdf (dostęp: 15.11.2021), s. 185.

⁷³⁰ Официальный сайт издательства Просвещение, <https://prosv.ru/umk/page/history-torkunov.313.html> (dostęp: 15.11.2021).

⁷³¹ Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории, s. 2. <https://historyrussia.org/images/documents/konsepsiyafinal.pdf> (dostęp: 15.11.2021).

⁷³² Ibidem.

Należy zwrócić uwagę na objętość tego dokumentu, który liczy aż 64 strony, podczas gdy cała Koncepcja ma 80 stron. Standard kończy spis tzw. trudnych obszarów w rosyjskiej historii, który mieści dwadzieścia zagadnień, których wykładnia, w opinii autorów dokumentu, jest niejednoznaczna i wymaga uzupełniającego zbadania. Wśród nich dwa bezpośrednio dotyczą Ukrainy i jej historii. Punkt drugi poświęcony jest staroruskiej tożsamości oraz spuściźnie Rusi, jako fundamentowi historii Rosji, Ukrainy i Białorusi. Natomiast zagadnienie szóste koncentruje się na przyłączeniu Ukrainy do Rosji – jego przyczynach oraz konsekwencjach. Uwagę zwraca fakt, że w katalogu tym zupełnie pominięto problematykę sowieckiej polityki i represji wobec narodów sąsiednich takich jak np. Wielki Głód w latach trzydziestych czy zbrodnię katyńską⁷³³.

Od 2014 r. główne założenia metodologiczne i merytoryczne nauczania historii Rosji są określane przez Koncepcję i wchodzący w jej skład Standard. Zgodnie ze wspomnianymi dokumentami realizowane było przejście od koncentrycznego systemu nauczania historii Rosji do systemu liniowego. Główne zapisy Koncepcji oraz Standardu znalazły swoje odzwierciedlenie w Podstawie Programowej Kształcenia Ogólnego⁷³⁴ (ros. Примерная основная образовательная программа основного общего образования) oraz w Podstawie Programowej Średniego Kształcenia Ogólnego⁷³⁵ (ros. Примерная основная образовательная программа среднего общего образования). Niniejsze dokumenty zostały zaakceptowane przez Federalne Stowarzyszenie Edukacyjno – Metodyczne ds. Kształcenia Ogólnego (ros. Федеральное учебно-методическое объединение по общему образованию) a następnie włączone w wykaz programów kształcenia Ministerstwa Oświaty⁷³⁶.

Holistycznym celem Koncepcji jest poprawa jakości szkolnej edukacji historycznej, rozwijanie kompetencji uczniów szkół średnich zgodnie z wymogami Federalnego Państwowego Standardu Edukacyjnego (ros. Федеральный государственный образовательный стандарт - FGOS) oraz budowanie jednolitej przestrzeni kulturowo-historycznej. Poza tym dokument formułuje cztery cele szczegółowe, do których zalicza:

---

⁷³³ Ibidem, s. 80.

⁷³⁴ Zob. Примерная основная образовательная программа основного общего образования, протокол от 8 апреля 2015 г. № 1/15, <https://mosmetod.ru/files/dokumenty/primernaja-osnovnaja-obrazovatel'naja-programma-osnovogo-obshchego-obrazovaniya.pdf> (dostęp: 15.11.2021).

⁷³⁵ Zob. Примерная основная образовательная программа среднего общего образования, протокол от 28 июня 2016 г. № 2/16-з, <https://fgosreestr.ru/wp-content/uploads/2015/07/Primernaya-osnovnaya-obrazovatel'naya-programma-srednego-obshhego-obrazovaniya.pdf> (dostęp: 15.11.2021).

⁷³⁶ Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории, s. 9-10, <https://historyrussia.org/images/documents/konsepsiyafinal.pdf> (dostęp: 15.11.2021).

- stworzenie możliwości nabycia przez absolwentów solidnej wiedzy z zakresu historii Rosji;
- kształtowanie wyobrażenia uczniów o głównych etapach rozwoju wielonarodowego państwa rosyjskiego;
- ukazanie historii Rosji jako integralnej części światowego procesu historycznego;
- zaprezentowanie procesu dziejowego jako całości wysiłków wielu pokoleń Rosjan⁷³⁷.

Autorzy Koncepcji wychodzą z założenia, że dzieje Rosji to historia wszystkich terytoriów, krajów i narodów, które w poszczególnych epokach wchodziły w skład wielonarodowego państwa rosyjskiego. To właśnie wieloetniczny, wielokulturowy oraz wielokonfesyjny charakter Rosji jest bardzo silnie akcentowany. Koncepcja miała zostać wykorzystana przy opracowywaniu treści nowych podręczników szkolnych, dlatego została wyposażona w praktyczne wskazówki i zalecenia:

- nowe podręczniki miały koncentrować uwagę ucznia na wydarzeniach i procesach historii powszechnej w taki sposób, by zsynchronizować rosyjski proces historyczny z procesem światowym;
- kompendia miały stosować nowe podejście do historii kultury rosyjskiej, jako ciągłego procesu nabywania tożsamości narodowej, nie ograniczając go jedynie do wymieniania konkretnych nazwisk i osiągnięć twórczych. Oczekiwano, by był logicznie powiązany z politycznym oraz społeczno-gospodarczym rozwojem kraju;
- wykluczano możliwość pojawienia się wewnętrznych sprzeczności i wzajemnie wykluczających się interpretacji wydarzeń historycznych w treści nowoopracowanych podręczników;
- akcent stawiano także na stosowanie odpowiedniego języka – przystępnego dla ucznia⁷³⁸.

Zdaniem autorów Koncepcji, jest ona *ważnym krokiem w rozwoju rosyjskiego systemu edukacji, w kształtowaniu tożsamości obywatelskiej młodego pokolenia oraz w zapewnieniu konsolidacji i jedności narodu rosyjskiego*⁷³⁹. Świadczy to o tradycyjnym, konserwatywnym pojmowaniu roli szkolnej dydaktyki historycznej jako instrumentu o charakterze tożsamotwórczym i narodotwórczym. W takim rozumieniu podręcznik z całym swoim

---

⁷³⁷ Ibidem, s. 2-3.

⁷³⁸ Ibidem, s. 3.

⁷³⁹ Ibidem, s. 3.

zasobem pełni funkcję swobodnego nawigatora, wprowadzającego w świat narodowej mentalnej geografii. Jest nie tylko produktem kultury, ale i wytworem mentalności społeczeństwa.

Rok 2014 był czasem wdrażania Koncepcji. Dokument został rozesłany do szkół, a nauczyciele rozpoczęli nauczanie historii Rosji zgodnie z jego wykładnią. Rok później rozpoczęto proces przygotowywania podręczników. Rozpisano wówczas konkurs na nową linię podręczników do nauki historii Rosji. W dniach od 20 do 25 marca 2015 r. Rosyjskie Towarzystwo Historyczne przeprowadziło procedurę przyjmowania zgłoszeń na przeprowadzenie ekspertyzy projektów nowych podręczników⁷⁴⁰.

Przekazano wówczas do recenzji osiem skompletowanych linii tematycznych podręczników od następujących wydawnictw: Humanistyczny Ośrodek Wydawniczy WŁADOS (ros. Гуманитарный издательский центр „ВЛАДОС”), wydawnictwo WIENTANA-GRAF (ros. ВЕНТАНА-ГРАФ), wydawnictwo Drofa (ros. Дрофа), wydawnictwo Proswieszczenije (ros. Просвещение), wydawnictwo Russkoje Słowo (ros. Русское слово — учебник). 26 marca odbyło się posiedzenie Komisji RIO ds. Naukowej Ekspertyzy Historyczno-kulturowej pod przewodnictwem członka rzeczywistego RAN Czubarjana. Członkowie Komisji zatwierdzili plan i ramy czasowe procedury przeprowadzenia ekspertyzy od 30 marca do 12 kwietnia 2015 roku. Za ocenę nowych podręczników odpowiedzialni byli eksperci organizacji wchodzących w skład RIO - naukowcy z Rosyjskiej Akademii Nauk oraz wykładowcy z wiodących uniwersytetów, nauczyciele szkolni, przedstawiciele muzeów i archiwiści. Ich zadaniem było sprawdzenie, czy w podręcznikach nie ma nieścisłości, czy prezentacja materiału oddaje w sposób odpowiedni ciągłość historyczną Rosji, jej specyfikę, miejsce i rolę w historii świata, dzieje zamieszkujących ją narodów i kultur oraz historię regionów⁷⁴¹.

Pomiędzy 30 marca a 15 kwietnia 2015 r. eksperci RIO przeprowadzili w sumie 131 ekspertyz 37 podręczników do historii Rosji⁷⁴². W rezultacie 1 września 2015 r. do szkół w

---

⁷⁴⁰ Cała procedura przeprowadzania ekspertyz naukowych podręczników odbywała się na zasadach ustalonych na mocy reglamentacji wydanej przez Komisję RIO 11 grudnia 2015 r. Na mocy decyzji wydawanej przez Komisję dana pomoc dydaktyczna była uznawana za spełniającą bądź niespełniającą standardy nauczania. Zob. Регламент проведения научной историко-культурной экспертизы учебных пособий утвержден Комиссией Российского исторического общества по проведению научной историко-культурной экспертизы учебников истории России, 11 декабря 2015 г., <https://historyrussia.org/images/documents/reglament2015.pdf> (dostęp: 15.11.2021).

⁷⁴¹ Научная историко-культурная экспертиза учебников истории России, 6 апреля 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/nauchnaya-istoriko-kulturnaya-ekspertiza-uchebnikov-istorii-rossii.html> (dostęp: 15.11.2021).

⁷⁴² Zob. <https://slide-share.ru/istoriko-kulturnij-standart-489641> (dostęp: 16.11.2021).

całym kraju trafiły nowe podręczniki przygotowane zgodnie ze Standardem opracowanym przez RIO. W związku z tym w latach 2015-2016 ok. 60 tys. nauczycieli historii i wiedzy o społeczeństwie miało przejść niezbędne przekwalifikowanie. Ostatecznie przeprowadzaną przez RIO ekspertyzę przeszły podręczniki trzech linii wydawniczych: kompendia dla klas 6-11 wydawnictwa Proswieszczenije pod redakcją Anatolija Torkunowa oraz wydawnictwa Drofa opracowane pod redakcją Igora Andriejewa (ros. Игорь Львович Андреев) i Iwana Fiedorowa (ros. Иван Николаевич Федоров) oraz podręczniki od 6 do 9 klasy wydawnictwa Russkoje Słowo wydane pod redakcyjnym nadzorem Jurija Pietrowa⁷⁴³.

5.2 Ukraina w narracji podręcznikowej

Główną ideą przyświecającą reformie szkolnej edukacji historycznej była standaryzacja oraz ujednoczenie przekazywanej narracji historycznej. Reforma swoim zasięgiem objęła tylko historię Rosji. Nie została rozciągnięta na historię powszechną, która w FR jest oddzielnym przedmiotem nauczania, do którego obowiązują odrębne podręczniki. Jak już wspomniano wcześniej, podstawę formalną dla owej unifikacji narracyjnej stanowi Koncepcja Nowego

---

⁷⁴³ 01.09.2015 - В школы страны поступят новые учебники истории, 2 августа 2015 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/anonsy/01-09-2015-v-shkoly-strany-postupyat-novye-uchebniki-istorii.html> (dostęp: 16.11.2021).

W tym miejscu autorka pragnie wyraźnie zaznaczyć, że przedmiotem jej zainteresowania są jedynie treści podręczników, które weszły do federalnego wykazu podręczników w 2015 r. Należy bowiem zaznaczyć, że wdrożona wówczas reforma *de facto* nie została zakończona a edukacja historyczna podlega permanentnemu reformowaniu. Od 2015 r. ukazały się jeszcze dwie linie podręcznikowe, które trafiły do rosyjskich szkół – są to kompendia opracowane pod redakcją Walerija Tiszkowa wydane w 2020 r. przez wydawnictwo WIENTANA-GRAF oraz linia pod redakcyjnym nadzorem Władimira Miedinskiego, która wyszła w 2021 r.

Eskalacja konfliktu z Ukrainą w 2022 r. spowodowała kolejne zmiany w federalnym wykazie podręczników. Na mocy zarządzenia Ministerstwa Oświaty z 21 września 2022 r. znalazły się w nim podręczniki wydawnictwa Proswieszczenije, Russkoje Słowo oraz linia Miedinskiego. Nie trafiły do niego natomiast kompendia Drofy, które prezentowały bardziej „liberalną” wizję narodowych dziejów.

Zob. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 21.09.2022 №858 "Об утверждении федерального перечня учебников, допущенных к использованию при реализации имеющих государственную аккредитацию образовательных программ начального общего, основного общего, среднего общего образования организациями, осуществляющими образовательную деятельность и установления предельного срока использования исключенных учебников", s. 65-66, https://cdnstatic.rg.ru/uploads/attachments/2022/11/02/70799_fdc.pdf (dostęp: 25.01.2023).

Wojna z Ukrainą jest katalizatorem kolejnych zmian na rzecz ujednoczenia narracji historycznej. W grudniu 2022 r. prezydent Putin zlecił przygotowanie jednolitych podręczników łączących historię ojczystą z elementami historii powszechnej. Jeżeli taka zmiana zostanie przyjęta, to historia stanie się w Rosji jednym przedmiotem bez podziału na zajęcia z historii narodowej i powszechnej. Ale co istotniejsze jeszcze silniejszej instrumentalizacji zostaną poddane relacje z Zachodem – szczególnie ze Stanami Zjednoczonymi. Zapowiedziano także uzupełnienie treści podręczników o „misję”, którą Rosja realizuje obecnie na Ukrainie. Zob. Новые учебники по истории представят через год, 23.12.2022, <https://iz.ru/1445186/2022-12-23/novye-uchebniki-po-istorii-predstaviat-cherez-god> (dostęp: 25.01.2023).

Kompleksu Dydaktyczno-Metodycznego, której merytoryczną składową jest Historyczno - Kulturowy Standard.

Już na wstępie analizy z łatwością można zauważyć, że kompendia trzech wydawnictw, które w 2015 r. weszły w skład federalnego wykazu podręczników, w sposób niemalże modelowy odpowiadają wymogom formalnym zdefiniowanym w Standardzie oraz Koncepcji. Podręczniki wszystkich trzech oficyn wydawniczych pokrywają się ze sobą zarówno pod względem tematycznym, chronologicznym, jak również technicznym. Pod trzecim wskaźnikiem autorka ma na myśli układ podręcznika. Chronologiczny rozkład treści jest praktycznie identyczny. W liniach wydawnictw Russkoje Słowo i Drofa nawet tytuły poszczególnych rozdziałów są w wielu przypadkach zbieżne. Natomiast w kompendiach Proswieszczenija autorzy stosują większe bloki tematyczne, które są następnie rozbijane na krótsze paragrafy.

Wszystkie kompendia są wyposażone także w zbliżoną szatę graficzną. Każdy rozdział poza interesującą infografiką opatrzony jest w zestaw pytań sprawdzających wiedzę ucznia, fragmenty źródeł historycznych, jak również zadania do samodzielnej pracy projektowej. Dodatkowo oficyna Drofy na początku każdego rozdziału proponuje zestawienie kluczowych pojęć, postaci historycznych oraz dat, które pojawią się w danej części podręcznika. Natomiast kompendia Proswieszczenija są opatrzone w krótkie podsumowujące notki oraz niewielkie słowniczki najważniejszych pojęć pojawiających się w poszczególnych rozdziałach.

Koncepcja oraz Standard położyły niezwykle nacisk na elementy historii kultury, której inherentną część stanowi historia prawosławia. Z uwagi na fakt, że *core* obu dokumentów stanowi koncepcja cywilizacyjnej wyjątkowości Rosji oraz jej multikulturowy i wieloetniczny charakter jako państwa federalnego, nowe podręczniki musiały odpowiedzieć na stawiane wymogi. I faktycznie należy przyznać, że kompendia wszystkich trzech oficyn realizują postawione przed nimi zadanie. Znajdziemy w nich oddzielne rozdziały poświęcone rozwojowi rosyjskiej kultury: literatury, architektury, malarstwa. Dodatkowo podręczniki oficyn Proswieszczenije oraz Russkoje Słowo zawierają dość rozbudowane rozdziały poświęcone historii Rosyjskiej Cerkwii Prawosławnej. Natomiast w kompendiach Drofy elementy dziejów kościoła prawosławnego znajdują się w sekcjach poświęconych historii kultury.

Jeżeli natomiast chodzi o Ukrainę i jej dzieje, to z całą pewnością w rosyjskich podręcznikach zajmuje ona szczególne miejsce. Na wstępie wypada podkreślić, że elementy historii Ukrainy znajdują się w podręcznikach traktujących o historii Rosji, a nie historii

powszechnej. Świadczy to o wyjątkowym miejscu i roli ukraińskiego wkładu w rozwój zarówno rosyjskiej państwowości, jak również kultury. Wynika to z silnego przekonania, że dzieje Ukrainy są nierozdzielnie związane z dziejami Rosji. Tezy tej dowodzi również fakt, że Ukrainie poświęcono nieproporcjonalnie dużo więcej miejsca niż chociażby „bratniej” Białorusi. Elementy ukraińskiej historii możemy odnaleźć w poszczególnych blokach tematycznych poświęconych m. in. dziejom państwa staroruskiego, historii XVII w. – tutaj wydarzeniom towarzyszącym ugodzie perejasławskiej podręczniki Proswieszczenija oraz Russkiego Słowa dedykują oddzielne rozdziały, rewolucji październikowej, wielkiej wojnie ojczyźnianej oraz historii najnowszej.

Z punktu widzenia autorów Koncepcji oraz Standardu historia Rosji pozostaje „produktem” wszystkich narodów zamieszkujących ją na przestrzeni wieków, a ich dzieje stanowią inherentną część przeszłości Rosji. Z uwagi na niezwykle wkład narodu ukraińskiego w rozwój rosyjskiej państwowości, kultury, prawosławia wydaje się być niemożliwe jego pominięcie. I chociaż współczesna narracja podręcznikowa opowiada w zasadzie historię państwa rosyjskiego (a nie dzieje narodu rosyjskiego), to na kartach poszczególnych podręczników znajdujemy wiele bezpośrednich i pośrednich nawiązań do ukraińskiej przeszłości, dzięki czemu możliwa jest rekonstrukcja rosyjskiej optyki na dzieje Ukrainy i ukraińskiego narodu. Na potrzeby niniejszej pracy autorka podzieli analizę traktującą o dziejach narodowych Ukrainy na następujące wątki tematyczne, które można wyróżnić w rosyjskiej narracji podręcznikowej:

- narracja o Rusi Kijowskiej – wspólne źródło Rosjan, Ukraińców i Białorusinów;
- ugoda perejasławska – mit o wschodniosłowiańskim „braterstwie”, do którego należy zaliczyć także okres Ruiny oraz bitwę połtawską, które razem tworzą całościowy okres w ukraińskich dziejach;
- dwudziestowieczna historia Ukrainy, na którą składa się rewolucja październikowa – w tym powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, Wielki Głód lat trzydziestych, okres wielkiej wojny ojczyźnianej, rozpad Związku Sowieckiego;
- najnowsza historia Ukrainy po 1991 r., w której do najważniejszych wydarzeń należy zaliczyć: rewolucję pomarańczową 2004 r., rewolucję godności 2014 r. oraz aneksję Krymu.

W tym miejscu autorka pragnie zaznaczyć, że podręcznikowa narracja historyczna nie do końca pokrywa się z wątkami narracji publicznej. Nie możemy więc jednej i drugiej oprzeć

na tożsamy filarach ideologicznych. Ta pierwsza jest dużo bardziej wyczerpująca i obszerniejsza w porównaniu z drugą. Poza tym chociaż występują w niej pewne elementy dyskursu publicznego, to jednak z uwagi na niższy poziom instrumentalizacji i polityzacji takie jej elementy jak „banderyzacja” czy niepełnowartościowość państwa ukraińskiego są mniej eksponowane. Nie oznacza to jednak, że nie występują. Nie stanowią natomiast samodzielnych komponentów narracyjnych.

Poza tym, cechą charakterystyczną narracji publicznej jest nie tylko jej konfrontacyjny i propagandowy charakter, ale również jej fragmentaryczność oraz instrumentalizm w doborze faktów historycznych. Autorzy propagandowych treści wyłuskują tylko „użyteczne” wydarzenia historyczne, po czym opierają na nich cały tok narracyjny. Jeszcze inną kwestią różniącą narrację publiczną od podręcznikowej jest w przypadku tej pierwszej przenoszenie i dostosowywanie narracji o przeszłości na grunt teraźniejszy oraz budowanie bezpośrednich paraleli z obecną sytuacją, w jakiej znajduje się państwo ukraińskie.

W opinii autorki, chociaż cele obu narracji są tożsame, to jednak one same nie są homogeniczne. Obie dążą do wyzucia oraz okrojenia ukraińskiego procesu historycznego ze wszystkich elementów jego autonomiczności oraz unikalności, co w konsekwencji prowadzi do jego marginalizacji, trywializacji oraz deprecjacji, czyli *de facto* podważenia podwalin egzystencjalnych ukraińskiej państwowości oraz pełnowartościowości narodu ukraińskiego. Jednak obie narracje cel ten realizują przy pomocy innych środków, dlatego autorka zaproponowała inne komponenty składowe obu narracji – publicznej i podręcznikowej.

5.2.1 Ruś Kijowska – wspólna etnogeneza Rosjan, Ukraińców i Białorusinów

Pierwszym blokiem tematycznym, który nawiązuje do historii Ukrainy, a w zasadzie do źródeł ukraińskiej państwowości są dzieje państwa staroruskiego, które powstało w IX w. i jest zgodnie uznawane przez nowe podręczniki za kolebkę trzech plemion wschodniosłowiańskich – przodków późniejszych Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów. W podręczniku dla klasy szóstej wydawnictwa Russkoje Slovo czytamy, że wszystkie plemiona wschodniosłowiańskie tworzyły *jedną wielką wspólnotę*⁷⁴⁴. Także autorzy podręczników dwóch pozostałych

---

⁷⁴⁴ Е. Пчелов, П. Лукин, Ю. Петров (ред.), *История России с древнейших времён до начала XVI века*, учебник для 6 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2021, s. 25.

wydawnictw – Proswieszczenija oraz Drofy podtrzymują tezę o wspólnym rodowodzie trzech narodów, które są zaliczane do jednego wschodniego odgałęzienia plemion słowiańskich⁷⁴⁵.

Ruś zajmuje wyjątkowe miejsce w omawianej narracji podręcznikowej. Świadczy o tym fakt, że jej dziejom poświęcono praktycznie całą szóstą klasę. Jest traktowana nie tylko jako prąźródło narodu rosyjskiego czy ukraińskiego, ale dla Rosjan stanowi również kolebkę rosyjskiej państwowości. Jej dziedzictwo posiada zatem podwójny charakter – etniczny oraz państwowotwórczy. Analiza dziejów państwa staroruskiego we wszystkich podręcznikach odbywa się według niemalże identycznego schematu chronologicznego. Narracja bazuje w znacznej mierze na narracji staroruskiego latopisu – *Powieści minionych lat* (ros. *Повесть временных лет*), obejmującej okres od połowy IX do początków XII stulecia. Przyczyną tego stanu rzeczy jest niewielka ilość źródeł historycznych opowiadających o powstaniu i rozwoju Rusi w pierwszych wiekach. Narracja w tym miejscu jest dość lakoniczna, a jej początek stanowi przybycie Ruryka do Nowogrodu. Za *Powieścią minionych lat* wszystkie podręczniki zgodnie początek ruskiej/rosyjskiej państwowości datują na 862 r⁷⁴⁶.

Autorzy wszystkich kompendiów dość wnikliwie przeprowadzają ucznia przez proces powstania i rozwoju państwa staroruskiego w pierwszych wiekach, najwięcej uwagi poświęcając panowaniu księcia Włodzimierza Wielkiego oraz jego syna Jarosława Mądrygo. Poważny problem stanowi kwestia ugrofińskiego pochodzenia pierwszej dynastii panującej – Rurykowiczów. Problematyka ta została poruszona i wyjaśniona we wszystkich podręcznikach. Ich autorzy przyznają, że pierwsi władcy Rusi byli potomkami Waregów, którzy przybyli na jej tereny podczas intensywnej ekspansji, która miała miejsce w VIII-X wieku. Prezentują jednak raczej wyważone w tym aspekcie stanowisko, przyznając normańskie pochodzenie ówczesnej elity rządzącej, ale jednocześnie odrzucając normański charakter całego państwa. We wszystkich kompendiach uczeń zostaje zaznajomiony z postulatami tzw. teorii normańskiej oraz argumentami antynormanistów⁷⁴⁷, szczególnie popularnych w okresie sowieckim.

---

⁷⁴⁵ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., Просвещение, Москва 2016, s. 27.

И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, учебник для 6 класса, Дрофа, Москва 2016, s. 27-29.

⁷⁴⁶ Zob. Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 36.

Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 36.

И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 40.

⁷⁴⁷ Teoria normańska została zbudowana na przełomie XVIII i XIX stulecia przez niemieckich uczonych: Gottlieba Bayera, Gerarda Müllera i Augusta Ludwiga von Schlözera. Jej celem było dowiedzenie, że państwo ruskie powstało wyłącznie w rezultacie działania czynników zewnętrznych. Teoria ta przybrała dość szybko odcień polityczny i miała przekonywać o wyższości rozwoju polityczno-gospodarczego plemion normańskich, które w

Wydawnictwo Proswieszczenie spory między normanistami i antynormanistami wyjaśnia w oddzielnym paragrafie, unikając stawiania jednoznacznych osądów⁷⁴⁸. Natomiast autorzy oficyny Russkoje Słowo przekonują, że przybyli z Rurykiem Waregowie dość szybko zasymilowali się z miejscową ludnością, a ustrój Rusi stał się ostatecznie bardziej podobny do systemów, obowiązujących w dwóch innych państwach słowiańskich: Polsce oraz Czechach, niż w krajach skandynawskich tj. Szwecja, Norwegia czy Dania. Wydaje się, że fakt ten ma być, kolejnym argumentem przemawiającym za słowiańskim charakterem państwa staroruskiego⁷⁴⁹.

Analizując genezę państwa Słowian wschodnich, nie sposób pominąć samego pojęcia „Ruś” (ros. Русь). Otóż w podręczniku wydawnictwa Russkoje Słowo czytamy, że *Ruś - to nazwa powstałego wówczas państwa i narodu go zamieszkującego*⁷⁵⁰. Definicja ta jest niezwykle istotna dla rozumienia nie tylko historii Rosji, ale i Ukrainy. Jest ono bowiem fundamentem budowanej przez wieki w rosyjskiej historiografii teorii o wspólnej genezie trzech wschodniosłowiańskich narodów. Ruś jest traktowana nie tylko jako prazródło rosyjskiej państwowości, ale, co niezwykle istotne, autorzy podręczników sugerują, że w IX w. kształtowała się wspólnota, która nosiła znamiona nowoczesnego narodu do atrybutów, którego zaliczają język oraz wyznawaną wiarę, która po przyjęciu chrześcijaństwa będzie stanowiła w ich przekonaniu silny czynnik konsolidujący. To właśnie poczucie wspólnoty wśród społeczności zamieszkującej wówczas terytoria wchodzące w skład państwa staroruskiego oraz zbliżony ustrój polityczny rozciągający się na wszystkie ziemie ruskie jednoczyły je. Staje się to

---

jej myśl potrafiły podporządkować sobie tak rozległe terytoria zamieszkiwane wówczas przez plemiona wschodniosłowiańskie. Jednocześnie słowiański charakter tego państwa schodził do rzędu czynnika wtórnego, pasywnego legitymizując niemożność, nieumiejętność wyłonienia z tego żywiołu sił państwowotwórczych. W rozumieniu teorii normańskiej plemiona wschodniosłowiańskie swoją państwowość zawdzięczają jedynie germańskim przybyszom.

Teoria normańska zyskała sobie zarówno zwolenników jak i przeciwników, a w rosyjskiej historiografii szybko wyłonił się nowy kierunek antynormanistyczny, który zdominował historiografię sowiecką. Co prawda nie można podważyć samego pobytu Waregów na ziemiach Słowiańszczyzny Wschodniej, niemniej jednak całokształt danych źródłowych i archeologicznych nie przemawia za normańskim charakterem Rusi. W opinii polskiego historyka Ludwika Bazyłowa Waregowie stanowili dość niewielką liczbowo populację, by mogli być w stanie wchłonąć ludność autochtoniczną jak przekonywali zwolennicy teorii normańskiej. Ponadto stali na niższym poziomie rozwoju, by można było mówić o szerszych i trwalszych wpływach w dziedzinie kultury materialnej oraz duchowej. Zdaniem historyka państwo staroruskie stanowi rezultat długotrwałej ewolucji stosunków społecznych i gospodarczych, a jego geneza wiąże się całkowicie z działaniem czynników wewnętrznych, a nie zewnętrznych. Ruś nie powstała zatem drogą podboju, a Normanie odgrywali tylko pewne role w jej rozwoju przede wszystkim jako rycerze i kupcy. Z czasem zostali wchłonięci przez ludność słowiańską. Zob. L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, wyd. czwarte, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 20-23.

⁷⁴⁸ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 37.

⁷⁴⁹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 37. Zob. także: И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, учебник для 6 класса, s. 40.

⁷⁵⁰ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 38.

przesłanką na rzecz teorii jakoby Ruś nie stanowiła jedynie prototypu państwa rosyjskiego czy ukraińskiego, ale była nowoczesnym organizmem politycznym stanowiącym jednolitą, ukonstytuowaną całość. Można zatem domniemywać, że współczesna rosyjska dydaktyka historyczna jest zwolennikiem tzw. teorii państwowej rozwoju państwa staroruskiego.

Podobnie istniejąca wówczas plemienna wspólnota wschodniosłowiańska jest prezentowana przez pryzmat kategorii narodowotwórczych. Traktowanie jej jako prototypu narodu pozwala na wprowadzenie terminu „zjednoczenia” już w odniesieniu do chociażby opanowania Kijowa w 882 r. przez normańskiego księcia Olega i podporządkowania jego władzy północnych oraz południowo-wschodnich ziem Wschodniej Słowiańszczyzny⁷⁵¹.

Niewątpliwie autorom omawianych rosyjskich podręczników przyświecał cel ustarożytnienia genezy swojego narodu i państwa. W rezultacie starają się oni wyprowadzić rosyjską etnogenezę z jak najwcześniejszego momentu dziejów. Rok 882, czyli moment podporządkowania przez Olega Kijowa, jest w kompendiach Drofy i Proswieszczenija uznawany za umowną datę powstania nie tylko ruskiej, ale przede wszystkim rosyjskiej państwowości. W podręczniku wydawnictwa Russkoje Slovo powstanie państwa staroruskiego datuje się natomiast na 862 r., kiedy to Słowianie wezwali na swój tron wareskiego księcia Ruryka⁷⁵². Tak głębokie cofnięcie nurtu rosyjskich dziejów w przeszłość, legitymizuje tezę o posiadaniu przez współczesną Rosję tradycji „tysiącletniej historii” i wyraźnie sankcjonuje pretensje Moskwy na dziedzictwo staroruskie.

Kluczowe pozostaje zatem pytanie o charakter organizmu, który powstał w IX w. W omawianych narracjach jest on stopniowo wyposażany we wszystkie atrybuty nowoczesnego państwa. W pierwszej kolejności dzięki Olegowi zyskuje własne terytorium, które jest konsekwentnie powiększane przez kolejnych władców, by zostać ostatecznie „zjednoczone” pod władzą kniazia Włodzimierza. Wraz z terytorium nabywa ono ludność, która zostaje zaopatrzona w religijną, polityczną oraz narodową tożsamość. Kluczową rolę w tym aspekcie odgrywa decyzja o przyjęciu chrześcijaństwa oraz Cerkiew, która staje się pasem transmisyjnym nie tylko wiary czy cywilizacji, ale także świadomości narodowej. W końcu na Rusi konstytuuje się władza zwierzchnia – wspólna dynastia książęca jest czynnikiem

---

⁷⁵¹ Ibidem, s. 36, 40.

Zob. także: И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 42.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 36.

⁷⁵² Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s.41.

И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 42.

Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 36.

konsolidującym terytorium owego organizmu państwowego. Władza ta nie ma jednak jednoznacznego charakteru, gdyż łączy w sobie element monarchiczny, arystokratyczny oraz demokratyczny. Nie ulega jednak wątpliwości, że w omawianych narracjach Ruś jest prezentowana jako jednolite państwo. Nie przeszkadzają w tym ani wewnętrzne rodowe konflikty między książętami, ani nawet rozbitcie dzielnicowe, które w opinii autorów podręczników nie powoduje destrukcji jedności Rusi.

Dodatkowo uwagę czytelnika zwraca termin „patriotyzm”, pojawiający się w rozdziale poświęconym rozwojowi kultury Rusi w podręczniku Proswieszczenia. Uczeń zostaje poinformowany, że *głównym motywem staroruskiej sztuki był patriotyzm, wzywający do zjednoczenia sił przeciwko zagranicznym wrogom*⁷⁵³. Niestosownego wydźwięku tego pojęcia użytego w stosunku do dziejów IX-XII stulecia nie zmienia fakt, że jest ono zaznaczone kursywą, co miałyby świadczyć o przerośniętym jego znaczeniu. Intencja autorów jest dość oczywista – wyposażać Ruś w atrybuty nowoczesnego państwa i uczynić z niej zunifikowaną, skonsolidowaną całość.

Mówiąc o pojęciu „Rusi” nie sposób pominąć jednej bardzo ważnej kwestii technicznej - otóż spory problem stanowi brak rozróżnienia w języku rosyjskim przymiotnika ruski (ros. русский), czyli odnoszący się do Rusi oraz ruski (ros. русский) – czyli etnicznie rosyjski. Zlewanie się tych dwóch zupełnie innych znaczeń utrudnia interpretowanie dziejów państwa staroruskiego. Ich używanie potęguje wrażenie utożsamiania starożytnej Rusi ze współczesną Rosją, a ówczesnej wspólnoty wschodniosłowiańskiej z narodem rosyjskim. U czytelnika wywołuje to poczucie, jakoby Ruś była prapoczątkiem wyłącznie państwa rosyjskiego. Jej ukraiński czy białoruski charakter jest przez to jeszcze silniej marginalizowany oraz pomniejszany. Tym bardziej, że w podręcznikach praktycznie pominięto milczeniem fakt, że państwo staroruskie stanowi również kolebkę współczesnej ukraińskiej oraz białoruskiej państwowości.

W kompendiach wyraźnie pomijane jest także pojęcie „Rusi Kijowskiej”, które jest jedynie sygnalizowane podczas podawania jego definicji, zgodnie z którą przymiotnik „kijowski” jest pochodną ustanowienia stolicy państwa ruskiego w Kijowie⁷⁵⁴. Fakt, że przymiotnik ruski (ros. русский) posiada podwójne znaczenie w języku rosyjskim sprzyja nacjonalizacji oraz zawłaszczaniu spuścizny państwa staroruskiego przez Rosję. Nadawanie

---

⁷⁵³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 85.

⁷⁵⁴ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 42.
Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 36.

mu z jednej strony charakteru wyłącznie rosyjskiego przy jednoczesnym odzieraniu go z wkładu żywiołu ukraińskiego oraz białoruskiego sprzyja absorpcji tych dwóch ostatnich przez pierwszy. W rezultacie dezawuuje ukraiński i białoruski proces historyczny. Wspomaga także narracyjną „narodową asymilację” i unifikację wschodniosłowiańskiej wspólnoty tworzącej Ruś, pozwalając traktować ją jako homogeniczną społeczność - *de facto* jako „jeden naród”. Niesie to poważne reperkusje dla dalszego rozumienia zarówno rosyjskiej jak i ukraińskiej historii.

Za punkt zwrotny w historii Rusi wszystkie podręczniki zgodnie uznają decyzję kniazia Włodzimierza o przyjęciu chrześcijaństwa. Za Michaiłem Pogodinem utwierdzają swoich czytelników w przekonaniu, że to, co miało charakter polityczny, zjednoczyło się wówczas z tym, co religijne⁷⁵⁵. Autorzy wszystkich omawianych kompendiów wskazują przede wszystkim na czysto pragmatyczne przyczyny chrztu Rusi, a konkretniej polityczne interesy, którymi kierował się ruski władca. Otóż terytorialny rozrost państwa skłonił go do poszukiwania czynników konsolidujących ludność zamieszkującą terytorium ówczesnej Rusi. Przymus i siła wojskowa były w mniemaniu kniazia niewystarczające, by podporządkować sobie tak rozległe terytoria. Jednocześnie ówczesne wierzenia Słowian nie mogły stanowić fundamentu legitymizującego oraz wzmacniającego władzę książęcą. Miało to skłonić Włodzimierza do zainteresowania się chrześcijaństwem, które było religią monoteistyczną i akcentowało boskie pochodzenie władzy świeckiej. Natomiast liczne kontakty polityczne oraz gospodarcze z Bizancjum ostatecznie przeważały o przyjęciu chrześcijaństwa w obrządku wschodnim. Autorzy podręczników podkreślają także czysto polityczny wymiar decyzji o chrystianizacji, która włączyła Ruś do grona państw europejskich, w domyśle chrześcijańskich. Dzięki temu zaczęła być ona traktowana przez swych sąsiadów jako równoprawny partner, z którym łączy je nie tylko wspólnota interesów, ale również wiary. To chrzest miał uczynić z Rusi „obywatelkę Europy”. W podręczniku wydawnictwa Drofy czytamy, że dzięki przyjęciu chrześcijaństwa państwo staroruskie *mogło przyłączyć się do wielowiekowej europejskiej kultury*⁷⁵⁶. Autorzy Proswieszczenia zwracają natomiast uwagę na chęć umocnienia międzynarodowego autorytetu Rusi⁷⁵⁷. Natomiast w kompendium oficyny Russkoje Słowo

---

⁷⁵⁵ А. Дворниченко, *Государство Киевская Русь как историографический феномен*, Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-214-2/978-5-88431-214-2_07.pdf (dostęp: 06.01.2022).

⁷⁵⁶ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 51-52.

⁷⁵⁷ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 49-54.

akcent położono na cywilizacyjny wymiar przyjęcia chrześcijaństwa, które *wprowadziło Ruś w krąg bardziej rozwiniętych i cywilizowanych państw*⁷⁵⁸.

Niewątpliwie samo wydarzenie chrztu Rusi, które jest datowane na 988 r., stanowi kulminacyjny punkt w historii i rozwoju nie tylko państwa staroruskiego, ale również jego społeczności. Chrześcijaństwo przyniosło bowiem rozwój szeroko pojmowanej kultury, m. in. literatury, architektury, piśmiennictwa, malarstwa. Jednak w omawianych narracjach trzech podręczników posiada ono nie tylko wymiar kulturowy czy eklezjalny, ale tożsamościowy.

Chrześcijaństwo, w mniemaniu autorów kompendiów, sprzyjało konsolidacji ówczesnej ludności zamieszkującej terytorium Rusi, która miała charakter plemienny. Ludność tę jednoczył wspólny staroruski język, religia oraz jednolite prawodawstwo, dzięki czemu powoli powstawała wspólna kultura⁷⁵⁹. I o ile trudno podważyć sam fakt, że chrześcijaństwo niosło ze sobą niezwykle istotne przemiany społeczne nie tylko na Rusi, ale w całej ówczesnej Europie, to w przypadku narracji rosyjskiej jest ono traktowane w kategoriach jednego z pryncypialnych czynników narodotwórczych, konsolidujących oraz unifikujących ówczesną społeczność Rusi, nadając jej *de facto* pewne znamiona nowoczesnego narodu.

W interpretacji tej wiodące znaczenie posiada charakter etniczny owej wspólnoty, co wszystkie narracje podręcznikowe uwypuklają, stosując rzeczownik „народ” lub „народность” (oba terminy zostały wyjaśnione we wprowadzeniu). Autorzy wydawnictwa Proświeszczenia stwierdzają, że ludność staroruskiego państwa *zaczęła stanowić jedno społeczeństwo*. W innym miejscu uczeń dowiadyuje się, że *ziemia ruska w światopoglądzie staroruskich ludzi była nierozzerwalnie związana z jej władcą – kniazem. Był on swojego rodzaju głową dużej rodziny*. W ten sposób poza czynnikiem genealogicznym akcent zostaje położony również na asumpt o charakterze państwowym⁷⁶⁰.

Nie mniej ważną przesłanką na rzecz istnienia tzw. staroruskiej narodowości jest lingwistyczny obraz dawnej Rusi, a dokładniej stopniowe zacieranie się różnic językowych pomiędzy różnymi grupami społecznymi, co doprowadziło do powstania oraz rozwoju jednolitego staroruskiego języka. W efekcie przemian różnice rodowo-plemienne zanikały, a

---

⁷⁵⁸ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 52-55.

⁷⁵⁹ Ibidem, s. 71.

⁷⁶⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 70, 99.

ludność ruska zaczęła postrzegać siebie jako jedną całość [...] W taki sposób zaczęła powstawać stopniowo staroruska narodowość⁷⁶¹.

Natomiast w podręczniku wydawnictwa Russkoje Słowo czytamy o „narodzie Ruś” (ros. народ русь). Uczeń zostaje poinformowany, że *stopniowo formułował się jednolity naród, który historycy określają staroruskim, a współcześni nazywali Rusią* [ros. русью – J. K.]. *W taki sposób nazwa narodu pokrywała się z nazwą państwa. Bardzo ważną dla samoświadomości Rusi [chodzi o naród Ruś – J. K.] była przynależność do wspólnej religii – chrześcijaństwa [...] W konsekwencji na fundamencie staroruskiego narodu sformułowały się współczesne wschodniosłowiańskie narody: Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini*⁷⁶².

O kulturowej jedności Rusi przekonuje również narracja podręcznika Drofy. Co więcej, w opinii jego autorów była ona na tyle silna, że została zachowana i przetrwała po rozpadzie państwa staroruskiego, które nastąpiło po śmierci syna Włodzimierza Monomacha Mściława w 1132 r. Chociaż w dobie rozbicia dzielnicowego wojskowa jedność straciła znaczenie, a książę kijowski utracił przywódczą rolę, to jednak poczucie kulturowej jedności wśród ludności było wciąż żywe. Również zostało zachowane duchowe przywództwo Kijowa, który pozostał religijnym centrum Rusi. Uczeń dowiaduje się, że w wyniku podziału państwa staroruskiego doszło do powstania trzech typów państwowości: monarchii z silną rolą bojarstwa charakterystycznego dla Rusi południowej; monarchii z przywódczą rolą kniazia, która wykształciła się na południowym – wschodzie oraz bojarskiej republiki z pryncypialną rolą wiecu, która zaczęła dominować na północnym-zachodzie Rusi⁷⁶³.

Rozbicie dzielnicowe stanowi kolejny istotny blok tematyczny w dziejach Rusi, któremu we wszystkich podręcznikach dla klasy szóstej poświęcono trzeci rozdział. Wewnętrzna walka o władzę między następcami Jarosława Mądrego zaowocowała powstaniem trzech samodzielnych organizmów: księstwa Włodzimiersko-Suzdalskiego, księstwa Włodzimiersko – Halickiego oraz Republiki Nowogrodzkiej. Istotne pozostaje w tym aspekcie pytanie o charakter, jaki zostaje nadany przez omawiane narracje nowo powstałym podmiotom. I chociaż formalnie zostaje przyznana im samodzielność, to opis dziejów tych organizmów

---

⁷⁶¹ Ibidem, s. 70, 99.

⁷⁶² Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 71-72.

⁷⁶³ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 92-93.

Zob. także: Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 98-130.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 100-128.

przypomina koncepcję ukraińskiego historyka Mychajło Hruszewskiego, zgodnie z którą system ziem ruskich jest przedstawiany jako grupa autonomicznych ziem-księstw, związanych jedną dynastią oraz tradycją dawnej przynależności do „jednego państwa” pod bardziej lub mniej realnym „senioratem” kijowskiego kniazia⁷⁶⁴.

Faktycznie narracje wszystkich trzech oficyn wydawniczych przekonują swego czytelnika o wciąż istniejącej jedności ziem ruskich, silnie uwypuklając czynniki unifikujące nowo powstałe księstwa ruskie. Zaliczają do nich m. in. wspólną dynastię rządzącą, gdyż w *Kijowie i Nowogrodzie oddzielna dynastia księżęca się nie wykształciła*⁷⁶⁵ oraz leaderską rolę Kijowa, który pozostał nieformalnym centrum politycznym oraz eklezjalnym; posługiwanie się językiem starosłowiańskim, któremu przypisują rolę swoistego metajęzyka, tworzącego lingwistyczną nadbudowę nad lokalnymi dialektami; konsolidującą rolę Cerkwi Prawosławnej wraz ze zwierzchnią pozycją metropolity kijowskiego oraz jednolite prawodawstwo bazujące na Ruskiej Prawdzie⁷⁶⁶.

Rozpad politycznej integralności nie oznaczał jednak w myśl tej teorii destrukcji kulturowej jedności, która została zachowana również w okresie rozbitcia dzielnicowego. Niezwykle trafnym podsumowaniem percepcji tego okresu przez narrację podręcznikową jest fragment, który znajdujemy w kompendium oficyny Drofa, gdzie możemy przeczytać, że *główna cecha tego ważnego okresu ojczystej historii to różnorodność we wszystkich sferach życia społecznego przy zachowaniu kulturowej jedności*⁷⁶⁷. W innym miejscu autorzy podręcznika przekonują, że księstwa staroruskie rozwijały się samodzielnie, ale pod względem kulturowym przypominały sobie nawzajem. Na okres między XII a XV w. datują oni rozwój jednolitej, ogólnoruskiej kultury⁷⁶⁸.

Na szczególną uwagę zasługuje natomiast użycie pojęcia „ojczyzny” w podręczniku opracowanym pod redakcją Anatolija Torkunowa, w którym zaakcentowana zostaje wyjątkowa

---

⁷⁶⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси до року 1340*, т. 3, Львов 1905, s. 207.

⁷⁶⁵ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 102.

⁷⁶⁶ Ibidem, s. 102.

Ruska Prawda (ros. Русская правда) – najstarsza i jednocześnie pierwsza na Rusi edycja przepisów prawa zwyczajowego oraz stanowionego wprowadzona przez księcia Jarosława Mądrego. Została w całości spisana w języku starosłowiańskim. Zbiór ten powstawał etapami. Obecnie są znane dwie edycje Ruskiej Prawdy tzw. Krótka Prawda, która powstała u schyłku XI w. i obejmowała przepisy prawa zwyczajowego oraz tzw. Obszerna Prawda, która pochodzi z pierwszej połowy XII w. i stanowiła zbiór przepisów prawa karnego oraz procesowego.

⁷⁶⁷ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 92.

⁷⁶⁸ Ibidem, s. 115.

rola prawosławnego duchowieństwa, które wzywało ludzi do jedności i konieczności obrony, zachowania wiary przodków oraz jednej ojczyzny (ros. единое Отечество⁷⁶⁹)⁷⁷⁰.

Ruś pierwszych Rurykowiczów jest traktowana w kategoriach wspólnej „ojczyzny” później powstałych księstw. To doświadczenie przebywania we wspólnym państwie jest prezentowane przez współczesną narrację historyczną jako niezbywalne i na tyle silne, że zaważy na późniejszym rozwoju wszystkich ziem ruskich. Trudno jednak jednoznacznie ocenić charakter owej jedności – czy miała ona zabarwienie polityczne czy raczej etniczne. Argumentem na rzecz tego drugiego jest użycie terminu „staroruskiej narodowości” przez autorów wydawnictwa Proswieszczenije, którzy otwarcie promują tezę, jakoby w czasach istnienia państwa staroruskiego wykształciła się i przetrwała wspólna tożsamość⁷⁷¹. Prawdą jest, że składały się na nią początkowo zarówno czynniki polityczno-państwowe jak i etniczno-eklezjalne, ale wraz z podziałem Rusi te pierwsze zaczęły stopniowo słabnąć i zanikać, podczas gdy (jak wykaże dalsza analiza) te drugie zaczną wieść prym.

Wydaje się, więc zasadna konstatacja, że współczesna rosyjska historiografia obficie czerpie z dorobku zarówno tradycji imperialnej jak i sowieckiej. Powracając do koncepcji ogólnoruskiej kultury konstruuje swoistą tożsamościową nadbudowę, będącą w stanie wchłonąć i „neutralizować” jej składowe. Wszystkie omawiane podręczniki przyznają fakt powstania autonomicznych organizmów państwowych, ale jednocześnie wszczepiają je w *skarbnicę ogólnoruskiej kultury*⁷⁷².

Współczesna narracja o Rusi wydaje się więc odrzucać teorię federacyjną, zgodnie z którą autonomiczność nowo powstałych księstw wraz z poczuciem posiadania wspólnych korzeni miałyby świadczyć o wykształceniu się pewnej formy federacji na terytorium państwa księcia Włodzimierza. I chociaż autorzy podręczników podejmują próby zdefiniowania państwowo-prawnej formy „jedności ruskiej ziemi”, to jednak główny akcent zostaje położony na czynnik etniczny. Rozbicie dzielnicowe wymusza zmianę fundamentalnego paradygmatu staroruskiej państwowości i wyłonienie się autonomicznych pod względem polityczno-gospodarczym podmiotów. Współcześni rosyjscy historycy za ukraińskim dziejopisarzem Petrem Tołoczka przekonują, że ruskie ziemie nie przekształciły się w rzeczywistość

---

⁷⁷⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 102.

⁷⁷¹ Ibidem, s. 102-103.

⁷⁷² Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 121.

samodzielne podmioty. Rozpad państwa staroruskiego w mniemaniu ukraińskiego historyka nie świadczy o zupełnej utracie wspólnej perspektywy politycznego rozwoju⁷⁷³.

W narracjach podręcznikowych owa autonomiczność trzech nowo powstałych podmiotów ma również charakter raczej niepełny, iluzoryczny. Narrację o historii Rusi zaproponowaną przez współczesną rosyjską dydaktykę historyczną można podsumować, czerpiąc z dorobku naukowego Mykoły Kostomarowa, który przekonywał, że sens ruskiej historii sprowadza się do *labilności między jednością wszystkich ziem, a samoistnością każdego oddzielnie, między różnorodnością narodowładztwa, a centralizacją jednowładztwa*⁷⁷⁴.

Podzielone państwo Rurykowiczów łączy zatem silny sojusz narodów, sojusz etniczny, który trwa także po ustaniu jedności państwowej. Wydaje się więc zasadne twierdzić, że narracja podręcznikowa w tym aspekcie czerpie z dorobku innego dziewiętnastowiecznego rosyjskiego historyka Wasiliego Kluczewskiego (ros. Василий Осипович Ключевский). Kluczewskij uważał, że ruska ziemia nie była sojuszem poszczególnych ksiąząt czy obwodów (ros. область), ale sojuszem jednostek administracyjnych poprzez kniaziów. A więc nie była federacją polityczną, ale raczej genealogiczną⁷⁷⁵, co może z kolei sugerować stwierdzenie, które odnajdujemy w kompendium Drofy, że *do przełomu XI-XII w. ziemia ruska znajdowała się pod wspólnym zarządkiem kniaziów – krewnych, co sprzyjało zachowaniu jej jedności*⁷⁷⁶.

Narracje podręcznikowe wszystkich trzech oficyn wydawniczych podtrzymują zatem tezę o kształtowaniu się oraz istnieniu tzw. staroruskiej narodowości, która jest prezentowana w kategorii „wspólnoty wyobrażonej,”⁷⁷⁷ funkcjonującej raczej w sferze mentalności, aniżeli mającej historyczne ugruntowanie i pełniące rolę etniczno-kulturowej metatożsamości. Autorzy kompendiów przekazują tym samym uczniom „tradycyjne” spojrzenie na etnogenezę trzech narodów wschodniosłowiańskich, które posiada bogatą tradycję i silnie ugruntowanie w rosyjskiej historiografii. Bez wątplenia podejście to prowadzi do unifikacji etnicznej oraz etnograficznej ówczesnej Europy Wschodniej i jest zbytnim uproszczeniem panujących wówczas relacji społecznych. Narracja podręcznikowa traktuje plemiona zamieszkujące dawną Ruś nie tylko jako grupy etnograficzne, ale również jako etniczne i społeczne wspólnoty, co z

---

⁷⁷³ П. Толочко, *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*, Киев 1987, s. 215.

⁷⁷⁴ Н. Костомаров, *Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий* [w:] Казаки. *Исторические монографии и исследования*, <https://history.wikireading.ru/hjFcYGYGiL> (dostęp: 06.01.2022).

⁷⁷⁵ В. Ключевский, *Курс русской истории*, изд. 3-е, Москва 1908-1916, s. 210-215.

⁷⁷⁶ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 115.

⁷⁷⁷ Termin zaczerpnięty z koncepcji narodu jako wspólnoty wyobrażonej amerykańskiego historyka Benedicta Andersona. Zob. B. Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 2006.

kolei pozwala integrować wschodniosłowiańskie plemiona we wspólny schemat państwowego rozwoju Rusi. A zatem to państwo jest w tym wypadku czynnikiem rozwoju etnicznego.

Pozostaje jednak pytanie o to, w jaki sposób należy rozumieć tak silnie obecną we w rosyjskiej narracji historycznej staroruską narodowość? Czy należy ją definitywnie odrzucić? Możliwe, że pojęcie to jest po prostu mylnie pojmowane jak twierdzi ukraiński historyk Ołeksij Tołoczko (ukr. Олексій Петрович Толочко), który przekonuje, że koncepcji staroruskiej narodowości szkodzi zbytnia etniczacja tego pojęcia i pojmowanie jej jako realnego „narodu”, obowiązkowo spójonego jednością pochodzenia biologicznego, lingwistycznie oraz kulturowo jednorodnego. W takim rozumieniu staroruska narodowość jest pojmowana jako dodatkowe „plemię”, występujące w starożytnych latopisach, tylko rozprzestrzeniające się na całą ówczesną Ruś. A takiego zjawiska próżno się doszukiwać w opinii historyka⁷⁷⁸.

Zamiast tego, Tołoczko proponuje antropologiczne podejście, sięgając właśnie po koncepcję narodu jako „wspólnoty wyobrażonej” Benedicta Andersona⁷⁷⁹. Zgodnie z nią naród powstaje w procesie najprzeróżniejszych aktywności, które Anderson nazywa „pielgrzymkami” (ang. pilgrimages) od peryferii do centrum i na odwrót. W rezultacie tych „podróży” powstaje i stopniowo urealnia się w konkretnym doświadczeniu idea przynależności do danego kolektywu. Ukraiński historyk uważa, że staroruska narodowość mogłaby być właśnie pojmowana w antropologicznych terminach Andersonowskich „pielgrzymek”, a więc na pewno nie w kategoriach statycznej etnicznej wspólnoty, jak jest prezentowana w omawianych przekazach podręcznikowych, z określonym, charakterystycznym i zawsze przypisywanym jej zbiorem atrybutów. W opinii Tołoczki koncepcja staroruskiej narodowości powinna być raczej pojmowana jako pewna zmienna, kształtująca się w procesie działań i będąca każdorazowo afirmowana w doświadczeniu „wspólnota wyobrażona”. Główną rolę w tym procesie Tołoczko przypisuje „pielgrzymkom” Rurykowiczów, którzy nieprzerwanie przemieszczali się w granicach Rusi od Kijowa do Suzdału, stąd do Nowogrodu, a następnie do Halicza. Razem z książętami przemieszczały się ruskie elity (bojarzy, dworianie, dworscy urzędnicy, cerkiewni hierarchowie, czeladź), które czynnie uczestniczyły w procesie tworzenia owej wspólnoty⁷⁸⁰.

---

⁷⁷⁸ A. Толочко, *Воображенная народность*, „Ruthenica” 2002, s. 112-117, <http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/1/12.pdf> (dostęp: 28.12.2021).

⁷⁷⁹ Zob. B. Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 2006.

⁷⁸⁰ A. Толочко, op. cit., s. 112-117.

W mniemaniu Tołoczki również czynnik lingwistyczny może przemawiać na rzecz zastosowania koncepcji Andersona do wyjaśnienia charakteru staroruskiej narodowości. Otóż jest przekonany, że staroruski język był nie tylko językiem prawosławnych nabożeństw oraz środkiem literackim, ale dzięki cyrkulacji elity stał się dużo bardziej „przepuszczalnym” niż na przykład łacina. Mamy tym samym do czynienia z tym, co Anderson nazywa „wertykalnym językiem literackim” – za przykład może służyć cyrkulacja latopisów, które krążyły po „ruskiej ziemi” w ślad za kniaziami oraz duchowieństwem. Dzięki tym tekstom istniało ujednoczone wyobrażenie o przeszłości, pochodzeniu. I chociaż Tołoczko przyznaje, że w tamtym okresie liczba ludności świadomej wspólnych więzi była niewielka, to nie oznacza to, że owa wspólnota nie funkcjonowała⁷⁸¹.

Wykładnia zaprezentowana przez Tołoczkę stanowi niewątpliwie pewną alternatywę rozumienia staroruskiej tożsamości, niemniej jednak takiego jej pojmowania nie odnajdujemy w rosyjskiej narracji podręcznikowej. Wprost przeciwnie, pojęcie to jest właśnie silnie unarodowione, znacjonalizowane i zrusyfikowane. W myśl za Nikołajem Karamzinem historia po kniazu Włodzimierzu jest historią Rosji. Ukute przez niego określenie „jednej Rosji” (ros. единая Россия) zasiedlonej przez Rosjan już od IX stulecia inkorporuje wszystkich wschodnich Słowian⁷⁸², a jego duch przenika analizowaną narrację podręcznikową.

Z całą pewnością idea Rusi jest wciąż żywa we współczesnej rosyjskiej historiografii oraz mentalności. Mit państwa staroruskiego pełni swoistą rolę mapy drogowej oraz szablonu dla rozwoju historycznej mitologii. Natomiast rolę spersonalizowanego symbolu spuścizny Rusi odgrywa książ Włodzimierz Wielki, który we wszystkich narracjach podręcznikowych jawi się jako opatrnościowy mąż narodu, założyciel ruskiej/rosyjskiej państwowości, chrzciciel Rusi, krzewiciel chrześcijaństwa, moralny wzór godny naśladowania, święty Cerkwi Prawosławnej. W podręczniku oficyny Russkoje Słowo książ jest nazwany tym, który dopełnił zjednoczenia Rusi. To za jego panowania ostatecznie ukształtowało się państwo z własnym terytorium, jednolitym systemem władzy, jedną wiarą i prawosławną kulturą⁷⁸³. Autorzy kompendium wydawnictwa Proswieszczenie podkreślają także strategiczne - wojskowe osiągnięcia księcia, któremu Ruś zawdzięcza rozrost terytorialny oraz silną pozycję polityczno-gospodarczą w ówczesnej Europie. To również Włodzimierz wyznaczył kulturowy oraz

---

⁷⁸¹ Ibidem, s. 112-117.

⁷⁸² Е. Кінан, *Російські міфи про київську спадщину*, <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm> (dostęp: 29.12.2021).

⁷⁸³ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 57-58.

cywilizacyjny kierunek rozwoju Rusi, przyjmując chrześcijaństwo z Bizancjum, a jego decyzje miały długofalowe konsekwencje dla całego państwa⁷⁸⁴.

Najmniej miejsca postaci kniazia Włodzimierza poświęcono w kompendium Drofy, autorzy którego skoncentrowali uwagę na pragmatycznych przyczynach przyjęcia chrześcijaństwa oraz wprowadzonych przez niego zmianach w systemie zarządzania terytorium państwa⁷⁸⁵.

W opisie postaci ruskiego kniazia szczególnie w podręcznikach Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Słowo mamy do czynienia z jego idealizacją oraz wręcz sakralizacją. Jego biografia została „oczyszczona” z wszystkich mniej chlubnych momentów, które mogłyby zaciemnić chwalebny obraz chrzciciela Rusi. Fakt, że ówczesna Ruś jest *de facto* utożsamiana ze współczesną Rosją i transmisja ta jest wyraźnie wyczuwana w narracji obu podręczników, również Włodzimierz jest nie tylko uznawany za fundatora Rusi, ale także, a może przede wszystkim Rosji, któremu zawdzięcza ona unikatowy kod cywilizacyjny oraz imperialną spuściznę, którą dziedziczy w linii prostej po państwie staroruskim. Ruski książę pozostawia zatem nie tylko polityczne dziedzictwo, ale i duchową spuściznę, która jest nie mniej ważna. Bynajmniej, jest ona kluczowa, jeżeli chodzi o istnienie sugerowanej etniczno-kulturowej wschodniosłowiańskiej „jedności” oraz „tożsamości”.

Dla rekonstrukcji obrazu historii Ukrainy we współczesnej narracji podręcznikowej poza treściami poświęconymi historii państwa staroruskiego do okresu rozbicia dzielnicowego niezwykle znaczenie posiadają również informacje dotyczące rozwoju ziem ruskich w XIV-XV w. We wszystkich podręcznikach odnajdujemy fragmenty poświęcone m. in. rozwojowi zachodnich oraz południowo-zachodnich księstw, które w przyszłości miały stać się załącznikiem ukraińskiej państwowości. W podręczniki wydawnictwa Proswieszczenije poświęcono tej tematyce oddzielny rozdział, który został jednak przeznaczony do samodzielnej pracy ucznia. Niemniej jednak zaprezentowano w nim bardziej rozbudowaną analizę dziejów m. in. księstwa kijowskiego, czernihowskiego, halicko-wołyńskiego oraz smoleńskiego.

We wspomnianym rozdziale sporo miejsca poświęcono także postaci kniazia Daniela Halickiego, który stanął na czele Rusi Halickiej i został zaprezentowany jako opatrnościowy mąż stanu, który zdołał zjednoczyć południowo-zachodnie ziemie państwa staroruskiego. Książę daje się zapamiętać jako założyciel Lwowa oraz władca, który z rąk papieża otrzymał

---

⁷⁸⁴ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 49-54.

⁷⁸⁵ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времен до XVI века*, s. 51-56.

tytuł króla Rusi. Na rzecz Rusi Halickiej zostaje „przetrasferowana” pewna doza kulturowej autonomii, ale mająca raczej charakter lokalny czy regionalny. Z całą pewnością jest ona prezentowana jako swoiste pogranicze, łączące zarówno wpływy zachodu jak i wschodu, ale, co zostało wydatnie podkreślone, posiadające *w swoim fundamencie wspólne ogólnoruskie korzenie*⁷⁸⁶.

W podobnym duchu dzieje południowo-zachodnich i zachodnich ziem Rusi są komentowane w podręcznikach dwóch pozostałych oficyn wydawniczych. Narracje te faktograficznie nie odbiegają od wykładni kompendium Proswieszczenia z tą różnicą, że w tym przypadku zostały one ujęte w rozdziałach stanowiących treści obowiązkowe dla ucznia. Narrację tę spaja klamra duchowej jedności między nowo powstałymi w wyniku podziałów dzielnicowych organizmami państwowymi. Pomimo, że Ruś Halicka kształtowała się w separacji od swoich dwóch pozostałych „siostrzanych” części dawnej Rusi, to zachowała ciągłość ruskiej tradycji, co miało się przejawiać m. in. w architekturze, na co uwagę zwrócono w podręczniku oficyny Russkoje Slovo⁷⁸⁷. Natomiast autorzy Drofy akcent kładą na zachowanie tradycji sposobu rządzenia, który wykształcił się w dobie „kijowskiej”. Niezwykle istotny jest również fakt, że mieszkańcy południowo-zachodnich ziem ruskich są nazwani „braćmi” mieszkańców ziem północno-wschodniej oraz północno-zachodniej Rusi⁷⁸⁸.

Kolejnym niezwykle ważnym etapem w procesie rozwoju ukraińskiej państwowości oraz kształtowania się ukraińskiego narodu jest wejście zachodnich i zachodnio-południowych ziem dawnej Rusi w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten okres ukraińskich dziejów nie zostaje pominięty przez rosyjskie podręczniki, które sporo uwagi poświęcają dziejom samego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również roli zachodnich ziem ruskich w procesie jego rozwoju.

Najmniej uwagi dziejom zachodnio-południowych ziem ruskich w składzie państwa litewskiego poświęcono w podręczniku Drofy, gdzie Wielkie Księstwo Litewskie nazwane jest „Inną Rusią”. Z jego kart uczeń dowiaduje się, że *funkcjonowało jeszcze jedno państwo nazywające siebie Rusią pretendujące do tego, żeby stać się centrum zjednoczenia ziem ruskich*. Jednak przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku zachodnim przez Władysława Jagiełłę w 1387 r. i idący za tym oficjalny chrzest Litwy zdezawuowały jego szanse na stanie się centrum

---

⁷⁸⁶ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., s. 123-126.

⁷⁸⁷ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 113.

⁷⁸⁸ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времён до XVI века*, s. 93-96.

zjednoczenia ziem ruskich. W opinii autorów podręcznika katolicyzacja Litwy przerodziła konflikt polityczny na linię Wilno-Moskwa w konflikt religijny⁷⁸⁹.

W kompendiach oficyny Russkoje Słowo oraz Proswieszczenije problematyka rozwoju zachodnio-południowych ziem ruskich w składzie państwa litewskiego zajmuje poczytniejsze miejsce, niż w wyżej omawianym kompendium Drofy. Na wstępie należy zwrócić uwagę na sam fakt podjęcia tej tematyki przez rosyjskie podręczniki. Świadczy to o traktowaniu tych ziem jako ekwiwalentnej, symetrycznej części dawnego państwa staroruskiego, stawianej na równi z pozostałymi jego składowymi: północno-wschodnimi oraz północno-zachodnimi ziemiami, które stanowią rzeczywiste prąródło rosyjskiej państwowości.

Narracje obu podręczników podkreślają ruski charakter państwa litewskiego oraz niebagatelną rolę ruskiej kultury w procesie rozwoju i kształtowania się kultury Księstwa. Sam fakt wejścia ziem południowo-zachodnich w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego jest oceniany pozytywnie. Autorzy kompendium wydawnictwa Proswieszczeniej zauważają, że uchroniło je to przed zgubnymi konsekwencjami mongolskich najazdów i stworzyło warunki dla stabilnego rozwoju, podczas gdy kultura, gospodarka ziem północno-wschodnich oraz północno-zachodnich uległa całkowitej degradacji w okresie trwania tatarskiego jarzma. W sposób szczególny artykułowany jest pozytywny wkład ziem ruskich w proces rozwoju państwa litewskiego i jego kultury oraz pokojowa symbioza ludności ruskiej i litewskiej. Uczeń na kartach podręcznika może przeczytać, że *wyższa kultura ziem ruskich, bogate państwowe doświadczenie okazały pozytywny wpływ na litewską kulturę i państwowość. Ruska ludność nigdy nie spoglądała na Litwinów jak na cudzoziemców lub najeźdźców. Język ruski był państwowym językiem w Księstwie. Dużym autorytetem cieszyła się Ruska/Rosyjska Cerkiew Prawosławna. Część litewskiej szlachty przyjmowała wiarę prawosławną i przechodziła pod wpływ ruskiej kultury*⁷⁹⁰.

Natomiast przyczyny wejścia zachodnio-południowych ziem dawnego państwa staroruskiego w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego w podręczniku oficyny Russkoje Słowo są traktowane w sposób niejednoznaczny. Jego autorzy raczej usprawiedliwiają tę decyzję książąt ruskich, postrzegając ją jako wymuszoną okolicznościami i nieuniknioną. W ich opinii była ona podyktowana przede wszystkim ogromnym zagrożeniem płynącym ze

---

⁷⁸⁹ Ibidem, s. 181-186.

⁷⁹⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 2 ч., изд. Просвещение, Москва 2016, s. 35-37.

strony Wielkiej Ordy. Również w tym podręczniku został zaakcentowany ruski charakter państwa litewskiego, którego ludność w przeważającej mierze posiadała ruskie pochodzenie⁷⁹¹.

Niezwykle istotne znaczenie ma fakt, że przy okazji historiograficznego nakreślenia dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego zarówno w podręczniku oficyny Russkoje Słowo jak i Proswieszczenije po raz pierwszy oficjalnie uznano formowanie się ukraińskiego (i białoruskiego) narodu, proces ten datując na XIV-XV w. W pierwszym kompendium uczeń zostaje poinformowany, że w XIV-XV w. na ziemiach Księstwa zachodził proces powstawania wschodniosłowiańskich narodów. Nad Dnieprem rozpoczęło się kształtowanie narodu ukraińskiego, podczas gdy na terytorium Białej Rusi – białoruskiego, a na północno-wschodnich i północno-zachodnich terenach dawnej Rusi zaczął powstawać nowoczesny naród rosyjski. Wielkie Księstwo Litewskie zostaje nazwane kolebką Ukraińców oraz Białorusinów⁷⁹².

Także w podręczniku Proswieszczenija znajdujemy informacje na temat formowania się trzech wschodnioeuropejskich narodów. Uczeń jest jednak przekonywany, że to północno-wschodnia Ruś najpełniej zachowała staroruską kulturę i język, stając się jądrem wielkoruskiej lub rosyjskiej narodowości. Natomiast ziemie zachodniej i południowo-zachodniej Rusi, chociaż zostały włączone w skład trzech państw: Polski, Litwy i Węgier, to jednak zachowały swoją tożsamość w przeważającej mierze dzięki prawosławnej wierze, która konsolidowała ich ludność. W składzie obcych państw stopniowo formował się język ukraiński, który zachował charakterystyczne cechy lokalnych dialektów – przede wszystkim pojawiła się właściwa dla niego twardość⁷⁹³.

Zgodnie z narracją wydawnictwa Proswieszczenije rozwój ruskiej kultury, a w ślad za nią i tożsamości, był możliwy w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego i jest oceniany pozytywnie, ale tylko do momentu unii, jaka połączyła państwo litewskie z Rzeczpospolitą. Jej konsekwencją był bowiem wzrost znaczenia katolicyzmu i uznanie go za religię panującą, co z kolei stało się przyczyną marginalizacji znaczenia Cerkwi i dyskryminacji ludności prawosławnej. W opinii autorów, z czasem doprowadziło to do religijnego oraz narodowego ucisku ludności ruskiej⁷⁹⁴. Ponadto w podręczniku oficyny Russkoje Słowo zostaje odnotowany

---

⁷⁹¹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 164.

⁷⁹² Ibidem, s. 165.

⁷⁹³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 2 ч., s. 37-39.

⁷⁹⁴ Ibidem, s. 39-40.

fakt, że unia polsko-litewska doprowadziła do wzrostu znaczenia kultury polskiej, co w konsekwencji prowadziło do wypierania staroruskiego języka przez łacinę i język polski⁷⁹⁵.

Wiek XIV to czas „wywyższenia” Moskwy, która najpierw przejmuje od Kijowa rolę metropolii cerkiewnej, a następnie po ostatecznym zrzuceniu jarzma mongolskiego, za oficjalny moment którego narracje podręcznikowe zgodnie uznają bitwę na Kulikowym Polu⁷⁹⁶, staje się centrum „zbierania ziem ruskich”. Narracji o zrzuceniu zwierzchnictwa Złotej Ordy towarzyszy idea jedności ziem ruskich. W podręczniku wydawnictwa Russkoje Słowo autorzy przekonują, że *ruscy ludzie czuli się nie tylko moskwianami, rostowianami czy suzdalczykami, a mieszkańcami całej ruskiej ziemi, jednym narodem, będącym w stanie stawić czoła Złotej Ordzie i zdobyć niepodległość*⁷⁹⁷.

Podobnie wydawnictwo Proswieszczenije wpaja uczniowi, że poczucie jedności ruskiej ziemi było żywe na wszystkich ziemiach ruskich. Należy zatem konstatować, że rozciągało się ono także na terytoria zachodniej i południowo-zachodniej Rusi tym bardziej, że jak czytamy w podręczniku, przesunięciu uległ punkt ciężkości walki o „zjednoczenie ziem ruskich” z rywalizacji między Moskwą a Twerem na spór między Moskwą a Wielkim Księstwem Litewskim. Narracja przekonuje, że głównym zadaniem Iwana III było odzyskanie zagarniętych przez Litwę ziem ruskich tj. Kijów, Smoleńsk, Połock czy Witebsk, które uważał za swoją „ojcowiznę”. Częściowo udało się to w 1512 r., kiedy Wasyl III przyłączył Smoleńsk i *odtąd wszystkie ziemie ruskie były zjednoczone w granicach jednego państwa*⁷⁹⁸.

Idea jedności ziem ruskich posiadająca duchowy charakter jest obecna także w przekazie Drofy i „rozciąga się” na XV stulecie, kiedy to już uformowało się państwo rosyjskie. Duchowa więź łącząca poszczególne składowe państwa staroruskiego wydaje się trwać pomimo ich oddzielnych trajektorii rozwoju historycznego. Jej kwintesencją w tym okresie jest wspólna religia, która tworzy swoistą metatożsamość i jest bodźcem dla kniazów zachodnioruskich do przechodzenia na służbę moskiewskiego władcy⁷⁹⁹.

---

⁷⁹⁵ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 168.

⁷⁹⁶ Bitwa na Kulikowym Polu – bitwa wojsk ruskich z wojskami Złotej Ordy dowodzonymi przez Mamaję, która miała miejsce 8 września 1380 r. Ostatecznie bitwa zakończyła się zwycięstwem wojsk Dmitrija Dońskiego. Wygrana z Tatarami rozpoczęła proces uniezależniania się Moskwy spod zwierzchnictwa Złotej Ordy oraz proces budowy rosyjskiej państwowości, której centrum stanowiło Wielkie Księstwo Moskiewskie.

⁷⁹⁷ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 183.

⁷⁹⁸ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 2 ч., s. 67, 87, 89.

⁷⁹⁹ И. Андреев, И. Федоров, *История России с древнейших времён до XVI века*, s. 198.

Generalnie rola Cerkwi Prawosławnej w procesie formowania się a następnie zachowania narodowości staroruskiej jest wręcz w omawianych podręcznikach celebrowana. Cerkiew jest prezentowana w kategoriach obrończyni kulturowej spuścizny ruskiego narodu⁸⁰⁰ oraz współtwórczynią rosyjskiej państwowości, stojącej na straży idei jedności ziem dawnej Rusi. Co więcej, Ruś jawi się ostatnim przedmurzem prawosławia w świecie, a jej rolę przejmuje następnie Wielkie Księstwo Moskiewskie⁸⁰¹.

Mit Rusi Kijowskiej pełni w rosyjskiej narracji historycznej (nie tylko podręcznikowej, ale i publicznej) rolę uniwersalnego oraz niezwykle pojemnego zbioru semantycznego. Łączy w sobie niemalże wszystkie mity klasyfikacji autorstwa rosyjskiego historyka Wiktora Sznirielmana⁸⁰². Ideologiczny konstrukt Rusi jako kolebki trzech wschodniosłowiańskich narodów, jest niczym soczewka skupiająca w sobie zdefiniowane przez niego mity. Niesie w sobie przede wszystkim mit o autochtoniczności, gdyż roszczenie sobie praw do spuścizny staroruskiej w sposób najbardziej dobitny legitymizuje starożytny rodowód rosyjskiego narodu, jego kultury i języka, co jedynie poświadcza popularna ostatnio narracja o tysiącletniej historii Rosji.

Idea Rusi to także mit praojczyzny, gdyż kreśli etnograficzne granice historycznej ojczyzny, które z całą pewnością nie pokrywają się ze współczesnymi rosyjskimi granicami państwowymi, ale rozciągają się na terytoria całej Wschodniej Słowiańszczyzny, inkorporując Ukraińców oraz Białorusinów.

Autorzy omawianych kompendiów czy to w sposób pośredni, czy bezpośredni narzucają uczniowi tezę, zgodnie z którą przed rozbięciem dzielnicowym istniała i przetrwała rozpad państwa świadomość o ruskiej jedności. Wydaje się więc, że to właśnie problem autoświadomości Moskwy, która kazała jej tytułować się bezpośrednią spadkobierczynią kijowskiej spuścizny, jest kluczowy dla niniejszych rozważań.

Autorka w drugim rozdziale swojej pracy zaprezentowała stanowisko dowodzące, że praktycznie cała rosyjska mitologia historyczna jest „produktem” okresu nowożytnego i owocem wymiernej współpracy ukraińskiej (kozackiej) oraz rosyjskiej elity. Świadomość

---

⁸⁰⁰ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, s. 210.

⁸⁰¹ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 2 ч., s. 107.

⁸⁰² Zob. В. Шнирельман, *Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика*, <https://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/cennost-proshlogo-etnocentristskie-istoricheskie-mify-identichnost-i-etnopolitika> (dostęp: 29.04.2021).

Moskwy, jakoby posiadała ona prawo wysuwania pretensji do staroruskiego dziedzictwa nie miała charakteru pierwotnego, ale wtórny. To szybki rozrost terytorialny państwa carów stał się katalizatorem wypracowania ideologicznych fundamentów rosyjskiej ekspansji, która początkowo miała silnie pragmatyczny charakter. Dowodzi tego również argumentacja wyłożona przez znanego amerykańskiego badacza dziejów Rusi Kijowskiej oraz Rosji nowożytnej Edwarda Keenana, która w sposób jednoznaczny podważa tezę o ideologicznych podstawach ekspansji Księstwa Moskiewskiego, która miała wynikać z istnienia pamięci o staroruskiej „jedności”, jak usilnie eksplikują to autorzy wszystkich omawianych podręczników.

Keenan przytacza wiele dowodów na to, że już wśród elity doby Iwana III czy Wasyla III funkcjonowała dosyć mglista świadomość na temat historii kijowskiej doby i jeszcze mniejsze przekonanie, że powinni oni pretendować do tego dziedzictwa. Historyk przyznaje, że za panowania obu władców Księstwo Moskiewskie rozszerzało swoje terytorium kosztem dawnych ziem ruskich, ale jednocześnie nie widzi historycznego ugruntowania potwierdzającego, że ekspansja ta miała ideologiczną nadbudowę. W jego opinii, w okresie Iwana III oraz Wasyla III doszło do przerwania tradycji związku z Kijowem oraz historycznej amnezji. Mieszkańcy Księstwa ledwie pamiętali kijowskie doświadczenie⁸⁰³. Taka argumentacja podważa zatem wykładnię zaprezentowaną w omawianych rosyjskich podręcznikach, jakoby pamięć o wspólnym państwie przetrwała próbę czasu i była wciąż żywa także po rozpadzie państwa pierwszych Rurykowiczów.

Poza tym Keenan wymienia trzy bardzo pragmatyczne przyczyny przemawiające za moskiewską ekspansją. Po pierwsze, mieszkańcy Księstwa Moskiewskiego byli dynamicznie rozwijającą się masą otoczoną przez mało zaludnione terytoria. Po drugie, moskiewski dwór zdołał przekształcić się w wysoko efektywną, scentralizowaną, monolityczną oraz zmilitaryzowaną organizację polityczną. Po trzecie, sąsiednie wojskowo-polityczne organizacje z różnych przyczyn były militarnie osłabione. W konsekwencji dochodziło do sprzężenia zwrotnego między tymi czynnikami. I tak ekspansja na Syberii wyposażała wojskową maszynę w niezbędne zasoby, a ta stopniowo kierowała się na Smoleńsk, Kijów, Księstwo Litewskie czy Kaukaz. I na odwrót, jeżeli w pewnym momencie zasobów zaczynało brakować ekspansja wyhamowywała. Tak było na terytoriach dzisiejszej Ukrainy czy Białorusi, które były dość gęsto zaludnione i moskiewskiemu najeźdźcy nie udało się wówczas

---

⁸⁰³ E. Кінан, *Російські міфи*, <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm> (dostęp: 29.12.2021).

wypchnąć tamtejszej ludności. W efekcie, Keenan nazywa Rosyjskie Imperium rezultatem świadomego, oportunistycznego i *ad hoc* przystosowywania się do okoliczności⁸⁰⁴.

Niemniej jednak współczesna rosyjska dydaktyka historyczna chętnie czerpie z dorobku imperialnej oraz sowieckiej historiografii, prezentując raczej ideologiczne uzasadnienie moskiewskiej ekspansji i legitymizując proces „zbierania ziem ruskich”. Kontynuuje ona tradycję wchłaniania ukraińskiego czy białoruskiego procesu historycznego, prezentując ziemie dawnego państwa staroruskiego jako etniczno-kulturowego monolitu.

Narracyjną homogenizację ziem Rusi dopełnia lingwistyczna unifikacja. Mit Rusi sankcjonuje identyfikację zbiorowości ruskiej z językiem narodowym. Język staroruski jest uznawany za jeden z ważniejszych filarów potwierdzających istnienie tzw. staroruskiej narodowości i jest traktowany jako prajęzyk rosyjski, który w okresie Imperium Rosyjskiego a następnie Związku Sowieckiego będzie pełnił rolę metajęzyka, wyposażonego w funkcje internacjonalizujące.

W końcu Ruś jako mityczna kolebka „trzech bratnich narodów” to nic innego jak mit o „etnicznej rodzinie”, który ugruntowuje przekonanie, że terytorium Wschodniej Słowiańszczyzny było obszarem powstawania nie tylko narodu rosyjskiego, ale także dwóch pokrewnych, „bratnich” grup etnicznych – Ukraińców oraz Białorusinów.

Natomiast fakt, że w podręcznikach dedykowanych uczniom klasy szóstej poświęcono tak wiele miejsca dziejom państwa staroruskiego oraz jego twórcom jest wyrazem odczuwania potrzeby identyfikowania się ze swoimi etnicznymi przodkami - z narodem znanym w starożytnych źródłach historycznych. Mit ten ma afirmować starożytny rodowód Rosjan i pełni funkcję nobilitacyjną oraz terapeutyczną, wzmacniając w ten sposób narodowe poczucie wartości.

Rosyjskie pretensje w stosunku do kijowskiego dziedzictwa eksploatują także mit o kulturtregerstwie, który z kolei ma za zadanie legitymizować rosyjskie pretensje do historycznego uprzywilejowania kulturowych (język pisany) oraz politycznych (państwowość) osiągnięć przodków dzisiejszych Rosjan w porównaniu z przodkami narodów sąsiednich.

Ponadto, konstrukt ideologiczny Rusi traktowanej w kategoriach etnogenezy trzech narodów wschodniosłowiańskich zaświadcza o etnicznej jednorodności Wschodniej

---

⁸⁰⁴ Ibidem.

Słowiańszczyzny. Wyolbrzymia stopień konsolidacji etnicznej w okresie istnienia państwa ruskiego oraz celowo nie docenia roli podziałów plemiennych powstającej społeczności. W ten sposób ówczesna wspólnota etnograficzna zyskuje swoistą „nieśmiertelność” i trwa nieprzerwanie pomimo późniejszej ewolucji stosunków narodowo-politycznych. Owocem tej ideologicznej konstrukcji jest mit o Ukraińcach i Rosjanach będących „jednym narodem” (to samo dotyczy Białorusinów) tak silnie promowany przez prezydenta Putina w ostatnim czasie⁸⁰⁵.

Mit Rusi kreśli także obraz wroga oraz sojusznika. Z jednej strony konstruuje obraz odwiecznego wroga, który co do zasady znajduje się poza granicami państwa, z drugiej natomiast wyznacza granice sojuszu oraz „braterskiej” linii współpracy, które obejmują plemiona wschodniosłowiańskie, zamieszkujące państwo staroruskie. Wspólny rodowód oraz wróg na tyle silnie konsolidują trzy narody, że przymierze to będzie praktycznie nierozzerwalne także na przestrzeni późniejszych dziejów, czego dowodzi rosyjska historyczna narracja podręcznikowa oraz publiczna.

W końcu z ideologicznej koncepcji Rusi wyłania się mit etnicznej jedności. Poprzez zaliczanie do swojej wspólnoty Ukraińców oraz Białorusinów Rosjanie wzmacniają ją. Jest to przejawem imperialistycznych skłonności narodu rosyjskiego do dominacji oraz podporządkowywania sobie innych grup narodowych⁸⁰⁶.

Podsumowując, koncepcja Rusi jako pragenezy trzech wschodniosłowiańskich narodów jest fundamentalnym i jednym z najsilniej obecnych mitów w rosyjskiej narracji historycznej traktującej o Ukrainie. W sposób najsilniejszy rzutuje na kształt całej narracji, tworząc ideologiczne podwaliny wykładni całego ukraińskiego procesu historycznego. Sankcjonuje rosyjskie pretensje polityczne oraz eklezjalne w stosunku do „byłych ziem ruskich”, przyznając Moskwie pierwszeństwo w dziele ich „jednoczenia”. Poza tym z góry determinuje percepcję ukraińskich dziejów (i białoruskich), traktując je jako podsystem ruskiego/rosyjskiego metaprocesu historycznego. Zatem autonomia ukraińskiego procesu, choć uznawana, nie jest pełna, wręcz przeciwnie – raczej ułomna i upośledzona.

---

⁸⁰⁵ Swoją pozycję na temat pochodzenia Rosjan i Ukraińców Władimir Putin zaprezentował w artykule, który odbił się szerokim echem nie tylko w Rosji, ale również na Ukrainie. Po raz pierwszy artykuł został przetłumaczony na język ukraiński i obie wersje językowe były dostępne na oficjalnej prezydenckiej stronie internetowej. Zob. В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 29.12.2021).

⁸⁰⁶ Ibidem.

5.2.2 Ugoda perejasławska

Temat okoliczności zawarcia w XVII w. ugody perejasławskiej oraz wynikających z tego tytułu konsekwencji jest kluczowym momentem w dziejach ukraińskich. Wydarzenie to na całe stulecia bowiem zdeterminowało trajektorię losów lewobrzeżnej Ukrainy. Jest również niezwykle ważne dla dziejów rosyjskiej państwowości. Miało znaczące reperkusje o charakterze wewnętrznym oraz zewnętrznym. Z jednej strony niesło implikacje dla ówczesnej rosyjskiej polityki zagranicznej (nieunikniona wojna z Rzeczpospolitą), z drugiej natomiast, poza rozrostem terytorialnym państwa rosyjskiego, wyznaczyło także kierunek rosyjskiej westernizacji, w której aktywną rolę odgrywała ukraińska elita.

Temat ugody perejasławskiej zajmuje poczytne miejsce w narracji podręcznikowej omawianych wydawnictw. Zgodnie z chronologią został umiejscowiony w podręcznikach dedykowanych dla uczniów klasy 7 i poświęcono mu oddzielnie 5-6 stronicowe rozdziały. Poprzedzają go tematy poświęcone siedemnastowiecznej historii Rosji – zagadnienia okresu panowania cara Aleksego Romanowa.

We wszystkich podręcznikach treści opowiadające o wydarzeniach poprzedzających wejście lewobrzeżnej Ukrainy w skład państwa rosyjskiego rozpoczyna krótkie wprowadzenie, poświęcone dziejom ziem ukraińskich w składzie Rzeczypospolitej. Opis ten determinuje wyraźną kategoryzację na „Swoich” i „Obcych”, gdzie za „Swojego” jest uznawany „bratni” naród ukraiński, a za „Obcego” oraz pierwszoplanowego wroga naród i państwo polskie. Obraz Polski i Polaków jest w tym temacie krytycznie ważny – legitymizuje bowiem z jednej strony zwrot dokonany przez hetmana Bohdana Chmielnickiego w kierunku Rosji, który jest prezentowany jako jedynie słuszny wybór, leżący w interesie narodu ukraińskiego. Poza to sankcjonuje polityczną decyzję cara Aleksego, by stanąć w obronie ciemiężonego ukraińskiego narodu.

Walka, którą prowadził hetman Chmielnicki przeciwko Polsce przez wszystkie wydawnictwa prezentowana jest w kategoriach walki narodowo-wyzwoleńczej. Jej opisowi towarzyszy jednostronna i skrajnie negatywna narracja o Polsce, która jest przedstawiona jako państwo ucisku oraz niesprawiedliwości społecznej. Państwo polskie jawi się jako opresor i

ciemieżyciel narodu ukraińskiego, który w jego granicach podlegał potrójnemu rodzajowi ucisku: narodowemu, religijnemu oraz feudalnemu⁸⁰⁷.

Uciskowi feudalnemu podlegało ukraińskie chłopstwo. W kompendium Proswieszczenije uczeń zostaje poinformowany, że warstwa ta podlegała największemu uciskowi - życie i majątek chłopów pańszczyźnianych w pełni zależały od polskich feudałów⁸⁰⁸. Także autorzy podręcznika Drofy utrzymują, że Rzeczpospolita *rozpatrywała ludność Ukrainy, w pierwszej kolejności chłopstwo, jako obiekt najokrutniejszego feudalnego ucisku*⁸⁰⁹. Natomiast narracja oficyny Russkoje Słowo w unii lubelskiej upatruje przyczyn zmiany sytuacji społecznej ukraińskiej ludności. W wyniku tego politycznego aktu wraz z polską szlachtą na terytoria ukraińskie zawitało prawo pańszczyźniane, w wyniku czego Ukraińcy stali się poddanymi polskich panów⁸¹⁰.

Inną ukraińską warstwą społeczną, która podlegała dyskryminacji ze strony państwa polskiego było Kozactwo. W tym przypadku możemy mówić raczej o politycznej dyskryminacji. Autorzy podręcznika wydawnictwa Drofa informują ucznia, że położenie jego miało dwojaki charakter. Z jednej strony, kozacka elita mogła łudzić się nadzieją, że za wojenne zasługi stanie się beneficjentem przywilejów wynikających z praw szlacheckich, z drugiej jednak kozackie dążenia spotykały się ze sprzeciwem katolickiej szlachty. Ukraińska - prawosławna elita wciąż nie mogła liczyć na uczestnictwo w obradach polskiego sejmu⁸¹¹.

Najwięcej miejsca społecznej pozycji Kozactwa poświęcają autorzy kompendium wydawnictwa Russkoje Słowo. Karty podręcznika przybliżają uczniowi zasady, na jakich działał rejestr kozacki. Kozacy pełnili służbę wojenną, chroniąc rubieże Rzeczypospolitej przed łupieżczymi wyprawami Tatarów krymskich. Uprawiała ich ona do zapisania się w specjalny rejestr⁸¹². Liczba Kozaków rejestrowych ciągle rosła, gdyż coraz większe rzesze Kozactwa

---

⁸⁰⁷ W okresie sowieckim był podnoszony jeszcze inny czynnik – ucisk klasowy.

⁸⁰⁸ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., Просвещение, Москва 2016, s.67.

⁸⁰⁹ И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, учебник для 7 класса, Дрофа, Москва 2016, s. 188.

⁸¹⁰ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, учебник для 7 класса, Русское Слово, Москва 2017, 140.

⁸¹¹ И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 187.

⁸¹² Rejestr kozacki – spis Kozaków, którzy pełnili służbę wojskową i brali udział w wyprawach wojennych prowadzonych przez Rzeczpospolitą. Rejestr gwarantował wolność osobistą, egzempcję wojskową (immunitet żołnierski) oraz uprawniał do pobierania żołdu. Liczebność rejestru ulegała ciągłej zmianie. Pierwotnie liczył 500 żołnierzy, jednak w wyniku kolejnych powstań kozackich ich liczebność była systematycznie zwiększana. I tak na mocy ugody zborowskiej z 1649 r. jego liczba została zwiększona do 40 tysięcy żołnierzy. Ugoda z Białej Cerkwi zawarta w 1651 r. przewidywała 20 tysięcy, a ugoda hadziacka z 1658 r. dopuszczała początkowo 60 tysięcy Kozaków rejestrowych, ale liczbę tę zredukowano ostatecznie do 30 tysięcy.

uciekały od pańszczyźnianego ucisku na Sicz Zaporoską, gdzie powstało wolne bractwo kozackie. Autorzy wspominają, że poza polowaniem czy rybołówstwem Kozacy lubili wojenne wyprawy przeciwko Turkom czy Tatarom. W rzeczywistości Sicz była kozacką republiką i to właśnie jej mieszkańcy stanęli *na czele walki Ukraińców z Rzeczypospolitą*⁸¹³.

Sporo uwagi zagadnieniu społecznej pozycji Kozaków poświęca narracja podręcznika wydawnictwa Proswieszczenije, w której są określani mianem szczególnej warstwy ukraińskiej ludności. Część z nich była zwolniona przez króla polskiego z obowiązku płacenia podatków. Brali oni udział w polskich wyprawach wojennych przeciwko Rosji, Turcji Osmańskiej czy Szwecji i wchodził w skład rejestru. Uprawniało ich to do pobierania żołdu. Jednak znaczną część Kozactwa stanowiła tzw. gołota, czyli ubodzy Kozacy nieposiadający ziemi. Poza tym w podręczniku tym jako jedynym podjęto również temat polonizacji szlachty ruskiej, która kuszona rozległymi przywilejami szlacheckimi porzucała prawosławną wiarę, przechodząc na katolicyzm. Bowiem prawa obywatelskie przysługiwały jedynie szlachcie katolickiej. Za zmianą wiary postępowała stopniowa polonizacja – przyjmowanie języka oraz kultury polskiej⁸¹⁴.

Jeszcze jednym niezwykle istotnym tematem podjętym przez narracje podręcznikowe jest unia brzeska i sytuacja wyznawców religii prawosławnej w granicach Rzeczypospolitej. O wydarzeniu tym wspominają podręczniki oficyny Russkoje Słowo oraz Proswieszczenije. W pierwszym problematykę tę poruszono jako wydzielony fragment tekstu stanowiący pewną ciekawostkę uzupełniającą wiedzę ucznia. Natomiast w drugim wydawnictwie tekst poświęcony wydarzeniu z 1596 r. stanowi element *mainstreamowej* narracji i niejako dopełnia martyrologiczny obraz narodu ukraińskiego.

Wydawnictwo Russkoje Słowo przekonuje ucznia, że unia brzeska była wynikiem polityki kościoła katolickiego, który dążył do podporządkowania sobie całej ludności kraju. Konsekwencją zawartego porozumienia między hierarchami kościelnymi i częścią hierarchów prawosławnych było powstanie kościoła unickiego, który zachował swoje obrzędy, ale przyjął zwierzchnictwo Rzymu oraz katolickie nauczanie. Unia brzeska doprowadziła jednak do poważnych konfliktów społecznych, co zaowocowało powoływaniem na terytorium

---

Zob. więcej: W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. czwarte, Wrocław 2009, s. 91-122.

Zob. także: K. Łopatecki, "Disciplina militaris" w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 268-280.

⁸¹³ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 142.

⁸¹⁴ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., 68.

prawobrzeżnej Ukrainy wspólnot parafialnych, które stawały w obronie ludności prawosławnej⁸¹⁵.

Powyższy obraz religijnych prześladowań prawosławnej ludności ukraińskiej zaprezentowany w podręczniku opracowanym pod redakcją Pietrowa uzupełnia dodatkowymi wątkami narracja Proswieszczenija, która informuje, że unicy zajmowali prawosławne świątynie oraz klasztory, a prawosławni duchowni, którzy odrzucali postanowienia unii, byli siłą usuwani ze swoich parafii. W połowie XVII w. prześladowania na tle religijnym stały się więc przyczyną ucieczek Kozaków i ukraińskich chłopów na terytorium Rosji, gdzie zakładali nowe osady: Charków, Sumy, Ochtyrka, Izium czy Ostrogożsk. Rząd carski nadawał przesiedleńcom w zamian ziemię i tworzył z nich pułki wykorzystywane do obrony swojego terytorium przed tatarskimi najazdami⁸¹⁶.

Centralną część narracji o wydarzeniach poprzedzających ugodę perejasławską stanowi temat powstania Chmielnickiego. Najwięcej informacji o wojnach polsko-kozackich czytelnik odnajduje w podręcznikach pod redakcją Pietrowa oraz Torkunowa, gdzie nawiązano do ukraińskich zwycięskich bitew pod Żółtymi Wodami, Korsuniem, Piławcami. W 1649 r. Kozacy odnotowali kolejne zwycięstwo pod Zborowem, w wyniku którego Bohdan Chmielnicki został mianowany przez króla Jana Kazimierza ukraińskim hetmanem. Zawarta wówczas uгода zborowska zakładała także przekazanie hetmanowi pod jego zarząd trzech województw – kijowskiego, czernihowskiego oraz braclawskiego. Autorzy Proswieszczenije nazywają je *faktycznie niezależnym państwem*⁸¹⁷. Na ich terytorium władza Polaków została ograniczona, a wszystkie państwowe urzędy przekazane wyłącznie prawosławnym. W rezultacie zwycięskiego starcia również liczba Kozaków rejestrowych została zwiększona do 40 tysięcy⁸¹⁸.

Dobra passa wojsk kozackich została jednak przekreślona w 1651 r. pod Beresteczkiem, gdzie zostały rozgromione przez siły polskie. W konsekwencji wcześniejsze sukcesy hetmana zostały przekreślone. Rejestr zredukowano podwójnie, a władza Polaków została ograniczona tylko w województwie kijowskim⁸¹⁹.

---

⁸¹⁵ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 140.

⁸¹⁶ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 69.

⁸¹⁷ Ibidem, s. 69.

⁸¹⁸ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 142-143.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 69.

⁸¹⁹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 143.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 69-70.

W procesie zwrócenia Ukrainy w kierunku Rosji kluczową rolę odegrał Bohdan Chmielnicki, którego postać zasługuje na szczególną uwagę. W omawianych podręcznikach został on zaprezentowany jako opatrnościowy mąż stanu, ojciec narodu, wyśmienity wojskowy strateg, któremu przyświecało dobro narodu ukraińskiego. Postać Chmielnickiego jest kreowana jednostronnie pozytywnie. Hetman jest prezentowany jako ten, który w sposób najpełniejszy pojmował ukraiński interes narodowy. Doskonale zdawał sobie sprawę, że zawierane z polską stroną ugody są jedynie tymczasowym wytchnieniem, dlatego jako dalekowzroczny strateg szukał wsparcia dyplomatycznego oraz pomocy wojskowej za granicą. Trudne położenie wojska kozackiego skłoniło go do rozmów zarówno z dworem tureckim, jak i rosyjskim. Ostatecznie jednak to rosyjski sobór ziemski 1 października 1653 r. powziął decyzję, by wesprzeć Chmielnickiego i *przyjąć Ukrainę w poddaństwo Gosudara*⁸²⁰. Zwieńczenie soboru stanowiła ugoda perejaśławska zawarta w 1654 r., podczas której kozackie wojsko oraz starszyzna złożyli przysięgę na wierność rosyjskiemu carowi. W konsekwencji lewobrzeżna Ukraina oficjalnie weszła w skład państwa moskiewskiego⁸²¹.

W tym miejscu pewnego omówienia i wyjaśnienia wymaga terminologia, jaką spotykamy w analizowanych podręcznikach. Najczęstszymi określeniami stosowanymi w narracji na określenie prawno-politycznych konsekwencji ugody perejaśławskiej są: „wejście w skład Rosji”, „oddanie się Ukrainy w poddaństwo Gosudarowi” oraz „oddanie się pod wysoką rękę Gosudara”. Wbrew pozorom stosowana terminologia jest niezwykle istotną kwestią, ponieważ pozwala ocenić trajektorię ewolucji rosyjskiej historiografii oficjalnej, dokonać diagnozy stanu świadomości historycznej współczesnych Rosjan i rosyjskiej elity a także ocenić stan rosyjskiego imperializmu. Stosowanie takiego czy innego nazewnictwa odsyła bowiem przede wszystkim do tradycji historiograficznej, która w przypadku wizji relacji ukraińsko-rosyjskich odegrała niebagatelną rolę w dziele ich mitologizacji⁸²².

Oczywiście jak już wcześniej zostało to zasygnalizowane, podręczniki, będące przedmiotem zainteresowania autorki rezygnują ze stosowania kontrowersyjnego terminu „zjednoczenia”. Niemniej jednak pojawiają się inne określenia solidnie ugruntowane w rosyjskiej tradycji historiograficznej. Poza tym, sam termin jest niewystarczający. To narracja

---

⁸²⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 70.

Zob. także. И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 188.

⁸²¹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 143-144.

Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 70-71.

И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 188.

⁸²² Na temat terminologii stosowanej w odniesieniu do wydarzeń ugody perejaśławskiej w podręcznikach wydawnictwa Proswieszczenije autorka pisze również w swoim artykule. Zob. J. Komosa, op. cit., s. 143-144.

wyposaża go w odpowiedni arsenał semantyczny. I chociaż współcześnie samo pojęcie nie funkcjonuje w narracji podręcznikowej, to jednak jego ładunek znaczeniowy został w sposób dyskretny przemycony. Perejesław wciąż pozostaje kulminacyjnym i epokowym wydarzeniem w dziejach ukraińskich. Jest prezentowany w kategoriach powrotu ziem ukraińskich (czytaj: ruskich) do macierzy, która jako jedyna mogła zapewnić im bezpieczny rozwój. Bowiem jedynie połączenie z rosyjskim, prawosławnym narodem mogło zagwarantować Ukraińcom zachowanie i dalszy rozwój ich własnej tożsamości - tak niezwykle bliskiej i pokrewnej z rosyjską.

Perejesław jest wynikiem naturalnego procesu – walki narodu ukraińskiego o wolność z polskim ciemiężcą i wysiłków na rzecz „oddania się w poddaństwo Gosudarowi”. Wszystkiego dopełnia atmosfera mitycznej, wyobrażonej słowiańskiej, rosyjsko-ukraińskiej duchowej wspólnoty, która towarzyszy obu narodom od zarania.

Także konsekwencje ugody perejasławskiej są podobnie interpretowane w podręcznikach wydawnictw Russkoje Slovo oraz Proswieszczenie. Autorzy swoją uwagę koncentrują na przesłankach *stricte* prawno-politycznych. Otóż w wyniku porozumienia zawartego w 1654 r. ziemie lewobrzeżnej Ukrainy weszły w skład państwa rosyjskiego na zasadzie autonomii. W obu kompendiach wyraźnie zaakcentowano szeroki zakres przywilejów, jakie otrzymała Ukraina, będąc przyjęta „pod wysoką rękę Gosudara”: zachowała m. in. sześćdziesięcioletnią armię, administracyjny podział na sotnie i pułki, obieralność hetmana i innych wysokich urzędów, sąd działający zgodnie z ukraińskim prawodawstwem, klasowe przywileje Kozaków, mieszczan oraz duchowieństwa. Rosyjski garnizon został wprowadzony tylko do Kijowa, a hetman miał prawo utrzymywać stosunki dyplomatyczne z innymi krajami z wyłączeniem Rzeczypospolitej oraz Turcji Osmańskiej pod warunkiem informowania Moskwy o stanie rokowań⁸²³. Narracja kompendium oficyny Russkoje Slovo poza wyżej wymienionymi preferencjami została uzupełniona informacją o zniesieniu na ziemiach ukraińskich prawa pańszczyźnianego, które zostało przywrócone dopiero w drugiej połowie XVIII w⁸²⁴.

Natomiast narracja podręcznika Drofy proponuje nieco inny wydźwięk. Oczywiście jej autorzy także wspominają o zasadach autonomii, na których lewobrzeżna Ukraina stała się częścią rosyjskiego państwa, niemniej jednak szczególną uwagę czytelnika zwraca w tym

---

⁸²³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 71.

⁸²⁴ Е.В. Пчелов, П.В. Лукин, (ред.) Ю.А. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 144.

przypadku konstatacja, w myśl której *nie zwracając uwagi na pozycję części starszyny, która postrzegала ugodę perejasławską jako epizod politycznej walki, był to wolny i świadomy wybór ukraińskiego narodu, przejaw kulturowej, historycznej, religijnej i etnicznej wspólnoty, jednoczącej dwa narody*⁸²⁵. Ten bilans wprowadza z jednej strony pewną dozę niejednoznaczności, ale z drugiej stanowi kwintesencję współczesnej rosyjskiej narracji podręcznikowej. Owa ambiwalentność tego stwierdzenia polega na *de facto* przyznaniu, że decyzja ukraińskiej elity o sojuszu z Moskwą była krokiem czysto politycznym, pragmatycznym i tymczasowym, wymuszonym przez okoliczności polityczne posunięciem. Taka interpretacja jest niezwykle bliska współczesnej ukraińskiej historiografii, która w ugodzie perejasławskiej chce widzieć jedynie taktyczny i krótkoterminowy sojusz polityczny, a nie świadomą decyzję o wyzbyciu się przez ówczesną ukraińską elitę wizji niepodległej Ukrainy⁸²⁶.

Jednak druga część omawianej konstatacji, którą znajdujemy w podręczniku Drofy tylko pozornie jest zaprzeczeniem pierwszej. Otóż stanowi ona nobilitację ukraińskiego narodu i jego woli. To „prosty lud” jest *de facto* suwerenem, który, prowadzony wewnętrznym przeświadczeniem o wielowymiarowej jedności z narodem rosyjskim, podjął decyzję na rzecz ich ostatecznego „zjednoczenia”. Mamy tutaj wyraźnie do czynienia z podniesieniem rangi tzw. „ludowego” czynnika, który jest motywem przewodnim rosyjskiej narracji o Ukrainie i jej narodowych dziejach. Tak naprawdę, to ukraiński lud zawsze rozumiał i pojmował głębię ukraińsko-rosyjskiego braterstwa, które pielęgnował nawet w warunkach ucisku. W przypadku takiej interpretacji orientacja polityczna szeroko pojętej ukraińskiej elity schodzi na dalszy plan i nie jest ona rozstrzygająca w przełomowych momentach dziejowych. Ta dysharmonia między ukraińskim narodem, a jego elitą będzie silnie widoczna w każdym przełomowym momencie rozstrzygającym o geopolitycznej oraz cywilizacyjnej orientacji Ukrainy. Na jej fundamencie będą budowane narracje poświęcone również innym wątkom ukraińskich dziejów. Ten dysonans przetoczy się przez dalsze karty omawianych podręczników jako motyw przewodni i

---

⁸²⁵ И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 188.

⁸²⁶ Zob. Я. Дашкевич, *Тавро Переяслава на історії України*, „Універсум” 2004, nr 1-2, <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2004/1/tavro.html> (dostęp: 03.08.2022); Р. Іванченко, *Переяслав: велич і драма української козацької державності*, „Київ”, 2004, nr 1–2, s. 133-140; П. Захарченко, *Возз’єднання чи приєднання*, „Дивосвіт”, 2004, nr 1; І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. В 2-х т.*, т. 1, Київ 1994; Н. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997; А. Яковлев, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, „Український історичний журнал”, 1993, nr 7–8, s. 115–131; В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ 1999; В. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, „Український історичний журнал”, 2003, nr 6, s. 28–39; В. Смолій (ред.), *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах*, т. 1, Київ 2004.

zawsze legitymizujący „świętą *družbę* narodów”. Również przez jego pryzmat będą postrzegane kluczowe ukraińskie postaci historyczne zgodnie z kluczem: wierny bądź niewierny przysiędze narodu ukraińskiego z 1654 r.

Narracja Drofy zaskakuje w jeszcze jednym miejscu. Jej autorzy zwracają uwagę czytelnika na położenie ukraińskiego chłopstwa w granicach państwa rosyjskiego. Podczas, gdy kompendium Proswieszczenije ten temat zupełnie pomija, a narracja oficyny Russkoje Słowo informuje o zniesieniu prawa pańszczyźnianego na terytorium ziem ukraińskich, autorzy podręcznika Drofy twierdzą, że *obszarnicza Moskwa wcale nie zamierzała niszczyć feudalnych porządków. Nowa własność otrzymała prawne umocowanie, przekształcając hetmańską i pułkową starszyznę w posiadaczy ziemskich – feudalów*⁸²⁷. Spoglądając na ten fragment narracji – na jego interpretację oraz terminologię - u czytelnika mogą pojawić się pewne skojarzenia z wczesną narracją sowiecką, która w ukraińskiej elicie widziała grupę eksploatatorów zainteresowanych jedynie utrzymaniem bądź rozszerzeniem swoich klasowych przywilejów. Również ówczesna Rosja była uznawana za państwo obszarniczo - burżuazyjne, opierające się na wyzysku ciemniejszego chłopstwa. Mając jednak na uwadze, że współczesna historiografia rosyjska została zdeideologizowana i pozbawiona naleciałości sowieckiej ideologii, ten fragment zasługuje na szczególną uwagę.

Podążając trajektorią narracji podręcznikowych czytelnik zostaje przeniesiony do wydarzeń wojny Rosji z Rzeczpospolitą, która była konsekwencją rosyjsko-kozackiego sojuszu. W kompendium Drofy uczeń zostaje wprowadzony w te wydarzenia poprzez następujące stwierdzenie: *W Moskwie nie od razu zdecydowali przyjąć Ukrainę w poddaństwo, ale idea zwrócenia następcom kniaziów włodzimierskich ich dziedzictwa (ros. omчун u dedун) była nadzwyczaj popularna*⁸²⁸. Zdanie to niesie ze sobą niezwykle ważne przesłanie. Otóż narracja podręcznika zapewnia jej czytelnika o tym, że ziemie ukraińskie należały do spuścizny potomków św. Włodzimierza i powinny powrócić do macierzy, która wówczas koncentrowała się wokół Moskwy. Co więcej, skoro zdaniem jej autorów, idea „powrotu” ziem dawnej Rusi funkcjonowała w XVII w., zatem musiała zachować się i być przez wieki pielęgnowana pamięć o okresie ruskim wśród elity rosyjskiej, co jednak wydaje się mało prawdopodobne (o czym autorka pisała w podrozdziale poświęconym dziejom państwa staroruskiego). Nie wdając się jednak w spory naukowe, najważniejszym wnioskiem płynącym dla niniejszych rozważań jest fakt, że współczesna rosyjska dydaktyka historyczna czynnie angażuje się w działania władzy

---

⁸²⁷ И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 189.

⁸²⁸ Ibidem, s. 189.

na rzecz kreowania i narzucania istnienia mitycznej, duchowej, silnie zsakralizowanej więzi między narodem ukraińskim a rosyjskim tworzącymi niegdyś Ruś Kijowską. Jest ona ponadto wyrazicielem oraz mocodawcą rosyjskich pretensji do tych ziem, co niesie silne reperkusje dla dalszej interpretacji ukraińskiego procesu historycznego oraz już realnych politycznych działań Moskwy wobec Kijowa.

W podręczniku oficyny Russkoje Słowo czytamy natomiast, że *przyłączenie Ukrainy do Rosji doprowadziło do wojny z Rzeczpospolitą. Teraz armia Chmielnickiego działała wspólnie z wojskami rosyjskimi*⁸²⁹.

Natomiast w kompendium wydawnictwa Proswieszczenije fragment poświęcony polsko-rosyjskiej wojnie rozpoczyna informacja, że w 1654 r. wybuchła wojna z Rzeczpospolitą, w której wojska kozackie oraz rosyjskie wspólnie wojowały na terytorium Ukrainy i Białorusi. Jego autorzy zauważają ponadto, że interesy rosyjskie i kozackie nie zawsze były zbieżne. Jako przykład podają podpisany w 1656 r. rozejm z Polską, a następnie zawarcie przez Chmielnickiego antypolskiej koalicji obejmującej Ukrainę, Mołdawię, Turcję, Szwecję oraz Transylwanię⁸³⁰.

Wydarzeniem zasługującym na uwagę i pojawiającym się we wszystkich trzech narracjach jest porozumienie hetmana Iwana Wyhowskiego z dworem krakowskim, które w polskiej tradycji historiograficznej funkcjonuje pod nazwą ugody hadziackiej. Została ona podpisana w 1658 r. i zgodnie z narracją podręcznika oficyny Russkoje Słowo naruszała traktat z Rosją. Przechodząc na stronę Polski hetman złamał postanowienia ugody perejasławskiej. Zarówno kompendia Drofy jak i wydawnictwa Russkoje Słowo silnie akcentują, że ugoda hadziacka doprowadziła do ostrych podziałów społecznych, ale ostatecznie ludność Ukrainy oraz część kozackiej elity nie poparły Wyhowskiego, pozostając wiernymi przysiędze na wierność rosyjskiemu carowi⁸³¹.

Bardziej rozbudowaną narrację poświęconą wojnie polsko-rosyjskiej i wynikającej z niej sytuacji na Ukrainie proponuje czytelnikowi podręcznik wydawnictwa Proswieszczenije. W kompendium jako jedynym odnajdujemy niezbyt obszerne fragmenty poświęcone okresowi tzw. Ruiny - czas walk wewnętrznych, które rozgorzały po śmierci Bohdana Chmielnickiego w 1657 r. i trwały aż do wyboru hetmana Iwana Mazepy w 1687 r. Została ona nazwana „wojną

---

⁸²⁹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 144.

⁸³⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 71.

⁸³¹ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 144 - 145.
И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 190.

domową”. Czas Ruiny to również okres lawirowania kozackich hetmanów między Krakowem a Moskwą, co w ostateczności zaowocowało podziałem ziem ukraińskich na Ukrainę prawobrzeżną, która pozostała w granicach państwa polskiego oraz Ukrainę lewobrzeżną wchodzącą w skład Rosji. Oficjalnie podział ten został przypieczętowany przez rozejm andruszowski w 1667 r⁸³².

Analizując postanowienia rozejmu andruszowskiego, który jest wspomniany we wszystkich podręcznikach, na krótką dygresję zasługuje kwestia przekazania Kijowa Rosji na okres dwóch lat, który zgodnie z porozumieniem miał służyć jako baza działań wymierzonych w Kozaków zaporoskich oraz Turcję. Jednak Rosjanie nie dotrzykali postanowień rozejmu i miasto nigdy już nie powróciło w granice Rzeczypospolitej. O fakcie tym wspomina w sposób dość lakoniczny bez większego wyjaśnienia tylko narracja oficyny *Russkoje Słowo*⁸³³. Natomiast w podręczniku Drofy jedynie wspomniano, że Kijów na mocy rozejmu andruszowskiego powinien z czasem zostać zwrócony polskiemu królowi, ale już pominięto milczeniem, że tak się ostatecznie nie stało⁸³⁴. Natomiast Proswieszczenije temat ten zupełnie pominęło.

Jedynie narracja podręcznika opracowanego pod redakcją Torkunowa nie kończy się na rozejmie andruszowskim. Uczeń odnajduje w nim także informacje dotyczące dalszych losów ziem ukraińskich w składzie państwa rosyjskiego. Zostaje zaznajomiony z niektórymi postanowieniami czy dokumentami, które prowadziły stopniowo do ograniczania autonomii ukraińskiej. Pierwszym tego typu dokumentem był tzw. małorosyjski *prikaz* z 1663 r., który regulował stosunki z hetmanem. Wprowadzał kontrolę prowadzonej przez niego wewnętrznej i zagranicznej polityki, regulował zasady mianowania wojewodów ukraińskich miast, zaopatrzenia ukraińskiej armii, budowy twierdz na terytorium Ukrainy. W 1687 r. hetman Iwan Mazepa podpisał porozumienie, na mocy którego Ukraina przechodziła pod bezpośrednie zwierzchnictwo cara. Natomiast w 1688 r. Ukraińska Cerkiew Prawosławna została podporządkowana Patriarsze Moskiewskiemu i Wszechrusi⁸³⁵.

Chociaż wzmianki o tych wydarzeniach są bardzo krótkie, tym niemniej jednak odgrywają bardzo ważną rolę, ponieważ po pierwsze demonstrują, że status ziem ukraińskich

---

⁸³² Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 60, 72.

⁸³³ Е. Пчелов, П. Лукин, (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, s. 145.

⁸³⁴ И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 190.

⁸³⁵ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 72.

w składzie Rosji ewoluował i to w kierunku jego deprecjacji. Po drugie, chociaż w niewielkim stopniu burzy wyidealizowaną wizję relacji rosyjsko-ukraińskich.

Natomiast podręczniki Drofy oraz oficyny Russkoje Słowo praktycznie całkowicie pomijają trudniejsze momenty w ukraińsko-rosyjskich relacjach. Ich autorzy raczej unikają pisania o kwestiach spornych, rozbieżnościach politycznych interesów obu stron. Dość niechętnie podejmowany jest także temat realnych politycznych interesów przyświecających ukraińskiej elicie. Zostają one *de facto* sprowadzone do działań na rzecz urzeczywistnienia się rosyjsko-ukraińskiej *družby*. Kozacka starszozna prowadzona i uwiedziona duchową spuścizną Rusi dąży do powrotu na łono „ojczyzny”, której ucieleśnieniem jest Moskwa prowadząca dzieło „zbierania ziem ruskich”.

Pragmatyczne interesy ukraińskiej elity są zagłuszone przez poczucie metafizycznej więzi łączącej dwa narody. Podlega ona sakralizacji, a przez to i wymyka się rozumowym wyjaśnieniom. Dlatego, zdaniem autorki, obraz ugody perejaśławskiej oraz relacji ukraińsko-rosyjskich jest wyidealizowany i w niewielkim stopniu oddaje prawdę historyczną. Wątki, które chociaż w najmniejszym stopniu kładłyby się cieniem na micie *družby* narodów, są skrupulatnie wyłuskiwane z podręcznikowych narracji i subtelnie omijane, bądź za chwilę usprawiedliwiane. Przypomina to sowiecką praktykę, która bazowała na instrumentalnym doborze faktów historycznych oraz ich skrajnie jednostronnej prezentacji czy interpretacji.

Zdaniem autorki sposób ukazania Perejaśławia w omawianych podręcznikach prezentuje obraz wyidealizowanych rosyjsko-ukraińskich relacji opierających się na „braterskiej przyjaźni”. Kluczową kwestię w tym przypadku odgrywa etniczna i religijna tożsamość kozackiej starszozny oraz ukraińskiego chłopstwa. Ich autorzy utwierdzają ucznia w przekonaniu, że w połowie XVII w. społeczeństwu ukraińskiemu żyjącemu w granicach państwa polskiego przyświecało poczucie odrębności narodowo-kulturowo-konfesyjnej w stosunku do Polaków przy jednoczesnym zachowaniu silnych więzi z prawosławnymi „braćmi” ze wschodu. I to ono było katalizatorem wojny z Rzeczpospolitą, a następnie wyboru prorosyjskiej opcji politycznej. Taka interpretacja wydarzeń Perejaśławia w opinii autorki wymaga jednak doprecyzowania i omówienia. Jest ona bowiem zbytnim uproszczeniem i przejawem głęboko zakorzenionej mitologizacji rosyjsko-ukraińskich relacji w omawianym okresie. Stanowi również przejaw marginalizacji lub wręcz ignorancji narodowościowo-politycznych procesów zachodzących w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej, których doświadczenie w znacznej mierze ukształtowało autoidentyfikację kozackiej elity.

W tym konkretnym przypadku autorka chciałaby się powołać na autorytet kanadyjsko-amerykańskiego uczonego ukraińskiego pochodzenia Serhija Płochiego, będącego ekspertem w dziedzinie historii Europy Wschodniej oraz wykładowcą ukraińskiej historii na uniwersytecie Harvarda. W opinii historyka w XVI w. istniały bowiem jeszcze dość spore trudności ze zdefiniowaniem orientacji religijnej Kozactwa. Współcześni wahali się czy uznawać ich za chrześcijan, czy muzułmanów. Przyczyną tego stanu rzeczy było jego tatarskie pochodzenie. Płochij zwraca uwagę, że w XVII w. tożsamość religijna nie była jeszcze w Rzeczypospolitej tematem aktualnym, będącym przedmiotem społecznej mobilizacji, dlatego również narodowościowa i konfesyjna identyfikacja ukraińskiej elity była dość rozmyta i niesprecyzowana. Dopiero tak naprawdę unia brzeska rozpoczęła proces inkorporacji Kozactwa w życie społeczno-polityczne ukraińskich ziem. Konflikt religijny między katolikami a prawosławnymi wymagał powtórzonego zdefiniowania jego roli. Powoli zaczęła się wykształcać realna więź między kozackimi buntownikami a „nielegalną” Cerkwią⁸³⁶.

Misja legitymizacji Kozactwa legła na barkach intelektualnych sił, które najczęściej uciekały się do korzystania z pomocy świadczonej przez Kozaków – hierarchów prawosławnych, których poglądy uległy radykalizacji w wyniku unii brzeskiej, popychając tym samym Cerkiew w stronę Moskwy. Nie mniej ważnym tematem pozostaje kwestia ewolucji tożsamości tej warstwy, na którego świadomość oraz identyfikację niebagatelny wpływ wywarło doświadczenie płynące ze szlacheckiego ustroju politycznego Rzeczypospolitej oraz sarmatyzmu, będącego kluczową państwowo-polityczną ideologią. Oczywiście sarmatyzm nie był w stanie inkorporować Kozactwa w skład narodu politycznego Rzeczypospolitej i nie stał się drogą jego polonizacji, jak to miało miejsce w przypadku ukraińskiej szlachty, tym niemniej jednak kozacka starszyzna przejęła wiele elementów z ideologicznego arsenału sarmatyzmu. Przejawem tożsamościowego rozmycia jest polityczne lawirowanie hetmanów, którzy z łatwością przechodzili od jednego zestawu argumentów prawnych czy sakralnych ku innemu, w zależności od tego, do kogo było adresowane pismo: do króla, cara czy sułtana⁸³⁷.

Innym dowodem na polityczną pragmatyczność Perejaśławia było wydanie w 1656 r. przez Chmielnickiego rozkazu kontynuowania walki przeciwko siłom polskim wbrew postanowieniom pokoju zawartego przez cara z Rzeczypospolitą w Wilnie. Sprowadzało to *de facto* Perejaśław do tymczasowego sojuszu wojennego. Również prezentowanie powstań

---

⁸³⁶ С. Плохий, „Национализация” украинского казачества в XVII–XVIII вв. [w:] Империя и нация в зеркале исторической памяти, ред. И. Герасимов, А. Семенов, М. Мольгинер, Москва 2011, s. 265- 283.

⁸³⁷ Ibidem, s. 265-283.

kozackich w kategoriach walki narodowo-wyzwoleńczej wydaje się być nieadekwatne. Serhij Płochij wyraźnie dowodzi, że miały one absolutnie inny cel – społeczną nobilitację Kozactwa, którą starszyna chciała osiągnąć w takiej czy innej formie. Przejawem tych dążeń była ugoda hadziacka. Natomiast polityczne doświadczenie, które starszyna kozacka zdobyła w ramach państwowo-politycznego modelu państwa polskiego jeszcze na długo stało się ważną bazą dla formowania się kozackiej tożsamości w granicach Imperium Rosyjskiego⁸³⁸.

W podręcznikach wszystkich trzech wydawnictw ugoda perejaśławska została zaprezentowana jako kulminacja ukraińskiego procesu historycznego, który odnalazł swoje dopełnienie, uzupełnienie w rosyjskim nurcie dziejów. Oba natomiast należą i jednocześnie współtworzą metatożsamość ruską, która je jednoczy w jednym metaprocesie dziejowym. Jednak jej prażródłem i sercem nadal pozostaje Ruś, będąca wspólną ojczyzną narodów: ukraińskiego i rosyjskiego (a także białoruskiego).

Naród ukraiński i jego historia odgrywają niebagatelną rolę w rosyjskiej mentalności i historii, co autorka starała się wykazać wiele razy. Nie inaczej jest w studiowanych rosyjskich podręcznikach do historii, gdzie tematyka ukraińska przeplata rosyjskie dzieje od zarania. O pewnej szczególnej narracyjnej nobilitacji ukraińskiej historii możemy mówić w przypadku kompendium Torkunowa, który poza treściami obowiązkowymi posiada dość rozbudowane rozdziały poświęcone do samodzielnej pracy ucznia. W podręczniku dla klasy siódmej dwa razy odnajdujemy spore fragmenty poświęcone dziejom narodu ukraińskiego, znajdującego się już w granicach państwa rosyjskiego. Po raz pierwszy Ukraińców spotykamy w rozdziale poświęconym narodom Rosji w XVII. Znaleźli się oni na drugim miejscu po Rosjanach a ich dziejom poświęcono więcej miejsca niż tym pierwszym⁸³⁹. Natomiast po raz drugi wzmiankę o narodzie ukraińskim znajdujemy w rozdziale „Powszednie życie narodów Ukrainy, Powołża, Syberii i północnego Kaukazu w XVII w.” Tym razem Ukraińców scharakteryzowano jako pierwszych, a ich kulturze, narodowym tradycjom zadedykowano dwie strony tekstu⁸⁴⁰.

Wyżej wspomniane rozdziały zostały poświęcone w znacznej mierze społecznym dziejom narodu ukraińskiego w XVII w. Lewobrzeżna Ukraina weszła początkowo w skład państwa rosyjskiego przy zachowaniu autonomii. Moskwa realizowała swój zarząd nad tymi ziemiami poprzez hetmana, który stanął na czele sześćdziesięcioletniego wojska kozackiego. Jednak umiłowanie wolności przez Kozaków i pozostawienie im swobody rządów

---

⁸³⁸ Ibidem, s. 265- 283.

⁸³⁹ Zob. Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s.81-82.

⁸⁴⁰ Zob. Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 114-115.

w warunkach postępującego samodzierżawia komplikowało plany wzmocnienia władzy centralnej. Z czasem wśród społeczeństwa ukraińskiego zaczęły narastać antagonizmy. Przede wszystkim postępowały nierówności społeczne na tle majątkowym. Kozacka starszyna skupiła w swoich rękach znaczne bogactwa oraz przywileje – w tym otrzymała najważniejszy zasób, jaki posiadała Ukraina – żyzną ziemię, podporządkowując sobie tym samym ukraińskie chłopstwo, które wspierało ją w wojnie z Polakami. Również mieszczaństwo starało się o rozszerzenie swoich przywilejów. To wszystko doprowadziło do wrzenia wśród biedniejszych warstw społecznych. Zgodnie z podręcznikową narracją w zaistniałej sytuacji rosyjski car starał się jednak zachować neutralność i nie angażować się w wewnętrzzukraiński spór⁸⁴¹.

W rozdziale tym jednym zdaniem wspomniano również o ostrym sprzeciwie wśród ukraińskiego duchowieństwa wobec podporządkowania go moskiewskiemu patriarchatowi. Walka społeczna na Ukrainie doprowadziła do dysonansu politycznego, dzieląc naród ukraiński na zwolenników zachowania rosyjskiego poddaństwa, jak i na tych preferujących powrót w granice Rzeczypospolitej. Jednak pod koniec XVII w. spór ten ostatecznie zakończył się zwycięstwem stronnictwa prorosyjskiego. Wewnętrzno-polityczną konsekwencją tej walki była natomiast ewolucja systemu zarządzania Hetmańszczyzną. Przy hetmanie powołano radę składającą się ze starszyny kozackiej - to ona naznaczała swoich przedstawicieli na główne urzędy. Terytorium Hetmanatu podzielono na pułki, na czele których stali pułkownicy oraz pułkowa starszyna. We wszystkich ukraińskich miastach obsadzono moskiewskich wojewodów wraz z wojennymi garnizonami, największe miasta zachowały jednak autonomię⁸⁴².

Natomiast w rozdziale poświęconym codziennemu życiu narodów tworzących państwo rosyjskie w XVII w. autorzy koncentrują uwagę czytelnika na lokalnych tradycjach, zwyczajach, kulturze, folklorze poszczególnych grup etnicznych. Motywem przewodnim tej narracji jest kulturowe bogactwo państwa rosyjskiego oraz zachowanie przez poszczególne narody wchodzące w jego skład ich lokalnej specyfiki oraz różnorodności. Spis narodów tworzących tę kulturową mozaikę otwierają Ukraińcy wraz z ich bogatymi tradycjami i kolorowym folklorem. W rozdziale poruszono następujące tematy: zwyczaje panujące w ukraińskim domu (w tym wystrój ukraińskich chat), ukraiński strój narodowy, zwyczaje kulinarne, rodzinną hierarchię⁸⁴³.

---

⁸⁴¹ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., s. 82.

⁸⁴² Ibidem, s. 82.

⁸⁴³ Ibidem, s. 114-115.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że sama ugoda perejaśławska jak również wydarzenia wokół niej odgrywają niezwykle istotną rolę we współczesnej rosyjskiej dydaktyce historycznej. We wszystkich studiowanych podręcznikach poświęcono jej oddzielne rozdziały, dedykując jej sporo uwagi. Sama ugoda jak również wynikające z niej szeroko pojęte konsekwencje stanowią w rosyjskim przekazie podręcznikowym swoistą kulminację ukraińskiego procesu dziejowego, który jedynie w „zjednoczeniu” z Rosją osiągnął swoją pełnię.

Idea Perejaśławia jest doskonałą soczewką skupiającą w sobie wszystkie kluczowe rosyjskie mity na temat ukraińskiej historii, m. in.: mit trzech bratnich narodów, mit o wspólnej wschodniosłowiańskiej etnogenezie, mit staroruskiej tożsamości. Niosą one w sobie ściśle wysublimowany semantyczny oraz emocjonalny ładunek, który determinuje postrzeganie ukraińskiego procesu historycznego w ścisłej symbiozie z jego rosyjskim odpowiednikiem oraz wszczepianie go w nurt staroruskiej metahistorii. Konstruuje metafizyczną, zsakralizowaną duchową więź przenikającą ukraińskie oraz rosyjskie dzieje. Owa więź buduje z kolei niewidzialną nadbudowę z góry, determinującą ukraińskie losy, które swoje kontinuum mogą odnaleźć jedynie w ścisłej jedności z rosyjskim przeznaczeniem. W rezultacie chociaż ukraiński proces historyczny jest oficjalnie uznawany przez współczesną rosyjską szkolną dydaktykę i został z wyizolowany z rosyjskiego procesu dziejowego, to jednak już nie jest autonomiczny czy autogenny w stosunku do niego.

Wspólna geneza o charakterze politycznym oraz etnicznym jest na tyle silna by przetrwać wieki i rzutować na proces rozwoju ukraińskiego narodu, który posiadając wrodzone poczucie duchowej jedności z narodem rosyjskim instynktownie dążył do zjednoczenia z nim. Narracja Perejaśławia jest pod tym względem najsilniej zmitologizowaną treścią traktującą o Ukrainie i jej narodzie. Ukazuje ukraińskie dzieje narodowe w krzywym zwierciadle, przedkładając mglistą pamięć o bliżej niesprecyzowanej więzi duchowej między dwoma narodami nad pragmatyczne motywacje polityczne. Marginalizuje rzeczywiste interesy kozackiej elity, które koncentrowały się pierwotnie jedynie wokół poprawy swojej pozycji społecznej. Zupełnie pomija także proces ich ewolucji, używając wobec nich nieadekwatnego w okresie, o którym mowa, terminu „walki narodowo-wyzwoleńczej”. Dochodzimy tutaj do swoistego paradoksu, kiedy to rosyjska historiografia z jednej strony nobilituje naród ukraiński, przypisując mu w kontekście walki z Polską znamiona dojrzałego, nowoczesnego narodu, a z drugiej w kontaktach z Rosją, traktując jego tożsamość jako zdekompletowaną i

nieautonomiczną. W tych relacjach panuje pewna sprzeczność – ta sama identyfikacja jest w pełni dojrzała, będąc jednocześnie niedorozwiniętą.

5.2.2.1 Okres Ruiny

Jak już wcześniej zostało to zasygnalizowane, ugoda perejasławska rozpoczęła okres zwany w ukraińskiej tradycji historiograficznej Ruiną. Formalnie zakończyła ją dopiero śmierć hetmana Iwana Mazepy. W opinii autorki zatem zasadne jest uzupełnienie narracji Perejasławia o wydarzenia, które były jej konsekwencją. Jej postanowienia niosły bowiem ze sobą poważne konsekwencje międzynarodowe, przede wszystkim w relacjach Moskwy z Rzeczpospolitą. Ostatecznie wojnę polsko-rosyjską zakończył pokój wieczysty (tzw. traktat Grzymułtowskiego) podpisany pomiędzy stronami w 1686 r. O wydarzeniu tym wspominają podręczniki wszystkich trzech wydawnictw z jedną tylko techniczną uwagą. W przypadku wydawnictwa Drofa informację o nim znajdziemy w podręczniku dedykowanym klasie siódmej, podczas gdy w kompendiach oficyny Russkoje Słowo oraz Proswieszczenije w podręcznikach przeznaczonych dla klasy ósmej.

Narracja pod redakcją Pietrowa informuje, że na mocy pokoju wieczystego Rosja *na wieczne czasy* zyskiwała ziemie lewobrzeżnej Ukrainy wraz z Kijowem, Zaporozże, Smoleńsk oraz ziemię północną wraz z Czernihowem. W zamian za to Moskwa zgodziła się wesprzeć państwa europejskie w walce z Osmańską Turcją⁸⁴⁴. W podobny, zwięzły sposób wydarzenie to komentują autorzy kompendium Drofy⁸⁴⁵.

Natomiast bardziej rozbudowaną narrację nasyconą większą liczbą wydarzeń czytelnik odnajduje w kompendium wydawnictwa Proswieszczenije. Podręcznik dla klasy ósmej rozpoczyna informacja o polityce prowadzonej przez ukraińskiego hetmana Piotra Doroszenkę, który uznał poddaństwo względem tureckiego sułtana. Zgodnie z podpisanym porozumieniem prawobrzeżne Podole miało przejść pod władzę Turcji, a Doroszenko zobowiązał się do udzielania każdorazowej pomocy wojskowej sułtanowi. Jednocześnie Hetmańszczyzna zachowywała autonomię i była zwolniona z odprowadzania podatków do tureckiej kiesz. Polityka ukraińskiego hetmana miała daleko idące konsekwencje dla Rosji, która obawiała się

---

⁸⁴⁴ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, учебник для 8 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2017, s. 7.

⁸⁴⁵ Zob. И. Андреев, И. Федоров, И. Амосова, *История России XVI – конец XVII века*, s. 216.

ofensywy ze strony Turcji oraz podległego jej Chanatu Krymskiego. Dlatego Rosja zdecydowała się wzmocnić swoje pozycje na Ukrainie, zajmując w 1676 r. była stolicę Bohdana Chmielnickiego Czehryń (ukr. Чигирин), zmuszając tym samym Doroszenkę do oddania władzy. W odpowiedzi sułtan wysłał potężną armię, która odbiła hetmańską stolicę z rąk Rosjan, ale w toku walk została ona doszczętnie spalona. Ostatecznie Turcja zdecydowała się na podpisanie z Rosją w 1681 r. rozejmu w Bachczysaraju, na mocy którego przyznała Rosji lewobrzeżną Ukrainę wraz z Kijowem. Na koniec autorzy podręcznika konstatują, że traktat z Turcją *był wielkim dyplomatycznym zwycięstwem Rosji*⁸⁴⁶.

Dopiero po wyżej opisanym wstępie autorzy kompendium Torkunowa przechodzą do wątku pokoju wieczystego z Polską. Zgodnie z narracją traktat pokojowy został wynegocjowany drogą wzajemnych ustępstw. Rzeczpospolita przyznawała prawo Moskwy do lewobrzeżnej Ukrainy wraz z Kijowem, Zaporozże oraz ziemię smoleńską i czernihowską. Zobowiązywała się ponadto do przestrzegania na swoim terytorium wolności wyznania w stosunku do ludności prawosławnej. W zamian Rosja anulowała swoje porozumienia z Turcją oraz Chanatem Krymskim, przyłączając się do Świętej Ligii walczącej z muzułmańskim Imperium Osmańskim⁸⁴⁷.

5.2.2.2 Bitwa pod Połtawą

Ugoda perejasławska niewątpliwie należy do jednych z kluczowych wydarzeń ukraińskich dziejów. Decyzja hetmana Chmielnickiego, jak żadna inna w historii, zaważyła na dalszych losach Ukrainy. Jednak nie należy postrzegać Perejasławia jako wydarzenia odizolowanego, stanowiącego swoisty wydzielony „atom” w ukraińskim procesie historycznym. Rok 1654 r. rozpoczął proces, który odcisnie silne piętno na jego dalszym przebiegu. Wydarzeniem będącym pewną klamrą spinającą Perejesław oraz okres Ruiny, a jednocześnie kończącym pewien okres w dziejach ukraińskich, jest bitwa pod Połtawą, która rozegrała się między Szwecją a Rosją w 1709 r.

Dzieje bitwy połtawskiej w przypadku wszystkich trzech wydawnictw zostały umieszczone w podręcznikach dla klasy ósmej i co jest konsekwencją naturalnej chronologii,

---

⁸⁴⁶ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016, s. 8-9.

⁸⁴⁷ Ibidem, s. 9-10.

stanowią część rozdziałów poświęconych wojnie północnej, która na kontynencie europejskim toczyła się w latach 1700-1721. Samej bitwie w analizowanych kompendiach wyasygnowano sporo miejsca, dość szczegółowo studiując posunięcia taktyczne obu stron. Natomiast, jeżeli chodzi o jej ukraiński wątek, to poświęcono mu zaledwie kilka zdań.

Pierwszoplanową postacią bitwy połtawskiej jest hetman Iwan Mazepa, który, jak czytamy w podręczniku Drofy, *postanowił z pomocą Szwedów wyzwolić się spod władzy cara Piotra*⁸⁴⁸.

Natomiast dużo bardziej pejoratywnie nacechowaną narrację spotykamy się w podręczniku Proswieszczenia, gdzie dowiadujemy się, że *Karol XII był zmuszony zrezygnować z pochodu na Moskwę i skierował się na Ukrainę, gdzie liczył na wsparcie hetmana Mazepy, który sprzedał Piotra*⁸⁴⁹. Podręcznik ten jest jedynym, który stosuje wprost tego typu negatywne, stygmatyzujące określenie w stosunku do ukraińskiej postaci historycznej. Autorzy kompendiów Drofy oraz oficyny Russkoje Słowo unikają tego typu epitetów. Jest to o tyle interesujące, że dwóch hetmanów – Bohdan Chmielnicki oraz Iwan Mazepa spajają niezwykle trudny okres ukraińskiej historii, będąc dla siebie jednocześnie przeciwieństwem. Ten pierwszy wybierając sojusz z Rosją jest prezentowany jako opatrnościowy ojciec narodu, pojmujący prawdziwy interes ukraińskiego ludu. Ten drugi stanął na czele niechlubnego panteonu „antybohaterów” - przyłgnęła do niego etykieta „zdrajcy”, „wiarołomcy”, „sprzedawczyka”⁸⁵⁰. Mazepa stanowi całkowite zaprzeczenie dla postaci Bohdana Chmielnickiego i pod tym względem narracja Proswieszczenia wpisuje się w „tradycyjne” spojrzenie na obie te postaci, utrwalone zarówno przez historiografię imperialną jak i sowiecką.

Interesujący jest również opis przebiegu hetmańsko-szwedzkiego sojuszu. Kluczowy jest w tym przypadku po raz kolejny czynnik „ludowy”. We wszystkich narracjach ich autorzy podkreślają, że hetman Mazepa nie wywiązał się ze swoich zobowiązań w stosunku do króla Karola XII. *W miejsce obiecanych trzydziestu tysięcy Kozaków Mazepa przyprowadził tylko kilka tysięcy swoich zwolenników*⁸⁵¹ – tak czytamy w podręczniku Drofy. Natomiast autorzy kompendium opracowanego pod redakcją Pietrowa konstatują, że *hetman Ukrainy Iwan Stepanowicz Mazepa obiecał Karolowi pomoc – pięćdziesięciotysięczne wojsko, jednak*

---

⁸⁴⁸ И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, учебник для 8 класса, Дрофа, Москва 2016, s. 22.

⁸⁴⁹ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 1, s. 28.

⁸⁵⁰ Zob. J. Komosa, op. cit., s. 144-145.

⁸⁵¹ И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s. 23.

*Kozactwo nie poparło hetmana. Do Szwedów udało się Mazepie przyłączyć jedynie kilka tysięcy ludzi*⁸⁵². W podobnym, ale jednak silniejszym tonie wątek kozacko-szwedzkiego sojuszu komentują autorzy Proswieszczenia, w którym czytamy, że z *Mazepą do Karola XII przyłączyło się tylko kilkuset Kozaków, podczas gdy czterdziestotysięczna ukraińska armia przyłączyła się do wojska Piotra*⁸⁵³.

Powyższe opisy różnią się danymi liczbowymi. Największy rozdzźwięk panuje, jeżeli chodzi o zwolenników Iwana Mazepy, którzy wraz z nim stanęli u boku Karola XII. Podręczniki Drofy oraz oficyny Russkoje Słowo mówią o kilku tysiącach natomiast narracja Proswieszczenia o zaledwie kilkuset. Pomijając jednak spory o dane liczbowe, które powinny pozostać domeną profesjonalnych historyków, możemy z całą pewnością stwierdzić, że konceptualnie wszystkie trzy narracje są do siebie zbliżone. Ich głównym celem jest uwypuklenie skali poparcia, jakim cieszył się wśród ukraińskiej ludności car Piotr.

Ukrytym motywem tej interpretacji jest uzmysłowienie czytelnikowi głębokiego rozdzźwięku w łonie samego narodu ukraińskiego – dysharmonii między „prostym ludem” a jego elitą. Tak prowadzona narracja ewidentnie ma za zadanie podważyć reputację oraz autorytet hetmana Iwana Mazepy a także kierunek prowadzonej przez niego polityki. Kładzie się to cieniem na całej kozackiej elicie, która zostaje niejako pozbawiona społecznego mandatu zaufania. Po raz kolejny to „prosty lud” ukraiński zostaje wyposażony w siłę sprawczą i dokonuje zarówno politycznego jak i cywilizacyjnego wyboru. To ukraiński naród jest tym, który stoi na straży perejaśławskiej przysięgi na wierność rosyjskiemu carowi i staje ramię w ramię z „bratnim” rosyjskim narodem, by bronić wspólnej ojczyzny.

Natomiast Mazepa zostaje przeciwieństwem Chmielnickiego, którego decyzja o powrocie do macierzy cieszyła się powszechnym poparciem społecznym, do czego starają się przekonywać wszystkie wydawnictwa. W rosyjskiej tradycji historiograficznej Chmielnicki otwierał ukraiński panteon bohaterów, podczas gdy Mazepa stał na czele antybohaterów. Podobnie jest i dzisiaj - kryterium przynależności do jednego bądź drugiego zbioru była i nadal pozostaje niezmiennie prorosyjska lub antyrosyjska orientacja polityczno-kulturowa danej postaci historycznej.

---

⁸⁵² В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 21.

⁸⁵³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 1, s. 28.

5.2.2.3 Osiemnastowieczna historia Ukrainy

Tematem, który formalnie wykracza poza ramy chronologiczne okresu Ruiny, początek któremu dał Perejesław, ale jednocześnie jest jego uzupełnieniem i stanowi pewną całość, są późniejsze osiemnastowieczne dzieje Hetmanatu. Sporo informacji na temat dalszych losów Hetmańszczyzny odnajdujemy w rozdziałach przeznaczonych do samodzielnej pracy ucznia w podręczniku Proswieszczeniја. Są one dużo bardziej rozbudowane i szczegółowe w porównaniu z dwoma pozostałymi kompendiami. Czytelnik znajduje w nim wiadomości poświęcone reformie Hetmanatu przeprowadzonej przez carycę Annę Romanową, która po śmierci hetmana Danyła (Daniela) Apostoła w 1734 r. postanowiła wprowadzić na Ukrainie władzę „hetmańskiego rządu”. Instytucja ta miała składać się z sześciu urzędników – trzech pochodzenia wielkorusyjskiego i trzech małorosyjskiego. Na ich czele stanął rosyjski namiestnik. Autorzy podręcznika sygnalizują także, że rosyjski rząd nie zdecydował się na rozciągnięcie na Ukrainę rosyjskiego prawodawstwa. Do XIX w. obowiązywały tam przepisy Statutu Litewskiego. W 1750 r. caryca Elżbieta przywróciła stanowisko hetmana, osadzając na nim Kirilla Razumowskiego (ros. Кирилл Григорьевич Разумовский), który był ostatnim hetmanem lewobrzeżnej Ukrainy⁸⁵⁴.

Przyczyny dalszego uszczuplenia autonomii Hetmańszczyzny autorzy podręczników upatrują z jednej strony w zdradzie hetmana Iwana Mazepy, z drugiej w oświeconym autorytaryzmie, ku któremu ewoluował system polityczny Imperium Rosyjskiego za panowania carycy Katarzyny II. W rezultacie caryca dążyła do unifikacji zasad sprawowania władzy i rozciągnięcia ich na całe terytorium Imperium. Tym razem reforma administracyjna dotknęła także lewobrzeżną Ukrainę, do sprawowania zarządu nad którą powołano w 1764 r. Kolegium Małorosyjskie⁸⁵⁵.

Od tego momentu Ukrainę zaczęto oficjalnie nazywać *Małorosją* a jej mieszkańców *Małorusami*. Jednak najdotkliwszą zmianą była całkowita likwidacja Hetmanatu w 1764 r. i przekazanie władzy generał-gubernatorowi. Wprowadzenie w życie reformy gubernialnej położyło kres dzieleniu Ukrainy na pułki. Dodatkowo od 1783 r. zabroniono na Ukrainie przechodzenia chłopów od jednego właściciela ziemskiego do drugiego, wcielając tym samym

---

⁸⁵⁴ Ibidem, s. 105-106.

Zob. także: И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s. 90-91.

⁸⁵⁵ Kolegium Małorosyjskie zostało powołane po raz pierwszy w 1722 r. i funkcjonowało do 1727 r. Po raz drugi przywróciła je Katarzyna II w 1764 r. i działało do 1786 r., czyli całkowitej likwidacji małorosyjskiej autonomii.

w życie prawo pańszczyźniane. Jednocześnie autorzy kompendium oficyny Russkoje Słowo silnie akcentują, że centralizacja władzy nie oznaczała zmiany polityki narodowościowej Petersburga. Wprost przeciwnie, rosyjska władza starała się mieć na uwadze i wychodzić naprzeciw interesom miejscowej szlachty, wkomponowując ją w warstwę rosyjskiego dwоряństwa. Kozacka starszyzna nie stanowiła pod tym względem wyjątku. Otrzymała ona przywileje rosyjskiej szlachty, zachowując tym samym prawo sprawowania kontroli nad chłopami pańszczyźnianymi⁸⁵⁶. Uwagę na uprzywilejowanie kozackiej elity zwracają także autorzy podręcznika Drofy, zdaniem których zachowanie szlacheckich przywilejów przeciwdziałało zlanie się Kozactwa ze „zwykłym” chłopstwem⁸⁵⁷.

Funkcję przewodniczącego Kolegium Małorosyjskiego oraz stanowisko generał-gubernatora łączył rosyjski hrabia i generał-feldmarszałek Piotr Rumiancew (ros. Пётр Александрович Румянцев)⁸⁵⁸.

Wyżej opisane wydarzenia kończą nie tylko narrację podręczników dedykowanych klasie ósmej, ale co dużo bardziej istotne dla niniejszych rozważań, stanowią zakończenie okresu autonomii w dziejach lewobrzeżnej Ukrainy, która w połowie XVII stulecia weszła w skład państwa rosyjskiego. Proces stopniowego uszczuplania i w końcu pełnej likwidacji autonomii Hetmanatu był wypadkową wielu czynników. Z jednej strony sprzyjała jej walka wewnętrzna w łonie ukraińskiej kozackiej elity, która była podzielona i nie potrafiła konsekwentnie obrać jednego kierunku polityki. Z drugiej na niekorzyść Ukrainy wpływały przeobrażenia rosyjskiego systemu politycznego i jego dryfowanie w kierunku absolutyzmu, którego domeną była silna władza monarsza oraz centralizacja. W rezultacie doprowadziło to do transformacji lewobrzeżnej Ukrainy w Małorosję, przekształcając ją w jedynie mało znaczącą prowincję, różniącą się od Wielkorosji lokalnym folklorem, ale *de facto* pozostającą z nią jednolitą polityczno-kulturowo-religijną całością.

Natomiast kozacka elita wraz z pozostałą ludnością lewobrzeżnej Ukrainy została „przepotwarzona” w wykorzenionych z własnej tożsamości i narodowo-kulturowej wyjątkowości Małorusów. Małorosyjskość stała się synonimem upośledzonej, zdeformowanej oraz niedorozwiniętej ukraińskiej tożsamości, która w zamyśle miała być jedynie lokalną identyfikacją wlewającą się w dominujący prąd metaruskiej kultury. Tym samym tożsamość

---

⁸⁵⁶ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 139-140.

⁸⁵⁷ И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s. 153.

⁸⁵⁸ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, Просвещение, Москва 2016, s. 33.

ukraińska podlegała całemu szeregowi procesów akulturacji oraz asymilacji tracąc swój charakter⁸⁵⁹.

5.2.3 Dwudziestowieczna historia Ukrainy

Wiek XX był okresem niezwykle burzliwym oraz tragicznym zarówno dla Rosji jak i Ukrainy. Przyniósł brzemienne w skutkach wydarzenia, które zaważyły na dalszym losie obu krajów. Do najważniejszych możemy zaliczyć m. in. rewolucję październikową, powstanie Związku Sowieckiego, wielką wojnę ojczyźnianą, rozpad ZSRS i powstanie niepodległej Rosji oraz Ukrainy. Wiek XX jest zatem nasycony wieloma przełomowymi wydarzeniami, które z jednej strony jeszcze silniej połączyły oba kraje, a z drugiej stały się katalizatorami powolnej emancypacji Kijowa spod rosyjskiej kurateli.

Ukraina ze względu na swój potencjał gospodarczo-kulturowy odgrywała kluczową rolę w wyżej wymienionych procesach. Dlatego nie dziwi fakt, że w rosyjskich podręcznikach do nauki historii Rosji odnajdujemy wiele wątków poświęconych dwudziestowiecznym ukraińskim dziejom. Do najważniejszych należy zaliczyć m. in. powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, wojnę bolszewickiej Rosji z Polską w 1920, w wyniku której Zachodnia Ukraina weszła w skład państwa polskiego, politykę kolektywizacji, której konsekwencją był tzw. Wielki Głód, który dotknął sowiecką Ukrainę w latach trzydziestych. Wszystkie te wydarzenia zostały ujęte w omawianych podręcznikach dla uczniów klasy dziesiątej. Najbardziej rozbudowane treści im poświęcone czytelnik odnajduje w kompendium wydawnictwa Proswieszczenije oraz oficyny Russkoje Słowo. Oszczędniejsza w swym przekazie jest natomiast narracja Drofy. Pomijając jednak kwestię obszerności treści, należy podkreślić, że elementy dwudziestowiecznej historii Ukrainy są silnie obecne w studiowanej

---

⁸⁵⁹ W połowie XIX stulecia Ukraińcy odznaczali się wysokim poziomem lojalności względem Petersburga. Sprzyjały temu kolejne reformy unifikujące m. in. integracja administracyjna przejawiająca się likwidacją w 1856 r. małosyjskiego generał gubernatorstwa. W XIX w. praktycznie tylko chłopci posługiwali się językiem ukraińskim, traktując go jako ojczysty. Natomiast elita ukraińska była niejednolita i praktycznie w całości wkomponowana w skład imperialnego dworostwa. Duża część ukraińskiej klasy wyższej w ogóle nie znała bądź nie posługiwała się językiem ukraińskim, nie dostrzegając w nim potencjału rozwojowego, dlatego rosyjski był przez nią traktowany jeżeli nie jako język ojczysty, to już z całą pewnością jako przyszłościowy, bo umożliwiający robienie kariery. Ukraińskim na co dzień posługiwały się jedynie klasy niższe: chłopci, Kozacy, mieszczenie. Swobodę mówienia językiem ukraińskim dodatkowo ograniczano w sposób normatywny poprzez akty prawne ograniczające jego stosowanie w przestrzeni publicznej – cyrkularz wałujewski oraz ukaz emski. Zob. Г. Борзяк, *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*, Київ 2015, s. VII, XIV, XV, XXII–XXV.

narracji podręcznikowej. Oprócz trzech wyżej zasygnalizowanych przez autorkę, jej zdaniem, fundamentalnych wydarzeń, które zaważyły na dalszym przebiegu ukraińskiego procesu historycznego, w podręcznikach spotykamy również inne, nie mniej ważne ukraińskie wątki, jak np. przebieg wojny domowej na terytorium Ukrainy, będącej częścią rewolucji październikowej, bolszewicka polityka narodowościowa – tzw. korienizacja, udział Ukrainy w powstaniu Związku Sowieckiego, wątki poświęcone przebiegowi industrializacji na Ukrainie czy stalinowskim czystkom ukraińskiej elity w latach trzydziestych.

5.2.3.1 Rewolucja październikowa i powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej

Podręczniki dla klasy dziesiątej rozpoczynają narracją poświęconą wybuchowi oraz przebiegowi I wojny światowej. Zgodnie z chronologiczną konsekwencją tematem za nią postępującym jest wybuch rewolucji październikowej, która doprowadziła do rozpadu Imperium Romanowych. Kompendia wszystkich trzech wydawnictw podejmują ten temat, uwzględniając również ukraiński wymiar wojny domowej. Autorzy podręcznika Torkunowa w rozdziale poświęconym właśnie wojnie domowej do najbardziej newralgicznych obszarów walki między białymi, a bolszewikami zaliczają m. in. Ukrainę. Dalej relacjonują, że wiosną 1918 r. niemieckie oraz austro-węgierskie wojska wspierając nacjonalistyczny rząd Ukrainy – Radę zajęły Kijów⁸⁶⁰.

Narracja oficyny Russkoje Słowo dość detalicznie relacjonuje przebieg wojny domowej na Ukrainie. Uczeń zostaje wyposażony w informację, że po opuszczeniu terytorium Ukrainy przez wojska niemieckie pod koniec 1918 r. marionetkowy rząd hetmana Pawła Skoropadskiego⁸⁶¹ upadł. W konsekwencji terytorium Ukrainy zostało rozczłonkowane na wiele niewielkich rejonów, które przekształciły się w arenę krwawych walk nacjonalistów, komunistów, oddziałów chłopskich. W Kijowie powstał Dyrektoriat na czele z Wołodymyrem

---

⁸⁶⁰ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016, s. 61.

⁸⁶¹ Pawło Skoropadskij (ukr. Павло Скоропадський) – ukraiński polityk oraz wojskowy. Między 29 kwietnia 1918 do 14 grudnia 1918 pełnił urząd hetmana, stojąc na czele państwa ukraińskiego powstałego pod protektoratem niemieckim. Powstało ono na mocy traktatu brzeskiego podpisanego 9 lutego 1918 r. przez Ukraińską Republikę Ludową, Cesarstwo Niemieckie, Austro – Węgry, Imperium Osmańskie oraz Królestwo Bułgarii. Państwa te uznawały niepodległość URL i obiecały pomoc w zrzuconiu rosyjskiego protektoratu. Na mocy porozumienia z 19 lutego wojska państw centralnych wkroczyły na terytorium Ukrainy, które wbrew wcześniejszym uzgodnieniom traktowały jak terytoria podbite. Nazwa państwa z Ukraińskiej Republiki Ludowej została przemianowana na Państwo Ukraińskie (ukr. Українська Держава). Najwyższy urząd miał sprawować hetman, którym został Pawło Skoropadskij.

Wynnyczenką oraz Symonem Petlurą, który sformował się przy wsparciu państw Ententy. Przeciwwagą dla Dyrektoriatu miał być Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Ukrainy na czele z Georgiejm Piatakowem (ukr. Юрій (Георгій) Леонідович П'ятаков) powołany przez Włodzimierza Lenina w Kursku. Podległe mu oddziały Armii Czerwonej na początku 1919 r. zajęły Charków oraz Kijów, wypychając tym samym Dyrektoriat na Zachodnią Ukrainę. Narrację poświęconą tym wydarzeniom kończy konkluzja, że następnie *komunistów zmieniły wojska Antona Denikina, a zachód Ukrainy okupowali Polacy. Wraz z rozgromem Denikina została ustanowiona władza sowiecka*⁸⁶².

W dalszej części autorzy oficyny Russkoje Słowo kontynuują swoją narrację poświęconą przebiegowi działań wojennych na Ukrainie w okresie rewolucji październikowej. Uczeń zostaje poinformowany, że w maju 1919 r. generał Denikin przedsięwziął działania na szeroką skalę, w wyniku których zostały zajęte Charków, Jekaterynosław (późniejszy Dniepropietrowsk, obecnie Dniepr) oraz Carycyn. W tamtym okresie pomyślnie dla białych przebiegały działania wojenne na Ukrainie. W rezultacie oddziały Armii Czerwonej zostały usunięte z Kijowa oraz Odessy⁸⁶³.

Ważnym tematem, które podejmują podręczniki wszystkich trzech wydawnictw, jest działalność Nestora Machny (ukr. Нестор Іванович Махно) - anarchisty i rewolucjonisty ukraińskiego pochodzenia. W kompendium Drofy znajdujemy informację, że na lewobrzeżnej Ukrainie działała potężna chłopska armia właśnie pod jego dowództwem. Początkowo machnowcy walczyli w sojuszu z czerwonymi, ale już w maju 1919 r. Machno zakończył tę współpracę⁸⁶⁴.

Centralnym wydarzeniem ukraińskiej wojny domowej było powołanie Ukraińskiej Republiki Ludowej. Dość obszerne opisy poświęcone powstaniu URL odnajdujemy w kompendiach Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Słowo. Narrację kompendium opracowanego pod redakcją Siergieja Karpowa (ros. Сергей Павлович Карпов) rozpoczyna wzmianka o tym, że od końca 1917 r. postępował proces ogłaszania państwowej niepodległości przez tzw. narodowe „okrainy”. Ukraina na tym tle nie pozostawała wyjątkiem. Rada Centralna

---

⁸⁶² В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, учебник для 10 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2020, s. 87-88.

⁸⁶³ Ibidem, s. 82.

⁸⁶⁴ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, учебник 10 класс, Дрофа, Москва 2016, 72.

Zob. także: В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 83.

Zob. także: М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 64.

w listopadzie 1917 r. ogłosiła powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, zachowującej federalne stosunki z Rosją. Natomiast w styczniu 1918 r. w Kijowie wybuchło probolszewickie powstanie, które zostało stłumione. Niemniej jednak niedługo po tym miasto zostało opanowane przez siły Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS) ze stolicą w Charkowie. Natomiast już w lutym przedstawiciele Rady Centralnej podpisali separatystyczny traktat pokojowy z państwami centralnymi (chodzi o traktat brzeski), na mocy którego uznały one niepodległość państwa ukraińskiego. Następnie na terytorium Ukrainy wkroczyły wojska niemieckie, które pomogły Radzie odzyskać Kijów. W rezultacie tych działań powstał posłuszny Berlinowi rząd hetmana Pawła Skoropadskiego⁸⁶⁵.

Natomiast narrację Proswieszczenia poświęconą okolicznościom powstania URL rozpoczyna informacja o powołaniu na posiedzeniu rady partii socjalistycznych 4 marca 1917 r. Rady Centralnej. Na jej czele stanął Mychajło Hruszewskij. To Rada Centralna była organem, który w czerwcu ogłosił autonomię Ukrainy. Natomiast 29 października obalono Rząd Tymczasowy, a Rada odmówiła uznania legalności bolszewickiej Rady Komisarzy Ludowych, która miała odtąd pełnić rolę rosyjskiego rządu. Na zwołanym w Kijowie Wszuchukraińskim Zjeździe Rad większość poparła stanowisko Rady. Bolszewicy opuścili posiedzenie, a 7 listopada 1917 r. Rada Centralna ogłosiła powstanie URL⁸⁶⁶.

Tymczasem bolszewicy jeszcze w grudniu w Charkowie powołali pierwszy Wszuchukraiński Zjazd Rad, który proklamował Ukrainę republiką sowiecką. Zjazd ustanowił także federacyjne relacje między Rosją a Ukrainą. Na prośbę sowieckiego rządu na Ukrainę przybyły wojska Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (RFSRS). W styczniu 1918 r. w radzie miast Ukrainy wybuchły pierwsze zamieszki organizowane przez robotników, w rezultacie których stopniowo była ustanawiana władza sowiecka. 26 stycznia 1918 r. Kijów został opanowany przez Armię Czerwoną, a dzień później Rada zwróciła się o pomoc do Niemiec. W konsekwencji, jak twierdzą autorzy podręcznika, Ukraina była okupowana przez austro-niemieckie wojska. W kwietniu okupanci rozpędzili Radę Centralną, a następnie ogłosili powstanie Państwa Ukraińskiego na czele z hetmanem Skoropadskim⁸⁶⁷.

Kolejnym newralgicznym wydarzeniem dwudziestowiecznej historii Ukrainy była wojna bolszewickiej Rosji z Polską oraz podpisanie kończącego ją pokoju ryskiego w 1921 r. Najwięcej miejsca wojnie polsko-bolszewickiej poświęcono w podręcznikach oficyny

---

⁸⁶⁵ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 78.

⁸⁶⁶ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 71-72.

⁸⁶⁷ Ibidem, s. 71-72.

Russkoje Słowo oraz Proswieszczenija. Przyczyny konfliktu autorzy kompendium Torkunowa upatrują w okazaniu pomocy przez państwo polskie, na czele którego stał naczelnik Józef Piłsudski ukraińskiemu narodowi w zrzuceniu władzy sowieckiej. Konsekwencją tego było proklamowanie niepodległej Ukrainy. W rezultacie 7 maja 1920 r. Kijów został zajęty przez Polaków, jednak polska ingerencja nie cieszyła się poparciem ukraińskiego społeczeństwa, które potraktowało ją jak okupację. Za to bolszewicy w obliczu zagrożenia zewnętrznego potrafili skonsolidować różne warstwy społeczne⁸⁶⁸.

Natomiast narracja podręcznika oficyny Russkoje Słowo za główną przyczynę wybuchu polsko-bolszewickiej wojny uznaje brak uregulowania kwestii polsko-rosyjskiej granicy. Na tym tle w przeciągu całego 1919 r. między polskimi oraz rosyjskimi wojskami wybuchały wojenne incydenty. Niemniej jednak Warszawa nie decydowała się na otwarty konflikt w obawie przed planami generała Antona Denikina, który był zwolennikiem restauracji Rosji w przedrewolucyjnych granicach z pewnymi polskimi terytoriami. Autorzy zauważają także, że Polska otrzymywała wsparcie wojskowe ze strony Zachodu⁸⁶⁹.

Na czynnikach zewnętrznych koncentruje się natomiast narracja kompendium Drofy, która przekonuje ucznia, że opierając się na wsparciu ze strony państw Ententy Warszawa liczyła na rozszerzenie swoich terytoriów, dlatego nie miała w zamiarze podpisać traktatu pokojowego z bolszewicką Rosją⁸⁷⁰.

W opinii autorki warty odnotowania jest fakt, że podręczniki Drofy i Proswieszczenija pomijają milczeniem podpisanie porozumienia wojskowego między Józefem Piłsudskim a Symonem Petlurą. Wydarzenie to zostało odnotowane jedynie przez autorów kompendium wydawnictwa Russkoje Słowo, gdzie czytamy, że *po jego klęsce [A. Denikina – J. K.] podpisał [Józef Piłsudski – J. K.] sekretny protokół z liderem ukraińskich nacjonalistów Symonem Petlurą o podziale Ukrainy, J. Piłsudski osobiście stanął na czele wojska idącego na wschód. Wkrótce wojska polskie paradowały po kijowskim Chreszczatyku. Opanowanie Kijowa wywołało w Rosji niebywały od 1914 r. patriotyczny zryw, jednoczący socjalistów, liberalów i monarchistów w dziele okazania wsparcia sowieckiemu rządowi*⁸⁷¹. W tym miejscu autorka pragnie zwrócić uwagę na epitet użyty w stosunku do postaci ukraińskiego atamana Symona Petlury – zostaje on nazwany „liderem ukraińskich nacjonalistów”. Po Iwanie Mazepie jest to

---

⁸⁶⁸ Ibidem, s. 64.

⁸⁶⁹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 86.

⁸⁷⁰ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 74.

⁸⁷¹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 86.

druga postać należąca do ukraińskiego panteonu antybohaterów podlegająca stygmatyzacji oraz wartościującym, pejoratywnym, ocennym klasyfikacjom.

W dalszej części narracji następuje relacja działań wojennych toczących się między Polską a bolszewicką Rosją. Autorzy podręcznika Proswieszczenija referują, że przeciwko Polsce zostały rzucone wszystkie siły Armii Czerwonej, na czele której stanęli Michaił Tuchaczewski (ros. Михаил Николаевич Тухачевский) oraz Aleksandr Jegorow (ros. Александр Ильич Егоров). 12 czerwca 1920 r. udało im się oswobodzić Kijów. Bardzo szybko rosyjska armia doszła do polskiej granicy, gdzie jej dowódcy zdali sobie sprawę, że natarcie staje się katalizatorem powstania polskiej klasy robotniczej oraz rewolucji w Niemczech⁸⁷².

Wyżej zaprezentowaną relację Proswieszczenija autorzy podręcznika opracowanego pod redakcją Karpowa uzupełniają dodatkowo o informację, że po oswobodzeniu Kijowa przez oddział kawalerii Siemiona Budionnego (ros. Семён Михайлович Будённый) Armia Czerwona zajęła następnie Mińsk, Wilno oraz Brześć Litewski. Natomiast po tym, jak polska klasa robotnicza stanęła u boku Piłsudskiego do walki przeciwko „rosyjskim najeźdźcom” (określenie to zostało w tekście umieszczone w cudzysłowie), Armia Czerwona wycofywała się w takim tempie, w jakim dotarła do polskich granic, dopóki nie osiągnęła linii demarkacyjnej rozgraniczającej terytorium Polski i Rosji, wytyczonej przez brytyjskiego ministra spraw zagranicznych George’a Curzona⁸⁷³.

Warto również odnotować, że w kompendiach Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Słowo został przytoczony sławny fragment rozkazu wydanego przez Tuchaczewskiego 2 lipca 1920 r.: *Przez trupa białej Polski prowadzi droga ku ogólnoświatowej pożodze. Na naszych bagnietach przyniesiemy szczęście i pokój masom pracującym. Na zachód*⁸⁷⁴!

Narrację poświęconą wojnie polsko – bolszewickiej 1920 r. we wszystkich omawianych podręcznikach kończy informacja dotycząca podpisania pokoju ryskiego 18 marca 1921 r., na mocy którego terytoria Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi wchodziły w skład II Rzeczypospolitej⁸⁷⁵. Dodatkowo w kompendium oficyny Russkoje Słowo czytelnik zostaje

---

⁸⁷² М. Горинев, А. Данилов, М. Морук, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 66.

⁸⁷³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945 s. 86 - 87.

⁸⁷⁴ Ibidem, s. 86.

Zob. także: М. Горинев, А. Данилов, М. Морук, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 66.

⁸⁷⁵ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 74.

Zob. także: М. Горинев, А. Данилов, М. Морук, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 66.

poinformowany, że pokłosem wojny z Polską były duże straty ludnościowe. W trakcie działań wojennych około 30 tysięcy *czewonoarmiejców* straciło życie, a od 110 do 160 tysięcy dostało się do polskiej niewoli⁸⁷⁶.

Klamrą uzupełniającą narrację poświęconą rewolucji październikowej oraz wojnie domowej na Ukrainie jest ustanowienie władzy sowieckiej na jej terytorium. Niespełna stronicowy fragment tekstu poświęcony tym wydarzeniom czytelnik odnajdzie na kartach podręcznika wydawnictwa Proswieszczenije. Relację rozpoczyna informacja, że 13 listopada 1918 r. władze sowieckie anulowały postanowienia traktatu brzeskiego i wówczas w centrum zainteresowania stanęła kwestia wyzwolenia terytoriów okupowanych przez wojska niemiecko-austriackie. Zadanie to było jednak sprawnie i szybko zrealizowane dzięki współistnieniu trzech pryncypialnych czynników: po pierwsze, znaczna część ludności dążyła i popierała odbudowę jednolitego państwa; po drugie, pomogło w tym dziele zaangażowanie Armii Czerwonej; po trzecie, na okupowanych terytoriach funkcjonowały komunistyczne struktury wchodzące w skład jednej partii⁸⁷⁷.

Sowietyzacja kolejnych ziem odbywała się zawsze według tego samego scenariusza: przygotowywanie przez komunistów powstania zbrojnego i pobór do Armii Czerwonej w celu wsparcia ustanowienia władzy sowieckiej. W ten sposób w listopadzie 1918 r. była proklamowana także Ukraińska Sowiecka Republika. Powołano także Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Ukrainy. *Jednak 14 grudnia 1918 r. władzę w Kijowie przejął burżuazyjno-nacjonalistyczny Dyrektoriat na czele z W. Wynnyczenką i S. Petlurą* – czytamy w dalszej części narracji⁸⁷⁸.

W lutym 1919 r. Ukraina stała się areną zmagania między Armią Czerwoną a oddziałami Antona Denikina. W 1920 r. na terytorium Ukrainy wtargnęła armia polska. Jednak, co autorzy wydatnie podkreślają ani Polacy, ani Niemcy, ani biała armia Denikina, jak również i nacjonalistyczny rząd - Rada Centralna i Dyrektoriat nie cieszyli się poparciem społecznym. Przyczyny tego stanu rzeczy autorzy podręcznika upatrują w fakcie, że w centrum ich uwagi znalazła się kwestia narodowa, podczas gdy ukraińscy chłopcy oczekiwali reformy rolnej. Wielu z nich popierało anarchistów-machnowców. Dodatkowo nacjonałiści nie mogli również liczyć na poparcie ludności mieszczańskiej, ponieważ większość społeczności miejskiej stanowili

---

⁸⁷⁶ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 87.

⁸⁷⁷ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 73-74.

⁸⁷⁸ Ibidem, s. 73-74.

Rosjanie. Po klęsce Denikina czerwoni umocnili swoją pozycję w Kijowie. W ten sposób władza sowiecka została ugruntowana na Ukrainie⁸⁷⁹.

W tym miejscu autorka chciałaby po raz kolejny zwrócić uwagę na stosowaną w stosunku do ówczesnych ukraińskich organów władzy – Dyrektoriatu oraz Rady Centralnej – terminologię. Zostają one określone mianem „burżuazyjno-nacjonalistycznych”, co stanowi przykład sięgnięcia do rezerwuaru sowieckiej ideologii. Określenie to nie dotyczy jedynie organów władzy, lecz rozciąga się znacznie dalej i swym zasięgiem obejmuje przede wszystkim konkretne ukraińskie postaci historyczne. Po raz kolejny pojawia się także termin „nacjonalistyczny”, który kreśli granice przynależności polityczno-narodowej. Zabieg uciekania się do tego typu pejoratywnej terminologii w odniesieniu do ściśle określonego spektrum ukraińskich bohaterów narodowych reprezentujących ukraińską rację stanu staje się silniej obecny w narracji podręcznika opracowanego pod redakcją Torkunowa, natomiast w mniejszym stopniu w kompendium oficyny Russkoje Słowo.

Pojęcie „ukraińskiego nacjonalizmu” zostaje rozciągnięte na tę część ukraińskiej elity polityczno-intelektualnej, którą ukraiński naród może określić mianem patriotycznej, proukraińskiej, poszukującej ukraińskiego interesu narodowego, który nie rzadko stał w sprzeczności z rosyjskimi interesami. Jest to grupa stygmatyzowana, napiętnowana, poddana swoistej „anatomii”. Zostaje ona nie tylko zmarginalizowana, ale wręcz wypchnięta przez wszystkie wydawnictwa z panteonu bohaterów Ukrainy. Postaci, które odważyły się wyznawać niekompatybilne z rosyjskimi interesy narodowe Ukrainy, stanęły pod prężeniem osądu i szykan. Chętnie stosowany termin „nacjonalizm” (szczególnie silnie obecny w narracji publicznej) został wyposażony w ściśle określoną treść semantyczną. Stanowi on linię demarkacyjną między orientacją prorosyjską, a patriotyczną orientacją proukraińską. W ten sposób polaryzuje ukraiński naród na dwie kategorie: niedojrzałych narodowo Małorusów, będących reprezentantami jedynie lokalnej metaruskiej identyfikacji posłusznie poddanych rosyjskiemu prymatowi oraz świadomych swej odmienności i tożsamości Ukraińców.

W tym miejscu należy zauważyć jeszcze jeden szczegół, ale niezwykle ważny. Otóż w rosyjskiej narracji historycznej termin „nacjonalizm” traci swoje pierwotne znaczenie. Zostaje on zdeformowany i jednostronnie wypaczony. Nabywa jednobiegunowego charakteru i zostaje synonimem rusofobii oraz antyrosyjskości. W narracji poświęconej wydarzeniom rewolucji

---

⁸⁷⁹ Ibidem, s. 73-74.

godności oraz wydarzeniom po niej następującym jego ekwiwalentem stanie się faszyzm. Nie ma więc to absolutnie żadnego związku z klasycznym pojmowaniem nacjonalizmu, rozumianym jako uważanie interesu własnego narodu za nadrzędny, gdzie to naród uznawany jest za najwyższego suwerena. Rosyjską interpretację zdominowało niestety skrajnie negatywne, a wręcz zwyrodniałe pojęcie nacjonalizmu. Zostało ono wyposażone w nowe składowe semantyczne, których celem jest dyskredytacja części ukraińskiego panteonu bohaterów narodowych, których działalność kładzie się cieniem na odwiecznej *družbie* bratnich narodów.

5.2.3.2 Powstanie Związku Sowieckiego

Wydarzeniem, które zdeterminowało los Ukrainy na kolejne 69 lat, było proklamowanie powstania Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Zwycięstwo bolszewików w wojnie domowej i ugruntowanie władzy sowieckiej pogrzebało szanse Ukraińców na utworzenie pierwszego w swej historii niepodległego państwa. Ukraińska Republika Ludowa przestała istnieć, a Ukraina sowiecka została jednym z państw – założycieli Związku Sowieckiego. Powstanie ZSRS, które miało miejsce 30 grudnia 1922 r., jest szeroko komentowane we wszystkich studiowanych kompendiach. Oczywiście wszystkie narracje informują, że obok Rosji, Białorusi oraz Zakaukaskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, w której skład wchodziły Gruzja, Armenia i Azerbejdżan, jednym ze współtwórców Związku Sowieckiego była także Ukraina⁸⁸⁰. Deklaracja o powołaniu ZSRS głosiła, że stanowi on *dobrowolny związek równoprawnych narodów* wchodzących w skład *jednej socjalistycznej rodziny*. Jak czytamy w podręczniku oficyny Russkoje Słowo, *państwo sojusznicze było w stanie zabezpieczyć i zewnętrzne bezpieczeństwo, i wewnętrzny rozwój gospodarczy*⁸⁸¹.

W narracji kompendium opracowanym pod okiem Karpowa uwagę czytelnika zwraca niewielki komentarz poświęcony narodowościowej polityce Włodzimierza Lenina. Fragment ten został wydzielony z *mainstreamowego* tekstu i umieszczony w ramce. Stanowi przykład ostrej krytyki polityki *internacjonalisty Lenina* – jak czytamy. Polityka wodza rewolucji kładła

---

⁸⁸⁰ Ibidem, s. 102-104.

Zob. także: О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*.

⁸⁸¹ В. Никонов, С. Девятов, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 126.

kres polityce rusyfikacji, przyznawała równość oraz samodzielne sprawowanie rządów wszystkim narodom i republikom. Tak więc stanowiła przeciwieństwo dla propozycji Józefa Stalina, który stawiał na silną kontrolę Moskwy w tym zakresie. Wspomniany komentarz głosi, że otwarty sojusz republik tak silnie promowany przez Lenina był jedynie posunięciem taktycznym, gdyż zachęcał inne państwa do wstąpienia w ramy ZSRS. O prawdziwych zamiarach Lenina miał również świadczyć fakt, że nigdy nie opowiedział się on za decentralizacją państwowego czy partyjnego kierownictwa. Cały komentarz zostaje skwitowany tezą, że *w ten sposób została podłożona bomba pod integralność terytorialną kraju*⁸⁸².

Powstanie Związku Sowieckiego niosło brzemiennie w skutki konsekwencje dla wszystkich republik związkowych – w tym również dla Ukrainy. Jednak nie wszystkie miały charakter negatywny. Lata dwudzieste przyniosły politykę korienizacji, która pozytywnie stymulowała rozwój ukraińskiej kultury i języka. Temat polityki narodowościowej bolszewickiego kierownictwa jest komentowany w podręczniku wydawnictwa Proswieszczenie. Podrozdział jej poświęcony rozpoczyna informacja o ogólnych założeniach polityki narodowościowej Lenina, która zakładała wzrost liczby szkół narodowych, wymóg znajomości języka danej republiki w kręgach partyjnych, wymóg prowadzenia dokumentacji urzędowej oraz publikacji literatury naukowej w językach narodowych. Zasady te zastosowano także na Ukrainie, gdzie język ukraiński stał się oficjalnym w sferze urzędowej oraz oświacie. Jak czytamy, w 1929 r. w Ukraińskiej SRS w 80% szkół podstawowych i średnich, ponad 60% szkół techniczno-zawodowych oraz 30% uczelni wyższych ukraiński stał się językiem wykładowym. Swój rozkwit przeżywały literatura, malarstwo oraz nauka. W tym procesie udział brali także nacjonaliści tacy jak Mychajło Hruszewski – przewodniczący Rady Centralnej, który został pierwszym w historii przewodniczącym Ukraińskiej Akademii Nauk⁸⁸³. Autorka pragnie w tym miejscu odnotować, że określenie ukraińskiego historyka Hruszewskiego mianem „nacjonalisty” spotykamy w treści podręcznika.

W dalszej części narracji czytelnik znajduje uwagę, że nierzadko „efektem ubocznym” polityki korienizacji było uszczuplanie praw innych narodowości – w szczególności rosyjskiego narodu. Niemniej jednak autorzy kompendium Torkunowa odnotowują pozytywny efekt ukrainizacji lat dwudziestych, która zaowocowała rozkwitem ukraińskiej kultury i języka. Język ukraiński nabył praw języka państwowego, stając się tym samym obowiązkowym we

---

⁸⁸² Ibidem, s. 127.

⁸⁸³ М. Горюнов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 106.

wszystkich urzędach i sądach. W celu piastowania jakichkolwiek urzędów państwowych kandydaci byli zobowiązani wykazać się jego znajomością. Ponadto we wszystkich szkołach wprowadzono obowiązek wykładania języka, historii oraz literatury Ukrainy. Reakcją na zachodzące zmiany, było niezadowolenie społeczności rosyjskiej i żydowskiej⁸⁸⁴.

5.2.3.3 Wielki Głód lat trzydziestych

Śmierć Włodzimierza Lenina rozpoczęła walkę o władzę, z której to batalii zwycięsko wyszedł Józef Stalin. Nowy wódz bardzo szybko rozpoczął proces odchodzenia od założeń leninowskiej polityki narodowościowej. Stalin przystąpił do socjalistycznego budownictwa, które miało opierać się na dwóch filarach – industrializacji oraz kolektywizacji rolnictwa. Ta druga stała się przyczyną największej ukraińskiej tragedii narodowej XX w. (po wielkiej wojnie ojczyźnianej). Wielki Głód (na Ukrainie nazywany Hołodomorem) lat trzydziestych, który pochłonął życie milionów ukraińskich chłopów, stanowi obecnie jeden z głównych fundamentów współczesnej ukraińskiej pamięci narodowej, której aktywne kształtowanie rozpoczął prezydent Wiktor Juszczenko. *Core* ukraińskiej narracji poświęconej Wielkiemu Głodowi stanowi traktowanie go jako zbrodni ludobójstwa na ukraińskim narodzie, dokonanej przez sowieckie kierownictwo. Oficjalnie taką kwalifikację Wielkiego Głodu ukraińska Rada Najwyższa uchwaliła 28 listopada 2006 r.⁸⁸⁵.

Traktowanie Wielkiego Głodu w kategoriach ludobójstwa kategorycznie odrzuca natomiast strona rosyjska, która w 2008 r. wydała oficjalne stanowisko w tej sprawie. W rezolucji Dumy Państwowej z 2 kwietnia 2008 r. czytamy, że *nie ma żadnych historycznych dowodów, żeby głód został zorganizowany według kryteriów etnicznych. Jego ofiarami były miliony obywateli ZSRS, przedstawiciele różnych narodów i narodowości, zamieszkujących w przeważającej mierze tereny rolnicze kraju. Tragedia ta nie ma i nie może mieć jakichkolwiek uznanych na poziomie międzynarodowym cech ludobójstwa i nie powinna stanowić przedmiotu*

---

⁸⁸⁴ Ibidem, s. 107.

⁸⁸⁵ Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні, № 50, 28.11.2006, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (dostęp: 23.02.2022).

współczesnych politycznych spekulacji. Jeżeli chodzi natomiast o liczbę ofiar Wielkiego Głodu, to w dokumencie szacuje się ją na 7 mln dla całego kraju⁸⁸⁶.

Wielki Głód lat trzydziestych jest niewątpliwie wydarzeniem pozostającym w sferze ostrych sporów nie tylko historycznych, ale i politycznych między Rosją a Ukrainą. Oba kraje prezentują zupełnie odmienne spojrzenie. Dla współczesnej Ukrainy jest on ucieleśnieniem martyrologii ukraińskiego narodu, podczas gdy Rosja stara się raczej temat zdawkowo pomijać, zarówno w sferze publicznej jak i w dyskursie naukowym. Również w analizowanych podręcznikach tematyce Wielkiego Głodu nie poświęcono wiele uwagi – zaledwie około pół strony tekstu. Poprzedzają go tematy kolektywizacji rolnictwa oraz rozkułaczania.

W opinii autorów Proswieszczenia pogłębionej kolektywizacji wymagała wciąż rozpędzająca się industrializacja. Wieś postrzegano nie tylko jako ośrodek produkcji żywności, ale również jako jedno z ważniejszych źródeł finansowania industrializacji. Kierownictwo partyjne jeszcze w latach dwudziestych głosiło pogląd, że społeczną industrializację można przeprowadzić kosztem eksploatacji „wewnętrznej kolonii” – chłopstwa⁸⁸⁷.

Wszystkie omawiane podręczniki zgodnie przyznają, że głód był spowodowany nieprzemysłaną i mającą przymusowy charakter polityką kolektywizacji rolnictwa. Do klęski głodu doprowadził zbieg dwóch czynników – nieurodzaju i wciąż podnoszonych przez władze kontyngentów żywności, które kołchoźnicy byli zobowiązani dostarczać państwu⁸⁸⁸.

Rezultaty kolektywizacji były katastroficzne. W latach 1929-1934 produkcja ziarna spadła o 10%, pogłowie bydła rogatego w latach 1929-1932 zmniejszyło się trzykrotnie, owiec dwuipółkrotnie, świń – dwukrotnie. Masowe wybijanie bydła przez chłopów, którzy nie chcieli oddawać go do kołchozów, pełna dezorganizacja pracy rolnictwa, w końcu nieurodzaj doprowadziły do klęski głodu, która dotknęła 25-30 milionów sowieckich obywateli. W znacznej mierze głód był spowodowany polityką władz, co przyznają wprost autorzy

---

⁸⁸⁶ Постановление ГД РФ от 02.04.2008 N 262-5 ГД "О заявлении государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР", s. 3-4, <https://duma.consultant.ru/documents/955838?items=1&page=1> (dostęp: 23.02.2022).

⁸⁸⁷ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 136.

⁸⁸⁸ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 106.

Zob. także: В. Никонов, С. Девятов, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 137.

podręcznika Torkunowa⁸⁸⁹. Zarówno narracja Proswieszczenija jak i Drofy informuje ucznia, że władze starały się ukryć rozmiary klęski⁸⁹⁰.

Narracja kompendium Karpowa poza wyżej wynotowanymi elementami zostaje uzupełniona o dodatkowe informacje. Otóż jego autorzy zwracają uwagę, że wyszło wówczas rozporządzenie nakazujące zaopatrzenie głodujących regionów w ziarno siewne, by zabezpieczyć w ten sposób kolejne zbiory. Chłopom z regionów, które ucierpiały - szczególnie na Ukrainie - wydawano ziarno z armeńskich zapasów. W ten sposób udało się w mniejszym bądź większym stopniu zebrać plony⁸⁹¹.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Wielki Głód jest prezentowany jako tragedia kolektywna, klęska, która dotknęła cały kraj. Oczywiście zwraca się uwagę, że pewne regiony - te najbardziej rolnicze - ucierpiały w znacznie większym stopniu. Zalicza się do nich m. in.: Zaurale, Baszkirię, zachodnią Syberię, Powołże, Kazachstan, Ukrainę, północny Kaukaz⁸⁹².

Kolejną niezwykle newralgiczną kwestią pozostaje liczba ofiar Wielkiego Głodu. W podręczniku oficyny Russkoje Słowo szacunki wahają się od 2 do 7 milionów, Proswieszczenije podaje liczbę do 7 milionów ofiar, podczas gdy kompendium Drofy odnotowuje od 2,7 miliona do 4,5 miliona istnień ludzkich⁸⁹³. W przypadku dwóch pierwszych narracji dane szacunkowe pokrywają się z danymi liczbowymi zaproponowanymi w rezolucji Dumy Państwowej z 2008 r., podczas gdy autorzy Drofy podają znacznie niższą liczbę. Należy oczywiście podkreślić, że dane te dotyczą całego ZSRS, a nie poszczególnych regionów.

W kompendiach nie odnajdujemy informacji na temat tego, ile ofiar poniosła sama Ukraina. Nie stanowi ona w tej narracji także osobnego przypadku, któremu należy się szczególna uwaga. Taka prezentacja Wielkiego Głodu bez wątpienia wpisuje się w narrację publiczną promowaną przez rosyjskie władze. Rozmiary tragedii stanowią zarzewie ostrego konfliktu między Moskwą a Kijowem, co na wstępie tych rozważań starała się zasygnalizować

---

⁸⁸⁹ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 138.

⁸⁹⁰ Ibidem, s. 138.

Zob. także: О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 106.

⁸⁹¹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 138.

⁸⁹² Ibidem, s. 137-138.

Zob. także: О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 106.

⁸⁹³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 138.

О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 106.

М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 138.

autorka. W tym aspekcie warto odnotować fakt, że w podręczniku oficyny Russkoje Slovo odnajdujemy komentarz nawiązujący właśnie do tego sporu.

Komentarz, który odnajdujemy w narracji Karpowa, prezentuje krótki przegląd pozycji strony ukraińskiej i rosyjskiej, co do oceny Wielkiego Głodu. W pierwszej części zostało zaprezentowane stanowisko, jak czytamy, niektórych współczesnych ukraińskich historyków i polityków. W ich opinii głód był zorganizowany przez sowieckie kierownictwo z premedytacją, a jego celem było unicestwienie narodu ukraińskiego. By przeforsować swoje stanowisko, strona ukraińska wprowadziła nawet specjalny termin „Hołodomor”. Jednak w opinii autorów podręcznika taka interpretacja nie zdobyła aprobaty w dyskursie naukowym. By poprzeć swoją tezę, przytaczają stanowisko rosyjskiego historyka Wiktora Kondraszyna (ros. Виктор Викторович Кондрашин): *Nie znaleziono dokumentów, które mówiłyby o posiadaniu przez reżim stalinowski zamiaru, unicestwić naród ukraiński [...] Głód lat 1932-1933 to [...] internacjonalny, sowiecki głód, od którego ucierpiała cała ludność Związku Sowieckiego, a rozmiary klęski nie zależały od narodowej przynależności, ale od miejsca zamieszkania. W epicentrum głodowej katastrofy znalazły się rejony zbożowe ZSRS, które na początku lat trzydziestych stały się obiektem powszechnej kolektywizacji i nierozzerwalnie związanego z nią przymusowego skupu zboża według kryterium podziału żywności*⁸⁹⁴.

Przytoczony komentarz idealnie wpisuje się w ukraińsko – rosyjskie spory dotyczące interpretacji przyczyn Wielkiego Głodu. Idealnie oddaje ponadto polityczne stanowisko Rosji. Strona rosyjska z całą stanowczością odrzucała i nadal odrzuca etniczne kryterium organizacji głodu lat trzydziestych, tym bardziej klasyfikowanie go jako ludobójstwa. Ewidentnie narracja podręcznika oficyny Russkoje Slovo poprzez dodatkowe informacje umieszczone w formie komentarza jeszcze silniej wychodzi naprzeciw rosyjskiej narracji publicznej, wdając się tym samym nie tylko w spory historyczne, ale również polityczne, gdyż temat Wielkiego Głodu w relacjach ukraińsko-rosyjskich podlega niezwykle silnej polityzacji oraz instrumentalizacji.

Poza strategicznymi wydarzeniami, które w sposób bezpośredni zaważyły na losie ukraińskiego narodu w XX w., w podręcznikach odnajdujemy także informacje o drugoplanowych faktach z tego okresu. Kompendium, które w sposób najszerszy o nich mówi jest podręcznik Torkunowa. Znajdujemy w nim na przykład temat czystek politycznych przeprowadzonych na Ukrainie w latach trzydziestych. Został on umieszczony w podrozdziale poświęconym kierunkom polityki narodowościowej. Czytamy, że wraz z rozwojem

---

⁸⁹⁴ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 138.

industrializacji i kolektywizacji korekcie ulegała także polityka korenizacji. Postępująca centralizacja wszystkich sfer życia społecznego wymagała także jedności republik narodowych. Nastąpił zatem silny zwrot w polityce narodowościowej. Już w latach 1930-1931 na Ukrainie (i także na Białorusi) byli represjonowani przedstawiciele elity intelektualnej w związku z tak zwanymi kontrrewolucyjnymi nacjonalistycznymi organizacjami „Sojusz Oswobodzenia Ukrainy”. Jak podaje narracja, byli oni niesłusznie obwiniani o powołanie niepodległego, narodowego państwa. Konkretnym przykładem jest Mykoła Skrypnyk (ukr. Микола Олексійович Скрипник, ros. Николай Алексеевич Скрипник) – członek Politbiura Komitetu Centralnego KP(b)U, który w 1928 r. wprowadził nowe zasady w ukraińskiej pisowni, a w 1933 r. został oskarżony o zamiary *oderwania ukraińskiego języka od rosyjskiego i sprzedania go polskiemu, niemieckiemu i innym zachodnim językom*⁸⁹⁵.

Innym tematem wartym odnotowania jest industrializacja sowieckiej Ukrainy. W podręczniku Proswieszczenija nie znajdujemy na ten temat zbyt obszernej informacji, tym niemniej jednak czytamy, że już w latach pierwszych pięćdziesiątek na Ukrainie były budowane trzy duże kompleksy przemysłowe. Narracja nazywa je „gigantami industrializacji”. Mowa o Nowo-Kramatorskim Zakładzie Budowy Maszyn, Zaporizstal oraz Azowstal a także o Dniepropietrowskim Zakładzie Aluminiowym, na który przypadało ponad 70% produkcji aluminium w ZSRS⁸⁹⁶. I chociaż nie są to tematy rozbudowane, to w opinii autorki warto odnotować, że są one w podręcznikach podejmowane i Ukraina ze swoim potencjałem również w takim wymiarze występuje w omawianej narracji.

5.2.3.4 17 wrzesień 1939 r. – sowiecka agresja na Polskę

Kolejnym historycznym wydarzeniem, które zaważyło na dwudziestowiecznych dziejach Ukrainy, jest sowiecka napaść na Polskę z 17 września 1939 r. W jej wyniku zachodnie terytoria Ukrainy wchodzące w skład państwa polskiego zostały oderwane od Polski i włączone do Ukrainy sowieckiej. Wydarzenie to jest poruszane we wszystkich trzech narracjach podręcznikowych i zostało umiejscowione w rozdziałach poświęconych polityce zagranicznej ZSRS w przeddzień II wojny światowej.

---

⁸⁹⁵ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 153.

⁸⁹⁶ Ibidem, s. 149.

Jednak, żeby narracja poświęcona, co prawda wojnie z Polską, ale która bezpośrednio zaważyła na losach Ukrainy, była pełna, należy uzupełnić ją o takie kluczowe wydarzenia jak chociażby pakt Ribbentrop-Mołotow. Jest to niezwykle istotne, ponieważ wpisuje się w dużo szerszą perspektywę - rosyjską narrację o WOW. Sposób ich interpretacji pokazuje, w jaki sposób dzisiaj w Rosji mówi się o napaści na Polskę i początkach II wojny światowej, która dla współczesnej Rosji wojna rozpoczęła się dopiero 22 czerwca 1941 r., a nie 17 września 1939 r.

Temat podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow jest podejmowany we wszystkich kompendiach, które zgodnie przyczyn jego zawarcia upatrują w „pokojoyej” oraz ostrożnej polityce Związku Sowieckiego, którego głównym celem było zyskanie czasu i oddalenie widma hitlerowskiej agresji. Niezwykle istotną część narracji o niemiecko-sowieckim porozumieniu odgrywa ówczesne tło międzynarodowe, gdyż to właśnie ówczesna sytuacja międzynarodowa miała stać się katalizatorem zmiany kierunku sowieckiej polityki zagranicznej.

Pierwszą przesłanką na rzecz usprawiedliwienia polityki ZSRS jest fiasko rozmów z Anglią i Francją, których delegacje nie posiadały odpowiednich pełnomocnictw, by zawrzeć konkretne porozumienie z Moskwą. Drugim argumentem miała być „wroga” polityka Polski w stosunku do ZSRS, o której piszą podręczniki Proswieszczenija i oficyny Russkoje Słowo. W pierwszym czytamy, że *negocjacje utknęły w martwym punkcie z powodu odmowy ze strony Polski przepuszczenia przez swoje terytorium części Armii Czerwonej w przypadku agresji Niemiec. Odmowa Polski udzielenia pomocy ZSRS w jej możliwym konflikcie z Niemcami wzmocniła nieufność Stalina*⁸⁹⁷.

W rezultacie 23 sierpnia 1939 r. zostało podpisane niemiecko-sowieckie porozumienie. Warto zauważyć, że autorzy kompendiów Proswieszczenija i Russkoje Słowo unikają i konsekwentnie nie stosują terminu „pakt Ribbentrop-Mołotow”. W sposób opisowy wyjaśniają, że było to porozumienie podpisane przez niemieckiego i sowieckiego ministra spraw zagranicznych – Joachima von Ribbentropa oraz Wiaczesława Mołotowa (ros. Вячеслав Михайлович Молотов). Kolokacja „pakt Ribbentrop-Mołotow” pojawia się jedynie w narracji Drofy⁸⁹⁸. Porozumienie zawierało tajny protokół o rozgraniczeniu stref wpływów obu państw

---

⁸⁹⁷ Ibidem, s. 171-172.

Zob. także: В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 185.

Zob. także: О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 138.

⁸⁹⁸ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 140.

- jednak już bez uwzględnienia, jakie dokładnie terytoria miały wejść do sowieckiej części. W narracji Proswieszczenia czytelnik znajduje jedynie lakoniczną informację, że miało chodzić o terytoria, które Rosja utraciła w wyniku I wojny światowej⁸⁹⁹. Jedynie podręcznik Drofy konkretyzuje jakie dokładnie ziemie miały wchodzić w sowiecką strefę wpływów, zaliczając do niej m. in. część państwa polskiego – w tym Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białoruś, państwa bałtyckie, Finlandię i Besarabię⁹⁰⁰.

Niezwykle istotne dla wymowy całej narracji są próby usprawiedliwienia podpisania porozumienia z III Rzeszą. Autorzy omawianych podręczników zgodnie wskazują na jego „pokojowy” i „obronny” charakter. Jego celem była ochrona granic ZSRS przed dalszą hitlerowską inwazją oraz zyskanie drogiego czasu, który został wykorzystany na rzecz wzmocnienia możliwości bojowych i obronnych Armii Czerwonej⁹⁰¹. Natomiast autorzy kompendium opracowanego pod okiem Karpowa wskazują, że porozumienie z Berlinem pozwoliło uniknąć Moskwie wojny na dwa fronty, a *podpisując porozumienie o nieagresji Związek Sowiecki absolutnie nie stał się sojusznikiem Niemiec, ale otrzymał wytchnienie. ZSRS nie był winny rozpętania wojny – rozpętali ją Niemcy wraz ze swoimi sojusznikami – Japonią i Włochami, co zostało w sposób wiarygodny potwierdzone przez Trybunał Norymberski*⁹⁰².

Jako dodatkowe uzasadnienie zaprezentowanego stanowiska autorzy podręcznika oficyny Russkoje Slovo przytaczają wypowiedź prezydenta Władimira Putina: *Związek Sowiecki podpisał porozumienie o nieagresji z Niemcami. Mówią: och, jak źle. A cóż jest w tym złego, że Związek Sowiecki nie chciał walczyć? [...] To po pierwsze. A po drugie nawet zdając sobie sprawę z tego, że wojna jest nieunikniona [...] Związek Sowiecki potrzebował czasu dla tego, żeby zmodernizować swoją armię. Alternatywą porozumienia o nieagresji była wojna z Niemcami i ich sojusznikami już we wrześniu 1939 roku, kiedy ZSRS był słabo do niej przygotowany. Bez paktu ZSRS prawdopodobnie poniósłby klęskę i możliwe, że cała antyhitlerowska koalicja w II wojnie światowej. Pakt pozwolił zyskać czas*⁹⁰³.

W podręczniku redakcji Karpowa uczeń znajduje również dodatkowe informacje umieszczone w ramce poświęcone „wzajemnej strefie interesów”. Zgodnie z wyjaśnieniem, *granica sowieckiej „strefy interesów” odpowiadała rosyjskim geopolitycznym zdobyczom*

---

⁸⁹⁹ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 172.

⁹⁰⁰ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 139.

⁹⁰¹ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, s. 172.

⁹⁰² В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 187.

⁹⁰³ Ibidem, s. 186.

XVII-XIX wieku. Pozostając formalnie krajem neutralnym, Związek Sowiecki w przeciągu roku przylączył, **zwrócił** [pogrubienie J. K.] terytoria z ludnością liczącą 23 miliony. W tym miejscu autorka pragnie zwrócić szczególną uwagę na użycie słowa „zwrócił”, które zostało umieszczone przez autorów w nawiasie, ale zabieg ten nie zmienił jego wydźwięku. Taka interpretacja wydarzeń roku 1939 niezwykle silnie wpisuje się w szerszą narrację „sprawiedliwości dziejowej”, zgodnie z którą Rosja odzyskała należne jej i niesłusznie odebrane ziemie, które straciła w wyniku pierwszowojennej zawieruchy⁹⁰⁴.

Natomiast na szczególną uwagę zasługuje komentarz autorów Drofy poświęcony konsekwencjom paktu Ribbentrop – Mołotow. W kompendium czytamy, że z formalnego punktu widzenia dokument ten nie był naganny. Jednak wszyscy rozumieli, że dawał zielone światło do hitlerowskiej agresji na Polskę. Jest to jedyny podręcznik, w którym wspomniano, że fakt podpisania tajnego protokołu był długo odrzucany przez sowieckie kierownictwo, a jego tekst został opublikowany dopiero w latach osiemdziesiątych⁹⁰⁵.

Po omówieniu okoliczności podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow narracje podręcznikowe kierują swoją uwagę na początek wybuchu II wojny światowej, która rozpoczęła się wraz z napadem hitlerowskich Niemiec na Polskę 1 września 1939 r. Dla niniejszych rozważań kluczowe znaczenie posiada jednak sowiecka agresja z 17 września, w wyniku której ziemie Zachodniej Ukrainy weszły w skład USRS. W przekazie Drofy czytamy, że 17 września wojska sowieckie [...] przeszły granicę z Polską⁹⁰⁶. Autorzy podręcznika Torkunowa przekonują, że 17 września, kiedy polskie kierownictwo opuściło terytorium kraju, część Armii Czerwonej otrzymała rozkaz przekroczenia zachodniej granicy i wyzwolenia terytorium Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. Wojska sowieckie praktycznie nie spotkały się z oporem. Polscy wojskowi masowo oddawali się w niewolę na wschodzie⁹⁰⁷. Natomiast narracja kompendium oficyny Russkoje Słowo relacjonuje, że w warunkach faktycznego upadku państwa polskiego w wyniku niemieckiego blitzkriegu, analiza sytuacji doprowadziła Moskwę do wniosku, że Polska nie jest w stanie dalej prowadzić wojny. W tych okolicznościach strona sowiecka poinformowała o zamiarze udzielenia pomocy ukraińskiej i białoruskiej mniejszości narodowej zamieszkującej w Polsce. Kierownictwo sowieckie przedsięwzięło szybkie kroki, gdyż w Berlinie pojawiły się plany utworzenia kontrolowanych

---

⁹⁰⁴ Ibidem, s. 187.

⁹⁰⁵ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 140.

⁹⁰⁶ Ibidem, s. 142.

⁹⁰⁷ М. Горинов, А. Данилов, М. Морухов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, Просвещение, Москва 2016, s. 4.

przez III Rzeszę państw na terytorium polskiej Ukrainy. W dalszej części uczeń zostaje poinformowany, że 17 września 1939 r. siły Armii Czerwonej przeszły wschodnią granicę Polski. Polski głównodowodzący marszałek Edward Rydz-Śmigły wydał rozkaz „Z Sowietami nie walczyć”⁹⁰⁸.

Powyższe cytaty wyraźnie pokazują, że w żadnym podręczniku sowiecki akt z 17 września 1939 r. nie został wprost nazwany agresją czy napaścią na sąsiedni kraj. Jedynie w kompendium Drofy znajdujemy stwierdzenie, że w rezultacie polsko-sowieckiej wojny doszło do likwidacji Polski jako państwa. A z punktu widzenia polskich patriotów działania ZSRS z 1939 r. były kolejnym rozbiorem ich kraju⁹⁰⁹.

Żadne wydawnictwo nie potępiło także otwarcie sowieckich działań z 1939 r. Wprost przeciwnie, autorzy podręczników obrali raczej kurs na usprawiedliwienie sowieckiej agresji i przemilczenie kłopotliwych wątków polsko-rosyjskich relacji. Do takich należy zbrodnia katyńska, której także nie poświęcono zbyt wiele uwagi. Drofa po raz kolejny podaje chyba najbardziej rozbudowaną i rzetelną informację na temat Katynia. Narracja podręcznikowa relacjonuje, że tragicznie ułożyły się losy polskich oficerów wziętych do niewoli. Zostali oni rozmieszczeni w pięciu obozach, z których najbardziej znanym stał się Katyń. Polscy wojskowi zostali rozstrzelani na polecenie Politbiura KC WKP(b) w okresie od 5 marca 1940 r. Według dokumentów archiwalnych zginęło 21857 polskich żołnierzy. Ponadto rosyjski uczeń dowie się, że kierownictwo sowieckie przez lata nie przyznawało się do popełnienia tej zbrodni. Dopiero w 2010 r. Duma Państwowa uchwaliła deklarację „O katyńskiej tragedii i jej ofiarach”, w której oficjalnie przyznano, że odpowiedzialność za rozstrzelanie polskich oficerów ponosi reżim stalinowski⁹¹⁰.

Krótką informację o zbrodni katyńskiej odnajdujemy także w kompendium Karpowa, która została wydzielona z głównego tekstu. Czytamy w niej, że do sowieckiej niewoli dostało się około pół miliona polskich żołnierzy. Duża część z nich od razu była rozpuszczona do domów, a w sowieckich obozach NKWD pozostało 126 tysięcy osób. Wiosną 1940 r. zostali rozstrzelani polscy oficerowie i żandarmi. W Katyniu pod Smoleńskiem rozstrzelano 15 tysięcy polskich żołnierzy. Innych danych liczbowych w omawianym podręczniku nie znajdujemy.

---

⁹⁰⁸ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 187-188.

⁹⁰⁹ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 142.

⁹¹⁰ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 144-145.

Komentarz ten kończy konstatacja, że katyńska historia do tej pory wzbudza wiele burzliwych sporów⁹¹¹.

Najbardziej lakoniczną i niezwykle krótką informację na temat Katynia rosyjscy uczniowie mogą przeczytać w kompendium Proswieszczenia. Ogranicza się ona do jednozdaniowej wzmianki, że losy polskich żołnierzy, którzy po przekroczeniu polskiej granicy przez Armię Czerwoną w 1939 r. masowo oddawali się do sowieckiej niewoli, były tragiczne. Tysiące polskich oficerów zostało później rozstrzelanych w lesie katyńskim pod Smoleńskiem⁹¹². Nie padają tutaj żadne konkretne liczby.

5.2.3.5 „Zjednoczenie” Ukrainy Zachodniej z Ukrainą sowiecką

Po dość obszernym wstępie w tym momencie możemy przejść do charakterystyki narracji poświęconej wejściu ziem zachodnioukraińskich w skład Ukrainy sowieckiej. Temat ten był bardzo silnie eksploatowany przez propagandę sowiecką, która przyłączenie Zachodniej Ukrainy (i także Zachodniej Białorusi) do jej sowieckiej „siostry” prezentowała w kategoriach wyzwolenia uciemzonego narodu ukraińskiego spod polskiego ucisku. Poza tym kierownictwo sowieckie bardzo chętnie przypisywało sobie zasługę historycznego zjednoczenia całej Ukrainy – Wschodniej i Zachodniej (podobna narracja dotyczyła Białorusi). Temat ten został przez autorkę dość wnikliwie przeanalizowany w drugim rozdziale niniejszej pracy, dlatego nie ma potrzeby jego kontynuacji. Jednak nawiązanie do okresu sowieckiego jest kluczowe, ponieważ pozwala spojrzeć na problem retrospektywnie i dokonać porównania oraz diagnozy, na ile obecna narracja historyczna odbiega bądź nie od swojej sowieckiej poprzedniczki.

Analizowana rosyjska narracja podręcznikowa dotycząca wejścia Zachodniej Ukrainy w skład USRS jest dość skąpa w swym opisie. Znajdujemy w niej jedynie niewielkie fragmenty tekstu wplecione w narrację poświęconą sowieckiej interwencji z 17 września 1939 r. Podręcznik Karpowa informuje, że na mocy porozumienia o przyjaźni i granicy zawartego z III

---

⁹¹¹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 188.

⁹¹² М. Горинев, А. Данилов, М. Морукон, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 4.

Rzeszą 28 września 1939 r., które stanowiło o podziale terytorium byłej Polski, w skład ZSRS zostały włączone Zachodnia Ukraina i Zachodnia Białoruś⁹¹³.

Także Proswieszczenie wspomina o sowiecko-niemieckim porozumieniu i dodaje, że w 1939 r. na Zachodniej Ukrainie i Białorusi zostały przeprowadzone wybory do zgromadzeń narodowych, które uznały władzę sowiecką, a następnie zwróciły się z prośbą o przyjęcie ich w skład Związku Sowieckiego. W rezultacie w listopadzie 1939 r. nowe regiony zostały włączone w skład USRS i BSRS⁹¹⁴.

Także narracja Drofy odwołuje się do deklaracji ukraińskiego i białoruskiego zgromadzenia narodowego, które podjęło decyzję o zjednoczeniu z USRS i BSRS. Za tym szły decyzje nacjonalizacji banków, przemysłu, ziemi. Autorzy podręcznika zwracają także uwagę na wewnętrzne podziały wewnątrz społeczeństwa ukraińskiego, którego jedna część witała z zadowoleniem wyzwolenie spod polskiego władztwa, podczas gdy druga była zastraszona represjami wymierzonymi w urzędników, burżuazję i nacjonalistów wszelkiej maści. W rezultacie polsko-sowieckiej wojny w skład ZSRS weszły terytoria z dwunastomilionową populacją – w tym z 7 milionami Ukraińców⁹¹⁵.

5.2.3.6 Wielka wojna ojczyźniana

Niewątpliwie wydarzeniem centralnym w rosyjskiej historii, ale również w postsowieckiej narracji historycznej, jest wielka wojna ojczyźniana. To właśnie wojna z hitlerowską III Rzeszą jest wciąż traktowana przez współczesną oficjalną historiografię rosyjską jako moment, w którym ZSRS przystąpił do II wojny światowej. Spuścizna WOW stanowi obecnie *de facto* jedyny zasób, posiadający właściwości konsolidujące silnie zantagonizowane i wielonarodowe społeczeństwo FR oraz mobilizujące opinię publiczną. Co więcej, dziedzictwo wielkiej wojny ojczyźnianej jest w ostatnim czasie poddawane silnej sakralizacji oraz idealizacji ze strony państwowych instytucji odpowiedzialnych za kształtowanie narodowej narracji historycznej. Innym zauważalnym trendem jest stopniowe, aczkolwiek konsekwentne zawłaszczanie przez Rosję i nacjonalizowanie przez nią dziedzictwa WOW. Przejawia się to w utożsamianiu współczesnej FR jako bezpośredniej kontynuatorki i

---

⁹¹³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 188.

⁹¹⁴ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 4.

⁹¹⁵ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 142-143.

spadkobierczyni Związku Sowieckiego, a co za tym idzie eksponowanie wyjątkowego wkładu RFSRS w dzieło Wielkiego Zwycięstwa, przy jednoczesnej marginalizacji zaangażowania innych republik związkowych. Trend ten jest szczególnie widoczny w odniesieniu do krajów, z którymi Moskwę łączą nie najlepsze stosunki i które dążą do emancypacji spod rosyjskich wpływów, tj. Ukraina czy Gruzja.

Jeżeli chodzi o narrację poświęconą wielkiej wojnie ojczyźnianej, to z całą pewnością można stwierdzić, że ma ona charakter „skonsolidowany” i „scentralizowany”. Autorzy podręczników prezentują jej przebieg z punktu widzenia centrum politycznego w Moskwie, starając się traktować ZSRS jako swego rodzaju monolit, raczej unikając eksponowania narodowo-państwowych podziałów na poszczególne republiki czy narody. Głównym bohaterem tej narracji pozostaje naród sowiecki, którego wizerunek wydaje się być dobrem nadrzędnym. Mamy w tym przypadku do czynienia z silną jego idealizacją oraz gloryfikacją.

Natomiast w nawiązaniu do zasygnalizowanego powyżej trendu zawłaszczania przez FR spuścizny WOW i marginalizacji wkładu poszczególnych republik w Wielkie Zwycięstwo należy stwierdzić, że tendencja ta jest utrzymana także w narracji podręcznikowej. W kompendiach nie odnajdujemy informacji na temat chociażby zasobów militarnych poszczególnych republik, z którymi weszły one w WOW. Dane statystyczne dotyczące czy to uzbrojenia, czy poniesionych strat w wyniku wojny mają charakter zbiorczy dla całego ZSRS.

Jeżeli natomiast chodzi o miejsce Ukrainy w narracji wielkoojczyźnianej, to oczywiście jako druga pod względem potencjału republika, jest ona w niej obecna. Ta obecność ma jednak raczej charakter epizodyczny, bardzo fragmentaryczny. W tekście podręczników pojawia się wiele wzmianek, odniesień do Ukrainy czy to walczącego z nazistowskim najeźdźcą narodu ukraińskiego. Aczkolwiek nie są to rozbudowane informacje. Jedynym wątkiem, gdzie Ukraina występuje samodzielnie (a nie w towarzystwie innych państw), jest wyzwolenie Kijowa spod okupacji niemieckiej. Natomiast z uwagi na silnie obecny wątek „banderyzacji” i „faszyzacji” Ukrainy w rosyjskiej narracji publicznej po 2014 r., autorka szczególną uwagę pragnie zwrócić także na działalność OUN/UPA. Temat ten został podjęty przez rosyjską dydaktykę historyczną, choć i w tym przypadku Ukraina nie stanowi oddzielnego przedmiotu badań. Ukraiński ruch nacjonalistyczny został wkomponowany w szerszy problem ogólnozwiązkowy, jakim była kolaboracja z III Rzeszą.

22 czerwca 1941 r. rozpoczęła się operacja Barbarossa, czyli atak państw Osi na Związek Sowiecki a wraz z nią wielka wojna ojczyźniana, czyli walka o przetrwanie państwa i

narodu sowieckiego – takie jej rozumienie wpała i krzewiła sowiecka propaganda i historiografia. Wojna ta została okupiona milionami istnień ludzkich i niewyobrażalnymi zniszczeniami wojennymi. Cenę, którą przyszło zapłacić ZSRS za swoje zwycięstwo, zapłaciły wszystkie republiki związkowe i wszystkie narody walczące w szeregach Armii Czerwonej – w tym Ukraina.

Jednym z kluczowych i zwrotnych momentów wojny z III Rzeszą była walka o Kijów i wyzwolenie lewobrzeżnej Ukrainy. W omawianych podręcznikach bitwie o Dniepr poświęcono sporo uwagi. W kompendium Karpowa została ona nazwana jedną z największych sowieckich operacji ofensywnych. 26 sierpnia 1943 r. sowieckie dywizje przeszły do kontruderzenia na 1400 kilometrowym froncie od Smoleńska do Morza Azowskiego. Już w końcu września Armia Czerwona zajęła 23 przyczółki na prawym brzegu Dniepru. Zgodnie z narracją sukces ten był możliwy dzięki przewadze sowieckiego lotnictwa oraz desantom spadochronowym na tyłach wroga. Za szturmowanie Dniepru 2500 żołnierzy i oficerów otrzymało tytuł Bohatera Związku Sowieckiego. Natomiast 3 listopada rozpoczął się szturm na Kijów. 6 listopada 1943 r. Kijów został oswobodzony przez oddziały Pierwszego Ukraińskiego Frontu dowodzone przez Nikołaja Watutina (ros. Николай Фёдорович Ватутин). Do końca 1943 r. udało się wyzwolić prawie 2/3 zajętych przez wojska hitlerowskie ukraińskich terytoriów – w tym najważniejsze centra przemysłowe Donbasu oraz regiony metalurgiczne południowej Ukrainy. Na koniec autorzy podręcznika oficyny Russkoje Słowo konstatują, że chociaż prawobrzeżna Ukraina pozostawała jeszcze pod kontrolą Wehrmachtu, to jej wyzwolenie pozostawało tylko kwestią czasu⁹¹⁶.

W kompendium opracowanym pod redakcyjnym nadzorem Karpowa uczeń poznaje także skalę strat ludnościowych. Nazistowska okupacja Kijowa trwała 778 dni. Przez ten czas zamordowano ponad 200 tys. osób, natomiast ponad 100 tys. zostało wywiezionych na roboty przymusowe do Niemiec. W wyniku niemieckich działań ukraińska stolica opustoszała – w mieście posiadającym przed wojną prawie milionową populację, pozostało zaledwie 189 tys. mieszkańców⁹¹⁷.

Kompendia Drofy i oficyny Russkoje Słowo wspominają także o niemieckiej taktyce spalonej ziemi, którą naziści stosowali na Ukrainie. Ponieważ więcej uwagi temu wątkowi poświęcono w podręczniku Drofy, dlatego też autorka skoncentruje swoją uwagę na tej

---

⁹¹⁶ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 221-222.

⁹¹⁷ Ibidem, s. 222.

konkretnej narracji. Wraz z ofensywą wojsk sowieckich hitlerowscy najeźdźcy cofali się, stosując taktykę spalonej ziemi. Program totalnego spustoszenia ukraińskiego terytorium przewidywała wrześniowa dyrektywa Heinricha Himmlera, który był jednym z głównych przywódców nazistowskich Niemiec i zwolennikiem brutalnej eksterminacji narodów wschodnioeuropejskich. Cofaniu nazistowskiego najeźdźcy towarzyszyło przymusowe wypędzanie ludności miejscowej. Narracja opisuje tragiczny los przede wszystkim ukraińskiej ludności wiejskiej, która była zmuszona opuścić swoje domy. Po drogach od jednego do drugiego punktu zbiorczego ciągnęły ogromne tłumy ludności, która wiozła swój dobytek na krowach. Jednak wraz ze zbliżaniem się Armii Czerwonej do linii Dniepru tłumy ewakuowanej ludności topniały, co było konsekwencją słabnącej kontroli sił niemieckich na tych terenach⁹¹⁸.

Ostatnim elementem narracji poświęconej wyzwoleniu Kijowa, a w ślad za tym całej lewobrzeżnej Ukrainy są dane liczbowe. Autorzy Proswieszczenia zwracają uwagę, że bitwa o Dniepr trwała 4 miesiące, a w tej walce po obu stronach uczestniczyło 4 miliony ludzi, około 5 tys. czołgów i prawie 5 tysięcy samolotów⁹¹⁹. Natomiast autorzy kompendium Drofy podają, że w wyniku bitwy o Dniepr zostało wyzwolonych ponad 38 tys. miejscowości – w tym 160 miast⁹²⁰.

Kolejnym kluczowym w ukraińskich dwudziestowiecznych dziejach wydarzeniem było wyzwolenie prawobrzeżnej Ukrainy. Narracja ta nie stanowi jednak oddzielnego wątku, jak to miało miejsce przy bitwie o Dniepr. Została wkomponowana w znacznie szerszy dyskurs „wyzwolicielski” państw Europy Środkowo-Wschodniej. W podręczniku Torkunowa czytamy, że w lutym-marcu 1944 r. w rezultacie silnego kontruderzenia wojska sowieckie wyzwoliły praktycznie całą prawobrzeżną Ukrainę. Natomiast w lipcu oddziały Pierwszego Frontu Ukraińskiego podążyły z odsieczą Lwowowi⁹²¹.

Narracja oficyny Russkoje Słowo dodaje, że akcja wyzwolicielska Zachodniej Ukrainy była częścią lwowsko-sandomierskiej operacji. Kluczowy cios zadano wrogowi w okolicach Lwowa, a następnie rozpoczęto forsowanie Wisły⁹²².

Natomiast Drofa uzupełnia powyższe fakty informacją, że kiedy Armia Czerwona stanęła na przedgórzu Karpat, musiała stawić czoła atakom ze strony UPA. Dodaje także, że

---

⁹¹⁸ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 168-169.

⁹¹⁹ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 49.

⁹²⁰ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 169.

⁹²¹ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 56, 58.

⁹²² В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 255.

podczas gdy wypychano Niemców z Zachodniej Ukrainy, na południowym froncie została wyzwolona Odessa – miasto-bohater⁹²³.

Jak już wcześniej autorka sygnalizowała pochód Armii Czerwonej na Zachód we wszystkich podręcznikach został utrzymany w zwycięskiej i humanitarnej tonacji „wyzwolicielskiej”. Oswobodzenie Zachodniej Ukrainy zostało w nią wkomponowane i stanowi jej część. Wkład Ukraińców (i nie tylko, bo także innych narodów sowieckich) w dzieło Wielkiego Zwycięstwa zostały praktycznie pominięte. Ukraiński udział w zwycięskim pochodzie Armii Czerwonej na Zachód istnieje w zasadzie jedynie pod postacią kolejnych wiktorii Frontu Ukraińskiego. I tak uczeń nabywa wiedzę o tym, że Pierwszy Front Ukraiński Iwana Koniewa (ros. Иван Степанович Конев) brał udział w ofensywie na Śląsku dochodząc do rzeki Nysy. W początkach 1945 r. Czwarty Front Ukraiński prowadził uderzenie w Karpatach, natomiast Drugi i Trzeci Front Ukraiński brały udział w wyzwoleniu Wiednia i Czechosłowacji. W końcu w kwietniu 1945 r. oddziały Pierwszego Frontu Ukraińskiego oraz Pierwszego Frontu Białoruskiego rozpoczęły uderzenie na Berlin⁹²⁴.

Bardzo wymowne podsumowanie powyższej narracji zaproponowano w podręczniku oficyny Russkoje Slovo, gdzie czytamy, że *w toku misji wyzwolicielskiej sowieckich sił zbrojnych w Europie przy wygnaniu wroga oddało życie w Polsce – ponad 600 tys. ludzi, Czechosłowacji – 140 tys., Węgier – 140 tys., Niemiec – 102 tys., Rumunii – około 70 tys. Armia Czerwona uratowała kulturowe bogactwa krajów Europy Środkowo-Wschodniej*⁹²⁵. W opinii autorki powyższa konstatacja nie wymaga dodatkowego komentarza i sama w sobie stanowi *clou* współczesnej historycznej narracji publicznej i podręcznikowej w Rosji, poświęconej „misji wyzwolicielskiej” Armii Czerwonej.

5.2.3.7 Kolaboracja z wrogiem i sowiecka partyzantka

Kolejnym niezwykle istotnym tematem, który szczególnie silnie jest eksploatowany w Rosji od 2014 r. jest kolaboracja ukraińskich nacjonalistów z nazistowskim najeźdźcą. Wątek ten jest wykorzystywany współcześnie z całą premedytacją przez rosyjską maszynę

---

⁹²³ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 189.

⁹²⁴ В. Никонов, С. Девятов, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 255-259.

⁹²⁵ Ibidem, s. 258-259.

propagandową w celu dyskredytacji ukraińskiej elity władzy, która objęła ster rządów w Kijowie po rewolucji godności. Z uwagi na fakt, że temat ten był szerzej analizowany w poprzedniej części pracy, autorka pragnie skupić się w tej części pracy tylko na narracji podręcznikowej.

W kompendiach wszystkich trzech wydawnictw temat kolaboracji w dobie wielkiej wojny ojczyźnianej został zestawiony z wątkiem sowieckiej partyzantki, która na tyłach wspierała wysiłki Armii Czerwonej. Zabieg ten ma na celu porównanie obu ruchów (autorzy koncentrują się przede wszystkim na ich rozmiarach, zasięgu, liczebności) i ocenę ich wpływu na przebieg walk. W podręczniku Proswieszczenija znajdujemy stwierdzenie, że plagą kolaboracji były dotknięte praktycznie wszystkie republiki, których terytoria znalazły się pod okupacją hitlerowską. Dodatkowo wyróżniono różne formy współpracy z wrogiem – od kolaboracjonizmu politycznego, przez gospodarczy, aż do wojennego⁹²⁶.

Wbrew oczekiwaniom w kompendiach nie znajdziemy otwartego i żarliwego potępienia postawy kolaborantów. Wprost przeciwnie, charakterystyczną cechą tej narracji jest dość silnie wybrzmiewająca próba usprawiedliwienia tej grupy społeczeństwa, która zdecydowała się na współpracę z wrogiem. W kompendium Karpowa już w pierwszym zdaniu rozpoczynającym fragment poświęcony zjawisku kolaboracji w sowieckim społeczeństwie podkreślono, że *w absolutnej większości sowieccy ludzie przejawiali patriotyzm i wierność ojczyźnie. Jednak byli również tacy, którzy z takich czy innych pobudek zgadzali się współpracować z wrogiem. Głównymi przyczynami kolaboracji były pragnienie przeżycia w warunkach okupacji i niewoli, negacja sowieckiego ustroju, nacjonalistyczny separatyzm. Chcących dobrowolnie służyć agresorowi było niewiele, dlatego nierzadkie były przypadki przymusowej mobilizacji mężczyzn*⁹²⁷.

Także autorzy podręcznika Proswieszczenija dobitnie podkreślają, że motywy kolaboracji z nazistami miały raczej charakter egzystencjalny, a nie polityczny⁹²⁸. Natomiast narracja Drofy klasyfikuje główne grupy społeczne, które decydowały się na współpracę z wrogiem, zaliczając do nich m. in. osoby rozczarowane władzą sowiecką, element kryminalny oraz ofiary nazistowskiej propagandy. Ta ostatnia grupa przyciągnęła najwięcej uwagi autorów podręcznika, którzy wskazują na zgubne konsekwencje zakrojonej na szeroką skalę niemieckiej

---

⁹²⁶ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 56, 30.

⁹²⁷ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 237.

⁹²⁸ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 56, 30 - 31.

propagandy, która miała społeczeństwo sowieckie wizją wyzwolenia od bolszewizmu, likwidacją kolchozów i zwrotem skonfiskowanej ziemi czy polityczną autonomią⁹²⁹.

Kolejnym elementem narracji kolaboracyjnej są dane liczbowe. Russkoje Słowo szacuje, że w szeregi okupanta wstąpiło od 800 tys. do 1,2 mln osób⁹³⁰, podczas gdy Proswieszczenije mówi o ponad milionie sowieckich obywateli współpracujących z wrogiem – w tym 400 tys. w służbie wojskowej, około 70 tys. w oddziałach porządkowych, a około 80 tys. we wschodnich batalionach⁹³¹. Natomiast autorzy Drofy pomijają tę kwestię.

W podręczniku Torkunowa zauważono, że społeczna baza dla kolaboracji ulegała stopniowemu zwężaniu w miarę wypychania wojsk hitlerowskich przez Armię Czerwoną. Okupanci w pełni wykorzystywali chwytliwe hasła społeczne tylko w pierwszych latach wojny. Kończąc narrację zaznaczają, że rozmach kolaboracji w krajach Europy Zachodniej był znacznie większy niż w Polsce i ZSRS⁹³².

Dla niniejszych rozważań kluczowa jest jednak obecność i miejsce ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego w narracji kolaboracyjnej. Jak już wcześniej autorka sygnalizowała, współpraca OUN/UPA z hitlerowskim okupantem nie stanowi osobnego wątku. W narracji przypadek Ukrainy został ujęty w sposób uogólniony i zestawiony z przykładami innych republik sowieckich. I tak w kompendium Karpowa znajdujemy dosłownie dwa zdania nawiązujące do współpracy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów z okupantem. Czytamy, że w marcu 1943 r. przy wsparciu władz okupacyjnych utworzono Ukraińską Powstańczą Armię. Bojownicy OUN/UPA, którzy są heroizowani we współczesnej Ukrainie, przysięgali bezpośrednio samemu Hitlerowi i odznaczali się wyjątkowym okrucieństwem⁹³³.

Drofa jednym zdaniem, nawiązuje do działalności SS Galizien – był to oddział karny sformowany z mieszkańców Ukrainy Zachodniej, cieszący się złą sławą i wykorzystywany do walki z sowiecką partyzantką⁹³⁴. Dodatkowe informacje dotyczące OUN/UPA odnajdujemy przy okazji włączenia Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w skład ZSRS w 1939 r. Niewielki fragment informuje, że w 1929 r. jeszcze w ramach państwa polskiego została

---

⁹²⁹ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 181.

⁹³⁰ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 237.

⁹³¹ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 56, 30.

⁹³² Ibidem, s. 31.

⁹³³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 237-238.

⁹³⁴ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 181 - 182.

powołana Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, która po 1939 r. i wejściu Wołynia oraz Galicji w skład USRS została zepchnięta do podziemia⁹³⁵.

Natomiast w podręczniku Proswieszczenija w rozdziale poświęconym zjawisku kolaboracji nie znajdujemy żadnego odniesienia do działalności ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego. Bardziej rozbudowany fragment poświęcony dziejom powstania OUN i UPA został umieszczony w dalszej części podręcznika – rozdziale opowiadającym o narodach ZSRS i walce z faszyzmem, który stanowi nieobowiązkowy materiał dydaktyczny. Prawie stronicowy tekst zatytułowany „Ruchy narodowe” relacjonuje, że *wojna ożywiła ruchy narodowe, co do zasady, w tych regionach kraju, gdzie okrutna polityka władz w latach przedwojennych wywoływała najsilniejszy sprzeciw społeczeństwa. Powstawały i nacjonalistyczne organizacje, stawiające sobie za cel wywalczenie narodowej niepodległości. Największą z nich była Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) powołana na Ukrainie jeszcze w końcu lat dwudziestych*⁹³⁶. W tym miejscu mamy pierwsze i *de facto* jedyne uznanie politycznych oraz patriotycznych pobudek, które przyświecały członkom tej organizacji (i pozostałym ruchom nacjonalistycznym).

Symptomatyczny jest bowiem fakt, że wszystkie omawiane podręczniki całkowicie marginalizują patriotyczno-narodowe motywy kolaboracji z okupantem ówczesnych ruchów o charakterze nacjonalistycznym. Jest to jedyny wyjątek od tej reguły, chociaż należy jednocześnie zaznaczyć, że mowa o materiale projektowym do samodzielnej pracy ucznia, a nie treściach obowiązkowych, z którymi uczeń jest zobowiązany zapoznać się.

W dalszej części narracji czytamy, że w miarę zbliżania się wojsk niemieckich działalność organizacji nacjonalistycznych aktywizowała się. Rozpoczęło się powoływanie oddziałów przeznaczonych do walki z Armią Czerwoną. Na Ukrainie OUN utworzyła własną Ukraińską Armię Powstańczą. Autorzy podręcznika zauważają jednocześnie, że Niemcy instrumentalnie wykorzystywali organizacje nacjonalistyczne, starając się poddać je swojej kontroli i wykorzystywać w walce z wojskami sowieckimi. Jednak, jak zostało to zaakcentowane, Niemcom nie udało się stworzyć na tyle poważnej siły wojskowej, że byłaby ona w stanie zachwiać *drużbą* narodów ZSRS⁹³⁷.

---

⁹³⁵ Ibidem, s. 143.

⁹³⁶ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 53.

⁹³⁷ Ibidem, s. 53-54.

Narracji poświęconej kolaboracji we wszystkich narracjach towarzyszy wątek działalności sowieckiego podziemia, w szeregach której do końca 1941 r. walczyło 9 tys. sowieckich obywateli, tworząc ponad dwa tysiące oddziałów partyzanckich.⁹³⁸ Natomiast do końca 1942 r. ruch partyzancki skupiał 125 tys. żołnierzy, wchodzących w skład 1770 oddziałów partyzanckich i brygad⁹³⁹.

Autorzy podręcznika Proswieszczenija akcentują dokonania sowieckiej partyzantki. Na jej koncie znalazło się ponad milion zabitych, rannych czy wziętych do niewoli nazistowskich żołnierzy i oficerów, ponad 4 tys. zniszczonych czołgów, 65 tys. samochodów wojskowych oraz 1100 samolotów. Poza tym partyzanci wysadzili i zniszczyli 1600 mostów kolejowych⁹⁴⁰.

W okresie trwania WOW orderami i medalami ZSRS było nagrodzonych ponad 184 tys. partyzantów. 249 z nich otrzymało tytuł Bohatera Związku Sowieckiego. Do grona legendarnych bojowników autorzy kompendium Torkunowa zaliczyli m. in. Ukrainca Sidora Kowpaka (ukr. Сидір Артемович Ковпак, ros. Сидор Артемьевич Ковпак), który był dwukrotnie nagradzany tytułem Bohatera Związku Sowieckiego⁹⁴¹.

Do spektakularnych sukcesów sowieckiego podziemia na Ukrainie narracja Proswieszczenija zalicza działalność agenta Nikołaja Kuzniecowa (ros. Николай (Никанор) Иванович Кузнецов), który zlikwidował m. in. Alfreda Funka (przewodniczącego Sądu Najwyższego w Komisariacie Rzeszy Ukraina), wicegubernatora Galicji Otto Bauera, generał-majora Macha Ilgena (dowódcę Osttruppen 740)⁹⁴².

Natomiast oficyna Russkoje Słowo przypisuje ruchowi partyzanckiemu charakter narodowy, który jednoczył *de facto* cały naród na tyłach wroga. Odgrywał na tyle istotną rolę w wojnie z Niemcami, że bezpośrednio przyczynił się do wyzwolenia m. in. Ukrainy, Białorusi, Krymu czy krajów bałtyckich⁹⁴³.

Zestawienie dwóch, na pozór wydawać by się mogło sprzecznych ze sobą tematów – kolaboracji oraz sowieckiego podziemia zbrojnego, nie jest ani błędne, ani przypadkowe. Rzeczywiście zaskakuje fakt, że wątek ten nie jest zbyt eksponowany. Wręcz przeciwnie,

---

⁹³⁸ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 183.

⁹³⁹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 240.

⁹⁴⁰ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 29.

⁹⁴¹ Ibidem, s. 29.

⁹⁴² Ibidem, s. 29.

⁹⁴³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 242.

wyduje się, że jest subtelnie wyciszany i marginalizowany, a w najlepszym wypadku skrupulatnie usprawiedliwiany wyjątkowymi warunkami toczącej się wówczas wojny.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że żaden z podręczników nie wspomina o patriotyczno-politycznym charakterze ruchów nacjonalistycznych, który był przecież priorytetowy i fakcie, że skrajnie prawicowe środowiska ukraińskie, białoruskie czy litewskie za głównego wroga uważały ZSRS, a nie III Rzeszę, która była postrzegana jako potencjalny sojusznik, a nawet jako gwarant odzyskania niepodległości⁹⁴⁴, to narracja ta zyskuje zupełnie nowy wydźwięk. Wówczas wydaje się, że zestawienie wątku kolaboracji z tematem sowieckiego podziemia nie jest zabiegiem przypadkowym, a wręcz przeciwnie – celowym i dobrze przemyślanym. Ten drugi ma stanowić przeciwwagę i swoisty „kamuflaż” dla niechlubnej karty historii, która z całą pewnością kładzie się cieniem na nieskazitelnym obrazie sowieckiego narodu. Na tym etapie narracji historycznej to właśnie wizerunek wieloetnicznego sowieckiego narodu wydaje się być wartością nadrzędną. Ewidentnie także współcześnie pozostaje on dla Rosji wyjątkowym konstruktem oraz „osiągnięciem” na tyle istotnym, że rozpostarto nad nim „parasol ochronny” i powstrzymano się od zbytniego eksploatowania niewygodnych wątków historycznych, które są przecież tak chętnie wykorzystywane w dyskursie publicznym na rzecz dyskredytacji oponentów z „bliskiej” i „dalszej” zagranicy.

Idea sowieckiego narodu należy do jednych z ważniejszych sztucznych konstruktywów ideologicznych, która nie zniknęła ani z dyskursu publicznego, a tym bardziej historiograficznego po 1991 r. Jest ona nadal dość pieczołowicie pielęgnowana i chętnie wykorzystywana w celu legitymizacji szczególnej roli Rosji (czytaj przywódczej) na obszarze postsowieckim. Zdaniem autorki, kwintesencją podejścia współczesnej rosyjskiej nauki historycznej do kwestii narodu sowieckiego jest wstęp do rozdziału „Narody ZSRS w walce z faszyzmem”, który znajdujemy w podręczniku Proswieszczenia, gdzie czytamy: *Planując atak na ZSRS Hitler uważał, że wielonarodowe państwo sowieckie rozpadnie się pod uderzeniem jego armii jak domek z kart. Ale tak się nie stało, przeciwnie, wielonarodowy naród sowiecki jeszcze bardziej się zjednoczył w chwili śmiertelnego zagrożenia. Ochrona wspólnego państwa była przyjęta w najodleglejszych zakątkach kraju jako narodowe zadanie każdego z ponad stu narodów.* Autorzy kompendium dobitnie podkreślają, że w szeregach Armii Czerwonej walczyli przedstawiciele wszystkich narodów ZSRS. Natomiast przyjaźń żołnierzy różnej narodowości przejawiała się m. in. w ofiarnej walce o stolicę – Moskwę i stolicę

---

⁹⁴⁴ G. Motyka, *Kolaboracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944*, „Pamięć i sprawiedliwość”, 2008, nr 1(12), s. 183-184.

poszczególnych republik związkowych – Kijów pojawia się na pierwszym miejscu zaraz za Moskwą⁹⁴⁵.

W tym miejscu autorka pragnie zwrócić jeszcze uwagę na pewien niezwykle symptomatyczny i wymowny detal. Otóż w tym samym rozdziale czytamy, że w okresie WOW powołano dziesiątki narodowych dywizji i brygad, w których obok Rosjan, Ukraińców i Białorusinów ramię w ramię wspólnie walczyli przedstawiciele innych narodowości⁹⁴⁶. To zestawienie ze sobą narodów rosyjskiego, ukraińskiego oraz białoruskiego pokazuje, że nacje te stanowiły trzon narodowy całego Związku Sowieckiego. Wyznacza im szczególne miejsce na sowieckiej drabinie etnicznej, nobilitując i namaszczając je do wypełnienia wyjątkowej misji.

Zestawienie to jednocześnie uwydatnia unikalną więź łączącą wspomniane trzy narody, która tworzyła (i dla Rosjan nadal tworzy) absolutnie oddzielny, wyjątkowy poziom tożsamości. Identyfikacja ta miała wówczas charakter węższy niż autoświadomość sowiecka i jednocześnie szerszy, tworzący swoistą nadbudowę nad tożsamością narodową. Wraz z rozpadem Związku Sowieckiego w oczach Rosjan nie uległa one deaktualizacji, o czym świadczy zarówno narracja historyczna jak i polityka Rosji wobec „młodszych sióstr” – Ukrainy i Białorusi.

5.2.3.8 Rozpad Związku Sowieckiego

Wydarzeniem, które w sposób niekwestionowany zaważyło na dalszych losach Ukrainy, był rozpad Związku Sowieckiego. Jego demontaż otworzył Kijowowi drogę do niepodległości. We wszystkich podręcznikach rozdziały poświęcone rozpadowi ZSRS poprzedzają fragmenty omawiające konflikty międzyetniczne na jego terytorium, które stały się jedną z ważniejszych przyczyn upadku imperium komunistycznego. Autorzy kompendium Karpowa zwracają uwagę, że stopniowe osłabienie wpływu ideologii komunistycznej zrodziło ideologiczną pustkę, którą bardzo szybko wypełniły idee nacjonalistyczne i narodowe. Jednak nie oznaczało to, że aspiracje niepodległościowe w poszczególnych republikach miały charakter powszechny. Wprost przeciwnie, narracja podręcznikowa utwierdza ucznia w przekonaniu, że idee narodowe zyskały popularność jedynie wśród pewnej części inteligencji,

---

⁹⁴⁵ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 51-52.

⁹⁴⁶ Ibidem, s. 51.

miejscowej nomenklatury partyjnej i przeciętnych obywateli krajów bałtyckich, Gruzji i, co ważne dla niniejszych rozważań, także Ukrainy Zachodniej⁹⁴⁷.

Natomiast autorzy podręcznika Drofy zjawisko konfliktów narodowych na terytorium ZSRS uznają za coś absolutnie naturalnego i uzasadnionego. Winą za nie obarczają władzę sowiecką, która budując socjalizm, lekceważyła historyczne, narodowe tradycje i podziały. Poza tym, terytoria które zostały przyłączone do ZSRS w przeddzień wielkiej wojny ojczyźnianej, dwukrotnie podlegały czystce z tzw. „wrogich elementów”. Nic więc dziwnego, że w takich krajach jak Zachodnia Ukraina, kraje bałtyckie, czy Mołdawia nastroje nacjonalistyczne i jednocześnie antysowieckie były bardzo silne. W konsekwencji w latach pierestrojki powstały masowe ruchy narodowe. Do najbardziej znaczących autorzy kompendium Drofy zaliczają m. in. ukraiński „Ruch”⁹⁴⁸.

Bardzo interesującym epizodem, który odnajdujemy w narracji zaproponowanej przez wydawnictwo Russkoje Slovo, jest przykład religijnego separatyzmu. Jego mianem zostało nazwane odrodzenie grekokatolickiej Cerkwi, które od 1989 r. objęło Zachodnią Ukrainę. W wyniku czego Rosyjska Cerkiew Prawosławna Moskiewskiego Patriarchatu utraciła trzy eparchie: lwowską, tarnopolską oraz iwanofrankowską. Natomiast w 1990 r. ukraińska Cerkiew otrzymała autonomię pod warunkiem liturgicznego wspomnienia Patriarchy Moskwy i Wszechrusi. Ponadto miała prawo utrzymywania kontaktów zewnętrznych z innymi Cerkwiami za pośrednictwem patriarchy rosyjskiego⁹⁴⁹.

W konsekwencji zachodzących zmian władze centralne zaproponowały podpisanie nowego porozumienia, które zakładało powstanie konfederacji suwerennych republik. Jednak 25 sierpnia Ukraina ogłosiła deklarację niepodległości i odmówiła podpisania podobnego porozumienia⁹⁵⁰. Natomiast 1 grudnia 1991 r. Ukraina zorganizowała na swoim terytorium referendum, w którym ponad 80% obywateli opowiedziało się za niepodległością⁹⁵¹.

Narracja Proswieszczenija podaje bardziej dokładne dane – w referendum za niepodległością zagłosowało 90,32% respondentów. Dodaje ponadto, że cztery dni po

---

⁹⁴⁷ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., 2-ое издание, 10 класс, „Русское Слово”, Москва 2020, s. 106.

⁹⁴⁸ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 291.

⁹⁴⁹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., s. 108.

⁹⁵⁰ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, „Просвещение”, Москва 2016, s. 40.

⁹⁵¹ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 298.

referendum Rada Najwyższa przyjęła „Odezwę do parlamentu i narodów wszystkich krajów”, w którym stwierdzano, że porozumienie o powstaniu ZSRS z 1922 r. utraciło swoją moc⁹⁵².

W ten sposób na spotkaniu w dniach 7-8 grudnia 1991 r. prezydenci Rosji – Borys Jelcyn (ros. Борис Николаевич Ельцин) i Ukrainy – Łeonid Krawczuk (ukr. Леонід Макарович Кравчук) oraz przedstawiciel białoruskiego parlamentu Stanisław Szuszkiewicz (błrus. Станіслаў Станіслававіч Шушкевіч) w Puszczy Białowieskiej podpisali dokument przekreślający dalsze funkcjonowanie Związku Sowieckiego i powołali do życia Wspólnotę Niepodległych Państw⁹⁵³. Tak Ukraina rozpoczęła nowy rozdział w swoich dziejach – po raz pierwszy w swej historii, stając się w pełni niepodległym państwem.

5.2.4 Najnowsza historia Ukrainy po 1991 r.

Historia Ukrainy po 1991 r. jest ostatnim elementem rosyjskiej podręcznikowej narracji historycznej traktującej o ukraińskim procesie dziejowym. Tworzy ją jeden lub dwa (w zależności od kompendium) kluczowe komponenty: rewolucja pomarańczowa oraz rewolucja godności wraz z aneksją Krymu przez Rosję.

5.2.4.1 Rewolucja pomarańczowa

Wydarzenia rewolucji pomarańczowej 2004 r. zostały uwzględnione w podręcznikach Proswieszczenija oraz Drofy. W tym pierwszym zostały umiejscowione w bloku tematycznym zatytułowanym „Stosunki Rosji z krajami bliskiej zagranicy”. Natomiast w drugim przypadku przyporządkowano je do rozdziału poświęconego polityce zagranicznej w końcu XX - początku XXI wieku.

---

⁹⁵² М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, s. 40.

⁹⁵³ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 298.

Zob. także: М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, s. 40.

Zob. także: В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945-начало XXI в., s. 110.

W kompendium Torkunowa rewolucja pomarańczowa znalazła się obok gruzińskiej rewolucji róż oraz kirgiskiej rewolucji tulipanów, ale to jej poświęcono najwięcej uwagi. W podręczniku czytamy, że w 2004 r. *została sprowokowana kampania na rzecz nieuznania rezultatów wyborów prezydenckich na Ukrainie. Przy bezpośrednim udziale USA, Unii Europejskiej oraz NATO rezultaty wyborów zostały odrzucone*. W rezultacie zamiast Wiktora Janukowycza, który zwyciężył ze znaczną przewagą i opowiadał się za wzmocnieniem relacji z Rosją, urząd prezydenta objął jego kontrkandydat Wiktor Juszczenko, będący zwolennikiem wstąpienia Ukrainy do NATO. Działania Juszczenki na rzecz zbliżenia z Sojuszem Północnoatlantyckim, które przejawiały się m. in. w organizacji wspólnych ćwiczeń wojskowych, wywołały, jak donosi narracja podręcznikowa, masowy sprzeciw ukraińskiego narodu. Okres prezydentury Juszczenki to także ukraińsko-rosyjskie tarcia na polu energetycznym. Uczeń zostaje poinformowany, że ukraiński rząd wielokrotnie sprzeciwiał się uiszczaniu należności za rosyjski gaz po cenach rynkowych, co niejednokrotnie powodowało przerwy w zaopatrzeniu w nośniki energii krajów europejskich. Natomiast w obszarze polityki narodowościowej ukraińskie władze, ignorując interesy milionów własnych obywateli, prowadziły działania na rzecz przymusowego wypchnięcia języka rosyjskiej ze sfery życia publicznego. W konsekwencji z roku na rok kulturowe kontakty z Rosją były ograniczane⁹⁵⁴.

Autorzy Drofy proponują natomiast bardziej rozbudowaną narrację poświęconą samemu przebiegowi rewolucji oraz negocjacji pomiędzy dwoma opozycyjnymi blokami politycznymi – tzw. pomarańczowymi, czyli zwolennikami Wiktora Juszczenki oraz tzw. błękitnymi – stronnikiem Wiktora Janukowycza. W podręczniku czytamy, że na kijowskim Placu Niezależności zebrali się przeciwnicy Janukowycza, który w II turze wyborów zdobył większość głosów. Partia Regionów, na czele której stał Janukowycz, została oskarżona o sfałszowanie wyborów we wschodnich regionach kraju. Pod wpływem ogromnej presji ze strony protestujących oraz wspierających ukraińską opozycję krajów zachodnich Wiktor Janukowycz zgodził się na zorganizowanie trzeciej tury głosowania, w której zwyciężył lider „pomarańczowych” – Wiktor Juszczenko⁹⁵⁵.

Podręcznik Drofy, podobnie jak i kompendium Torkunowa, proponuje dość jednoznaczną ocenę prezydentury Juszczenki. Po pierwsze, sama rewolucja pomarańczowa, zgodnie z narracją, nie zasługuje na miano „rewolucji”, ponieważ w istocie nie przyniosła żadnych jakościowych zmian w kraju poza wymianą elity politycznej. Po drugie, okres rządów

---

⁹⁵⁴ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, с. 93.

⁹⁵⁵ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, с. 339.

Juszczenki jest naznaczony wzrostem poziomu nacjonalizmu oraz zależności od UE i USA. Prowadziło to do wielu sytuacji kryzysowych w relacjach ukraińsko-rosyjskich związanych m. in. z ustalaniem cen na gaz czy stacjonowaniem rosyjskiej Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu⁹⁵⁶.

Podobnie jak i narracja Proswieszczenija, podręcznik Drofy akcentuje problematykę polityki narodowościowej i językowej Kijowa. Zgodnie z zaproponowaną oceną prezydent Juszczenko wzmógł polityczną oraz ideową presję na ludność rosyjskojęzyczną. Jednak dodatkowo autorzy kompendium Drofy odwołują się do konkretnego przykładu z dziedziny polityki historycznej. Otóż nawiązują do tragedii Wielkiego Głodu (Hołodomoru), która w okresie prezydentury Juszczenki stała się częścią jednej z największych ideologicznych kampanii. Klęska masowego głodu, która ogarnęła w latach trzydziestych terytorium Ukrainy, Krymu, Powołża oraz Kazachstanu jest w opinii autorów bezzasadnie traktowana w kategoriach ludobójstwa narodu ukraińskiego, jako część polityki etnicznej mającej na celu jego unicestwienie. Odpowiedzialności za tę zbrodnię nie złożono jednak na barki stalinowskiego reżimu czy Związku Sowieckiego, ale na Rosję. Rozważania kończy natomiast konstatacja, że ukraińska młodzież była wychowywana w duchu nacjonalistycznym⁹⁵⁷.

5.2.4.2 Rewolucja godności

Rewolucja godności, która wybuchła na przełomie 2013 i 2014 r., a także poprzedzająca ją aneksja Półwyspu Krymskiego są wątkami bardzo szeroko komentowanymi na kartach analizowanych podręczników. Oczywiście w poszczególnych kompendiach znajdujemy różne proporcje rozmieszczenia tych dwóch tematów – najbardziej rozbudowaną narrację dotyczącą zarówno wydarzeń tzw. Majdanu jak i aneksji Krymu znajdujemy w kompendium Drofy, gdzie łącznie poświęcono im niemal trzy strony tekstu.

Opisy wydarzeń rozgrywających się na kijowskim Majdanie w podręcznikach Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Słowo są dość skąpe. Najmniej miejsca poświęcono im w pierwszym wspomnianym kompendium, gdzie czytamy, że *w warunkach ostrego politycznego kryzysu na początku 2014 r. do władzy doszli nacjonałiści. Miało miejsce obalenie*

---

⁹⁵⁶ Ibidem, s. 340.

⁹⁵⁷ Ibidem, s. 340.

*prawowicie wybranego prezydenta W. Janukowycza. Zaproponowano anulowanie ustawy o statusie języka rosyjskiego jako regionalnego, co oznaczałoby faktyczny zakaz jego używania. W odpowiedzi w południowych i wschodnich regionach Ukrainy rosyjskojęzyczna ludność wystąpiła w obronie swoich praw*⁹⁵⁸. Na tym krótkim fragmencie w podręczniku Torkunowa kończy się opis wydarzeń rewolucji godności oraz jej następstw.

Niewiele więcej miejsca przebiegowi antyrządowych protestów na przełomie 2013 r. i 2014 r. poświęcono w kompendium opracowanym pod redakcyjnym okiem Karpowa. Z narracji uczeń dowiaduje się, że w 2014 r. na Ukrainie doszło do antykonstytucyjnego zbrojnego przewrotu, zorganizowanego w przeważającej mierze przez Stany Zjednoczone realizujące w ten sposób swoje geopolityczne cele. Dodatkowo wszystko to zachodziło drogą wspierania nacjonalistycznych sił, które stały w opozycji do sprawującego rządu prezydenta Janukowycza i jego obozu politycznego. Doprowadziło to do destabilizacji sytuacji politycznej w kraju oraz organizacji masowych akcji protestu w centrum Kijowa, czyli do tzw. Euromajdanu. Konflikt z władzą przyjął gwałtowny charakter i zakończył się wieloma ofiarami. W konsekwencji doszło do zbrojnego zamachu stanu. Prezydent Janukowycz został obalony, a następnie sformowano nowe władze. Odbyło się to się z naruszeniem nie tylko międzynarodowych ustaleń podpisanych przez obie strony konfliktu przy współudziale krajów zachodnich 21 lutego 2014 r., ale także z pogwałceniem ukraińskiej konstytucji. Po tym nacjonalistyczne organizacje Prawy Sektor, UNA-UNSO (ukr. Українська Національна Асамблея – Українська Народна Самооборона, УНА-УНСО, pol. Ukraińskie Zgromadzenie Narodowe – Ukraińska Samoobrona Ludowa – skrajnie nacjonalistyczna partia ukraińska) oraz bataliony karne rozpoczęły „zaprowadzanie porządku” w całym kraju. Obywatele południa i wschodu Ukrainy mieli, jak się później okazało, uzasadnione podstawy obawiać się o swoje życie oraz prawa⁹⁵⁹.

Jak powyżej zostało wspomniane, najbardziej rozbudowaną narrację poświęconą rewolucji godności proponuje podręcznik Drofy. Znajdujemy w niej m. in. krótką ocenę rządów Wiktora Janukowycza jak również nasyconą większą ilością informacji relację z przebiegu protestów na kijowskim Majdanie. Ich pierwotną przyczyną była narastająca korupcja, autorytarne zapatrywania prezydenta oraz deprecjacja lokalnych elit politycznych. Na tle wciąż spadającego poziomu życia społeczeństwa doprowadziło to do alienacji władzy od

---

⁹⁵⁸ М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, s. 104.

⁹⁵⁹ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., s. 194-195.

społeczeństwa. Dodatkowo na zaostrzenie sytuacji politycznej w kraju wpłynęły pomyłki elity rządzącej, która zdecydowała się na zmianę konstytucji z 2004 r. a także aresztowanie premier Julii Tymoszenki, która została skazana za przekroczenie swoich pełnomocnictw podczas podpisywania nowego porozumienia gazowego z Rosją⁹⁶⁰.

Dodatkowo w 2013 r. Janukowycz, który zawsze lawirował między Zachodem a Rosją, postanowił wycofać się z podpisywania umowy stowarzyszeniowej z UE, która miała godzić w interesy gospodarcze Kijowa. Zostało to wykorzystane przez siły opozycyjne, którym udało się zmobilizować niezadowolone masy i wyprowadzić je na Plac Niezależności w celu walki z obozem rządzącym. Tak rozpoczął się drugi Majdan. Próby rozgonienia protestującej młodzieży doprowadziły jedynie do zaostrzenia sytuacji. W początkach 2014 r. powszechne stały się kadry z centrum Kijowa przedstawiające płonące opony, lecące w kierunku sił porządkowych koktajle Mołotowa oraz zajmowanie budynków administracji rządowej. Władzę ze względu na jej słabość zmuszano do kolejnych ustępstw. Tak 21 lutego 2014 r. podpisano porozumienie pokojowe między opozycją a prezydentem Janukowyczem. Uczestniczyli przy tym przedstawiciele Niemiec, Francji, Polski oraz Rosji⁹⁶¹.

W podręczniku zaznaczono, że rosyjski przedstawiciel nie złożył jednak swojego podpisu pod wynegocjowanym dokumentem. W obliczu zagrożenia życia prezydent Janukowycz porzucił jednakże kraj i schronił się w Rosji. Natomiast w Kijowie w sposób nielegalny sformowano nowy rząd. Procedura powołania nowej władzy odbywała się z pogwałceniem zasad konstytucyjnych, przy rozpuszczeniu Sądu Konstytucyjnego, co w połączeniu skutkowało delegitymizacją nowej władzy. Na uwagę zasługuje także krótkie wyjaśnienie różnicy między pierwszym i drugim Majdanem, które odnajdujemy w przekazie historycznym kompendium. Otóż zgodnie z tokiem narracji oprócz żądań antykorupcyjnych, socjalnych, politycznych rewolucja godności niosła ze sobą także nastroje i hasła nacjonalistyczne, które nie były obecne podczas rewolucji pomarańczowej⁹⁶².

Natomiast narracja podręcznika oficyny *Russkoje Słowo* prowadzi ucznia przez tragiczne wydarzenia rozgrywające się tuż po rewolucji godności na południowym wschodzie kraju. Autorzy koncentrują uwagę czytelnika na tragedii, która rozegrała się 2 maja 2014 r. w Odessie. Czytamy, że *dziesiątki przeciwników Euromajdanu otoczonych przez uzbrojonych chuliganów, których otwarcie wspierały władze, zginęło w pożarze Domu Związków*

---

⁹⁶⁰ О. Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 341-342.

⁹⁶¹ Ibidem, s. 314-342.

⁹⁶² Ibidem, s. 341-342.

Zawodowych. W rezultacie na południowy wschód Ukrainy wysłano armię, służby specjalne, zagranicznych najemników oraz bataliony karne. Liczba ofiar osiągnęła wiele tysięcy ludzi, a swoje domy opuściły setki tysiące uchodźców⁹⁶³.

W kompendium Karpowa odnajdujemy także krótkie podsumowania rządów dwóch ukraińskich prezydentów, którzy doszli do władzy po wydarzeniach Majdanu – Petra Poroszenki oraz Wołodomyra Zełenskiego (ukr. Володимир Олександрович Зеленський). Należy w tym miejscu wspomnieć, że wydanie podręcznika, z którego korzysta autorka, pochodzi z 2020 r., dlatego został on uzupełniony o najświeższe wydarzenia. Narracja przekonuje, że ukraińska elita na czele z Petrem Poroszenką, która doszła do władzy w 2014 r., zajęła skrajnie antyrosyjskie stanowisko, niszcząc jednocześnie wszelkie więzi z Rosją z zamiarem, by integrować swój kraj z UE i NATO. Natomiast konflikt na wschodzie Ukrainy udało się zahamować dzięki wynegocjowaniu porozumień mińskich, zgodnie z którymi władze ukraińskie zobowiązały się do wstrzymania ognia, nadania Donbasowi specjalnego konstytucyjnego statusu oraz przestrzegania praw jego mieszkańców⁹⁶⁴.

W dalszej części narracji uczeń zostaje przeniesiony do wyborów prezydenckich 2019 r., w których, jak czytamy, prezydent Poroszenko poniósł sromotną klęskę, przegrywając z Wołodomyrem Zełenskim. Jednak, jak się później okazało, nowy prezydent prowadzi politykę niewiele odbiegającą od linii swojego poprzednika. Postanowienia mińskich porozumień nadal nie są wypełniane. Działań wojennych w Donbasie także nie wstrzymano. W tej sytuacji Federacja Rosyjska wspiera Doniecką i Ługańską Republiki Ludowe oraz ich mieszkańców m. in. poprzez umożliwienie im otrzymania rosyjskiego obywatelstwa⁹⁶⁵.

W podręczniku Drofy uczeń znajdzie także opis wydarzeń rozgrywających się w Donbasie. Sytuacja na wschodzie Ukrainy zaostrzyła się jeszcze bardziej po tym, jak w obwodzie donieckim i ługańskim ogłoszono powstanie republik ludowych (DNR ukr. Донецкая Народна Республіка; ŁNR ukr. Луганська Народна Республіка). Odmawiając dialogu ze społecznością południowo-wschodnich regionów, władze w Kijowie zaczęły prowadzić wobec nich represyjną politykę. Wielu Rosjan zaczęło wspierać powstańców w ich walce o przyznanie rosyjskiemu statusu języka państwowego, a nowo powstałym „republikom” autonomii. Wciąż zaostrzająca się sytuacja zakończyła się walką zbrojną, a nowo wybrany

---

⁹⁶³ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., s. 196.

⁹⁶⁴ Ibidem, s. 196.

⁹⁶⁵ Ibidem, s. 196.

prezydent Petro Poroszenko oraz Rada Najwyższa rozpoczęły operację karną z użyciem artylerii, miotaczy min oraz lotnictwa. Zamiast dialogu władze ukraińskie zaczęły wysuwać żądania, obwiniając Rosję o agresję⁹⁶⁶.

Sytuacja nie uległa zmianie także po podpisaniu porozumień mińskich - wbrew postanowieniom na rzecz zawieszenia broni kontynuowano ostrzał DNR i ŁNR. Walki w tym regionie zostały okupione kolejnymi zniszczeniami oraz ofiarami. Na zakończenie autorzy podręcznika Drofy podkreślili wysiłki rosyjskiej dyplomacji na czele z ministrem Siergiejem Ławrowem (ros. Сергей Викторович Лавров) podejmowane na rzecz pokoju – mowa oczywiście o przestrzeganiu postanowień porozumień mińskich⁹⁶⁷.

5.2.5 Krym

Oddzielnego omówienia oraz wydzielenia z narracji wymaga natomiast historia Półwyspu Krymskiego, która została uwzględniona przez szkolną dydaktykę historyczną. Krym zasługuje na szczególną uwagę z racji silnego upolitycznienia oraz instrumentalizacji jego dziejów historycznych w obliczu rosyjskiej aneksji półwyspu. Z całą pewnością po 2014 r. historia krymska stanowi autonomiczną narrację w dyskursie publicznym, a dzieje półwyspu są instrumentalnie wykorzystywane w celu legitymizacji jego „odwiecznej rosyjskości” przy jednoczesnej marginalizacji oraz wulgaryzacji ukraińskiego okresu jego przeszłości. Dyskurs publiczny nawiązuje przede wszystkim do dwóch przedziałów krymskiej przeszłości – roku 1954, czyli przekazania półwyspu Kijowowi, który to akt postrzega jako niezgodny z obowiązującym wówczas prawodawstwem sowieckim oraz wydarzeń z 2014 r., prezentując je w kategoriach „demokratycznego” wyboru Krymian, pragnących powrócić do ojczyzny. Te dwa wydarzenia w zasadzie zdominowały narrację publiczną. Co nie oznacza, że inne wątki historii półwyspu nie dopełniają rosyjskiej wizji jego dziejów.

Mając powyższe na uwadze, autorka uznaje za wysoce zasadną analizę także podręcznikowej narracji poświęconej Krymowi i porównanie jej z narracją publiczną, co pozwoli wykazać ich ewentualną zbieżność oraz korelacje.

---

⁹⁶⁶ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 342-343.

⁹⁶⁷ Ibidem, s. 343.

Dyskurs podręcznikowy traktujący o dziejach Półwyspu Krymskiego można podzielić na trzy bądź cztery węzłowe wątki: osiemnastowieczną historię Krymu, która rozgrywa się na tle wojen rosyjsko-tureckich z jej kulminacyjnym punktem, czyli włączeniem półwyspu w skład Imperium Rosyjskiego w 1783 r.; wojnę krymską 1853-1856; historię Krymu w okresie wielkiej wojny ojczyźnianej (choć narracja ta jest niezwykle pobieżna i we wszystkich podręcznikach poświęcono jej niewiele uwagi) oraz wydarzenia roku 2014, czyli moment „powrotu” półwyspu do macierzy.

Narracja poświęcona historii Krymu rozpoczyna się w XVIII stuleciu, które wraz z panowaniem carycy Katarzyny II przyniosło Imperium Rosyjskiemu rozrost terytorialny na niespotykaną wówczas skalę. Fragmenty dziejów półwyspu z tamtego okresu zostały umieszczone w kompendiach dla klasy ósmej w rozdziałach omawiających politykę zagraniczną prowadzoną przez carycę Katarzynę II – ze szczególnym uwzględnieniem wątku wojen z Imperium Osmańskim.

Konflikt rosyjsko-turecki był konsekwencją rosyjskiej polityki zagranicznej, której jednym z ówczesnych priorytetów było uzyskanie dostępu do Mórza Czarnego i Azowskiego – proces ten postępował bowiem już od XVI w. Jednak turecka polityka w tym regionie nastawiona na zachowanie swoich wpływów oraz dalsze kontrolowanie cieśnin Bosfor i Dardanele zaostrzyła stosunki z Petersburgiem. Autorzy podręcznika *Russkoje Słowo* dodatkowo podają jeszcze jedną – religijną przyczynę rosyjsko-tureckiej wojny. Mianowicie Rosja starała się wspierać i chronić ludność prawosławną, zamieszkującą w granicach Imperium Osmańskiego, m. in. Greków, Bułgarów, Serbów, Mołdawian, co również stało się kolejnym katalizatorem konfliktu z Turcją⁹⁶⁸.

Natomiast narracja Drofy do egzystencjalnych zadań osiemnastowiecznej Rosji obok uzyskania dostępu do Morza Czarnego zalicza włączenie w skład Imperium wschodniosłowiańskich ziem zasiedlonych przez prawosławną ludność ukraińską i białoruską, jednocześnie prym oddając kwestii czarnomorskiej z uwagi na niezwykle istotny czynnik handlowy – dostęp do portów i możliwość sprzedaży rosyjskiej produkcji rolnej na rynkach zagranicznych⁹⁶⁹.

---

⁹⁶⁸ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 122.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, Просвещение, Москва 2016, s. 38.

⁹⁶⁹ И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s. 142.

Pierwsza faza wojny z Turcją przyniosła Rosji zwycięstwo, którego konsekwencją było zajęcie w 1771 r. Krymu. Narracja ta jest spójna we wszystkich podręcznikach. 21 czerwca 1774 r. został podpisany traktat pokojowy w Küczük Kajnardży, na mocy którego Rosja uzyskała wyjście na Morze Czarne wraz z prawem stacjonowania w jego rejonie swojej floty oraz swobodnego przepływu przez cieśniny Bosfor i Dardanele. Zostały przyłączone ważne nadczarnomorskie ośrodki miejskie, m. in. Kercz, Jenikale (twierdza nadmorska zbudowana przez Turków na Krymie w latach 1699-1706), półwysep Kinburn (oddzielający ujście Bugu i Dniestru od Morza Czarnego) oraz szereg innych rejonów między Bugiem a Dniestrem. Jednak spoglądając z perspektywy historii Krymu najważniejszy był fakt uniezależnienia się Chanatu Krymskiego od Turcji, co ułatwiło włączenie półwyspu w skład Imperium Rosyjskiego i zminimalizowanie najazdów krymskich Tatarów na rosyjskie rejony przygraniczne. Dodatkowo na mocy traktatu z Küczük Kajnardży Turcja była zobowiązana zapłacić Rosji kontrybucję w wysokości 4,5 mln rubli⁹⁷⁰.

Druga wojna rosyjsko-turecka w latach 1787– 1792 przypieczętowała zwycięstwo Petersburga i zakończyła proces włączenia Półwyspu Krymskiego w granice państwa rosyjskiego. Bezpośrednim katalizatorem wybuchu kolejnego konfliktu zbrojnego były wydarzenia polityczne rozgrywające się na Krymie. Otóż uniezależnienie Chanatu Krymskiego od Turcji sprzyjało umacnianiu się rosyjskich wpływów na półwyspie. W wyniku przewrotu chanem został obrany Szahin Girej, który spędził kilka lat swego życia w Imperium Rosyjskim, demonstrując raczej prorosyjską orientację polityczną, co nie spotkało się z turecką akceptacją. W Chanacie Krymskim wybuchła walka polityczna między zwolennikami i przeciwnikami Rosji. Szahin Girej został obalony, ale powrócił do władzy dzięki rosyjskiemu wsparciu. W takiej sytuacji rząd rosyjski podjął decyzję o włączeniu Chanatu Krymskiego w skład Imperium. W rezultacie negocjacji chan przekazał jednak swoje prawa na rzecz rosyjskiej cesarowej. Ostatecznie w 1783 r. Chanat Krymski przestał istnieć, a półwysep został włączony w granice Rosji. Ponieważ Imperium Osmańskie nie potrafiło pogodzić się z utratą Krymu w 1787 r. Turcja wypowiedziała Petersburgowi kolejną wojnę⁹⁷¹.

---

⁹⁷⁰ Ibidem, s. 143-146.

Zob. także: В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 123, 126.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 38-40.

⁹⁷¹ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 126-127.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 41.

Zob. także: И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s. 146.

Imperium Osmańskie poniosło klęskę, która została ostatecznie przypieczętowana przez traktat pokojowy w Jassach,⁹⁷² na mocy którego Krym został uznany za część Rosji. W rezultacie dwóch wojen z Turcją Imperium Rosyjskie stało się jednym z najsilniejszych państw w basenie Morza Czarnego, poza Krymem przyłączając również Kaukaz oraz całe wybrzeże Morza Azowskiego⁹⁷³.

W podręczniku Drofy czytelnik znajduje krótkie podsumowanie znaczenia traktatu pokojowego w Jassach i dwóch wojen rosyjsko-tureckich. Czytamy w nim, że jego znaczenie było dla Rosji ogromne: rozszerzył jej wyjście w basenie Morza Czarnego, ostatecznie przypieczętował wejście Krymu w skład Rosji oraz pozwalał na podporządkowanie sobie rozległych żyznych obszarów na południu. Natomiast fakt przyłączenia Krymu został skwitowany jako *akt o historycznym znaczeniu*. Z bazy wypadowej dla grabieżczych wypraw ze strony Tatarów na południowej granicy został przekształcony on w ważny punkt oporu Rosji na Morzu Czarnym. Traktat pokojowy w Jassach pozwolił skoncentrować się na zachodnich granicach Imperium, gdzie kluczowa była tzw. kwestia polska⁹⁷⁴.

Bardziej rozbudowane podsumowanie konsekwencji płynących z przyłączenia Półwyspu Krymskiego znajdujemy w kompendium Torkunowa. W oddzielnym rozdziale zatytułowanym *Początek opanowywania Noworosji i Krymu* umieszczono ponad jednostronicowy fragment poświęcony ujarzmianiu półwyspu oraz założeniu Sewastopola. Na wstępie tej narracji czytamy, że *przyłączenie Krymu do Rosji w 1783 r. było momentem przełomowym w procesie opanowywania Noworosji*. Najważniejszym zadaniem władz było zaludnienie półwyspu, którego ludność w 1783 r. liczyła zaledwie około 60 tys. mieszkańców. W przeważającej mierze byli to Tatarzy krymscy. Petersburg zaczął więc prowadzić przychylną politykę osiedleńczą, zachęcając tym samym obcokrajowców do osiedlenia się na półwyspie. Przyniosła ona pozytywne skutki, gdyż w krótkim czasie na Krym zaczęli napływać i osiedlać się nie tylko Rosjanie, ale także Bułgarzy, Grecy czy Niemcy. Czynnikiem niezwykle

---

⁹⁷² W tym miejscu autorka pragnie zwrócić uwagę na pewien szczegół, który jednak nie jest pozbawiony znaczenia. Otóż podręczniki wydawnictwa Russkoje Slovo i Proswieszczenije podpisanie pokoju w Jassach datują na 1791 r., natomiast kompendium Drofy mówi o styczniu 1792 r. Ta różnica wynika oczywiście z wyboru kalendarza. W pierwszym przypadku autorzy zdecydowali się na datowanie zgodnie z kalendarzem juliańskim, natomiast w drugim posłużono się kalendarzem gregoriańskim. Ten subtelny niuans może jednak świadczyć o pewnym wyborze polityczno-cywilizacyjnym i stanowić swoistą demonstrację bardziej konserwatywnej orientacji (w pierwszym przypadku) i bardziej liberalnej (w drugim przypadku), co nie pozostaje już bez wpływu na wydźwięk samej narracji historycznej.

⁹⁷³ Ibidem, s. 130.

Zob także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 44.

Zob. także: И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s.148.

⁹⁷⁴ И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s.148.

zachęcającym do pozostania na Krymie w ówczesnych czasach była decyzja carycy Katarzyny o niewprowadzaniu na terytorium półwyspu pańszczyzny⁹⁷⁵.

Centrum administracyjnym półwyspu w miejsce Bakczysaraju został Symferopol. Jednak wejście Krymu w skład państwa rosyjskiego to nie jedynie zmiany o charakterze polityczno-administracyjnym, ale także ekonomicznym, co zostało wydatnie podkreślone w podręczniku Proswieszczenia. W 1783 r. zostały zniesione wewnętrzne cła handlowe, co od razu spowodowało znaczny wzrost wymiany handlowej na terytorium półwyspu. Rok później rozpoczęło się rozdawnictwo ziem państwowych oraz osadnictwo Rosjan przybyłych z regionów centralnych. Władze rosyjskie chętnie zapraszały na Krym wysoko wyspecjalizowanych zagranicznych specjalistów w najróżniejszych branżach, tj. sadownictwo, leśnictwo, winiarstwo, jedwabnictwo czy winobranie. Dodatkowo na podstawie dekretu Katarzyny II z 1785 r. wszystkie krymskie porty zostały przekształcone w wolną strefę ekonomiczną. Zostały zwolnione od opłat celnych na okres 5 lat. W konsekwencji tych zmian w ciągu 15 lat ludność półwyspu niemalże podwoiła się, natomiast obroty handlowe wzrosły o kilka tysięcy razy. W końcu stulecia przynosiły one gigantyczny dochód 2 mln rubli⁹⁷⁶.

Autorzy podręcznika nie pomijają także założenia najważniejszej wojskowo-morskiej bazy półwyspu – Sewastopola, która powstała na mocy rozkazu wydanego przez carycę Katarzynę II w 1783 r. Miejsce jej założenia zostało wybrane, jak czytamy, niedaleko od legendarnego Chersonezu Taurydzkiego. Autorzy kompendium pokusili się także o wyjaśnienie nazwy miasta, która z greki oznacza „wielce szanowane, święte miasto”. W konkluzji do tego fragmentu, uczeń czyta, że *tak czy inaczej Sewastopol musiał stać się miastem wielkiej wojennej chwały, dumą i jednym z symboli Rosji*⁹⁷⁷. Tak jakby już sama nazwa determinowała jego los.

W kompendium podkreślono oczywiście historyczne znaczenie przyłączenia półwyspu do Rosji. Dzięki temu Rosja umocniła i zabezpieczyła swoje południowe granice powołując do życia silną Flotę Czarnomorską, stocznie oraz bazy wojenno-morskie (nie mniejsze znaczenie odegrało w tym kontekście opanowanie Noworosji, ale o tym więcej w dalszej części pracy). Półwysep Krymski stał się ponadto rejonem charakteryzującym się wysoką kulturą uprawy roli, winobrania, jedwabnictwa czy winiarstwa⁹⁷⁸.

---

⁹⁷⁵ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 53.

⁹⁷⁶ Ibidem, s. 53.

⁹⁷⁷ Ibidem, s. 53.

⁹⁷⁸ Ibidem, s. 54.

Kolejnym węzłowym wątkiem historii Krymu, który znalazł się w kompendiach wszystkich trzech wydawnictw, jest wojna krymska 1853-1856. Temat ten został uwzględniony w podręcznikach historii Rosji przeznaczonych dla uczniów klasy dziewiątej. Umiejscowiono go w rozdziałach poświęconych polityce zagranicznej cara Mikołaja I. Tło dla wojny krymskiej z centralnym jej wydarzeniem, jakim było oblężenie Sewastopola, stanowi zarys prowadzonej wówczas rosyjskiej polityki zagranicznej oraz pośrednie i bezpośrednie przyczyny konfliktu z Turcją. Główne wątki narracyjne pokrywają się we wszystkich kompendiach i nieznacznie tylko od siebie odbiegają. Najbardziej rozbudowany opis wojny krymskiej zaproponowało uczniom wydawnictwo Proswieszczenije.

Pośrednią przesłanką wybuchu wojny z Turcją była chęć wzmocnienia pozycji Rosji na Bałkanach oraz Bliskim Wschodzie, co spotkało się z dość powściągliwą reakcją krajów europejskich – szczególnie Anglii i Francji. Dodatkowo car Mikołaj I błędnie ocenił sytuację międzynarodową, będąc przekonany, że Turcja pozostanie osamotniona w ewentualnym konflikcie z Petersburgiem i nie może liczyć na wsparcie państw zachodnich. Założenie to okazało się jednak mylne, gdyż ani Austrii, ani Prusom nie zależało na wzmocnieniu pozycji Rosji w regionie. Podręczniki oficyny Russkoje Slovo i Drofy bezpośredniej przyczyny wybuchu rosyjsko-tureckiego konfliktu upatrują w sporze między katolikami a prawosławnymi o dostęp do miejsc świętych w Palestynie. Jako że Palestyna znajdowała się wówczas pod panowaniem Imperium Osmańskiego, które pod naciskami Francji zdecydowało się przekazać klucze do Bazyliki Narodzenia Pańskiego w Betlejem przedstawicielom kościoła katolickiego, Rosja zerwała stosunki dyplomatyczne ze Stambułem i wprowadziła swoje wojska na terytorium księstw naddunajskich – Gospodarstwa Mołdawskiego oraz Wołoszczyzny. W odpowiedzi w październiku 1853 r. Turcja wypowiedziała Rosji wojnę⁹⁷⁹.

Działania zbrojne toczyły się na trzech frontach: bałkańskim, kaukaskim oraz czarnomorskim, przy czym ten ostatni jest uznawany za kluczowy. Początkowo Flota Czarnomorska przewyższała turecką marynarkę wojenną pod względem ilości i jakości uzbrojenia. W listopadzie 1853 r. rosyjska eskadra pod dowództwem admirała Pawła Nachimowa (ros. Павел Степанович Нахимов) rozbiła turecką flotę w Zatoce Saryńskiej na

---

⁹⁷⁹ К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, учебник для 9 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2021, s. 99.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016, s. 91-92.

Zob. także: Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, учебник для 9 класса, Дрофа, Москва 2016, s. 93-94.

południowym brzegu Morza Czarnego. Klęska Turków stała się katalizatorem dla bezpośredniej ingerencji Anglii i Francji, które zaangażowały się w konflikt, wspierając Turcję. Dodatkowo autorzy podręcznika Pietrowa upowszechniają opinię, że było to powodem rozpadu systemu bezpieczeństwa, który ukształtował się po Kongresie Wiedeńskim, którego pryncypialnym celem było utrzymanie pokoju w Europie, na straży którego miały stać mocarstwa europejskie⁹⁸⁰.

Narracja Proswieszczenija informuje ucznia także o francusko-angielskim ultimatum skierowanym pod adresem Petersburga o wyprowadzeniu rosyjskich wojsk z terenów księstw naddunajskich. Nie otrzymawszy jednak odpowiedzi, oba państwa wypowiedziały Imperium Rosyjskiemu wojnę w marcu 1854 r. Także rosyjskie zabiegi dyplomatyczne okazały się bezowocne. Car Mikołaj I zwrócił się z prośbą o pomoc do Prus i Austrii, której jednak nie otrzymał. Kraje te przyłączyły się do żądań wysuwanych przez Anglię oraz Francję, by zachować integralność terytorialną Imperium Osmańskiego, co oznaczało opuszczenie Mołdawii i Wołoszczyzny przez oddziały rosyjskie. W ten sposób *Rosja znalazła się w pełnej izolacji*. Ostatecznie Londynowi i Paryżowi nie udało się wciągnąć w bezpośredni konflikt Prus, Austrii czy Szwecji, a w początkowej fazie wojny Rosja z sukcesem odpierała ataki wroga⁹⁸¹.

Kluczowym momentem wojny krymskiej było oblężenie Sewastopola, któremu we wszystkich podręcznikach poświęcono najwięcej uwagi. Narracja kompendium Proswieszczenija dodatkowo krótko relacjonuje także położenie wojsk rosyjskich przed samym okrążeniem miasta. Czytamy w niej, że we wrześniu sześćdziesięcioletnia armia przeciwnika została wysadzona w rejonie Eupatorii i rozpoczęła atak na główną rosyjską twierdzę na Morzu Czarnym. Jednak klęska oddziałów rosyjskich pod dowództwem Aleksandra Mienszykowa (ros. Александр Сергеевич Меншиков) w bitwie nad rzeką Almą otworzyła wojskom angielsko-francuskim drogę na Sewastopol. Miasto było bowiem praktycznie nie do zdobycia od strony morza, ale za to nieumocnione od lądu⁹⁸².

Sama obrona Sewastopola we wszystkich przekazach podręcznikowych została określona mianem heroicznej. Natomiast w opisie oblężenia miasta dominują dwa elementy:

---

⁹⁸⁰ К. Соловьёв, А. Шевырёв, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 99-100.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 92.

Zob. także: Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 94.

⁹⁸¹ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 92-93.

⁹⁸² Ibidem, s. 93.

przewaga jakościowa oraz ilościowa oddziałów wroga, która pozwala na jeszcze silniejsze eksponowanie bohaterstwa rosyjskiego oręża zbrojnego oraz jego martyrologii, a także społeczne zaangażowanie w obronę twierdzy, co dodaje jej ogólnonarodowego charakteru, pozwalając prezentować w kategoriach powszechnego zrywu wolnościowego.

Narracja Proswieszczenija informuje swego czytelnika, że przeciwko sześćdziesięciosiedmiotysięcznej zjednoczonej armii przeciwnika wspieranej przez nowoczesną flotę morską wystawiono jedynie siedmiotysięczny rosyjski garnizon. Obroną Sewastopola dowodził początkowo admirał Władimir Kornilow (ros. Владимир Алексеевич Корнилов), który zginął w trakcie walk i został zastąpiony przez Pawła Nachimowa⁹⁸³. We wszystkich podręcznikach zwrócono także uwagę na zacofanie technologiczne rosyjskiej armii oraz floty, co jeszcze bardziej pogłębiało przewagę przeciwnika.

Podręcznik Torkunowa sygnalizuje, że rosyjska piechota była wyposażona w starodawne, niecelne karabiny, mogące oddać strzał na jedynie 300 kroków, podczas gdy Francuzi i Anglicy używali takich strzelających na dystansie 1200 kroków. Ogromna przepaść technologiczna dzieliła także floty morskie obu stron. Rosyjska była wyposażona w statki żaglowe, podczas gdy armie francuska i angielska do napędu swoich okrętów wykorzystywały silniki parowe⁹⁸⁴. Jak czytamy w kompendium oficyny Russkoje Słowo z tego powodu rosyjska Flota Czarnomorska była z góry skazana na niepowodzenie, co również przesądziło o decyzji rady wojskowej, która negatywnie zaopiniowała wysuniętą propozycję admirała Kornilowa, by stoczyć otwartą bitwę morską z przeciwnikiem⁹⁸⁵. Jednak *brak nowoczesnej techniki po części rekompensowało męstwo i poświęcenie rosyjskich żołnierzy oraz marynarzy, co w pełnej mierze uwidocznili się podczas obrony Sewastopola*⁹⁸⁶ – jak czytamy w narracji wydawnictwa Proswieszczenije.

Jak już wcześniej zostało wspomniane, drugą składową narracji poświęconej obronie Sewastopola była jej społeczna mobilizacja. W obronę miasta z poświęceniem zaangażowali się mieszkańcy miasta, którzy wspierali marynarzy i żołnierzy, stojąc z nimi ramię w ramię na bastionach. Mężczyźni aktywnie uczestniczyli w budowie umocnień pod kierownictwem inżyniera Eduarda Totlebena (ros. Эдуард Иванович Тотлебен). W szpitalach z oddaniem

---

⁹⁸³ Ibidem, s. 94.

⁹⁸⁴ Ibidem, s. 94.

⁹⁸⁵ К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 100.

Zob. także: Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 94.

⁹⁸⁶ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 94.

pracowały i ratowały rannych siostry miłosierdzia – miejscowe kobiety oraz te przybyłe z odległego Petersburga⁹⁸⁷.

Martyrologiczny i zarazem heroiczny obraz obrony Sewastopola zostaje dopełniony dość szczegółowymi informacjami dotyczącymi ilości oraz długości bombardowań, jakich doznało miasto podczas blokady. Pierwszy nieprzyjacielski ostrzał miał miejsce 5 października, w wyniku którego został śmiertelnie ranny Kornilow. W końcu sierpnia 1855 r. miasto przeżyło dwa ostatnie, ale najokrutniejsze ostrzały – było ono praktycznie nieustannie bombardowane przez 800 dział. 27 sierpnia rozpoczął się zmasowany szturm na twierdzę. obrońcy Sewastopola mężnie bronili Kurhanu Małachowa – królującego nad miastem wzniesienia, jednak po jego opanowaniu byli zmuszeni wycofać się ze swoich pozycji, gdyż dalsza obrona twierdzy nie miała sensu. Następnie przeciwnik zajął Kercz, Anapę, Kinburn⁹⁸⁸. obrońcy Sewastopola wysadzili ostatnie umocnienia, zatopili ostatnie pływające okręty i ewakuowali się na północną stronę miasta⁹⁸⁹.

Dla ogólnej martyrologicznej wizji obrony Sewastopola, który bez wątpienia jest jednym z kluczowych symboli chwalebnych kart rosyjskiego oręża zbrojnego, nie bez znaczenia pozostaje długość trwającego oblężenia. Narracje oficyny Russkoje Słowo oraz Proswieszczenije mówią o jedenastomiesięcznej heroicznej obronie miasta⁹⁹⁰, podczas gdy autorzy Drofy decydują się na podanie jej dziennej długości – obrońcy miasta 349 dni mężnie stawiali opór najeźdźcy⁹⁹¹. Podkreślenie tego typu informacji ma jedno zadanie – wzmocnienie patriotycznego wydzwiku symbolu, jakim jest Sewastopol. Nie bez znaczenia pozostaje odpowiednie rozstawienie akcentów tej narracji – eksponowanie momentów heroicznych ma za zadanie wyciszyć te bardziej wstydlive czy wręcz kompromitujące tak, by nie kładły się cieniem na wydzwiku całości narracji, która bez wątpienia ma charakter górnolotny oraz idealistyczny.

Całość narracji wojny krymskiej kończą postanowienia pokoju paryskiego, który został podpisany 30 marca 1856 r. Wszystkie podręczniki przekonują, że straty terytorialne dla Rosji

---

⁹⁸⁷ К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 100-101.

Zob. także: Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 94

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 94.

⁹⁸⁸ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 95.

⁹⁸⁹ Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 95-96.

Zob. także: К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 102.

⁹⁹⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 94.

Zob. także: К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 101.

⁹⁹¹ Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 95.

nie były zbyt dotkliwe. Petersburg zatrzymał Sewastopol w zamian za turecką twierdzę Kars. Wojna krymska przyniosła także osłabienie rosyjskich wpływów w regionie Dunaju. Jednak najboleśniejszym ciosem pokoju paryskiego była tzw. neutralizacja Morza Czarnego – Rosji oraz Turcji zabroniono posiadać flotę morską oraz bazy wojskowe w basenie Morza Czarnego. Podręcznik Drofy dodaje w tym kontekście, że zagrażało to bezpieczeństwu południowo-zachodnich granic Rosji i jako jedyny podaje straty ludnościowe obu stron. W opinii autorów szturm miasta był rozpaczliwy i krwawy. W jego wyniku rosyjska armia straciła 13 tysięcy żołnierzy, natomiast sojusznicy 11 tysięcy ludzi w tym 5 generałów. Niestety nie uwzględniono już informacji, ilu rosyjskich wysokich rangą żołnierzy zginęło⁹⁹².

Mianem bardziej pozytywnej można określić konkluzję wojny krymskiej zaproponowaną przez kompendium Torkunowa, w którym czytamy, że *Rosja prowadziła walkę na całej długości swoich granic. Jednak mimo klęski, Rosja wyszła z wojny krymskiej z minimalnymi stratami*⁹⁹³.

Natomiast narracje dwóch pozostałych kompendiów postanowienia pokoju paryskiego dla Petersburga określają mianem poniżających. W podręczniku opracowanym pod redakcją Pietrowa uczeń przeczyta, że *pokój paryski nie tylko pozbawił Rosję możliwości obrony swoich wybrzeży, ale stanowił prawdziwe poniżenie dla wielkiego państwa*⁹⁹⁴. Podobnie autorzy wydawnictwa Drofy warunki zakończenia wojny krymskiej dla Rosji uznają za upokarzające, ale jednocześnie wzywające do przeprowadzenia poważnych i głębokich reform w kraju⁹⁹⁵.

Trzeci wątek narracyjny poświęcony Krymowi w omawianych podręcznikach tworzy okres wielkiej wojny ojczyźnianej. Na wstępie analizy należy jednak poczynić pewne uwagi – otóż historia półwyspu w narracji WOW nie jest zbyt eksponowana. Została ona zdominowana raczej przez dużo ważniejsze wydarzenia, takie jak np. obrona Moskwy, oblężenie i wyzwolenie Leningradu czy Stalingradu, bitwa na Łuku Kurskim. Nie oznacza to jednak, że wojenna historia Krymu została pominięta. Jest ona obecna na kartach wszystkich trzech linii wydawniczych, ale została ujęta w sposób dużo bardziej esencjonalny. Nie została wydzielona z *mainstreamowego* toku narracji. Ogranicza się w zasadzie do dwóch kluczowych

---

⁹⁹² Ibidem, s. 95-96.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 96.

Zob. także: К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 102.

⁹⁹³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, s. 96.

⁹⁹⁴ К. Соловьев, А. Шевырев, (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, s. 102.

⁹⁹⁵ Л. Ляшенко, О. Волобуев, Е. Симонова, *История России XIX – начало XX века*, s. 96.

okresów wojennych dziejów półwyspu – utraty Krymu w 1941 r. i jego zajęcia przez Niemców razem z oblężeniem Sewastopola oraz wyzwolenia w 1944 r.

Drofa narrację poświęconą porażce Armii Czerwonej na Półwyspie Krymskim w 1941 r. rozpoczyna od informacji o sowieckiej przegranej pod Kijowem, co umożliwiło hitlerowcom rozwinięcie ofensywy w kierunku Krymu, a także Charkowa i Donbasu⁹⁹⁶.

Natomiast autorzy podręcznika Karpowa po raz pierwszy o Krymie wspominają przy okazji dyrektywy, jaką wydał Alfred Jodl - niemiecki dowódca wojskowy, Szef Sztabu Operacyjnego Oberkommandor der Wehrmacht, zgodnie z którą jednym z pryncypialnych celów było zabezpieczenie południowego frontu – w tym m. in. zajęcie Krymu⁹⁹⁷.

Narracja kompendium Torkunowa przechodzi natomiast od razu do tragicznych wydarzeń 1942 r., kiedy Niemcy postanowili rozpocząć zmasowaną ofensywę na południowo-wschodnim froncie i przejąć całkowitą kontrolę nad Półwyspem Krymskim. Heroiczną postawą podczas walk wykazali się obrońcy Sewastopola oraz Półwyspu Kerczeńskiego. Natarcie przeciwnika zakończyło się tragicznie dla oddziałów broniących Półwyspu Kerczeńskiego, gdzie w ciągu 10 dni wojska frontu krymskiego zostały całkowicie rozgromione. Straty Armii Czerwonej były ogromne: 176 tysięcy ludzi, 347 czołgów, 3476 dział i miotaczy min, 400 samolotów. W rezultacie *4 lipca wojska sowieckie były zmuszone po dwustupięćdziesięciodniowej obronie opuścić miasto rosyjskiej sławy – Sewastopol*⁹⁹⁸.

Narracja Drofy koncentruje uwagę ucznia przede wszystkim na obronie Sewastopola, poświęcając mu nieco więcej miejsca. Jak czytamy, heroiczna obrona miasta trwała od 30 października 1941 r. W celu wyzwolenia półwyspu i dekoncentracji sił wroga Armia Czerwona wysadziła desanty morskie w miejscowościach: Kercz, Teodozja, Eupatoria oraz Sudak. Pomimo, że akcje te były okupione ogromnymi stratami oraz heroizmem ich uczestników zakończyły się niepowodzeniem. Ostatecznie front krymski w rejonie Kerczu wytrzymał do maja 1942 r. i nastąpiło jego przesunięcie za Don⁹⁹⁹.

Bardziej merytoryczne wyjaśnienie upadku Sewastopola prezentuje Russkoje Słowo, które winę za nie składa *de facto* na barki samego Stalina, który pod wpływem pierwszych wojennych sukcesów nalegał na prowadzenie operacji na kilku kierunkach jednocześnie. W

---

⁹⁹⁶ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 156.

⁹⁹⁷ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 201.

⁹⁹⁸ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, оп. cit., s. 26.

⁹⁹⁹ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 162-163.

efekcie źle przygotowana odsiecz Krymu zakończyła się niepowodzeniem i utratą Półwyspu Kerczeńskiego, a 4 lipca 1942 r. po dwustupięćdziesięciodniowej heroicznej obronie padł Sewastopol¹⁰⁰⁰.

Wątkiem zamykającym wojenną narrację Krymu jest jego wyzwolenie spod hitlerowskiej okupacji. Najwięcej miejsca tym wydarzeniom poświęcono w podręczniku Drofy, podczas gdy dwa pozostałe wydawnictwa ograniczyły się jedynie do jedno-dwuzdaniowej lakonicznej informacji. Wyzwolenie prawobrzeżnej Ukrainy i po raz pierwszy wyjście Armii Czerwonej na linię granicy państwowej z Rumunią otworzyło drogę do oswobodzenia Krymu, który został z tyłu wojsk sowieckich na południu. W kwietniu 1944 r. Armia Czerwona wdarła się na terytorium półwyspu z dwóch stron, przerywając niemiecką obronę na Przesmyku Perekopskim oraz w rejonie Cieśniny Kerczeńskiej. W rezultacie wojska niemiecko-rumuńskie cofały się w kierunku Sewastopola. Decydujące walki toczyły się natomiast na południowo-wschodnich przedpolach miasta, gdzie drogę zagradzała góra Sapun. Ostatecznie wojskom sowieckim udało się ją zdobyć i utrzymać, dzięki czemu najkrótsza droga w kierunku Sewastopola została dla nich otwarta. Opis wyzwolenia Sewastopola kończy konkluzja, że obrona miasta przed faszystowskimi wojskami trwała 250 dni, a jego wyzwolenie zajęło Armii Czerwonej jedynie 5 dni. 9 maja 1944 r. w drodze ciężkich i krwawych walk Sewastopol został zupełnie oczyszczony z niemieckich wojsk, a do kapitulacji III Rzeszy pozostał równy rok¹⁰⁰¹.

Kluczowym wydarzeniem w dziejach półwyspu była decyzja kierownictwa ZSRS o jego włączeniu w skład USRS w 1954 r. Chronologicznie stanowi ono swoiste „preludium” do narracji poświęconej „zjednoczeniu” Krymu z Federacją Rosyjską w 2014 r. Jak zostało to zasygnalizowane w rozdziale poprzednim, wątek przekazania Krymu sowieckiej Ukrainie stanowi filar publicznej narracji historycznej, której celem jest legitymizacja aneksji półwyspu przez Rosję. W narracji podręcznikowej wątek ten nie zajął jednak poczytnego miejsca. Został potraktowany zdawkowo zupełnie tak, jakby celowo chciano go pominąć czy wręcz wymazać ukraiński okres historii półwyspu z kart jego dziejów.

Informację o przekazaniu Krymu Ukrainie uczeń znajdzie w podręcznikach Drofy oraz oficyny Russkoje Słowo w rozdziałach poświęconych okresowi rządów Nikity Chruszczowa.

---

¹⁰⁰⁰ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 201-202, 213.

¹⁰⁰¹ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 189.
Zob. także: М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, s. 57.
Zob. także: В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, s. 255.

W kompendium Karpowa czytamy, że w czasie świętowania trzechsetlecia zjednoczenia Ukrainy z Rosją w 1954 r. została przyjęta decyzja, by przekazać Krym, gdzie Rosjanie stanowili 72% ludności, ze składu RFSRS w skład Ukraińskiej SRS. Decyzję to nazwano w podręczniku początkiem swoistej nowej polityki „korienizacji”¹⁰⁰².

Natomiast informacja o przekazaniu Krymu Ukrainie w przekazie Drofy ograniczyła się do jednego zdania¹⁰⁰³. Do tematu powrócono jednak przy okazji powtórnego „wejścia” półwyspu w skład FR w 2014 r., o czym więcej w dalszej części pracy.

Klamrą zamykającą narrację poświęconą Półwypowi Krymskiemu i w sposób chronologiczny temat rewolucji godności jest wątek „zjednoczenia” Krymu z Rosją w 2014 r. Autorka zdecydowała jednak umieścić go w niniejszej części pracy tematycznie poświęconej historii półwyspu.

Na wstępie analizy wydarzeń 2014 r. należy zaznaczyć, że termin „zjednoczenia” (ros. воссоединение) jest używany we wszystkich podręcznikach bez najmniejszego wyjątku. Tak jak przy rewolucji godności, również i w tym przypadku najbardziej rozbudowaną narrację znajdujemy w kompendium Drofy, podczas gdy relacje w kompendiach Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Slowo są bardziej oszczędne w szczegółach.

Narracja podręcznika Karpowa prowadzi ucznia od opisów kryzysu politycznego, w obliczu którego stanęła Ukraina u progu 2014 r., do wydarzeń krymskich, które były bezpośrednim następstwem tego pierwszego. W rezultacie, jak czytamy, legalny parlament Krymu wystąpił z inicjatywą zorganizowania referendum o wyjściu ze składu państwa ukraińskiego. 96% Krymian opowiedziało się za wejściem w skład Federacji Rosyjskiej i w konsekwencji 18 marca 2014 r. dwa nowe podmioty – Krym i Sewastopol weszły w skład Rosji. Wydarzenie to zostało zaprezentowane jako przejaw sprawiedliwości dziejowej, gdyż do swej rosyjskiej macierzy powróciło terytorium, które duchowo oraz kulturowo zawsze było z nią związane. Dodatkowo czytelnik dowiaduje się, że 92% Rosjan poparło działania władz rosyjskich i pozytywnie odniosło się do „zjednoczenia”¹⁰⁰⁴.

---

¹⁰⁰² В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., s. 22.

¹⁰⁰³ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 228.

¹⁰⁰⁴ В. Никонов, С. Девятков, (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., s. 195-196.

Narracja Proswieszczeniija nie odbiega znacząco od tej zaprezentowanej w kompendium oficyny Russkoje Słowo. Znajdujemy w niej jedynie kilka detali więcej. Otóż na mocy referendum, w którym 96,77% Krymian i 95,6% mieszkańców Sewastopola opowiedziało się za zjednoczeniem z Rosją, zostały przyjęte deklaracje o niepodległości Autonomicznej Republiki Krymu oraz miasta Sewastopola, a następnie podpisano porozumienie z Rosją o wejściu tych dwóch podmiotów w skład FR. 21 marca 2014 r., po tym jak Duma Państwowa wraz z Radą Federacji wniosły odpowiednie poprawki do rosyjskiego prawodawstwa, prezydent Putin podpisał stosowny dokument o przyjęciu Krymu i Sewastopola w skład FR¹⁰⁰⁵.

Natomiast wydawnictwo Drofy prezentuje najbardziej rozbudowaną narrację powyższego wątku. Rozpoczyna się ona od nawiązania do przekazania Krymu w 1954 r. przez Chruszczowa Ukrainie. Decyzję tę podtrzymał następnie Borys Jelcyn w 1991 r. Od tego czasu zaczął aktywizować się ruch narodowy na rzecz powrotu półwyspu do Rosji. Dalej czytamy, że kiedy pojawiło się niebezpieczeństwo przelewu krwi między zwolennikami prawdziwej autonomii Krymu a zwolennikami Majdanu, Rosja podjęła decyzję, by wziąć na siebie odpowiedzialność za utrzymanie pokoju na, w przeważającej części, rosyjskojęzycznym półwyspie. W takiej sytuacji w budynku parlamentu, na lotnisku i innych obiektach pojawiła się ochrona składająca się z rosyjskich wojskowych. Jednocześnie podkreślono, że rosyjscy żołnierze zachowali bezstronność, nie ingerując w zachodzące wydarzenia i ściśle współpracując z krymską milicją. Dzięki temu groźba rozlewu krwi została zażegnana¹⁰⁰⁶.

W takich warunkach 11 marca Rada Najwyższa Autonomicznej Republiki Krymu uchwaliła deklarację niepodległości. Tym samym rewolucja godności stała się fenomenem o charakterze międzynarodowym, który odcisnął piętno także na półwyspie. 16 marca zorganizowano referendum, które miało rozstrzygnąć o losie Krymu. Ponad 90% Krymian i mieszkańców Sewastopola przy 83% frekwencji opowiedziało się za wejściem w skład Federacji Rosyjskiej. 18 marca prezydent Rosji wraz z najwyższymi przedstawicielami Autonomicznej Republiki Krymu i miasta Sewastopola podpisali porozumienie, na mocy którego te dwa nowe podmioty stały się częścią Rosji¹⁰⁰⁷.

Tak jak już wspomniano powyżej, autorzy podręcznika Drofy zwracają także uwagę na aspekt międzynarodowy „zjednoczenia”, co nie zostało uwzględnione w kompendiach dwóch pozostałych wydawnictw. Zgodnie z narracją rezultaty krymskiego referendum oraz

---

¹⁰⁰⁵ М. Горинев, А. Данилов, М. Моруков, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, s. 104-105.

¹⁰⁰⁶ Волобуев, С. Карпачев, П. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века*, s. 342.

¹⁰⁰⁷ Ibidem, s. 342.

„zjednoczenie” Krymu z Rosją nie zostały uznane przez USA i Unię Europejską, które nie licząc się z opinią Krymian poinformowały światową opinię publiczną o aneksji półwyspu¹⁰⁰⁸.

Na tle powyżej opisanych wydarzeń (aneksji Krymu oraz wojnie w Donbasie) wśród krajów Zachodu na czele ze Stanami Zjednoczonymi utworzył się antyrosyjski front, którego celem było ukaranie Rosji przy użyciu sankcji za Krym i odrzucenie przez większość ludności południowo-wschodniej części Ukrainy nacjonalizmu propagowanego przez władze w Kijowie. W ten sposób zaprzeczono niemal dwie dekady wysiłków na rzecz budowania partnerskich relacji między Rosją a Zachodem¹⁰⁰⁹.

5.2.6 Noworosja

Na osobną analizę zasługuje jeszcze jeden region geograficzny państwa ukraińskiego w rosyjskiej narracji historycznej, nazywany Noworosją. Obecnie Noworosja jest terminem historycznym, mitologem po 2014 r. pretendującym do autonomicznej narracji historycznej. Powrót tego pojęcia do dyskursu publicznego, o czym była mowa przy okazji rosyjskiej publicznej narracji historycznej w czwartym rozdziale, skłania również do jego poszukiwań w przekazie podręcznikowym oraz porównania jego żywotności w obu dyskursach. Dziejom Noworosji poświęcono sporo miejsca w podręcznikach do nauki historii Rosji dla klasy ósmej przy okazji przyłączenia terenów dzisiejszej południowo-wschodniej Ukrainy do Imperium Rosyjskiego, co miało miejsce w XVIII stuleciu. Temat ten jest strukturalnie i chronologicznie związany z wejściem Krymu w skład państwa rosyjskiego.

W kompendiach Proswieszczenija oraz oficyny wydawniczej Russkoje Słowo procesowi opanowywania terenów Noworosji poświęcono kilkustronicowe, dość obszerne oddzielne rozdziały. Jedynie w podręczniku Drofy temat ten wkomponowano w narrację poświęconą osiemnastowiecznym wojnom z Turcją, łącząc podporządkowywanie Półwyspu Krymskiego z podbojem rozległych terytoriów Noworosji. Narracje dwóch pierwszych wydawnictw rozpoczyna dość pieczołowite wyjaśnienie okoliczności powstania nowej guberni. Oficyna Russkoje Słowo dodatkowo definiuje samo pojęcia „Noworosja”. Czytamy w nim, że w rezultacie wojen z Imperium Osmańskim oraz włączenia Chanatu Krymskiego, w skład

---

¹⁰⁰⁸ Ibidem, s. 342-343.

¹⁰⁰⁹ Ibidem, s. 343.

państwa rosyjskiego weszły także obszerne terytoria północnego Przyczarnomorza od Kubania do Dniestru, które szybko zaczęto nazywać Noworosją, tzn. Nową Rosją. Termin ten został dodatkowo omówiony w wydzielonej z tekstu ramce, gdzie wyjaśniono, że w pełni wpisywał się w stosowaną ówczesnie terminologię w stosunku do nowo podbitych terytoriów. W ten sposób powstały chociażby takie terminy jak: Nowa Zelandia, Nowa Holandia (pojęcie używane na określenie Australii), Nowa Anglia¹⁰¹⁰.

W kompendium Proswieszczenija zwrócono natomiast uwagę na rolę tzw. Dzikich Pól, które od najdawniejszych czasów stanowiły swoisty bufor oddzielający Chanat Krymski od Rosji oraz Rzeczypospolitej. Wówczas w rejonie tym nie było granicy, której wytyczenie między rosyjskimi oraz tureckimi terytoriami stało się nieodzowne dopiero w XVIII stuleciu. Pierwszymi mieszkańcami tych rozległych terytoriów byli Kozacy. Następnie po wojnie Rosji i Austrii z Turcją w 1752 r. zorganizowano prowincję Serbów i Węgrów, pochodzących z Austrii, którą nazwano „Nową Serbią”. W 1764 r. terytorium, gdzie były rozlokowane nowoserbskie pułki huzarów, przemianowano na Gubernię Noworosyjską (Noworosję). Od 1765 r. centrum guberni został Krzemieńczuk. W przeciągu kolejnych stuleci Noworosja niejednokrotnie zmieniała swój skład i status terytorialny. Po przyłączeniu do Imperium Rosyjskiego Krymu, Półwyspu Tamańskiego oraz Kubania w 1783 r. Noworosja zyskała obszerne przestrzenie rozpościerające się od południowego Bugu do Północnego Kaukazu. Jednak największym problemem tych terytoriów był brak stałego osadnictwa, dlatego przed Petersburgiem stanęło poważne zadanie zasiedlenia nowo przyłączanych ziem¹⁰¹¹.

Po wyjaśnieniu pojęcia „Noworosja” oraz nakreśleniu krótkiej historii jego powstania podręczniki Pietrowa oraz Torkunowa sporo uwagi poświęcają materii kolonizacji nowych terytoriów, których największą bolączką było niewielkie zaludnienie. W obu kompendiach tematem przewodnim jest polityka narodowościowa rosyjskich władz, której pryncypialnym celem było zachęcenie zarówno Rosjan jak i przybyszów z zagranicy do osiedlania się na rozległych stepach Noworosji.

Proswieszczenije podaje, że z uwagi na funkcjonowanie prawa pańszczyźnianego przesiedlenie chłopów było wykluczone, dlatego caryca Katarzyna II zdecydowała się na zaproszenie jak największej liczby cudzoziemców. W grudniu 1762 r. wydała w tej sprawie manifest, w którym wzywała do osiedlania się na terytorium Rosji. Na mocy dokumentu

---

¹⁰¹⁰ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 144-145.

¹⁰¹¹ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Горкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 50.

powołano także specjalny organ zajmujący się polityką przesiedleńczą. W krajach Europy Zachodniej tworzono specjalne instytucje, zajmujące się werbowaniem kolonistów chętnych osiedlić się w Rosji. Chodziło przede wszystkim o wysoko wykwalifikowane grupy społeczne, tj. kupcy, rzemieślnicy, lekarze czy chłopci. Cudzoziemcom decydującym się zamieszkać na terytorium guberni noworosyjskiej gwarantowano nadania ziemskie wraz z prawem ich dziedziczenia. Każda nowo przesiedlona rodzina otrzymywała 60 dziesięcin ziemi oraz kredyty na preferencyjnych warunkach. Ponadto koloniści byli zwolnieni z opłaty podatków¹⁰¹²

Powyższą narrację wydawnictwa Proswieszczenija kompendium Pietrowa uzupełnia o informację, że na terytorium Noworosji nie funkcjonowało prawo pańszczyźniane. A zatem zgodnie z tym wszyscy przesiedleńcy pozostawali ludźmi wolnymi. Zauważono, że także Kozacy zaporoscy mogli osiedlać się jako wolni włościanie. W narracji wyeksponowano ponadto fakt, że dzięki wysiłkom Grigorija Potiomkina (ros. Григорий Александрович Потёмкин) nawet zbiegli z centralnej Rosji i lewobrzeżnej Ukrainy pańszczyźniani chłopci mieli prawo pozostać na terytorium Noworosji, stając się wolnymi ludźmi. Prawo to dotyczyło także ukraińskich chłopów, którzy uciekli od polskich panów z terytorium prawobrzeżnej Ukrainy. W rezultacie jedynie 6 tys. włościan z ogólnej ich liczby 345 tys., która zamieszkiwała w końcu XVIII w. Noworosję, było chłopami pańszczyźnianymi. Fakt ten dość rażąco odróżniał sytuację chłopstwa w guberni noworosyjskiej od tej panującej w centralnej Rosji oraz na lewobrzeżnej Ukrainie¹⁰¹³.

W obu podręcznikach podjęto się także analizy składu etnicznego „emigracji” do Noworosji, koncentrując jednak uwagę na różnych jej aspektach. Narracja Proswieszczenija ogniskuje się wokół jej międzynarodowego pierwiastka, obwieszczając niezwykle sukces polityki przesiedleńczej rosyjskich władz. Jej konsekwencją były pokaźne grupy cudzoziemców, m. in. Duńczyków, którzy osiedlili się na terytorium Noworosji jako pierwsi, Niemców wyróżniających się wysoką kulturą uprawy roli czy przybyszów z Austrii i Rzeczypospolitej, którzy osiedlili się na stepach Noworosji, wzbogacając jej diasporę. Ważną grupą, która zasiła szeregi społeczności noworosyjskiej, byli także chrześcijańscy Grecy pochodzący z Chanatu Krymskiego, którzy osiedli się w rejonie Mariupola, przekształcając tym samym miasto w centrum greckiej diaspory. W rezultacie polityki kolonizacyjnej w ciągu pół wieku społeczność Noworosji pochodząca z Zachodniej Europy liczyła już 100 tys.

---

¹⁰¹² Ibidem, s. 50-51.

¹⁰¹³ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 150.

mieszkańców. Gospodarstwa prowadzone przez zagranicznych cudzoziemców były wzorcowe, a podatki płynące z ich działalności znacząco zasilały państwową kiesz¹⁰¹⁴.

Autorzy kompendium oficyny Russkoje Słowo zwracają natomiast uwagę przede wszystkim na „lokalny” aspekt etnicznego składu społeczności Noworosji. Wyraźnie zaznaczono, że w wieloetnicznym potoku przesiedleńców większość stanowili Ukraińcy. Bliskość noworosyjskiej guberni sąsiadującej z rdzennymi terytoriami zamieszkanymi przez naród ukraiński, podobne warunki klimatyczne, możliwość wyjścia z pańszczyźnianej niewoli i otrzymania nadań ziemskich warunkowały liczebną przewagę Ukraińców (ponad połowa) wśród rolniczej ludności, osiedlającej się na terytorium Noworosji. Natomiast wśród Rosjan, a dokładnie rosyjskich chłopów, większość stanowili przesiedleńcy z rolniczego zagłębia Rosji, gdzie przeważały czarnoziemy. Chętnie osiedlali się na południowym wschodzie Noworosji, w kierunku morskiego wybrzeża¹⁰¹⁵.

Podręcznik Pietrowa nie stroni także od analizy międzynarodowego składu etnicznego społeczności zamieszkującej gubernię noworosyjską. Grupą narodową, którą jednak pominięto w narracji, są Żydzi. W kompendium czytamy, że liczna diaspora żydowska napływała na terytorium Noworosji z prawobrzeżnej Ukrainy i Białorusi. Przeludnienie miast i miasteczek, trudne warunki socjalno-ekonomiczne sprzyjały migracji ludności żydowskiej na terytorium Przyczarnomorza. Głównym centrum ich osadnictwa stała się Odessa¹⁰¹⁶.

Tematem, który natomiast został pominięty w podręczniku Pietrowa a został za to uwzględniony w narracji Proswieszczenija, jest polityka nadań ziemskich prowadzona w stosunku do rosyjskiego dwоряństwa, które dzięki niej gromadziło ogromne dobra majątkowe na terytorium nowo przyłączonej guberni. Jednym z najbogatszych posiadaczy noworosyjskich ziem był generał-prokurator Senatu, bliski współpracownik Katarzyny II, książę Aleksandr Wiaziemskij (ros. Александр Алексеевич Вяземский), który zgromadził 200 tys. dziesięcin ziemi. Natomiast generał-gubernator Noworosji Potiomkin był właścicielem 150 tys. dziesięcin ziemi¹⁰¹⁷.

Inną niemniej ważną kwestią jest zarząd administracyjny nad gubernią noworosyjską i temat ten podjęto w kompendium opracowanym pod redakcją Pietrowa. Czytamy w nim, że na czele Noworosji stanął Grigorij Potiomkin – jeden z najbardziej wszechstronnych działaczy

---

¹⁰¹⁴ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 51.

¹⁰¹⁵ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 150.

¹⁰¹⁶ Ibidem, s. 150-151.

¹⁰¹⁷ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 51-52.

państwowych i wojskowych epoki carycy Katarzyny II. W XVIII w. w zawiązku z reformą gubernialną w Noworosji powstało namiestnictwo jekaterynosławskie z centrum w Jekaterynosławiu, czyli obecnie Dniepropietrowsku (w podręczniku użyto właśnie takiej nazwy, pomimo, że został on wydany w 2017 r. a nazwę miasta na Dniepr (ukr. Дніпро) parlament ukraiński zmienił w 2016 r.). Miasto zostało założone z inicjatywy Potiomkina na cześć rosyjskiej imperatorowej. Następnie w drodze następnych reform powołano kolejne gubernie - chersońską oraz taurydzką. Ta ostatnia obejmowała m. in. Półwysep Krymski¹⁰¹⁸.

W wydzielonej z tekstu ramce narracja oficyny Russkoje Słowo nawiązuje także do bizantyjskiej spuścizny Rosji i w szczególności regionu Noworosji, gdzie nowo powstającym miastom nadawano greckie nazwy, mające podkreślić duchowe dziedzictwo Imperium Bizantyjskiego, którego spadkobierczynią czuła się Rosja, jako największe państwo prawosławne na świecie. Na potwierdzenie tej tezy podano kilka przykładów: Odessa, Sewastopol, Symferopol, Melitopol, Mikołajew, Mariupol, Chersoń¹⁰¹⁹.

Ostatnim wątkiem korespondującym z prowadzoną przez dwór petersburski polityką kolonialną na obszarze guberni noworosyjskiej było zakładanie nowych miast – centrów kulturowo-gospodarczych. Na wstępie tej narracji w kompendium Proswieszczenija poczyniono uwagę, że wyjście Rosji na wybrzeża Mórz Azowskiego i Czarnego wymagało budownictwa nowych miast, które stałyby się centrami oporu Rosji na północnym Przyczarnomorzu¹⁰²⁰.

We wszystkich studiowanych podręcznikach – także w kompendium Drofy - nawiązano do budownictwa strategicznych miast Noworosji, które ze względu na swoje położenie pełniły rolę ważnych centrów handlowych oraz ośrodków przemysłu stoczniowego. Mowa tutaj o takich ośrodkach miejskich jak: Odessa, Chersoń, Mikołajew czy Sewastopol (należy pamiętać, że Krym wchodził wówczas w skład guberni noworosyjskiej).

Miastem, o którego założeniu piszą wszystkie trzy wydawnictwa (najobszerniej kompendium Proswieszczenija), jest Chersoń powstały w 1778 r. Miejsce pod jego założenie wybierał sam wiceadmirał Aleksiej Sieniawin (ros. Алексей Наумович Сенявин), o czym informuje narracja Torkunowa. Natomiast budowniczym twierdzy i samego miasta, które bardzo szybko przekształciło się w centrum wojennego przemysłu stoczniowego, był inżynier

---

¹⁰¹⁸ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 145-146.

¹⁰¹⁹ Ibidem, s. 147.

¹⁰²⁰ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 52.

– pułkownik Nikołaj Korsakow (ros. Николай Иванович Корсаков). Już 1783 r. ze stoczni okrętowej w Chersoniu został zwodowany pierwszy wojenny okręt wyposażony w 66 armat i noszący nazwę „Sława Katarzyny”. Z zamiarem uniknięcia uciążliwego transportowania armat dla większej ilości okrętów z Uralu w mieście otworzono pierwszy czarnomorski zakład produkujący działa. Autorzy podręcznika Proswieszczenija obok Sewastopola nazywają Chersoń najważniejszym obiektem wojskowym Rosji na południu kraju¹⁰²¹.

Drugim kluczowym noworosyjskim ośrodkiem morskim i handlowym jest Odessa, która stanowiła główne wrota Noworosji i całej Rosji na Morzu Czarnym. Twierdza, która później stała się jednym z ważniejszych centrów morskich, powstała w 1794 r. z inicjatywy hiszpańskiego admirała odbywającego służbę w wojsku rosyjskim Osipa Michajłowicza Deribasa (hiszp. José de Ribas). Dla prężnego rozwoju miasta ważną rolę odgrywały: bliskość Odessy z innymi rynkami zewnętrznymi, zatoka pozwalająca na budownictwo potężnego portu, inicjatywy podjęte przez władze na rzecz zasiedlenia miasta i budowania komunikacji¹⁰²².

Narracje Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Słowo nawiązują także do sławnej podróży carycy Katarzyny II, którą odbyła do Noworosji i na Krym w 1787 r. Autorzy kompendium Torkunowa zwracają uwagę ucznia na dość wymowne momenty tejże podróży, np. fakt, że w Chersoniu karetę carycy prosty lud uniósł do góry na rękach czy spektakularną wojskowo-morską paradę na sewastopolskiej redzie Floty Czarnomorskiej¹⁰²³.

Natomiast podręcznik opracowany pod redakcyjnym okiem Pietrowa wyjaśnia dodatkowo znaczenie pojęcia „wioski potiomkinowskie”. Jego autorzy zaprzeczają jednak, by utarte znaczenie tego terminu rozumianego jako mistyfikacja, oszustwo mające na celu wywarcie pozytywnego wrażenia na odbiorcy i wprowadzenie go w błąd było kojarzone z ówczesną Noworosją. Jak czytamy w wydzielonej z tekstu ramce, pojęcie to *nie ma żadnego odniesienia do opanowywania Noworosji przez Potiomkina [...] a historia o wioskach potiomkinowskich jest niczym więcej jak mitem, który rozprzestrzerali ci, którzy zazdrościli*

---

¹⁰²¹ Ibidem, s. 52.

Zob. także: В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 147.

Zob. także: И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s.147.

¹⁰²² В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 149.

Zob. także: Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 52.

Zob. także: И. Андреев, Л. Ляшенко, И. Амосова, *История России конец XVII – XVIII век*, s.147.

¹⁰²³ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 54.

*jaśnie oświeconemu księciu i obawiali się wzrostu potęgi Rosji na arenie międzynarodowej*¹⁰²⁴”.

Na zakończenie rozdziału poświęconego podbojowi Noworosji i Krymu w podręczniku Proświeszczenia znajdujemy podsumowanie, w którym możemy przeczytać, że przyłączenie tych dwóch składowych do Rosji miało ogromne znaczenie historyczne. Był to początek rozwoju rolnictwa na ogromnych terenach, które w przyszłości miały stać się rozwiniętymi rejonami przemysłowymi oraz rolniczymi Imperium Rosyjskiego. Natomiast wieloetniczne oblicze Noworosji sprzyjało formowaniu się kultury dialogu między przedstawicielami różnych narodów, kultur oraz wyznań¹⁰²⁵.

Na koniec niniejszych rozważań poświęconych historii Noworosji autorka pragnie zwrócić uwagę na pewien już na początku zasygnalizowany szczegół, ale niezwykle istotny. Otóż Półwysep Krymski w przekazie podręcznikowym jest traktowany jako oddzielny od pozostałej części guberni noworosyjskiej podmiot, podczas gdy w XVIII w., czyli w okresie o którym opowiada narracja, był on składową Noworosji. Pokrywa się to z narracją publiczną, która po 2014 r. również nie kwalifikowała półwyspu do odrestaurowanej ideologii Noworosji, inkorporując za to do niej zupełnie niesłusznie charkowszczyznę.

Zmiany administracyjne, w wyniku których gubernia noworosyjska często zmieniała swój skład sprawiają, że jest on dość labilny, a etymologiczne granice Noworosji trudne do uchwycenia. Od 1802 r. terminem „Noworosja” zaczęto określać następujące gubernie: mikołajewską (od 1803 r. chersońską), taurydzką – tutaj właśnie mowa o Krymie i katerynosławską. Dalsze terytorialne i etymologiczne rozszerzenie granic Noworosji miało miejsce w 1822 r., kiedy z centrum w Odessie utworzono generał-gubernatorstwo noworosyjskie i besarabskie, w którego skład weszły m. in. gubernia chersońska, katerynosławska, taurydzka, obwód besarabski, „*gradonaczelstwo*” odeskie, taganrodzkie, teodozyjskie oraz kerczeńsko-jenikalskie. W 1874 r. po likwidacji generał-gubernatorstwa noworosyjskiego i besarabskiego do etymologicznego składu Noworosji dokooptowano także obwód kubański. Podsumowując, pod koniec XIX i na początku XX stulecia termin „Noworosja” inkorporował etymologicznie terytorium guberni chersońskiej,

---

¹⁰²⁴ В. Захаров, Е. Пчелов, (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, s. 152.

¹⁰²⁵ Н. Арсентьев, А. Данилов, (ред.) А. Горкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, s. 54.

katerynosławskiej, taurydzkiej, częściowo stawropolskiej i besarabskiej, obwodu kubańskiego i Obwodu Wojska Dońskiego¹⁰²⁶.

Podręczniki dużo miejsca poświęcają polityce kolonizacji prowadzonej na terytorium guberni noworosyjskiej przez władze carskie, jednak już pomijają bądź traktują dość zdawkowo kwestię etnicznego składu społeczności, która zamieszkiwała terytorium będące przedmiotem niniejszych rozważań. Z wyjątkiem jednozdaniowego wspomnienia w kompendium oficyny Russkoje Słowo o etnicznej przewadze Ukraińców zamieszkujących ówczesną Noworosję, temat ten można uznać za praktycznie całkowicie pominięty. Badania natomiast wykazały, że pomimo prężnej polityki kolonizacyjnej Petersburga, to właśnie Ukraińcy najchętniej osiedlali się na terytorium guberni noworosyjskiej, a ich udział w guberni chersońskiej czy katerynosławskiej w XIX w. wynosił 73,5 %, co potwierdzają przeprowadzane wówczas spisy ludności. Polityka kolonizacyjna przyniosła co prawda spadek udziału ludności ukraińskiego pochodzenia w składzie ludnościowym guberni noworosyjskiej, ale i tak nie zmienia to faktu, że do końca istnienia Imperium Rosyjskiego Ukraińcy stanowili 70% jej składu etnicznego¹⁰²⁷.

Kolejną kwestią wartą odnotowania jest całkowita marginalizacja wkładu ukraińskiego wojska oraz ukraińskiej elity w dzieło zawojowania i podporządkowywania ogromnych połaci Noworosji. Rosyjskie podręczniki chętnie rozpisują się na temat zakładania nowych miast na południu i wschodzie dzisiejszej Ukrainy, jak chociażby założenie Chersonia, ale już pominięto chociażby fakt, że jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XVII w. oddziały pod dowództwem hetmana Iwana Mazepy zawojowały tureckie fortece na Dnieprze. To na ich miejscu z czasem pojawiła się chersońszczyzna¹⁰²⁸.

---

¹⁰²⁶ T. Białobłocki, *Procesy etniczne, historyczne i wyborcze zachodzące na Ukrainie w kontekście budowy koncepcji „Noworosji”*: weryfikacja poprawności, zasadności i aktualności, część I, „Nowa Polityka Wschodnia”, 2016, nr 1 (10), s. 63, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-dcfa1e8c-986c-4f3b-93f7-c6db005391a1> (dostęp: 09.06.2022).

Zob. także: O. Гава, *Історія "Новоросії" та її етнічний склад у XIX сторіччі*, 7 травня 2014 р., <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/> (dostęp: 09.06.2022).

Bardziej kompleksową publikacją poświęconą administracyjnym oraz przede wszystkim etnicznym przeobrażeniom Noworosji jest książka autorstwa Władimira Kabuzana. Zob. В. Кабузан, *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858)*, Москва 1976.

Inna publikacja poruszająca w sposób wyczerpujący omawianą materię to m. in.:

A. Макидонов, *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожье 2011.

¹⁰²⁷ O. Гава, *Історія "Новоросії" та її етнічний склад у XIX сторіччі*, 7 травня 2014 р., <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/> (dostęp: 09.06.2022).

¹⁰²⁸ Ibidem.

Podsumowując, aktywny udział Ukraińców w stworzeniu *de facto* Imperium Rosyjskiego i umożliwieniu mu wyjścia na Morze Czarne i Azowskie również nie został uwzględniony w omawianych kompendiach. Można pójść dalej i pokusić się o stwierdzenie, że studiowana rosyjska narracja podręcznikowa ma na celu „historyczne wyrugowanie” obecności narodu ukraińskiego z terenów określanych mianem Noworosji, czyli *de facto* z całego południowego wschodu dzisiejszej Ukrainy.

Podsumowanie

Konstatując, należy stwierdzić, że przekaz płynący z analizowanych podręczników szkolnych jest do siebie bardzo zbliżony, a w pewnych momentach wręcz homogeniczny. Reforma wdrożona w 2015 r. spowodowała unifikację treści podręcznikowych i faktyczne wyeliminowanie „sprzecznych” czy „dwuznacznych” informacji w sposobie interpretowania ukraińskiej historii. Zarazem dobór faktograficzny, jak i sposób przedstawienia wydarzeń w poszczególnych kompendiach, w sposób niemal idealny wpisuje się w wymogi stawiane przez autorów Standardu oraz Koncepcji. Analiza przekazu podręcznikowego pokazała, że główny cel ustawodawcy, jakim było ograniczenie swobody nauczania oraz interpretacji narodowej historii Rosji, a w tym i historii Ukrainy, został zrealizowany.

Reforma szkolnej edukacji historycznej doby Putina poskutkowała ograniczeniem pluralizmu wydawniczego oraz ideowego. Narzuciła z góry przyjęte kanony interpretacyjne ukraińskiego procesu dziejowego, nie pozostawiając swobody na inne, odmienne wizje. Wszystkie podręczniki pozostają transmiterami „konserwatywnej” linii interpretacyjnej ukraińskiej historii, która obficie czerpie z dorobku imperialnej oraz sowieckiej historiografii, dokonując jedynie zręcznego wychwycenia i „transplantacji” najbardziej przydatnych, bo wpisujących się w aktualne zapotrzebowanie ideologiczne władz, mitów historycznych.

Analizowane kompendia prezentują wydrenowaną z wszelkich niewygodnych i nieodpowiadających oficjalnej linii narracyjnej wydarzeń oraz postaci historycznych wizję ukraińskich dziejów narodowych. Te niewpisujące się w narzucone przez władze klisze interpretacyjne są skrupulatnie marginalizowane bądź stygmatyzowane. Eliminacja tzw. „trudnych momentów” ukraińsko-rosyjskiej historii ugruntowuje zmitologizowany i wyidealizowany obraz ukraińskiego narodu jako odwiecznie „bratniego”, dążącego do egzystencji w symbiozie z rosyjskim „starszym bratem”. Tym samym, rosyjska dydaktyka

historyczna prezentuje ukraiński proces historyczny jako nieautonomiczny, pozbawiony dziejowej sprawczości. Dokonuje drenażu ukraińskiej historii z atrybutów jej tożsamości i państwowości, podważając zręby istnienia Ukrainy jako państwa. Stanowi w ten sposób ideologiczną legitymizację dla pretensji terytorialnych wysuwanych wobec Kijowa i *de facto* usprawiedliwia wojnę prowadzoną przeciwko sąsiedniemu państwu.

Niestety, należy stwierdzić, że współczesna rosyjska edukacja historyczna stoi na straży szkodliwych i nieprzystających do obecnej rzeczywistości geopolitycznej mitów, które zawężają horyzonty światopoglądowe rosyjskiej młodzieży. Odbywa się to niestety ze szkodą dla świadomości oraz tożsamości historycznej młodego pokolenia Rosjan, którzy kończąc szkołę średnią, operują jedynie prymitywnymi kliszami historycznymi, a przez to są bardziej podatni na oddziaływanie państwowej propagandy nie tylko historycznej. Sposób prezentowania ukraińskich dziejów narodowych oraz ukraińsko-rosyjskich relacji na przestrzeni wieków jedynie ugruntowuje eksploatowaną przez władzę tezę o historycznej sprawiedliwości, której egzemplifikację stanowi aneksja Krymu czy banderyzacji Ukrainy. Tej ostatniej ma przeciwdziałać rozpoczęta 24 lutego 2022 r. specjalna operacja wojskowa, niosąca „wyzwolenie” bratniemu ukraińskiemu narodowi.

Rosyjska narracja podręcznikowa stoi jednak w kontrze do lansowanej po 24 lutego 2022 r. koncepcji Ukrainy jako „anty - Rosji”. Stara się raczej promować coś w rodzaju „subrosji” lub małosrosji, dezawuuując dziedzictwo historyczne ukraińskiego narodu i państwa.

Zakończenie

Główny cel, jaki postawiła sobie autorka niniejszej pracy – a mianowicie analiza treści semantycznej mitów, składających się na historyczną narrację podręcznikową traktującą o Ukrainie w rosyjskich podręcznikach wprowadzonych do szkół w 2015 r. oraz publicznej narracji historycznej, obejmującej dzieje państwa i narodu ukraińskiego, został zrealizowany. Badania pozwoliły na znalezienie odpowiedzi na kluczowe pytania, postawione przez autorkę we wstępie pracy i doprowadziły do interesujących wniosków. Jednak z uwagi na interdyscyplinarny charakter niniejszej rozprawy również konkluzje posiadają wielopłaszczyznowy charakter i można podzielić je na trzy obszary.

Zasadnicza część z nich dotyczy narracji podręcznikowej. Ograniczenie liczby dostępnych na rynku wydawniczym podręczników do nauczania historii w wyniku wdrożonej w 2015 r. reformy edukacji historycznej, stawia pryncypialne pytanie o swobodę nauczania przedmiotu w rosyjskich szkołach. Wszystkie trzy linie podręczników zostały napisane w ramach jednolitej Koncepcji, stanowiącej podstawę programową, dlatego powstaje pytanie, na ile poszczególne kompendia różnią się między sobą w doborze faktów oraz interpretacji węzłowych momentów ukraińskiej historii?

Analiza treści podręcznikowych pozwala także na wyartykułowanie węzłowych wątków ukraińskiej historii, na bazie których zasadza się dzisiejsza rosyjska narracja. Nie mniej ważne jest prześledzenie trajektorii ich interpretacji na przestrzeni wieków, co umożliwia rozdział drugi. Kluczowa jest tutaj ocena, na ile współczesny przekaz historyczny zanurzony pozostaje w skostniałej wizji ukraińskich dziejów wykreowanej przez podporządkowaną ośrodkowi władzy historiografię imperialną i sowiecką. Penetracja mitów historycznych w odniesieniu do Ukrainy daje możliwość rekonstrukcji rosyjskiej wizji ukraińskiego procesu dziejowego i pozwala zdefiniować wartości oraz postawę przekazywaną młodzieży w stosunku do Ukrainy oraz narodu ukraińskiego przez współczesną rosyjską edukację historyczną.

Druga część wniosków dotyczy komparatystycznego zestawienia komponentów narracji podręcznikowej oraz publicznej. Posiada charakter diagnostyczny w stosunku do stanu współczesnej rosyjskiej historiografii – stopnia jej niezależności bądź przeciwnie uwikłania w politykę. Jest to niezwykle istotne, jeżeli chodzi o oddziaływanie nauki historycznej na społeczną świadomość historyczną, szczególnie jeżeli mowa o dydaktyce historycznej. To ta ostatnia stanowi swoisty pas transmisyjny fundamentalnych wartości oraz rodzaju światopoglądu. Odgrywa niebagatelną rolę w kształtowaniu tożsamości narodowej oraz stosunku do „Innych” czy „Obcych”. Wyposaża we wzorce, często tworząc gotowe modele postrzegania otaczającej nas rzeczywistości. Historia, która nie dąży do obiektywizmu i biernie poddaje się dyktatowi polityki, nie może stać na straży prawdy historycznej. Wydarzenia 2014 r. oraz zbiegająca się z nimi w czasie reforma edukacji historycznej w Rosji poddała rodzimą historiografię krytycznej po 1991 r. próbie.

Trzecim obszarem konkluzji są uwagi natury tożsamościowo-mentalnej. Pozostając wierną stwierdzeniu, że każda polityka historyczna jest polityką mentalności, autorka nie może pominąć społecznego aspektu niniejszych badań. Narracje historyczne powstają w ściśle określonej przestrzeni społeczno-kulturowej i stanowią swoisty produkt mentalności. W

przypadku percepcji państwa i narodu ukraińskiego przez Rosjan oraz rosyjską elitę władzy aspekt tożsamościowy wydaje się być jeszcze donioślejszy. Analiza współczesnej narracji historycznej poświęconej Ukrainie dobitnie pokazuje, że kraj ten zajmuje szczególne miejsce na rosyjskiej mapie mentalnej. Co więcej, sposób postrzegania ukraińskiego procesu dziejowego wiele mówi o współczesnej rosyjskiej tożsamości narodowej wciąż borykającej się z wieloma problemami wręcz natury egzystencjalnej.

Historia Ukrainy w podręcznikach do nauki historii Rosji

Krytyczna analiza treści podręcznikowych pod kątem ujętych w nich wątków ukraińskich stanowiła główne zadanie autorki. Fragmenty nawiązujące do ukraińskiej historii zostały przyporządkowane do odpowiednio zdefiniowanych mitów historycznych bądź większych bloków tematycznych, co pozwoliło na chronologiczno-tematyczne ustrukturyzowanie materiału.

Analiza materiału źródłowego dowiodła, że Ukraina zajmuje nieporównywalnie ważniejsze miejsce w rosyjskich podręcznikach, niż np. sąsiednia i też „bratnia” Białoruś, czy inne byłe republiki sowieckie, a nawet republiki autonomiczne wchodzące obecnie w skład dzisiejszej Federacji Rosyjskiej. Warto raz jeszcze odnotować, że ukraińskie wątki współtworzą dzieje narodowe i zostały ujęte w kompendiach do nauki historii Rosji, a nie historii powszechnej, której poświęca się w szkołach nieporównywalnie mniej czasu i uwagi.

Treści poświęcone ukraińskim dziejom narodowym przeplatają i dopełniają wiele wątków narodowej historii Rosji – od powstania państwa staroruskiego do historii najnowszej. Ponadto strukturą oraz narracją niewątpliwie wpisują się w założenia dwóch najważniejszych dokumentów programowych kształcenia historycznego – Standardu Historyczno-Kulturowego oraz Koncepcji Nowego Kompleksu Dydaktyczno-Metodycznego Historii Ojczyстей.

Wątki ukraińskie uwzględnione w podręcznikach mają charakter wielowymiarowy, ale jednocześnie tworzą spójną narrację – w niektórych momentach wręcz lustrzaną. Kompendia Proswieszczenija oraz oficyny Russkoje Slowo w sposób niemal doskonały wpisują się w bloki tematyczne wyznaczone w Standardzie, uwzględniając większość wspomnianych w dokumencie postaci, wydarzeń oraz pojęć. W nieznaczny sposób od tych założeń odbiega

natomiast narracja wydawnictwa Drofy, która raczej oszczędniej pisze o ukraińskich dziejach narodowych.

Jeżeli chodzi o rozbudowanie treści poświęconych Ukrainie, to na tym polu z całą pewnością wyróżnia się linia Torkunowa. Kompendia zawierającą największą liczbę poruszanych wątków (od politycznych, poprzez gospodarcze do kulturowo-eklezyjalnych), wydarzeń, postaci historycznych. Jednak warto także zauważyć, że część z informacji uczeń znajduje w rozdziałach przeznaczonych do samodzielnej pracy, a więc na lekcjach historii nieomawianych i nieobowiązkowych, co raczej zmniejsza stopień prawdopodobieństwa zaznajomienia się z tym materiałem. Jednak analiza całej narracji zaprezentowanej w podręcznikach w sposób pełniejszy prezentuje rosyjskie spojrzenie na ukraiński proces historyczny, jest bardziej spójna i mniej fragmentaryczna niż narracja Drofy.

Jednocześnie kompendia Torkunowa oraz oficyny Russkoje Słowo stosują o wiele więcej zwrotów wartościujących, czasami wręcz pejoratywnych, silnie nacechowanych emocjonalnie i często zaczerpniętych z sowieckiej historiografii. Tym samym, język obu narracji nie sprzyja z pewnością promowaniu wśród uczniów postawy szacunku, uznania, otwartości w stosunku do sąsiedniego państwa i narodu.

Podsumowując, narracyjnie oraz interpretacyjnie wszystkie trzy analizowane linie podręcznikowe nie różnią się od siebie w sposób kardynalny. Jedynie narrację Drofy można uznać za bardziej skrótową, ale jednocześnie próbującą wychodzić poza z góry narzucone ramy interpretacji. W kompendiach tych częściej pojawiają się pobieżne nawiązania do trudnych wątków wzajemnych ukraińsko-rosyjskich relacji i chociaż ich interpretacja nie stanowi nowej jakości, to jednak sam fakt ich „przemycania” do treści głównej wart jest odnotowania. Niemniej jednak, podręczniki i tego wydawnictwa uwzględniają kluczowe komponenty tematyczne ukraińskiej historii zawarte w Standardzie oraz Koncepcji (inaczej nie zostałyby dopuszczone do obiegu). Również język narracji kompendiów Drofy jest bardziej wyważony, mniej nacechowany emocjonalnie. Autorzy starają się zachować dystans przy okazji pisania o trudnych, wywołujących sprzeczne emocje wśród obu narodów momentach wspólnej historii.

Rzucająca się w oczy zbieżność poruszanych wątków, wydarzeń, pojawiających się ukraińskich bohaterów narodowych i dodatkowo duża kompatybilność interpretacyjna dowodzą, że wdrożona w 2015 r. reforma edukacji historycznej ma negatywny wpływ na swobodę nauczania przedmiotu. Znacznie ogranicza dobór faktów oraz sposób prezentowania ukraińskich dziejów. Autorzy otrzymali niewielkie pole swobody w pisaniu podręczników,

których treści muszą odpowiadać jasno sprecyzowanym wytycznym faktograficzno-metodologiczno-interpretacyjnym Standardu i Koncepcji. Unifikacja narracji historycznej uniemożliwia demitologizację trudnej ukraińsko-rosyjskiej przeszłości, ugruntowując i powielając jedynie utarte, czasami wręcz infantylne, prymitywne mity historyczne. Zaprezentowana narracja historyczna z całą pewnością nie poszerza horyzontów, nie kształtuje otwartego światopoglądu, nie promuje tolerancji oraz postawy zrozumienia i szacunku dla odmiennej pamięci historycznej wśród rosyjskiej młodzieży. Wprost przeciwnie, staje się promotorką ksenofobii, nacjonalizmu, imperializmu, wrogości. Tym samym, rosyjska edukacja historyczna nie realizuje swojej pryncypialnej dydaktycznej roli. Staje się instrumentem demagogii oraz intencjonalnego zapomnienia, które często jest celowym działaniem władz na rzecz kształtowania zasobów pamięci zbiorowej (elementów, o których należy i warto pamiętać oraz tych, które należy wymazać ze świadomości społecznej)¹⁰²⁹.

Pewne interpretacyjne niuanse, które pojawiają się przy okazji analizy trzech linii wydawniczych, a które są najbardziej widoczne między kompendiami oficyny Russkoje Slovo i Proswieszczenija a podręcznikami Drofy nie oznaczają jednak, że w sferze wykładni ukraińskiej historii mamy do czynienia z nową jakością. Autorzy poszczególnych podręczników inaczej niekiedy rozkładają akcenty, uwypuklając pewne wydarzenia czy postaci, znaczenie innych marginalizując czy wręcz stygmatyzując albo po prostu pomijając milczeniem, ale ostatecznie ich wydźwięk jest w stosunku do siebie niezwykle zbliżony.

Należy tutaj zaznaczyć, że historia Ukrainy nie stanowi głównego przedmiotu zainteresowania rosyjskiej dydaktyki historycznej, która swoją uwagę koncentruje przede wszystkim na dziejach narodowych i jest to zupełnie zrozumiałe. Poza tym, każda edukacja historyczna dysponuje ograniczonymi możliwościami przekazu treści – chodzi tutaj przede wszystkim o ograniczenie czasowe i praktyczne (nie sposób przekazać całości dziejów). Zatem dość naturalne wydaje się pominięcie niektórych nawet istotnych wydarzeń z ukraińskiej przeszłości. Powstaje jednak pytanie, na ile owa selekcja materiału wynikała z czynników obiektywnych, a na ile była przeprowadzona w sposób zamierzony?

---

¹⁰²⁹ M. Karkowska, F. Paderski, *Zapomnienie [w:] Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 547-548. Zob. także: F. Macgilchrist, B. Christophe, A. Binnenkade, *Memory Practices and History Education*, „Journal of Educational Media, Memory and Society”, t. 7, 2015, nr 2, s. 1-9, https://www.academia.edu/48209940/Memory_Practices_and_History_Education (dostęp: 25.07.2022).

Z całą pewnością należy skonstatować, że treści wszystkich analizowanych podręczników zostały poddane skrupulatnemu procesowi eliminacji trudnych, dwuznacznych, kładących się cieniem na ukraińsko-rosyjskiej „braterskiej” przyjaźni wydarzeń oraz procesów mogących świadczyć o sprawczości oraz podmiotowości czy to narodu, czy państwa ukraińskiego. Tym samym zaprezentowana wizja wzajemnych relacji jest idealistyczna, a przez to jednostronna oraz przerysowana. Stroni od rzetelnego i obiektywnego podjęcia tematów spornych między oboma narodami oraz ich historiografiami, powielając szkodliwe mity.

Dokonując syntetycznej analizy treści podręcznikowych autorka doszła do wniosku, że cechują się one eklektyzmem historycznym, od którego nie stronią obecne elity władzy w Rosji, wykorzystując naukę historyczną do realizacji swoich celów politycznych. Studiowany przekaz podręcznikowy poświęcony Ukrainie stanowi swoistą symbiozę ugruntowanych przez imperialną oraz sowiecką historiografię mitów. Oczywiście semantyczna ich treść została w pewnych obszarach „zmodernizowana” i dostosowana do współczesnych potrzeb natury polityczno-społecznej. W niektórych przypadkach, jak potrzeba legitymizacji aneksji Krymu czy wojny w Donbasie, należało ją „wynaleźć”. Niemniej jednak, *core* owej narracji nie uległ zasadniczej zmianie od momentu wejścia lewobrzeżnej Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego w XVII w. Wciąż oscyluje on wokół znanych, dobrze znanych obszarów zmitologizowanych:

- dziedzictwa Rusi Kijowskiej, pełniącego rolę unifikującą - przymiotnik *ruski* używany jest do akcentowania podobieństw, etnicznej bliskości, duchowej wspólnoty, lingwistycznego powinowactwa między trzema „bratnimi” narodami. W tym kontekście współczesny przekaz historyczny czerpie z dorobku historiografii imperialnej oraz sowieckiej, które ukraińskość postrzegały raczej jako przejaw regionalizmu czy folkloru, formalnie uznając jej istnienie (szczególnie jeżeli mowa o sowieckiej interpretacji), ale w praktyce deprecjonując ją i podważając tym samym fundamenty jej istnienia;

- mit trzech „bratnich” narodów – pozostaje silnie obecny we współczesnym szkolnym przekazie historycznym. Chociaż nigdzie w podręcznikach nie znajdziemy bezpośredniego nawiązania do niego, to jednak sposób interpretacji początków państwa staroruskiego sprawia, że jego „duchem” są przesiąknięte karty wszystkich kompendiów. Podobnie jak i w okresie sowieckim jego ideologicznym prapoczątkiem pozostaje wspólne dziedzictwo Rusi;

- mit Perejaśławia – wejście lewobrzeżnej Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego w XVII w. pozostaje jednym z najistotniejszych i najszerzej komentowanych wydarzeń wspólnej

ukraińsko-rosyjskiej historii na kartach wszystkich kompendiów. Przyłączenie Ukrainy jest traktowane jako przejaw „historycznej sprawiedliwości” – powrotu dawnych ziem ruskich do swojej macierzy. W oczy rzuca się wizja „miłującego” Rosję ludu ukraińskiego dążącego do zjednoczenia z *matuszką*. Podobnie jak w wiekach poprzednich, Bohdan Chmielnicki nadal pozostaje narodowym bohaterem uosabiającym prawdziwy interes ukraińskiego narodu, którym było zjednoczenie z „bratnim” rosyjskim narodem. Eksploatowanie mitu Perejaśławia sprowadza się do uprzedmiotowienia Ukrainy, postrzegania postanowień ugody perejaśławskiej w kategoriach „wewnętrznego” transferu byłych ziem ruskich, całkowitym pominięciu interesów politycznych ukraińskiej starszyny. Podobnie jak w przypadku imperialnej i sowieckiej nauki historycznej Ukraina nie jest traktowana tutaj jako równoprawny partner, ale raczej jako kolejny element procesu zbierania ziem ruskich;

- małorosyjskość – podobnie jak w przypadku mitu trzech „bratnich” narodów ta koncepcja ideologiczna nie wybrzmiała bezpośrednio na kartach podręczników. Formalnie bowiem szkolny przekaz historyczny mówi o powstaniu i kształtowaniu się narodu oraz tożsamości ukraińskiej, które mogły „bezpiecznie” rozwijać się jedynie w granicach państwa rosyjskiego w symbiozie z Rosjanami. Jednak *de facto* sposób interpretacji ukraińskiego procesu historycznego, jeżeli nie neguje, to już z całą pewnością deprecjonuje i dezawuuje jego autonomiczność, zubożając go poprzez drenaż kluczowych komponentów tożsamościowych. Tym samym prowadzi to do prymitywizacji ukraińskiej tożsamości narodowej, czego wyrazem jest koncepcja małorosyjskości rozumianej jako identyfikacja niekompletna, fragmentaryczna, upośledzona i co najważniejsze pozostająca częścią dominującej ruskiej/rosyjskiej metatożsamości;

- niezmienną się od wieków plejada ukraińskich „antybohaterów” i „zdrajców”, składającej się z Iwana Mazepy, Symona Petlury, Wołodymyra Wynnyczenki czy Mychajły Hruszewskiego – jest to kolejny rezultat obszernego czerpania współczesnej rosyjskiej historiografii z dorobku swoich poprzedniczek.

Ów eklektyzm łączy w sobie dwie, wydawałoby się na pozór sprzeczne tradycje historiograficzne – imperialną i sowiecką. Jednak zarówno jak obie poprzedniczki, tak i obecna oficjalna rosyjska nauka historyczna prezentują identyczny wywód – autonomiczny ukraiński proces historyczny nigdy nie miał miejsca. Należy rozpatrywać go jedynie w kontekście metaprocesu rosyjskiego, będącego nadrzędnym nurtem wobec mniejszych części składowych – ukraińskiej oraz białoruskiej.

Tak więc analizowany przekaz jest wewnętrznie sprzeczny, gdyż z jednej strony literalnie uznaje istnienie narodu ukraińskiego, ale rozpatrywanie trajektorii jego formułowania się w ścisłej symbiozie z rosyjskim procesem historycznym prześląkniętej duchem małosyjskości wydaje się temu przeczyć. Poza tym, dzisiejsza rosyjska edukacja historyczna stosuje podwójne kryteria oceny ukraińskiej i rosyjskiej przeszłości. Mamy bowiem do czynienia z przejawskrawioną, bezkrytyczną i fałszywie pozytywną oceną wpływu rosyjskich monarchów i prowadzonej przez nich polityki na rozwój rosyjskiej kultury oraz państwowości. Podczas gdy patriotycznie zorientowana elita ukraińskiego społeczeństwa jest stygmatyzowana z wyjątkiem postaci reprezentujących prorosyjską orientację. Zatem główną soczewką, przez pryzmat której dokonuje się ewaluacji ukraińskiej przeszłości jest prorosyjskość zarówno w wydaniu politycznym jak i kulturowym, której konceptualnym urzeczywistnieniem jest małosyjskość.

Interpretacja ukraińskiej historii narodowej w omawianych podręcznikach podważa fundamenty istnienia ukraińskiej państwowości oraz ukraińskiego narodu, lansując tezę o jego przyrodzonej niezdolności do stworzenia własnego państwa w oderwaniu od państwowości rosyjskiej. W podręcznikach kulminacja całego ukraińskiego procesu historycznego zachodzi w obrębie dwóch kluczowych wątków - dziedzictwa Rusi prezentowanej jako wspólna ukraińsko-rosyjska etnogeneza oraz ugody perejasławskiej traktowanej w kategoriach bezwarunkowego wejścia lewobrzeżnej Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego, uchodzącej za kolejny etap procesu zbierania ziem ruskich przez Moskwę. Obie te narracje zostały spięte przez konstrukt wyobrażonej duchowej wspólnoty, której na imię staroruska tożsamość. Posiada ona etniczno-kulturowy wydzźwięk. Ma za zadanie tworzyć metatożsamość, swoistą nadbudowę spajającą w jedną całość trzy narodowe źródła – rosyjskie, ukraińskie oraz białoruskie. Owa jedność przypisywana plemionom wschodniosłowiańskim tworzącym Ruś Kijowską stanowi ideologiczną konstelację rozciągającą się na współczesne trzy „bratnie” narody, będąc jednocześnie przekonywującym argumentem na rzecz tezy o istnieniu *de facto* „jednego narodu”, składającego się z Ukraińców oraz Rosjan (a także Białorusinów).

Tym samym, współczesna rosyjska edukacja historyczna prezentuje Ukraińców w duchu nauki Hegla, traktując ich jako naród niehistoryczny. I nie byłoby w tym zgoła nic złego, bo jak twierdzi jeden z najwybitniejszych ukraińskich historyków XX w. Iwan Łysiak-Rudnykyj, naród ukraiński zaznał głębokich i długich przerw w swoim rozwoju. Początków jego kształtowania należy szukać w okresie istnienia Rusi Kijowskiej, chociaż tak naprawdę wykrystalizował się z Księstwa Halicko-Wołyńskiego oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Jednak w obliczu zawarcia unii lubelskiej oraz procesów asymilacyjnych zachodzących w państwie polsko-litewskim przestał istnieć. Drugie przerwanie ciągłości historycznej narodu ukraińskiego miało miejsce na przełomie XVIII i XIX w. jako konsekwencja likwidacji resztek autonomii kozackiej przez rząd w Petersburgu. Łysiak – Rudnyckij przekonuje, że pod tym względem los Ukrainy jest podobny do innych niehistorycznych narodów Europy Środkowo-Wschodniej, takich jak np. Czesi czy Serbowie, a współczesny ukraiński naród polityczny powstał dopiero w 1917 r. w wyniku rewolucyjnej zawieruchy¹⁰³⁰.

Niemniej jednak podręcznikowa interpretacja ukraińskich dziejów narodowych idzie dalej, gdyż *de facto* stanowi negację jego etniczno-kulturowej autonomii. Podważa także zręby istnienia Ukraińców jako narodu politycznego. Pod tym względem stanowi regres w stosunku do sowieckiej nauki historycznej, która uznawała ukraińską narodowo-polityczną odrębność. W tym miejscu czerpie raczej z dorobku historiografii imperialnej oraz nawiązuje do myśli Piotra Struwego. W jednym i drugim przypadku ukraińskość była prezentowana jako lokalna odmiana rosyjskości, folklorystyczna, barwna specyfika, której konsekwentnie odmawiano prawa do samodzielnej, tzn. oddzielonej od rosyjskiej metatożsamości, egzystencji.

Warto także zwrócić uwagę, że oprócz Rosji innym punktem odniesienia dla kształtowania się ukraińskiej tożsamości narodowej silnie obecnym w omawianej narracji podręcznikowej są relacje z Polską. Stosunki polsko-ukraińskie są przeciwstawiane ukraińsko-rosyjskim, gdzie te pierwsze prezentowane są jako nieprzyjazne, wrogie, szkodliwe dla zachowania ukraińskiej autonomii identyfikacyjnej. Polsce i Polakom przypada „tradycyjna” rola ciemnych, zniechęconego wroga ukraińskość oraz prawosławia. Te drugie ilustrują natomiast najwyższy poziom „braterskiej” zażyłości i przyjaźni, rodzinnej swojskości, wspólnoty interesów. Pisząc o relacjach polsko-ukraińskich, współczesna rosyjska edukacja historyczna nie odbiega znacząco w sposobie ich ujęcia od sowieckiej historiografii, która sprowadzała Ukraińców do roli bezwolnej masy ludowej uciskanej przez „polskich panów”. Tak jak nauka historyczna poprzedniej epoki podobnie i współczesna kieruje pod adresem Polski oskarżenia o działania na rzecz wynarodowienia - wykorzenienia języka, kultury oraz wiary ukraińskiej. Nie uległ natomiast zmianie dogmat o solidarności słowiańskiej w kontekście ukraińsko-rosyjskich relacji¹⁰³¹.

---

¹⁰³⁰ I. Łysiak – Rudnycki, *Kształtowanie się ukraińskiego ludu i narodu (uwagi metodologiczne)* [w:] *Między historią a polityką*, I. Łysiak – Rudnycki, Wrocław 2012, s. 45-47, 52.

¹⁰³¹ T. Maresz, *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, s. 275-277.

Konstatując, poddane analizie rosyjskie podręczniki do nauki historii promują ukraińską tożsamość w wydaniu małorosyjskim. Małorosyjskość jest tutaj rozumiana jako identyfikacja niekompletna, ułomna, niesamodzielna wobec rosyjskiej, a tym samym i niepełnowartościowa. I chociaż małorosyjskość nie została wydzielona w rozdziale, w którym autorka analizuje treści podręcznikowe, gdyż nie występuje jako samodzielny komponent narracyjny, to z całą pewnością duch małorosyjskości przenika karty współczesnych rosyjskich kompendiów. Linia interpretacyjna ukraińskiej historii jest prowadzona w taki sposób, by podważać zasadność istnienia ukraińskiego narodu jako pełnoprawnego podmiotu historii oraz egzystencję Ukrainy jako państwa w granicach z 1991 r.

Bogactwo nawiązań do dorobku imperialnej oraz sowieckiej nauki historycznej, jakie odnajdujemy w rosyjskich podręcznikach, dobitnie potwierdza ciągłość w postrzeganiu i prezentacji kanonu dziejów Ukrainy. Świadczy także o ideologicznym uwikłaniu współczesnej rosyjskiej historiografii, która jest silnie ograniczana przez dotychczasowy dorobek naukowy¹⁰³².

Narracja podręcznikowa a dyskurs publiczny

Drugim zasadniczym celem badawczym, jaki postawiła przed sobą autorka niniejszej rozprawy, było zestawienie oraz porównanie komponentów semantycznych narracji szkolnej z narracją historyczną, która zdominowała rosyjską debatę publiczną w 2014 r. Badania przywiódły autorkę do następującej konkluzji: przekaz publiczny i podręcznikowy są w stosunku do siebie kompatybilne tylko w pewnym stopniu. Z całą pewnością realizują jednak zbieżny cel, którym jest podważenie integralności terytorialnej i fundamentów istnienia współczesnego państwa ukraińskiego.

Zainteresowanie narracji publicznej oscyluje raczej wokół wydarzeń z 2014 r. – „zjednoczenia” Krymu z Rosją czy przejęcia władzy w Kijowie przez „nazistowską juntę”. Nic dziwnego, pryncypialnym zadaniem dyskursu publicznego była legitymizacja politycznych decyzji ośrodka władzy zarówno w oczach własnego społeczeństwa jak i społeczności

---

¹⁰³² Zob. Więcej na temat rodzajów uwikłania historiografii: T. Błaszczuk, K. Brzechczyn, D. Ciunajcis, M. Kierzkowski (red.), *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, Poznań 2011.

międzynarodowej. Za eksponowaniem tych wydarzeń postępuje instrumentalne wykorzystanie kompromitujących momentów ukraińskich dziejów narodowych – chodzi tutaj przede wszystkim o kolaborację ukraińskich nacjonalistów z nazistami w okresie wielkiej wojny ojczyźnianej.

Głównym zadaniem dyskursu publicznego była i nadal pozostaje dehumanizacja oraz dyskredytacja władzy i państwa ukraińskiego na arenie międzynarodowej. Infantylna hasła propagandowe popierane przez historyczną demagogię prezentowały Kijów jako niewiarygodnego partnera w rozmowach pokojowych i pośrednio usprawiedliwiały rosyjskie działania „pokojowe” w Donbasie.

Sedno narracji publicznej rozpowszechnianej w środkach masowego przekazu sprowadzało się do bezpardonowego ideologicznego „unicestwienia” Ukrainy jako organizmu państwowego. Dlatego węzłowym elementem tego dyskursu pozostaje prezentowanie jej jako kraju „upadłego”, będącego w stanie rozkładu i ogólnej dysfunkcjonalności, w którym władzę sprawuje „zwyrodniały nacjonalistyczny reżim”.

Historycznej legitymizacji tezy o „sztucznym ukraińskim tworze państwowym” dopełnia wizja Ukrainy jako „konglomeratu ziem podarowanych”, którą poprzedza z kolei historyczna narracja negująca ukraińską etniczność południowo-wschodnich regionów kraju, tj. Donbasu, terenów byłej Noworosji czy Krymu, w stosunku do których Moskwa wysuwa niczym nieskrępowane pretensje terytorialne. Historia jest w tym przypadku instrumentalnie wykorzystywana do roli swoistego gwaranta „odwiecznej rosyjskości” południowego - wschodu Ukrainy.

Czysto propagandowa część narracji publicznej została uzupełniona i poparta autorytetem nauki historycznej. Elementem o charakterze historycznym, legitymizującym działania oraz przekaz Moskwy, pozostaje wciąż chętnie eksploatowany mit Rusi prezentowany jako wspólna etnogeneza trzech „bratnich” narodów, po który chętnie sięga sam prezydent Putin, nazywając Ukraińców i Rosjan jednym narodem.

Mit Rusi traktowanej jako wspólne źródło narodów wschodniosłowiańskich jest momentem styku dwóch narracji, będących przedmiotem niniejszej analizy – podręcznikowej i publicznej. Stanowi kluczowy wątek, przez pryzmat którego postrzegana jest w Rosji historia Ukrainy. Jest on o tyle istotny, gdyż wyposaża Kreml w wygodne instrumenty polityczno-ideologiczne, pozwalające rościć sobie pretensje terytorialne wobec Kijowa (a także Mińska).

Ma bowiem charakter transgraniczny i wykracza poza granice polityczne Federacji Rosyjskiej. Silnie rzutuje na całość rosyjskiej przekazu historycznego poświęconego ukraińskim dziejom narodowym, które nie występują jako samodzielna kategoria, ale są rozpatrywane w kontekście rosyjskiej historii.

Postrzeganie państwa staroruskiego jako dwojakiego rodzaju praźródła – etnicznego i państwowego Rosji jedynie potwierdza fundamentalne znaczenie spuścizny Rusi dla współczesnej rosyjskiej tożsamości historycznej, do której Moskwa wciąż rości sobie prawo. Warto zauważyć, że obie narracje akcentują przede wszystkim rosyjski charakter państwa księcia Włodzimierza Wielkiego, marginalizując jego ukraińską czy białoruską specyfikę, przez co podważają i deprecjonują podwaliny państwowości ukraińskiej (i białoruskiej).

Mit Rusi jest doskonałym przykładem potwierdzającym, że zasadniczym problemem dzisiejszej Rosji jest nieumiejętność dzielenia mitów oraz korzeni historycznych z dawnymi „peryferiami”, na co zwraca uwagę ukraiński historyk Serhij Płochij. W jego opinii, wynikające z tego tytułu traktowanie Ukraińców oraz Rosjan jako jednego narodu podważa zręby nie tylko ukraińskiej tożsamości narodowej, ale i rosyjskiej.¹⁰³³

W dyskursie publicznym odnajdujemy także inne elementy ukraińskiej historii, które są przedmiotem zainteresowania dydaktyki historycznej. Możemy do nich zaliczyć np. mit Perejaśławia, politykę bolszewików w stosunku do Ukrainy sowieckiej, narrację o WOW. Jednak wątki te wypełniają debatę publiczną w sposób o wiele mniej widoczny oraz intensywny, niż zajmują edukację historyczną. Stanowią swoisty *background* historyczny dla pryncypialnych narracji publicznych, do których z całą pewnością należy zaliczyć narrację „zjednoczeniową” wokół Krymu, temat kolaboracji UPA/OUN z III Rzeszą, który zdominował przekaz publiczny w Rosji po 2014 r. oraz restaurowany w 2014 r. mit Noworosji, który z biegiem czasu został jednak wyciszony. Podczas gdy, temat „zjednoczenia” półwyspu z rosyjską macierzą jest ochoczo podejmowany na kartach podręczników i poświęca mu się sporo uwagi, to problem kolaboracjonizmu został raczej wyciszony w narracji szkolnej. Wydaje się być to spowodowane jego niepożądanym, negatywnym wpływem na nieskazitelny wizerunek narodu sowieckiego, który w narracji szkolnej stanowi pryncypialny wątek w kontekście WOW.

---

¹⁰³³ S. Płokhy, *Kwestia rosyjska. Jak budowano naród i imperium*, s. 12, 408.

Należy zauważyć, że szkolna edukacja historyczna nie pozostaje także obojętna wobec wydarzeń 2014 r. Uwzględnia zarówno „krymską wiosnę” i „zjednoczenie” półwyspu z kontynentalną Rosją, jak również rewolucję godności i postępujący po niej szereg zmian politycznych zachodzących na Ukrainie, w tym początek wojny we wschodniej części kraju. W przypadku najnowszej historii Ukrainy po 1991 r. (mowa tutaj także o rewolucji pomarańczowej i przejściu władzy przez antyrosyjską ekipę prezydenta Wiktora Juszczenki) wyraźnej zmianie ulega styl oraz język narracji podręcznikowej. Staje się on dużo silniej nacechowany emocjonalnie. Autorzy relacjonując najnowszą ukraińską historię nie stronią od stosowania epitetów ocennych, często pejoratywnych, a w niektórych przypadkach nawet stygmatyzujących. Narracja przybiera charakter dużo bardziej konfrontacyjny a w pewnych momentach przez tendencyjny dobór faktów i sposób ich interpretacji wręcz prymitywny oraz propagandowy.

Analiza oraz komparatystyczne zestawienie ukraińskich wątków historycznych prezentowanych przez oba omawiane dyskursy pokazują, że to najnowsza historia Ukrainy w sposób najsilniejszy została zdeformowana i wypaczona zarówno w przekazie podręcznikowym jak i publicznym. Dowodzi to wysokiego stopnia instrumentalizacji oraz upolitycznienia najnowszych dziejów ukraińskich. Tym samym rosyjska edukacja historyczna pozostaje niezwykle czuła na presję polityczną i kreowany przez władzę dyskurs publiczny, będący produktem zachodzących procesów politycznych.

Sposób prezentacji kluczowych wydarzeń zachodzących na Ukrainie po 1991 r. w szkolnych podręcznikach dowodzi, że współczesna rosyjska nauka historyczna poddana jest niezwykle silnej presji ze strony czynników państwowych i, niestety, jest wciąż podatna na polityczno-społeczne turbulencje. Dodatkowo reforma unifikująca przekaz prezentowany uczniom w ramach edukacji historycznej uderzyła w pluralizm ideowy oraz wydawniczy, wskutek czego swoboda nauczania historii w szkole została znacznie ograniczona. Obecnie mamy bowiem do czynienia niemal z kopiowaniem propagandowego i tendencyjnego przekazu publicznego. Autorzy kompendiów nie podjęli próby zachowania chociażby pozorów bezstronności i wypracowania kompromisu między zapotrzebowaniem ze strony władzy na określoną narrację historyczną, a utrzymaniem minimalnych standardów naukowego obiektywizmu, którymi powinna charakteryzować się nauka historyczna.

Pewną dozę „swobody” dydaktyce historycznej pozostawiono w obrębie prezentowania średniowiecznej czy nowożytnej historii Ukrainy i to tylko o tyle, o ile narracja porusza się w

obszarze dobrze znanych i społecznie rozumianych mitów historycznych. Owa „swoboda” ogranicza się bowiem do określonego repertuaru zmitologizowanych wątków ukraińskiej historii, które są jedynie w sposób mechaniczny powielane. Współczesna rosyjska wizja kanonu ukraińskich dziejów przeczy bowiem przejawom jakiegokolwiek jakościowej ich ewolucji historiograficznej. Brakuje zarówno głębokiej refleksji jak i woli do podjęcia rzetelnych badań historycznych nad ukraińską historią (mowa tutaj o historiografii oficjalnej, autorka nie uwzględnia wąskiego grona niezależnych badaczy).

Historyczny przekaz podręcznikowy, będący przedmiotem niniejszych badań nie prezentuje nowego podejścia w sposobie postrzegania ukraińskich dziejów narodowych i werbalizuje rosyjskocentryczny a przez to imperialistyczny sposób postrzegania ukraińskiego procesu historycznego. Poza nielicznymi wyjątkami, jak np. Wielki Głód lat trzydziestych, zupełnie pomija ukraiński punkt widzenia kluczowych wydarzeń, co nie sprzyja dialogowi i porozumieniu między oboma narodami i ich historiografiami.

Wizja ukraińskiej historii w rosyjskim dyskursie edukacyjnym i publicznym, a rosyjska tożsamość narodowa

Permanentne podkreślanie symbiozy rosyjskiego oraz ukraińskiego procesu historycznego, na czym zasadzają się obie narracje - publiczna i podręcznikowa - potwierdza jedynie fakt, że zarówno rosyjska historia jak i mentalność pozostają niekompletne bez ukraińskiego komponentu. Instrumentalny ideologiczny drenaż ukraińskiej historii narodowej z jej fundamentalnych wydarzeń historycznych, z jakim mamy do czynienia, prowadzi do uprzedmiotowienia Ukrainy i podważenia jej podmiotowości w ramach procesu historycznego. Ale tylko pozornie odziera Ukraińców z ich prawa do historii, w rzeczywistości potwierdza głęboki rosyjski kryzys tożsamościowy, z którym Rosja nie potrafi sobie poradzić przez ostatnie trzydzieści lat od rozpadu Związku Sowieckiego.

Niekompatybilność współczesnej rosyjskiej mapy politycznej z mapą mentalną, której dowodzi rosyjski stosunek do sąsiedniej Ukrainy i jej dziedzictwa historyczno-kulturowego pozwala konstatować, że społeczeństwo rosyjskie wraz ze swoją elitą władzy pozostaje zanurzone w rozpaczliwej, nostalgicznej tęsknocie za minioną rzeczywistością.

Na płaszczyźnie wewnętrznej analizowana narracja historyczna demonstruje dezorientację wokół pojęcia rosyjskości. Polityczna niezależność Ukrainy, a co jest o wiele istotniejsze – tożsamościowa emancypacja ukraińskiego narodu spod wpływów Rosji, którą obserwujemy od 2014 r., nastrocza poważnych problemów z definicją pojęcia współczesnego narodu rosyjskiego. Bowiem eliminacja ukraińskiego komponentu przez wieki współtworzącego z Rosjanami i Białorusinami trójjedyny naród ruski podważa jego imperialny charakter i „degraduje” w oczach własnej wspólnoty hołdującej wielkomocarstwowym wartościom.

Definitywna utrata Ukrainy w sensie politycznym i duchowo-kulturowym stanowi dla Rosjan wyzwanie natury tożsamościowej. Stawia bowiem przed narodem rosyjskim zadanie redefinicji swojej tożsamości narodowej, której nie dokonał *de facto* przez ostatnie trzydzieści lat. Rekonstrukcja ukraińskiej tożsamości, jaka stopniowo zachodzi na oczach Rosjan, stawia ich w niekomfortowej, nieznaney dotąd sytuacji – wymusza bowiem dokonanie krytycznego osądu fundamentów własnej identyfikacji, stawiając pytanie, na ile to oni sami dokonali jakościowej mentalnej zmiany i postępu na drodze emancypacji spod okowów minionego reżimu.

Ponieważ każda narracja historyczna jest produktem mentalności i powstaje w ściśle określonych warunkach społeczno-kulturowych – pozwala to konstatować, że ta, która była przedmiotem zainteresowania autorki, może jedynie świadczyć o świadomościowej stagnacji współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, a w pewnych momentach nawet regresie. Analiza jej treści wyraźnie udowodniła, że ani wśród elity rządzącej, będącej jej współkreatorem, ani oficjalnej nauki historycznej działającej na styku polityki i historii, ani społeczeństwa, będącego adresatem historycznego przekazu nie ma woli, by dokonać jakościowej zmiany w sposobie postrzegania nie tylko ukraińskiej, ale przede wszystkim narodowej historii. Są to bowiem wciąż dzieje państwa – imperium, a nie narodu rosyjskiego. To państwo pozostaje głównym podmiotem historii, podczas gdy naród rosyjski jest jedynie drugoplanowym jej bohaterem.

Kształt analizowanego historycznego przekazu podręcznikowego oraz publicznego świadczy jedynie o głębokiej rosyjskiej ignorancji i braku zainteresowania innością Ukrainy. Rosyjską wizję ukraińskiej przeszłości wypełnia nienasycona i paląca chęć jej zawłaszczenia,

uczynienia częścią Rosji. Jak pisze ukraińska pisarka Oksana Zabużko *Rosja bez Małorosji to już jakaś inna Rosja, nowa i dla siebie samej jeszcze niezupełnie rozumiała*¹⁰³⁴.

Parafrazując pisarkę można dojść do wniosku, że paradoksalnie to Ukraina a nie Rosja posiada kulturową przewagę. Pierwsza bowiem zachowała swoją tożsamość, co dobitnie udowadniają ostatnie wydarzenia, przez co na wyjściu z epoki imperializmu okazała się „lepiej osadzona” od drugiej. Paradoksalnie to pierwsza dysponuje szerszym wyborem kodów kulturowych, które wyposażają ją w dodatkowy zapas „stopni wolności”, mentalną plastyczność, wariantywność¹⁰³⁵. Podczas, gdy Rosja pozostała osadzona w poprzedniej epoce i w sposób bezrefleksyjny powieliła jedynie utarte wzorce. Nie tylko nie potrafiła zrekonstruować swojej tożsamości, ale nigdy nie wykształciła *stricte* niezależnej, oryginalnej, narodowej identyfikacji, usurpując sobie jedynie prawo do obcych kodów kulturowych. Sposób prezentacji ukraińskich dziejów narodowych jedynie potwierdza szablonowość, prymitywizm rosyjskiej mentalności, która nadal nie potrafi zrzucić brzemienia imperializmu i wyzwolić się od stereotypowego postrzegania świata.

Sposób prezentowania kanonu ukraińskich dziejów świadczy o nieumiejętności, ale i braku woli, by dokonać rozliczenia z trudną przeszłością oraz rekonstrukcji tożsamości narodowej stosownie do wyzwań nowej rzeczywistości w jakiej znalazła się postsowiecka Rosja po 1991 r. Gdyż to właśnie ta data, zdaniem autorki, pozostaje granicznym momentem oddzielającym Rosję od stanu poczucia bezpieczeństwa ontologicznego, którego rozpaczliwie poszukuje przez ostatnie trzydzieści lat.

Permanentne prezentowanie ukraińskiej historii w ścisłej symbiozie z rosyjskimi dziejami narodowymi oraz brak ich wzajemnego wyizolowania jako autonomicznych, równoprawnych i równoległe zachodzących procesów nasuwa wniosek, że współczesna Rosja znalazła się w rzeczywistości, która, jest dla niej obca, nieznaną, niezrozumiałą, której nie chce i nie potrafi zaakceptować. Istnienie niepodległej, a tym bardziej prozachodnio nastawionej Ukrainy, pozostającej poza wschodniosłowiańską wspólnotą jest dla Rosji wciąż sytuacją nie do zaakceptowania. Burzy rosyjską mentalną mapę, jądro której przez wieki współtworzyły trzy etniczne wspólnoty – rosyjska, ukraińska, białoruska. Utrata, któregośkolwiek z tych komponentów niszczy rosyjski mentalny porządek rzeczy, znajomą rzeczywistość. Nie pozwala wypełniać dobrze znanych międzynarodowych ról. Pogłębia dychotomię między

---

¹⁰³⁴ O. Zabużko, *Planeta Piolun*, Warszawa 2022, s. 196-197.

¹⁰³⁵ *Ibidem*, s. 191.

autopercepcją Rosji, a sposobem jej postrzegania przez inne podmioty stosunków międzynarodowych. Tym samym potęguje poczucie ontologicznego niepokoju.

Innym wnioskiem, który nasuwa się w wyniku analizy semantycznej mitów tworzących współczesny rosyjski przekaz o Ukrainie jest fakt, że odgrywa on swoistą rolę terapeutyczną dla rosyjskiego społeczeństwa. Narracja historyczna wpisująca Ukrainę w ogólnorosyjski proces historyczny dowartościowuje oraz wzmacnia imperialne poczucie wartości Rosjan. Zakłada bowiem, że zadaniem ukraińskiego procesu dziejowego oraz składowych narodowej tożsamości tj. kultura, język jest wzbogacenie ich rosyjskich odpowiedników.

Natomiast prezentowanie sąsiedniego państwa jako części cywilizacji ruskiej/rosyjskiej, szerzej bizantyjskiej uatrakcyjnia rosyjski dyskurs imperialny, wzbogacając go o komponent europejskości, jaki wniosła Ukraina do rosyjskiej kultury i państwowości, niwelując jednocześnie nienapawającą dumą spuściznę mongolską. Jednocześnie postępuje negacja zachodnioeuropejskiego charakteru ukraińskiej tożsamości.

Jednak oprócz drenażu ukraińskiej historii z elementów cywilizacyjnych mamy do czynienia także z rugowaniem jej komponentów narodowych. Prezentowanie Ukrainy w duchu heglowskiej niehistoryczności zasadza się bowiem na deprecjacji ukraińskiego narodu przedstawianego jako plebejski, chłopski, niewykształcony. Rosyjski dyskurs historyczny podkreśla jego ludowy charakter, wskazując na masy (chłopstwo), jako dominującą warstwę społeczną. Ukraińskie chłopstwo ukazywane jest jako ostoja ukraińskiej tradycji, języka, kultury. To prosty lud wydaje się być w analizowanej narracji wyznacznikiem kierunku rozwoju cywilizacyjno-narodowego. Jest bowiem obdarzony – inaczej niż ukraińskie elity intelektualno-polityczne - zmysłem pojmowania „prawdziwego” ogólnonarodowego interesu, który sprowadza się do nieracjonalnego, wręcz metafizycznego pragnienia zjednoczenia z rosyjskim „bratnim” narodem.

Podążając za tokiem myślenia Iwana Łysiaka – Rudnyckiego zasadne wydaje się stwierdzenie, że brak reprezentatywnej warstwy społecznej, będącej nosicielem świadomości politycznej oraz „wysokiej” kultury, pozwala sprowadzać naród ukraiński do poziomu niemej masy z niewysokim poczuciem świadomości narodowej i kulturą posiadającą ludowy charakter¹⁰³⁶. A taki sposób postrzegania historii Ukrainy świadczy o dalszym optowaniu za małorosyjskością rozumianą jako fundamentalny atrybut ukraińskiej tożsamości narodowej,

---

¹⁰³⁶ I. Łysiak – Rudnycki, *Uwagi odnośnie do problemu historycznych i niehistorycznych narodów* [w:] *Między historią a polityką*, I. Łysiak – Rudnycki, Wrocław 2012, s. 64.

dowodzący niehistoryczności Ukraińców jako narodu. Tak prezentowana ukraińskość pozbawiona podmiotowości ma za zadanie wzbogacać i dopełniać „historyczność” rosyjskiego narodu oraz imperialny proces rozwoju rosyjskiej państwowości.

Wyraźna nieumiejętność, a z drugiej strony niechęć elity rządzącej i społeczeństwa rosyjskiego, do dokonania rzetelnej redefinicji postrzegania kanonu narodowych dziejów – ich demitologizacji, deimperializacji oraz autonomizacji wynika z wciąż głęboko zakorzenionych sympatii wielkomocarstwowych. Wizja rosyjskiej historii prezentującej dzieje narodu rosyjskiego, wyzutej z imperialnej manii, pozostaje wciąż mało atrakcyjna zarówno dla elity, jak i samych Rosjan. Dlatego wizja dziejów absorbująca mniejsze wspólnoty narodowe wraz z ich dziedzictwem historyczno-kulturowym pozwala wierzyć i legitymizować próby przywrócenia statusu *ex post*, co niezbitnie udowodnił rok 2014 oraz 2022.

Bibliografia

1. Podręczniki oraz pomoce dydaktyczne dla nauczycieli

Андреев И., Ляшенко Л., Амосова И., *История России конец XVII – XVIII век*, учебник для 8 класса, Дрофа, Москва 2016;

Андреев И., Федоров И., Амосова И., *История России XVI – конец XVII века*, учебник для 7 класса, Дрофа, Москва 2016;

Андреев И., Федоров И., *История России с древнейших времен до XVI века*, учебник для 6 класса, Дрофа, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 1 ч., Просвещение, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 6 класс, 2 ч., изд. Просвещение, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 7 класс, 2 ч., Просвещение, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 8 класс, ч. 2, Просвещение, Москва 2016;

Арсентьев Н., Данилов А., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 9 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016;

Волобуев О., Карпачев С., Романов П., *История России. Начало XX – начало XXI века*, учебник 10 класс, Дрофа, Москва 2016;

Горинов М., Данилов А., Моруков М., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 2, Просвещение, Москва 2016;

Горинов М., Данилов А., Моруков М., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 1, Просвещение, Москва 2016;

Горинов М., Данилов А., Моруков М., (ред.) А. Торкунов, *История России*, 10 класс, ч. 3, „Просвещение”, Москва 2016;

Захаров В. (ред.), *История Новороссии*, Москва - Санкт- Петербург 2017;

Захаров В., Пчелов Е., (ред.) Ю. Петров, *История России XVIII век*, учебник для 8 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2017;

Зуев А., *Отечественная историография присоединения Сибири к России. Учебное пособие*, Новосибирск 2007;

Ляшенко Л., Волобуев О., Симонова Е., *История России XIX – начало XX века*, учебник для 9 класса, Дрофа, Москва 2016;

Никонов В., Девятов С., (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 1 1914-1945, учебник для 10 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2020;

Никонов В., Девятов С., (ред.) С. Карпов, *История России 1914 г. – начало XXI в.*, ч. 2 1945- начало XXI в., 2-ое издание, 10 класс, „Русское Слово”, Москва 2020;

Пчелов Е., Лукин П., (ред.) Ю. Петров, *История России XVI – XVII века*, учебник для 7 класса, Русское Слово, Москва 2017;

Пчелов Е., Лукин П., (ред.) Ю. Петров, *История России с древнейших времён до начала XVI века*, учебник для 6 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2021;

Соловьев К., Шевырев А., (ред.) Ю. Петров, *История России 1801-1914*, учебник для 9 класса общеобразовательных организаций, Русское Слово, Москва 2021;

Шубин А., *История Новороссии*, Москва 2015.

2. Dokumenty, zbiory dokumentów

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, 31.05.1997 р., https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (dostęp: 12.03.2020);

Декларация Украинского Народного Собрания о вхождении Западной Украины в состав Украинской Советской Социалистической Республики. 27.10.1939 [w:] В. Пичета, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва 1940, s. 132-133;

Боряк Г., *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*, Київ 2015.

Лист О. Я. Шумського І. В. Сталіну, 18 жовтня 1945 р. [w:] *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. Панчук, Київ 1994, s. 278;

Довідка про нараду з питань історії України при Відділі Пропаганди і Агітації ЦК КП(б)У, 10 і 17 березня 1945 [w:] *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. Панчук, Київ 1994, s. 266-267;

Постанова ЦК КП(б)У про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту Історії України Академії Наук УРСРБ 29 серпня 1947 [w:] *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*, ред. М. І. Панчук, Київ 1994, s. 291;

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией 1654-1954 гг: одобрены Центральным Комитетом Коммунистической партии Советского Союза, ЦК КПСС, Москва 1954;

Россия-Украина: документы и материалы. 1996-2000, Книга 1, Москва 2001;

Россия-Украина: документы и материалы. 1990-2000, Книга 2, Москва 2001;

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах, т. 1: 1620-1647 годы, Москва 1953;

Емський указ, 18 мая 1876 в г. Эмс, <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-poznaniyam?id=589> (dostęp:15.07.2020);

Справка об изменениях административно-территориального деления белгородской области, Государственный архив Белгородской области. Путеводитель. 2005, <https://web.archive.org/web/20170312055725/http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=301&sid=1000038> (dostęp: 01.02.2020);

Указ Президента РФ от 13 мая 2000 г. № 849 "О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе", <https://base.garant.ru/12119586/> (dostep: 29.06.2019);

Федеральный закон от 11 декабря 2004 г. № 159-ФЗ "О внесении изменений в Федеральный закон "Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации" и в Федеральный закон "Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации", http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_50659/ (dostep: 29.06.2019);

Указ Президента РФ от 15 февраля 2006 г. № 116 "О мерах по противодействию терроризму", <http://base.garant.ru/12145028/> (dostep: 29.06.2019);

Указ президента Российской Федерации о создании фонда "Русский мир" (с изменениями на 13 января 2010 года), <http://docs.cntd.ru/document/902047878> (dostep: 11.03.2021);

Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 года, № 549 „О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”, <http://archives.gov.ru/documents/decree/ukaz549.shtml> (dostep: 19.03.2021);

Состав Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России, http://archives.gov.ru/documents/decree/ukaz549_sostav.shtml (dostep 19.03.2021);

Указ Президента Российской Федерации № 120 „Об утверждении состава Совета при Президенте Российской Федерации по содействию развитию институтов гражданского общества и правам человека” от 01.02.2011 г., <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102127612&intelsearch=%E0%ED%F2%E8%EA%EE%F0%F0%F3%EF%F6%E8%EE%ED%ED%E0%FF+%E4%E5%FF%F2%E5%EB%FC%ED%EE%F1%F2%FC> (dostep: 13.03.2021);

Модельный закон от 17.05.2012 г. № 37-18 „О недопустимости действий по реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, http://www.iacis.ru/upload/iblock/397/18_a_2012.pdf (dostep: 15.02.2019);

Проект федерального закона № 504872-6 „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”,

[http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostep: 15.02.2019);

Постановление ГД ФС РФ от 22.05.2018 N 4021-7 ГД „О Проекте Федерального Закона N 504872-6 "О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников", <https://duma.consultant.ru/files/3725618> (dostep: 15.02.2019);

Проект: Федеральный закон "О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников", <https://regnum.ru/news/1153517.html> (dostep: 13.02.2019);

Научно-популярный проект Международного Мемориала об истории двадцатого века и культуре исторической памяти, <https://urokiistorii.ru/about> (dostep: 13.03.2021);

Предложения об учреждении общенациональной государственно-общественной программы "Об увековечении памяти жертв тоталитарного режима и о национальном примирении", 07.04.2011, <https://rg.ru/2011/04/07/totalitarizm-site.html> (dostep: 13.03.2021);

Стенографический отчёт о заседании Совета по развитию гражданского общества и правам человека, 1 февраля 2011 года, Екатеринбург, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/10194> (dostep: 31.03.2019);

Модельный закон от 17.05.2012 г. № 37-18 „О недопустимости действий по реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, http://www.iacis.ru/upload/iblock/397/18_a_2012.pdf (dostep: 15.02.2019);

Указ Президента Российской Федерации от 29.03.2017 № 131 "О внесении изменения в Положение о Федеральной службе охраны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 7 августа 2004 г. № 1013", <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201703290011> (dostep: 11.10.2019);

Указ Президента Российской Федерации от 16.05.2017 № 213 "О внесении изменения в Положение о Федеральной службе безопасности Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 11 августа 2003 г. № 960”, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201705160023> (dostep: 11.10.2019);

Указ Президента Российской Федерации от 17.08.2017 № 377 "О внесении изменений в Положение о Министерстве обороны Российской Федерации, утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 16 августа 2004 г. № 1082",

<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201708170021?index=0&rangeSize=1>
(dostep:

11.10.2019);

Указ Президента Российской Федерации № 183 о проведении в Российской Федерации года российской истории (с изменениями на 14 февраля 2012 года), 14.02.2012, <http://docs.cntd.ru/document/902321288> (dostęp: 23.03.2021);

Указ Президента Российской Федерации от 6 апреля 2016 года № 163 о создании Фонда „История Отечества”, <https://fond.historyrussia.org/images/documents/ukazpresidenta.pdf> (dostęp: 23.03.2021);

Указ Президента Российской Федерации от 29.12.2012 г. № 1710 о создании Общероссийской общественно-государственной организации "Российское военно-историческое общество", <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36611> (dostęp: 24.03.2021);

Правительство Российской Федерации Постановление от 30 декабря 2015 г. № 1493, О государственной программе "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016 - 2020 годы", <http://static.government.ru/media/files/8qqYUwwzHUxzVkJ1jsKAErrx2dE4q0ws.pdf> (dostęp: 30.03.2021);

Правительство Российской Федерации Постановление от 30 декабря 2015 г. № 1493, О государственной программе "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016 - 2020 годы", <http://static.government.ru/media/files/8qqYUwwzHUxzVkJ1jsKAErrx2dE4q0ws.pdf> (dostęp: 30.03.2021);

Федеральный Закон „О патриотическом воспитании в Российской Федерации” от 15.11.2017, № 315234-7, <https://sozd.duma.gov.ru/bill/315234-7> (dostęp: 12.10.2019);

Федеральный Закон „О патриотическом воспитании в Российской Федерации” от 15.11.2017, № 315234-7, <https://sozd.duma.gov.ru/bill/315234-7> (dostęp: 12.10.2019);

Проект федерального закона № 504840-6 "О внесении изменений в статью 1 Федерального закона "О противодействии экстремистской деятельности", [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/BB1C50BC8FF7C86043257CC200371D1F/\\$FILE/504840-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/BB1C50BC8FF7C86043257CC200371D1F/$FILE/504840-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019);

Проект федерального закона № 504872-6 „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019);

Федеральный закон от 25.07.2002 г. № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности”, <http://kremlin.ru/acts/bank/18939> (dostęp: 15.02.2019);

Пояснительная записка к проекту федерального закона „О противодействии реабилитации нацизма, героизации нацистских преступников и их пособников”, [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/\\$FILE/504872-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/4C9625BFB68346A943257CC2002904F0/$FILE/504872-6.PDF?OpenElement) (dostęp: 15.02.2019);

Указ Президента Российской Федерации от 24.12.2014 г. № 808 „Об утверждении Основ государственной культурной политики”, s. 2-4, <http://kremlin.ru/acts/bank/39208> (dostęp: 10.07.2019);

Федеральный закон от 29 декабря 2012 г., № 273-ФЗ, Об образовании в Российской Федерации, <http://ivo.garant.ru/#/document/70291362/paragraph/4:0> (dostęp: 25.04.2022);

Конституция Российской Федерации, <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm> (dostęp: 25.04.2022);

Доклад И.В. Сталина на X съезде партии „Об очередных задачах партии в национальном вопросе”, 10 марта 1921 г. [w:] Образование СССР. 1917-1924: Сборник документов, Москва, 1949, s. 33-44, <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/343200-doklad-i-v-stalina-na-x-siezde-partii-locale-nil-ob-ocherednyh-zadachah-partii-v-natsionalnom-voprose-locale-nil-10-marta-1921-g#mode/inspect/page/6/zoom/4> (dostęp: 26.11.2022);

Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 21.09.2022 №858 "Об утверждении федерального перечня учебников, допущенных к использованию при реализации имеющих государственную аккредитацию образовательных программ начального общего, основного общего, среднего общего образования организациями, осуществляющими образовательную деятельность и установления предельного срока использования исключенных учебников", s. 65-66, https://cdnstatic.rg.ru/uploads/attachments/2022/11/02/70799_fdc.pdf (dostęp: 25.01.2023).

3. Monografie

Afanasjew J., *Groźna Rosja*, przeł. M. Kotowska, Warszawa 2005;

Anderson B, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 2006;

- Balmaceda M. M., *Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006*, New York–London 2007;
- Basarab J., *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*, Edmonton 1982;
- Bazyłow L., Wiczorkiewicz P., *Historia Rosji*, wyd. 4, Wrocław 2005;
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006;
- Billington J. H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008;
- Błachowska K., *Narodziny Imperium*, Warszawa 2001;
- Bourdieu P., *Distinction: a social critique of the judgment of taste*, London 1984;
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001;
- Choraży E., Konieczka – Śliwińska E., Roszak S., *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008;
- Curanović A., *Przeznaczeni do wielkości! Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020;
- Ćwiek-Karpowicz J., *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000-2008*, t. 3, Warszawa 2011;
- D'Anieri P., *Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations*, New York 1999;
- Domańska M., *Naprzód, w przeszłość!: rosyjska polityka historyczna w służbie "wiecznego" autorytaryzmu*, Warszawa 2021;
- Downs R. M., Stea D., *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping*, New York 1977;
- Dzienis – Todorczuk M., Marculewicz D., Tyszuk W., *Agresja sowiecka na Polskę i okupacja wschodnich terenów Rzeczypospolitej (1939–1941). Materiały dla ucznia. Teki edukacyjne IPN*, Białystok–Warszawa 2019;
- Gibas-Krzak D., *Ukraina między Rosją a Polską*, Toruń 2004;
- Giddens A., *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991;

- Giddens A., *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990;
- Głębocki H., *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek)*, Kraków 2006;
- Hamburg G., *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism, 1828-1866*, Stanford 1992;
- Hobsbawm E., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge 1990;
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000;
- Jervis R., *Perception and misperceptions in international politics*, New Jersey 1976;
- K. Łopatecki, *"Disciplina militaris" w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012;
- Kagarlicki B., *Imperium peryferii. Rosja i system światowy*, tłum. B. Szulęcka, Ł. Leonkiewicz, Warszawa 2012;
- Kapuśniak T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Lublin 2009;
- Kapuśniak T., *Wpływ Federacji Rosyjskiej na Ukrainę: instrumenty polityczne i ekonomiczne*, Lublin 2007;
- Kłaczyński R., *Strategia polityczna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i Białorusi od 1990 do kwietnia 2014*, Kraków 2014;
- Konieczka-Śliwińska D., *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, Poznań 2001;
- Koposov N., *Memory laws, memory wars. The politics of the past in Europe and Russia*, Cambridge 2018;
- Kozakiewicz J., *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 5: *Terrorysty*, Warszawa 1931;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 6: *Rządy Aleksandra III. Ku reakcji*, Warszawa, 1933;

- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1: *Epoka Mikołaja I*, Warszawa, 1923;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 2 cz. 2: *Dwa światy*, Warszawa 1925;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 3: *Lata przełomu, Romanow Pugaczew czy Pestel*, Warszawa, 1928;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 2, cz. 1: *Geneza maksymalizmu*, Warszawa 1925;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 4: *Wyzwalanie ludów*, Warszawa 1931;
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 7: *Triumf reakcji*, Warszawa 1935;
- Lieven A., *Ukraine and Russia: a Fraternal Rivalry*, Washington 1999;
- Lippmann W., *Public opinion*, New York, 1922;
- Łysiak – Rudnycki I., *Między historią a polityką*, I. Łysiak – Rudnycki, Wrocław 2012;
- Madera A. J., *Ukraina na rozdrożu: między Rosją a Europą*, Rzeszów 2000;
- Mańkowski T., *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1947;
- Maresz T., *Polska i Polacy w radzieckiej szkolnej narracji podręcznikowej*, Bydgoszcz 2017;
- Maternicki J., *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990;
- Materski W., *Od cara do „cara. Studium rosyjskiej polityki historycznej*, Warszawa 2017;
- Matusiak A., *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą postkolonialną*, Wojnowice – Wrocław 2020;
- Matwiejuk J., *Konstytucyjno – ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016;
- Mitrofanova A., *The politicization of Russian orthodoxy: actors and ideas*, Stuttgart 2005;
- Moisi D., *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, tłum. R. Włoch, Warszawa 2012;

- Molchanov M., *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, Texas 2002;
- Moskwa D., *Matka ojczyzna wzywa! Wielka wojna ojczyźniana w edukacji i polityce historycznej putinowskiej Rosji*, Warszawa 2022;
- Nizioł M., *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004;
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004;
- Nowak A., *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721-1921. Geopolityka, ody i narody*, Kraków 2018;
- Nowak A., *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Warszawa 2014;
- Papkova I., *The Orthodox Church and Russian politics*, Oxford 2011;
- Pipes R., *Piotr Struwe. Liberal na prawicy 1905-1944*, Warszawa 2016;
- Plokhly S., *Ukraine and Russia: Representations of the Past*, Toronto 2008;
- Plokhly S., *Kwestia rosyjska. Jak budowano naród i imperium*, Kraków 2019;
- Plokhly S., *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001;
- Plokhly S., *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, Cambridge 2006;
- Portugali J., *The Construction of Cognitive Maps*, Dordrecht 1996;
- Potulski J., *Społeczno-kulturowy kontekst aktywności Federacji Rosyjskiej*, Gdańsk 2008;
- Pritsak O., *On the Writing of History in Kievan Rus*, Cambridge 1984;
- Przybył E., *W cieniu Antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII wieku*, Kraków 1999;
- Radzik R., *Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych*, Lublin 2016;
- Renshon J., *Fighting for status. Hierarchy and conflict in world politics*, Princeton – Oxford, 2017;
- Sanders D., *Security Co-operation between Russia and Ukraine in the Post-Soviet Era*, Basingstoke–New York, 2001;

- Saunders D., *The Ukrainian impact on Russian culture 1750-1850*, Edmonton 1985;
- Ševčenko I., *Ukraine between East and West, Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton–Toronto 1996;
- Składanowski H., *Relacje sowiecko-polskie w podręcznikach do nauczania historii w systemie oświatowym Rosji bolszewickiej i ZSRS w latach 1917-1991*, Toruń 2014;
- Solchanyk R., *Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition*, New York-Oxford 2001;
- Steele B. J., *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, New York – London, 2008;
- Stryjek T., *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007;
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014;
- Studenna-Skrucka M., *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań 2014;
- Szapowałowa N., *Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy*, Lublin 2006;
- Szeptycki A., *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013;
- Szporluk R., *Ukraine, Russia and the breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000;
- Szumski J., *Polityka a historia: ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945-1964*, Warszawa 2016;
- Świątek A., *Gente Rutheni, nazione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków 2014;
- Świder K., *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś: (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015;
- Tillett L., *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill 1969;
- Topolski I., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin 2013;

- Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, cz. IV „Źródła, obiektywizm i prawda w narracji historycznej”, Warszawa 1966;
- Ulewicz T., *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI wieku*, Kraków 1950.;
- Velnychenko S., *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian. Historical Writing from the Earliest Times to 1914*, Edmonton 1992;
- Vereshchagina A., *Spór o Rosję w szkolnych podręcznikach historii Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2013, Biblioteka Główna Uniwersytetu Marii Curie- Skłodowskiej;
- W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. czwarte, Wrocław 2009;
- Walicki A., *Naród, nacjonalizm, patriotyzm, Prace wybrane*, t. I, Kraków 2009;
- Walicki A., *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019;
- Wasiuta O., Wasiuta S., *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017;
- Wierzbicki A., „Rosja dla Rosjan”: *nacjonalizm rosyjski i etnopolityka = „Russia for Russians”: Russian nationalism and ethnopolitics = „Rossiâ dlâ russkih”: ruskij nacjonalizm i ètnopolitika*, Warszawa 2018;
- Wierzbicki A., *Rosja: etniczność i polityka*, Warszawa 2011;
- Wojdon J., *Świat elementarzy. Obraz rzeczywistości w podręcznikach do nauki czytania w krajach bloku radzieckiego*, Warszawa 2015;
- Zabużko O., *Planeta Piołun*, Warszawa 2022;
- Zajączkowski J., *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej*, t. 2, Lublin 2012;
- Zajączkowski J., *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od zakończenia drugiej wojny światowej do czasów obecnych*, t. 4, Lublin 2016;
- Zajączkowski J., *Trudne sąsiedztwa - Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Druga wojna światowa*, t. 3, Lublin 2013;
- Zajączkowski J., *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. Od zarania dziejów Ukrainy i Polski do czasu autonomii galicyjskiej (1865)*, t. 1, Lublin 2011;

- Zizek S., *The sublime object of ideology*, London – New York 1989;
- Ассман А., *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*, Москва 2007;
- Бабенко В., *Украина - Россия (1991–2010 гг.): через противостояние к сотрудничеству?*, Москва 2010;
- Бактыгулов Д., *Историография дореволюционного Киргизстана*, Фрунзе 1988;
- Бегма В., *Оборонно-промышленные комплексы Украины та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція*, Київ 1998;
- Безъев Д., *Украина и Речь Посполитая в первой половине XVII в.*, Москва 2012;
- Бершеда Э., Сухоруков А., Острый О., *Співробітництво України і Російської Федерації в інвестиційній сфері та економічна безпека України*, Київ 1999;
- Бордюгов Г., Бухараев В., *Вчерашнее завтра. Как "национальные истории" писались в СССР и как пишутся теперь*, Москва 2011;
- Бордюгов Г., *Войны памяти на постсоветском пространстве; серия Историческая политика и политика памяти в СССР, РФ и СНГ*, Москва 2011;
- Борисенок Е., *Русские об Украине и украинцах*, Санкт-Петербург 2012;
- Брайчевський М., *Приєднання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції*, Торонто 1972;
- Брачев В., Дворниченко А., *Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004 гг.)*, Санкт-Петербург 2004;
- Васильев А., *что такое Отечество?*, Ростов на Дону, 1905, <https://1lib.pl/book/5302719/d94659> (dostęp: 10.05.2022);
- Вейль С., *Укорінення. Лист до клірика*, tłum. Є. Єременко, О. Ігнат'євої, Київ 1998;
- Виттекер Ц., *Граф Сергей Семенович Уваров и его время*, Санкт-Петербург 1999;
- Голубенко П., *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Київ – Дніпро 1993;
- Грабовський С., *XX століття та українська людина. Виклики і відповіді*, Київ 2000;
- Гринів О., *Україна і Росія: партнерство чи протистояння*, Львів 1997;

- Громько М., Буганов А., *О воззрениях русского народа*, Москва 2007;
- Грушевський М., *Історія України-Руси до року 1340*, т. 3, Львов 1905;
- Державин Н., *Происхождение русского народа: великорусского, украинского, белорусского*, Москва 1944;
- Діак І., *Україна-Росія (історія та сучасність)*, Київ 2001;
- Дубровский А., *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950 гг.)*, Брянск 2005;
- Емельянов Е., *Творческий путь Н. В. Устюгова в контексте развития советской исторической науки*, Санкт-Петербург 2017;
- Ефименко А., *Южная Русь: очерки, исследования и заметки*, Репринтное издание, т. 2, Москва-Берлин 2015;
- Єфіменко Г., *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938)*, Київ 2001;
- Ідзьо В., *Українська діаспора в Росії: Українсько-російські взаємовідносини - історія, наука, релігія*, Львів 2002;
- Кабузан В., *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858)*, Москва 1976;
- Каппелер А., *Россия - многонациональная империя. Возникновение, история, распад*, Москва 2000;
- Карташёв А., *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Москва 1993;
- Карташёв А., *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 2, Москва 1992;
- Касьянов Г., *Голодомор и строительство нации*, „Pro et contra”, maj-sierpień 2009, s. 24-42;
- Касьянов Г., Миллер А., *Россия - Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи*, Москва 2011;
- Касьянов Г., Смолій В., Толочко О., *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*, Київ 2013;

- Катков М., *Империя и крамола*, Москва 2007;
- Кінан Е., *Російські історичні міфи*, Київ 2001;
- Ключевский В., *Курс русской истории в 5 частях*, Санкт Петербург 1904;
- Ключевский В., *Курс русской истории*, изд. 3-е, Москва 1908-1916;
- Кожин В., *О русском национальном сознании*, Москва 2002;
- Константинов С., Ушаков А., *История после истории: Образы России на постсоветском пространстве*, Москва 2001;
- Копосов Н., *Память строгого режима: история и политика в России*, Москва 2011;
- Кравченко Б., *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.*, Київ 1997;
- Кулиш П., *Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)*, т. 1-3, Москва 1888-1889;
- Кулиш П., *Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)*, т. 3, Москва 1889;
- Лескинен М., *Великоросс/великорус. Из истории конструирования этничности. Век XIX*, Москва 2016;
- Лизанчук В., *Навічно кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні*, Львів 1995;
- Липман М., Миллер А., *Историческая политика в XXI веке*, Москва 2012;
- Лисяк-Рудницький І., *Историчні есе. В 2-х т.*, т. 1, Київ 1994;
- Литвинский А., Карев Д., *Западноруссизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX века*, Гродно 2004;
- Лихолат А., *Разгром буржуазно-националистической Директории*, Москва 1949;
- Лихолат А., *Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.)*, Москва 1954;
- Лозицький В., *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991)*, Київ 2005;
- Мавродин В., *Образование древнерусского государства*, Ленинград 1945;

Мавродин В., *Образование русского национального государства*, издание второе, Москва - Ленинград 1941;

Макідонов А., *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожье 2011;

Малахов В., *Культурные различия и политические границы в эпоху глобальных миграций*, Москва 2014;

Малинова О., *Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности*, Москва 2015;

Малинова О., *Конструирование смыслов: исследование символической политики в современной России*, Москва 2013;

Мареш Т., *Соседи Польши в школьных учебниках по истории. Проба диагноза образца восточного соседа*, Saarbrücken 2012;

Миллер А., „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века), Санкт-Петербург 2000;

Миллер А., Ефременко Д. (ред.), *Политика памяти в современной России и странах восточной Европы. Акторы, институты, нарративы*, Санкт-Петербург 2022;

Миллер А., Касьянов Г., *Россия - Украина: как пишется история. Диалоги - лекции - статьи*, Москва 2011;

Морозов В., *Россия и Другие: идентичность и границы политического сообщества*, Москва 2009;

Пирожков С., *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива*, Київ 2001;

Пичета В., *Богдан Хмельницький – великий сын украинского народа: Стенограмма публичной лекции*, Москва 1944;

Пичета В., *Богдан Хмельницький*, Киев – Харьков 1944;

Пичета В., *Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в XVI – начале XVII в.*, Москва 1945;

- Пичета В., *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва 1940;
- Покровский М., *Русская история с древнейших времен*: в 4 томах, 1910-1913 Москва;
- Покровский М., *Русская история в самом сжатом очерке*, ч. I- II, вып. 5, 1934;
- Седов В., *Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование*, Москва 1999;
- Смолій В., Степанков В., *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ 1999;
- Снежкова И., *Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия*, Москва 2007;
- Соловьев С., *Учебная книга русской истории*, Москва 1859;
- Покровский М., *Очерк истории русской культуры*, ч. 1-2, 1915-1918 Москва;
- Толочко П., *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005;
- Толочко П., *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*, Киев 1987;
- Турченко Г., Турченко Ф., *Проект “Новороссия” 1764–2014 гг., Юбилей на крови*, Запорожье 2015;
- Устрялов Н., *Русская история: в 5 ч. — Репринтное издание 1837–1841 гг.*, Санкт-Петербург 2016;
- Ферро М., *Как рассказывают историю детям в разных странах мира*, Москва 1992;
- Флоринский Т., *Малорусский язык и „українсько-руський” литературный сепаратизм*, Санкт-Петербург 1900;
- Харлампович К., *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914;
- Шевельов Ю., *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус*, Чернівці 1998;

Скельчик С., *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008;

Юсова Н., *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР*, Вінниця 2005;

Яковенко Н., *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997;

Якубова Л., *Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів*, Київ 2020;

Якубова Л., *Русский мир в Україні: на краю прірви*, Київ 2018;

Яремчук В., *Минуле України в історичній науці УРСР після - сталінської доби*, Острог 2009.

4. Prace zbiorowe

Bieleń S., Skrzypek A. (red.), *Bariery modernizacji Rosji*, Warszawa 2014;

Bieleń S., Skrzypek A. (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa 2015;

Błaszczyk T., Brzechczyn K., Ciunajcis D., M. Kierzkowski (red.), *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, Poznań 2011;

Budrewicz T., Bujnicki T., Ossowski J. S. (red.), *Kultura pogranicza wschodniego. Zarys encyklopedyczny*, Warszawa 2011;

Dudek A., Mazur R. (red.), *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Toruń 2010;

Gardocki S. (red.), *Rosja, Ukraina, Białoruś: wybrane dylematy rozwoju*, Toruń 2013;

Grzybowski S. (red.), *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, Toruń 1998;

Konończuk (red.), *Imperium Putina*, Warszawa 2007;

Paruch W. (red.), *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, Lublin 2013;

Pietraś M., Kapuśniak T. (red.), *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007;

- Rotfeld A., Torkunow A. (red.), *Białe plamy - Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*, Warszawa 2010;
- Rulka J. (red.), *Wartości w edukacji historycznej*, Bydgoszcz 1999;
- Skrzypek A., Bieleń S. (red.), *Pamięć i polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich*, Warszawa 2016;
- Woźniak M., Wiśniewski T. R. (red.), *Recepcja myśli Hegla w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2019;
- Zasztowt L. (red.), *Akademie nauk, uniwersytety, organizacje nauki. Polsko – rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX wieku*, Warszawa 2013;
- Zybkiewicz L., Czajkowski M., Bajor P. (red.), *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, Kraków 2010;
- Аймермахера К., Бордюгова Г. (ред.), *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, Москва 2009;
- Белоусова С., Гуслистого К., Оглоблина О., Петровського М., Супруненко М., Ястребова Ф. (ред.), *Історія України: Короткий курс*, Київ 1940,
- Гуслистий К., Славін Л., Ястребов Ф. (ред.), *Нарис історії України*, Уфа 1942;
- Данилов А., Филиппов А. (ред.), *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*, Москва 2009;
- Иоффе Э. (ред.), *Академик В. И. Пичета: страницы жизни*, Минск 1981;
- Касименко А. (ред.) *История Украинской ССР*, т. II, Киев 1954;
- Касименко А., Лось Ф., Дядиченко В., Лавров П., Шевченко Ф., Ястребов Ф. (ред.), *История Украинской ССР*, т. I, Киев 1951;
- Кияшко С. (ред.), *Беларусь, Россия, Украина - опыт и проблемы интеграции. Первая Межпарламентская конференция*, Киев 1999;
- Колеров М. (ред.), *В. Зеньковский. Пять месяцев у власти. Вспоминания*, т. 15, Москва 2011;

Колчинский Э. (ред.), *Наука и кризисы. Историко-сравнительные очерки*, Санкт-Петербург 2003;

Лановенко О. (ред.), *Украина - Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений*, Киев 2001;

Левенець Ю., Пахомов Ю., Горелов М. (ред.), *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва*, Київ 2010;

Петровський М. (ред.), *Історія України*. т. 1, Уфа 1943;

Пирожков С. (ред.), *Украина- Россия: проблемы экономического взаимодействия*, Киев 2000;

Покровский М., *Об Украине. Сборник статей и материалов*, (ред.) Н. Попов, 1935;

Смолій В. (ред.), *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах*, т. 1, Київ 2004;

Смолій В. (ред.), *"Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки*, Київ 2003;

Фурман Д. (ред.), *Украина и Россия: общества и государства*, Москва 1997.

5. Części prac zbiorowych

Andriewsky O., *The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the „Little Russian Solution” 1782-1917* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, red. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 182-214;

Berling J., Villain-Gandossi Ch., *Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne* [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995, s. 13-27;

Bernhard M., Kubik J., *Introduction* [w:] *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford 2014, s. 1-20;

Bryc A., *Putinizm jako doktryna odbudowy imperium?* [w:] *Rosja rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 89-100;

Buldakov V., *Attempts at the „nationalization” of Russian and soviet history in the newly independent Slavica states* [w:] *The construction and deconstruction of national histories in Slavic Euroasia*, red. H. Tadayuki, Sapporo 2003, s. 3-33;

Bushkovitch P., *What is Russia? Russian national identity and the state, 1500-1917* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, red. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 144-161;

Dyskusja [w:] *Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2008 r, s. 31-47;

Gierowski J. A., *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absolutyzmu Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24–26 października 1973*, red. K. Mrozowska i R. Dutkova, Warszawa-Kraków 1977, s. 27–49;

Janowski M., *Polityka historyczna: między edukacją historyczną a propagandą* [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 229-245;

Jaźborowska I., Jabłokow A., *Sprawa katyńska w Rosji: w ujęciu historycznym i obecnie* [w:] *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat?: księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*, red. J. Szymoniczek, Warszawa 2017, s. 820-839;

Karkowska M., Paderski F, *Zapomnienie* [w:] *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 545-550;

Kasianov G., *History, Politics and Memory, Ukraine 1990s - 2000s* [w:] *Memory and change in Europe. Eastern perspectives*, red. M. Pakier, J. Wawrzyniak, New York – Oxford 2015, s. 193-211;

Laine J., *The Ukraine Crisis and Ontological (In)Security: Implications from a Finnish Perspective* [w:] *Ukraine after Maidan: Revising Domestic and Regional Issues*, red. G. Soroka, T. Stepniewski, 2018, s. 63-92;

Laruelle M., *Russia as an anti-liberal European civilization* [w:] *The New Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, red. P. Kolstø, H. Blakkisrud, Edinburgh 2016, s. 274-297;

M. Raś, *Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie* [w:] *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski*, red. K. Czornik, M. Lakomy, M. Stolarczyk, Katowice 2015, s. 100-121;

Malinova O., *Russian Political Discourse in the 1990s: Crisis of Identity and Conflicting Pluralism of Ideas* [w:] *Identities and Politics During the Putin Presidency: The Foundations of Russia's Stability*, red. P. Casula, J. Perovic, Stuttgart 2009, s. 107-125;

Malinowa O., *Idea wspólnej przeszłości w Rosji postsowieckiej: wyobrażenia o narodzie i imperialnym dziedzictwie* [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikzentaitis, M. Kopczyński, Warszawa 2014, s. 263-282;

Maresz T., *Podręcznik szkolny narzędziem kształtowania świadomości historycznej młodzieży. Analiza porównawcza polskich, rosyjskich, białoruskich i ukraińskich podręczników do historii z przełomu XX i XXI wieku*, [w:] *Młodzież w perspektywie edukacyjnej, społecznej, kulturowej*, red. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska, Wrocław-Kraków 2017, s. 123-136;

Maresz T., *Portret Rosji i Rosjan wykreowany przez autorów polskich podręczników do historii*, [w:] *Obrazy Rosji i Rosjan w Polsce XIX-XX wieku. Opinia publiczna. Stosunki polsko-rosyjskie. Pamięć historyczna*, red. E. Kirwiel, E. Maj, E. Podgajna, Lublin 2012, s. 147-166;

Maresz T., *Wspólne dzieje a odmienna ich prezentacja oraz ocena w polskiej i rosyjskiej narracji podręcznikowej* [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 376-394;

Maternicki J., *Historiografia i mity* [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. Czyżewski A., R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa – Łódź, 2012, s. 11-25;

Nadskakuła O., *Rosyjska nacja – w poszukiwaniu ogólnorosyjskiej tożsamości* [w:] *Rosja współczesna: dziedzictwo i przyszłość*, red. M. Broda, O. Nadskakuła, A. Płaczek, Toruń 2010, s. 207-223.

Nowak A., *I wojna światowa i narodziny eurazjanizmu* [w:] *Rok 1918. Odrodzona Polska i sowiecka Rosja w nowej Europie*, red. L. Zasztowt, J. Szumski, t.1, Warszawa 2019, s. 133-157.

Nowak A., *Imperium w rosyjskim dyskursie politycznym po 1991 roku. Kilka uwag na marginesie tekstu Olgi Malinowej* [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikzentaitis, M. Kopczyński, Warszawa 2014, s. 283-297;

Orzechowski M., *Stosunki rosyjsko-ukraińskie w świetle politologicznej analizy decyzyjnej* [w:] red. L. Hurska-Kowalczyk, *Dylematy rozwoju Ukrainy*, Szczecin 2011, s. 225–246;

Orzechowski M., *Stosunki Ukrainy z Federacją Rosyjską* [w:] red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007, s. 179–202;

Plokhly S., *Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute* [w:] *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, t. 1, red. S. F. Starr, New York 1994, s.147-170;

Potulski J., *Rosyjskie koncepcje geopolityczne jako wyraz poszukiwań formuły imperialnej?* [w:] *Rosja rozważania imperiolologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 39-66;

Rulka J., *Mity i wartości w edukacji historycznej* [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne I. Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, M. Ziółkowski, 2004, s. 11-17;

Spears R., Leach C., *Why neighbors don't stop the killing: the role of group-based schadenfreude* [w:] *Explaining the breakdown of ethnic relations: why neighbours kill*, red. V. Esses, R. Vernon, Oxford 2008, s. 93-120;

Stobiecki R., *Historycy wobec polityki historycznej*, [w:] red. S. M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, *Pamięć i polityka historyczna*, Łódź 2008, s. 175-192;

Stobiecki R., *Rosyjskie dylematy z komunistyczną przeszłością* [w:] *Rosja współczesna. Dziedzictwo i przyszłość*, red. M. Broda, O. Nadskakuła, A. Płaczek, Toruń 2010, s. 157-167;

Stoler A. L., Cooper F., *Between Metropole and colony: rethinking a research agenda* [w:] *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, red. A. L. Stoler, F. Cooper, Berkeley-Los Angeles-London, 1997, s. 1-56;

Sudenna – Skrukwa M., *Szkoła patriotyzmu. Edukacja historyczna w Ukrainie i Polsce po przełomach 2014 i 2015* [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, red. T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021, s. 267-314;

Sysyn F. E., *Ukrainian-Polish relations in the seventeenth century: the role of national consciousness and national conflict in the Khmelnytsky Movement* [w:] *Poland and Ukraine: past and present*, red. P. J. Potichnyj, Edmonton -Toronto 1980, s. 58-82;

Szostak W., *Mity i stereotypy w komunikacji politycznej* [w:] *Mity i stereotypy w polityce. Przeszłość i terażniejszość*, red. A. Kosińska-Metryka, M. Gołaś, Toruń 2010, s. 21-30.

Torke H. J., *Moscow and its West: on the „Ruthenization” of Russian culture in the seventeenth century* [w:] *Culture, national and identity: the Ukrainian-Russian encounter, (1600-1945)* red. A. Kappeler, Edmonton-Toronto, 2003, s. 87-107;

Wierzbicki A., *Russkij mir jako projekt restauracyjny imperium* [w:] *Rosja: rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, 101-136;

Wrzosek W., *Historia – wartości – edukacja* [w:] *Wartości w edukacji historycznej*, red. J. Rulka, Bydgoszcz 1999, s. 11-19;

Yekelchik S., *The grand narrative and its discontents: Ukraine in Russian history textbooks and Ukrainian students' minds. 1830s-1900s* [w:] *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounter, 1600-1945*, red. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton-Toronto 2003, s. 229-255;

Ананченко А., *Приветственное слово* [w:] *Преподавание военной истории в России и за рубежом*, red. К. Пахалюка, Санкт-Петербург 2018, s. 8-10;

Бажан О., *Лібералізований терор* [w:] *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси*, red. В. Смолій, Київ 2020, s. 776-836;

Батуріна С., *Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів* [w:] *Академічні та доакадемічні образи української історіографії: колективна монографія*, red. О. Удод, Київ 2012, s. 486–517;

Борисёнок Е., *Национальная политика большевиков в отношении Украинской ССР в 1920-е — 1930-е гг.* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке*,

государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки, Москва 2018, s. 345-386;

Борисёнок Т., *Понятия „Украина” и „украинцы” в большевистской идентификационной стратегии* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенок, М. Клопов, М. Лескинен, Москва - Санкт-Петербург 2016, s. 229-249;

Борисёнок Е., Лескинен М., *Украинский вопрос в системе исторических и политических координат: Российская империя и Советский Союз* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, Москва 2018, s. 7-50;

Борисенок Е., *Русские об украинцах и украинизации 1910–1930-х годов* [w:] *Русские об Украине и украинцах*, ред. Е. Борисенок, Санкт-Петербург 2012, s. 362-414;

В. Кравченко, *Концепції Переяслава в українській історіографії* [w:] *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження)*, ред. П. Сохань, Київ 2003; s. 463-523;

Вяземский Е., *Реформа школьного исторического образования и проблема экспертизы учебной литературы* [w:] *Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы*, ред. К. Аймермахер, Г. Бордюгов, Москва 2002, s. 196-205;

Галь Б., *Геоконцепт „Малороссия” на ментальных картах XVIII — первой половины XIX в.* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенок, М. Клопова, М. Лескинен, Москва - Санкт Петербург 2016, s. 8-28;

Даниленко В., *В апогеї "возз'єднання". Ідеологія 300-річчя "возз'єднання"* [w:] *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, ред. В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, т. 2, Київ 2004, s. 397-417;

Зашкільняк Л., *Міфологічні підстави конструювання української історії в постмодерну добу* [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaszkilniak, Warszawa-Łódź 2012, s. 26-34;

Касьянов Г., „Национализация” истории в Украине. Публичная лекция Георгия Касьянова, ноябрь 2008 г. [w:] *Россия–Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи*, Г. Касьянов, А. Миллер, Москва 2011, s. 107-121;

Кныш Н., *Социальное пространство бытования советской науки в первое послевоенное десятилетие* [w:] *Трансформация образа советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: вторая половина 1940-х – середина 1950-х гг.*, ред. В. Корзун, Москва 2011; s. 46-66;

Лапин В., *Российское историческое общество (РИО) и Российское военно-историческое общество (РВИО) как инструменты исторической политики первой четверти XXI века* [w:] *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы*, ред. А. Миллер, Д. Ефременко, Санкт-Петербург 2020, s. 74-95;

Левкиевская Е., *Семантические варианты топонима «Малороссия» и его дериватов в русской речевой практике постсоветского периода* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенок, М. Клопов, М. Лескинен, Москва - Санкт – Петербург 2016, s. 250-278;

Левкиевская Е., *Украинский язык в русском языковом пространстве (на примере советского кинематографа)* [w:] *Русские об Украине и украинцах*, ред. Е. Борисенок, Санкт-Петербург 2012, s. 415-454;

Левкиевская Е., *Этокультуровый и языковой стереотип украинца в русском сознании* [w:] *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии*, ред. Е. Борисенок, Москва 2008, s. 154-176;

Лескинен М., *Возникновение научных представлений об общности русского народа: вопросы исторической топонимии и этнонимии (последняя треть XVIII — первая половина XIX в.)* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, ред. Е. Борисёнок, М. Лескинен, Москва 2018, s. 101-154;

Лескинен М., *Полемика о нравственности русского народа: проблема документальности и научной достоверности этнографических описаний* [w:] *Документ и „документальное” в славянских культурах: между подлинным и мнимым*, ред. Н. Куренная, Н. Злыднева, Д. Поляков, Москва 2018, s. 63-87;

Лескинен М., *Южноруссы, малороссияне, малороссы, украинцы: трансформация этнонима в российском этногеографическом дискурсе XIX в.* [w:] *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*, ред. Е. Борисенок, М. Клопова, М. Лескинен, Москва - Санкт – Петербург 2016, s. 77-102;

Лукашова С., *Малороссия и малороссияне в Российской империи в XVIII в.: стратегии интеграции* [w:] *Малороссы vs Украинцы. Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*, ред. Е. Борисёнок, М. Лескинен, Москва 2018, s. 53-98;

М. Мамонтова, *Как „русский ученый” вытеснил „русского полководца”: изменение тематики исторических исследований в первое послевоенное десятилетие (по материалам издания „Ежегодник книги СССР”)* [w:] *Трансформация образа советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: вторая половина 1940-х – середина 1950-х гг.*, ред. В. Корзун, Москва 2011, s. 306-322;

Пахалюк К., *Использование истории в контексте внешней политики современной России (2012 – 2018 гг.)*, [w:] *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы*, ред. А. Миллер, Д. Ефременко, Санкт-Петербург 2020, s.96-121;

Плохий С., *„Национализация” украинского казачества в XVII–XVIII вв.* [w:] *Империя и нация в зеркале Исторической памяти*, ред. И. Герасимов, А. Семенов, М. Мольгинер, Москва 2011, s. 265- 296;

Суслов М., *Прошлое и будущее в историческом воображении современной Русской православной церкви* [w:] *Прошлый век: сборник научных трудов*, ред. А. Миллер, вып. 1, Москва 2013, s. 35-46;

Тихонова Н., *Постимперский синдром или поиск национальной идентичности* [w:] *После империи?*, ред. И. Клямкина, Москва 2007, s. 156-176;

Цимбал Т., *Міфи українських емігрантів як спосіб збереження зв'язку з батьківщиною* [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, ред. А. Czyżewski, R. Stobiecki, Т. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa-Łódź 2012, s. 161-170;

Цыпин В., *Церковное право: Курс лекций* [w:] *Круглый стол по религиозному образованию в Русской Православной церкви*, Москва 1994;
<https://www.sedmitza.ru/lib/text/432337/> (dostęp: 30.08.2022);

Шнейдер М., *Современный учебник истории в роли инструмента формирования исторического сознания школьников* [w:] *Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы*, ред. К. Аймермахер, Г. Бордюгов, Москва 2002, s. 206-219.

Шпорлюк Р., *Украина: от периферии империи к суверенному государству*, [w:] *Украина и Россия: общества и государства*, ред. Д. Фурман, Москва 1997, s. 55-63.

6. Artykuły w czasopismach

Akchurina V., della Sala A., *Russia, Europe and the ontological security dilemma: narrating the emerging Eurasian space*, „Europe-Asia Studies”, t. 70, 2018, nr 10, s. 1638-1655;

Bajor P., *Stosunki ukraińsko-rosyjskie: kryzys strategicznego partnerstwa*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, 2009, nr 1/2, s. 172-190;

Bartnicka K., *Oryginalność Komisji Edukacji Narodowej na tle europejskim*, „Artykuły i Rozprawy”, 2015, nr 33, tekst wygłoszony w Szczecinie, 17.09.2014 r. na sympozjum historyków wychowania podczas XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie, s. 7-22, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/download/17891/17629/> (dostęp: 25.04.2022);

Białobłocki T., *Procesy etniczne, historyczne i wyborcze zachodzące na Ukrainie w kontekście budowy koncepcji „Noworosji”: weryfikacja poprawności, zasadności i aktualności*, część I, „Nowa Polityka Wschodnia”, 2016, nr 1 (10), s. 60-81, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-dcfa1e8c-986c-4f3b-93f7-c6db005391a1> (dostęp: 09.06.2022);

Bieleń S., *Ukraina a Rosja – niezależność i dominacja*, „Polityka Wschodnia”, 1998, nr 1, s. 7-30;

Chernobrov D., *Ontological Security and Public (Mis)Recognition of International Crises: Uncertainty, Political Imagining, and the Self*, „Political Psychology”, t. 37, 2016, nr 5, s. 581-596;

Darczewska J., *Obrońcy oblężonej twierdzy. Uwagi na temat historycznej legitymizacji służb specjalnych Rosji*, „Punkt Widzenia”, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 70, lipiec 2018,

https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_70_obroncy-oblenzonej_twierdzy_net.pdf
(dostęp: 29.06.2019);

Domańska M., *Artykuł Putina: rewizjonizm historyczny w służbie polityki*, Analizy OSW, 19.06.2020, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-06-19/arttykul-putina-rewizjonizm-historyczny-w-sluzbie-polityki> (dostęp: 23.11.2022);

Domańska M., *Mocarstwowy mit wojny we współczesnej polityce zagranicznej Kremla*, Komentarze OSW, 31.12.2019, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-12-31/mocarstwowy-mit-wojny-we-wspolczesnej-polityce-zagranicznej> (dostęp: 23.11.2022);

Domańska M., *Putinizm po Putinie. O „głębokich strukturach” rozwoju rosyjskiego autorytaryzmu*, „Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia”, Warszawa 2019, nr 78, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Prace_Putinizm_net_1.pdf (dostęp: 09.11.2019);

Domańska M., Rogoży J., *Naprzód, w przeszłość!: rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Warszawa 25.05.2021, Raport OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/raport-osw/2021-05-25/naprzod-w-przeszlosc> (dostęp: 23.11.2022);

Domańska M., Rogoży J., *Rosja: dalsze zaostrzenie ustawodawstwa dotyczącego polityki pamięci*, Analizy OSW, 19.05.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-05-19/rosja-dalsze-zaostrzenie-ustawodawstwa-dotyczacego-polityki-pamieci> (dostęp: 23.11.2022);

Doroszczyk J., *Geopolityka rosyjskich spec służb – wpływ środowiska siłowego na ideę imperialnej Rosji*, „Przegląd Geopolityczny”, nr 21, 2017, s. 101-116;

Dzionek-Kozłowska J., *Transformacja ustrojowa z perspektywy koncepcji path dependence*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 2009, nr 74, s. 213-218;

Europy Środkowo-Wschodniej” t.13, 2015, z. 2, s. 123-151;

Galtung J., *A Structural Theory of Imperialism*, „Journal of Peace Research”, 1971, nr 2, s. 81-117;

Jaskólski M., *Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej*, „Historyka”, t. 14, 1984, s. 49-66;

Kappeler A., *„Great Russians” and „Little Russians”: Russian-Ukrainian relations and perceptions in historical perspective*, „The Donald W. Treadgold Paperes in Russian, East

European and Central Asian Studies”, October 2003, nr 39 s. 1-67;
https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/35359/Treadgold_No_39_2003.pdf?sequence=1 (dostęp: 30.08.2022);

Komosa J., *Historia Ukrainy w najnowszych rosyjskich podręcznikach do historii w świetle rosyjskich rozważań nad narodem*, „Studia Polityczne” t. 47, 2019, nr 3, s. 129-150;

Konieczka-Śliwińska D., *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, „Dzieje Najnowsze”, 2001, nr 33/3, s. 157-163;

Koposow N., *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, nr 13, z. 2, s. 167-216;

Kryshtanovskaya O., *Sovietization of Russia 2000-2008*, „Eurasian Review”, nr 2, 2009, s. 95-133;

Kuzio T., *History, memory and nation building in the post-soviet colonial space*, „Nationalities Papers”, t. 30, 2002, nr 2, s. 241-264;

Leontjewa O., *Badania nad pamięcią historyczną we współczesnej nauce rosyjskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, z. 2, s. 25-44;

Linde F., *The Civilizational Turn in Russian Political Discourse: From Pan-Europeanism to Civilizational Distinctiveness*, „Russian Review”, 2016, nr 75, s. 604-625;

Macgilchrist F., Christophe B., Binnenkade A., *Memory Practices and History Education*, „Journal of Educational Media, Memory and Society”, t. 7, 2015, nr 2, s. 1-9,
https://www.academia.edu/48209940/Memory_Practices_and_History_Education (dostęp: 25.07.2022);

Materski W., *Polityka historyczna Federacji Rosyjskiej po 2000 r.*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku”, 2014, nr 4, s. 93-115;

Michałek J., *Współcześnie o przeszłości, czyli wpływ polityki historycznej na kształt podręczników szkolnych*, „Klio - Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 16, 31.03.2011, nr 1, s. 171-184, <https://apcz.umk.pl/KLIO/article/view/KLIO.2011.009/1106> (dostęp: 26.04.2022);

Miller A., *Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, z. 2, s. 123-151;

Mitzen J., *Ontological security in world politics: state identity and the security dilemma*, „European Journal of International Relations”, t. 12, 2006, nr 3, s. 341-370;

Morozov K., *Pamięć historyczna a kształtowanie nowej rosyjskiej tożsamości*, „Debaty Artes Liberales”, t. 11, 2017, s. 211-219;

Motyka G., *Kolaboracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944*, „Pamięć i sprawiedliwość”, 2008, nr 1(12), s. 183-197;

Narozhna T., *State-society complexes in ontological security-seeking in IR*, „Journal of International Relation and Development”, 2018, <file:///C:/Users/User/Downloads/s41268-018-0164-y.pdf> (dostęp: 17.02.2021);

Olszański T. A., *Ukraina wobec Rosji: stosunki dwustronne i ich uwarunkowania*, „Prace OSW”, Warszawa, listopad 2011, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2001-09-15/ukraina-wobec-rosji-stosunki-dwustronne-i-ich-uwarunkowania> (dostęp: 18.07.2022);

Pawłuszko T., *Bezpieczeństwo ontologiczne państwa – koncepcja i zastosowanie*, „Studia Społeczno-Polityczne”, 2018, nr 15, s. 235-252;

Plokhly S., *The ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian historical debates in the post-Soviet era*, „Europe-Asia Studies”, t. 53, 2001, nr 3, s. 489-505;

Pritsak O., Reshetar J. S., *The Ukraine and the dialectics of nation-building*, „Slavic Review”, t. 22, 1963, nr 2, s. 224-255;

Sielski M., *Rosja – sześć lat suwerenności*, „Eurazja” 1996, nr 2 s. 3-9;

Smith H., *Russia as a great power: Status inconsistency and the two Chechen wars*, „Communist and Post-Communist Studies”, t. 47, 2014, s. 355-363;

Steele B. J., *Ontological Security and the Power of Self-Identity: British Neutrality and the American Civil War*, „Review of International Studies”, t. 31, 2005, nr 3, s. 519-540;

Suchoński A., *Dzieje Polski w europejskich podręcznikach historii*, „Wiadomości Historyczne: czasopismo dla nauczycieli”, 2005, nr 1, s. 15-24;

Świątek A., *Przypadek gente Rutheni, natione Poloni w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 2, 2017, s. 303–322;

Świder K., *Geopolityka jako światopogląd władzy w Rosji*, „Teka Politologii i Stosunków Międzynarodowych”, nr 11/3 2016, s. 35-58;

Szarota T., *Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce*, „Dzieje Najnowsze”, rocznik XXVII, 1995, nr 2, s. 3-12, <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/edition/47605> (dostęp: 27.04.2022);

Szeptycki A., *Polityka Rosji wobec Ukrainy: instrumenty wpływu*, „Sprawy Międzynarodowe”, 2007, nr 1, s. 55–81;

Szmyt A., *Wpływ idei Komisji Edukacji Narodowej na organizację szkolnictwa w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Artykuły i Rozprawy”, t. 19, 2016, nr 3, s. 55-78;

Tichomirow A., *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. VI, 2016, s. 183-205;

Torbakov I., *The Russian Orthodox Church and contestations over history in contemporary Russia*, „Demokratizatsiya”, t. 22, 2014, nr 1, s. 145-170;

Tsygankov A., *The Irony of Western Ideas in a Multicultural World: Russians' Intellectual Engagement with the "End of History" and "Clash of Civilizations"*, „International Studies Review”, t. 5, 2003, nr 1, s. 53-76;

Velychenko S., *The official Soviet view of Ukrainian historiography*, „Journal of Ukrainian Studies”, t. 10, 1985, nr 2, s. 81-93;

Vitalich K., *Dictionary as Empire: Vladimir Dal's Interpretative Dictionary of the Living Great Russian language*, „Ab Imperio”, 2007, nr 2, s. 153–178;

Witczak J. K., *Michaił N. Pokrowski (1868-1932): portret uczonego i rewolucjonisty*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2010. Nr 3, s. 87-99;

Yekelchik S., *Stalinist patriotism as imperial discourse: reconciling the Ukrainian and Russian „heroic past” 1939-1945*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, t. 3, 2020, nr 1, s. 51-80;

Zarakol A., *States on ontological security: a historical rethinking*, „Cooperation and Conflict”, t. 52, 2017, nr 1, s. 48-68;

Баган О., *Ментальний комплекс малоросійства в українській культурі: дискурс Євгена Маланюка*, „Слово і Час”, 2018, nr 2, s. 25-30;

Батищев Р., Беляев Е., Линченко А., *Русская Православная Церковь как актор современной политики памяти: дискурс канонизации*, „Studia Humanitatis”, 2018, nr 1, <http://st-hum.ru/content/batishchev-ryu-belyaev-ev-linchenko-aa-russkaya-pravoslavnaya-cerkov-kak-aktor-sovremennoy> (dostęp: 25.05.2021);

Батуріна С., *До питання про представлення історії України в російській дидактичній літературі*, „Історіографічні дослідження в Україні”, Київ 2011, nr 21, s. 315–33;

Батуріна С., *Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009–2015 рр.)*, „Історіографічні дослідження в Україні”, Київ 2016, nr 26, s. 468-482;

Белозорович В., *Разработка концепции отечественной истории в 1948-1958 гг.*, „Ученые записки”, t. 31, 2020, s. 7-13;

Борисов В., *Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр.*, „Український історичний журнал”, 1999, nr 2, s. 76-80;

Бызов Л., *Консервативный тренд в современном российском обществе – истоки, содержание и перспективы*, „Общественные науки и современность”, 2015, nr 4, s. 25-49;

Венелин Ю., *О происхождении славян вообще и россов в особенности*, „Сборник Русского исторического общества”, 2003, nr 8/156, Москва, http://Annales.info/rus/small/srio156_ven.htm (dostęp: 28.02.2020);

Вяземский Е., *О едином учебнике истории: педагогические аспекты проблемы*, „Проблемы современного образования” 2013, nr 6, s. 12-21, http://pmedu.ru/res/2013_6_2.pdf (dostęp: 11.11.2021);

Грабовський С., *Українська людина та українське буття*, „Сучасність”, Київ 1997, nr 3, s. 116-146;

Гудков Л., *Ресентиментный национализм*, „Вестник общественного мнения”, 2014, nr 3-4, s. 163-226;

Дашкевич Я., *Тавро Переяслава на історії України*, „Універсум” 2004, nr 1-2, <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2004/1/tavro.html> (dostęp: 03.08.2022);

Демиденко Т., *Українська радянська енциклопедія як елемент української радянської історіографії 1945-1960 рр.*, „Актуальні проблеми міжнародних відносин, Секція: Двостороння та багатостороння дипломатія: теорія та практика”, cz. I, 2011, nr 98, s. 121-123;

Донцев С., *Политика памяти в контексте институциональных взаимодействий Русской Православной Церкви и государства в современной России*, „Политическая Наука”, 2018, nr 3, s. 91-105;

Зевелёв И., *Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России*, „Россия в глобальной политике”, nr 2, 2014, <https://globalaffairs.ru/about/readers-experts/> (dostęp: 14.01.2023);

Іванченко Р., *Переяслав: велич і драма української козацької державності*, „Київ”, 2004, nr 1–2, s. 133-140; Захарченко П., *Возз'єднання чи приєднання*, „Дивосвіт”, 2004, nr 1; s. 34-35;

Касьянов Г., *Исторична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір*, „Україна Модерна”, 2014, nr 21, s. 135-159, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Istorychna_polityka_1990kh_poch_KhKhI_st_Ukraina_ta_postradianskyi_prostir.pdf? (dostęp: 13.07.2022);

Козлов В., *О сущности русского вопроса и его основных аспектах*, „Вестник Московского Университета”, серия История, nr 5, 1993.

Колесник І., *Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим*, „Український історичний журнал”, 2012, nr 5, s. 135-156;

Котенко А., Мартынюк О., Миллер А., *Малоросс: Эволюция понятия до Первой мировой войны*, „НЛО”, 2011, nr 108, s. 9-27;

Ларюэль М., *Новороссия: трамплин для русских националистов*, „ПОНАРС Евразия. Аналитическая записка”, сентябрь 2014 г., nr 357, https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Рерм_357_rus_Laruelle_Sept2014.pdf (dostęp: 15.07.2021);

Максимчик А., *Историко-партийные концепции присоединения северного Кавказа к России в советской исторической науке 1920-х – начала 1940-х гг.*, „Кавказология”, 2017, nr 3, s. 76-96;

Маланюк Э., *До проблеми етнопсихології малоросійства*, „Народна творчість та етнографія”, 1997, nr 1, s. 41-52;

Малинова О., *„Духовные скрепы” как государственная идеология*, „Россия в глобальном мире”, т. 12, 2014, nr 5, s. 113-122;

Малинова О., *Российская идентичность между идеями нации и цивилизации*, „Вестник Института Кеннана” в России, 2012, nr 22, s. 48-56;

Манюхин И., *Историко-культурный стандарт: анализ содержания*, „Филологические науки. Вопросы теории и практики”, 2017, nr 6 (72), s. 185-187,

<file:///C:/Users/User/Downloads/istoriko-kulturnyy-standart-analiz-soderzhaniya.pdf> (dostęp: 15.11.2021);

Мареш Т., *Образ восточного соседа: история Руси, России и СССР в польских учебниках для средней школы (40-90-е гг. XX в.)*, „Вестник РГГУ”, Серия: Исторические науки, ред. Е. Пивовар, Москва 2008, nr 4, s. 94-129;

Масловский М., *Цивилизационный дискурс российской политической элиты в контексте интерпретаций модерности*, „Власть и элиты”, t. 6, 2019, nr 1, 14-28;

Масненко В., *Мифологема «братских народов» как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 9, 2018, s. 183-207;

Махнырёв А., *Изменение роли и места исторических юбилеев в общественнополитической жизни СССР: от послевоенного сталинизма к хрущевской „оттепели”*, „Вестник МГОУ”, Серия „История и политические науки”, 2014, nr 3, s. 133-153;

Махнырёв А., *Трансформации идеологических концепций советских исторических юбилеев (1945-1964)*, „Электронный журнал Вестник МГОУ” , 2013, nr 1, s. 1-15; <https://www.evestnik-mgou.ru/jour/article/view/798/795> (dostęp: 30.08.2022);

Миллер А., *Политика памяти в России роль экспертных сообществ*, „Полития”, 2013, nr 4, s. 114-126, [http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia_Miller-2013-4\(71\).pdf](http://politeia.ru/files/articles/rus/Politeia_Miller-2013-4(71).pdf) (dostęp: 12.03.2021);

Муратова Е., А. Сенцов, *Выражение концепта „народ” в русском языке*, „Молодой учёный”, т. 2, октябрь 2011 г., nr 10 (33), s. 40-41

Муратова Е., А. Сенцов, *Сопоставительный анализ ключевых слов, обслуживающих понятие „народ”, во французской, русской и английской лингвокультурах*, „Молодой учёный”, т. 2, октябрь 2011 г., nr 10 (33), s. 38-39;

Муратова Е., Сенцов А., *Выражение концепта „народ” в английской лингвокультуре*, „Молодой учёный”, т. 2, октябрь 2011 г., nr 10 (33), s. 36-37;

Надеждин Н., *Об этнографическом изучении народности русской*, „Записки Русского Географического общества”, т. 2, Санкт-Петербург 1847, s. 61—115;

Пахлёвска О., *Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая)*, „Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание”, nr 1,

2011, s. 49-86, <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss15/3Pachlovska.pdf> (dostęp: 14.01.2023);

Плохій С., *Крила протекцій: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654*, „Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей”, т. 4, Київ 1995, s. 76-85;

Попович М., *Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України*, „Дух і літера”, 1998, nr 3-4, s. 57-68;

Самыгин С., Тумайкин И., *Единый учебник истории как элемент системы национальной идентичности*, „Проблемы образования. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки”, 2014, nr 4, s. 190-198, <https://cyberleninka.ru/article/n/edinyy-uchebnik-istorii-kak-element-sistemy-natsionalnoy-identichnosti> (dostęp: 23.11.2021);

Смоляр А., *Пам'ять і політика*, „Ukraina Moderna”, 2009, nr 15, s. 78-94;

Степанков В., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, „Український історичний журнал”, 2003, nr 6, s. 28–39;

Струве П., *Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу*, „Русская мысль - Философская и религиозно-научная периодика”, 1912, nr 1, s. 65-86;

Тесля А., *Россия без Украины: трансформация большого нарратива*, „Россия в глобальной политике”, 2018, nr 2, <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-bez-ukrainy-transformacziya-bolshogo-narrativa/> (dostęp: 04.06.2021);

Трепавлов В., *Национальная политика в многонациональной России XVI–XIX вв.*, „Историческая психология и социология истории”, 2009, nr 1, s. 60-73;

Трубецкой Н., *К украинской проблеме*, „Евразийский современник”, т. 5, Париж 1927, s. 165-184, <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns02.htm> (dostęp: 16.07.2020);

Фукс А., „Русская история в самом сжатом очерке” М. Н. Покровского как историографический источник, „Вестник Московского государственного областного университета”, 2010, nr 3, s. 13-21;

Худайкулова А., Неклюдов Н., *Концепция онтологической безопасности в международно-политическом дискурсе*, „Вестник МГИМО-Университета”, 2019, nr 12, s. 129-149;

Цвибак М., *К вопросу о генезисе феодализма в Древней Руси* [w:] *Основные проблемы генезиса и развития феодального общества*, „Известия Государственной академии истории материальной культуры”, Москва 1934, nr 103.

Шенк Ф., *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе*, „НЛО” 2001, nr 6, s. 4-17;

Шумскі Я., *Гісторыя Беларусі ў лустэрку расакрэчаных дакументаў ЦК УКП(б) /КПСС (другая палова 40-х - першая палова 60-х г.*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, *Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія*, t. 20, 2013, nr 1-2, <http://www.belhistory.eu/yan-shumski-gistoryya-belarusi-%D1%9E-lyusterku-rassakrechanых-dakumenta%D1%9E-ck-ukpbkpps-drugaya-palova-40-x-%E2%80%93-pershaya-palova-60-x-g/> (dostęp: 05.11.2020);

Юсова Н., *Идейная и терминологическая генеалогия понятия „древнерусская народность”*, „Rossica Antiqua”, 2010, nr 2, s. 3-53;

Яковлів А., *Українсько-московські договори в XVII– XVIII віках*, „Український історичний журнал”, 1994, nr 1, s. 129-138;

Якунин А., *О применении понятия “наименьшее зло” в оценке присоединения к России нерусских народностей*, „Вопросы истории”, 1951, nr 11, s. 83-86;

Яншин В., *Особенности советской и современной центральноазиатской историографии при изучении процесса присоединения Средней Азии и Казахстана к России*, „Вестник КРСУ”, t. 10, 2010, nr 8, s. 74-79.

7. Encyklopedie, słowniki

Введенский Б. (ред.), *Большая советская энциклопедия*, t. 32, издание второе, Москва 1955;

Герасимова Г. *Маланюк Євген Філімонович, Енциклопедія історії України*: у 10 т., ред. В. Смолій, т. 6, http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Malanyuk_E_F (dostęp: 24.01.2020);

Каменский З., *Надеждин Николай Иванович* [w:] *Русские писатели: Биобиблиографический словарь*, ред. П. Николаев, т. 2, Москва 1990, http://az.lib.ru/n/nadezhdin_n_i/text_0020.shtml (dostęp: 10.01.2020);

Павловский, Иван Данилович, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т., т. 22а*, Санкт-Петербург 1890—1907;

Пензенский А. (ред.), *Иллюстрированная энциклопедия "Руссика". История России. XVIII-XX вв.*, Москва 2004;

Передмова, Радянська енциклопедія історії України, т. I, Київ 1969, s. 5-6;

Питерский С., Панков М., *Гавриил Бужинский*, „Православная энциклопедия”, <http://www.pravenc.ru/text/161285.html> (dostęp: 03.01.2020);

Российская социал-демократическая рабочая партия [w:] Большая российская энциклопедия, ред. Ю. Осипов, Москва 2004—2017. https://bigenc.ru/domestic_history/text/3515534 (dostęp: 13.01.2020);

Рутыч Н., *Деникин Антон Иванович* [w:] *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, http://1914ww.ru/biograf/bio_d/denikin.php (dostęp: 15.01.2020);

Смолій В. (ред.), *Енциклопедія історії України*, т. 1, <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/1.pdf> (dostęp: 29.12.2020);

Флоринский Тимофей Дмитриевич [w:] *Большая энциклопедия русского народа*, <https://web.archive.org/web/20160304112440/http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=5301> (dostęp: 15.07.2020);

Хмарський В., *Новоросійський край, Новоросія* [w:] *Енциклопедія історії України*, ред. В. Смолій, т. 7, Київ 2010, <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf> (dostęp: 30.06.2022);

Шмидт О. (ред.), *Большая советская энциклопедия*, т. 45, издание первое, Москва 1940;

Шмидт О. (ред.), *Большая советская энциклопедия*, т. 59, издание первое, Москва 1935.

8. Gazety, periodyki

Cheda R., *Czary cara*, „Polityka”, nr 2, 13.01.2007;

Единый учебник истории: шаг вперед или два шага назад?, "Аргументы и Факты", nr 26, 26 июля 2013 г., <https://aif.ru/society/education/44607> (dostęp: 11.11.2021);

Кульчицкий С., *Три Переяслава*, „Зеркало Недели”, 2002, nr 33, https://zn.ua/SOCIETY/tri_pereyaslava.html (dostęp: 26.05.2020);

Кобрин К., Митрохин Н., *РПЦ и сталинизм приватизация памяти о репрессиях*, „Настоящие время”, 2 ноября 2015 г., <https://www.currenttime.tv/a/27340093.html> (dostęp: 25.05.2021);

Сурков В., *Русская политическая культура. Взгляд из утопии*, 22.06.2007, https://www.ng.ru/ideas/2007-06-22/10_doklad.html (dostęp: 14.01.2023);

Операция внедрение завершена, „Новая газета”, nr 63, 30.08.2004, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2004/08/30/21133-operatsiya-vnedrenie-zavershena> (dostęp: 08.11.2019);

Проханов А., *Религия Победы*, „Аргументы Недели” 43 (181) от 29.10.2009, <https://argumenti.ru/robomail/208> (dostęp: 28.08.2019);

Фоторобот российского обывателя. История утешительница жизни, „Новая газета”, nr 82, 06.11.2008, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2008/11/06/35975-fotorobot-rossiyskogo-obyvatelya> (dostęp: 09.11.2019);

9. Źródła internetowe

Dobieszewski J., *Hegel w Rosji*, <http://hegel-marks.pl/downloads/teksty-dobieszewski02.pdf> (dostęp: 03.06.2020);

Kazharski A., *Civilizations as ontological security? Stories of the Russian Trauma*, „Problems of post-communism”, https://www.academia.edu/39005227/Civilizations_as_Ontological_Security_Stories_of_the_Russian_Trauma (dostęp: 15.02.2021);

Komunikat o wynikach pracy posiedzenia Wspólnej Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych, 14.06.2008, https://archive.is/20120805083754/www.msz.gov.pl/Komunikat_o_wynikach_pracy_posiedzeni

a.Wspolnej.Polsko-Rosyjskiej,Grupy.do,Spraw,Trudnych,18278.html#selection-559.0-575.10 (dostęp: 13.03.2021);

Minkina M., *Rola i znaczenie Federalnej Służby Bezpieczeństwa we współczesnej Rosji*, https://repozytorium.uph.edu.pl/bitstream/handle/11331/1131/Minkina.M_Rola_i_znaczenie_federalnej_sluzby.pdf?sequence=1 (dostęp:29.06.2019);

Narozhna T., *Historical memory and identity in Russia's politics of security*, <https://cpsa-acsp.ca/documents/conference/2016/Narozhna.pdf> (dostęp: 02.02.2019);

Ponczek E., *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/8209/1/pp-2013-2-007-022.pdf> (dostęp: 12.05.2018);

Roszak S., *Pamięć w edukacji historycznej – pojęcia, konteksty, doświadczenia*, XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Lublin 2019, <http://xpxzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Stani%20Roszak%20-%20PAMIEC%20W%20EDUKACJI%20HISTORYCZNEJ.pdf> (dostęp: 13.09.2019);

The Legacy of Tandemocracy: Russia's political elite during Putin's third presidency: Interview with the sociologist Olga Kryshantovskaya, <https://www.researchgate.net/publication/273060572> Interview article *The Legacy of Tandemocracy Russia's political elite during Putin's third presidency Interview with the sociologist Olga Kryshantovskaya* (dostęp: 29.06.2019);

Wojdon J., *Pamięć w edukacji historycznej – od teorii do praktyki cz. 2*, XX Powszechny Zjazd Historyków Polski, Lublin 2019, <http://xpxzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Joanna%20Wojdon,%20PAMIEC%20W%20EDUKACJI%20HISTORYCZNEJ.pdf> (dostęp: 13.09.2019);

Woronowycz R., *Presidents of Russia, Belarus, Ukraine mark World War II victory in Belgorod*, „The Ukrainian Weekly”, t. 68, 07.05.2000, nr 19, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/190001.shtml> (dostęp: 11.11.2020);

Wrzosek M., *Rola mitu i stereotypu w kształtowaniu rzeczywistości społecznej*, „Analiza, dezinformacja”, 16 października 2019, <https://cyberpolicy.nask.pl/rola-mitu-i-stereotypu-w-ksztaltowaniu-rzeczywistosci-spoecznej/> (dostęp: 27.04.2022);

01.09.2015 - В школы страны поступят новые учебники истории, 2 августа 2015 г., официальный сайт Российского исторического общества,

<https://historyrussia.org/sobytiya/anonsy/01-09-2015-v-shkoly-strany-postupyat-novye-uchebniki-istorii.html> (dostep: 16.11.2021);

2012 - Год Российской Истории, официальный сайт Ивановского Государственного Энергетического Университета, <http://ispu.ru/node/9918> (dostep: 23.03.2021);

https://www.directmedia.ru/author_13549_efimenko_aleksandra_yakovlevna/ (dostep: 29.02.2020);

Аверьянов В., *Историческая Россия*, „Стратегия России”, 2011, nr 7, http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1311505334&archive=1311505470&start_from=&ucat=14& (dostep: 16.02.2021);

Агейкина И., *Идеологемы „народ” и „народность” в русской публицистике XIX в.*, <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologemy-narod-i-narodnost-v-russkoy-publitsistike-xix-v-1> (dostep: 11.05.2022);

Бендин А., *Этническая идентификация белорусов 60-х гг. XIX – начала XX вв. в современной историографии*, <https://zapadrus.su/zaprus/istbl/161-60-xix-xx.html> (dostep: 26.11.2020);

Бызов Л., *Анатомия консервативного большинства*, портал „Перспективы”, http://www.perspektivy.info/rus/gos/anatomija_konservativnogo_bolshinstva_2014-03-12.htm (dostep: 09.04.2021);

В учебниках столько ошибок, что двоечникам и не снилось, 25 декабря 2007 г., <https://iz.ru/news/331999> (dostep: 23.11.2021);

Великий князь Владимир – символ общей истории славянских народов, 27 июля 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-1881> (dostep: 04.06.2021);

Вернадский Г., *Князь Трубецкой и украинский вопрос*, Нью-Хейвен, 1938 г., <http://eurasian-studies.org/archives/8997> (dostep: 16.07.2020);

Верховский А., *Сомнительный антинацистский законопроект*, <https://www.sova-center.ru/misuse/publications/2009/04/d15811/> (dostep: 13.02.2019);

Владимир Путин прибыл в Киев, где проходят торжества в честь 1025-летия Крещения Руси, 27 июля 2013 г., <https://www.1tv.ru/news/2013-07-27/63340-vladimir-putin-pribyl-v-kiiev-gde-prohodyat-torzhestva-v-chest-1025-letiya-krescheniya-rusi> (dostep: 05.04.2019);

Владимир Путин, *Россия: национальный вопрос*, 23 января 2012 г., http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (dostep: 05.04.2019);

Ворожейкина Т., *Определился ли новый вектор развития России?*, https://www.gorby.ru/userfiles/vorozheykina_na_sayt.pdf (dostep: 16.11.2019);

Ворона Т., В „Википедии” война правок: россияне переписывают историю, 4 апреля 2014 г., <https://ain.ua/2014/04/04/v-vikipedii-voyna-pravok-kievskuyu-rus-pereimenovali-v-drevnerusskoe-gosudarstvo/> (dostęp: 29.05.2021);

Встреча Председателя РИО С.Е. Нарышкина с историками РАН, 26 августа 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/vstrecha-predsedatelya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-s-e-naryshkina-s-istorikami-ran-chlenami-avtorskogo-kollektiva-izdaniya-istoriya-novorossii.html> (dostęp: 27.06.2022);

Встреча Председателя РИО С.Е. Нарышкина с историками РАН, 26 августа 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/vstrecha-predsedatelya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-s-enaryshkina-s-istorikami-ran-chlenami-avtorskogo-kollektiva-izdaniya-istoriya-novorossii.html> (dostęp: 30.06.2022);

Встреча с молодыми учёными и преподавателями истории, 5 ноября 2014 г., <http://www.kremlin.ru/events/president/news/page/343> (dostęp: 29.05.2021);

Встреча с участниками Архиерейского собора, 1 февраля 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/17409> (dostęp: 05.04.2019);

Выступление Владимира Путина на митинге в Лужниках, 23 февраля 2012 г., <https://ria.ru/20120223/572995366.html> (dostęp: 26.10.2019);

Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 г.), <https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html> (dostęp: 31.03.2019);

Г. Веркеенко, О. Казаковаб, *Устрялов Николай Герасимович*, „Орловская правда”, Орёл 19 октября 2005, https://orel-story.ru/land_ustryalov.php (dostęp: 26.05.2020);

География отделений Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/otdeleniya.html> (dostęp: 23.03.2021);

Герасимчик В., „Война памяти”. *Как изменилось восприятие общей истории гражданами постсоветских стран*, <https://eurasia.expert/voyna-pamyati-kak-izmenilos-vospriyatie-obshchey-istorii-grazhdanami-postsovetskikh-stran/> (dostęp: 19.03.2021);

Головач В., *Западнорусизм как концепция белорусского этногенеза*, <https://cyberleninka.ru/article/n/zapadnorusizm-kak-kontsepsiya-belorusskogo-etnogeneza/viewer> (dostęp: 27.11.2020);

Гава О., *Історія "Новоросії" та її етнічний склад у ХІХ сторіччі*, 7 травня 2014 р., <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/> (dostęp: 09.06.2022);

Дворниченко А., *Государство Киевская Русь как историографический феномен, Дело Донуцкого*, http://www.compromat.org/message_78225.htm (dostęp: 21.06.2019);

Доклад В. М. Молотова на торжественном заседании Московского Совета 6-го ноября 1945 года, <https://www.booksite.ru/fulltext/1133752/text.pdf> (dostęp: 06.11.2020);

Доклад: Большое правительство Владимира Путина и „Политбюро 2.0”, Minchenko Consulting, http://minchenko.ru/netcat_files/userfiles/2/Dokumenty/Politbyuro_i_bolshoe_pravitelstvo-2-2.pdf (dostęp: 07.09.2019);

Долбилов М., *Поляк в имперском политическом лексиконе*, <https://abai.kz/post/8876> (dostęp: 02.01.2020);

Единый учебник истории, 17 июля 2010 г., https://actualcomment.ru/edinyy_uchebnik_istorii_0.html (dostęp: 23.11.2021);

Еще раз о Раде. Председатель Госдумы Сергей Нарышкин — о 360-летию воссоединения Украины с Россией, <https://www.kommersant.ru/doc/2385087> (dostęp: 16.07.2021);

Задачи, официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/objectives> (dostęp: 24.03.2021);

Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, 19 сентября 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/19243> (dostęp: 31.03.2019);

Заседание Совета по межнациональным отношениям, 19 февраля 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/17536> (dostęp: 11.11.2021);

Затулин К., *Российско-украинский договор: обман века*, 26 января 1999 г., <https://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/> (dostęp: 15.04.2020);

Заявление МИД России в связи с антироссийскими проявлениями на Украине, Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации, 14 декабря 2007 г., https://www.mid.ru/press_service/spokesman/official_statement//asset_publisher/t2GCdmD8RNlr/content/id/354198 (dostęp: 14.07.2021);

Заявление Президента России В. В. Путина по проблеме государственной символики от 04.12.2000 г., <https://geraldika.ru/article/1606> (dostęp: 23.08.2019);

Зубов А., *Это уже было*, 1 марта 2014 г., <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo> (dostęp: 18.03.2021);

Институт истории РАН возрождает понятие "Новороссия", 16 июля 2014 г., https://www.bbc.com/russian/russia/2014/07/140716_russia_ukraine_history_paper (dostęp: 30.06.2022);

Интервью к фильму „Второе крещение Руси”, 23 июля 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/18872> (dostęp: 05.04.2019);

Историческая память – 10 лет, http://historyfoundation.ru/wp-content/uploads/2020/11/Отчет-ИП-2008-2019_compressed.pdf (dostęp: 11.03.2021);

Историческая политика: update, <https://polit.ru/article/2009/11/05/istpolit/> (dostęp: 11.03.2021);

Календарь праздников: что отмечают россияне?, 31 октября 2018, <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/kalendar-prazdnikov-chto-otmechayut-rossiyane> (dostęp: 08.04.2021);

Каппелер А., *Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи*, <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> (dostęp: 02.01.2020);

Карацуба И., *„Учебник Филиппова”: продолжение последовало*, 28 октября 2009 г., <https://urokiistorii.ru/articles/uchebnik-filippova-prodolzhenie-pos> (dostęp: 11.11.2021);

Касьянов Г., *Историческая политика и „мемориальные” законы в Украине: начало XXI в.*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ystorycheskaia_polytyka_y_memoryalne_zakon_v_U_krayne_nachalo_XXI_v_ros.pdf? (dostęp: 12.07.2022);

Кінан Е., *Російські міфи про кийівську спадщину*, <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm> (dostęp: 29.12.2021);

Колесников А., *Историческая политика в России: почему она разобщает, а не объединяет*, https://carnegieendowment.org/files/Article_Kolesnikov_082017_Russ.pdf (dostęp: 24.10.2019);

Костомаров Н., *Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий [w:] Казаки. Исторические монографии и исследования*, <https://history.wikireading.ru/hjFcYGYGiL> (dostęp: 06.01.2022);

Костомаров Н., *Мысли о федеративном начале в Древней Руси*, 1860, <https://runivers.ru/upload/iblock/752/Musli%20o%20federalnom%20nachale%20Rusi.pdf> (dostęp: 21.04.2020);

Крушение мемориальных досок на Украине: борьба против наших общих героев, 11 ноября 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-2138> (dostęp: 14.07.2021);

Латухина К., *Путин встретился с ветеранами под Прохоровкой*, 12 июля 2013 г., <https://rg.ru/2013/07/12/belgorod-site.html> (dostęp: 15.11.2021);

Левада-Центр: *Демократия особого типа*, 14 января 2016 г., <https://www.levada.ru/2016/01/14/demokratiya-osobogo-tipa/> (dostęp: 22.11.2019);

Левада-Центр: *Доля желающих участвовать в политике россиян достигла максимума за 12 лет*, 24.01.2019, <https://www.levada.ru/2019/01/24/dolya-zhelayushhih-uchastvovat-v-politike-rossiyan-dostigla-maksimuma-za-12-let/> (dostęp: 22.11.2019);

Левкиевская Е., *Язык – наречие – мова: статус украинского языка в русском дискурсе советского периода*, Москва 2017, s. 335-348, <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-narechie-mova-status-ukrainskogo-yazyka-v-russkom-diskurse-sovetskogo-perioda> (dostęp: 29.01.2020);

Ленин В., *К пересмотру партийной программы*, *Полное собрание сочинений*, т. 34, <https://leninism.su/works/73-tom-34/1706-k-peresmotru-partijnoj-programmy-34.html> (dostęp: 13.01.2020);

Мединский В., *Прохоровка как она есть*, 12 июля 2019 г., <https://iz.ru/898347/vladimir-medinskii/prokhorovka-kak-ona-est> (dostęp 14.05.2022);

Миллер А., *Империя и нация в воображении русского национализма. Взгляд историка*, 14 апреля 2005 г., <https://polit.ru/article/2005/04/14/miller/> (dostęp: 02.01.2020);

Миллер А., *Что нового в политике памяти и в ее изучении?*, <https://www.youtube.com/watch?v=xI-xc3U9CrE> (dostęp: 24.10.2019);

Миллер А., *Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов*, <http://airo-xxi.ru/onasgovorjat/2227-2017-02-01-07-20-10> (dostęp: 13.07.2022);

Министерство чрезвычайных полномочий. Готовится реформа правоохранительных и силовых структур, <https://www.kommersant.ru/daily/95450> (dostęp: 29.06.2019);

Михаил Мягков о зверствах бандеровцев в годы войны, 4 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-530> (dostęp: 14.07.2021)

Михаил Мягков: отказываясь от дня победы, киевская хунта обедняет украинцев, 29 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-580> (dostęp: 14.07.2021);

Мониторинг исторической политики: о проекте, „Уроки истории XX век”, 18 ноября 2011 г., <https://urokiistorii.ru/article/2589> (dostęp: 23.04.2021);

Мошенники от истории занимают весьма влиятельные посты, 29 июня 2015 г., https://www.gazeta.ru/politics/2015/06/28_a_6859021.shtml (dostęp: 08.04.2021);

Названы самые популярные праздники у россиян, 31 октября 2018 г., <https://iz.ru/806750/2018-10-31/nazvany-samyie-populiarnye-prazdniki-u-rossiian> (dostęp: 08.04.2021);

Научная историко-культурная экспертиза учебников истории России, 6 апреля 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/nauchnaya-istoriko-kulturnaya-ekspertiza-uchebnikov-istorii-rossii.html> (dostęp: 15.2021);

Национальная идея: патриотизм и работа на страну, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2717530> (dostęp: 12.10.2019);

Нужна ли стране и обществу национальная идея?, 4 февраля 2016 г., https://www.bbc.com/russian/society/2016/02/160204_qd_russia_national_idea (dostęp: 05.01.2021);

О Зубове А.Б. Администрация МГИМО приняла решение о расторжении трудового соглашения с профессором Зубовым А.Б. с 24 марта с.г. и его увольнении из института, 24 марта 2014 г., <https://web.archive.org/web/20150322073130/http://www.mgimo.ru/news/university/document249761.phtml> (dostęp: 18.03.2021);

О новой украинской концепции „национально-патриотического воспитания детей и молодежи”, 6 февраля 2015 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-1453> (dostęp: 15.07.2021);

О Российском историческом обществе, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/ob-obshchestve/o-nas.html> (dostęp: 23.02.2021);

О Фонде "История Отечества", официальный сайт Фонда „История Отечества”, <https://fond.historyrussia.org/> (dostęp: 23.03.2021);

Окара А., У пошуках імперської перспективи: Чи призначено Києву стати новим центром поствізантійської цивілізації?, http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/okara_imperia.htm (dostęp: 24.01.2020);

Особенности школьной системы образования в нашей стране, <https://edunews.ru/education-abroad/sistema-obrazovaniya/shkolnoe.html> (dostep: 25.04.2022);

Отечественная история, <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:01372:article> (dostep: 28.04.2022);

Отчет о деятельности РВИО 2013–2020, <https://rvio.histrf.ru/uploads/media/default/0001/82/19675b7f264ba3e5ae4b65ba544f192e4117cc21.pdf> (dostep: 30.03.2021);

Парламент Союза народных республик принял конституцию Новороссии, 15 июля 2014 г., <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1318438> (dostep: 15.07.2021);

Под Москвой открыт главный храм российской армии. Чем он успел прославиться?, 14 июля 2020 г., <https://www.bbc.com/russian/news-53020701> (dostep: 27.04.2022);

Поздняков А., Реформирование школьного образования в начале 1990-х годов: нормативное регулирование процесса, https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2017-03/pozdnyakov_an_idpo_2017.pdf (dostep: 03.11.2021);

Послание Президента Российской Федерации от 18.03.2014 г. б/н. В связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов, <http://kremlin.ru/acts/bank/39444/page/1> (dostep: 15.03.2019);

Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (dostep: 14.10.2018);

Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 16 мая 2003 г., <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> (dostep: 05.01.2020);

Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, 25 апреля 2005 г., <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (dostep: 06.01.2021);

Последнее дно Улюкаева, <https://www.svoboda.org/a/28116866.html> (dostep: 11.10.2019);

Председатель РВИО „Наша родина страна, где Россия и Украина дружны и едины”, 28 марта 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-509> (dostep: 14.07.2021);

Презентация доклада „Историческая память – основа национальной идентичности”, 3 июля 2013 г., <https://www.asi.org.ru/event/2013/07/03/3-iyulya-prezentatsiya-doklada-istoricheskaya-pamyat-osnova-natsional-noj-identichnosti/> (dostep: 18.03.2021);

Пресса о памятнике князю Владимиру в Москве, 29 апреля 2014 г., <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-578> (dostep: 04.06.2021);

Псевдолиберализму нет места в учебниках истории,
<https://www.pravda.ru/world/46253-history/> (dostęp: 21.06.2019);

Путин В., *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12 июля 2021 г.,
<http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 29.12.2021);

Путин назвал Россию отдельной цивилизацией, 17 мая 2020 г.,
<https://www.kommersant.ru/doc/4347719> (dostęp: 29.05.2021);

Путин: „Русский народ – скрепляющая ткань уникальной цивилизации”, 23 января 2012 г.,
<https://stavropolye.tv/news/4511> (dostęp: 29.05.2019);

Путин: *Победа в Великой Отечественной войне была одержана в основном за счет ресурсов РФ*, 16 декабря 2010, <https://korrespondent.net/world/russia/1149754-putin-pobeda-v-velikoj-otechestvennoj-vojne-byla-oderzhana-v-osnovnom-za-schet-resursov-rf> (dostęp: 26.10.2019);

Пять громких заявлений Путина об истории Украины, 10 ноября 2014 г.,
https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine (dostęp 30.06.2022);

РВИО представляет „Историю Новороссии”, 24 декабря 2014 г., официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/news/rvio-predstavlyayet-istoriyu-novorossii> (dostęp: 04.07.2022);

Савельева И., Полетаев А., *О пользе и вреде презентизма в историографии*, <http://ec-dejavu.ru/p/Presentism.html> (dostęp: 30.01.2019);

Седов Л., *Общественные настроения в россиина пороге следующего тысячелетия (По опросам общественного мнения)*, <https://www.levada.ru/2001/01/09/obshhestvennye-nastroeniya-v-rossiina-poroge-sleduyushhego-tysyacheletiya/> (dostęp: 23.08.2019);

Сергей Нарышкин предложил включить написание книги „История Новороссии” в план приоритетных проектов РИО, 26 sierpnia 2014 r., <http://duma.gov.ru/news/9607/> (dostęp: 30.06.2022);

Состоялась встреча Президента России В.В. Путина с Предстоятелями и представителями Поместных Православных Церквей, 25 июля 2013 г.,
<https://mospat.ru/ru/2013/07/25/news89202/> (dostęp: 05.04.2019);

Состоялось расширенное заседание Совета Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества,
<https://historyrussia.org/sobytiya/podvedenie-itogov.html> (dostęp: 15.11.2021);

Состоялось расширенное заседание Совета Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/podvedenie-itogov.html> (dostęp: 15.11.2021);

Состоялся круглый стол „История и культура Новороссии” в Царицыно, 14 августа 2014 г., официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/sobytiya/kruglyj-stol-istoriya-i-kultura-novorossii-v-tsaritsyno.html> (dostęp: 27.06.2022);

Станских С., *О создании независимого сообщества российских историков*, января 2014, <https://echo.msk.ru/blog/stanskikh/1241502-echo/> (dostęp: 08.04.2021);

Стенограммы обсуждения законопроекта № 504840-6 «О внесении изменений в статью 1 Федерального закона "О противодействии экстремистской деятельности"» направлен на расширение понятия „экстремистская деятельность” с целью противодействия реабилитации нацизма, <http://api.duma.gov.ru/api/transcript/504840-6> (dostęp: 15.02.2019);

Стенографический отчёт о заседании Совета по развитию гражданского общества и правам человека, 1 февраля 2011 года, Екатеринбург, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/10194> (dostęp: 31.03.2019);

Структура Российского исторического общества, официальный сайт Российского исторического общества, <https://historyrussia.org/ob-obschestve/struktura.html> (dostęp: 23.03.2021);

Сухарников Е., *Сергей Уваров: главный русский монархист*, 05.09.2017, <https://histrf.ru/biblioteka/b/kratkii-kurs-istorii-glavnyi-russkii-monarkhist> (dostęp: 31.12.2019);

Танковое сражение под Прохоровкой упоминается во всех учебниках истории. Почему сейчас пишут, что СССР в нем проиграл?, 5 августа 2019 г., <https://meduza.io/feature/2019/08/05/tankovoe-srazhenie-pod-prohorovkoy-upominaetsya-vo-vseh-uchebnikah-istorii-pochemu-seychas-pishut-cto-sssr-v-nem-proigral> (dostęp: 14.05.2022);

Толочко А., *Воображенная народность*, „Ruthenica” 2002, <http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/1/12.pdf> (dostęp: 28.12.2021);

Торжественный приём по случаю Дня народного единства, 4 ноября 2013 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/19562> (dostęp: 05.04.2019);

Третьяков П., *Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры,

Москва-Ленинград 1939, <https://arheologija.ru/tretyakov-arheologicheskie-pamyatniki-vostochnoslavyanskikh-plemen-v-svyazi-s-probleмой-etnogeneza/> (dostep: 27.04.2020);

Федотов Георгий Петрович, Сотрудники РНБ — деятели науки и культуры Биографический словарь, т. 1-4, http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=52 (dostep: 12.03.2020);

Ферретти М., *Обретенная идентичность. Новая «официальная история» путинской России*, 27.09.2004, <https://polit.ru/article/2004/09/27/ferretti/> (dostep: 21.06.2019);

Фроянов И., *Киевская Русь: Очерки отечественной историографии*, 1990, <http://anevsky.ru/library/kietskaya-rus-ocherki-otechestvennoy-istoriografii2.html> (dostep: 27.04.2020);

Цыпин В., *Источники церковного права синодальной и новейшей эпохи. Взаимоотношения Церкви и государства в синодальную эпоху*, <http://www.sedmitza.ru/lib/text/432374/> (dostep: 03.01.2020);

Чапнин С., *Церковь, культура, русский национализм*, Совет по Внешней и Оборонной Политике, <http://www.svop.ru/public/2012/content0006400047.htm> (dostep: 25.05.2021);

Четыре Новороссии и один Крым, 10 декабря 2014 г., официальный сайт Центра Юрия Левады, <https://www.levada.ru/2014/12/10/chetyre-novorossii-i-odin-krym/> (dostep: 30.06.2022);

Чикаева Т., *Родина или Отечество: разграничение понятий*, <https://cyberleninka.ru/article/n/rodina-ili-otechestvo-razgranichenie-ponyatiy> (dostep: 10.05.2022);

Чимирис Е., *Россия и Украина в битве за историческую правду*, 18 мая 2015 г., <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-ukraina-v-bitve-za-istoricheskuyu-pravdu/> (dostep: 04.06.2021);

Шаджеб А., *„Народ” и „нация” в философско-исторической системе Гегеля*, <https://cyberleninka.ru/article/n/narod-i-natsiya-v-filosofsko-istoricheskoy-sisteme-gegelya> (dostep: 03.05/2020);

Шнирельман В., *Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика*, <https://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/cennost-proshlogo-etnocentristskie-istoricheskie-mify-identichnost-i-etnopolitika> (dostep: 29.04.2021);

Невежин В., *Гост Сталина за русский народ (24 мая 1945 г.): новая интерпретация*, <http://vvov.shpl.ru/pish7.html> (dostep: 26.11.2022);

Барабанов И., *Владимир Путин написал статью про проект "анти-России". Откуда взялось это понятие?*, <https://www.bbc.com/russian/news-57795642> (dostęp: 01.12.2022);
Русская доктрина Часть III. Русское государство,
<http://www.rusdoctrina.ru/page95617.html> (dostęp: 14.01.2023);
Новые учебники по истории представят через год, 23.12.2022, <https://iz.ru/1445186/2022-12-23/novye-uchebniki-po-istorii-predstaviat-cherez-god> (dostęp: 25.01.2023).

10. Strony internetowe

<https://slide-share.ru/istoriko-kulturnij-standart-489641> (dostęp: 16.11.2021);
Официальный сайт фонда „Русский Мир”, <https://russkiymir.ru/fund/> (dostęp: 11.03.2021);
Региональная политика, официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/activities/regional-policy> (dostęp: 24.03.2021);
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/unia-brzeska;3991299.html> (dostęp: 14.12.2020);
https://w.histrf.ru/articles/article/show/struvie_piotr_bierngardovich (dostęp: 08.04.2019);
Georg Eckert Institute for International Textbook Research, <http://www.gei.de/en/home.html> (dostęp: 03.08.2022);
Официальный сайт Ассоциации учителей истории и обществознания, <http://school.historians.ru/> (dostęp: 13.03.2021);
Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-214-2/978-5-88431-214-2_07.pdf (dostęp: 06.01.2022);
Официальный сайт Вольного исторического общества, <https://volistob.ru/> (dostęp 08.04.2021);
Официальный сайт издательства Просвещение, <https://prosv.ru/umk/page/history-torkunov.313.html> (dostęp: 15.11.2021);
Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации, <https://www.mid.ru/> (dostęp: 29.05.2021);
Официальный сайт парка "Патриот", <https://patriotp.ru/obekty/glavnyy-khram-vooruzhennykh-sil-rossiyskoj-federatsii/> (dostęp: 27.04.2022);
Официальный сайт Российского военно-исторического общества, <https://rvio.histrf.ru/> (dostęp:

Официальный сайт Российского военно-исторического общества,
<https://rvio.histrf.ru/search?query=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0> (dostep: 29.05.2021);

Официальный сайт фонда „Историческая память: XX век”, <https://istpamyat.ru/o-nas/>
(dostep: 29.01.2019).